ПОРЕДИЦА ✱ ХРОНИКА

ГЕОРГИЙ ОСТРОГОРСКИ

ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА

ПРОЗОРЕЦ

Р. Йорданов

Георгий Острогорски

ИСТОРИЯ

НА

ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА

ПРОЗОРЕЦ

© C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1996
© Илка Славова, превод
© Буян Филчев, художник на корицата
© ИК „Прозорец" ЕООД,
всички права запазени

ISBN 978-954-733-503-5

Georg Ostrogorsky
GESCHICHTE DES BYZANTINISCHEN STAATES

C. H. BECK
München 1963

СЪДЪРЖАНИЕ

Георгий Острогорски и неговата
"История на Византийската държава" (предговор) 5
Списък на съкращенията в цитираната литература 11
Увод: РАЗВИТИЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА 35
I. ХАРАКТЕРНИ ЧЕРТИ НА РАННОВИЗАНТИЙСКОТО
ДЪРЖАВНО РАЗВИТИЕ (324 – 610) 61
Извори 61
1. Християнизираната Римска империя 66
2. Епохата на преселението на народите и на
християнските спорове 96
3. Юстиниановото реставрационно дело и
неговият крах 118
II. БОРБА ЗА СЪЩЕСТВУВАНЕТО И ОБНОВЯВАНЕТО
НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА (610-711) 141
Извори 141
1. Войните с персите и аварите и реформаторското
дело на Ираклий 147
2. Ерата на арабското нахлуване 167
3. Спасяването на Константинопол и изграждането
на новия ред 184
4. Залезът на династията на Ираклеоните 205
III. ЕПОХАТА НА ИКОНОБОРСКАТА КРИЗА (711-843) 213
Извори 213
1. Размирици около престола 219
2. Иконоборство и битки срещу арабите: Лъв III 224
3. Иконоборство и битки с българите: Константин V 234
4. Отстъпление на иконоборството и възстановяване
на култа към религиозните изображения 247
5. Византия и Карл Велики 256
6. Реформите на Никифор I и външнополитическите
опасности: Византия и Крум 261
7. Иконоборската реакция 278
IV. ПЕРИОД НА РАЗЦВЕТ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ
(843-1025) 290
Извори 290
1. Начало на нова епоха 298
2. Епохата на правната кодификация: Василий I и Лъв VI 316
3. Византия и Симеон Български 348

4. Борбата на централната власт срещу феодалните сили и културният разцвет на византийския императорски двор: Роман Лакапин и Константин Багренородни 359
5. Епохата на завоеванията: Никифор Фока и Йоан Цимисхи 375
6. Кулминацията в разгръщането на византийското могъщество: Василий II 391
V. ГОСПОДСТВО НА СТОЛИЧНАТА ЧИНОВНИЧЕСКА АРИСТОКРАЦИЯ (1025 – 1081) 412
Извори 412
1. Разпадане на средновековната византийска държава 416
2. Вътрешен и външнополитически упадък 442
VI. ГОСПОДСТВО НА ВОЕННАТА АРИСТОКРАЦИЯ (1081-1204) 453
Извори 453
1. Съвземане на Византийската империя: Алексий I Комнин 459
2. Ново разширяване на могъществото и първи прояви на реакцията: Йоан II и Мануил I 482
3. Опитът за възстановяване на Андроник Комнин 505
4. Сривът 513
VII. ЛАТИНСКО ГОСПОДСТВО И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (1204-1282) 534
Извори 534
1. Образуване на новата държавна система 539
2. Възход и упадък на Епир. Никейска победа 553
3. Преди реставрацията 565
4. Възстановяване на византийското могъщество: Михаил VIII 573
VIII. УПАДЪК И ЗАЛЕЗ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (1282-1453) 591
Извори 591
1. Византия като малка държава 605
2. Епохата на гражданските войни. Сръбското господство на Балканите 631
3. Османското нахлуване на Балканския полуостров. Византия като турска васална държава 670
4. Гибел 693
ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА 718
СПИСЪК НА ВЛАДЕТЕЛИТЕ 722
РОДОСЛОВНИ ТАБЛИЦИ НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ДИНАСТИИ 731

Георгий Острогорски и неговата "История на Византийската държава"

Георгий Александрович Острогорски (1902-1976) е роден в Санкт Петербург. Там той завършва прочутата класическа гимназия. След руската революция започва съдбата му на емигрант. Продължава образованието си първо в Хайделбергския университет, където учи философия, социология и политическа икономия, а после в Париж, където специализира византинистика при Шарл Дил в продължение на две години (Каждан, 1978, 76). Още в подготовката на Острогорски се усеща базата за нещо голямо. Класическата гимназия му позволява да ползва древните езици в оригинал. В Хайделберг получава подготовка по-скоро на държавник. Социологията и политическата икономия му дават чудесна култура в областта на държавното устройство и сочат посоката на бъдещите му интереси — византийската икономика и държавна организация. Смътният спомен от блестящото му юношество в Санкт Петербург в залеза на империята обуславя трайния и сякаш болезнен интерес към дворцовите церемонии. Школовката при големия френски византинист Шарл Дил завършва подобаващо това странно стечение на обстоятелства, което изгражда фундамента на бъдещите големи постижения.

Научната му кариера също започва с изгнание. От 1928 до 1933 година Острогорски е частен доцент във Вроцлавския университет, където чете византийска история. През 1933 година той напуска Германия и отива в Белград. Там става професор във философския факултет на Белградския университет, където чете курс от лекции по история на Византия. Основава Византоложкия институт на Сръбската академия на науките и изкуствата. До смъртта си е негов директор и редактор на всички негови издания. Участва във всички византоложки международни конгреси и известно време е президент на Международната асоциация на византинистите. Почетен доктор на редица чуждестранни университети. Получава световно признание (Каждан,1978,76). Зад сухото изброяване на събитията от живота му, направено от Александър Каждан в статия в памет на Георгий Острогорски, излязла две години след смъртта му на руски език, се усеща, че тези събития бележат живот, изпълнен с трагика и пространство. Два пъти емигрант, веднъж от Русия и втори път от Германия, приютен накрая в една малка балканска страна, той носи у себе си висококултурна, кос-

мополитна чувствителност. Но това не е западният космополитизъм, белязан от католицизма, Ренесанса и Просвещението. В космополитизма на Георгий Острогорски се долавят други културни тонове. Неговият космополитизъм е белязан от приглушения блясък на Византийската империя, която, макар и мъртва, оформя славянската духовност. Това не е блясъкът на действителната империя, с нейното могъщо излъчване, а носталгията по една империя, тъгата по нейната смърт. Точно тази носталгия и тази тъга водят до стремежа за точна реконструкция на събитията. С точността на свещенослужител, който извършва ритуал, Острогорски се опитва да уточни хронологията на империята, да нарисува портретите на големите мъже в нейния политически живот, да проследи икономическите процеси, белязали съдбата на Византия и довели до нейния упадък. И ако Острогорски е ритуално точен, а историята е възкресение, то знаменитата история на Острогорски ще е ритуален опит за възкресение на Византийската държава.

В този предговор ние ще говорим само за „История на Византийската държава", като ще оставим настрана останалите съчинения на Острогорски. За цялостната му историческа работа добра представа дава Каждан (Каждан, 1978, 76-78; виж също: Ostrogorsky, 1973 и 1974). „История на Византийската държава" излиза за първи път на немски език през 1940 година. През 1952 година един друг голям византинист, също емигрант от Русия, работещ в Уисконсинския университет в САЩ, Александър Василиев, от предишното за Острогорски поколение, пише в английския вариант на своята история следното: „През 1940 руският учен, сега живеещ в Белград, Георгий Острогорски, публикува на немски „История на Византийската държава". Това е първокласна работа. Острогорски дава чудесна картина на развитието на византийските исторически изследвания, започващо с 16 век. Ранният период е засегнат накратко, според плана на серията, в която излиза историята. Текстът е съпроводен с изключително полезни и добре подбрани бележки и отпратките дават много вярна представа за историята на Източната империя. Както показва заглавието, основната цел на автора е била да представи развитието на Византийската държава, както то е повлияно от вътрешните и външните политически процеси. Макар че политическата история преобладава, социалните, икономическите и културните феномени са взети под внимание... Книгата на Острогорски е блестящо научно съчинение и е абсолютно задължително за изучаващите византийска история." (Vasiliev, 1952, 27-28).Голямото научно признание

обаче идва след излизането на нейното трето, допълнено издание през 1963. Това издание е преведено на английски език от английската византинистка Джоан Хъси (Ostrogorsky, 1968 (2)). Преводът е преиздаван многократно.

Същото издание е преведено и на френски език от професора по византинистика Жак Гуйар с предговор на Пол Льомерл (Ostrogorski, 1969). Френският превод също е преиздаван многократно. Интересно е, че след 1963 година историята на Острогорски на немски език се преиздава без увода за развитието на византиноведението, уводите към всяка глава, представящи изворите, и без бележките (Ostrogorsky, 1996). Въобще в по-новата литература може да се наблюдава странна тенденция. В литературата на немски език Острогорски се пропуска. Ханс-Георг Бек въобще не го споменава в библиографията си (Beck, 1994(2)). Докато в английската и американската литература той стои в началото на всяка библиография. Сирил Мангоу започва библиографията си така: „Най-добрият наръчник по византийска история е „История на Византийската държава" от Георг Острогорски", след което посочва изданието от 1968 година (Mango, 1994, 303). В чудесния англо-американски речник Byzantium книгата води библиографската справка към централния вход (ОВ, т.1, 346).

Този преглед за съдбата на „История на Византийската държава" поставя някои проблеми, които според нас са свързани със съдържанието на оригинала, от една страна, и, от друга, с превода. Затова и ще ги разгледаме свързано, а не поотделно. Централната идея на Острогорски е тази за динамиката на Византийската държава. Но това е само първият план на историята. Планът на разказа. Освен него в изданието от 1963 година се съдържа един втори план и той може да бъде обозначен като план на историческата критика. Този план представя Острогорски като чудесен познавач и „пазител" на вече установеното. Острогорски е наясно докъде е стигнало научното дирене към 1963 по всеки от засегнатите проблеми. Така представената ситуация постави пред превода на български въпроса, дали текстът да бъде с бележки или без тях. От една страна, бележките са остарели, а, от друга, именно те носят критичния, т.е. собствено историческия дух на „История на Византийската държава". Без тях книгата се превръща в обикновено, популярно четиво, с каквото е богато книгоиздаването напоследък не само у нас, но и навсякъде по света. Ние решихме да запазим критичния дух на съчинението, като превеждаме по изданието от 1963 година, като направим изричната уговорка, че част от бележките са остарели. Тъй като нашето издание

е предназначено и за студенти, е редно да посочим справочници, където те биха могли да направят бързи справки по интересуващите ги проблеми за съвременното състояние на научното дирене. Ще посочим два такива справочника, чрез които бързо може да се стигне до по-новата литература. Това са споменатият вече голям оксфордски англо-американски речник Byzantium от 1991 година (ОВ), от една страна, и, от друга, осъвременената от Херберт Хунгер и Ханс-Георг Бек „История на византийската литература" от Карл Крумбахер (H. Hunger, 1978, 1-2; Beck, 1959; 1971). Острогорски познава само първата книга на Бек, излязла през 1959 година. Разбира се, тези справочници също са остарели, Byzantium по-малко, „История на византийската литература" повече. За времето от тяхното излизане до 1998 година е добре да се прегледат научните списания.

Друга част от библиографските отпратки на Острогорски обаче не са остарели. Или, по-точно, макар и да са остарели, не са заменени с по-добри. Изданието на Теофан на Де Боор например излиза преди около сто години, но продължава да е изключително удобно за ползване, тъй като има указател, в който всички гръцки думи са подредени по азбучен ред и срещу всяка дума са отбелязани страниците, на които се среща. Практически по-добро издание не може да бъде направено. И следователно ползването на всяко ново издание, което не прибавя никакви изменения в текста на базата на нови ръкописи и не е базирано на Де Боор, е за сметка на професионализма. Повечето от историографските проучвания също са остарели по време, но голяма част не са загубили и до днес своето значение, само са се превърнали в класика, задължителна за всеки занимаващ се с проблемите на историята на Византийската държава. Острогорски обикновено сочи само специални проучвания върху кратки периоди от време — живота на един император, на един чиновник, историята само на една титла, уточняването на една година и т. н. Тази висока научна специализираност на неговата библиография прави съответните посочени книги задължителни като етап от проучването на изворите. Освен това точно този специализиран подход прави възможно събирането в една книга на несъвместими от идеологическа гледна точка текстове, като старата руска имперска историография до 1917 година, византинистиката от Сталиновата епоха и новата яростно-антихристиянска съветска византинистика, представяна от А. Каждан, без да включва, разбира се, чисто идеологически текстове (например Каждан, 1962; 1965) или англоезичната с френската и немската византинистика от края на миналия и началото на то-

зи век, или на сръбската и българската, румънската и гръцката историография, посветени на Средновековието. Или на историографията преди и по време на руската доминация в Източна Европа и т. н. Разбира се, той има своите становища, но винаги дава и научните аргументи за тях и в този смисъл неговата книга е пример за научен морал, особено за онези, които пропускаха и продължават да пропускат постиженията на цели научни школи за определени периоди от време поради ненаучни причини.

Накрая бих искал да отправя едно предупреждение към всички, които пристъпват без съответната подготовка към „История на византийската държава“ в нейния български превод. Това не е развлекателна книга. Нейната цел е да представи съдбата на византийската държавна организация в развитие. За всички, които не са изкушени от проблемите на държавната организация, това би било една твърде скучна книга, ако Острогорски не преодолява и този проблем, като хуманизира държавната организация. Той поставя в нейния център императора, неговото семейство и висшия управленски елит на империята. Така историята освен на държавната организация става и история на императорите и, разбира се, на тяхната вяра. Източното православие е единствената духовност, но и единствената държавна идея и програма за действие на устройващите космоса императори. Така че то определя идеалните мотиви за техните дела. Всъщност никога и никъде не е имало абстрактна държавна организация. У нас дълго време се казваше: „Християнството станало равноправна религия на империята... Бил свикан първият вселенски събор... Столицата се пренесла на Изток...“ Време е да се каже: „Константин прогласи християнството за равноправна религия с Медиоланския едикт. Константин свика Първия вселенски събор в Никея. Константин пренесе столицата на империята във Византион.“ Освен това е необходимо да схванем духовността на самите ромеи, а не да им натрапваме своята собствена неоезическа духовност. Тъй като докато е съществувала онази Римска империя на Изтока, която по-късно, след нейната смърт е била наречена Византия, всички поколения римляни, родени и умрели в нея, са вярвали, че Константин е извършил това по волята Божия, че сам Бог е извършил това чрез Константин и е започнала историята на Царството божие на земята — християнската Римска империя.

Българският превод, като всеки превод, е едно тълкуване на оригинала. При научните текстове това важи, разбира се, в по-малка степен, но всеки текст си има своя поетика. Немският текст

притежава една лаконична точност, която се надяваме, че се е получила до известна степен и в българския текст. Този немски стил обаче при превод, макар и точен, може да изглежда на друг език тромаво. При редакцията ние сме предпочитали точността, като сме се стремели да запазим духа на оригинала.

Друга трудност представляваше транскрибирането на имената. Придържали сме се към вече навлезлите в нашия език транскрипции, без да ползваме определена система. Тъй като справочният апарат е тежък, ще бъдем благодарни на всички, които ни посочат допуснати грешки с оглед на бъдещи издания.

Роман Томов

Използвана литература:

А. П. Каждан, Произхождение християнства и его сущност, М., 1962.

А. П. Каждан, От Христа к Константину, М., 1965.

А. П. Каждан, Концепция истории византиской империи в трудах Г.А.Острогорского. В:Византийский временник, т.39, 1978, 76-85.

H. G. Beck , Kirche und teologische Literatur im byzantinischen Reich, Munchen, 1959.

H. G. Beck, Geschichte der byzantinischen Volksliteratur, Munchen, 1971.

H. G. Beck, Das byzantinische Jartausend, Munchen,1994(2).

H. Hunger, Die hochschpsrachliche profane Literatur der Byzantiner, т.1-2, Munchen, 1978.

A. P. Kazhdan (ed.), The Oxford Dictionary of Byzantium, v.1-3, New York, Oxford, 1991.(OB)

C. Mango, Byzantium the Empire of the New Rome, London, 1994.

G. A. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Oxford, 1968.

G. A. Ostrogorsky, Histoire de l'etat byzantin, Paris, 1969.

G. A .Ostrogorsky, Zur Byzantinische Geschichte (Ausgew.kleine Schriften), Darmstadt, 1973.

G. A. Ostrogorsky, Bizanz und die Welt der Slaven: Beitrage zur Geschichte der byzantinisch-sldvischen Beziungen, Darmstadt, 1974.

G. A. Ostrogorsky, Byzantinische Geschichte 324-1453, Munchen, 1996.

A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison,1952.

Списък на съкращенията в цитираната литература

Actes de l'Athos	L. Petit, B. Korablev, V. Regel, E. Kurtz,Actes de l'Athos, BB, прил. 10 (1903), 12 (1906), 13 (1907),17 (1911), 19 (1912), 20 (1913).
Adontz, Basile I	N. Adontz, L'age et l'origine de l'empereur Basile I, Byz. 8 (1933) 475-550; 9 (1934) 223-260.
Adontz, Samuel L'Arménien	N. Adontz, Samuel L'Arménien, roi des Bulgares, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 1-63.
Alexander, Patr. Nicephorus	P. J. Alexander, The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire, Oxford 1958.
Андреев, Герман и Тарасий	И. Андреев, Герман и Тарасий, Патриархи константинополские, Сергиев Посад 1907.
Андреева, Очерки	М. Андреева, Очерки по културе византийского двора в XIII в., Прага 1927.
Babinger, Beiträge	F. Babinger, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert), Südosteuropäische Arbeiten 34, Brünn-München-Wien 1944.

Banescu, Duchés byzantins..... N. Banescu, Les Duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946.

Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog..... F. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori, Beograd 1953.

Beck, Kirche..... H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (Handbuch der Altertumswissenschaft XII. 2. 1: Byzantinisches Handbuch II 1), München 1959.

Beneševič, Ranglisten..... V. N. Beneševič, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften, BNJ 5 (1926) 97-167; 6 (1928) 143-145.

BNJ..... Byzantinisch-Neugriechische Jahrbrücher, Berlin-Athen 1920-1949.

Bon, Le Péloponnèse..... A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.

Bratianu, Etudes byz..... G. I. Bratianu, Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938.

Bratianu, Privilèges..... G. I. Bratianu, Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, Paris-Bucarest 1936.

Bréhier, Vie et Mort..... L. Bréhier, Vie et Mort de Byzance. Le Monde Byzantin I (L'évolution de l'humanité 32), Paris 1947.

Bréhier, Institutions	L. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin. Le Monde Byzantin II (L'évolution de l'humanité 32, bis), Paris 1948.
Bréhier, Civilisation	L. Bréhier, La civilisation byzantine. Le Monde Byzantin III (L'évolution de l'humanité 32, ter), Paris 1950.
Bréhier-Aigrain	L. Bréhier et R. Aigrain, Grégoire le Grand, les Etats barbares et la conquête arabe (Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos juors, publ. par A. Fliche et V. Martin, t.5), Paris 1938.
Bury, Later Rom. Empire (1)	J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395-800), 2 Bde, London 1889.
Bury, Later Rom. Empire (2)	J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395-565), 2 Bde, London 1923.
Bury, Eastern Rom. Empire	J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basile I (802-876), London 1912.
Bury, Admin. System	J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911.
Bury, Constitution	J. B. Bury, The Constitution of the Later Roman Empire, Cambridge 1909.

BZ ..... Byzantinische Zeitschrift, München 1892 и сл.

Byz ..... Byzantion, Bruxelles 1924 и сл.

Chalandon, Alexis I ..... F. Chalandon, Essai sur le régne d'Alexis I Comnène (1081-1118), Paris 1900.

Chalandon, Les Comnènes II ..... F. Chalandon, Les Comnènes II: Jean Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180), Paris 1912.

Chalandon, Domination normande... F. Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilie, 2 Bde, Paris 1907.

Chapman, Michel Paléologue ..... C. Chapman, Michel Paléologue, Restaurateur de l'Empire byzantin, Paris 1936.

Charanis, Monastic Properties ..... P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948) 51-119.

Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks ..... P. Charanis, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402, Byz. 16 (1942/43) 286-315.

Charanis, Short Chronicle ..... P. Charanis, An important Short Chronicle of the Fourteenth Century, Byz. 13 (1938) 335-362.

Christophilopulos, Ἐπαρχικον βιβλιον ..... A. Christophilopulos, Το επαρχικον βιβλιον Λεοντος του Σοφου και αι συντεχνιαι εν Βυζαντιω, Athen 1935.

C. B. ..... Corpus Scriptorum Historiae, Byzantinae, Bonnae 1828 sq.

Dennis, Manuel II ..... G. Dennis, The Reign of Manuel II in Thessalonica (1382-1387), Rom 1960.

Diehl, Justinien ..... Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901.

Diehl, Exarchat ..... Ch. Diehl, Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751), Paris 1888.

Diehl, Régime des thèmes ..... Ch. Diehl, L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin, Etudes byzantines (1905) 276-292.

Diehl, Venise ..... Ch. Diehl, Une république patricienne. Venise, Paris 1916.

Diehl, Figures ..... Ch. Diehl, Figures byzantines I^{10} und II^{8}, Paris 1925, 1927.

Дяконов, Виз. дими ..... А. П. Дяконов, Византийские дими и фракции в V-VII в., Византийский сборник, Москва-Ленинград 1945, 144-227.

Dölger, Reg ..... F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I), Teil I: 565-1025; II: 1025-1204; III: 1204-1282; IV: 1282-1341, München-Berlin 1924, 1925, 1932, 1960.

Dölger, Finanzverwaltung ..... F. Dölger, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung,

besonders des 10. u. 11. Jahrh., Byz. Archiv 9, Leipzig-Berlin 1927.

Dölger, Byzanz u. d. europ. Staatenwelt ..... F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953.

Dölger, Byz. Diplomatik ..... F. Dölger, Byzantinische Diplomatik. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956.

Dölger, Paraspora ..... F. Dölger, Παραστορα. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961.

Dölger, Johannes VII ..... F. Dölger, Johannes VII., Kaiser der Rhomäer 1390 bis 1408, BZ 31 (1931) 21-36.

Dvornik, Légendes ..... F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance (Byzantinoslavica supplementa I), Prag 1933.

Dvornik, Les Slaves ..... F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926.

Dvornik, Photian Schism ..... F. Dvornik, The Photian Schism. History and Legend, Cambridge 1948.

Дуйчев, Проучвания ..... И. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, София 1943.

DOP ..... Dumbarton Oaks Paper, Washington 1941 и сл.

ΕΕΒΣ ..... Ἐπετηρις Ἑταιρειας Βυζαντινων Σπουδων, Athen 1924 и сл.

Ferjančić, Despoti ..... B. Ferjančić, Despoti u Vizantiji I južnoslovenskim zemljama, Beograd 1960.

Ferluga, Viz. uprava ..... J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957.

Флоринский, Андроник и Кантакузин ..... Т. Флоринский, Андроник Младший и Йоан Кантакузин, ЖМНП (ZMNP) 204 (1878) 87-143, 319-51; 205 (1879) 1-48.

Fuchs, Höhere Schulen ..... F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Byz. Archiv 8, Leipzig-Berlin 1926.

Gardner, The Lascarids ..... A. Gardner, The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile, London 1912.

Gay, Italie ..... J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071), Paris 1909.

Gay, Clément VI ..... J. Gay, Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342-1352), Paris 1904.

Geanakoplos, Michael Palaeologus ..... D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West, Cambridge Mass. 1959.

Gelzer, Themenverfassung ..... H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung

(Abh. d. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss., Phil-hist. Kl. 18, Nr.5), Leipzig 1899.

Gerland, Lat. Kaiserreich ..... E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, I: Geschichte der Kaiser Balduin I.Und Heinrich 1204-1216, Homburg v. d. Höhe 1905.

Gibbon-Bury ..... E. Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, Ed. in 7 vol. with introd., notes, appendices, and index by J. Bury, London 1923.

Glykatzi-Ahrweiler, Recherches ..... H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles, Bull. de correspondance hell. 84 (1960) 1-111.

Grabar, Empereur ..... A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire de l'Orient (Publications de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg 75), Paris 1936.

Grabar, Iconoclasme ..... A. Grabar, L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957.

Grafenauer, Nekaj vprašanj ..... B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, Zgodovinski časopis 4 (1950) 23-126.

Grégoire, Inscriptions ..... H. Grégoire, Inscriptions historiques byzantines. Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne, Byz. 4 (1927/1928) 437-68.

Grégoire, Michel III ..... H. Grégoire, Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, Byz. 5 (1929/30) 327-46.

Grégoire, Neuvième siècle ..... H. Grégoire, Etudes sur le neuvième siècle, Byz. 8 (1933) 515-50.

Grégoire, Epopée byzantine ..... H. Grégoire, Etudes sur l'épopée byzantine, Revues des études grecques 46 (1933) 26-69.

Grosse, Röm. Militärgeschichte ..... R. Grosse, Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung, Berlin 1920.

Grumel, Reg. ..... V. Grumel, Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople, Vol. I: Les Actes des Patriarches, fasc.I: 381-715; II: 715-1043; III: 1043-1206, Socii Assumptionistae Chalcedonenses 1932, 1936, 1947.

Grumel, Chronologie ..... V. Grumel, La Chronologie. Traité d'Etudes byzantine I (Bibliothèque byzantine), Paris 1958.

Halecki, Un empereur ..... Halecki, Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient: 1355-1375, Warschau 1930.

Hartmann, Byz. Verwaltung ..... L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540-750), Leipzig 1889.

Heisenberg, Neue Quellen ..... A. Heisenberg, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion

I/III, Sitz.-Ber. der Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-philol. u. hist. Kl., 1922, 5. Abh.; 1923, 2. Abh.; 1923, 3 Abh., München 1923.

Heisenberg, Palaiologenzeit..... W. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, Sitz.-Ber. der Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-philol. u. hist. Kl., 1920, 10. Abh., München 1920.

Heyd, Commerce du Levant ..... W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen âge, 2 Bände, Leipzig 1923.

Honigmann, Ostgrenze ..... E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen (Corpus Bruxellense Hist. Byz.III),Brüssel 1935.

Hopf, Geschichte ..... K. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit: Ersch-Gruber, Allgem. Encyklopädie der Wiss. and Künste, Bd. 85/86, Leipzig 1867/68.

Hussey, Church and Learning..... J. M. Hussey, Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185. London 1937.

(ИРАИК)..... Известия Руского Археологического Института в Константинополе, 1895-1914.

Jireček, Geschichte ..... K. Jireček, Geschichte der Serben I (bis 1371) und II (bis 1537), Gotha 1911, 1918 (Geschichte der europäischen Staaten).

Jorga, Geschichte ..... N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches I (bis 1451) und II (bis 1538), Gotha 1908, 1909 (Geschichte der europäischen Staaten).

Kap-Herr, Kaiser Manuel ..... H. v. Kap-Herr, Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland, Strasburg 1881.

Каждан, Деревня и город ..... А. П. Каждан, Деревня и город в Византии IX-X вв., Москва 1960.

Kolias, 'Η ανταρσια 'Ιωαννου Ζ' ..... G. Kolias, 'Η ανταρσια 'Ιωαννου Ζ' εναντιον 'Ιωαννου Ε' Παλαιολογου (1390), 'Ελληνικα 12 (1951) 34-64.

Kornemann, Doppelprinzipat ..... E. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig-Berlin 1930.

Kornemann, Weltgeschichte ..... E. Kornemann, Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed, 2 Bde, München 1948, 1949.

Kretschmayr, Venedig ..... A. Kretschmayr, Geschichte von Venedig, 2 Bde, Gotha 1905, 1020 (Geschichte der europäischen Staaten).

Кулаковский, История ..... И. Кулаковский, История Византии I: 395-518, II: 518 до 602; 602-717, Киев 1913, 1912, 1915.

Kyriakides, Βυζ. Μελεται ..... St. P. Kyriakides, Βυζαντιναι Μελεται II-V, Thessalonike 1937.

Lampros-Amantos,
Bracea Cronika ..... Σπ. Λαμπρου Βραχεα Χρονικα, εκδ. επιμελεια Κ. Ι. 'Αμαντου (Μνημεια της ελληνικης ιστοριας I, 1), Athen 1932.

Laskaris, Viz. Princeze ..... M. Laskaris, Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji. Prilog istoriji vizantisko-srpskih odnosa od kraja XII do sredino XV veka, Beograd 1926.

Laurent, Notes ..... V. Laurent, Notes de chronographie et d'histoire byzantine, Echos d'Or. 36 (1937) 157-174.

Lemerle, Philippes ..... P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine (Bibl. des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 158), Paris 1945.

Lemerle, Invasions ..... P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, Revue hist. 211 (1954) 265-308.

Lemerle, Histoire agraire ..... P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, Revue hist. 219 (1958) 32-74, 254-284; 220 (1958) 43-94.

Lemerle, L'Emirat d'Aydin ..... P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La Geste d'Umur Pacha", Paris 1957.

Левченко, Материали ..... М. В. Левченко, Материали для внутренней истории Восточно-

	римской империи V-VI вв. Византийский Сборник, Москва-Ленинград 1945, 12-95.
Левченко, Очерки	М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношения, Москва 1956.
Липшиц, Виз. крестьянство	Е. Е. Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Византийский Сборник, Москва-Ленинград 1945, 96-143.
Липшиц, Очерки	Е. Е. Липшиц, Очерки истории византийского общества и культуры, VIII- первая половина IX века, Москва-Ленинград 1961.
Литаврин, Болгария и Византия	Г. Г. Литаврин, Болгария и Византия в XI-XII вв., Москва 1960.
Leonertz, Lettres de D. Cydonès	R.-J. Leonertz, Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès (Studi e testi 131), Città del Vaticano 1947.
Leonertz, M. Paléologue et D. Cydonès	R.-J. Leonertz, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances, Echos d'Or. 36 (1937), 271-281, 474-487; 37 (1938) 107-124.
Leonertz, Péloponèse	R.-J. Leonertz, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIV e siècle (1382-1404), Etudes byzantines 1 (1943) 152-196.

Longnon, Empire latin ..... J. Longnon, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949.

Lot, Fin de monde antique ..... La fin de monde antique et le début du Moyen âge (L'evolution de l'humanité, dir. par. H. Berr, 231), Paris 1927.

Mansi ..... J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Florenz 1769 и сл.

Manojlović, Peuple de C/ple ..... G. Manojlović, Le peuple de Constantinople, Byz. 11 (1936) 617-716 (= Carigradski narod, Nastavni vijesnik 12, 1904, 1 и сл.).

Maricq, Partis populaires ..... A. Maricq, La durée du régime des partis populaires à Constantinople, Bull. de l'Acad. Royale de Belgique, Cl. des Lettres 35 (1949) 63-74.

Meliarakes, Ιστορια ..... A. Meliarakes, 'Ιστορια του Βασιλειου της Νικαιας και του Δεσποτατου της 'Ηπειρου (1204-1261), Athen 1898.

Мелиоранский, Георгий Киприанин ..... Б. М. Мелиоранский, Георгий Киприанин и Йоан Йерусалимлянин, два малоизвестних борца за православие в VIII в., Петербург 1901.

Meyendorff, Palamas ..... J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959.

Michel, Kerullarios ..... A. Michel, Humbert und Kerullarios, 2 Bde, Paderborn 1925, 1930.

Mickwitz, Geld u.Wirtschaft..... G. Mickwitz, Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jahrhunderts, Helsingfors 1932.

Mickwitz, Zünfte ..... G. Mickwitz, Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens, Helsingfors 1936.

Migne, P. G..... J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Grecolatina, Paris 1857 и сл.

Migne, P. L..... J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina, Paris 1844 и сл.

Miklosich-Müller..... F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, 6 Bde, Wien 1860-1890.

Miller, Latins ..... W. Miller, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566), London 1908.

Miller, Essays ..... W. Miller, Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921.

Monnier, Epibolé ..... H. Monnier, Etudes de droit byzantin: l'épibolé, Nouv. rev. hist. de droit français et étranger 16 (1892) 125-64, 497-542, 637-72; 18 (1894) 433-86; 19 (1895) 59-103.

Moravcsik, Byzantinoturcica ..... Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II: Spracheste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, 2. Auflage Berlin 1958.

Müller, F. H. G. ..... C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum IV, V, Paris 1885, 1883.

Мутафчиев, История..... П. Мутафчиев, История на българския народ, 2 изд., София 1943.

Мутафчиев, Войнишки земи ..... П. Мутафчиев, Войнишки земи и войници във Византия през XIII-XIV в. (Списание на Българската академия на науките 27), София 1923.

Neumann, Weltstellung..... C. Neumann, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894.

Niederle, Manuel ..... L. Niederle, Manuel de l'Antiquité Slave, Paris 1926.

Ников, Турското завладяване ..... П. Ников, Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци, Известия на Истор. дружество 7/8 (1928) 41-112.

Norden, Papsttum und Byzanz..... W. Norden, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches, Berlin 1903.

Ostrogorsky, Steuergemeinde ..... G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jhrh., Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsg. 20 (1927) 1-108.

Ostrogorsky, Bilderstreit..... G. Ostrogorsky, Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Breslau 1929.

Ostrogorsky, Querelle des Images.... G. Ostrogorsky, Les débuts de la Querelle des Images, Mélanges Ch. Diehl I (1930) 235-55.

Ostrogorsky, Chronologie..... G. Ostrogorsky, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrh., BNJ 7 (1930) 1-56.

Ostrogorski, Avtokrator..... G. Ostrogorski, Avtokrator i Samodržac, Glas Srpske Akad. 164 (1935) 95-187.

Ostrogorsky, Féodalité..... G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine. Traduction française de H. Grégoire (Corpus Bruxellense Hist. Byz., Subsidia I). Bruxelles 1954.

Ostrogorsky, Paysannerie ..... G. Ostrogorsky, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine (Corpus Bruxellense Hist. Byz., Subsidia II). Bruxelles 1956.

Панченко, Крестьянская..... Б. Панченко, Крестьянская собственост в Византии, ИРАИК 9 (1904) 1- 234.

Papadopulos,
Genealogie der Palaiologen ..... A. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453, Diss. München 1938.

Pernice, Eraclio..... A. Pernice, L'imperatore Eraclio, Saggio di storia bizantina, Florenz 1905.

Piganiol, Empire chrétien..... A. Piganiol, L'Empire chrétien (325-395) (Histoire générale, fondée par G. Glotz: Histoire romaine IV, 2), Paris 1947.

Розен, Болгаробойца..... В. Р. Розен, Император Василий Болгаробойца, Извлечения из

истории Яия Антиохийского, Петербург 1883.

Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft ..... M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, 2 Bde, Leipzig (1930).

Runciman, Romanus Lecapenus ..... St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1929.

Runciman, Bulgarian Empire ..... St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930.

Runciman, Crusades ..... St. Runciman, A History of the Crusades, I-III, Cambridge 1951, 1952, 1955.

Sathas, Μεσ. βιβλ. ..... K. N. Sathas, Μεσαιωνικη βιβλιοθηκη (Bibl. graeca medii aevi), 7 Bde, Venedig u. Paris 1872-1894.

Schlumberger, Nicéphore Phocas ..... G. Schlumberger, Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas, Paris 1890 (ново издание 1923).

Schlumberger, Epopée byzantine ..... G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, 3 Bde, Paris 1896 (ново издание 1925), 1900, 1905.

Schwarzlose, Bilderstreit ..... K. Schwarzlose, Der Bilderstreit. Ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit, Gotha 1890.

Seeck, Untergang ..... O. v. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, 6 Bde, Stuttgart 1920-1923.

Ševčenko, Cabasilas ..... I. Ševčenko, Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation, DOP 11 (1957) 81-171.

Silberschmidt, Das oriental. Problem ..... M. Silberschmidt, Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Ungarn und Genua und zum Reiche von Kiptschak (1381-1400), Leipzig-Berlin 1923.

Šišić, Geschichte ..... F. Šišić, Geschichte der Kroaten I (bis 1102), Zagreb 1917.

Šišić, Povijest ..... F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925.

Šišić, Povijest II ..... F. Šišić, Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, Zagreb 1944.

SK ..... Seminarium Kondakovianum (Annales de l'Institut Kondakov), Prag 1927-1940.

Скабаланович, Виз. государство ... Н. Скабаланович, Византийское государство и церков XI в., Петербург 1884.

Stadtmüller, Michael Choniates ..... G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana 33, 2 (1934) 128-324.

Stanojević, Vizantija i Srbi ..... St. Stanojević, Vizantija i Srbi, 2 Bde (Knjige Matice Srpske 7/8 и 14/15), Novi Sad 1903, 1906.

Stein, Geschichte ..... E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches I. Vom römischen zum byzantinischen Staate (274-476), Wien 1928.

Stein, Bas Empire ..... E. Stein, Histoire du Bas Empire II. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565), Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949.

Stein, Studien..... E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919.

Stein, Ein Kapitel..... E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat, BNJ 1 (1920) 50-89.

Stein, Untersuchungen..... E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman Gesch. 2 (1923/25) 1-62.

Stein, Vom Altertum..... E. Stein, Vom Altertum im Mittelalter. Zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Vierteljahrschr. f. Sozial-u. Wirtschaftsgesch. 21 (1928) 158-170.

Stöckle, Zünfte ..... A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte Untersuchungen zum sog. επαρχικον βιβλιον Leos des Weisen, Klio, Beiheft 9, Leipzig 1911.

Tafel und Thomas ..... G. L. F. Tafel und G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Theil I-III, Wien 1856/57 (Fontes Rerum Austr., Abt. II, Bd. 12-14).

Tafrali, Thessalonique ..... O. Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913.

Treitinger, Kaiseridee ..... O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (ново издание: Darmstadt 1956).

Успенский, Образование ..... Ф. И. Успенский, Образование второго болгарского царства, Одеса 1879.

Успенский, Очерки ..... Ф. И. Успенский, Очерки по истории византийской образованости, Петербург 1891.

Успенский, Военное устройство ... Ф. И. Успенский, Военное устройство византийской империи, ИРАИК 6 (1900) 154-207.

Успенский, История ..... Ф. И. Успенский, История византийской империи I, II, 1, III, Петербург 1913, Ленинград 1927, Москва-Ленинград 1948.

Vasiliev, History ..... A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison 1952.

Vasiliev, Byzance et les Arabes I ..... A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes I: La dynastie d'Amorium (820-876). Edition française préparée par H. Grégoire et M.

Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. I), Brüssel 1935.

Vasiliev, Byzance et les Arabes II, 2 ..... A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes II: La dynastie macédonienne (867-959). Edition française préparée par H. Grégoire et M. Canard. Deuxième partie: Extraits des sources arabes, trad. par. M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. II, 2), Brüssel 1950.

Василиев, Византия и араби II..... А. А. Василиев, Византия и араби. Политические отношения Византия и арабов за време македонской династии (867-959), Петербург 1902.

Василиев, Путешествие Мануила..... А. А. Василиев, Путешествие византийского императора Мануила II Палеолога по западной Европе, ЖМНП Н. С. 39 (1912) 41-78, 260-304.

Vasiliev, Foundation..... A. A. Vasiliev, The Foundation of the Empire of Trebizond, Speculum 11 (1936) 3- 37.

Василевский, Печенеги ..... В. Г. Василевский, Византия и печенеги, Труды I (1908) 1-175.

Василевский, Материалы ..... В. Г. Василевский, Материалы к внутренней истории византийского государство, ЖМНП 202 (1879) 160 — 232 (= Труды IV, 250-331), 368-438; 210 (1880) 98-170, 355 до 440.

Vogt, Basile I	A. Vogt, Basile I, empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle. Paris 1908.
VV (BB)	Византийский Временник, Санкт Петербург 1894-1927, Москва 1947 и сл.
Vizantiski izvori	Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I-II, Beograd 1955, 1959.
Wittek, Mentesche	P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche, Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jahrh., Istanbul 1934.
Wroth, Byz. Coins	W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, 2 Bde, London 1908.
Xanalatos, Beiträge	D. A. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, Diss, München 1937.
Zachariae, Jus	C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus Graeco-Romanum, 7 Bde, Leipzig 1856-1884.
Zachariä, Geschichte	K. E. Zachariä v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes[3], Berlin 1892 (ново издание: Aalen in Württemberg 1955).
Zakythinos, Despotas	D. Zakythinos, Le despotat grec de Morée, I-II, Paris 1932, Athen 1953.

Zakythinos, Crise monétaire	D. Zakythinos, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII au XV siècle, Athen 1948.
Zepos, Jus	J. et P. Zepos, Jus graecoromanum, 8 Bde, Athen 1931.
Златарски, История	В. Златарски, История на българската държава през средните векове I, 1 и 2, II, III, София 1918, 1927, 1934, 1940.
Златарски, Известията	В. Златарски, Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 24 (1908) 1- 161.
ЖМНП	Журнал Министерства Народного Просвещения, Санкт Петербург 1803-1917.
ZRVI	Zbornik radova Vuzantološkog instituta, Beograd 1952 и сл.

Увод

РАЗВИТИЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА

Настоящото описание естествено може да отбележи само главните моменти в развитието и да се спре само на отделни трудове и изследователи. Прегледи на общото развитие на византийските исторически изследвания може да се намерят в: В. Г. Василиевский, Обозрение трудов по византийской истории, ЗМНП 250 (1887) 222-65; 252 (1887) 113-47; 253 (1887) 97-153; 266 (1889) 380-92 (незавършено). — L. Bréhier, Le développement des études d'histoire byzantine du XVIIe au XXe siècle, Revue d'Auvergne, Janviee-Février 1901. — А. Василиев, Histoire de l'Empire byzantin I (1932) 1-51 (допълнено във Vasiliev, History of the Byzantine Empire [1952] 3-42). — E. Gerland, Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jetztzeit, BNJ, Beiheft 1^2 (1934). — Д. Ангелов, История на Византия I (1959) 4-17. — D. Zakythinos, Βυζαντιναι σπουδαι, Μεγαλη 'Ελληνικη 'Εγκυκλοπαιδεια, Συμπληρωμα, τ. Β' (1959) 176-182. Изследователски сведения за отделни страни и периоди в голям и непрекъснато нарастващ брой може да бъдат открити в научните списания. Те са представени много изчерпателно в: Moravcsik, Byzantinoturcica I^2 (1958) 2-6. Тук би следвало да се отбележат само две важни библиографски публикации: Dix années d'études byzantines, Bibliographie internationale 1939-48, Paris 1949 и F. Dölger — A. M. Schneider, Byzanz (Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geisteswissenschaftliche Reihe Bd. 5) Bern 1952, за времето от 1938-1950. За развитието на църковно-историческото и теологичното изследване: Beck, Kirche 7-23.

Научният интерес към Византия произлиза от изследванията на класическата древност. Пътят към гръцката античност минавал през Византия, тъй като Византия съхранява античното наследство и се превръща за западноевропейс-

което човечество в извор, който успява сам да задоволи пробудилия се в епохата на Ренесанса копнеж по гръцката култура. Когато започва събирането на гръцките ръкописи, изследването и издаването на класическата литература, по силата на нуждата вниманието се насочва към византийската област и византийци като Мануил Хрисолор, Йоан Аргиропул и Висарион са тези, които редом с много други откриват гръцката филология на запад. Наистина първоначално Византия се радва на внимание само като хранилище на античните културни ценности; интересът към схизматична Византия сам по себе си е твърде оскъден. Разпространяването на гръцките езикови познания обаче, честите пътувания до древните византийски културни паметници и изследването на класическата литература чрез посредничеството на византийски автори подготвят почвата за византийските студии. Още повече, а и тъкмо защото собствената стойност на византийската култура още не е била призната, между античните и византийските автори не е можело още да се постави ясна разграничителна линия и все по-често редом с класическите се издават и византийски автори.

Първият, който се поставя в услуга на византийската история и открива нейната собствена стойност, е ученикът на Маланхтон Йероним Волф (1516-1580). Работещ като библиотекар в Аусбург и като секретар в двора на Фугер, той се занимава с византийските автори не по-малко интензивно отколкото с класическите и издава с подкрепата на Антон Фугер хрониката на Йоан Зонара, историята на Никита Хониат и една част от историята на Никифор Григора. Волф пръв съзира във византийската история статута ѝ на особена област от историческата наука и започва да замисля Corpus byzantinae historiae.

Примерът на Волф намира последователи. Новият изследователски дух на хуманизма е насърчаван от политически и църковни интереси: от проблема около турските борби, от католическите унийни стремежи и симпатиите към антиримски настроената Византия в протестантските кръгове. На различни места и по различни подбуди западноевропейските хуманисти от изтичащия XVI и започващия XVII век се заемат с изследването на византийските исторически и правни

извори. Главна заслуга в тази дейност имат в Германия учениците на Волф Вилхелм Холцман (Ксиландер) и Давид Хьошел, както и големият правен историк Йоан Леонклавий; във Франция — учените йезуити и преди всичко Д. Петавиус (Денис Пету); в Холандия В. Вулканиус и особено Йоан Меурзиус (Meursius); в Италия гърците Никола Алеманус и Лео Аллатиус.

Тази първа фаза на византийските студии се отличава с това, че се ограничава главно върху издателска дейност и превеждане на извори на латински, като при това изборът на отделни автори е повече или по-малко случаен. Все още липсва общ поглед върху цялото и напредването става бавно, без ясен план.

След тези значими, но все още скромни начални опити византийските студии преживяват от средата на XVII век своя пръв разцвет във Франция. Научната активност във френския двор при Луи XIII и още повече при Луи XIV се проявява силно във византийската област. Лишената от систематичност до този момент издателска работа е подчинена на общ, дългосрочен план, като постепенно започва и оживена, плодотворна изследователска дейност. Под патронажа на Луи XIV и Колбер прочутата печатница на Лувъра се заема с публикуването на голяма серия византийски историци. През 1645 г. пръв се появява историческият труд на Йоан Кантакузин, а преди публикуването през 1648 г. на Excerpta de legationibus на Константин Порфирогенет, Ф. Лабе изготвя призив, в който развива план за корпус на византийските историци, обръща внимание на значимостта на византийската история и призовава учените от всички страни към сътрудничество. През следващите десетилетия работата продължава неуморно и така се ражда първото събрано издание на византийските исторически извори, което следват и посетнешните издания — венецианското напълно, бонското — в по-голяма част.

В Парижкия корпус взимат участие най-значимите учени на тогавашна Франция, като йезуитите Филип Лабе (1607-1667) и Пиер Пусен (1609-1686), доминиканците Жак Гар (1601-1653) и Франсуа Комбефи (1605-1697), известният юрист Шарл Анибал Фабро (1580-1659). Много значими ав-

тори са издадени за първи път в Корпуса на Лувъра. Тъй като се публикуват отново и известни от по-рано автори, изданията на Парижкия корпус представляват важен напредък както по отношение на самото излагане на текста, така и особено в областта на коментара.

Успоредно с работата по Корпуса решително са стимулирани също и църковно- и правно-историческите студии. Достатъчно е само да се споменат Съборните определения на Лабе, съставляващи фундамента за по-сетнешните издания на Хардуин и Манси[1], известния гръцки Euchologion Goars, издадената от Комбефи патристична литература, изданието на Василиките на Фабро.

Докато Корпусът на Лувъра в началото е подкрепян преди всичко от Гар и Фабро, от 70-те години в центъра на събитията застава изтъкнатата личност на Дю Канж. Шарл Дюфрен сир дю Канж (1610-1688) е действителният основател на византийското историческо изследване и заедно с това — най-великият и научно богат ум, който някога е работил във византийската област. Дю Канж издава историята на Йоан Кинам, хрониката на Йоан Зонара и Пасхална хроника и подробно коментира както тези, така и другите издадени от Пусен трудове на Анна Комнина и Никифор Вриений. Освен всичко това Дю Канж разгръща учудващо богата и многостранна изследователска дейност, обхващаща областите на историята, филологията, генеалогията, топографията и нумизматиката. Много от неговите трудове и днес са незаменими за изследователската работа, особено неговата Histoire de l'emprire de Constantinople sous les empereurs français (1657) и голямата, в две части Historia Byzantina duplici commentario illustrata, състояща се от топографско изследване Constantinopolis Christiana и основополагащия генеологичен труд De familiis byzantinis. Най-големият принос на Дю Канж обаче са речниците на средновековния латински и гръцки, от които за византинистиката особено важен е Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis[2].

---

1 Публикуването на решенията на Вселенските събори беше поставено на нова основа с голямото произведение на E. Schwartz, Acta conciliorum oecumenicorum, 1922 и сл

2 Ново издание направиха Collège de France in Paris 1943.

Сега византинистът, заедно с речника на Дю Канж, използва и други лексикални помощни средства и преди всичко авторитетния речник на Е. А. Софоклес[1], но все пак най-впечатляващият труд на Дю Канж със своите многобройни посочени извори и исторически разяснения си остава и днес крайъгълен камък във византийското изследване.

Заедно с Дю Канж се нареждат неговите по-млади съвременници, основателят на дипломатиката Жан Мабийон (1632-1707) и Бернар дю Монфокон (1655-1741), чиято Palaeographia graeca започва изследването на гръцката палеография. Следват ги доминиканецът Мишел Льокен (1661-1733) със своя Oriens christianus и бенедиктинецът Анселмо Бандури от Рагуза (1670-1743), автор на важния от историческа, топографска, както и от археологическа гледна точка Imperium Orientale.

Силният интерес към Византия, който се проявява през XVII век особено във Франция, донася богати плодове, но под влияние на просветителския рационализъм отстъпва от схващанията си, които са стимулиращи за напредъка на византийските изследвания. Горда със своята разсъдливост, своя абстрактен морализъм и религиозен скептицизъм, епохата на Просвещението гледа на целия средновековен период в човешката история с пренебрежение. Особено отблъскващо действал на просвещенеца духът на консервативната, религиозно обвързана Византийска империя. За него историята на Византия не е нищо друго освен „безполезен сбор от декламации и фокуси“ (Волтер), нищо друго освен „съчетание на размирици, въстания и подлост“ (Монтескьо) или, в най-добрия случай, само тъжен епилог на славната римска история. Така известните трудове на Шарл Лебо Histoire du Bas Empire (Paris 1767-86) и Едуард Гибън The History of the Decline and Fall of the Roman Empire (London 1776-1788) представят Византийската империя като история на хилядолетния упадък на Римската империя. Гибън сам казва, че в своя труд обрисува „триумфа на варварството и религията“.

---

1 Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods, ново издание, Кембридж 1914. Специално внимание заслужава и големият и богат речник на Д. Димитракос Μεγα λεξικον της ελληνικης γλωσσης, 9 тома, Атина 1949-1950, който обхваща всички епохи в развитието на гръцкия език

Днес да се разпростреме върху историческата несъстоятелност на схващанията на Лебо би означавало да преоткриваме колелото. За щастие е отминало времето, когато всеки, който публикува книга от областта на византийската история, смяташе, че трябва да избере своите тези посредством продължителни общи наблюдения върху историческото значение на Византийската империя, и се впускаше в омръзналите до втръсване изрази срещу схващанията на Гибън. Днес вече можем далеч по-спокойно да разглеждаме трудовете на Лебо и Гибън и виждайки слабостите им, да не подценяваме величината на приноса на двамата историци. Защото Лебо и Гибън са били истински историографи, Гибън дори особено велик, и техните, от гледна точка на фактите, незадоволителни трудове са на голяма висота от гледна точка на повествователно умение. По тази причина въпреки всички недостатъци те остават четивни — за разлика от повечето обременени от заблудите на просветителските схващания филологически и исторически по-задълбочени описания на византийската история от XIX век. Подготвеното от Дж. Бъри ново издание на труда на Гибън (1897-1900) обаче е изключително полезно за изследването от фактическа гледна точка заради научните допълнения и бележки на издателя.

Както е известно, трудът на Гибън (не на последно място поради силата на изобразителното си изкуство) е въздействал силно и продължително върху духовете, сковавайки за близо почти цяло столетие волята на изследванията във византийската област. Наистина византийските студии не престават напълно. Йоан Алберт Фабрициус създава със своята Bibliotheca graeca едно и днес незаменимо помощно средство на византийската литературна история (14 тома, Хамбург, 1705-1728, ново издание в 12 тома, 1790-1809). Щастливото откриване на Лайпцигския ръкопис на Книгата за церемониите и коментирането на труда от Йохан Якоб Райзке (1716-1774) безспорно е едно от най-големите събития в историята на византийската наука, но твърде показателно е, че коментарът на изтъкнатия елинист и арабист остава неиздаден в продължение на десетилетия. Значителен тласък на византийските изследвания представлява и под-

готвеното от К. Б. Хазе издание на Лъв Дякон (1819), с което завършва Парижкия корпус на византийските историци. Скоро след това Нибур чрез своето издание на Агатий (1828) слага крайъгълния камък за Бонския корпус на византийските историци. За човек като Нибур общоприетите предразсъдъци и повсеместната незаинтересованост не са достатъчни да помрачат погледа му за историческата значимост на Византия. Макар че Бонският корпус до голяма степен представлява само копие на Корпуса на Лувъра, не бива да се подценява значението на това по-пълно и по-практично издание.

В писането на византийската история също не настъпва пълно затишие. Елинофилът Джордж Финлей (1799-1875), приятел от младежките години на Байрон, отделя по-голямо внимание на византийския период в рамките на своята обширна история на елинизма; неговата дългогодишна работа кулминира в седемтомния му труд, обхващащ чудовищния период от 146 г. пр. н. е. до 1864 г.: A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time (London 1877). Във Франция се появяват монографиите на В. Парисо за Йоан Кантакузин (1845) и на Бержи дю Сиври за Мануил II (1953), които и до днес на се загубили своето значение. В Германия би трябвало да се споменат изследванията на ръкописи и техните издания на Г. Л. Ф. Тафел (1787-1860) и Г. М. Томас (1817-1878), както и духовно богатите трудове на Й. Ф. Фалмерайер (1790-1861) и най-вече работите на Карл Хопф (1832-1873). Неговата Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit (в Общата енциклопедия на науките и изкуствата на Ерш и Грубер 85/86, 1867/1868), която се опира не само на неуморно изследване на изворите, но почива и върху пространни архивни студии, има трайна стойност като сбор от материали и е важно помощно средство особено за епохата на латинското господство и времето на Палеолозите, макар и като четиво този повествователно гротескно устроен труд да е мъчителен за възприемане и изданията на Хопф не винаги да притежават надеждността, която някога им е била приписвана. Върху предлагания от Хопф материал почиват описанията на Г. Ф. Хертцберг Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des

antiken Lebens bis zur Gegenwart (4 Bde, Gotha 1876-79) и Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jahrhunderts (Berlin 1883), които днес вече не са така стойностни, но за своето време като наръчници са били доста търсени. Днес е неизползваем и много четеният някога, изпълнен с фантазии труд на А. Ф. Гфрьорер Byzantinische Geschichten (3 Bde, Graz 1872-77). Пример за сериозна, приносна изследователска работа обаче са трудовете на Фердинанд Хирш и по-точно неговите Byzantinischen Studien (Лайпциг, 1876), от които и сега можем да черпим богата информация.

Дълбокото историческо разбиране, което XIX век донася на човечеството, в крайна сметка става възможно благодарение на антиисторическата надменност на просвещенската епоха и тласнатата от нея в забрава византийска история. Съзнанието за значението на историческото развитие е пробудено и особено след дейността на хора като Ранке и Момзен никой вече не се отнася с доверие към легендата за хилядолетното разпадане на една държава. През последните десетилетия на XIX век отново се възражда интересът към византийската история във водещите тогава европейски държави. Алфред Рамбо, Василий Г. Василевский, Карл Крумбахер, Джон Бъри, всеки в своята страна, успяват да придадат на византинистиката стойност като на самостоятелен научен клон. Дейността на тези мъже, основатели на модерната византинистика, намира силен отзвук, тъй като някогашните схеми и предразсъдъци са отстъпили място на поблагосклонни възгледи и изследването на византийската история, което дълго време кретало зад останалите исторически клонове, полека-лека е изместено напред.

А. Рамбо (1842-1905) за съжаление скоро изневерява на византинистиката, обръща се към руската история, в чиято област успява да се прояви повече като популяризатор, отколкото като изследовател. Но неговата, излязла през 1870 г., епохална книга за времето на Константин Порфирогенет възпламенява интереса към византийската история във Франция и неговите последователи Гюстав Шлюмберже и Шарл Дил полагат усилия за това, този интерес никога вече да не угасне.

Позовавайки се на Ж. Сабатие (Description des monnaies byzantines, 2 тома, Париж 1862), Г. Шлюмберже работи изключително плодотворно в нумизматичната и по-специално в сигилографската област: сред неговия многостранен научен принос днешните византинисти ценят особено високо Sigillographie de l'Empire byzantin (Париж, 1884). Разбира се, не бива да подценяваме и значението на неговата монументална Epopée byzantine, както и на останалите му многобройни студии; тъкмо те успяват да събудят у широката образована публика интереса към Византия. По още по-блестящ начин тази цел постигат и съвършените от гледна точка на изкуството есета, които Ш. Дил (1859-1944) поднася в своите прочути и с основание ценени Figures byzantines. Изключително разностранен учен, владеещ всички области на византийската история и византийското изкуствознание, Ш. Дил съчетава рядко срещаната дарба за повествование със способностите на стриктното изследване, за което най-доброто доказателство са големите му изследвания върху Равенския екзархат (1888) и върху византийска Африка (1896), трудът му за Юстиниан (1901), както и многобройните, събрани в Etudes byzantines (905) статии. Малко са хората, които със своята работа така силно са стимулирали византийското историческо изследване и така стабилно са подкрепяли чуждите търсения в тази област като Ш. Дил, който както в своята родина, така и извън нейните граници намира голям брой ученици. Така византийските исторически студии навлизат в подем във Франция от края на XIX и началото на XX век: нека споменем редом с останалите работите на Луи Брейе, Фердинанд Шаландон и Жюл Жаи.

В Германия систематизираните изследвания във византийската област започват с Карл Крумбахер (1854-1909). През 1891 г. Крумбахер публикува своята Geschichte der byzantinischen Literatur, а шест години по-късно се появява силно разширеното второ издание, в което е обработена и теологичната литература на Алберт Ерхард и е публикувана скица на византийската имперска история от Хайнрих Гелцер. Трудът на Крумбахер, най-големият паметник на човешката ерудиция и работоспособност, който византийс-

ките изследвания познават от времето на Дю Канж, се превръща за всеки византинист в пътеводна нишка за собствените му студии. Чрез създаденото през 1892 г. Byzantinische Zeitschrift Крумбахер дава на византинистиката и постоянен научен орган, около който за в бъдеще се групират западноевропейските византинисти и който посредством превъзходна библиография дава възможност на всеки, интересуващ се от византийските студии, да бъде в течение на хода на изследванията. Освен това Крумбахер успява да превърне своя Семинар по средно и новогръцка филология в Мюнхен в международен византинистки център. Чрез всичко това големият филолог успява да даде мощен тласък и на историческите изследвания във византийската област.

Византийските исторически изследвания в Германия в края на XIX век са стимулирани преди всичко от Карл Нойман и Хайнрих Гелцер. Богатият на идеи труд на Нойман Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen (1894) остава истинско майсторско произведение на историческото изследване и повествование и само може да се съжалява, че авторът на тази и други важни студии върху византийската история много скоро преминава от византинистиката към общата история на изкуството. Трудът на Гелцер Abris der byzantinischen Kaisergeschichte (Крумбахер, стр. 911-1067) наистина далеч не е на висотата на произведенията на Крумбахер, но със своите многобройни специализирани проучвания и най-вече със статията върху генезиса на византийската темна организация (1899), колкото и достиженията ѝ да не могат да се смятат за меродавни, Гелцер дава значителен напредък на византийското историческо изследване. Последователят на Крумбахер в Мюнхен, Аугуст Хайзенберг, работещ в историческата и културно-историческата област, има заслуги преди всичко със своите нови критически издания на византийските автори, както и с публикуването и коментара на нови извори.

Разработването на византийската история в Германия и Австрия особено се засилва посредством работата на интересуващите се от Византия историци и филолози на древността и Средновековието — най-вече Л. М. Хартман, О. Зек, Е. Швартц и особено чрез дейността на големия правен

историк К. Е. Захария фон Лингентал, който най-вече в своя руд Jus graecoromanum (7 тома, Лайпциг 1856-1884) прави достъпни най-важните византийски правни извори и чрез своята Geschichte des griechisch-römischen Rechtes (трето издание, Берлин 1892; Аахен във Вюртемберг 1955) поставя на стабилна основа изследването на византийската правна история.

Първите наченки на развитието на византинистиката в Русия се свързват с изследването на древноруската история. Един от най-значимите пионери на руските византийски студии Ернст Куник (1814-1899), който като член на Руската царска академия на науките в Санкт Петербург печели големи заслуги не само около руските исторически изследвания, но и използвайки богато важните за древноруската история византийски извори, дава силен тласък на византинистките студии. Заедно с него трябва да спомена и швейцареца Едуард фон Муралт (1808-1895), на когото дължим известния, наистина силно остарял, но все още полезен хронологичен труд Essai de chronographie byzantine (2 тома, Петербург 1855 и 1871).

Основател обаче на същинското византийско историческо изследване в Русия е В. Г. Василевски (1838-1899), така както Н. П. Кондаков (1844-1925) е основател на византинистското археологическо и културно-историческо изследване. Великолепното владеене на изворовия материал, острият критичен поглед и способността да се задават градивни въпроси осигуряват на работите на Василевски непреходна стойност: неговите търсения в историята на византийско-руските отношения, задълбоченото му изложение върху Византия и печенегите и преди всичко трасиращите му изследвания на вътрешната история на византийската държава и днес са незаменими за изследователската дейност. През 1894 г. Василевски основава „Византийски временник“ и с това руската византинистика, която до този момент е била принудена да търси гостоприемството на други списания и най-вече на „Журнал министерства народного просвещения“, получава свой орган, който заедно с две години повъзрастното „Византийско списание“, допринася най-много за напредъка на тогавашните византийски студии. Една го-

дина по-късно, като директор на основания по това време Руски археологически институт в Константинопол, Ф. И. Успенски започва да издава „Известия русского археологического института в Константинополе".

Ф. И. Успенски е преди всичко този, който редом с Василевски и след него (от 1845 до 1928) с дейността си дава направлението в развитието на византийската историческа наука в Русия. Наистина Успенски не притежавал гениалната проникваща изследователска дарба и критичния дух на Василевски, но със своята богата научна продукция той също чувствително допринася за напредъка на византийската историческа наука. Почти няма важен проблем във византийската история, с който Успенски да не се е занимавал отблизо, а някои основополагащи проблеми той дори пръв засяга. Той не само е най-плодовитият, но и най-многостранният руски историк-византолог, като за разлика от Василевски оставя след себе си голям, обобщаващ исторически труд: монументалната История византийской империи — най-изчерпателното съвременно общо изложение на византийската история, което поради превратностите на времето се появява през големи интервали и все още не е публикувано в пълния си вид (том I, 1913; том II, 1 1927; том III, 1948 г.).

Изключителната активност на руската византинистика към края на XIX век и началото на XX век е преди всичко заслуга на учените от школата на Василевски и Успенски, към която редом с други имена се числят и изследователи като А. А. Василиев, Б. А. Панченко, П. А. Яковенко и П. В. Безобразов. Измежду многото проблеми, с които руската византинистика се занимава, любима тема си остава византийската аграрна история и това пак се дължи на традицията, произлизаща от Василевски и Успенски. На нея Панченко посвещава известния си труд за селската поземлена собственост във Византия (1904), в който, противопоставяйки се на своите велики предшественици — Захария фон Лигентал, Василевски и Успенски, той се опитва да трасира нови пътища. Както Панченко, така и П. Безобразов и особено П. Яковенко се занимават най-вече с проблемите на вътрешната история на Византийската империя и продължават вече започнатото от Василевски изследване на византий-

ските документи. А. Василиев предлага основополагащия труд по история на византийско-арабските взаимоотношения през IX и X век (2 тома, 1900 и 1902 г.). Занимавалият се в научната сфера на древността Ю. А. Кулаковски става автор на история на Византийската империя, която в три големи тома обхваща периода 395 до 717 г. (Киев 1913-1915) — сухо написан, но много основен и полезен труд. Големият подем на руската византинистика проличава и по това, че през 1915 г. заедно с „Византийский временник" е основан и нов византинистки научен орган — „Византийское обозрение", от който до 1917 г. излизат три тома.

В Англия след края на XIX век за дълго модерното византийско изследване на историческото развитие се представя от Джон Б. Бъри (1861 до 1927)[1]. Без съмнение Бъри е един от най-значимите историци в областта на Византия за всички времена: изследовател с широк кръгозор и необичайна начетеност, притежаващ пронизваща аналитична острота и образцова методична сериозност. Заедно с многобройните важни специализирани проучвания той оставя след себе си множество обобщаващи работи, простиращи се върху по-големи периоди от византийската история: през 1889 г. излиза неговият двутомен труд A History of the Later Roman Empire, обхващащ времето от 395 до 800 г.; следва го през 1912 г. превъзходната книга A History of the Eastern Roman Empire, описваща времето от императорската коронация на Карл Велики до възкачването на трона на Василий I, а през 1923 г. Бъри предлага като ново издание първия си труд, под същото заглавие, който се появява също в два тома, но разглежда далеч по-подробно времето от смъртта на Теодосий I до смъртта на Юстиниан I. Специално би трябвало да отбележим отличния коментар на Бъри към осигуреното от него ново издание на Клеторологиона на Филотей: The Imperial Administrative System in the Ninth Century (1911). Както руската византинистика слага крайъгълния камък за изследването на византийската аграрна история, така Бъри поставя началото на систематизирано изследване на визан-

1 Обстоен преглед на научните качества на Бъри и подробен библиографски опис на неговите произведения предлага: N. H. Baynes, A Bibliography of the Works of J. B. Bury, Кембридж, 1929

тийската управленска история, което по-късно за щастие е продължено от Ернст Щайн и Франц Дьолгер.

Свой достоен наследник Бъри намира в лицето на Норман Х. Бейнс, отличил се най-вече с работите си върху ранновизантийската история. Историята на късновизантийската империя и нейните връзки с латинските държави на Изтока получава силен тласък чрез важните студии върху историята на латинския изток от Уйлям Милър.

Заниманията с византийска история в Гърция започват доста рано, тъй като за гръцките учени историята на Византия представлява част от историята на собствения им народ. Широко място е отделено на византийската история още в големия труд на пламенния патриот К. Папаригопуло Ἱστορια του Ελληνικου εθνους απο των αρχαιοτατων χρονων μεχρι των νεωτερων (5 тома, Атина, 1860-1877); ново издание на Каролидис 1925 г.; основните събития са събрани в: Histoire de la civilisation hellénique, Париж 1878 г.). Също и Сп. Лампрос (1851-1919), който се включва с големи заслуги във византинистиката чрез изследване на ръкописите и многобройни текстови издания, написва популярна история на Гърция, обхващаща периода от най-стари времена до 1453 г.: Ιστορια της Ἑλλαδος μετ εικονων απο των αρχαιοτατων χρονων μεχρι της αλωσεως της Κωνσταντινουπολεως (6 тома, Атина, 1886-1908). По подобен начин по-късно А. Андреадис (1876-1935) се занимава подробно с византийската епоха при проучването на гръцката финансова и стопанска история в своя обобщаващ труд Ἱστορια της ελληνικης δημοσιας οικονομιας (Атина, 1918), както и в многобройни специализирани изследвания. В съответствие с изключителния интерес на гърците към византийската история още отрано гръцките списания отделят най-голямо внимание на византинистиката, най-вече Δελτιον της Εθνολογικης Ἑταιρειας (Атина, след 1893) и Νεος Ἑλληνομνημων, чийто издател и единствен сътрудник от 1904 до 1917 г. е неуморният Сп. Лампрос[1]. Като научно списание за византинистика е замислено основаното от Н.

1 Издаването на списанието е продължено от К. Диобуниотес, който увеличава с още 7 тома издадените от Лампрос до 1927 г. 14 тома; опис на всичките 21 тома е публикуван през 1930 г. от Харитакис.

Бийс Βυζαντις, от което обаче се появяват само два тома (1909 и 1011).

На границата между две столетия започва изследването на византийската история и в много други страни. В Италия редом с историческите и литературно-историческите филологични студии забележителен напредък получават и правно-историческите. В балканските страни византийските проучвания се свързват с изследването на собствената народностна история и тази взаимовръзка се оказва много плодотворна както за византийската, така и за балканската история. В България за византийските изследвания особено допринасят редом с проучванията на историка-византолог П. Мутафчиев (1883-1943), също така и работите на историците на Българското средновековие В. Златарски (1866-1935) и П. Ников (1884-1939). На югославска територия византийските исторически изследвания напредват не само благодарение на работите на византолозите Д. Анастасиевич (1877-1850) и Ф. Гранич (1883-1948), но също така и с проучванията на средновековната сръбска и хърватска история на Ст. Станоевич (1874-1937), Й. Радонич (1873-1956), Н. Радойчич и Ф. Шишич (1869-1940). В Румъния византийските изследвания също навлизат в период на чувствителен подем още преди Първата световна война, и то благодарение на изключителната активност на Н. Йорга (1871-1940), чиято невероятна продуктивност с право провокира най-голям интерес както в областта на византийската история, така и на румънската история и литературно развитие, на османската и световната история.

Здраво опиращите се на интернационалното сътрудничество византийски студии са чувствително разстроени от двете световни войни. Постепенно обаче научният напредък отново се възстановява и последиците от настъпилите катаклизми са преодолени, макар и не безболезнено и не без тежки загуби. В паузата на спокойствието между двете световни войни византинистиката дори преживява значителен подем и днес вече може да се говори за нов разцвет на византинистиката след Втората световна война. Заедно със силното разрастване на изследователската и издателската дейност този подем намира ярък израз в свикването на меж-

дународни конгреси на византолозите, в създаването на нови научни списания и във възникването на нови византинистки изследователски центрове.

Ако преди Първата световна война византинистиката се опира най-вече на два специализирани органа — Byzantinische Zeitschrift и „Византийский временник", то от двайсетте години възниква цяла поредица от нови научни списания, които манифестират напредъка на византийските изследвания. На първо място трябва да се спомене основаното през 1925 г. Byzantion, което под ръководството на Анри Грегоар успява в най-голяма степен да стимулира науката. Благодарение на това списание и на достойната за възхищение активност на неговия издател, Брюксел се превръща във важен център на византийските изследвания. Важно значение за византийските студии придобива и създаденият през 1932 г. в Брюксел Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. Значителна активност показват като византологичен научен орган и Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher под ръководството на Н. Бийс. Излизането на тези годишници започва още през 1920 г. в Берлин, от 1926 г. продължава в Атина, но в края на Втората световна война прекъсва (1960 г. допълнително излиза том 18 за годините 1945-1949). Гръцката византинистика се изявява преди всичко с основания през 1924 г. Επετηρις Εταιρειας Βυζαντινων Σπουδων и след 1928 г. Ελληνικα. На големи интервали излизат ръководените от 1924 г. от С. Дж. Мергати в Рим Studi Bizantini e Neoellenici. Създадената през 1929 г. в Прага Byzantinoslavica по време на войната прекъсва издаването си, но затова пък след края на войната не само се възстановява като издание, но и разширява първоначалната си проблематика. Без да се ограничава само върху изследване на византийско-славянските отношения „Византинославика" днес представлява важен специализиран орган за цялостната област на византологията. Заглъхнал обаче е Seminarium Kondakovianum (Annales de l'Institut Kondakov), орган на създадения през 1926 г. Институт „Кондаков", световно известен с богатата си издателска дейност. Той представлява важен център за византоложки и археологически изследвания първоначално в Прага, а от

1938 г. в Белград. През 1941 г. по време на въздушни нападения институтът е разрушен и загубва двама от най-ценните си сътрудници.

Стар изследователски център, който в по-ново време доби голямо значение за византинистиката, е институтът на учените асомпционисти, който първоначално стартира своята дейност в Каникьой, после се премества в Букурещ, а днес в Париж осъществява изключително интензивни византинистки проучвания. Неговият орган Echos d'Orient, който от 1897 г. излиза като „Revue trimestrielle d'histoire, de géographie et de liturgie orientales", в течение на времето все повече прераства в специализирано византоложко списание. Това развитие, което отразява нарастващия интерес на науката към византоложките проучвания, доведе до замяната през 1943 г. с Etudes byzantines (от том 4, 1946: Revue des Etudes byzantines) и така византинистиката беше обогатена с един нов, заслужаващ висока оценка специализиран орган. Важно място за византоложки и археологически изследвания е основаният от Т. Уайтмор византийски институт в Париж, който от 1946 г. започва издаването на Bulletin of the Byzantine Institute, който има предимно археологическа и изкуствоведческа насоченост. Един от най-значимите центрове за византоложки археологически, изкуствоведчески и културно-исторически студии днес е изследователският институт в Дъмбъртън Окс, който достойно се представя и зад граница с важните си и прецизно оформени издания Dumbarton Oaks Papers (от 1941 г.) и Dumbarton Oaks Studies (от 1950 г.). Предимно теологично и църковно-исторически насочен Византоложки институт възниква в Шайерн, а покъсно по негово подобие се създава и друг в Етал. Във Виена след Втората световна война се основава Австрийско византоложко общество, за чиято дейност свидетелстват издаваните от 1951 г. Jahrbücher der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. В следвоенния период възниква и Византоложкият институт в Белград. Изданията на този институт, както и издаваният от 1952 г. като постоянен орган Zbornik radova Vizantološkog instituta служат специално на изследванията на византийско-южнославянските отношения.

Възникването на голям брой нови изследователски центрове и нови специализирани списания е характерен знак за нарастващата активност на една млада научна област. С това обаче не се изчерпва представата за нарастващия интерес на науката към византоложката проблематика. Не бива да се забравя, че наред със специализираните органи и списания изданията на сродни научни дисциплини също публикуват проучвания от изследователската област на византологията[1].

Русия, която преди време беше допринесла изключително много за прогреса на младата наука, дълго време не участва във възхода на византологията. След Първата световна война руската византинистика бележи упадък, а след смъртта на Ф. Успенски (1928) съвсем замира. „Византийски временник", който до 1916 г. излиза непрекъснато, като се издават 22 силни тома, в следващото десетилетие успява да публикува само три малки томчета (1922, 1925, 1927), а след това за дълго прекъсва издаването си. Постепенно интересът към византологията отново се събужда в СССР, което личи от издадения през 1945 г. „Византийски сборник". Оттогава съветската византинистика отбелязва бърз възход. Днес византоложките изследвания в Москва, Ленинград и в много други градове показват забележителна активност, която все по-силно се проявява в многобройните публикации. Подновената от 1947 г. поредица „Византийски временник" бързо достигна 22 обемни тома. Ако ранната руска византинистика отделя специално внимание на византийската стопанска и социална история, то в съветския период на нея се отделя главно внимание, като събитията се осветяват от позициите на историческия материализъм.

Големият прогрес във византологията не би бил възможен, ако достъпните за науката извори не бяха се увеличили значително. Чрез усърдна издателска работа се популяризираха нови извори от различен род, а недостъпните стари издания бяха заменени с нови, редактирани в критичен дух. В тази насока има още много какво да се прави, тъй като за

1 Публикуваната от Association Internationale des Etudes byzantines библиография на написаното през периода от 1939 до 1948 съдържа 2800 публикации, които се разпределят в около 280 различни списания, поредици и общи съчинения.

повечето византийски историци и хронисти ние все още се позоваваме предимно на оскъдните текстове на Бонския корпус. Още от края на XIX век в Bibliotheca Teubneriana, а в по-ново време Collection byzantine de l'Association Guillaume Budé, както и в някои важни единични издания се предоставят нови, научно проверени текстове, които правят ненужни за византийските историографи и хронисти съответните томове на Бонския корпус (вж. прегледа на изворите към отделните части).

Особено широка изследователска база създадоха публикациите на византийските грамоти. На първо място трябва да се споменат богатото, но безкритично сборно издание на Ф. Миклошич и Дж. Мюлер от втората половина на миналия век и не по-малко важното, технически по-съвършено и подобро издание на Атонските грамоти в приложенията на „Византийски временник" от началото на нашия век. Големият напредък, който науката успява да постигне в тази област, проличава едва в по-новите издания на грамоти, предимно в публикациите на Ж. Руйар и П. Колом Actes de Lavra I (Archives de l'Athos I), Париж, 1937 г.; П. Лемерл, Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos II), Париж, 1945 г. ; Ф. Дьолгер, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, Мюнхен, 1948 г.; А. Жилу, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée (Bibliotheque byzantine. Documents 3), Париж, 1955 г. (Вж. разширени данни в „Извори") Тези издания се различават от по-старите не само с приложенията си от красиви албуми с репродукции на грамоти и печати, но и с текстовото оформление и придружаващите го компетентни коментари и указания.

Изследването на грамотите заема все по-голям дял във византологията, тъй като модерното византоложко историческо проучване се занимава подробно с вътрешната история на византийската държава, търсейки една по-ясна картина на административната уредба, на стопанското и социалното развитие, за което основна предпоставка е систематичното обработване на материала, съдържащ се в грамотите[1]. Византологичното изследване обаче все още е далеч от

1 Статия за трудовете, свързани с византийската стопанска и социална история, предлага G. I. Bratianu, Les études byzantines d'histoire économique et

осъществяването на предложения още през 1904 г. план на Крумбахер пред Association Internationale des Académies да предостави на науката един Корпус на гръцките грамоти от Средновековието и по-ново време. Все пак досегашните публикации позволяват да се обхване огромен и много важен материал. Чрез тези публикации, както и чрез многобройни специални проучвания и специално чрез епохалните трудове на Ф. Дьолгер византийската дипломатика и палеографията получиха много силен тласък[1]. Тук ще посочим само факсимилетата на византийските императорски грамоти Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden (Мюнхен, 1931) и регестите на императорски грамоти на Източната Римска империя, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, на Ф. Дьолгер, които поставят началото на планирания Корпус на гръцките грамоти от Средновековието и по-ново време Corpus der griechischen Urkunden des mittelalters und der neueren. От предвидените пет досега са излезли четири свитъка за времето 556-1025, 1025-1204, 1204-1282, 1282-1341 г. (Мюнхен — Берлин, 1924, 1925, 1932, 1960). Този труд, в който всички императорски грамоти и трудно откриващите се в изворите данни за императорски укази са систематично подредени и критично прегледани, е изключително важно помощно средство за всеки византийски историограф. За времето от 311 до 476 г. притежаваме Regesten der Kaiser und Päpste на О. Зек (Щутгард, 1919), за грамотите на патриарсите на Константинопол регестите на Б. Грумел Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople, от който днес са на разположение три свитъка за времето от 381-715 г., 715-1043 г., 1043—1206 г. (1932, 1936, 1947). Най-важното помощно средство при изучаване на историята на византийската църква и дог-

sociale, Byz. 14/1939/497-511. Вж. също и студията на P. Charanis, On the social structure of the Later Roman Empire, Byz. 17, 1944/45, 39-57. За най-новите правно-исторически изследвания вж. статията на B. Sinogowitz, Die byzantinische Rechtsgeschichte im Spiegel der Neuerscheinungen, Saeculum 4, 1953, 313-333. За най-новите публикации на грамотите вж.: А. П. Каждан, Новые материалы по внутренней истории Византии X-XV вв., ВВ 13 (1958), 302-313.

1 Вж. обстойния преглед на изследванията в областта на византийската дипломатика от G. Rouillard, La Diplomatique byzantine depuis 1905, Byz. 13 (1938) 605-29 и от F. Dölger, Bulletin diplomatique, REB 7 (1949) 69-90.

матика днес е издаденият в рамките на Византийски справочник труд на Х. Г. Бек Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (Handbuch II, 1) Мюнхен, 1959.

В най-ново време византоложките исторически проучвания отделят все по-голямо внимание на епиграфските и преди всичко на нумизматичните и сфрагастичните паметници. Изследването на разнообразни проблеми и специално на вътрешната история на Византия често получава решителен тласък от доброто познаване на монетите и печатите от различни епохи. Нумизматичният материал е неизбежна необходимост при изучаване както на паричната система и стопанската история, така и на символиката на императорската власт. Доброто познаване на византийската административна система също е немислимо, без да се съблюдава сигилографският материал. Популяризирането на тази важна група извори изостава твърде много въпреки някои значителни стъпки. Забележителен напредък бе осъществен благодарение на публикуването на голяма сбирка печати от В. Лорен Documents de sigillographie byzantine: la collection C. Orghidan (Bibliothèque byzantine. Documents 1) (Париж, 1952). Наред с това образцово издание на един превъзходен познавач на византийските печати, както и някои по-стари сигилографски и нумизматични сборници, богат материал може да бъде открит и в отделни публикации, както и в специализираните списания, съдържащи съобщения за монетни и печатни находки. Оценката на този не така лесно обозрим материал значително се облекчава от многобройните обобщения и доклади на Лорен[1]. Публикуването на Корпус на византийските монети, както и на Корпус на византийските печати е спешна необходимост.

Значението, което модерната византология отдава на помощните исторически дисциплини, проличава от обстоятелството, че в Париж започва да излиза поредица, посветена на тези науки. В рамките на тази поредица, осъществена под ръководството на известния френски византолог П. Лемерл, са издадените досега два важни наръчника: V. Grumel, Chronologue (Bibliothèque byzantine. Traité d'Etudes

1 V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byz. 5 (1929/30) 571-654, 6 (1931) 771-829; Bulletin de Numismatique byzantine (1940-1949), REB 9 (1951) 192-251.

byzantines I, Париж, 1958, и A. Bataille, Les Papyrus (ib. II), Париж, 1955.

Не е наша задача да характеризираме най-новите византоложки исторически изследвания. За резултатите говорят гореспоменатите специализирани издания, които непрекъснато обогатяват библиографските си раздели, а наред с това включват и преглед на изследователската дейност в различни страни. За текущата продукция особено изчерпателни сведения дава Byzantinische Zeitschrift, което от своето основаване през 1892 г. до днес (с многократни прекъсвания по време и след двете световни войни) систематично отбелязва цялата научна литература в областта на византологията, като взема критично отношение към по-важните трудове. Подобна систематизирана библиография в най-ново време предлага и „Византинославика". Като посочваме тези важни библиографски помощни материали и съобщения в специализираните византоложки поредици, тук ще трябва да се ограничим върху най-новото обобщено представяне на византийската история.

Ранновизантийската епоха е разгледана изключително подробно от Е. Щайн в История на късната Римска империя I Geschichte des spätrömischen Reiches I (1927) и Histoire du Bas Empire II 1949 г.[1] Наред с гореспоменатото произведение на Бъри този труд на големия познавач на византийската административна история, който в своите два тома обхваща времето от 284 г. до 565 г., предлага най-сигурната водеща нишка при изучаването на ранновизантийската история и е основополагащ за развитието на ранновизантийската държавна система.

Известната поредица The Cambridge Medieval History, редактирана от Дж. Б. Бъри, посвещава на византийската история по една част от първия и от втория си том (1911 и 1913) и целия си четвърти том (1923), който има подзаглавие The Eastern Roman Empire (717-1453). Както всеки колективен труд сборникът съдържа материали с различна стойност, но в общи линии представлява отличен и надежден наръчник.

1 Посмъртно, френско ново издание на първия том е осъществено с помощта на Ж. Р. Паланк: E. Stein, Histoire du Bas Empire I (1959).

Голямо предимство на изданието е изчерпателната библиография (подготвя се разширено ново издание под редакцията на Дж. М. Хъси).

Ш. Дил още през 1919 г. скицира накратко византийската история от Константин Велики до упадъка в малката си книжка Histoire de l'Empire byzantin (първо издание 1924, английски превод 1925, сръбски превод 1933). В рамките на основаната от Г. Глотц Histoire générale големият френски византолог дава изчерпателно и широко изложение на византийската история от смъртта на Теодосий I до коронясването на Алексий I Комнин, докато неговият съратник Ж. Марсе описва историята на арабите от Мохамед до XII век (Ch. Diehl-G.Marçais, Le monde oriental de 395 à 1081, Histoire générale, IIe section: Histoire du Moyen Age, t. III), Париж, 1936; в допълнителен том Ш. Дил успява да обхване само времето от 1081 до 1204 г. По-нататъшните части на византийската история се разглеждат от Р. Гиланд, а Р. Грусе допълва труда с представяне на историята на латинските държави на Изток (Ch. Diehl-L. Oeconomos-R. Guilland-R. Grousset, L'Europe orientale de 1081 à 1453, ibid. IX, 1), Париж, 1945.

А. А. Василиев издава през 1917 г. на руски език история на Византийската империя от началото ѝ до кръстоносните походи. Тя е последвана от три по-малки свитъка през 1923 — 1925 г., в които се разглежда епохата на кръстоносните походи, историята на латинското господство и епохата на Палеолозите. С голямо разширение трудът на блестящия руски византолог излиза на английски език — History of the Byzantine Empire (2 Bde, Madison) 1928-1929 г. Следва ново допълнено издание на френски език — Histoire du l'Empire byzatin (2 Bde.), Париж, 1932 г., което по-късно е преведено на испански (Барселона, 1948 г.) и гръцки (Атина, 1954 г.), а първият том и на турски език (Анкара, 1943 г.). Излиза и ново тук-там допълнено издание на английски език — History of the Byzantine Empire, 324-1453 (Madison 1952). Това с право високо оценено произведение представлява ясно и надеждно ръководство за изучаване на византийската история.

Румънският полихистор Н. Йорга публикува подробна, но доста повърхностно написана византийска история със заг-

лавие: Histoire de la vie byzantine (3 Bde., Bukarest 1934). Времето до 1204 г. се разглежда от гръцкия историк К. Амантос: Ἱστορια του Βυζαντινου Κρατους, 2 тома, Атина, 1939, 1947; второ издание: 1953, 1957 г. Малката и доста неугледна книжка (неравномерна и като разпределение на материала) на руския византинист М. В. Левченко „История Византии“ (Москва-Ленинград 1948 г.) представя първия опит за марксистка интерпретация на византийската история; тя има преводи на български език („История на Византия“, София 1948 г.) и на френски (Byzance des origines à 1453), Париж, 1949 г. Преглед на византийската история прави и българският историк Д. Ангелов; издаденият досега първи том обхваща периода от 395 до 867 г.: „История на Византия“, т. I, София, 1959. Ясна, макар и доста кратка, популярно написана история предлага и П. Ламерл — Histoire de Byzance (Serie „Que seis-je?“), Париж, 1948.

Специално признание заслужава трудът на Л. Брейе Le monde Byzantin (L'évolution de l'humanité, dir. par H. Berr, Nr.32, 32bis, 32ter, Paris 1947, 1949, 1950). В три отделни тома известният френски византолог предлага изчерпателен преглед на външната политика на Византийската империя (Vie et Mort de Byzance), на византийската държавна система (Les Institutions de l'Empire byzantin) и на византийската култура (La Civilisation byzantine). Трудът се отличава с голямата си прецизност, а третият том и със своеобразната трактовка на византийската културна история. Представена е нагледна картина на византийския живот, при което начинът на живот на отделните прослойки на византийското общество се разкрива в ежедневните им занимания, обичаи и ритуали. Културната история на Брейе може да се сравнява не толкова с по-ранните интерпретации на византийската култура, колкото с големия труд на Федон Кукулес: Βυζαντινων βιος και πολιτισμος 6 тома, Атина, 1948 г., в който гръцкият учен излага резултатите от дългогодишните си проучвания на личния живот на византийците.

Повечето съществуващи изложения за византийската културна история представляват по същество напречен разрез през византийското развитие, при което главната тежест най-често пада върху държавното развитие. От големия брой

подобни изложения тук ще посочим по-специално: Diehl, Byzance. Grandeur et Décadence, Париж, 1919 г. (английски превод), Byzantium. Greatness and Decline, Rutgers University Press 1957 г.; Heisenberg, Staat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches, Die Kultur der Gegenwart II, Abt. IV, 1^2, Leipzig-Berlin 1923, S. 364-414. N. H. Baynes, The Byzantine Empire, London 1926 (ново издание 1943); St. Runciman, Byzantine Civilisation, Лондон, 1933 (френски превод: Париж, 1934, италиански превод: Флоренция, 1960); J. M. Hussey, The Byzantine World, Лондон, 1957; H. W. Haussig: Kulturgeschichte von Byzanz, Щутгард, 1959. Чрез съвременната работа на византинисти от различни страни възникна колективният труд Byzantium. An Introduction to East Roman Civilisation, ed. by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss, Оксфорд, 1948. H. Hunger, Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grosen bis zum Fall Konstantinopels, Баден-Баден, 1958, илюстрира византийския културен живот с цитати от изворите. Добрият подбор и отличният превод на текстовете правят тази малка книжка много лесно четима.

Полезни за византинистите са историческите съчинения на онези страни и народи, които са оказвали влияние върху историята на Византийската империя: на италианските градове-републики, на персите, на арабите и турците, на южните славяни. Византинистите често ще прибягват до преглед на подобни издания, каквото е „История на българската държава през средните векове“ (4 тома, София, 1918, 1927, 1934, 1940) на В. Златарски, който навлиза в дълбочината на проблемите, изграждайки много хипотези, но като цяло материалът му е доста изчерпателен за историята на византийско-българските отношения до края на XIII век, или сбитото, делово, дори сухо, но своеобразно с критичния си дух произведение на К. Иречек „История на Сърбия“ (2 тома, Гота, 1911, 1918; сръбски превод: Istorija Srba, второ издание, Белград, 1952).

Накрая ще акцентираме върху важния труд на Г. Моравчик Byzantinoturcica I-II, чието първо издание излиза в Будапеща 1942-1943 г., а второто разширено издание се публикува в Берлин през 1958 г. от берлинската Академия на науките. Ерудираният унгарски учен систематизира всички

известни византийски извори за историята на тюркските народи. На практика това означава, че в неговия труд се разглежда цялата византийска историопис, тъй като тюркските народи в по-широк смисъл, така, както Моравчик разбира понятието, се споменават във всяко византийско историческо произведение. Моравчик отделя специално внимание на всеки извор, като дава съществена информация и за ръкописите и изданията, а така също и за наличната литература, свързана с него. Книгата представлява неоценимо ръководство, чието значение може да се сравни с литературната история на Крумбахер. Трудът на Моравчик всъщност е съвсем навременно допълнение към труда на Крумбахер и се превръща в настолна книга за съвременните византинисти.

I

ХАРАКТЕРНИ ЧЕРТИ НА РАННОВИЗАНТИЙСКОТО ДЪРЖАВНО РАЗВИТИЕ (324 — 610)

Извори

Нашето познание за византийската история се основава на византийски и невизантийски извори от различен вид. Сред тях водещо място имат произведенията на византийските историографи и хронисти, които описват общия исторически процес с по-голяма или по-малка точност и изчерпателност. Картината съществено се допълва от съобщенията, съдържащи се в европейските и ориенталските, а по-късно и в славянските извори, а така също и от материала, допълващ по-ранни византийски извори. Документи, свързани с различни събития, съобщения на пратеничества и мисии, писма и речи в редица случаи съществено допълват данните от историческите съчинения и хвърлят по-ясна светлина върху процесите. Като държи сметка за голямата роля, която църквата има в цялостното византийско развитие, историкът е длъжен да изследва и теологичните съчинения и преди всичко решенията на църковните събори. Житията на светците също са ценен исторически извор, а за определени епохи стойността им е сравнима с историческите съчинения[1].

Всички тези извори обаче ни дават много оскъдна информация за стопанския живот, за правната и административната система на империята. Тук на помощ идват многото официални и неофициални бележки и записки за императорския двор, администрацията, войската и стопанската уредба, както и законодателните актове, които са доста много във Византия, папирусите, а в по-късния период грамотите. Повечето византийски грамоти, с които разполагаме, се отнасят за периода след втората половина на XI век, само няколко са

1 За тези писмени извори вж. Beck, Kirche.

свързани с периода на македонската династия, а от по-ранните епохи грамоти изобщо не са запазени.

Като особена група извори се добавя и археологическият материал: паметници на изкуството, надписи, монети, печати и т. н. Във византоложките изследвания веществе-ният материал не е така добре представен, както например е в трудовете по праистория. В ново време това е една от основните насоки на развитие на изследователския процес[1].

Прегледът на изворите, който ще правим в началото на всяка отделна част, представя само най-важното и в най-кратка форма. Подробно представяне на литературните из-вори предлага Историята на византийската литература на Ф. Дьолгер във втора част на Византийски справочник.

В бележките към първата част, която има само въвеждащ характер, ще се ограничим върху някои основни данни.

Византийската историография започва с Евсевий, епископ от Кесария. Като съставител на една хроника (в две книги, до 325 г.) той се явява един от първите хронисти, които при-добиват все по-голямо значение във Византия. Новаторско произведение е и голямата му История на църквата (в десет тома, до 324 г.)[2]. Негово е и известното Житие на Констан-тин Велики[3]. Най-значимият историк на IV век е Амиан Марцелин, един толерантен езичник, чиито написани на ла-

---

1 Срв. инструктивната характеристика на византийските извори при Moravcsik, Byzantinoturcica I, 165.

2 Изд. E. Schwartz и Th. Momsen, 3 тома, Лайпциг, 1903-1909. Кратко издание на E. Schwartz, Лайпциг, 1914. Вж. също и въведението на E. Schwartz, RE VI (1907) 1370.

3 Изд. I. A. Heikel, Leipzig 1902. Според H. Grégoire, Byz.13, 1938, се касае за фалшификация от края на IV век. Повечето изследователи отхвърлят тази теза. Срв. по-специално със силните аргументи на H. Baynes, BZ 39 (1939), 466. J. Vogt, Berichte über Kreuzeserscheinungen aus dem 4.Jh. n. Chr. Mélanges Grégoire I (1949) 593 и сл. и Constantin der Grose und sein Jahrhundert (1949) 164 и сл. A. Piganiol, Sur quelques passages de la Vita Constantini, Mélanges Grégoire II (1950) 513 и сл. и Empire chrétien, p. XIII. H. Dörries, Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins, Abh. d. Akad. d. Wiss. zu Göttingen, Phil. hist. Kl., III. Folge, Nr. 34 (1954). A. H. M. Jones, Notes on the Genuineness of the Constantinian Documents in Eusebuis' Life of Constantine, Journ. Eccl. Hist. 5 (1954) 196 и сл. J. Moreau, Zum Problem der Vita Constantini, Historia 4 (1955) 234 и сл. K. Aland, Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins, Studia Patristica 1 (1957), 5 част. Възгледите на Грегоар се защитават от P. Orgels, A propos des erreurs historiques de la Vita Constantini, Mélanges Grégoire IV (1953), 557.

тински Res gestae са замислени като продължение на Тацит (запазени са само книгите 14-31 за периода от 353 до 378 г.)[1]. Като цяло гръцките автори още от това време са основните източници. Ще назовем произведенията на трима нехристиянски автори: Евнапий от Сарди (за времето 270-404 г., запазени са само фрагменти[2]), Олимпиодор от Тива (фрагменти за 407-425)[3] и Зосим (от Август до 410 г., по-подробно едва след Диоклетиан)[4]. От историческото съчинение на Приск притежаваме ценни извлечения за годините 433-468, главно за историята на Атила и хуните[5]. Историята на църквата е продължена по примера на Евсевий от Сократ (за периода 306-439 г.)[6], Созомен (за 324-415 г.)[7], Теодорит Кирски (за 325-428 г.)[8], към тях се присъединява и Евагрий, чието съчинение (от 431 до 593 г.) е важно и за светската история[9]. Същото важи и за написаната на сирийски и частично запазена История на църквата от Йоан Ефески, която стига до времето на император Маврикий[10]. Ценен исторически материал се съдържа и в съчиненията на големите църковни отци от онова време, каквито са Атанасий от Александрия, Григорий Назиански, Василий от Кесария, Григорий Ниски и Йоан Хризостом. Много важни за историците са решенията на Вселенските събори[11], първите пет от които са свързани с ранновизантийския период и се разг-

---

1 Ed.C. Clark, Berlin 1910, 1915.

2 Müller, F. H. G. IV, 7-56.

3 Müller, F. H. G. IV, 57-68.

4 Ed. L. Mendelssohn, Leipzig 1887.

5 Müller, F. H. G. IV, 69-100; V, 24-26. Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor (1903) 121-255, 575-91.

6 Migne, P. G. 67, 28-842.

7 Migne, P. G. 67, 843-1630.

8 Ed. L. Parmentier, Leipzig 1911.

9 Ed. J. Bidez-L. Parmentier, London 1898.

10 Превод на Schönfelder, München 1862. Ново издание на най-важната, трета част на съчинението с латински превод: Brooks, Corpus Script. christ. Or., Scriptores Syri, Series II, t. III, 1935, 1936. Срв. и голямата монография на А. П. Дяконов, Йоан Ефеский и его церковно-исторические труди. Санкт Петербург 1908; и Известия Йоана Ефеского и сирийских хроник о славянах VI-VII вв. Вестник древней истории 1946, 1, 20.

11 Пълно издание на Mansi. За съборите в Ефес и Халкедон има и ново издание в монументалната публикация на E. Schwartz Acta Consiliorum Oecumenicorum t. I, vol. I-V (1922-30; II, vol. I-IV, 1933-36).

леждат накратко в следващата част. От необхватната продукция на риториката внимание заслужават съчиненията на император Юлиан[1], на неговите съвременници Темистий[2] и Либаний[3] и специално на отнасящия се към V век Синезий[4].

Големият историк от Юстиниановата епоха е Прокопий от Кесария (в Палестина)[5]. В осем книги той написва история на вандалските, готските и персийските войни, в които той самият участва като секретар на Велизарий (основната част завършва с 551 г., а осмата книга с допълненията с 553 г.). Наред с това велико произведение стоят и известната Тайна история, пасквил, насочен срещу Юстиниан и Теодора, и написаното през 554 г. съчинение за строежите на Юстиниан[6]. Въпреки че Прокопий не винаги е достатъчно обективен — в историята за строежите и отчасти в историята за войните той е панегирист, в Тайната история обаче е горещ памфлетист — неговото творчество е изключително ценна изворова база. Изложенията са на голяма висота. Прокопий има свой приемник в лицето на по-младия си съвременник Агатий, който в съчинението си за Юстиниан описва периода 552-558 г.[7] Към тях трябва да причислим и Менандър Протиктор, чието важно съчинение, останало във фрагменти, покрива времето от 558 до 582 г.[8] Последовател на Менандър е Теофилакт Симоката, който разказва в 8 книги историята на император Маврикий (582-602)[9]. Така се създава

1 Изд. на J. Bidez-F.Cumont, Paris 1922, 1924.

2 Изд. L. Dindorf, Leipzig 1832.

3 Изд. R. Förster, Leipzig 1903-1927.

4 Migne, P. G. 66, 1053-1616. Френски превод с коментар на текста περι Βασιλειας предлага Ch. Lacombrade, Le Discuors sur la Royauté de Synésios de Cyrène à l'empereur Arcadios, Paris 1951. За съчинението и за интересната личност на този велик оратор вж. от същия автор Synésios de Cyrène, Hellène et Chrétien, Paris 1951.

5 Изд. J. Haury, Leipzig 1905, 1906, 1913.

6 За Прокопий и неговото творчество вж. подробното изследване на B. Rubin, Prokopios von Kaisareia, Stuttgart 1954 (=RE XXII, 2), където е указана и по-стара литература. Вж. също и литературата при Moravcsik, Byzantinoturcica I, 496-500.

7 Изд. B. G. Niehbuhr в руски превод с обстойно изследване: М. В. Левченко, Агафий. О царствования Юстиниана. Москва-Ленинград 1953.

8 Müller F. H. G. IV, 220-69. Excerpta de legationibus (1903) 170-221, 442-77.

9 Ed. C. de Boor, Leipzig 1887. Руски превод: Теофилакт Симоката. История, Москва 1957.

една непрекъсната верига от съчинения, което е типично и за по-нататъшната византийска историопис. Характерно за цялата византийска историография е придържането ѝ към образците на древногръцката историопис, което личи особено при Прокопий, класически образования приемник на Тукидид, както и при Агатий и Симоката. Тази връзка с древногръцката традиция допринася за високото ниво на византийската историография, която далеч превъзхожда европейската средновековна историопис.

Наред с историографията вторият характерен вид историческа продукция във Византия е хронографията. Световна хроника, която стига до последните години на Юстиниановата епоха, пише Йоан Малала[1]. Друга, напълно запазена хроника, която е стигала до 610 г., излиза изпод перото на Йоан Антиохийски[2]. За Теофан и другите по-късни хронисти, в чиито съчинения отчасти се разглежда и ранновизантийската епоха, ще стане дума в следващите части на книгата.

Познанията ни за правната и административно-управленската система в ранновизантийския период се основават предимно на Кодекса на Теодосий[3] и на важния юридически сборник на Юстиниан. Неговият Кодекс и Новели са ценен извор за византолозите[4]. За длъжностните лица и служби в ранновизантийската държава съобщават създадените през първата половина на V век Notitia dignitatum[5] и издадената в средата на VI век книга на службите от Йоан Лидийски[6]. Във фрагменти са запазени текстовете на Петър Патрикий, който от 539 до 565 г. заема длъжността magister officiorum[7]. Особено важен е описаният от него ред за коронациите през V и VI век, който Константин VII Порфирогенет вписва в своята

1 Засега се използва Бонският корпус на византийските историци.
2 Müller, F. H. G. IV, 535-622; V, 27-38.
3 Ed. Th. Mommsen-P. M. Meyer, I, 1, 2, II, Berlin 1905.
4 I: Institutiones. Digesta, ed. Krüger, 1911; II: Codex Justinianus, ed. Krüger, 1906; Novellae, ed. Schöll- Kroll, 1912.
5 Ed. Seeck, Berlin 1876.
6 Ed. R. Wünsch, Leipzig 1903. За времето на създаване на текста вж. Stein, Bas Empire 729, 838.
7 Ср. Stein, Bas Empire 723.

церемониална книга (I, 84-95). В края на VI век или в началото на VII век се появява военният справочник, известен с името Стратегикон на Маврикий или по-точно на Псевдо-Маврикий. Той е ценен не само за историята на византийското военно изкуство, но и за историята на други народи като перси, тюрки, авари, славяни и анти, франки и лангобарди, с данните за военните им методи и други навици и обичаи[1].

Към нумизматичния и сигилографския материал ще назовем някои публикации, важни и за други части на настоящата книга:

L. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines, 2 Bde, Paris 1862; W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, 2 Bde, London 1908; И. Толстой, Византийские монети (Monnaies byzantines), fasc. 1-7, St. Petersburg 1912 bis 1914; N. Goodacre, Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, 3. vol., London 1928-1933; G. Schlumberger, La sigillographie byzantine, Paris 1884; B. A. Pančenko, Katalog molivdovulov, IRAK 8 (1903) 199-246, 9 (1904) 341-396, 13 (1908) 78-151; K. Konstantinopulos, Βυζαντιακα μολυβδοβουλλα, Athen 1917; V. Laurent, Documents de sigillographie byzantine: Le collection C. Orghidan, Paris 1952. За разпръснатите из различни специализирани списания публикации относно монети и печати, чийто брой напоследък бързо нараства, вж. съобщенията на V. Laurent в бел. към увода.

1. Християнизираната Римска империя

Обща литература: Stein, Geschichte I. — Bury, Later Rom. Empire I[2]*. — Piganiol, Empire chrétien. — Seeck, Untergang I-IV. — Lot, Fin de Monde Antique. — F. Heichelheim, Wirtschaftsgeschichte des Altertums, Leiden 1938, I 766-859, II 1191-1225. — Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft. — Mickwitz, Geld und Wirtschaft. — Kornemann, Weltgeschichte II. — H. Bengtson, Griechische*

1 Единствено пълно издание на важното съчинение J. Scheffer, Upsala 1664. За дискутирания въпрос относно времето на написването му вж. Moravcsik, Byzantinoturcica I, 417 . и Viz. izvori I, 128.

Geschichte[2], *München 1960, 542 и сл.* — *W. Ensslin, The Reformes of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 383-408.* — *J. Burckhardt, Die Zeit Constantins des Grosen*[5], *пълно издание II, Stuttgart 1929.* — *E. Schwartz, Kaiser Constantin und die christliche Kirche*[2], *Leipzig-Berlin 1936.* — *N. H. Baynes, Constantine the Great and the Christian Church, London 1929.* — *A. Piganiol. L'Empereur Constantin, Paris 1932.* — *H. Grégoire, La „conversion" de Constantin, Revue de l'Univ. de Bruxelles 34 (1930/31) 231-72.* — *Същият, Nouvelles recherches constantiniennes, S. A. aus Byzantion 13 (1938) 551-593.* — *A. Alföldi, The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford 1948.* — *J. Vogt, Constantin der Grose und sein Jahrhundert*[2], *München 1960.* — *N. H. Baynes, Constantine's Successors to Jovian, Cambr. Med. Hist. I (1911) 24-54.* — *P. Allard, Julien l'Apostat, 3 vol., Paris 1900/1903.* — *G. Negri, L'imperatore Giuliano l'Apostata, Milano 1902.* — *J. Geffcken, Kaiser Julianus, Leipzig 1914.* — *J. Bidez, La vie de l'empereur Julien, Paris 1930, немско изд. München 1940.*

Римското държавно устройство, гръцката култура и християнската вяра са основните източници на византийското развитие. Ако отделим дори само един от тези елементи, византийската същност би била немислима. Едва синтезът на елинистичната култура и християнската религия с римската държавна форма прави възможно възникването на онова историческо образувание, което сме свикнали да наричаме Византийска империя. Този синтез станал възможен благодарение на пренасянето на центъра на тежестта на Римската империя на изток с настъпването на кризисни времена през 3-тото столетие. Най-ярък израз тези процеси намират в християнизирането на Римската империя и основаването на новата столица на Босфора. Тези две събития — победата на християнството и окончателното пренасяне на държавния център в елинизирания Изток, олицетворяват началото на византийската ера.

Първоначално византийската история е само нова епоха от римската история, а византийската държава — само усъвършенстване на старата Римска империя. Определението „византийски" е израз, роден в по-късни времена, който така наречените византийци не познавали. Себе си те наричали римляни, на царете си гледали като на римски владетели,

продължители и наследници на древноримските цезари. Името на Рим ги омагьосвало, докато съществувала тяхната империя, римските държавни традиции владеели политическите им мисли и стремежи[1]. Етнически хетерогенната империя устояла благодарение на римската държавност и посредством универсалността на римската идея се определяла нейната позиция спрямо обкръжаващия свят.

Като наследник на Римската империя Византия мечтае да бъде единствената империя на земята — предявява претенции към всички страни, принадлежали някога към римския свят, представляващи сега част от християнската общност. Тези амбиции срещат отново и отново съпротивата на суровата действителност, но държавите, които се създават в рамките на християнската общност върху старата римска територия, редом до римско-византийската империя, не се намират с нея юридически и мислено на едно и също стъпало. Развива се сложна държавна йерархия, начело на която стои византийският владетел като римски император и като глава на християнската общност[2]. Както в ранновизантийско време борбата за непосредствено владение върху римския свят, така и в средно и късновизантийския период запазването на тази мислена хегемония е оста, около която се върти политиката на империята.

Колкото обаче Византия да чувства връзката си с древния Рим и колкото и упорито, от идейни и властнически съображения, да се държи тя за римското наследство, с течение на времето все повече се отдалечава от първоначалните римски основи. Докато в областта на културата и езика грецизирането напредва победоносно и заедно с това все по-голямо значение придобива навлизането на религията във византийския живот, развитието в стопанската, социалната и политическата област е в друга светлина. Тези сфери неизбежно вървят към изграждане на ново стопанско и обществено уст-

---

1 Вж. F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschr. f. Kirchengesch. 56 (1937). [=Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 70 ff.]

2 Вж. G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, SK 8 (1936). Също и F. Dölger, Die „Famile der Könige" in Mittelalter, Hist. Jb. 60 (1940) 397 и сл. [= Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 34 и сл.

ройство до възникване още в ранното средновековие на същностно нов държавен ред и нова правна система. В противовес с общоприетото мнение във византийското държавно развитие се усеща силна динамика. Всичко в него се намира в процес на непрекъснато изменение, преобразуване и ново изграждане. В края на своето историческо развитие империята на византийците няма нищо общо с Римската империя освен името и традициите с техните неизпълними претенции.

В ранновизантийско време, напротив, империята действително е все още римска империя и целият неин живот е пропит от римски елементи. Тази епоха, която би могла да се нарече както ранновизантийска, така и късноримска, принадлежи еднакво и на римското, и на византийското развитие, обхващайки първите три столетия на византийската и последните три на римската история. Това е типична епоха на прехода, водеща ни от Римската империя към средновековната Византийска империя, време, в което древните римски житейски формули постепенно отмират, а новите византийски все по-напористо си проправят път.

Изходен пункт за византийското развитие е Римската империя, каквато тя излиза от кризата на третото столетие. Стопанският упадък по време на кризата се отразява особено опустошително върху западната половина на империята. Изтокът проявява по-силни съпротивителни сили — обстоятелство, което определя по-нататъшното развитие и обуславя „византинизирането“ на Римската империя. Въпреки всичко Изтокът преминава през същата криза, обща за късноримската държавна система и за нейния прогнил стопански и обществен ред. Стопанският срив, придружен от тежки социални и политически катаклизми, не пощадява и източната половина на империята. Наистина в тази част намаляването на броя на населението не е така фрапиращо и разрухата в цялостния държавен и стопански живот не е така безнадеждна както на запад. Липсата на работна сила обаче измъчва стопанския живот на цялата империя и повсеместно се наблюдава замиране на търговията и занаятите. Кризата от третото столетие означава срив на античната градска кул-

тура[1]. Всеобщо явление е и непрестанното разрастване на латифундиите. В цялата имперска област частната поземлена собственост търпи неудържим растеж за сметка на дребните собственици, както и на държавните домени. Последица от техния упадък обаче е все по-здравото приковаване на селячеството към късчето земя — процес, стимулиран от притискащата липса на работна ръка. Закрепостяването на селячеството е между впрочем само една разновидност на общата принудителна зависимост на селското население, систематично прокарвана от късноримската държава по време на кризата от третото столетие. Но принудителното стопанство образува основата за принуждаващата държава.

Римският принципат залязва сред бурите на кризисното време, за да го смени доминатът на Диоклетиан, слагайки началото на византийската аристокрация. Старото муниципално устройство на римските градове се разпада неудържимо. Цялото държавно управление се концентрира в ръцете на императора и неговия служебен апарат, който, изграден с грандиозен замах, се превръща в грубначен стълб на византийската държава на принудата. Римската магистратура разчиства пътя на византийската бюрокрация. „Император" не е вече висша магистратура, а една деспотична власт и тази власт се опира не толкова на земни фактори, колкото на Божията воля. Защото времената на кризата освен тежките мъки и изпитания, които донасят, отварят врати пред ерата на религиозност и поглед към отвъдното.

Все пак понятието за народен суверенитет не е окончателно загинало. Сенатът, организираното градско население и войската представляват сили, които в ранновизантийския период действат като реални ограничители на императорската власт[2]. Постепенно обаче значимостта и на тези родени в римското минало фактори влиза в сянката на императорското всемогъщие. И обратно — църквата като духовен потенциал на християнската държава добива с вре-

1 Вж. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft II, 238 и сл.; A. H. M. Jones, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford 1940, 85 и сл.; H. Bengtson, Griechische Geschichte, 2 Aufl., München 1960, стр. 534, особено 542.

2 Вж. Bury, Constitution, 5 и сл.

мето все по-голяма тежест. Докато в ранновизантийската епоха императорът е имал решаващата дума по въпросите на църковния живот, и то почти в неограничени измерения, определяйки религията на своите поданици според римските принципи, разглеждайки я като част от т. нар. ius publicum, в Средновековието църквата и във Византия неизбежно започва да се превръща в значим фактор на могъществото — тъкмо тук се зараждат и най-здравите бариери пред императорската власт. За това свидетелстват нередките във Византия сблъсъци между светската власт и силата на духовенството, при които победата не винаги е на страната на императора. При все това за Византия е характерно не толкова острото напрежение между светското и духовното, колкото тясната вътрешна връзка между държава и църква — едно продължително взаимопроникване на православната държава и православната църква до достигане на единен държавно-църковен организъм. Характерно е преплитането между интересите на двете сили и тяхното целенасочено сътрудничество в борбата срещу всяка заплаха, застрашаваща желания от Бога световен ред, независимо дали тя идва от вътрешни и външни антиимператорски сили, или от враждебни на църквата ереси. Подобна необходимост неизбежно поставя църквата под попечителството на могъщия императорски институт. Така превесът на императорската власт над църковната остава за Византия през всички времена типично и, така да се каже, нормално взаимоотношение.

Императорът е не само висш главнокомандуващ на армията, върховен съдия и единствен законодател, той е и закрилник на църквата и православната вяра. Той е божият избраник и като такъв е не само господар и повелител, но и живото олицетворение на повереното му от Бога християнско царство. Той, сякаш откъснат от земно-човешката сфера, е в пряка връзка с Бога и се превръща в предмет на изключителен политико-религиозен култ. Ден след ден този култ бива демонстриран под формата на забележителни церемониални действия в императорския двор с участието на църквата и цялото дворцово общество, култ, който намира израз във всяко изображение, представящо христолюбивия

владетел, във всеки предмет, заобикалящ свещената му персона, във всяка дума, отправена от него към обществеността или обратно[1]. Поданиците му са негови слуги. При всяко съзиране на неговия лик те го приветстват, дори и най-високопоставените, чрез проскинезиса, при който те се хвърлят пред него на земята. Дори и най-пищните моменти във византийските дворцови церемонии, както и манифестираното чрез тях императорско всемогъщие, имат своите корени още в римско-елинистическото развитие[2]. От това подготвено от източните елементи развитие израства характерното за византийския императорски двор великолепие, както и някои напомнящи за Изтока житейски форми във Византийската империя, които чрез непосредствените заемки от Изтока, от царството на сасанидите и по-късно от арабския халифат изпъкват още по-ярко[3].

Византизмът е свързан с елинизма не само генетично, но и посредством дълбоко същинско родство. Византизмът,

---

1 Вж. A. Alföldi, Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe, Mitt. d. Deutschen Archäol Inst., Röm. Abt. 49 (1934) 1-118 и Insignien und Tracht der römischen Kaiser, ibid. 50 (1935) 1- 171; Treitinger, Kaiseridee; срв. също и краткото резюме: Vom oströmischen Staats - und Kaisergedanken, Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa 4 (1940). Grabar, . Empereur. F. Dölger, Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen, Hist. Z. 159 (1939) 234. [=Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 9.]. J. Straub, Vom Herrscherideal in der Spätantike, Stuttgart 1939. W. Ensslin, Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. 1943, H. 6, München 1943; срв. също и с: Das Gottesgnadentum des autokratischen Kaisertums der frühbyzantinischen Zeit, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 154. Bréhier, Institutions 52 ff.

2 Alföldi, a. a. O. Treitinger, Kaiseridee.

3 Тези непосредствени влияния на Изтока имат само второстепенно значение: те никога не са определяли византийската култура така, както Рим елинизма и християнството, които са не просто влияния, а основни елементи на нейната същност. Несправедливо с оглед спецификата и сложността на византийското развитие ще бъде, ако обозначим тези влияния с широкото понятие „ориентализация" и ако разглеждаме Византия просто като една „ориенталска" империя. Моята позиция срещу този разпространен възглед, изложена в първото издание на книгата, породи у някои рецензенти впечатлението, че подценявам значението на източните елементи във византийската история, например хубавия отговор в H. Gerstinger, Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes 48, 1941, 312 и сл. Причината за това недоразумение е многозначността на понятието „ориенталски", а също така може би и кратките ми бележки в тази насока, които сега се опитвам да допълня и поясня.

както и елинизмът, представлява унифицирана, уравновесена духовна сила. Обединява ги обща епигонична насоченост, проявяваща се при византизма в още по-голяма степен, отколкото при елинизма. Те са извикани за живот благодарение на наследството на велики съзидателни култури и историческите им достижения са плод не толкова на собствено творчество, колкото на синтез. Както човекът от времето на елинизма, така и византиецът се определя като събирателен културен тип. Но ако това събирателство е лишено от действителна духовна свежест и подражателството в съдържание и форма води до стойностно обезценяване на образците и превръща първоначалната красота на формата в куха конвенционална риторика, все пак е вярно и нещо друго. А то е, че грижовното опазване на античното културно богатство и огромното внимание към римското право и гръцката образованост са изключителна историческа заслуга на Византия. Двата върха и същевременно двата противоположни полюса на античността — гръцкият и римският, се сливат на византийска почва. Техните най-висши проявления — римското държавно дело и гръцката култура, се обединяват в нова жизнена сплав и се свързват неразделно с християнството, в чието лице древната държава и култура съзират своето най-силно отрицание. Християнска Византия ненавижда както езическото изкуство, така и езическата мъдрост. И както римското право остава във всички времена основа на византийската правна наука и правно съзнание, така и гръцката култура остава основа на византийския духовен живот. Гръцката наука и философия, гръцките исторически произведения и поетични образци са съставна част от културните ценности на вярващите византийци. Самата византийска църква превръща в своя идейната платформа на античната философия и използва нейния терминологичен апарат при изграждането на християнското догматично учение.

Поддържането на античните традиции е изключителен източник на сили за Византийската империя. Опирайки се върху традициите на гръцката култура, Византия в продължение на столетия присъства на световната сцена като най-значимото културно и образователно средище. А облягайки

се на традициите на римската държава, тя заема първостепенно място в държавното дело на средновековния свят. Византийската държава разполага с изключителен управленски механизъм, съдържащ широко разклонен, обучен апарат от служители, владее превъзходна военна техника, образована юриспруденция, високоразвита стопанска и финансова система. В нейна власт са огромни богатства и все по-стабилно става парично-стопанското обезпечаване на нейното държавно стопанство. По това Византия се отличава същностно от останалите късноантични и средновековни държави с тяхното примитивно натурално стопанство. Мощта и авторитетът на Византия се основават преди всичко на паричното богатство, което е просто неизброимо в най-добрите ѝ времена. Обратната страна на медала е наистина безжалостният фискализъм на тази държава, който подчинява всичко на финансовите нужди. Неговият превъзходно образован управленски апарат е също и инструмент за безогледна експлоатация[1]. Ловкият и обигран византийски административен щаб — гръбнак на бюрократичната държава, се отличава с отвратителна корумпираност. Станалата пословична алчност и подкупност на византийското служебно съсловие представлява за населението ужасяващ бич. Богатствата и високоразвитата култура на държавата се постигат с цената на нищета за народните маси, безправие и потъпкване на свободите.

Новите взаимоотношения, родени по време на кризата на третото столетие, намират своя залез в голямото реформаторско дело на Диоклетиан. Направил равносметка на предходното развитие и систематизирал обобщено настъпилите промени, Диоклетиан провежда основна реорганизация на цялото имперско управление. Диоклетиановото реформаторско дело е обогатено и усъвършенствано от Константин Велики, като по този начин се ражда нов управленски ред, от който тръгва началото на византийската система[2]. В основни

1 Безсмислено е да се оспорва това, както прави J. Karayannopulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958. Срв. моите съображения в: Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 47,2 (1960), 258 стр.

2 По този въпрос вж.: Seeck, Untergang II, 59 и сл.; Bury, Later Rom. Empire I^2, 18 ff; Lot, Fin du monde antique 99 и сл.; Rostovtzeff, Gesellschaft und

линии Диоклетиано-Константиновият ред оцелява през цялото ранновизантийско време. Ръководните принципи на този ред обаче (автократизмът на императорската власт, централизирането и бюрократизирането на държавното дело) се задържат в сила, докато трае византийската държава.

В основата на всички мерки, предприети от Диоклетиан и Константин, несъмнено лежи намерението да се укрепи разклатеният в размирните времена авторитет на императора и да се засили неговата власт. Оттук и стремежът не само да се ограничи влиянието на сената и на останалите, родени в републиканското минало на Рим фактори, но и точно да се регламентират компетенциите на всички отделни управленчески етажи, като по този начин се възпрепятства каквото и да било по-значително струпване на властнически права. Цивилното и военното управление, централното и провинциалното управление са старателно отделени едно от друго. Отделните управленчески клонове се свързват и обединяват от личността на императора, който стои на върха на йерархично подреденото държавно устройство и ръководи централно целия държавен апарат.

С оглед на това, че империята се разпростира върху огромна територия, все пак е предприето разделение на площта и на властта, с цел да се осигури максимална ефективност на императорския контрол. Опирайки се на известния още от ранноимператорско време институт на сърегентство[1], Диоклетиан създава четворна управленска колегия, състояща се от двама августи и двама цезари. Единият август трябвало да повелява над източната, другият — над западната половина на империята, като до него неизменно стои съответният цезар, който, свързан с августа не само чрез кръвно родство, но и чрез адопция, следи за неговите лични качества и способности. След оттеглянето на августите те трябвало да застанат на тяхно място и да попълнят четворната йерархия чрез провъзгласяване на нова двойка цезари. Последица от

Wirtschaft II, 210 и сл.; Stein, Geschichte I, 98 и сл., 168 и сл.; W. Ensslin, The Reforms of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 383 и сл.; Kornemann, Weltgeschichte II, 247 и сл.; Piganiol, Empire chrétien 275 и сл.; Vogt, Constantin der Grose und seim Jahrhundert (1949) 2. Aufl. 1960, 95 стр.

1 Срв. Kornemann, Doppelprinzipat.

тази, общо взета, логично замислена система са безкрайните граждански войни. Самият Константин Велики, излязъл като победител от кървави борби и достигнал до автократична власт, изгражда отново общо управление и предприема ново разделение на имперските територии. Във всеки случай той се отказва от изкуствения Диоклетианов изборен принцип, разпределя многократно империята между своите наследници, но семейната власт на Константиновите синове довежда до тежки, кървави усложнения. При все това е налице придържане към системата на имперско разделение и многовластието продължава да диктува правилата.

Предприетата от Диоклетиан реорганизация на провинциалното управление слага край на привилегированото положение на Италия и премахва загубилото вече значение разделение на императорски и сенатски провинции. От този момент насетне управлението на всички провинции, независимо от характера им, е подчинено на императора и както останалите части от империята, така и някогашна господстваща Италия е разделена на провинции и обвързана с данъчно облагане. Не по-малко значим е и фактът, че по-обширните провинции са разделени на малки части. Така броят на провинциите чувствително нараства. От времето на Диоклетиан империята наброява близо 100, а през 5-ото столетие дори повече от 120 провинции. По-нататък Диоклетиан разделя имперската територия на 12 диоцеза — в края на 4-тото столетие техният брой нараства до 14[1]. А най-накрая, при Константин империята е разделена на префектури, така че всяка префектура обхваща множество диоцези, а всеки диоцез — голям брой провинции. Провинциите били подразделения на диоцезите, а те — от своя страна, на префектурите. Всичко това изграждало една централизирана, йерархически подредена управленска система. Обхватът и броят на префектурите първоначално се колебаел и едва след началото на 4-тото столетие границите им се очертали ясно.

---

1 От диоцез Ориент се обособява в самостоятелния диоцез Египет и диоцеза Мизия, разпаднал се на диоцези Дакия и Македония, които по-късно образуват Префектура претория пер Илирикум. Срв. Bury, Later Rom. Empire I², 28 и сл.; E. Kornemann, Dioecesis in: RE5 (1905) стр. 727 и Weltgeschichte 254 стр. и приложените хубави карти XIX и XXI.

Огромната Източна префектура (praefectura praetorio per Orientem), състояща се от петте диоцеза — Египет, Ориент, Понт, Азия и Тракия, обхваща Египет с Либия (Киренайка), Предна Азия и Тракия. Към нея впоследствие се присъединява илирийската префектура (praefectura praetorio per Illyricum), състояща се от диоцезите Дакия и Македония и обхващаща Гърция и Централните Балкани. Към италийската префектура (praefectura praetorio Illyrici, Italiae et Africae) спада освен Италия, от една страна, по-голямата част от латинска Африка и, от друга страна, Далматия, Панония, Норик и Реция. Галската префектура (praefectura praetorio Galliarum) се състои от римска Британия, Галия, Иберийския полуостров и лежащата срещу него западна част на Мавритания. Така всяка от префектурите се разпростира върху площ, обхваната от множество модерни държави. Начело на всяка префектура стои преторианski префект с възможност длъжността да бъде колегиално разпределена и между двама префекти. Преторианският префект на Изтока с резиденция в Константинопол и този на Италия са най-висшите служители на империята. Следват ги преторианският префект на Илирик, чието седалище е в Солун, и този на Галия.

Най-съществен белег, характеризиращ управленския ред на Диоклетиан и Константин, е отделянето на военната от гражданската власт. Цивилното управление на една провинция вече се подчинява изключително на провинциалния наместник, военното — на дукс, ръководещ командването в една или повече провинции. Този принцип се прокарва старателно в цялостното провинциално управление. Дори самата преторианска префектура, която е единствен управленски орган, притежаваща още при Диоклетиан граждански и военни права и компетенции, при Константин се прощава със своя военен характер и се превръща в чисто цивилна власт. Като такава обаче през цялото ранновизантийско време тя разполага с изключително широки правомощия[1].

Властта, която преторианските префекти притежават като

1 Срв. Stein, Geschichte I. 53 и сл. und Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian, Wien 1922; J. R. Palanque, Essai sur la préfecture du prétoire au Bas-Empire, Paris 1933.

императорски наместници и която се стремят да увеличат в нескрита битка с органите на държавното управление, е характерна черта на ранновизантийския управленски ред, който до голяма степен е белег на цялата система. От друга страна обаче, императорската мощ непрекъснато се старае да стеснява властта на преторианските префекти, като ограничава полето им за действие, настройва срещу тях техните викари, диоцезиански наместници и като разширява за тяхна сметка компетенциите на определени органи от централното управление. Тъкмо в тази вътрешна борба между отделните управленски органи се корени динамичният момент в развитието на ранновизантийската управленска система.

Рим и Константинопол са извадени от територията на действие на преторианските префекти и се подчиняват на свои собствени градски префекти. Те, след преторианските префекти, притежават най-висшия ранг измежду всички имперски служители. Градският префект се счита за висш представител на сената и в определена степен е въплъщение на това, което все още е останало от старите републикански традиции в градския живот. Той е единственият имперски служител, който не носи военни дрехи, а римско гражданско облекло — тога. Епархът на Константинопол играе ръководна роля в живота на византийската столица не само в ранновизантийско, но и в по-късно време. На него се подчинява правораздаването в Константинопол, той носи грижата за осигуряване на спокойствие и ред в столицата, както и за снабдяването ѝ с продукти. Целият стопански живот на града, търговията и занаятите са под негов контрол.

И ако собственото автономно управление на Константинопол и Рим представлявало чувствително стесняване на правомощията на преторианските префекти, то с изграждането на централизирано управление при Константин Велики тези правомощия са още по-силно ограничени. Най-влиятелният служител на централното управление вече е магистър официорум (magister officiorum)[1]. Тръгнал от скромно начало и издигнал се до голяма власт, той постига това пре-

1 Срв. A. E. R. Boak, The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires, New York 1924.

ди всичко за сметка на префектурното управление. Под негов надзор са всички имперски официи (officia), тоест практически цялото имперско управление, включително това на префектурите, тъй като официите, службите на отделните управленски отделения със своите служители, са всъщност колелцата на бюрократичната управленска машина. Неговата собствена официя се състояла от agentes in rebus, които кръстосвали провинциите като императорски куриери и същевременно като държавни агенти и донасяли информация като разузнавачи във функцията на curiosi, следейки дейността и настроенията на служебното съсловие, както и на поданиците. Всичко това се извършвало от един доста обширен апарат от хора, който в средата на 5-ото столетие само във византийската част на империята наброява над 1200 функционери. Грижата за личната сигурност на императора също е в задълженията на магистър официорум и поради това той командва охранителната гвардия scholae palatinae. Като върховен церемониалмайстор под негов надзор е цялостният церемониален живот в императорския двор, откъдето произлиза друга негова функция с важно държавно значение — той приема чуждите пратеници и отговаря за контактите от всякакъв характер с външните сили. И не на последно място, от края на 4-тото столетие той ръководи пощенските връзки в империята (cursus publicus), подчинени първоначално на преторианските префекти.

Непосредствено до магистър официорум най-важният служител в централното управление от времето на Константин Велики нататък е questor sacri palatii. Той е ръководител на юриспруденцията, към кръга на неговите правомощия спада и изработването на законите, императорските заповеди се подписват и от него. Ръководители на финансовото дело са двамата председатели на fiscus и на res privatae, които от времето на Константин се наричат comes sacrarum largitionum и comes rerum privatarum. Тяхното значение все по-чувствително се ограничава посредством факта, че в имперските провинции най-важният данък, annona, се стича непосредствено към преторианската префектура.

Тъй като всичко, свързано с персоната на императора, до-

бива все по-голяма важност, расте и значението на sacrum cubiculum, към чиито правомощия спада управлението на личното императорско стопанство и особено грижата за императорския гардероб (sacra vestis). Този така наречен praepositus sacri cubiculi е едно от най-висшите и най-влиятелни отговорни лица. И ако държавният скиптър попадал в слаби императорски ръце, нерядко ставало така, че завеждащият неговите покои се оказвал най-могъщият човек в империята. Под влияние на източни традиции почти всички спадащи към praepositi sacri cubiculi били евнуси, както и подчинената им императорска охранителна гвардия в голямата си част също се състояла от евнуси[1].

Конституираният по времето на Константин сенат на Константинопол представлява преди всичко съвещателен орган. И ако сенатът още в римско време постепенно загубва някогашното си значение поради нарастващия императорски абсолютизъм, то във Византия правомощията му се стесняват още по-осезателно. Той все повече и повече губи своите конституционни и легислаторни функции, но този процес трае дълго и минава време, докато някогашният сенатски блясък угасне напълно.

В продължение на много столетия синклитът на Константинопол играе съществена роля във византийския държавен живот, макар и да представлява само бледа сянка и подобия на стария римски сенат[2]. Всъщност решаваща е волята на императора, но все пак сенатът действа съвещателно при законопроизводството и от време на време става място за провъзгласяване на самите закони. Той внася предложения (senatus consulta), които ако императорът одобри, се превръщат в закони. Някои от тях се прочитали в сената още преди действителната им промулгация. Сенатът също така има възможност по заповед на императора да действа като висш съдебен състав. Най-важното обаче е, че сенатът има

1 Срв. A. C. Dunlap, The Office of the Grand Chamberlain in the Later Roman and Byzantine Empires, New York 1924. R. Guilland, Les eunuques dans l'Empire byzantin, Etudes byz. 1 (1943) 196 и сл., und Fonctions et dignités des eunuques, ib. 2 (1944) 185 и сл., 3 (1945) 179 и сл.

2 За византийския сенат вж. базисното изследване на E. Christophilopulu, Η συγκλητος εις το Βυζαντινον, Athen 1949.

право на избор и потвърждение при смяната на управлението. Редом до императора сенатът няма особена тежест, толкова по-голямо обаче е значението му в случаите, когато тронът се овакантява. Естествено далеч не при всяка смяна на трона гласът на сената се чува. Ако императорът предварително е определил своя наследник или примерно го е провъзгласил за съимператор, то потвърждението на този факт от сената е само акт про форма. В случаите обаче, когато тронът се овакантява, без преди това да е посочен кандидат за него, или съответно няма възможност такъв да бъде посочен чрез представител или представителка на императорския дом, то тогава решението за поемането на трона остава във властта на сената и на армейското командване.

Членовете на сената на Константинопол по силата на наследственото право са продължителите на римските сенатски родове и макар равнопоставянето по значимост на сената на Константинопол с римския да започва едва при Константин Велики, самият той умее да привлича представители на старата римска сенатска аристокрация в нейната голяма част към Константинопол. Достъп до византийския сенат обаче получават изключително и преди всичко имперските служители от трите висши класи на illustres, spectabiles, clarissimi. По правило сенаторите, независимо дали те произхождат от старата родова или от новата служебна аристокрация, са богати едри земевладелци. В този факт, както и в мястото, което те заемат в императорската служебна система, а не в принадлежността към сената се корени действителната тежест на тази най-висша обществена прослойка. Повечето сенатори, чийто брой още към средата на 4-тото столетие достига 2000 души, живеят в своите имения. Като активни членове на сената фактически действат само представителите на най-висшата и същевременно най-малобройна група на illustres, към която се числят висшите служители на империята.

От средата на 6-ото столетие между впрочем висшите сановници носят новосъздадената титла gloriosi. Нарастващата щедрост на императора при раздаването на титлите с времето снижава стойността на дотогавашните почетни отличия. Тъй като кларисиматът се раздава все по-често и на все по-широки кръгове, неговите някогашни носители по ранг се

издигат до spectabiles, а някогашните spectabiles в ранг на illustres, като по този начин става наложително да се създаде за досегашните illustres новият, по-висш ранг gloriosi. Това е типичен пример за раздаване на титли, който в късновизантийско време се развива в много широк мащаб.

Заедно със сената като близък съветник на императора се изявява sacrum consistorium, преустроен вид на по-раншния consilium principis. Постоянните вече членове на съвета, наричани comites consistorii, произлизат от редовете на висшите служители в централното управление. Успоредно с това за съвещанията са привличани и сенатори, непринадлежащи към consistorium. Преторианските префекти, които първоначално са най-важните членове на императорския съвет, са изключени от него. Новото си име тронният съвет дължи на обстоятелството, че членовете на съвета вече трябвало да се изправят пред императора (consistere). Още нещо хвърля интересна светлина върху отношението на съвета към неговия имперски господар — неговите сбирки се определят като silentium, или в случаите когато и сенатори участват в заседанията, като silentium et conventus. Това многозначително определение в по-късни времена се превръща в действително название на императорския съвет и всъщност по-късният силенциум не образува постоянен орган, а се свиква от императора, когато трябва да се взимат решения по важни държавни и църковни въпроси[1]. В противовес на това средновековна Византия разбира под понятието консисторион само една чисто церемониална изява на висшите служители по време на празници в императорския двор[2].

Докато държавното дело чрез Диоклетиано-Константиновите реформи изглежда отново подредено, а държавната мощ — укрепена, широките маси от населението и сега, както и преди, се намират в бедствено положение. Селяните със земя в наследствена аренда, съставляващи по-голямата част

---

1 Срв. E. Christophilopulu, Σιλεντιον BZ 44 (1951). (Dölger-Festschrift 79 ff.)

2 Срв. J. Ebersolt, Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des cérémonies, Paris 1910, p. 40, n. 2. Разработките на A. Vogt, Constantin Porphyrogénète. Le Livre des cérémonies, Commentaire I (1935) са неясни, тъй като той явно не е забелязал, че изразът ιστανται κονσιστωριον (не κονσιστωριω, както пише в текст I, стр. 90), в глава 16 се появява и на много други места в Церемониалната книга.

от селячеството и движеща сила на производствения процес на полето в късноримската империя, затъват все повече в наследственото крепостничество. Посредством данъчния ред на Диоклетиан това развитие още повече се стимулира и засилва. Старите налози са обезсилени вследствие на стойностното спадане. За сметка на това натуралните вземания придобиват все по-голямо значение. Диоклетиан превръща тези извънредни вземания от времето на кризата в постоянно явление. Създадената по този начин annona представлява оттук насетне най-важният данък и основен извор на приходи в римската хазна. Тежестта ѝ се носи единствено от селското население. Според Диоклетиановата система на capitatio-iugatio поземленият данък и налогът на глава от населението се оформят като главни съставни части на annona[1]. Данъчната цялост се образува, от една страна, от парчето земя със своите определени размери и качество (iugum) и от друга — от човека, който го обработва (caput). При определяне на данъците iuga и capita се броят отделно[2], но така както земята (iugum) не може да бъде обложена сама за себе си, ако не се обработва от съответен човек (caput), така според

1 Въпросът за същността на Диоклетиановия данъчен ред е многократно дискутиран. Вж.: O. Seeck, Die Schatzordnung Diocletians, Zeitschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 4 (1896) 275 и сл.; F. Leo, Die capitatio plebeia und die capitatio humana im römisch-byzantinischen Staatsrecht, Berlin 1900; F. Thibault, Les impôts directs sous le Bas Empire Romain, Revue générale du droit 23 (1899) 289 и сл., 481 и сл.; 24 (1900) 32 и сл., 112 и сл.; A. Piganiol , L'impôt de capitation sous le Bas Empire Romain, Chambéry 1916; F. Lot, L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas Empire et à l'époque franque, Paris 1928; H. Bott, Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung, Diss. Frankfurt 1928; Stein, Geschichte I, 109 и сл.; Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft II, 221 и сл.; W. Ensslin, The Reforms of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XXI (1939) 399 и сл.; A. Déléage, La capitation du Bas Empire, Macon 1845; A. H. M. Jones, Capitatio and iugatio, Journ. Rom. Stud. 47 (1957) 88 и сл.; J. Karayannopulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958, 28 и сл. Вж. и следващата забележка.

2 Това следва от Наредбата от 297. Срв. A. E. R. Boak, Early Byzantine Papyri from the Cairo Museum, Etudes de papyrologie II, 1 (1933); A. Piganiol, La capitation de Dioclétien. Revue hist. 176 (1935). Новите познания, които дава публикуваният от Boak текст, който Piganiol отчасти преиздава и превежда на френски език, засягат само техниката на данъчното облагане и в никакъв случай не променят потвърдения от друг изворов материал извод, че capitatio-iugatio означава единна данъчна система. Вж. същия извод при Stein, Bas Empire 199 бел. 2.

Диоклетиановата система човекът (caput) може да бъде обложен с annona само тогава, когато срещу него е налице съответното парче земя (iugum). Тук е очевиден стремежът за постигане на равновесие между iuga и capita, т.е . за всяко налично парче земя (iugum) да има съответен обработващ човек (caput). Това се оказва нелека задача при силното обезлюдяване на империята и несигурното местонахождение на селячеството, запращано от съдбата и несгодите ту тук, ту там. Тъкмо по тази причина държавните власти насочват всички свои усилия към това, да задържат намерения веднъж човек (caput) върху съответстващата му земя (iugum). За това спомага и Диоклетиановата система на capitatio iugatio, с която все по-широки слоеве от селското население загубват свободата си на придвижване. Гражданинът, който не притежава поземлена собственост, не подлежи на облагане с annona и поради това се намира в особено привилегировано положение. Още от времето на Константин обаче градското население, занимаващо се с търговия и занаяти, е натоварено със също толкова тежкия, плащан в злато данък auri lustralis collatio .

Недостигът на селскостопанска работна ръка ражда особено важната за византийския данъчен ред система на епиболе (adiectio sterilium). Тя се появява в Египет, където още по Птолемеево време неизползваните земи принудително се раздават за обработване на частни земеделски собственици и приемащите ги са натоварени със задължението да плащат данъци за натрапеното парче земя. От 3-тото столетие насетне тази система се прилага по цялата имперска територия и за в бъдеще засяга не само градските домени, но и запуснатите земи на частните собственици[1].

В 3-тото столетие римската валута тотално пропада. Последица от това е не само изключително силното покачване на цените, но и повсеместният преход към разменна търговия и натурално стопанство[2]. На Запад натуралното стопанство става определящо за в бъдеще и се превръща за новите

1 M. Rostowzew, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, Archiv f. Papyrusforsch., Beiheft 1 (1910) 57 f., 195, 329 f.; Monnier, Epibolé.

2 Rostovtzeff, Gesellschachft und Wirtschaft II, 177 и сл.; Lot, Fin du monde antique 62 и сл.

средновековни империи в доминираща стопанска форма, макар определени парично-стопански елементи да се задържат още дълго време. В икономически по-силния Изток обаче паричното стопанство скоро отново взима превес, макар че там пък дълго време се забелязват явления и форми от натуралното стопанство. Укрепването на паричното стопанство във византийската област проличава особено ярко в това, че самата annona, както и останалите натурални данъци в нарастваща степен се променят и преобразуват в парични плащания[1]. Още Константин Велики си поставя за цел да създаде нова, солидна валутна система. Основа на тази система представлява златният solidus, чието нормално златно съдържание възлиза на 4,48 г, така че един фунт злато се равнява на 72 солида. После следва сребърната seliqua, която тежи 2,24 г и при положение, че съотношението между стойността на среброто и тази на златото е 1:12, представлява 1/24 част от solidus. Тази монетна система показва изключителна издръжливост и се запазва като явление дълго време. В продължение на цяло хилядолетие Константиновият solidus (на гръцки „номизма", по-късно „хиперпирон") представлява база за цялостното византийско монетно дело и много столетия в световната търговия той се радва на най-висок авторитет. Наистина кризите не пощадили и него[2], но едва около средата на 11-ото столетие стойността му започнала чувствително да спада, когато империята тръгва към своя залез.

По времето на Диоклетиан и Константин военното дело е подчинено на коренно нов ред[3]. Армията на по-раншните императорски времена била преди всичко гранична войска. Почти всички налични бойни сили се разполагали като кре-

1 Особено поучителна за този проблем е важната статия на H. Geiss, Geld- und naturalwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit, Diss. Breslau 1931. Mickwitz, Geld und Wirtschaft 147 и сл.

2 Срв. Mickwitz, Geld und Wirtschaft; Bratianu, Etudes byz. 59 и сл.; A. Segré, Inflation and its Implication in Early Byzantine Times, Byz. 15 (1940/41) 249 и сл.

3 Срв. Th. Mommsen, Das römische Militärwesen seit Diocletian, Ges, Schr. VI (1889) 206 и сл.; Grosse, Röm. Militärgeschichte; J. Maspéro, Organisation militaire de l'Egypte byzantine, Paris 1912; W. Ensslin, Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches, Klio 23 (1929) 306-25; 24 (1930) 102-47, 467-502; Bury, Later Rom. Empire I^2, 34 и сл.; Stein, Geschichte I, 106 и сл., 186 и сл.

постни гарнизони по дължината на безкрайните римски граници. Във вътрешността на империята не достигали подвижни части и силен армейски резерв. За тази цел на разположение била единствено преторианската гвардия в Рим. Отдавна проличало, че тази система не е в състояние вече да отговаря на повишените военни изисквания и по време на кризата от 3-тото столетие се стигнало до пълния ѝ срив. Най-напред Диоклетиан засилва чувствително граничните войски. Онова обаче, което не само от военна, но и от политическа гледна точка било жизнено необходимо, се оказва създаването на силна мобилна войскова мощ във вътрешността на имперските територии. Тя трябвало да служи като армейски резерв при нахлуване на външни врагове в страната, както и за укрепване на имперската власт при всеки опит за преврат и размирици във вътрешността. С тази двойна задача е натоварен създаденият при Диоклетиан и доизграден и укрепен при Константин exercitus comitatensis. Формированията на comitatenses имат съвсем различно значение и коренно различна тежест в сравнение със старата преторианска гвардия, отстранена още от Диоклетиан заради своята неблагонадеждност и нескритата си подкрепа и симпатия към претенденти за трона и окончателно разпусната от Константин след битката на Мулвийския мост. Новите въоръжени „свити" скоро се превръщат в действително ядро на римската армия, тъй като Константин не се поколебал да съкрати чувствително граничната отбрана, засилена от Диоклетиан. Това съкращаване става в полза на comitatenses. По този начин обаче exercitus comitatensis загубва своя първоначален характер на гвардейски корпус. Изключителните му правомощия се изразявали с названието palatini, действителният телохранителен корпус обаче се състои от scholae palatinae под командването на magister officiorum.

От времето на Константин нататък ръководството на армията е в ръцете на magistri militum, като всъщност цялата пехота първоначално е подчинена на magister peditum, а конницата — на magister equitum. Подобно разделяне на командването недвусмислено било необходимо, тъй като главнокомандуващият на единия род войски не би могъл сам да застраши императорската власт. Това доста странно от друга

гледна точка разделение скоро било изоставено, тъй като раждало сериозна опасност от съжителство в един и същи императорски двор на двама равнопоставени военачалници, носещи едновременно титлата magister equitum et peditum praesentalis. В източната имперска половина се появяват успоредно трима главнокомандуващи с регионално ограничени военни територии — за Ориент, Тракия и Илирик съответно: magistri militum per Orientem, per Thracias, per Illyricum. Те ръководели дислоцираните в техните префектури comitatenses, като на тях са подчинени също така и duces — командващи граничните подразделения в отделните провинции, докато двамата magistri militum praesentales ръководят дворцовите войскови части. Така във византийската част се появяват петима висши главнокомандуващи с разделени компетенции, всички на пряко подчинение на императора, който единствен въплъщава единоначалието на върховната военна сила.

Едва със създаването на силна подвижна армия на comitatenses граничните войски на limitanei получават особена военна категория, служеща изключително за охрана на границите. Войниците, разположени в граничните области, получават като награда за службата си в защита на империята лична поземлена собственост. По този начин те се превръщат в своеобразна войска от местни селяни, които се прехранват от добива на своето парче земя и обслужват сигурността на границата — явление, което доказва, че има голямо бъдеще във Византийската империя.

Характерно за римско-византийската армия е все по-нарастващото ѝ варваризиране. Най-преданата и най-ценена част от императорската армия се състои от варвари, най-вече германи, а от поданиците на империята — илири. Броят на чуждестранните войници отдавна е в процес на нарастване и от 4-тото столетие знатни варвари навлизат все повече и повече дори в офицерския корпус. Силно характерно е нарастващото значение на конницата в римско-византийската армия, което не на последно място е свързано с факта, че империята трябва да се приспособява към бойната тактика на новоперсийското царство на сасанидите, чиято военна мощ се основава предимно на конни части.

Преместването на центъра на тежестта на изток в империята се обуславя предимно от тамошното по-добро стопанско развитие и по-гъстата населеност на източната имперска половина[1]. Влияние за това преместване обаче имат и новите военни задачи, явяващи се пред империята на изток — по долното течение на Дунав все по-силно се чувства настъпването на варварите от север, а в предна Азия се усеща натискът на новоперсийското царство на сасанидите. Царството на персийските сасаниди представлявало далеч по-опасен противник от отделилото се от него царство на партите. Така както византийските императори се чувстват наследници на римските цезари, така царете на сасанидите гледат на себе си като на приемници на древните ахемениди и претендират за всички земи, принадлежали някога на древната персийска империя. Още в предвизантийско време, от средата на 3-тото столетие и в продължение на цялата ранновизантийска епоха, над империята неизменно тегне персийската заплаха. Борбата с персийските царе се превръща за византийската държава в една от най-важните политически и военни задачи[2].

Още Диоклетиан, който запазва за себе си източната имперска половина и най-често отсяда в Никомедия, предоставяйки западната част на своя съимператор Максимиан, оценява промяната в ситуацията. Едва Константин обаче осигурява на империята на изток силен държавен център, където нарежда да се изгради отново разположената на Босфора древна гръцка колония Византион и я издига в имперска столица. Строителните работи започват през ноември 324 г.[3], веднага след преодоляването на Лициний, което разширява териториалната власт на Константин на изток. Още на 11 май 330 г. новата столица тържествено е осветена. Раждане-

1 За разпределението на населението в късноримската епоха: Lot, Fin du monde antique 72 и сл.; Stein, Geschichte I, 3 и сл.

2 A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Kopenhagen-Paris 1936; Sassanid Persia, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 109 и сл.; E. Kornemann, Die römische Kaiserzeit, Einl. in d. Altertumswiss. III[3], 2 (1933) 139 и сл.: „Neurom und Neupersien"; Weltgeschichte II, 276 и сл.

3 J. Maurice, Numismatique Constantinienne II (1911) 481 и сл.; E. Gerland, Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel, BNJ 10 (1933) 93 и сл.; R. Janin, Constantinople byzantin, Paris 1950, 29.

то на малко градове в световната история има такова изключително значение[1]. Мястото е избрано с гениална точност. На границата между два континента, миеща бреговете си на изток в Босфора, на север от Златния рог, на юг в Мраморно море и достъпна по суша само от една страна, новата столица притежава невероятна стратегическа позиция. Освен това тя владее транспорта между Европа и Азия, както и водния път от Егейско към Черно море и бързо се превръща в най-важен търговски и транспортен център на тогавашния свят. В продължение на цяло хилядолетие Константинопол оказва най-силното възможно влияние върху световните политически събития и културното развитие на човечеството като държавен, стопански и военен фокус на Византийската империя, както и като духовен и църковен център.

Докато значимостта и броят на населението на Рим неспирно намалявали, новата столица се развива неудържимо. Само столетие след основаването си Константинопол се радва на повече жители отколкото Рим, а през 6-ото столетие наброява вече близо половин милион население[2]. Това е

---

1 Gregorovius, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter I (1889) 25 казва: „След основаването на Рим не е създаван друг по-важен град на земята." E. Schwartz, Kaisser Constantin und die christliche Kirche[2] (1936) 85: „След като Александър създаде метрополията в Египет, не е основаван друг град, който така да обнови историята, както превръщането на упадналия гръцки град в силна крепост, което и днес доказва държавническия дух на основателите му." A A. Philippson, Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung (1939) 26, сравнява създаването на Константинопол със създаването на Александрия и Санкт Петербург. Виж също бележките на Philippsons, цит. съч. 29 и 214.

2 Вж. Stein, Geschichte I, 195, с шеста бележка от същия автор., A. Andréadès, La population de Costantinople, Metron 1 (1920) 5 и сл. (Вж. също и La population de l'Empire byzantin, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9, 1935, 117 и сл., чиито твърде високи оценки според Stein трябва да бъдат ограничени.) Andreades, Economic Life of the Byzantine Empire in: Baynes-Moss, Byzantium (1949) 53, се придържа в крайна сметка към възгледа, че в най-добрите си периоди Константинопол „е наброявал не по-малко от 500 000 жители, като понякога вероятно е надвишавал тази цифра". По-нататък вж. Stein, Bas Empire 759, 842, където по времето на Юстиниан за Константинопол се приема цифрата от най-малко 600 000 жители. Вж. и пресмятанията за броя и етническия състав на населението на Константинопол у Bréhier, Civilisation 81 и сл. Нашето съгласие със Stein по отношение на ограниченията, които той налага спрямо по-старите преценки, в никакъв случай не се разпростира към намаляване на историческото значение на Константинопол, към което Stein се стреми в Geschichte I и особено в Gnomon 4 (1928), присъединявайки

новият Рим, роден, за да заеме мястото на стария и да го замести като правителствен център[1]. Още в архитектурния си план новата столица е замислена по подобие на старата. В нея се пренасят всички свързани с древния Рим традиции[2]. Привилегиите, които той е имал, получава и Константинопол и още Константин Велики не жалел средства и усилия, за да издигне блясъка и богатството на новата столица. Украсява града с пищни здания и паметници на изкуството, които поръчва да се донесат от всички краища на империята. Особено ревностно се развива църковното строителство. От самото начало Константинопол получава християнски облик и от самото начало населението му в голямата си част е гръцкиговорещо. Чрез християнизирането на империята и изграждането на новата столица на Босфора Константин два пъти дава израз на историческата победа на Изтока.

Не са много въпросите в историческата наука, които така често, така разпалено да се дискутират и да се интерпретират толкова различно, както въпросът за отношението на Константин към християнската вяра[3]. Докато според едни

се към Seeck. Приетият от Stein брой на жителите на Константинопол, според D. Jacoby, La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine, Byz. 31 (1961) трябва още да се ограничи. Според него през VI век броят на жителите е под 400 000. В разсъжденията на Jacoby особено ясно личи, че се касае за съвсем приблизителни оценки.

1 За възникването на понятието „Новият Рим", което замества понятието „Вторият Рим", вж. F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift f. Kirchengesch. 56 (1937) специално стр. 13. С право се акцентира върху тактичното поведение на Константин спрямо традициите на стария Рим и постепенното изтласкване на старата столица. Срв. A. Alföldi, The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford 1948 и On the Foundation of Constantinople, Journ. Rom. Stud. 37 (1947) 10 и сл.; J. M. C. Toynbee, Roma and Constantinopolis in Zate-Antique Art, ibid 135 и сл.

2 Срв. R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, 30 и сл.

3 От изключително богатата литература тук ще посочим само най-важните трудове: J. Bruckhardt, Die Zeit Constantins des Grosen[5], Gesamtausgabe II, Stuttgart 1929; E. Schwartz, Kaiser Constantin und die christliche Kirche[2], Leipzig-Berlin 1936; N. H. Baynes, Constantine the Great and the Christian Church, London 1929, und Constantine, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 678-99; A. Piganiol, L'empereur Constantin, Paris 1932, und Empire Chrétien 25 и сл.; H. Grégoire, La „conversion" de Constantin, Revue de l'Univ. de Bruxelles 34 (1930/31) 231 и сл.; Nouvelles recherches constantiniennes, S.- A. aus Byz. 13 (1938) 551 и сл.; La vision de Constantin „liquidée", Byz. 14 (1939) 341 и сл.; J. Zeiller, Quelques remarques sur la „vision" de Constantin, ibid. 329 и сл.; K.

Константин е бил религиозно индиферентен и подкрепял християнството изключително поради политически съображения, други пък вярват в неговото покръстване и съзират там основата на големия прелом в религиозната политика на империята. В подкрепа както на едната, така и на другата теза може да се приведат многобройни аргументи. И наистина много неща, изглежда, говорят за благоразположението на Константин към християнството, много други — за привързаност към древната езическа традиция, а трети — за двете. Действително преследването на определени политически цели се оказва решаващо за Константин. И тъй като Диоклетиановата политика за преследване на християните е претърпяла крушение, за всички, включително и за неговия най-верен помощник Галерий, става ясно, при това без всякакво съмнение, че не е възможно да се пренесе политическият център на тежестта на Изток, като се поддържа враждебно на християнството отношение[1]. Също толкова безспорно е обаче и това, че житейският път на Константин е изключително богат откъм религиозни преживявания (християнски и нехристиянски, както и предхристиянски) и че е несправедливо да му се приписва религиозно безразличие. Тук не бива да забравяме, че бурното религиозно време, към което той самият принадлежи, е време на религиозен синкретизъм, когато едновременният допир до много и различни култури е напълно естествено явление. И ако покъсно, от 312 г. нататък, Константин се обявява в защита на християнския Бог и оттук насетне с все по-голяма увереност подкрепя неизменно християнството, то това не означава, че се е посветил изцяло на него и е скъсал с всички езически традиции, превръщайки се в същински християнин, каквито

Lietzmann, Der Glaube Konstantins des Grosen, SB. d. Preus. Akad. 28/29 (1937) 263 и сл.; A. Alföldi, Hoc signo vitor eris, Beiträge zur Bekehrung Konstantins des Grosen, Pisciculi (1939) 1 и сл. und The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford 1948; J. Vogt, Constantin der Grose und sein Jahrhundert, München 1949, 2. Aufl. 1960, 224.

1 По-точната формулировка на H. Grégoire, Byz. 13 (1938) 588. „Qui veut l'Orient doit être sinon chrétien, du moins prochrétien." За предисторията на победата на християнството вж. от същия автор: Les persécutions dans l'Empire romain, Mémoires de l'Acad. de Belgique, Classe de Lettres 46, 1 (1951).

са по-късно неговите византийски следовници. Известно е, че той не е отказвал подкрепа и за езически верски обичаи и дори сам е изпълнявал някои от тези ритуали. Най-вече, не бихме могли да подминем с лека ръка подчертаната му привързаност към култа на Слънцето. Нищо не е било по-чуждо и по-непонятно за времето на религиозния синкретизъм от присъщата на християнството религиозна изключителност. Чужда е тя и за „първия християнски император". Минава дълъг период, докато успее да победи и се настани трайно в римския свят духът на религиозна неповторимост и схващането на християнството като вяра, в чиято основа лежи абсолютната истина, изключваща всякакви други учения и антиучения. Наистина достигането от християнската вяра на монополно положение в римско-византийската империя е необходимо следствие от поетото от Константин религиозно-политическо направление на развитие. До това обаче, съвсем разбираемо, се стига значително по-късно. Не само Константин лично, но и неговите наследници запазват до 379 г. титлата понтифекс максимус[1].

Най-ярката и исторически най-значимата манифестация на християнизирането на римската държава по Константиново време е Вселенският събор в Никея (325), първият от вселенските събори въобще, който догматично и канонично поставя фундамента на християнската църква. Императорът, който свиква събора и ръководи лично неговата дейност, упражнява до голяма степен силно влияние и върху неговите решения. Макар формално самият той още да не принадлежи към църквата (кръщението императорът приема едва на смъртното си ложе), Константин е неин фактически ръководител и по този начин — пример за всички наследници на византийския трон. Предмет на разговорите било учението на александрийския презвитер Арий, който като монотеист

1 Ценен принос към проблема е работата на A. Alföldi, A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth Century, Dissertationes Pannonicae, Ser. II, Fase. 7 (1937), където той свързва една особена група от египетски монети с изображения на Изида или на Сарапис с времето на всички императори от Константин до Грациан. Едва с този владетел, който последен носи титлата понтифекс максимус (според убедителните доказателства на Alföldi), поредицата се прекъсва.

не признава единството на Отец и Син и по този начин отрича божествеността на Христос. Арианското учение е осъдено, приета е догмата, че Синът е същностно подобие на Отца (Homousios) и така е формулирано вероизповеданието, че с допълненията, направени на Втория вселенски събор в Константинопол (381), се изразява вероизповеданието на християнската църква.

Единството между държава и църква, чиито основи Константин полага, донася и на двете страни огромни облаги, но и ги изправя едновременно пред коренно нови трудности. Римско-византийската държава открива в християнската религия мощна духовна обединителна сила, а императорският абсолютизъм — здрава морална подкрепа. Църквата получава от държавата щедра материална помощ и опора както в своята мисионерска дейност, така и в борбата срещу антицърковните течения, но тъкмо по този начин попада под нейно разпореждане. А държавата от своя страна, вече свързала съдбата си с църквата, неизменно е въвличана в безкрайните и многобройни стълкновения между църковните партии. Споровете и борбите на верска основа престават да бъдат вътрешноцърковен проблем. Усложнявани от политически моменти и съображения, те се превръщат във важна съставна част не само на църковното, но и на цялостното държавно развитие. В този процес не винаги държавните и църковните интереси съвпадат. Допирът между двете сили в преследването на целите им много често ражда истински държавно-църковен антагонизъм. Всички тези моменти — намесата на държавата в църковните борби, преплитането на политически и религиозни амбиции, сътрудничеството и в същото време антагонизмът между държава и църква — излизат на бял свят още при управлението на Константин. Присъдата, произнесена на събора в Никея, не заличава от лицето на света арианското учение. Императорът, който в началото уж подкрепя противниците на Арий, впоследствие променя тактиката си и изисква връщането му в църковното лоно. С тази своя постъпка обаче той влиза в конфликт с ортодоксалния клир и най-вече с могъщия Атанасий, олицетворяващ от 328 г. епископското тяло на Александрия и кой-

то, тласкан от изгнание в изгнание, преживява до края на земния си път (373) в борба за православната идея.

Верският проблем се изостря и поради разприте между синовете на Константин и заедно с това задълбочава раздалечаването между двете имперски половини. Констанций, който властва над източната част на империята, се обявява за арианизма, рано починалият Константин (340) и младият Констанс, които владеят западните територии, подкрепят никейската вяра. Свиканият през есента на 343 г., на границата между двете имперски половини, в Сердика събор не успява да доведе до никакво примирие. Превъзхождащата мощ на по-младия брат, който вече повелява над целия Запад, принуждава обаче Констанций да отстъпи и да възстанови на предишните им длъжности изгонените от ортодоксалните епископи. Така политически победеният арианизъм се разцепва на два лагера: т. нар. семиариани не приемат пълната тъждественост между Отца и Сина, а изповядват тяхното същиноподобие (homoiousios, а не homoousios), докато по-радикалното крило отново, както и преди, застъпва абсолютното им различие. Междувременно страницата се обръща, когато Констанс загива в битка с езическия узурпатор Магнус Магнентиус (350) и Констанций надвива узурпатора в изключително кървав бой (351).

Победата на източния император отново извежда на преден план значението на източната имперска половина. По примера на своя баща Констанций насочва усилията си към правно равнопоставяне на Константинопол на Рим, което фактически означава изтласкване на древния, полуезически Рим от новата християнска столица. Посещението, което Констанций прави в Рим, е придружено от един особен акт, олицетворяващ залеза на древния свят — той нарежда от заседателната зала на римския сенат да бъде махнат олтарът на Виктория. Заедно с това обаче победата на Констанций означава триумф на арианизма. Волята на императора става единствено решаваща както за църквата, така и за държавата. Противопоставящата му се опозиция начело с Атанасий от Александрия той разбива напълно и нарежда прокламирането на арианизма като държавна вяра в синодите на Сирмиум и Римини (359). До разцепление стигат също и семиа-

рианите: по-умерените сред тях излизат в опозиция и от този момент насетне все повече се доближават до никейците, останалите се обединяват с евномианите и под ръководството на императора се превръщат във властваща партия. Има обаче едно обстоятелство с много по-голямо историческо значение от преходната победа на арианизма в римовизантийската империя. И то е, че по време на надмощието на арианското учение започва покръстването на готите и че вследствие на това германските племена приемат новата вяра в нейното арианско проявление. Библейският преводач Улфила получава епископското си ръкополагане от арианина Евсевий от Никомидия и още дълго след краха на арианизма във Византия повечето германски племена изповядват арианството.

Състоянието на религиозен кипеж по времето на Констанций е сменено от езическата реакция при Юлиян (361-363)[1]. Така проблемът за съжителството между древната култура и новата вяра навлиза в стадия на най-остра криза. А това е основният проблем на византийското културно развитие. Последният представител на Константиновия императорски дом обявява война на новата вяра, подтикнат от магията на разпадащия се свят, от страстната любов към неговото изкуство, образование и мъдрост. Безплодните крамоли между християнските църковни партии обещавали успех на начинанието му. По това време цифрово езичниците са станали още повече, особено в западната половина от империята и преди всичко в Рим, езическа е в голямата си част и силно варваризираната войска. Не е малък и броят на онези, които отпадат от редиците на християнските привърженици. Мощно движение обаче противниците на християнството по време на Юлиян не успяват да раздухат. В борбата си срещу новата вяра самият той остава неин противник само на думи, оратор на образувалата се езическа висша прослойка на неоплатоници — философи и ретори, към чийто кръг лично принадлежи. В източната имперска половина и особено в Антиохия, избрана от него за резиденция, императорът изживява дълбоки разочарования. Вътрешното безсилие на не-

1 J. Bidez, La vie de l'empereur Julien, Paris 1930.

говия опит за реакция проличава твърде ясно от факта, че в организирането на своя нов езически клир копира напълно християнската църковна структура. Ревностните усилия, които той полага за съживяването на стари езически култови действия, при което и сам лично принася в жертва на боговете животни, предизвиква не само у християните оскърбително учудване. И както всяка реакция, възторгваща се от старото и осъждаща всичко ново, така и това негово начинание е обречено на неуспех. Делото му потъва заедно с него в гроба, когато по време на дързък поход срещу Персия е смъртоносно улучен от вражеско копие и издъхва в полевия лагер. Скоропостижният му провал в крайна сметка доказва факта, че в победата на християнството се съдържа действителна историческа необходимост.

2. Епохата на преселението на народите и на христологичните спорове

Обща литература: Stein, Geschichte I. — Bury, Later Rom. Empire I[2]. — Кулаковский, История I. — Seeck, Untergang V und VI. — E. Demougeot, De l'unité à la division de l'Empire romain, 395-410. Essai sur le gouvernement impérial, Paris 1951. — L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen[2], München 1941. — Derselbe, Geschichte der Wandalen[2], München 1942. — F. Lot, Les invasions germaniques, Paris 1905. — Chr. Courtois, Les Vandales et l'Afrique, Paris 1955. — E. A. Thompson, A History of Attila and Huns, Oxford 1948. — F. Altheim, Attila und die Hunnen, Baden-Baden 1951. — A. Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte II[1], Tübingen 1909. — L. Duchesne, Histoire ancienne de l'Eglise III[5], Paris 1911. — H. Lietzmann, Geschichte der Alten Kirche IV[2], Berlin 1953. — W. Ensslin, Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius d. Gr., SB d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., 1953, Heft II. — Das Konzil von Chalkedon, hrsg. von A. Grillmeier u. H. Bacht I, Würzburg 1951. — N.H. Baynes, The Dynasty of Valentinian and Theodosios the Great, Cambr. Med. Hist. I (1911) 218-249. — A. Güldenpfennig, Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II., Halle 1885. — W. Ensslin, Marcianus, RE XIV[2] (1930) 1514-1529. — Derselbe, Leo I., RE XII, 1 (1924) 1947-1961. — W. Barth, Kaiser

Zeno, Basel 1894. — E. W. Brooks, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl, Hist. Review 8 (1893). — Derselbe, The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius, Cambr.. Med. Hist. I (1911) 457-486. — A. Rose, Kaiser Anastasius I. Die äusere Politik des Kaisers, Halle 1882. — Derselbe, Die byzantinische Kirchenpolitik unter Kaiser Anastasius I., Wohlau 1888. — P. Charanis, The Religious Polycy of Anastasius the First, Madison 1939. — W. Ensslin, Theoderich der Grose[2]*, München 1959.*

Вследствие на религиозните борби и честите граждански войни, обезкръвяващи римската армия, стабилността на външното могъщество на империята е разклатена. Още по времето на Констанций се чувства силният превес на персите в месопотамската област. След трагичния завършек на похода на Юлиян Йовиан (363-364), ярък християнски последовател на последния езически римски владетел, сключва с персите мирен договор, според който империята се отказва от предишните си права в Армения и търпи чувствителни териториални загуби в Месопотамия.

С началото на преселението на народите пред империята израстват нови проблеми с необозрими последици. Северната граница на източната имперска половина също се превръща в арена на продължителни битки. Започва съсипваща борба на два фронта, която няма да бъде прекратена, докато съществува Византийската империя. От този момент нататък, в продължение на цялата своя история, Византия се намира в непрекъсната двойна битка с големите царства, раждащи се на изток и с все по-често вражески настроените народи на север и на запад.

Първият император, който повежда съдбовно тежката битка на двата фронта и пада в нея, е арианинът Валент. Също като Констанций и Констанс, така и братята Валентиниан I (364 до 75) и Валент (364-78) представляват двете взаимно противопоставящи се религиозни направления[1]. Валентиниан I, управляващ на Запад, е привърженик на никейското вероизповедание; Валент, повеляващ над източните

1 A. Nagl, Valentinianus, RE II. R. VII A. (1943) 2158 и сл.; Valens, ib. 2097 и сл.; A. Alfoldi, Valentinien Ier, le dernier des grands Pannoniens, Revue d'hist. comparée 4 (1946) 7 и сл. От същия автор: A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I, Oxford 1952.

територии, се обявява за арианството. Така в противоречието на верска основа отново се проявява противопоставянето между Изтока и Запада. На практика връзката между двете имперски половини става все по-свободна. Всички вътрешни проблеми обаче отстъпват по значимост пред все по-горещите външнополитически въпроси. Нахлуването на саксите и ирландците в Британия, тежките битки с алеманите на Рейн и Некар, със сарматите и квадите в областта на Дунав са само предвестници на голямата криза, родила появата на вестготите по Дунав. Заселили се в тракийския диоцез, вестготите започват да тероризират имперската земя. Към тях се присъединяват и следващите ги остготи и хуни и скоро цяла Тракия е залята от варвари. Валент, който бърза към Константинопол на идване от персийското бойно поле, среща врага при Адрианопол. Тук на 8 август 378 г. се разгръща нечувана битка, в която вестготите, подкрепяни от остготите, сразяват напълно римската армия до абсолютното ѝ унищожение, а самият император загива.

Последиците от катастрофата са неизмерими. Цяло столетие занапред източната половина от империята се бори с германския проблем, излязъл на преден план след тези събития, съсипали напълно западната част. Да бъдат победени готите в бой изглежда безнадеждно. Единственият изход от отчайващото положение, в което е изпаднала империята, е мирното споразумение. По този път тръгва политиката на Теодосий I, издигнат като август на 19 януари 379 от Грациан (375-383), синът и наследник на Валентиниан I, и упълномощен да управлява източната имперска половина.

След оттеглянето на готите зад Балкана императорите сключват с тях feodus. Остготите се установяват в Панония, а вестготите — в северната част на тракийския диоцез. Те получават пълна автономия, данъчна свобода, богато възнаграждение, с условието да служат в имперската армия на федеративни начала[1]. Много от тях постъпват на действителна военна служба при императора. Така на първо време е

1 За федератите най-общо вж. Mommsen, Das römische Militärwesen seit Diokletian, Gesamm. Schriften VI (1910) 225 и сл.; Grosse, Röm. Militargeschichte 280 и сл.

предотвратена опасността от мощно германско нахлуване в империята, като тези, които до вчера са създавали проблеми, са поставени в нейна служба, а римската армия, чиито редици съвсем са били изтънели, получават с прилива на германски федерати значително умножаване. В действителност обаче това решение на ситуацията не е нищо друго, освен превръщане на вражеското нашествие на германците в приятелско. И без това нарастващото германизиране на армията сега достига своя връх. Значително мнозинство от подразделенията е германско и скоро най-важните командни постове също преминават в ръцете на германците[1]. Друга страна на Теодосиевата политика е значителното увеличаване на държавните разходи, съпътствано с нарастване на финансовото бреме. Все по-дълбока става нищетата на населението и все по-осезаемо във всички части на империята се чувства патронатното движение, срещу което още предшествениците на Теодосий безуспешно са се борили. Съсипан стопански, затънал в неизброими дългове, зарязан на произвола и гаврите на имперски служители, безпомощният селянин от това време е принуден да се постави под патроната на силния земевладелец и жертвайки изстраданата си свобода, да се превърне в крепостен на своя господар. Така на границата между 4-тото и 5-ото столетие процесът на закрепостяване на селяните със земя и наследствена аренда към парчето имот изглежда приключен, при това в цялата империя[2].

Крахът на Валент води след себе си и окончателния срив на арианството. Победата на православната вяра е оповестена на Втория вселенски събор в Константинопол (381), който потвърждавайки и допълвайки никейските принципи, оформя окончателния облик на християнското вероизповедание. Горещ привърженик на никейската вяра, Теодосий I подкрепя ортодоксалната идея с всички средства и безмилостно се противопоставя както на езичеството, така и на

1 H. Delbrück, Gesch. der Kriegskunst II (1902) 219; Grosse, Röm, Militärgeschichte 260 и сл.

2 Stein, Geschichte I, 301 и сл.; M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens (1909) 63 и сл.; P. Vinogradoff, Social and Economic Conditions of the Roman Empire in the Fourth Century, Cambr. Med. Hist. I (1911) 542 и сл.

хетеродоксалните християнски секти. Едва по време на неговото властване е завършено покръстването на империята. Като държавна религия ортодоксалното християнство заема монополно положение, а всички други религии и изповедания просто са лишени от право на съществуване.

След дълга гражданска война в западната половина на империята Теодосий успява малко преди смъртта си да обедини още веднъж цялата империя под своя скиптър. От смъртното си ложе обаче той разпорежда ново деление на обединената с толкова мъки земя. При това императорът, сам произхождащ от далечния Запад, дава недвусмислено предпочитание на Изтока. Защото ако Константин Велики е предоставил на най-големия си син Британия, Галия и Испания, ако още Валентиниан I задържа за себе си западната имперска половина, а Изтока отстъпва на по-младия си брат, Теодосий през 395 г. дава на своя по-голям син Аркадий източната, а на по-младия, Хонорий — западната половина. Скоро след това спорните диоцези Дакия и Македония са признати на Изтока и присъединени към илирийската префектура с център в Солун. От илирийската собственост на Запада остава единствено панонският диоцез, най-често наричан в бъдеще диоцез Илирик[1]. По този начин е прокарана историческата граница между Запада и Изтока, задълбочаваща се с времето като разделителна линия между западната — римска, и източната — византийска културна област.

Предприетото от Теодосий разделение всъщност не е нищо ново. Важно е обаче, че след това деление и до залеза на западноримската империя цялата територия остава разделена на две части. Във всеки случай идеята за имперско единство продължава да съществува: налице са не две империи, а

1 Stein, Geschichte I, 353; E. Demougeot, De l'unité à la division de l'Empire romain, 395-410, Paris 1951, 143 и сл. Срв. от същия автор: Les partages de l'Illyricum à la fin du IVe siècle, Revue hist. 198 (1947) 16 и сл., и A propos des partages de l'Illyricum en 386-395, Actes du VIe Congrès Intern. d'Etudes byz. I (1950) 87 и сл. J.-R. Palanque, La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle, Byz. 21 (1951) 5 и сл. V. Grumel, L'Illyricum de la mort de Valentinien Ier à la mort de Stilicon, REB 9 (1951) 5 и сл.

само две части на една и съща империя, която е под властта на двама императори. Все по-често от тяхно общо име се издават закони, а подписаните от единия император важели за територията на цялата империя, след като бъдат изпратени на другия за потвърждение. При отстраняване на единия император от трона другият има правото да посочи кой ще бъде наследникът. Фактически обаче зависимостта и връзката между двете имперски половини стават все по-слаби. Още повече след като взаимоотношенията между Изтока и Запада се оказват неравностойно поставени, а връзките между двете правителства могат да се определят като всичко друго, но не и като приятелски. Още при синовете на Теодосий е налице продължително съперничество между бързо сменящите се източни регенти, водещи управленските дела вместо слабия Аркадий, и могъщия германец Стилихон, който властва над западната половина повече от десетилетие от името на младия Хонорий[1].

Теодосиевата политика спрямо готите преживява тежка криза. Вестготите се надигат при Аларих и опустошават целия Балкански полуостров до стените на Константинопол и до южния край на Гърция. Разприте между двете римски правителства забавят ответната реакция и в крайна сметка мирът е откупен с това, че източноримското правителство провъзгласява Аларих за императорски magister militum per Illyricum.

Готът Гаина получава длъжността magister militum praesentalis и влиза в Константинопол със своите формирования. Междувременно във византийската столица започва да се чувства все по-осезателно антигерманска реакция[2] и на прага на столетието това явление достига и до властта. Германците са изведени от състава на войската, като започва основна реорганизация на римските въоръжени сили[3]. Скоро обаче отново се явява принудителната необходимост от въз-

1 Подробно описание на този период предлага E. Demougeot, De l'unité à la division de l'Empire romain, Paris 1951, 93 и сл. От същия автор и: Note sur la politique orientale de Stilicon, Byz. 20 (1950) 27 и сл.

2 Типични за антигерманското настроение са речите на Синезий, Migne P. G. 66, 1089 и сл.

3 Grosse, Röm. Militärgeschichte 262 и сл.

връщането на германците в големи количества и до 7-ото столетие те пак се превръщат в най-важен и ценен елемент от имперската армия. Занапред обаче те са взимани само като войници-наемници под командването на императорски офицери, докато готските федерати при Теодосий представляват затворени автономни съюзи, подчинени на свои собствени водачи. На Запад това състояние се запазва и в крайна сметка довежда до залеза на западноримската империя сред общия германски прилив. Фактът, че антигерманската реакция на Изток постига своята цел, а на Запад честите антигермански изблици остават безуспешни, е доста показателен за различието във взаимоотношенията в двете имперски половини. Този именно факт определя и различията в понататъшната им съдба. Скоро и източната част е освободена от Аларих. Той се изтегля със своите войски към Италия и след трикратна обсада през 410 г. щурмува Рим. Положението на Запад става все по-напрегнато, а на Изток — напротив, от началото на 5-ото столетие се установява продължителен мирен период.

В това време на относително спокойствие попада и основаването на университета в Константинопол, както и възникването на Кодекс Теодосианус. Слабият като император Теодосий II (408-450) в началото е под опеката на енергичната си сестра Пулхерия, а по-късно под влиянието на своята съпруга Атинаида-Евдокия, дъщеря на езически преподавател по риторика от Атина. Личността на тази императрица, останала вярна през целия си живот на идеала за образованост, придобит в своя роден град, но заедно с това пламенна привърженица на новата вяра, сама пишеща светски стихове и църковни песни, е жив пример за византийското съжителство между християнството и древната култура. Като заслуга за нейното влияние се посочва и фактът, че през 425 г. чрез реорганизиране и разширяване на университета от времето на Константин Велики в Константинопол се основава нов университет[1]. Той се превръща в най-важен образователен център на империята, там преподават десет

1 Cod. Th. XIV 9, 3 и VI 21, 1. Към него още и Fuchs, Höhere Schulen 1 и сл.; L. Bréhier, Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople, Byz. 3 (1926) 82 и сл.

гръцки и десет латински граматици, петима гръцки и трима латински ритори, един философ и двама юристи.

Публикуването на Кодекс Теодосианус има епохално значение за правното развитие на империята, така както реорганизирането на висшето образователно дело за културното ѝ развитие. Като най-значимо дело на правната кодификация преди Юстиниановия Корпус, публикуваният през 438 г. Кодекс Теодосианус, представлява официален сборник на излезлите след Константин Велики императорски укази. Тази нова законова книга поставя правния живот на империята върху здрави основи и отстранява възникналата поради липса на официален сборник със закони правна несигурност. Идеята за единство на империята е силно застъпена в Кодекс Теодосианус, издаден както на Изток, така и на Запад от името на двамата императори Теодосий II и Валентиниан III. На практика същото това единство става все по-спорно, което по разбираеми причини се отразява и върху правната сфера. Показателно е, че след публикуването на Кодекс Теодосианус източноримските императори все по-рядко пращат своите закони на Запад, а законите на западноримските императори въобще не достигат до Изтока[1]. Макар че след издигането на Валентиниан III (425-455), поставен на западния трон от източното правителство, между двете имперски половини цари безоблачен мир, взаимното отчуждение се чувства все по-ясно. Политически двете части водят собствено съществуване, а в културното си развитие се разделят все по-осезателно. Очевидно и много важно доказателство за това отдалечаване е задълбочаването на езиковото разделение. Докато на Запад владеенето на гръцки език почти напълно изчезва, на Изток латинският остава далеч зад гръцкия, макар все още той да се води за официален служебен език на цялата империя и като такъв изкуствено да се поддържа. Грецизирането на Изтока върви с неудържими темпове и напредва особено силно по времето на император Теодосий II и императрица Атинаида-Евдокия. Дори в новия

1 Освен справочниците по римско право вж. също и Seeck, Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311-476 (1919); Stein, Geschichte I, 431 и сл.; Bury, Later Rom. Emp. I^2, 232 и сл.

университет преподаващите на гръцки език професори са по-значително представени от говорещите латински[1].

Към този исторически момент спада и възникването на национално-църковна култура в съседна Армения, както и създаването на арменската писменост и превеждането на Библията на арменски[2]. От времето на Теодосий I една част от страната остава под византийско, а другата — по-голяма част, под персийско владичество. Византия подкрепя засилването на национално-църковното съзнание у съседния християнски народ, а също така се застъпва за преследваните в Персия християни. Това става повод за нов сблъсък между двете велики империи. Войната обаче не довежда до териториални размествания и през 422 г. е сключен мирен договор, който трябвало да продължи сто години, но в действителност не успява да издържи и двайсет.

През 40-те години на 5-ото столетие източната империя отново изживява тежка външнополитическа криза, идваща от царството на хуните, предвождани от Атила[3]. Опустошителните набези на хуните се редуват с нетрайни мирни споразумения, поставящи пред империята все по-тежки и съсипващи условия. Целият Балкански полуостров е опустошен и плячкосан, когато най-накрая Атила, омаломощил и финансово източната империя, се отправя на запад. При нашествието над Галия той е победен (451) от западноримския военачалник Аеций в битка, разразила се на Каталунските полета. Година по-късно Италия е нападната от хуните, но Атила още през 453 г. внезапно е умрял и непосредствено

---

1 За езиковия проблем най-общо вж. H. Zilliacus, Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich, Helsingfors 1935, а също и бележките на F. Dölger, BZ 36 (1936) 108 и сл. За езиковия проблем в управлението и в правния живот на V век вж. Stein, Geschichte I, 443 и сл.; предложените данни показват в еднаква степен както напора на гръцкия, така и упоритото задържане на латинския. За използването на двата езика в папируси от ранновизантийския период вж. U. Wilcken, Atti del IV. Congresso intern. di papirologia (1936) S. 101и сл.; също и W. Otto, Zum heutigen Stand der Papyrusforschung, Hist. Zeitschr. 157 (1937) 312 mit Anm. 1; G. Bardy, La question des langues dans l'église ancienne I, Paris 1948.

2 Stein, Geschichte I, 425. A. Ter-Milkelian, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen (1892) 33 и сл.

3 Вж. Moravcsik, Byzantinoturcica I, 56 и сл. и предложената там подробна литература.

след това могъщата му империя се е разпаднала. Дори освобождаването от хунската опасност обаче не донася подобряване на състоянието на прогнилата западна имперска половина. Положението се влошава очебийно. След гибелта на Аеций (454) и на Валентиниан III (455) в Италия започват хаотични процеси. Най-важните територии извън Италия обаче се намират в ръцете на германските народи, които и тук, както и вандалите в Африка, и вестготите в Галия и Испания, създават свои царства.

Но от хаоса, обхванал западноримската имперска половина, се ражда и издига сила, амбицирана да спаси превърналия се в сборище на варварски народи древен имперски град и отново да му върне славата на световен духовен център. Тази сила е римската църква. По времето на хунските нашествия и плячкосването на Рим от вандалите, в момент на неповторимо объркване и грандиозно държавно разпадане папа Лъв Велики (440-461) съумява да обърне първостепенно внимание на римската църква, така както никой негов предшественик не го е правил[1]. В догматичните битки от 5-ото столетие, които представляват и борба за надмощие и религиозно водачество между църковните центрове, Рим играе изключителна роля.

Още по-силно, отколкото от времето на арианските спорове, развитието на Византийската империя от 5-ото столетие се характеризира с религиозни стълкновения[2]. И ако в битката срещу арианството като догма се приема абсолютната божественост на Сина и неговата същностна идентичност с Отца, то сега се поражда въпросът за съотношението между божествената и човешката природа в Христа. Според учението на теологичната школа на Антиохия у

1 Вж. известното представяне на E. Caspar, Geschichte des Papsttums I (1930) 423 и сл. и на J. Haller, Das Papsttum I (1936) 142 и сл., който в противоречие с Caspar не иска да признае значението на личността на Лъв I, което с право трябва да се отчита. Вж. H. M. Klinkenberg, Papsttum und Reichskirche bei Leo dem Grosen, Zeitschr. d. Savigny-Stiftung, Kan. Abt. 38 (1952) 37 и сл.

2 По този въпрос освен църковните и догматични справочници вж. E. Schwartz, Die Konzilien des 4. und 5. Jahrhunderts, Hist. Z. 104 (1910) 1 и сл. Към предисторията на Ефеския събор Hist. Z. 112 (1914) 237 и сл. Вж. също и т. нар. Антианатематизми на Несторий Sitzungsber. d. Bayer. Akad. 1922, Abh. 1.

Христос съжителстват успоредно две отделни природи: божественото начало е избрало родения от Мария човек Христос за своя обвивка — оттук и твърдението, че самата Мария трябва да се определи не като родила Бога (теотокос), а само като родила Христос (христотокос). В остро противоречие с това рационалистично схващане е александрийското мистично учение за богочовека, у когото са се съединили божествената и човешката природа. През 428 г. на епископския трон в Константинопол се качва Несторий, представител на антиохийската школа, и от този свой висок пост започва пропагандирането на антиохийската христология. Той обаче среща изключително умен противник, не само като теолог, но и като политик, в лицето на патриарха на Александрия Кирил. Зад Кирил твърдо стои преданото му египетско монашество, представляващо голяма сила, така че дори Рим застава на страната на александрийците. Макар Несторий да се ползва с подкрепата на имперското правителство, по време на Третия вселенски събор в Ефес (431) той претърпява поражение и е осъден като еретик. Кирил постига небивала победа. Триумфира над столичния патриарх и стоящото зад него имперско правителство, издига се до глава на източната църква, като съумява да издигне и светското си влияние в Египет над това на местните императорски представители. Патриаршията в Александрия, която от времето на Атанасий Велики е неизменно във възход, достига при него върха на своята мощ.

При Диоскор, последовател на Кирил (починал 444 г.), Александрия първоначално запазва силните си позиции. Императорското правителство приема поражението, започвайки да се чувства в александрийски води като в свои, а архимандритът Евтихий, представляващ александрийската партия в Константинопол, добива всемогъщие в двора. В този момент обаче църковните тронове в Константинопол и в Рим се обединяват срещу станалата извънредно силна Александрия. В църковнополитически аспект Диоскор и Евтихий са най-верни последователи на Кирил. Евтихий обаче пресилва догматично учението на Кирил чрез твърдението, че посредством въплъщението двете Христови природи са се превърнали в една обща божествена природа. Както при

Несторий божественото, така при Евтихий човешкият принцип у Христос остава ощетен. Като противовес на несторианската се ражда монофизитската ерес. Патриаршеският синод на Константинопол осъжда Евтихий като еретик, а папа Лъв I се солидаризира по този въпрос с константинополската патриаршия, като официално обявява твърдението, че дори и след въплъщението в личността на Христос се различават две напълно отделни завършени натури. Така Рим и Константинопол се съюзяват в общата борба срещу превеса на Александрия. Въпреки това александрийската партия успява да триумфира още веднъж в така наречения „разбойнически събор" в Ефес (449), където след упорит натиск върху опозицията под председателството на Диоскор е провъзгласено признаването на монофизитизма. След това обаче настъпва внезапен обрат. Немалко допринася за него и обстоятелството, че след смъртта на Теодосий II през 450 г. властта поема прилежният офицер Маркиан, който се оженва за августа Пулхерия, енергичната сестра на неговия предшественик[1].

Новият император (450-57) свиква през 451 г. събор в Халкедон и този събор, Четвърти вселенски за християнската църква, формулира догмата за двете завършени, неделими, но и неслитни природи в Христос. Осъден е както монофизитизмът, така и несторианизмът, в средата между които до известна степен се намира догматичната формула от Халкедон. Защото избавлението според нея е гарантирано тогава, когато Спасителят е както съвършен Бог, така и съвършен човек.

Не по-малко значима от догматичната е и църковнополитическата победа на Константинопол. Изискването на Новия Рим за ръководно място в източната църква е изпълнено и формулирано още на Втория вселенски събор от 381 г. Според третия канон от този събор най-високият ранг в християнската църква след този на римския папа е на епископа на Константинопол. Това става действителност след извоюва-

1 За ролята на Пулхерия при подготовката на събора в Халкедон интересни данни дава E. Schwartz, Die Kaiserin Pulcheria auf der Synode von Chalkedon, Festgabe für A. Jülicher (1927) 203 и сл.

ната в съюз с Рим победа над Александрия и Константинопол прави следващата крачка, която окончателно попарва радостта на римските съюзници от общата победа. Известният 28-и канон от събора в Халкедон гарантира на папата първия почетен ранг, но между другото определя и пълната равнопоставеност на епископите от Новия и Древния Рим[1]. С това е обявена предстоящата борба и съперничеството между двата църковни центъра. Непосредствено следствие от решенията в Халкедон е задълбочаването на бездната между византийския център и ориенталските провинции на империята. Не само Египет, но и Сирия — някогашна твърдина на несторианската ерес, се обявява за монофизитизма, опълчвайки се срещу догмата от Халкедон. Противоречието между диофизитската византийска църква и монофизитската църква на християнския Изток от този момент нататък става един от най-горещите религиозни и държавнополитически проблеми на ранновизантийската империя. Монофизитизмът се превръща в израз на политическите стремежи на Сирия и Египет; той служи на коптския и сирийския сепаратизъм като лозунг в борбата срещу византийското владичество.

Успоредно с религиозните стълкновения, последиците, предизвикани от радикалните промени вследствие на преселението на народите, са фактори, които имат определяща роля за историческото развитие на империята от 5-ото столетие, и то не само за западната част, а и за византийския изток. Острата етническа криза изглежда преодоляна в източната половина на империята още около 400-та година, но след разпадането на великия племенен съюз на хуните и там започва навлизането на германски племена. Нараства влиянието на германските елементи във византийското държавно и военно дело и по времето, когато западноримската империя води своята последна битка, германският проблем се изправя още веднъж и пред Византия. Още около средата на 5-ото столетие аланът Аспар спечелва чувствително влияние върху държавното ръководство в Константинопол[2]. Тъкмо на

1 Mansi 7, 445.

2 Вж. G. Vernadsky, Flavius Ardabur Aspar. Südost-Forschungen 6 (1941) 38 и сл.

него дължат короната си Маркиан и преди всичко наследникът му Лъв I (457-474).

Лъв I е първият император, който получава короната си от константинополския патриарх[1]. Всички негови християнски предходници са се задоволявали с това, по римска традиция да приемат диадемата от по-висш военен или административен служител, да бъдат вдигнати на щит и да бъдат акламирани от войската, народа и сената[2]. Нововъведението от 457 г. е особено значимо с оглед на силната позиция, която катедрата на Константинопол заема след последния Вселенски събор. От този момент насетне всички византийски императори се короноват от патриарха на имперската столица и по този начин самият акт на коронацията добива значение на религиозно посвещение. Към светската коронация на императора, която носи военен характер, се добавя църковна церемония, която полека-лека измества напълно древния римски начин на короноване и се превръща за Средновековието в единствен интронизационен акт.

За да се освободи от опеката на Аспар и да се противопостави на неговата остготска зависимост, Лъв I се обръща към войнстващия народ на исаврите. Исавърският главатар Тарасикодиса се появява със силна орда в имперската столица, приема гръцкото име Зенон и взима за съпруга поголямата дъщеря на императора Ариадна (466)[3]. Незачитането на Аспар довежда до това, че източното прави-

---

1 Вж. подробно съобщение за неговата коронация на Петър Патрикий в De caerim. 410 и сл. На базата на Теофан I, 103 и Симеон Логотет (Лъв Грам. 111), W. Sickel, Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10, Jahrh., BZ 7 (1898) 517 f., 539 f., приема, че още Маркиан е бил коронясан от патриарха и този възглед среща почти всеобщо съгласие (аз също го споделих в първото издание на тази книга). W. Ensslin, Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell, BZ 42 (1942) 101 и сл. (допълнено, Würzburg 1947) даде по-обосновано тълкуване на изворите и аз се присъединявам към неговата теза, че първата императорска коронация, в която активно участва патриархът, е коронацията на Лъв I, с което дори в церемониалната книга на Константин се открива поредицата от стари съобщения за коронации.

2 Вж. W. Ensslin, Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl, Klio 35 (1942) 268 и сл.

3 За хронологията вж. E. W. Brooks, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8 (1893) 212 с бел. 16, Bury, Later Rom. Emp. I^2, 318 с бел. 2.

телство, което до този момент под влияние на аланите е пропускало да чуе виковете за помощ на западноримското правителство, променя поведението си и през 468 г. започва голям поход срещу царството на вандалите в Африка. Поради изключителните умения на великия крал на вандалите Гензерих и пълната некадърност на имперския командващ Василиск, зет на Лъв I, начинанието, което струва на империята 130 000 фунта злато, претърпява жалко крушение въпреки огромното военно надмощие на византийците[1].

По-късно щастието се усмихва още веднъж на Аспар — синът му Патрикий получава ръката на втората дъщеря на императора и независимо от чуждото потекло и въпреки арианското му вероизповедание е издигнат до титлата цезар като евентуален наследник на трона. Скоро обаче в Константинопол се появява ново антигерманско движение. През 471 г. Аспар и синът му Ардабурий стават жертва на покушение, докато в същото време Патрикий, отървал се само с тежки рани, се развежда с императорската дъщеря и се разделя с титлата цезар. Сега управлението е в ръцете на Зенон, а исавърската вълна помита германската. Когато през 474 г. Лъв I умира и в наследство встъпва неговият внук Лъв II, син на Зенон и Ариадна, а Зенон става съимператор на своя малък син и след като той през есента на същата година умира, исавърът сяда като единствен властелин на трона в Константинопол.

В културно отношение исаврите без съмнение се намират на доста по-ниско стъпало на развитие в сравнение с готите, приели и усвоили съвременното богатство на гръко-римското образователно дело. За разлика от германците обаче, те са имперски поданици и вследствие на това не се считат за варвари в гръко-римския смисъл. Все пак византийското население ги приема като чужди елементи, а исаврийското управление възбужда не по-малка съпротива от германското по време на Аспар[2]. Още през януари 475 г. за-

1 Вж. L. Schmidt, Geschichte der Wandalen (1942) 89 и сл., Chr. Courtois, Les Vandales et l'Afrique, Paris 1955, 201 и сл.

2 Вж. E. W. Brooks, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8 (1893) 216 и приложените извори.

говор отнема короната на Зенон. Но тъй като заговорниците не успяват да се спрат на по-достоен кандидат за трона от Василиск, водач на безславно завършилата война срещу вандалите през 468 г., само след двайсет месеца Зенон успява отново да достигне до висшата власт и се закрепва на трона цели петнайсет години (476-491) въпреки многобройните заговори и тежките граждански борби.

Неговото второ поемане на управлението съвпада с времето, когато западноримската империя върви към своя край. За правителството на Константинопол не остава нищо друго, освен да се примири със свършения факт. Нещата се улесняват и от благосклонното поведение на Одоакар, който недвусмислено признава върховенството на източноримския император. Така новият владетел на Италия е провъзгласен за императорски magister militum per Italiam и започва да ръководи страната като пълноправен представител на императора. Макар обаче външно формално нещата да остават непроменени, Италия е загубена за империята и както целият Запад, така и тя се намира под германско владичество.

Противно на това източната половина напълно се освобождава от германците. Отстраняването на Аспар е само първата стъпка в този процес, защото на Балканския полуостров се чувства присъствието на силни контингенти остготи: в Тракия, водени от Теодорих Страбон, и в Мизия — от Теодорих Амал. Скоро германските военачалници встъпват на императорска служба и получават най-висшите армейски отличия в империята. От тази своя позиция те се възпротивяват на императорското правителство и пускат войските си да опустошат страната. Те взимат участие във всички граждански войни и партийни битки, възникващи в империята, като нерядко определят и изхода от тях. Империята се отървава от Теодорих Страбон едва със смъртта му (481), а колкото до Теодорих Амал, него византийското правителство изтегля на Запад през 488 г. Поръчано му е да унищожи Одоакар, с когото императорското правителство е влязло в разпра, и да поеме на негово място управлението на Италия. Суровата битка между германските крале завършва с победа

на Теодорих, поразил съперника със собствената си ръка и станал по този начин господар на Италия (493). Така възниква империята на Теодорих Велики в Италия[1]. Не се наложило Византия сама да се изправя срещу Одоакар, а освен това се освобождава и от размирните остготи. Не поразлично от кризата по време на Аларих, и тази последна германска криза завършва за източната империя с оттеглянето на готите на изток. Случва се така, че по едно и също време Западът изцяло попада в ръцете на германците, а Изтокът, напротив, окончателно се освобождава от тях.

Освобождаването от германците обаче в никакъв случай не бележи действителното разрешаване на етническия проблем, докато върху империята тегне исаврската доминация. В търсене на лек боледуващата от германския натиск империя поема исаврската противоотрова. Средството подействало, но дозата се оказала твърде силна и започва от своя страна да трови държавния организъм. Империята става арена на кърваво разчистване на сметки между исаврските водачи, единият от които носи императорската корона, а другите се домогват до нея — дълги години Зенон води тежка битка срещу своя някогашен пълководец Ил и сънародника си Леонтий, обявил се за цезар.

Неразрешен остава също и религиозният проблем. Заклейменият в Халкедон монофизитизъм придобива все посилно влияние в източните територии и в резултат на това все по-дълбока става пукнатината между ядрото на империята и нейните източни провинции. Без много да се замисля, Василиск се хвърля в обятията на монофизитизма и от позициите си на самодържец в циркулярна императорска заповед осъжда решенията от Халкедон и самия Томус на Лъв[2]. Тази мярка обаче, която предизвиква чувствително разочарование сред ортодоксалните византийци, само ускорява неговия край. Обратно, Зенон се опитва да намери равновесие между източните монофизити и диофизитското византийско насе-

1 Вж. L. Schmidt, Die Ostgermanen 88 и сл., 337 и сл.; W. Ensslin, Theoderich der Grose², München 1959.

2 Текстът на цикруляра е при Евагрий, Bider-Parmentier, p. 101-104. Отмяната му, за която Василиск скоро е принуден и която не успява да го спаси, пак там 107.

ление посредством компромиси. През 482 г. със съгласието на константинополския патриарх Акакий той обнародва т. нар. Енотикон — всеобщ едикт, който се обявява за решенията на първите три Вселенски събора, но по този начин заобикаля главния спорен въпрос, като избягва изразите „две природи“ и „една природа“[1]. Много скоро проличава невъзможността да се постигне компромис на религиозното поле, тъй като по обясними причини самият Енотикон не е в състояние да задоволи нито привържениците на Халкедон, нито монофизитите. Вместо две една срещу друга се изправят три враждуващи партии — отявлените монофизити, заклетите диофизити и индиферентните от двата лагера, склонни да приемат императорската верска формула. Папата също решително отхвърля Енотикона и анатемосва патриарха на Константинопол. Той пък вследствие на това зачертава папското име от диптихите и така се стига до дълбок разкол между Рим и Константинопол, който трае повече от трийсет години.

Когато през 491 г. Зенон умира и на дневен ред излиза изборът на нов император, народът се обръща към императорската вдовица с думите: „Дай на империята православен император! Дай на империята римски император!“[2] Двата парещи проблема на времето — етническият и религиозният, които все още чакат разрешение, се виждат ясно от всекиго. В Константинопол вече не искат да бъдат управлявани от пришълци с чуждо потекло и еретици. Изборът пада върху влезлия в напреднала възраст служител на двора Анастасий (491-518), доказал качествата си на съвестен администратор, грижейки се за управлението на финансите[3]. Негово дело е усъвършенстването на създадената от Константин Велики монетна система и укрепването на медния follis, чийто курс силно се колебаел по отношение на златната монета[4]. Преди всичко обаче той подложил на обновление и

1 Euagrios 111-114.

2 De caerim. 418 и 419.

3 Вж. Brooks, Cambr. Med. History I (1911) 484; Bury, Later Roman Empire I^2, 441 и сл.; Stein, Studien 146 und Bas Empire II, 192 и сл.

4 Вж. R. P. Blake, The Monetary Reform of Anastasius I and its Economic Implications, Studies in the History of Culture 1942, 84 и сл.

подчинил на нов ред системата за повишаване на данъците. Грижата за събирането на данъците в градовете той пренася от обеднелите и станали вече безсилни куриали върху подчинените на преторианската префектура vindices. Понататък той премахва т. нар. хрисаргион, тегнещия върху търговското и занаятчийското градско население стар данък auri lustralis collatio. Тази мярка, предизвикала сред гражданството огромна радост, допринася значително за стимулиране на градското търговско и занаятчийско дело. За сметка на това пък селяните нямат особени поводи да ликуват, тъй като отпадането на хрисаргиона довело до това, че за в бъдеще данъкът annona се оценявал не в натура, а в пари[1]. Повсеместното адериране на основните данъчни облагания е сигурен знак за това, че селското стопанство все по-определено се превръща в парично стопанство. Успоредно с това нуждата на държавата от натурални вземания се покрива чрез въвеждането на т. нар. coemptio, закупуването на хранителни продукти на по-ниски, определени от правителството цени[2]. По този начин докато търговското и занятчийското съсловие получават значително облекчаване, селското население допълнително се натоварва и това ясно проличава от честите вълнения и народни въстания по времето на Анастасий I. Строгият фискализъм на императора обаче успява да постигне целта си и в крайна сметка в деня на неговата смърт държавната каса е богато напълнена, съдържайки 320 000 фунта злато[3].

---

1 Йоан Малала: εποιησε χρυσοτελειαν των ιουγων τοις συντελεσταις πασι δια το μη απαιτεισθαι τα ειδη και διατρεφεσθαι υπο των στρατιωτων. Вж. също и Евагрий, ed. Bider-Parmentier, p. 144. Вж. бележките на W. Ensslin, BZ 42 (1942) 260, чиято интерпретация е основна, въпреки несъгласието на Karayannopulos, Die Chrysoteleia der iuga, BZ 49 (1956) 72 и сл.

2 Широкото разпространение на coempio-συνωνη и нейният данъчен характер довеждат до това, че в ранновизантийския период, както можах да докажа в Steuergemeinde 50, συνωνη означава основен данък, който започва да се плаща в пари. Вж. H. Geiss, Geld- und naturalwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit, Breslau 1931, S. 1 и сл., Stein, Bas Empire II, 200. С казаното по-горе в никакъв случай не твърдим, че coemptio се въвежда едва при Анастасий I, както погрешно разбира Karayannopulos, 75 и сл.

3 Prokop, Anecdota (ed. Haury, Opera III 1) 121.

Въздигането на Анастасий I означава край на исаврското господство. Това обаче не става леко и безболезнено — дълго време той води непрекъсната борба срещу исаврите, докато успее да сломи съпротивата им през 498 г. Впоследствие исаврите на големи групи се разселват от своята родина към Тракия, силата им обаче е разбита и етническата криза във Византия — окончателно преодоляна. За сметка на това религиозната криза се изостря още повече. Макар че Анастасий при встъпването си в длъжност се обявява за православните възгледи по искане на патриарха, всъщност си остава горещ привърженик на монофизитизма. В началото той подкрепя Енотикона, после постепенно придава на църковната политика все по-силно и посилно монофизитско направление, докато накрая окончателно се впуска във водите на монофизитизма. От този факт са особено удовлетворени коптите и сирийците, също привърженици на монофизитизма, но пък е голямо раздразнението на православните византийци. Властването на Анастасий се превръща в поредица от бунтове и граждански войни, за които допринасят и потисническите управленски методи, предизвикващи недоволства. Населението се намира в състояние на непрестанно напрежение, а битките на димите добиват изключителна острота.

Византийските партии на Сините и на Зелените са не просто спортни, а и политически организации[1]. При все това, присъединявайки се към древните партии от хиподрума, те носят цветовете и имената им, а хиподрумът в Константинопол, така както форумът в Рим и агората в Атина са местата, където народът изразява своите политически пристрастия. Народните партии на Сините и на Зелените, чиито водачи се определят от правителството, упражняват важни публични

1 Не само Gibbon (ed. Bury) IV, 220, но и Wilken, Die Parteien der Rennbahn, vornehmlich im byzantinischen Kaiserthum, Abh. d. Preus. Akad. 1827, 217 и сл., Rambaud, De byzantino hippodromo et circensibus factionibus (1870), френско издание през 1871 г. в Revue des deux Mondes 1871 =Etudes sur l'hist. byz.^{2} [1919], дори Monnier, Epibolé 16 (1892) 504 f. разглеждат димите като циркови партии. Върху политическото им значение за първи път акцентира Успенски, Партии цирка и дими в Константинополе VV I (1894) 1, скоро след това цялата наука прие този възглед. По-голям напредък показват изследванията на проблема в по-ново време.

функции, служейки като градска милиция и включвайки се в изграждането на градските стени. Ядро на димите вероятно са съставлявали тъкмо тези организирани като градска милиция групи от населението[1]. Около това ядро се групират в двете партии широки маси от градското население, определяйки се като привърженици на Сините или на Зелените, защитавайки едната партия и нападайки другата. По този начин Сините и Зелените, носители и защитници на политическите стремления на народа, играят във всички големи градове значителна роля[2]. Болшинството от двете партии е съставено от широки народни маси, ръководната им прослойка обаче в партията на Сините включва предимно представители на старата, едрособственическа, гръко-римска сенатска аристокрация, а в партията на Зелените — представители на търговското и занаятчийското съсловие, както и особено изявили се в дворцовата служба и във финансовото управление личности, произхождащи най-вече от източните части на империята[3]. И тъкмо заради това Сините се застъпват за гръцката православна идея, докато Зелените защитават монофизитизма и останалите източни ереси. Антагонизмът, съществуващ между двете партии, се изразява в чести и сурови борби — от средата на 5-ото столетие политическият живот в империята е поставен под знака на непрекъснати битки между Сини и Зелени. Централната власт се вижда принудена да се съобразява с димите като с политически силни фактори и да облагодетелства ту едната, ту другата партия, така че по правило едната от тях винаги подкрепяла правителството, а другата олицетворявала антиправителст-

---

1 Според точния израз на Bury, Admin. System 105, n. 2: „The demes were the urban populace organized as a local militia." Подобно е и мнението на Успенски. Характерен в това отношение е срещащият се в изворите малък брой активни членове на димите. Според информация на съвременника Теофилакт Симоката 207 (ed. De Boor), почиваща на официални данни, през 602 г. в Константинопол е имало 1500 Зелени и 900 Сини. Според по-късно съобщение на Кодин, De signis 47, при Теодосий двете дими са наброявали общо 8000 души, което обаче също е една малка част от населението на Константинопол.

2 Manojlović, Peuple de C/ple.

3 Вж. Дяконов, византийски дими. Вж. също и М. Левченко, Венети и прасини в Византии в V-VII вв., VV 1 (1947) 164, който обобщава резултатите на Дяконов.

веното течение. На моменти се случва двете дими да се обединят в обща борба срещу имперското управление, за да отстоят свободата си срещу абсолютизма на централната власт, тъй като тъкмо в техните организации продължавали да живеят свободолюбивите традиции на античните градове[1].

Император Анастасий I, чиято стопанска политика съживява търговията и занаятите и който с религиозната си насоченост открито подкрепя монофизитизма, сам е приятел на Зелените. Последицата е тази, че Сините се обявяват срещу него. В резултат — неедноkратно горят обществени сгради, статуи на императора са разрушавани и влачени по улиците, на хиподрума многократно се стига до вражески демонстрации срещу свещената личност на императора, посивелият владетел е освиркван и дори замерян с камъни. Заради една монофизитска добавка към трисвятата песен през 512 г. в Константинопол се надига вълнение, което едва не коства трона на Анастасий. Върховен момент в кризата обаче става недоволството на главнокомандващия на Тракия Виталиан, който от 513 г. три пъти достига с войска и флота стените на Константинопол. Императорът, който в моментите на най-сериозна опасност бил склонен към отстъпки, се връщал към старата си политика веднага щом напрежението спаднело и така империята въобще не успява да излезе от тревожното положение. Надигането на Виталиан е причинено не само и не единствено от религиозни подбуди, но фактът, че той въстава срещу монофизитизма на императора, бранейки православната вяра, придава на начинанието му особена сила и значение. Управлението на Анастасий доказва, че монофизитската църковна политика води до задънена улица. Угодничеството спрямо далечните Египет и Си-

1 Освен приведената по-горе литература вж. също и: Bury, Later Rom. Empire I², 84 и сл.; Bratianu, Privilèges 46 и сл.; H. Grégoire, Le peuple de Constantinople ou les Bleus et les Verts, Comptes rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres 1946, 568 и сл.; F. Dvornik, The Circus Parties in Byzantion, Byzantina-Metabyzantina 1 (1946) 119 и сл. Особено важни са най-новите изследвания на A. Marico, La durée du régime des partis populaires à Constantinople. Bull. de l'Acad. de Belgique 35 (1949) 63 и сл. и Factions du cirque et partis populaires, ib. 36 (1950) 396 и сл.

рия, чието задоволство също остава под въпрос, се изкупва с това, че страните в ядрото на империята са доведени до състояние на безпокойство.

3. Юстиниановото реставрационно дело и неговият крах

Обща литература: Bury, Later Rom. Empire II[2]. — *Кулаковский, История II.* — *Stein, Bas Empire II.* — *A. A. Vasiliev, Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great, Cambridge Mass. 1950.* — *Diehl, Justinien.* — *B. Rubin, Das Zeitalter Justinians I, Berlin 1960.* — *P. Collinet, Etudes historiques sur le droit de Justinien I, Paris 1912.* — *З. В. Удальцова, Италия и Византия в VI веке, Москва 1959.* — *L. Schmidt, Geschichte der Wandalen*[2], *München 1942.* — *N. H. Baynes, The Successors of Justinian, Cambr. Med. Hist.II (1913) 263-301.* — *Stein, Studien.* — *Hartmann, Byzant. Verwaltung.* — *Diehl, Exarchat.* — *O. Adamek, Beiträge zur Geschichte des byz. Kaisers Maurikios, Graz 1890.* — *M. J. Higgins, The Persian War of the Emperor Maurice, Washington 1939.* — *P. Goubert, Byzance avant l'Islam. T. I. Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'empereur Maurice, Paris 1951; T. II. Byzance et l'Occident sous les successeurs de Justinien, Byzance et les Francs, Paris 1956.* — *R. Spintler, De Phoca imperatore Romanorum, Jena 1905.* — *Н. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва-Ленинград, 1951.*

Кризата, която съсипва западната половина на Римската империя, не успява да сломи значително по-здравия организъм на стопански по-силната и по-гъсто населена източна част. Но и тази имперска половина преживява трудностите на същата криза, понася последиците от преселението на народите и цяло столетие се бори с опасността от варваризиране на своето държавно и военно дело. По времето, когато вълните на преселението на народите заливат Запада, самата Византия е напълно скована и почти не излиза от ролята си на пасивен наблюдател на събитията. На границата между 5-ото и 6-ото столетие обаче етническата криза на Изток окончателно е преодоляна и Византия, изглежда, вече може да поеме по-активна политика в опитите си да спаси загубе-

ните западни територии. Така както идеята за имперско единство успява да просъществува въпреки отделното управление на двете половини, така е жива и идеята за универсалност на Римската империя, независимо от германските завоевания на Запад. И сега, както и преди, римският император е глава на целия римски свят и на християнската общност. Териториите, принадлежали някога на Римската империя, се считат за нейна вечна и неоспорима собственост, дори когато са под управлението на германски крале. На първо време дори самите крале признават прерогативите на римския император и упражняват само делегираните им от него правомощия[1]. Естествено право на римския император е да си възвърне римското наследство. Неговата свещена мисия е да освободи римската земя от владичеството на чуждоплеменни варвари и арианси еретици, за да възстанови империята в старите ѝ граници като единствена и цялостна римска, православна империя. Тъкмо на тази мисия посвещава политиката си Юстиниан I (527-565).

Фактически Юстиниан диктува имперската политика още по времето на своя чичо Юстин I (518-527), който, роден в едно село на име Таврезия (Tauresium), вероятно в околностите на Найсус (Ниш), влиза в императорската войска, издига се до офицер, а по-късно до командващ на гвардията и в крайна сметка след смъртта на Анастасий I е избран за император[2]. Скъсването с монофизитската политика на Анастасий I е заслуга на Юстиниан, негово дело е и възстановяването на църковното общение с Рим, което е изключително необходима предпоставка за решаването на големите политически задачи на Запад. Възможно най-убедителното доказателство за изключителната цивилизаторска сила на византийската столица е фактът, че произхождащият от една бал-

1 Както Одоакар, така и Теодорих Велики носи императорската титла магистър милитиум. Неговите монети винаги изобразяват лика и името на императора. Той никога не е издавал закони, а само едикти, чието публикуване е било от компетенцията на висши имперски служители като преторианските префекти. Срв. Mommsen, Ostgotische Studien, Ges. Schr. IV, 334 и сл.; Bury, Later Rom. Empire I^2, 453 и сл.

2 За Юстин I много изчерпателен е A. A. Vasiliev, Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great, Cambridge Mass. 1950.

канска провинция син на селянин, Юстиниан, успява да се превърне в най-образованият и ерудиран ум на своето столетие. Безспорно потвърждение обаче за личната величина на Юстиниан е широкият световен обхват на политическите цели, които той си поставя, и изключителната разностранност на делото му. Многото на брой и неприятни слабости в човешкия му характер просто избледняват пред силата на разностранния му дух. Наистина не той, а Велизарий и редом с него Нарзес водят най-мащабните завоевателни войни, не той, а Трибониан провежда най-голямата правна кодификация, не той, а преторианският префект Йоан от Кападокия прокарва най-значимите управленски мерки. Тъкмо той обаче е вдъхновителят на всички големи дела от своето велико време. Да се възстанови универсалността на Римската империя — това е вечният стремеж на византийците. На тази мечта и нейното достигане е посветена цялата реставрационна политика на Юстиниан, придавайки ѝ величествен характер. Тя се превръща във велик пример за поколенията, макар самото реставрационно дело да не продължило дълго, а крахът му да донесъл за империята тежки последици[1].

С малка военна сила от около 18 000 души Велизарий дебаркира в Африка[2]. Времената, когато вандалите са били сила при крал Гензерих, са отминали и ако голямата експедиция от 468 г. завършила безславно, този път Велизарий успява да сразі за кратко време царството на вандалите. Окончателно разбит при Децимум и Трикамара, вандалският водач е принуден да капитулира и така през 534 г. Велизарий триумфално празнува влизането си в Константинопол. Наистина веднага последвала по-малка, но изтощителна война с локални мавритански племена, които дълги години

1 За външнополитическите начинания на Юстиниан и тяхното влияние вж.: Bury, Later Rom. Empire II^2, 124 и сл.; Diehl, Justinien 173 и сл.; Кулаковский, История II, 93 и сл. Stein, Bas Empire II, 283 и сл., 485 и сл., за вандалската война Diehl, L'Afrique byzantine, Paris 1896; L. Schmidt, Geschichte der Wandalen^2 (1942) 122 и сл.; Chr. Courtois, Les Vandales et l'Afrique, Paris 1955, 353 и сл.; за готската война Hartmann, Gesch. Italiens im Mittelalter I (1897) 248 и сл.; Hodckin, Italy and her Invaders IV^2 (1896) und V (1895); З. В. Удалцова, Италия и Византия в 6 веке. Москва 1959, 236 и сл.

2 Вж. L. Schmidt, Geschichte der Wandalen (1942) 125 f.

(до 548 г.) оказват яростна съпротива на византийската власт. Още през 535 г. Велизарий предприема поход срещу империята на източните готи. Тази война също от самото си начало подсказвала победа. Докато византийската армия навлиза в Далматия, Велизарий окупира Сицилия и нахлува в Италия. Един след друг под ударите падат Неапол и Рим, но после борбата става много сурова и Велизарий е принуден да издържи дълга обсада, като с големи усилия най-накрая пробива на север, за да завземе Равена и да надделее над храбрия готски крал Витигес. Него, както някога и вандала Гелимер, Велизарий отвежда като пленник в Константинопол (540). Обединени от енергичното водачество на Тотила обаче, остготите отново се надигат и в цяла Италия започва ожесточена битка срещу византийската власт. Положението става по-сериозно от всякога, Велизарий многократно е разбиван, а блясъкът на предишните му успехи избледнява. Гениален стратег и изключително съобразителен дипломат, Нарзес успява след дълга и упорита борба да сломи съпротивата. Страната е в краката на Юстиниан — след двайсетгодишна променлива битка (555). Реставрирането на византийската мощ е съпроводено с възвръщане на старите социално-икономически отношения. Едрата земеделска аристокрация, която остготите лишили от собственост, получава отново своите земи и привилегии.

Големите завоевания приключват с войната срещу вестготите в Испания. И тук, намесвайки се в разприте между локалните владетели, Византия успява да докара своя армия в Испания и да завземе югоизточния ъгъл на Иберийския полуостров (554). Древната империя изглежда възродена. Наистина липсва не малка част от някогашната римска територия, но Италия, голяма част от Северна Африка, част от Испания и средиземноморските острови са отнети от германците и вече са под скиптъра на римския император в Константинопол. Средиземно море отново става вътрешно за империята, оградено отвсякъде от нейни територии.

Скоро обаче на бял свят излиза и обратната страна на тези големи успехи. Войните на запад са оголили границата по Дунав, а и съпротивителните сили на империята, така нуж-

ни, за да противостои на Персия, са сковани. Още при Анастасий I в ръцете на персите попадат Мартирополь, Теодосиополь, Амида и Насибис. През 532 г. Юстиниан сключва с великия крал на персите Хозрой I Ануширван (531-579) „вечен" мир и с данъчни плащания към царството на персите откупва свободата си за движение на запад. Още през 540 г. обаче Хозрой нарушава вечния мир, влиза в Сирия, разрушава Антиохия и настъпва чак до морския бряг. На север персите опустошават Армения, Иверия и поставят под свое разпореждане областта на Лазика от източното крайбрежие на Черно море. С увеличаване на данъчните си плащания Юстиниан успява да осигури примирие за пет години, което на два пъти е удължавано и чак през 562 г. се превръща в стабилен мирен договор за 50 години напред. Цената отново е нарастване на плащанията, но византийският император поне успява да постигне прочистване на Лазика от персите. Големият подем на персийската мощ е започнал и в предна Азия Византия е изтласкана на заден план.

Събитията оказват още по-тежки последици върху Балканския полуостров. Едва приключило германското преселение на народите, а по имперските граници се появяват нови племена. Особено важно значение има настъпването на славяните. Още при Юстин I антите предприемат нападение срещу империята[1]. Първите години от управлението на Юстиниан са белязани с постоянни нахлувания на славянски племена в съюз с българите към балканската област. Големите завоевателни войни в Африка и Италия отслабват силите на империята, нужни ѝ за защита на балканските територии. Наистина, както в Азия, така и в Европа Юстиниан е изградил мощна укрепителна система по границите; на Балканския полуостров зад укрепителната линия по Дунава, във вътрешността също се сключват силни отбранителни обръчи. И най-здравите укрепления обаче не помагат особено, защото липсват необходимите войски. Славяните наводняват целия Балкански полуостров чак до Адриатика и Корин-

1 Вж. Niederle, Manuel 61 f.; Stein, Bas Empire II, 222 и сл.; Успенский, История I, 464 f.; Jireček, Geschichte I, 81; Šišić, Geschichte 50; Šišić, Povijest 207 f.; Grafenauer, Nekaj vprašanj 28 f.; Viz. izvori I, 45 и сл.

тския залив, достигайки брегове на Егейско море. Така териториите в ядрото на империята са опустошени, докато византийските военни сили празнуват победите си в далечния Запад. Наистина в началото нахлуващите варварски орди се задоволяват с плячкосването на страната и заграбили каквото могат, се оттеглят пак отвъд Дунава. Вълните на славянското преселение обаче заливат империята и не е далеч времето, когато славяните ще започнат трайно да се заселват на Балканския полуостров.

Към външнополитическите опасности се прибавят и сериозни вътрешни размирици. Между автократичната централна власт и политическите организации на народа се разгаря ожесточена битка и още през януари 532 г. в Константинопол избухва грандиозен бунт — Ника[1]. При управлението на Юстин I Юстиниан подкрепя партията на Сините срещу поддържаните от Анастасий Зелени, осигурявайки по този начин опора за своята държавна и църковна политика. Достигнал до властта обаче, той прави опит да се освободи от влиянието на димите и нарежда на правителствените органи да предприемат мерки срещу размирните народни партии. Наказателните акции засягат и двете партии и превръщат както Сините, така и Зелените във врагове на императора, още повече, че неговата политика, поставяща си високи цели, изисква от народа предимно жертви. Двете дими се обединяват за съвместна битка срещу централната власт. На хиподрума прозвучават необичайни възгласи: „Да живеят солидарните Зелени и Сини!“[2] Въстанието взима внушителни размери, столицата е в пламъци, един племенник на Анастасий I е провъзгласен за император и облечен в пурпур на самия хиподрум. Юстиниан разбира, че е загубил всичко, и се решава на бягство. От тази стъпка го предпазва безстрашието на императрица Теодора, спасяването на трона обаче той дължи на решимостта на Велизарий и хитростта на Нарзес. Чрез преговори със Сините Нарзес успява да раз-

1 Bury, The Nika Riot. Journ. of Hell. Stud. 17 (1897) 98 и сл. и Later Rom. Empire II^2, 39 и сл.; Diehl, Justinien 455 и сл.; Успенский, История I, 499 и сл.; Stein, Bas Empire II, 449 и сл.

2 Malalas 474, 10.

бие единството на въстаниците, а през това време Велизарий нахлува на хиподрума с един отряд верни на императора воини и разбива изненаданите въстаници. Кърваво, жестоко клане, коствало живота на хиляди, слага край на размириците. Византийската аристокрация удържа победа над свободолюбивите стремежи на градското население, въплътени в двете основни партии. Най-важните императорски сътрудници, отстранени от императора по искане на народа неотдавна, са възстановени отново. „Света София" се въздига в нов блясък: на мястото на изгорялата стара светиня се издига великолепен куполен строеж, поръчан от Юстиниан — епохално дело в развитието на християнското архитектурно изкуство. Потушаването на въстанието обаче донася само привидно успокояване на ситуацията. Тежестта, която Юстиниановата политика стоварва върху плещите на населението, става все по-непосилна и расте от ден на ден вследствие на водените от императора мащабни военни действия и разгръщаната от него оживена строителна дейност. Така цената на Юстиниановите завоевания се оказва пълното финансово изтощение на цялата страна.

Горчивият народен гняв се стоварва върху преторианския префект Йоан Кападокийски, който изпълнявал непосилната задача да набира средства за скъпоструващите начинания на своя господар. Неговото дело обаче е и позитивната управленска дейност, извършена по времето на Юстиниан, към него са адресирани и повечето Юстинианови новели, негова е преди всичко и заслугата за това, че правителството на Юстиниан взима енергични мерки срещу прекаленото могъщество на едрата земевладелска аристокрация[1]. Но очакваният успех на всички тези начинания не идва, едрото земевладение продължава да извисява ръст както за сметка на дребната частна собственост, така и на държавните домени. Административните мерки на Юстиниан целят затягане на управленската система, преборване с подкупността на заемащите служебни постове и преди всичко осигуряване на данъчните приходи. Диоклетиано-Константиновият принцип

1 Вж. E. Stein, Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats, BZ 30 (1929/30) 376 ff und Bas Empire II, 435 ff.

за строго разделяне на военната от цивилната власт в провинциите е изоставен. Сливането на двете власти се прокарва само в определени области, и то така, че или военната, или цивилната запазва надмощие. Управленческите реформи на Юстиниан са лишени от обща, ясна насоченост и не успяват да доведат до същностно ново устройство на остарялата вече управленска система. Те само създават смесени форми, бележещи прехода от изчистения по характер Диоклетиано-Константинов ред към противоположната, но също ясна като структура управленска система на Ираклий.

Силна активност показва управлението на Юстиниан и в своята стопанска политика чрез стимулиране на търговията и занаятите. Като естествен център в търговската размяна между Азия и Европа Константинопол владее стоковия оборот между двата континента. Средиземноморската търговия се намира изцяло в ръцете на гръцки и сирийски търговци. В този процес главна роля за Византийската империя играе не стопанският обмен с обеднелите страни на Запада, а в много по-голяма степен търговията с Изтока, с Китай и Индия. Източната търговия все пак остава пасивна, тъй като макар че Византия изнася скъпоструващи платове и съдове от сирийските работилници към Изток, този експорт остава далеч зад нуждите на византийците за ориенталски луксозни произведения и особено за коприна. Още повече натежава и фактът, че в търговията с Китай се намесва персийско посредничество, а това дори в мирновременни периоди означава ненужни разходи и допълнително засилва изтичането на злато от империята, докато честите враждувания с царството на сасанидите пък водят след себе си затруднения във вноса на коприна. Пътят по суша към Китай минава през персийска територия, а и морският път през Индийския океан се владее от персийски търговци, които плават от Персийския залив към Тапробан (Цейлон) и там претоварват докараните от Китай стоки.

Правителството на Юстиниан се опитва да изгради връзка с Китай по обходния маршрут през своите укрепени точки в Херсонес и Босфора до Крим и през Лазика в Кавказ. Оттук византийците поддържат оживени търговски връзки и със степните народи северно от Понт, изнасяйки платове, накити

и вино и получавайки от тях обработени и необработени кожи, както и роби. Тъкмо поради тази причина Византия държи толкова много на засиленото си влияние върху Крим и кавказката област. Проблемът около търговията с коприна довежда и до първия досег на Византия с тюрките, които по това време простират владичеството си до Северен Кавказ и също като византийците са в конфликт с персите заради търговията с коприна. При приемника на Юстиниан Юстин II византийците сключват съюз с тюрките и започват съвместна борба срещу персийското царство.

От друга страна, правителството на Юстиниан полага усилия да си осигури пътя по вода към Индийския океан през Червено море и да гарантира собствения си морски транспорт с Изтока, като завързва контакти с етиопското царство на Аксум. Въпреки всичко обаче нито византийските, а още по-малко етиопските търговци успяват да оспорят господството на персите в Индийския океан. Пътят по суша от бреговете на Черно море към вътрешността на Азия е труден и пълен с опасности. Истинско щастие е за империята, че на нейните агенти се удава да разгадаят тайната на копринения производство и да пренесат копринени буби във Византия. Скоро византийското производство на коприна достига небивал разцвет, в това число и в самия Константинопол, в Антиохия, в Тир и Бейрут, а по-късно и в Тива. То скоро се превръща в един от най-важните занаятчийски клонове за Византия и като държавен монопол — в един от най-важните източници на приходи за Византийската империя[1].

Най-великото и с най-трайно значение дело от епохата на Юстиниан е кодификацията на римското право[2]. Под ръководството на Трибониан тази задача е решена за учудващо кратки срокове. Най-напред е създаден сборник от валидни-

---

1 Вж. Heyd, Commerce du Levant, I, 2; R. S. Lopez, Silk Industry in the Byzantine Empire, Speculum 20 (1945) 1; Н. В. Пигулевская, Византийская дипломатия и торговля шелком ВВ 1 (1947) 184; същата, Византия на путях в Индию, Москва-Ленинград 1951, 184; Hennig, Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinerreich, BZ 33 (1933) 295.

2 Освен учебниците и справочниците по история на римското право вж. по-специално P. Collinet, Etudes Historiques sur le droit de Justinien I (1921).

те императорски повели от времето на Адриан. Това става с помощта на Кодекс Теодосианус, както и на излезлите по времето на Диоклетиан частни сбирки, Кодекс Грегорианус и Кодекс Хермогенианус. Сборникът, за който става дума, е публикуван през 529 г. като Кодекс Юстинианус, а пет години по-късно се появява негово допълнено издание. Още по-значим труд представляват публикуваните през 533 г. Дигести (Пандекти). В тях са събрани на едно място всички писмени трудове на класическите римски юристи, които, редом до императорските закони, съставляват втората група от действащото законодателство. В действителност Кодекс Юстинианус в голяма степен превъзхожда своите предшественици, но безусловно се опира на традициите в правната сфера от миналите столетия. Дигестите представляват същностно нов труд. За първи път многобройните и често пъти противоречащи си взаимно мнения на римските юристи-експерти са събрани в стройна система. Редом с Кодекса и Дигестите са Институциите, замислени като помощни за юридическото образование и предлагащи подборка от двата фундаментални труда. Юстиниановият Корпус юрис цивилис е попълнен и усъвършенстван чрез сборника новели, събрал излезлите след публикуването на Кодекса законови положения. Кодексът, Дигестите и Институциите са публикувани на латински, а новелите — на гръцки език. Скоро се появяват гръцки преводи на основните текстове, извлечения и коментари.

Чрез кодификацията на римското право централизираната държава получава цялостна юридическа платформа. С ненадмината мисловна яснота и съвършенство записаното от византийските учени-юристи римско право урежда цялостния публичен и частен живот, живота на държавата, както и на отделния човек и неговото семейство, взаимоотношенията между гражданите, техните търговски и служебни контакти, както и собствените им връзки. В действителност обаче Корпус юрис цивилис не представлява механично и абсолютно идентично копие на древното римско право. Юридическите умове от времето на Юстиниан предприемат не само съкращения, но и някои промени на кла-

сическите римски правни постановки. По този начин взаимно се напасват кодифицираното право на обществения ред и нуждите на времето, като заедно с това се свързват и привеждат в съответствие с повелите на християнския морал и с обичайното право на елинизирания Изток. Многократно, особено в сферата на семейното право, влиянието на християнството води до значително по-хуманни правни въведения. От друга страна обаче, догматичната същност на християнската религия става причина на изповядващите друга религия да бъде отказана всякаква правна защита. Така че ако законовата уредба на Юстиниан прокламира свобода и равенство между всички хора, не бива да се подценява практическата, действена приложимост на тези иначе високи идеи. Наистина чрез Юстиниановото право положението на робите значително се облекчава, улеснява се и тяхното освобождаване, като нерядко дори се апелира за него[1], но този факт следва да се разглежда само отчасти като следствие на споменатите по-горе високи принципи и християнски схващания. На везните натежава повече фактът, че в стопанския живот на 6-ото столетие и особено в селското стопанство робският труд играе вече само второстепенна роля. Основна движеща сила в процеса на производството отдавна е станал колонът и спрямо него Юстиниановото право не познава снизхождение. Безмилостно са засилени земеделските задължения на колоните, като по този начин правно още веднъж е потвърдено крепостничеството на големи маси от селскостопанското население.

Иманентна черта на характера на Юстиниановото законодателство е силното подчертаване на императорския абсолютизъм. Чрез правното обосноваване на монархическата власт Корпус юрис цивилис спъва развитието на политическото мислене не само във Византия, но и в западните страни. Във Византия римското право остава за всички времена фундамент на правния живот въобще. А законодателното дело на Юстиниан е в основата на цялостното по-нататъшно правно развитие на Византийската империя. Противно на това, за-

1 Вж. A. Hadjinicolau-Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin, Athen 1950, 22.

падната част на империята се обръща към римското право едва през 12-ото столетие. Възприемането на римското право чрез изучаване на Корпус юрис цивилис на Юстиниан има изключително значение за изграждането на юридическите и политическите възгледи на западния човек. Така от този момент нататък римското право във вида, даден му от Юстиниановите юристи, съставлява чак до най-ново време главен елемент на общоевропейското правно развитие.

Юстиниан е последният римски император на византийския трон. Заедно с това обаче той е и християнски повелител, изпълнен със съзнанието, че Бог ще има милост към проявеното от него като император насилие. Стремежът на Юстиниан към универсалност има не само римски, но и християнски корени. Понятието римска империя за него е идентично със схващането за християнска общност, а победата за християнската религия той приема за също толкова свещена задача, както и възраждането на римската мощ. От времето на Теодосий I никой друг владетел не е положил толкова много усилия за християнизирането на империята и изкореняването на езичеството, което все още има силно влияние в областта на науката и образованието, макар общественият слой на езичниците да изтънява непрестанно. Юстиниан отнема на езичниците правото да преподават и затваря през 529 г. академията в Атина — твърдина на езическия неоплатонизъм. Изгонените оттам учени заминават за двора на персийския император, пренасяйки в Персия плодовете на гръцката култура. Във Византия древната религия вече е мъртва и с това завършва един голям отрязък от човешката история въобще.

Християнската църква намира в личността на Юстиниан не само свой ревностен защитник, но и свой повелител[1]. Защото дори и като християнин Юстиниан си остава римлянин и идеята за автономия на религиозната сфера му е напълно чужда. Папи и патриарси той разглежда като свои служители. По същия начин, по който ръководи държавното дело,

1 Вж. H. Alivisatos, Die Kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I., Berlin 1913; Pargoire, L'Eglise byzantine de 527 à 847 (1905) 11 ff; Duchesne, L'Eglise au VIe siécle (1925) 256 и сл.

той дирижира и църковния живот, лично намесвайки се във всеки детайл. Той си запазва правото да се намесва и да взима решения дори по въпросите на вярата и ритуалите, ръководи църковните събори, пише теологични трактати, съчинява църковни песни. В историята на държавно-църковните взаимоотношения епохата на Юстиниан бележи върха на императорското влияние върху църковния живот. Никой друг византийски император, нито преди, нито след Юстиниан, не е имал върху църквата такава неограничена власт както той.

Горещият църковнополитически проблем и сега, както и преди години си остава отношението към монофизитизма. Завоевателната политика на запад изисква разбирателство с римската църква и следователно — антимонофизитична насоченост. Това обаче засилва старото неблагоразположение на Египет и Сирия към византийския център и дава нова храна на сепаратистки настроените коптски и сирийски сили. Но докато мирът със западната църква може да се купи само с едно изостряне на противоречията на изток, то обратно — сближаването с монофизитските църкви на Сирия и Египет е възможно само с цената на разрив както със Запада, така и с населението на страните в Централна Византия. Юстиниан напразно се стреми към уравновесяване на положението. Фактът, че на Петия вселенски събор в Константинопол (553) той нарежда да бъдат осъдени т. нар. три глави — обвинените в несториански уклон писания на Теодор от Мопсуестия, Теодорет от Кирос и Ива от Едеса, само предизвиква нови раздори, без да успее да задоволи особено монофизитите. По-нататъшните опити на Юстиниан за сближаване с монофизитизма само задълбочават противоречията в империята.

Въпреки всичките си недъзи империята на Юстиниан безспорно демонстрира огромна мощ. Сякаш в желанието си да покаже своите най-добри страни древната империя разгръща всичките си сили и поема по пътя на своя последен голям политически и културен възход. В териториално отношение тя достига още веднъж своя зенит, обхващайки целия средиземноморски свят. Древната култура, приела християнски

черти, преживява в лицето на литературата и изкуството небивал разцвет, последван скоро за жалост от дълъг период на културен упадък. Времето на Юстиниан не успява да се превърне, както той самият иска, в начало на нова ера, а бележи всъщност края на една голяма, умираща вече епоха. Не било отредено на Юстиниан да обнови империята. Удава му се единствено, при това за кратко време, да я възстанови във външнополитически аспект. Вътрешно обновяване обаче на остарялото късноримско държавно дело по негово време не се получава. Тъкмо поради това териториалната реставрация е лишена от здрав фундамент и последиците от внезапния крах на Юстиниановото реставрационно дело са двойно потежки. След всичките си грандиозни успехи Юстиниан оставя на приемниците си една вътрешно изтощена, стопански и финансово напълно съсипана империя. Пред тях се изправя задачата да минат стъпка по стъпка през големите грешки на великия император, за да спасят поне онова, което все още би могло да бъде спасено.

Най-тежък удар понася империята в Италия — най-важната област от реставрираната империя, чието завладяване е струвало най-много сили и е взело най-свидни жертви. Още през 569 г. тук нахлуват лангобардите и за кратко време голяма част от страната пада в ръцете им[1]. В Испания започва антиофанзива на вестготите. Стратегическият византийски опорен пункт, Кордоба, завзет първоначално през 572 г., е загубен окончателно за империята през 584 г., а четири десетилетия по-късно и последните останки на Юстиниановите завоевания в Южна Испания се връщат в ръцете на вестготите[2]. Положението си в Северна Африка империята наистина отстоява, макар и в продължителни и изтощителни битки с местните мавърски племена чак до голямата арабска инвазия. Дори в самата Италия значителни области остават нейна собственост за много столетия напред. Така останките от провалилото се Юстинианово реставрационно дело образуват основата, върху която ще се гради за в

1 За историята на лангобардите: L. Schmidt, Die Ostgermanen (1941) 565 и сл.
2 Важен принос за малко изследваната история на византийското господство в Испания има P. Goubert, Byzance et l'Espagne wisigothique, Etudes byz. 2 (1944) 5-78, и L'Espagne byzantine, ib. 3 (1945) 127-42; 4 (1946) 71-133.

той дирижира и църковния живот, лично намесвайки се във всеки детайл. Той си запазва правото да се намесва и да взима решения дори по въпросите на вярата и ритуалите, ръководи църковните събори, пише теологични трактати, съчинява църковни песни. В историята на държавно-църковните взаимоотношения епохата на Юстиниан бележи върха на императорското влияние върху църковния живот. Никой друг византийски император, нито преди, нито след Юстиниан, не е имал върху църквата такава неограничена власт както той.

Горещият църковнополитически проблем и сега, както и преди години си остава отношението към монофизитизма. Завоевателната политика на запад изисква разбирателство с римската църква и следователно — антимонофизитична насоченост. Това обаче засилва старото неблагоразположение на Египет и Сирия към византийския център и дава нова храна на сепаратистки настроените коптски и сирийски сили. Но докато мирът със западната църква може да се купи само с едно изостряне на противоречията на изток, то обратно — сближаването с монофизитските църкви на Сирия и Египет е възможно само с цената на разрив както със Запада, така и с населението на страните в Централна Византия. Юстиниан напразно се стреми към уравновесяване на положението. Фактът, че на Петия вселенски събор в Константинопол (553) той нарежда да бъдат осъдени т. нар. три глави — обвинените в несториански уклон писания на Теодор от Мопсуестия, Теодорет от Кирос и Ива от Едеса, само предизвиква нови раздори, без да успее да задоволи особено монофизитите. По-нататъшните опити на Юстиниан за сближаване с монофизитизма само задълбочават противоречията в империята.

Въпреки всичките си недъзи империята на Юстиниан безспорно демонстрира огромна мощ. Сякаш в желанието си да покаже своите най-добри страни древната империя разгръща всичките си сили и поема по пътя на своя последен голям политически и културен възход. В териториално отношение тя достига още веднъж своя зенит, обхващайки целия средиземноморски свят. Древната култура, приела християнски

черти, преживява в лицето на литературата и изкуството небивал разцвет, последван скоро за жалост от дълъг период на културен упадък. Времето на Юстиниан не успява да се превърне, както той самият иска, в начало на нова ера, а бележи всъщност края на една голяма, умираща вече епоха. Не било отредено на Юстиниан да обнови империята. Удава му се единствено, при това за кратко време, да я възстанови във външнополитически аспект. Вътрешно обновяване обаче на остарялото късноримско държавно дело по негово време не се получава. Тъкмо поради това териториалната реставрация е лишена от здрав фундамент и последиците от внезапния крах на Юстиниановото реставрационно дело са двойно потежки. След всичките си грандиозни успехи Юстиниан оставя на приемниците си една вътрешно изтощена, стопански и финансово напълно съсипана империя. Пред тях се изправя задачата да минат стъпка по стъпка през големите грешки на великия император, за да спасят поне онова, което все още би могло да бъде спасено.

Най-тежък удар понася империята в Италия — най-важната област от реставрираната империя, чието завладяване е струвало най-много сили и е взело най-свидни жертви. Още през 569 г. тук нахлуват лангобардите и за кратко време голяма част от страната пада в ръцете им[1]. В Испания започва антиофанзива на вестготите. Стратегическият византийски опорен пункт, Кордоба, завзет първоначално през 572 г., е загубен окончателно за империята през 584 г., а четири десетилетия по-късно и последните останки на Юстиниановите завоевания в Южна Испания се връщат в ръцете на вестготите[2]. Положението си в Северна Африка империята наистина отстоява, макар и в продължителни и изтощителни битки с местните мавърски племена чак до голямата арабска инвазия. Дори в самата Италия значителни области остават нейна собственост за много столетия напред. Така останките от провалилото се Юстинианово реставрационно дело образуват основата, върху която ще се гради за в

1 За историята на лангобардите: L. Schmidt, Die Ostgermanen (1941) 565 и сл.

2 Важен принос за малко изследваната история на византийското господство в Испания има P. Goubert, Byzance et l'Espagne wisigothique, Etudes byz. 2 (1944) 5-78, и L'Espagne byzantine, ib. 3 (1945) 127-42; 4 (1946) 71-133.

бъдеще византийското могъщество спрямо Запада. Лелеяната мечта обаче за универсална императорска мощ е вече минало.

Центърът на тежестта на византийската политика принудително се премества отново на изток. Първата задача, която се налага да решават наследниците на Юстиниан, е да укрепят разклатеното положение на империята в предна Азия. Твърдата политика спрямо царството на персите става определяща черта на византийската външна политика за десетилетия напред. Въпреки вътрешното изтощение на империята Юстин II (565-578) — племенник и наследник на Юстиниан, не се поколебава да откаже дължимите трибутни плащания на персийския цар. С това е нарушен мирният договор, за чието сключване Юстиниан влага толкова усилия. Започва ожесточена, мъчителна война. Тя се води най-вече за Армения — една изключително важна в стратегическо и търговско-политическо отношение страна, която още от древни времена е ябълката на раздора между двете велики империи. В този момент Византия е така близо до завземането на арменските територии, както никога досега. Но Византия вече не е в състояние да покрие нуждите си от наемна войска, защото, както приижданието на германците беше довело империята до тежка криза, така и оттеглянето им на запад довежда до не по-малко остра криза с броя на войниците. Налага се да се прибегне до попълване на редиците с мъже от собственото население и поради това погледите все по-често се обръщат към старателния във военното дело арменски народ[1]. Цели двайсет години, при императорите Юстин II, Тиберий Константин (578-582) и Маврикий (582-602), войната се води с променлив успех, поглъщайки всички налични сили и средства, докато накрая избухналите в персийското царство размирици не дават щастлив обрат на събитията и енергичните действия на император Маврикий не решават нещата в полза на Византия. С негова помощ младият Хозрой II, племенник на големия Хозрой, успява да седне на трона, след което сключва мирен договор с Византийската

1 Вж. Stein, Studien 5 и сл.

империя. Според този договор една голяма част от персийска Армения преминава в ръцете на византийците (591)[1].

Маврикий спада към най-значимите византийски владетели. Годините на неговото управление представляват важен етап в развитието на държавното дело от остарелия късноримски вариант към новия, жизнеспособен ред на средновековната Византийска империя. Ориентирането към Изтока и принудителният отказ от повечето анексирани по времето на Юстиниан западни територии не означава принципно изоставяне на имперските интереси спрямо Запада. Чрез епохални организаторски мерки Маврикий успява да спаси поне една част от западните владения на империята, и то за дълго време. Събирайки отломките на Юстиниановата мощ, той създава екзархатите в Равена и Картаген, опитвайки се да укрепи отбранителните им сили със строги военноорганизационни мерки. Североафриканската област и областта на Равена, оградена от земи, завоювани от лангобардите, той организира като военни наместничества и подчинява на екзарха не само военното, но и цялото гражданско управление[2]. Двата екзархата се превръщат в предни постове на византийската мощ на Запад. Тяхното организиране и създаване обаче слага началото на епохата, характеризираща се с военизиране на византийското управление, и дава пример за по-късната темна организация.

Колко малко е бил склонен Маврикий да се откаже от владенията си на запад, доказва завещанието, което той прави, повален от тежка болест през 597 г. Според него владенията се разпределят така: за най-големия му син Теодосий в Константинопол — източните територии, вторият — Тиберий, който е в Рим, поема Италия и западните острови[3]. Като

---

1 Вж. Dölger, Reg. 104.; P. Goubert, Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'empereur Maurice, Paris 1951; M. J. Higgins, The Persian War of the Emperor Maurice, Washington 1939. Византийско-персийските отношения са засегнати и в International Relations at the Close of the Sixth Century, The Cathol. Hist. Rev. 27 (1941) 279-315, от същия автор.

2 Екзархатът в Равена се споменава за първи път през 584 г. Вж. Diehl, Exarchat 6 и сл.; Hartmann, Byz. Verwaltung 9 и сл.; Gelzer, Themenverfassung 6 и сл. Екзархатът в Картаген се среща за първи път през 591 г. Вж. Diehl, L'Afrique byzantine 478 и сл.

3 Теофилакт Симоката (ed. De Boor) 305, съобщава, че „останалите части" на римската държава е трябвало да се прехвърлят на двамата по-млади синове

втора имперска столица Рим трябвало отново да стане имперски град. Идеята за универсалната империя явно не е загинала, жива е и традицията на многовластието и на разделянето на единната римска империя[1].

Но ако в Азия се възцарява спокойствие, макар и временно, а на запад е спасено онова, което е могло да се спаси като остатък от гордото Юстинианово дело, то положението на Балканите става все по-критично. Хаосът, който цари там след славянските набези, още повече се засилва след нахлуването на аварите в Средна Европа. В Панонската област възниква силен съюз от народи и от този момент нататък Византия се намира под нарастващия натиск на аварите и подчинените от тях славянски племена по средното течение на Дунав. Скоро пламва сериозна битка за византийските гранични укрепления, които пазят проходите през Сава и Дунав. След дълга и изтощителна обсада аварският хан Баян влиза в Сирмиум през 582 г. Две години по-късно пада Виминациум, а не след дълго и Сингидинум[2]. Византийската отбранителна система се е пропукала и аварско-славянското наводнение се разлива върху целия Балкански полуостров. Едновременно с това и независимо от аварите славянски племена настъпват от долното течение на Дунав все понадълбоко към византийските провинции[3]. По това време са и първите славянски и аварско-славянски нападения над Солун (584 и 586 г.)[4]. Най-важният момент обаче е, че от осемдесетте години на 6-ото столетие започва славянското заселване на Балканския полуостров. Славянските племена вече не се задоволяват само с плячкосване, а пускат корени на византийска земя и стават притежатели на свои територии[5].

на Маврикий. Според доста логичното предположение на Bury, Later Rom. Empire II[1], 94 Anm. 2, единият е трябвало да получи Илирик, а другият Северна Африка.

1 Вж. Kornemann, Doppelprinzipat 161.

2 Вж. F. Barišić, Vizantiski Singidunum, ZRVI3 (1955) 10 и сл.

3 За независимостта на славяните по долния Дунав вж. St. Stanojević, Vizantija i Srbi I, 171, с приложените извори и литература; А. Дяконов, Известия Йоана Ефеского и сирийских хроник о славянах VI-VII в., Вестник Древней Истории 1946, 1, 20. Вж. също Grafenauer, Nekaj vprašanj 87 и сл.

4 За това се съобщава в т. нар. Чудеса на Св. Димитър: Срв. Viz. Izvori I, 175-76, F. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog 49 и сл.

5 За срав. вж. съобщението от VI век на Йоан Ефески, VI, 25 (по превод на

От големите външнополитически събития на ранновизантийската епоха нищо не е така важно за по-нататъшното развитие на империята, както навлизането на славяните на Балканите. Всички предишни варварски набези, на които империята е била изложена, имат преходен характер. Дори голямото преселение на германците, колкото и дълбок отпечатък да оставя върху византийското развитие, в крайна сметка минава покрай източната империя. Славяните обаче остават за вечни времена на Балканите и с тяхното заселване започва процесът, който по-късно довежда до възникване на независими славянски държави върху византийска земя.

Завоевателните войни на запад по времето на Юстиниан и продължителните битки с персите по времето на неговите наследници принуждават Византия да премине към дефанзивна политика на Балканския полуостров. Едва победният изход на войната с персите прави възможна мащабната офанзива срещу славяните по поречието на Дунав. На практика се оказва, че само истински мащабни и победни походи срещу главните седалища на славяните отвъд Дунава могат да спасят северната имперска граница от нови вражески нападения и да гарантират владенията на Византия върху Балканския полуостров. Така през 592 г. започва борбата[1], която

Шьонефелдер, стр. 255), според което тогава славяните са живели в римските провинции „свободно и без страх". И ако в едно от предходните изречения се казва, че те са обитавали земята „докато бог не ги е прогонил", то, както вече отдавна беше отбелязано, това е само грешка в превода на Шьонефелдер. Вж. А. Василиев, Славяне в Греции, ВВ 5 (1898) 409; K. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens I (1901) 25; А. Дяконов, Известия Йоана Ефеского и сирийских хроник о славянах VI-VII веков, Вестник Древней Истории 1946, 1, 32. Според него грешно преведеният от Шьонефелдер пасаж означава поскоро „докато бог им разреши". Така го превежда Payne Smith (Oxford 1860): „as far as God permits them". (Изданието на Brooks, Corpus script. christ. orient., Scriptores Syri III (1935), с латински превод 1936 г., за съжаление ми е недостъпно). Вж. още E. Honigmann, Byz. 14 [1939] 615 и сл. и H. Grégoire, L'Origine et le Nom des Croates et des Serbes, Byz. 17 (1944/45) 109 и сл.

1 Затрудненията с хронологията, които възникват при ползването на съобщенията на Теофилакт Симоката, бяха многократно изяснявани. Доста задълбочено се занимават с проблема G. Labuda, Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves à la fin du VIe siècle, BSI 11 (1950) 167 и сл., според който войната започва едва през 596 г., и Grafenauer, Nekaj vprašanj 62 и сл., според който (според мен с право) войната продължава от 592 до 602 г. Вж. също и J. B. Bury, The Chronology of Theophylactus Simocatta, Engl. Hist. Review 3 (1888) 210 и сл.

трябва да реши съдбата на Балканския полуостров. В началото ходът ѝ изглежда благоприятен за византийците. Те многократно преминават Дунава, удържайки победи над аварите и славяните. Подобни отделни успехи обаче оказват незначително влияние върху огромната маса славяни. Борбата се проточва, военните действия, водени в отдалечени земи, са тежки и бойният дух на армията значително спада.

Авторитетът на управленската сила на Византия чувствително намалява след краха на Юстиниановото реставрационно дело. Като естествена реакция срещу Юстиниановия абсолютизъм нараства не само политическата роля на сената, но се засилват и свободолюбивите стремежи на народа. В критичните години на прага между 6-ото и 7-ото столетие активността на димите достига нова връхна точка. Все поизострящите се социални и религиозни противоречия се отразяват във вътрешни борби и чести сблъсъци между Сини и Зелени в големите градове на империята. В армията е налице чувствително разхлабване на дисциплината, често се стига до открити манифестации на недоволство, тъй като правителството, принудено да прави икономии, спестява и от заплащането на войниците. Дълбокото безпокойство, обхванало империята, се засилва и от обезверената, уморена и чувстваща безизходицата армия. И когато през 602 г. е подадена заповед към войската отново да презимува в лагерите си отвъд Дунава, недоволството се разразява неудържимо. Фока — един подофицер с полуварварски произход, е издигнат на върха и повежда разбунтувалите се войници срещу Константинопол. В този момент въстание избухва и в столицата. Двете съперничещи си партии влизат в борбата срещу императорското управление[1]. Маврикий е свален и Фока, със съгласието на сената, провъзгласен за император.

Неуспехът на дунавската експедиция след десетгодишна

1 Според Y. Janssens, Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius, Byz. 11 (1936) 499 и сл. при Маврикий Зелените са били предпочитаната партия. Тази теза се защитава и от H. Grégoire, L'empereur Maurice s'appuyait-il sur les Verts ou sur les Bleus? Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 107 и сл.; вж. също и остроумните му изложения: Sainte Euphémie et l'Empereur Maurice, Mélanges Lefort (1946). Тезата решително се отхвърля от F. Dölger, BZ 37 (1937) 542 и сл. и 38 (1938) 525. Според Дяконов, Виз. Дими 221, Маврикий е предпочитал Сините, но заема примирително положение спрямо Зелените.

безрезултатна борба решава не само съдбата на Балканския полуостров, който вече е предоставен неоспоримо на славяните. Този неуспех довежда и до разразяване на дълго потисканата вътрешна криза в империята. През годините, когато Фока управлява в Константинопол (602-610), остарялата и обезкръвена късноримска държава води своята последна битка на живот и смърт. Терористичното управление на Фока очертава рамките, в които се разиграва разпадането на късноримския държавен и обществен ред.

Треската, завладяла империята, намира израз в невероятно жестоко, разюздано управление и тежки вътрешни борби. Убийството на свалениия Маврикий и неговите синове, посечени пред очите на баща им, е последвано от вълна масови кланета. Теророът е насочен преди всичко към представителите на видни родове и събужда найнапред тяхната съпротива. Аристокрацията отговаря на управленския терор с многобройни заговори, завършващи в повечето случаи с нови убийства.

Само от едно място Фока получава одобрение — от Рим. Всъщност още в края на 6-ото столетие между Константинопол и Рим се води разгорещена разпра вследствие на острия протест на Григорий I срещу титлата „Вселенски патриарх", която патриарсите на Константинопол от около столетие се стремят да си присвоят[1]. Маврикий отговаря на тези протести със сдържана студенина. Фока обаче с готовност приема политика в обратната посока — неговите подчертано приятелски спрямо Рим чувства намират своя връх в отправената към папа Бонифаций III през 607 г. прокламация, с която се провъзгласява апостолическата църква „Св. Петър" за глава на всички църкви[2]. Свидетелство за особено благоразположение на Фока спрямо Рим е издигнатата върху римския форум колона, чиито надписи славословят византийския тиранин.

В самата Византия Фока си навлича все по-голяма омраза

1 Вж. H. Gelzer, Der Streit über den Titel des ökumenischen Patriarchen, Jahrb. f. protest. Theol. 13 (1897) 549 и сл.; E. Caspar, Gesch. des Papsttums II (1933) 367, 452 и сл.; J. Haller, Das Papsttum I (1936) 285 и сл.; V. Laurent, Le titre de patriarche oecuménique et la signature patriarcale, REB 6 (1948) 5 и сл.

2 Dölger, Reg. 155.

и особено в предна Азия, където неговата ортодоксална църковна политика се изразява в кървави преследвания на монофизити и евреи. Вътрешните борби взимат все по-широки мащаби и стават все по-ожесточени. Партията на Зелените, която отначало тръгва с Фока, впоследствие се обръща срещу него с такава враждебност, че на представителите ѝ абсолютно е забранено да заемат държавни постове[1]. През това време Сините се поставят в пълна услуга на терористичния императорски режим. Борбите между димите достигат изключителна острота. В империята се разпалва огънят на гражданска война[2].

В този момент империята е връхлетяна и от катастрофа отвън, за чието предотвратяване десетилетия наред са водени толкова тежки битки. Както на Балканите, така и в Азия

---

1 Теофан I 297, 4: εκελευσε τους πρασινους μηκετι πολιτευεσθαι. Поради многозначността на изворовите данни не е лесно да се прецени кога партията на Зелените окончателно се отделя от Фока, дали още през 603 г., както се опитва да докаже J. Janssens (вж. също и Й. Кулаковский, К критике известии Феофана о последнем годе правления Фоки, ВВ 21 (1914) 9), или чак в края на управлението на Фока, както смятат повечето учени: вж. Bury, Later Rom. Empire II[1], 204; Pareti, Verdi e azzuri ai tempi di Foca, Studi Italiani di Filol. class. 19 (1912) 305 и сл.; N. H. Baynes, The Successors of Justinian, Cambr. Med. Hist. II (1913) 286 и сл.; Dölger, Reg. 159. Напоследък Дяконов също се опитва да докаже, че Зелените се отделят окончателно от Фока едва през 609 г., Виз. дими 223 (също и М. Левченко, Венети и прасини в Византии в V-VII вв. ВВ 1, 1947, 177, който тук само повтаря аргументите на Дяконов). Важен е не толкова въпросът, в коя година се стига до разрив между Фока и Зелените, колкото фактът, че именно Зелените решително допринасят за свалянето на Фока, тъй като в най-критичния момент настървено се борят срещу него, застъпвайки се за Ираклий. Подчертаната православна и приятелска към Рим църковна политика, която означава повече, отколкото смята Дяконов, Виз. дими 225 (също и Левченко, цит. съч. 179), определено не говори за „зелени" убеждения.

2 За анархията, господстваща тогава във Византийската империя, убедителни данни се откриват в изворите. Особено показателно е едно описание в легендата за Св. Димитър, AASS, Oct. 8, IV, 132 (Migne, P. G. 116, 1261 f.): „Вие всички добре знаете какви облаци прах дяволът разпръсна над последователите на благочестивия император Маврикий, при което беше задушена любовта и се настани взаимна омраза в целия Изток, в Киликия, в Азия, в Палестина и в прилежащите области чак до императорския град: димите не се задоволиха само с това да залеят улиците с кръвта на своите другари от народа, но едните нахлуха в домовете на другите и безсърдечно избиваха обитателите; жени и деца, старци и младежи, които бяха твърде слаби, за да могат да се спасят с бягство, бяха изхвърлени от високите етажи, по най-варварски начин бяха плячкосани имуществата на техните съграждани, познати и роднини, а къщите им бяха опожарявани."

се стига до пълен военен срив. Кралят на персите Хозрой II обявява, че ще отмъсти за убийството на Маврикий и слага началото на масирано нападение срещу Византия. Защитните сили и отбранителната воля на вътрешно съсипаната империя намаляват от година на година. Наистина в началото битките са тежки и безкомпромисни, макар че изходът им е неблагоприятен за Византия. След като обаче е сломена съпротивата на граничните области и през 605 г. пада крепостта Дара, армията на персите устремно нахлува в предна Азия, влиза дори в Мала Азия и окупира Кесария. Едно персийско формирование пробива чак до Халкедон. Върху Балканите по това време се разлива славянско-аварската вълна. Фактът, че през 604 г. Фока увеличава трибутните плащания към аварския хаган, не помага особено[1]. Скоро целият Балкански полуостров е потопен от огромни славянски маси. Империята е на ръба на своята гибел.

Онова, което я спасява, са силите от периферията. Екзархът на Картаген Ираклий се възправя срещу ужасяващото потисничество на Фока и след като спечелва приятелството на Египет, той изпраща своя едноименен син начело на флота срещу Константинопол. По островите и на пристанищата, през които минава по пътя си флотата му, Ираклий-младши е възторжено приветстван от населението и особено от партията на Зелените. На 3 октомври 610 г. неговата ескадра е вече пред Константинопол. Посрещнат и тук като спасител, той слага бърз край на страховитото управление на Фока и на 5 октомври поема императорската корона от ръцете на патриарха[2]. След екзекуцията на сваления тиранин неговата статуя от хиподрума — като символ на края му — е разрушена и публично изгорена. Заедно с нея в пламъците е хвърлено и партийното знаме на Сините[3].

Годините на анархия по времето на Фока са последен ис-

1 Dölger, Reg. 152.

2 За датата вж. Ostrogorsky, Chronologie 30, бел.1.

3 Chron. Paschale 701, 17. При изясняване на въпроса, с коя от двете партии Фока е бил по-силно свързан (вж. по-горе), тази ценна и информативна податка не е била достатъчно използвана.

торически отглас на късноримската държава. Тук завършва късноримската, респективно — ранновизантийската епоха. От кризата Византия излиза като същностно ново образувание, свободна от наследството на прогнилото късноримско държавно дело и изпълнена с жизнени сили. Сложено е началото на византийската история в нейния истински смисъл, история на средновековната гръцка империя.

II

БОРБА ЗА СЪЩЕСТВУВАНЕТО И ОБНОВЯВАНЕТО НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА (610-711)

Извори

След литературния разцвет при Юстиниан от VII век започва период на литературно опустяване, който често се определя като тъмен век за Византия. Всъщност никоя друга епоха от византийската история не е така бедна на извори, както VII и VIII век. Това е времето след Ираклий.

Великите дела на Ираклий възпява Георгиос Писидес, който по времето на патриарх Сергий (610-639) е бил дякон, скеофилакс и хартофилакс на „Св. София". Изключително хвален поет, който по-късно византийците сравняват с Еврипид. Написал е много исторически стихотворения в ямбически триметър. Най-голямо значение, въпреки реторичния си характер, имат стиховете, посветени на похода на Ираклий срещу персите през 622 г., на аварското нападение над Константинопол през 626 г., и панегирикът на Ираклий, който описва победата над персите[1]. Аваро-славянската обсада на Константинопол през 626 г. подробно е отразена в реч на Теодор Синкел, който подобно на Писидес пише по времето на Ираклий и е бил скеофилакс и презвитер на „Св. София"[2]. Съвременник на Ираклий и доверено лице на патриарх Сергий е бил и издателят на т. нар. Пасхална хроника. Произведението предлага хронологичен регистър, обогатен от исторически пояснения, който започва от Адам и стига до 629 г.; до нас са достигнали обаче само събитията до 627 г. По-голяма стойност има само заключителната част, след края на Маврикий.

---

1 Ново редактирано издание с италиански превод и подробен коментар: A. Pertusi, Giorgio di Pisidia Poemi, I. Panegirici epici, Ettal 1960.

2 Изд. L. Sternbach, Analecta avarica, Krakau 1900. Виж също Viz. izvori I, 159 и сл.

Най-важните извори за времето на Ираклий и единствените гръцки извори за времето на неговите наследници са двете хроники на Теофан и на патриарх Никифор. Съставената между 810 и 814 г. хроника на монаха Теофан представлява едно продължение на останалата недовършена Световна хроника на Георгий Синкел. Започва от Диоклетиан и завършва с идването на Лъв V. Периодът, който се обхваща, следователно е от 284 до 813 г.[1] Въпреки че на Теофан му липсват задълбочени знания и ерудиция, историческа обективност и разбиране на историческия процес, неговото произведение, изградено на базата на по-стари извори, има изключително значение за периода VII-VIII век. Грижливо разработената хронологична система, която е специфичен белег на Теофановата хроника, изгражда основата за византийската хронология през двата тъмни века. Разказът е разделен аналогично. Отделните периоди започват с хронологични таблици, в които се посочват годините от сътворението на света и от раждането на Христос, а така също и годините на управление на византийските императори, годините на управление на персийските, а после и на арабските князе, на папите и на четиримата патриарси. Освен летоброенето (според александрийската ера, която отчита 5492 г. от сътворението на света до раждането на Христос) Теофан води и броене по индикти, въпреки че в повечето части точните години на индиктите не са посочени. Трябва да се отбележи, че за времето от 6102 г. от сътворението на света (609-610 след Христос) до 6265 (772-773) — с изключение на краткия период от 6207 до 6218 (714/15 — 725/6) — летоброенето на Теофан изостава с една година поради грешно разпределение на материала според годините на индиктите или предполагаемия брой индикти. Ето защо при ползването на хронологичните данни в споменатия период е необходимо да се добавя една година[2]. Хрониката на Теофан има голям авто-

1 Издание на C. de Boor, 2 Bde, Leipzig 1883-85. Заключителната част е преведена на немски и представена от L. Breyer, Bilderstreit und Arabesturin in: Byzantinische Geschichtsschreiber VI, Graz 1957.

2 Вж. Ostrogorsky, Chronologie 1 и сл., където се коментира и по-старата литература по проблема за хронологията при Теофан. Вж. също моята статия: Theophanes, RE II. A., X (1934) 2127 и сл. Опитът на V. Grumel, Echos

ритет във Византия. От нея изхожда цялата по-сетнешна византийска летопис. Хрониката става достъпна за западноевропееца чрез превода си на латински през 70-те години на IX век от Анастасий Библиотекар. Този превод има значение за модерната наука дотолкова, доколкото изхожда от един образец, който е много по-стар в сравнение със запазените до днес ръкописи на Теофан.

Патриарх Никифор, който остава на патриаршеския трон в Константинопол от 806 г. до началото на иконоборчеството през 815 г., пише наред с многобройните си теологични съчинения и кратка История (ιστορια συντομος), която обхваща периода от 602 до 769 г.[1] и отчасти използва същите (непознати нам) извори, както и Теофан. Съчинението на Никифор не е толкова изчерпателно, колкото това на Теофан, но историческата му стойност е не помалка, като се добави и по-голямата обективност на автора. По-ограничен е хронологичният прочит, който прави Никифор (χρονογραφικον συντομον), като започва от Адам и стига до 829 г. (годината на смъртта на съставителя).

---

d'Orient 33 (1934) 396 и сл. да обясни несъответствието на световното летоброене с годините на индиктите, като приема хипотезата, че Теофан отчита началото на всяка година не от 1 септември, а от 25 март, не е успешен, както посочва и F. Dölger, B. Z. 35 (1935) 154 f. Вж. също F. Dölger, Das Kaiserjahr der Byzantiner, S. B. der Bayer. Akad. d. Wissensch. 1949, Heft 1, S. 21, 38. Също и Д. Анастасиевич, Царский год в Византии. Анали на Инст. Кондаков 11 (1940) 147, особено 170, отхвърля теорията на Grumel и се присъединява към моите заключения, но той смята, че различието в броенето на индиктите и обикновеното летоброене, което се появява в Теофановата хроника за първи път в годините 609/610, продължава не до 714/715 г. , а се уеднаквява още през последните години от управлението на Констант II. Мартенското летоброене напоследък се защитаваше също и от В. Мошин, Мартовское датиранье, Истор. гласник 1/2 (1951) 19. Вж. също моята критика в BZ 46 (1953) 170, в която се показва, че мартенската датировка не е имала толкова широко разпространение във Византия, колкото искат да й придадат Grumel и Мошин, освен това тя не може да обясни хронологическите особености на Теофановата хроника, които се съгласуват повече със септемврийското броене.

1 Изд. от C. de Boor, Leipzig 1880. Неизползван от C. de Boor ръкопис Lond. Add. 19390 s. IX, който стига само до 713 г., напоследък беше открит от L. Orosz, The London Manuscript of Nikephoros „Breviarium", Budapest 1948, който публикува текста на началната част (до стр. 15, 2 според текста на C. de Boor) и с известни допълнения в останалата част дава възможност за сравнение с изданието на C. de Boor. За литературното произведение и за личността на Никифор вж. подробно Alexander, Patr. Nicephorus.

Известна компенсация за оскъдността на гръцките извори дават съобщенията на източните писатели. На първо място стои съчинението на арменския епископ Себеос, който през 60-те години на VII век пише „История на Ираклий“[1]. Историята на Ираклий и големия му противник Хозрой е в центъра на изложението, без обаче да го изчерпва. Разказът започва с кратък преглед на предидущата епоха и стига до издигането на Моавиа на халифския трон (661), като нашироко се разпростира върху църковните дела на Армения.

Много важна за началното управление на Ираклий е Световната хроника на епископ Йоан от Никиу, Египет, от края на VII век, която за съжаление е запазена само в късни етиопски преписи и със значителни пропуски[2]. Необходимо е да бъдат споменати и много съвременни и по-късни анонимни сирийски хроники[3], както и ползващата по-стари съчинения Хроника на митрополит Илиа от Низибис[4], а също и ценното произведение на Михаил Сирийски[5].

От голямо значение за историята на славянските набези на Балканския полуостров са „Чудесата на Св. Димитър“, където се описват много живо и с многобройни житейски подробности нападенията на славяни и авари над Солун в края на VI век и началото на VII век и през втората половина на VII век[6]. Тази житийна творба, която съществено допълва оскъдните ни познания за живота на южните славяни в новата им родина, се състои от две части: първата част е съста-

---

1 Френски превод: F. Macler, Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebéos, traduite de l'arménien et annotée, Paris 1904. Руски превод: К. Патканов, История имп. Ираклa, перевод с арменского, Санкт Петербург 1862. По-широко дискутирания въпрос за състава, изворите и времето на издаване на съчинението вж. С. С. Малхасян, Историк Себеос, VV 2 (1949) 94.

2 Френски превод: H. Zotenberg, Chronique de Jean Evêque de Nikiou, Notices et Extraits des Mss. de la Bibl. Nationale XXIV (1883). Английски превод: R. H. Charles, The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, transl. from Zotenberg's Ethiopic Text, London 1916.

3 Изд. с латински превод в: Corpus Script. Christ. Orient., Scriptores Syri, Ser. III, t. IV, 1-3 (1903-05).

4 На същото място т. VII, 1910.

5 Изд. с френски превод от I. B. Chabot, La chronique de Michel le Syrien, 3 Bde, Paris, 1899-1904.

6 Вж. AASS., Oct. 8, t. IV, 104 и сл., 162 и сл. (= Migne, P. G. 116, 1204 и сл., 1325 и сл.). A. Tougard, De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes, Paris 1874.

вена около 620 г. от архиепископ Йоан Солунски, а втората — от един от учениците му през 80-те години на VII век (допълнената по-късно трета част няма особено значение)[1].

За църковноисторическите събития от периода освен актовете на Вселенските събори[2] особено важни са произведенията на Максим Изповедник[3].

Седми век е беден и на юридически извори. Все пак имаме основание да причислим към него изключително важния Земеделски закон (νομος γεωργικος)[4]. С абсолютна сигурност може да се каже само, че е създаден през VII или през VIII век, въпреки че в науката, общо взето, единодушно е мнението, че едва ли е по-ранен от първата половина на VIII век; този юридически паметник се отнася най-добре към края на VII век и вероятността да бъде датиран тогава все повече се увеличава с възможността заглавието му да е свързано с името на Юстиниан II[5]. Тук се споменава също и νομος

---

1 Вж. Barišić, Cuda Dimitrija Solunskog. P. Lemerle, La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, BZ 46 (1953) 349-361. А. Бурмов, Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на Св. Димитър" и тяхната хронология, Годишник на Философско-историческия факултет II, София 1952, 167-214.

2 Mansi 11, 196 и сл., 929 и сл.

3 Migne, P. G. 90, 91.

4 Най-добро издание W. Ashburner, The Farmer's Law, Journ. of Hell. Studies 30 (1910) 85-108; 32 (1912) 68-95 с научен апарат, подробен коментар и англ. превод. Текстът е отпечатан отново при Zepos, Jus II, 65-71

5 Както сочи заглавието, Номос Георгикос предлага избрани глави от юридически сборник на Юстиниан. Пита се дали тази податка означава, че Земеделският закон може да се разглежда като подбран от юридическите съчинения на Юстиниан I (въпреки че в действителност той указва сравнително ново право и паралелите с Юстиниановото право изглеждат незначителни поради отдалечената им природа: вж. W. Ashburner, цит. съч. стр. 90 и F. Dölger, Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz Kaiser Justinians II.? Festschrift L. Wenger II (1945) 35 и сл.(= Paraspora 252 и сл.), или това са извлечения от непознато нам юридическо съчинение на Юстиниан II. Постарите изследвания след Cujacius приемат втората възможност. Тя обаче се провали след възраженията на Mortreuil, Histore du droit byzantin I (1843) 395, и C. W. E. Heimbach, Gesch. des griech.-römischen Rechts in: Ersch und Gruber, Enzyklop. d. Wiss. 86 (1868) 278 f., който разглежда името на Номос Георгикос като намек за юридическите сборници на Юстиниан I и особено след изложенията на Zachariä, Geschichte 250 и сл., който търси родство на Земеделския закон с Еклогата на Лъв III и Константин V и счита, че може да ги постави във времето на тези императори; той обаче има особени предпочитания към императорите-иконоборци (негови „фаворити", както казва W. Ashburner, цит. съч. стр. 73), на които приписва и редица други юри-

дически съчинения, за които днес определено се знае, че не са техни. Както и в други случаи и този път авторитетът на Zachariä укрепва теорията му за дълго време: тя става основна доктрина въпреки възраженията на такива познавачи на Номос Георгикос като Панченко, Крестянская собственост 24, и Ashburner, цит. съч., стр. 87. Дискусията получи нов тласък, след като G. Vernadsky, Sur l'origine de la Loi agraire, Byz. 2 (1925) 127 и сл., се обяви за прехвърляне на закона на Юстиниан II. Неговите заключения се възприеха от: Stein, Vom Altertum 162 und BZ 31 (1931) 335, Vasiliev, Histoire I (1932) 325 (vgl. History [1952] 245), Bréhier, Institutions 176, Ostrogorsky, BZ 30 (1929/30) 396 und Byz. 6 (1931) 240; H. Grégoire, Byz. 12 (1937) 642. Те бяха отхвърлени обаче от F. Dölger, Hist. Z. 141 (1930) 112 f., и Е. Липшин, Виз. крестянство 100. Трябва да се отбележи, че в известните досега ръкописи на Номос Георгикос се съдържа ясен намек за юридическите сборници на Юстиниан I или поне в Parisinus gr. 1367 s. XII, който има едно необичайно заглавие и цитира много неидентифицирани текстове, а също и дигестите и институциите. В други ръкописи заглавието звучи с леко различаващи се варианти като: Κεφαλαια νομου γεωργικου και εκλογην εκ του Ἰουστινιανου Βιβλιου (за ръкописните данни вж. Ashburner, цит. съч., стр. 85 и J. de Melofosse, Les lois agraires à l'époque byzantine, Recueil de l'Acad. de Legislation 19, 1949, 11 и сл.). Трябва да се обърне внимание на формата в единствено число βιβλιου, която решително опровергава връзка с Юстиниан I. Ако се мисли за Юстиниан I, несъмнено трябва да очакваме формата βιβλιων. От шестте ръкописа, които Ashburner използва, освен споменатия Parisinus gr. 1367, само Marcianus gr. 167 от XII век представя формата за мн. число, докато останалите пет, сред които първите три, най-стари и вероятно независими помежду си ръкописи, съдържат βιβλιου (βιβλου). Това наблюдение, което включих и в първото издание на тази книга, според мен е решаващо за изясняването на спора. Въпреки това F. Dölger, Paraspora 249 f., не иска да го приеме като доказателство, но не може да го обори. Защото то ще бъде оборено само ако се намери византийско юридическо съчинение, чието заглавие ясно да сочи, че става дума за Юстиниан I и да нарече закона το Ἰουστινιανου βιβλιον. За това, как се цитират в подобни случаи съчиненията на Юстиниан I, показателна е Еклогата, която по време стои близо но Номос Георгикос. Тя действително включва подбрани юридически съчинения на Юстиниан и в заглавието ѝ е указано точно, че: εκλογη των νομων ... απο των ινστιτουτων, των διγεστων, του κωδικος, των νεαρων του μεγαλου Ἰουστινιανου διαταξεων. Противно на възгледите на Zachariä, Geschichte 250, че Номос Георгикос е официален закон, Dölger се опитва да докаже, че той по-скоро е някаква частна компилация. По въпроса дали е официален или неофициален Земеделският закон, е нужно да напомним, че „Книгата на Юстиниан", от която той е бил подбран, е официален законодателен труд и както вече стана ясно от разсъжденията по-горе, той по всяка вероятност принадлежи на Юстиниан II. По-важен от въпроса за авторството е въпросът за времето на написване на закона. Дори и Dölger, Paraspora 262 в края на своето изложение приема, че е създаден в края на VII или в първата четвърт на VIII век. Вж. също от същия автор Harmenopulos und der Nomos Georgikos, Τομος Κ. Ἀρμενοπουλου (1951) 151, както и Lemerle, Histoire agraire 219, 1, S. 53 и сл. Напълно погрешна е статията на J. Karayannopulos, Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, BZ 51 (1958) 357 и сл., в която той твърди: „Номос Георгикос не дава нищо ново", а само „пресъздава по-старото пра-

Ῥοδιων ναυτικος, който представлява сбирка от разпоредби за морско право[1]. По-точна датировка на това компилативно произведение не е възможна и ще трябва да се задоволим с констатацията, че е създаден между 600 и 800 г.[2]

1. Войните с персите и аварите и реформаторското дело на Ираклий

Обща литература: Bury, Later Rom. Empire II[1]*. — Кулаковский, История III. — Pernice, Eraclio. — Stein, Studien. — Derseble, Ein Kapitel. — Diehl, Régime des thèmes. — Gelzer, Themenverfassung. — G. Owsepian, Die Entstehungsgeschichte des Monotheletismus, Leipzig 1897. — V. Grumel, Recherches sur l'histoire du monothélisme, Echos d'Orient 27 (1928) 6-16, 257-77, 28 (1929) 272-82, 29 (1930) 16-28. — Н. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва-Ленинград 1946.*

Империята е в руини, когато Ираклий (610-641), един от най-големите владетели във византийската история, поема управлението. Страната е съсипана стопански и финансово. Остарелият вече управленски механизъм не сработва. Армейската организация, изградена на принципа на наемничеството, вече не функционира, защото липсват пари, а

во". За значението и разпространението на Номос Георгикос убедително доказателство е големият брой на запазените ръкописи. Неговото значение се разпростира извън границите на Византийската империя. Много рано той е преведен на славянски и има силно влияние върху развитието на правото на южните и източните славяни. Староруски превод предложи още А. Павлов, Книги законе, Сборник второго отд. Рус. Ак. наук 38 (1885). Старосръбски превод публикува Sp. Radojičić, Srpski rukopis Zemljoradničkog zakona, ZRVI 3 (1955) 15. Номос Георгикос е важна съставна част на най-значимата сръбска юридическа компилация, която се нарича „Закон на цар Юстиниан" и в ръкописите се споменава редом с юридическото съчинение на Стефан Душан и със Синтагмата на Матей Бластар. Вж. А. Соловьев, Законодателство Стефана Душана, Скопие 1928, 49.

1 Изд. от W. Ashburner, The Rhodian Se e Law, Oxfors 1909.

2 Вж. W. Ashburner, цит. съч. CXII и сл. Zachariä, Geschichte 316 приписва и този закон на императорите-иконоборци, както Тактиката на Лъв (вж. негови изложения в: Zum Militärgesetz des Leo, BZ 2 (1893) 606 и сл. und Wissenschaft und Recht für das Heer, ib. 3 (1894) 437 и сл.), които без съмнение принадлежат на Лъв VI. За всички тези законодателни съчинения вж. обобщаващите ми изложения в: Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, BZ 30 (1929/30) 394 и сл.

досегашните източници за обезпечаване на войската са изчерпани. Страните в сърцето на империята са в ръцете на врагове: на Балканския полуостров се разпореждат авари и славяни, в центъра на Мала Азия са персите. Само вътрешна реорганизация би могла да спаси империята от гибел.

Спасението наистина идва, защото Византия успява да намери в себе си сили за дълбоко социално, политическо и културно обновление. В началото обаче положението е тежко — империята е изправена безсилна и обедняла пред вражеските набези, без да може да се защити. Доста дълго дори Ираклий живее с мисълта да премести резиденцията си в Картаген и оттам да организира ответната офанзива, така както преди време от същото място започва похода срещу деспотичната власт на Фока. Императорът обаче се отказва от този свой план, виждайки, че с това ще хвърли в отчаяние населението, а и поради несъгласието на патриарх Сергий[1]. Самото съществуване на такава идея все пак е доказателство за изключително тежкото положение на Изток, както и за невероятната важност на западните територии.

Ако към края на 6-ото столетие вече са факт откъслечни заселвания на славяни върху Балканския полуостров, то от първите години на 7-ото столетие, след неуспеха на Дунавската експедиция на Маврикий, започва голямото славянско завземане на територии. Неизброими пълчища от славяни и авари заливат целия Балкански полуостров, чак до адриатическите брегове на запад, до Егейско море на юг и на изток. След жестоки плячкосвания и опустошения аварите в голямата си част се оттеглят отново зад Дунава. Славяните обаче остават твърдо на Балканския полуостров и стават собственици на земите. Византийското господство на Балканите търпи поражение. Не само дунавските провинции, но и цяла Македония са завзети от огромни славянски маси, а Тракия е опустошена чак до стените на Константинопол. Особено ожесточени са набезите към Солун, многократно обсаждан и щурмуван от безбройни славянски и аварски орди[2]. Градът устоява, но цялата околност е под властта на

1 Nikephoros 12, 10.

2 След описанията на нападенията от 80-те години на VI век в „Чудесата на

славяните и през Тесалия славяно-аварската вълна се разлива към Средна Гърция и Пелопонес. Оттук славяните, които добре се справят по море, преминават на гръцките острови и дебаркират успешно дори на Крит. Не по-малко сериозни са набезите в Далмация. През 614 г. Салона, центърът на римско-византийското управление в Далмация, е разрушен и с това е потвърден краят на римско-византийското господство и култура в западната част на полуострова. Същата съдба сполетява по това време и повечето най-важни градове във вътрешността на Балканския полуостров — Сингидунум (Белград), Виминациум (Костолац), Наисус (Ниш), Сердика (София). Единствените опорни твърдини на византийската сила на Балканския полуостров остават, заедно със самия Константинопол, от една страна, и преди всичко Солун, а от друга — малко на брой градове по адриатическото крайбрежие като Ядер (Задар, Зара) и Трагуриум (Трогир) на север, Бутуа (Будва), Шкодра (Скадар) и Лисус (Лиеш) на юг[1].

Върху целия Балкански полуостров започва невероятно етническо смесване, още повече че славянският прилив продължава още и още. Целият полуостров, чак до най-южната си точка, е наводнен от славяни. Във всеки случай това не означава, че се е стигнало до абсолютно и окончателно славянизиране на гръцка територия[2]. Но дори и Пелопонес в

Св. Димитър" (вж. по-горе), във втората част се съобщава за нападения през 616 и 618 г. Вж. Barišić Cuda Dimitrija Solunskog 81.

1 Вж. C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens I (1901) 21 и сл., Sišić Povijest, 232; Niederle, Manuel 65 f., 103 и сл.

2 Както твърди J. Ph. Fallmerayer, Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, Stuttgart 1830. По този въпрос, повдигнат от духовитите, но доста преувеличени изложения на Fallmerayer, съществува богата литература, която напоследък се увеличи още повече с продукцията на гръцките автори. Ще спомена: D. A. Zakythinos, Οι Σλαβοι εν 'Ελλαδι, Athen 1945; A. N. Diomedes, Βυζαντιναι μελεται II: Αι σλαβικαι επιδρομαι εις την 'Ελλαδα και η πολιτικη του Βυζαντιου, Athen 1946; St. Kyriakides, Βυζαντιναι μελεται VI: Οι Σκλαβοι εν Πελοποννησω, Thessalonike 1947. Обстойно и научно поставяне на проблема има при А. А. Василиев, Славяне в Греции, BB (1898) 404-438, 626-670. Вж. още M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Abh. d. Preus. Akad. d. Wiss. 1941, Phil.-hist. Kl. 12 (критиката на D. Georgakas, Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen, BZ 41 [1941] 351 и сл., там където е приемлива и необорима, позволява да не се нарушава стойността на произведението на Vasmer), и основната книга на Bon, отличаваща се с предпазлива

продължение на повече от две столетия е във властта на славяните[1]. Лека-полека византийското управление на Гърция, а и в останалите крайбрежни области, успява да стъпи здраво на краката си и тези територии запазват или отново придобиват своя гръцки характер. Под натиска на настъпващите славяни предишното население повсеместно се оттегля към крайбрежието и върху прилежащите острови, като този процес допринася за това допълнително да се засили по южното и източното крайбрежие гръцкият, а по западното — римският елемент, надделявайки постепенно над славянския. При все това обаче и в тези територии проникват славяни. Поголямата част от Балканския полуостров, цялата му вътрешност постепенно стават славянски земи, намирайки се в ръцете на отделни славянски племена. Византийските Балкани се разпадат на множество „склавинии": така се наричат за в бъдеще във византийските извори териториите, завзети от славяните, в които византийското господство фактически вече липсва.

По същото време в предна Азия е в ход персийското завоевание. Наистина врагът е принуден успешно да опразни Кесария (611). Опитът обаче за византийска антиофанзива в Армения и Сирия се проваля напълно. През 613 г. имперската армия претърпява тежко поражение в Антиохия, след което започва повсеместно силно настъпление на персите. Напредвайки на юг, те завземат Дамаск. На север те си проправят път към Киликия и превземат важното укрепление Тарс. Заедно с това византийците са изтласкани от Армения. Особено силен морален удар понасят християните през 614 г., когато свещеният град Йерусалим след триседмична обсада пада в ръцете на персите. В завзетия град дни наред се ширят смърт и пожари, а издигнатата от Константин Велики

обективност Le Péloponnèse (към това още и P. Lemerle, Une province byzantine. Le Péloponnèse, Byz. 21 [1951] 341 и сл.). Много изчерпателен е и F. Dölger, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil-hist. Kl. 1952, H. 1; A. Marico, Notes sur les Slaves dans le Pélopponèse et en Bithynie, Byz. 22 (1952) 337 и сл.; Lemerle, Invasions 303 и сл. Вж. и следващите бележки.

1 Вж. P. Charanis, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlement in Greece. DOP 5 (1950) 141 и сл.

църква на гроба Господен е обгърната в пламъци. Впечатлението от Византия по това време е съкрушително, още повече че най-скъпата от всички реликви — свещеният кръст, също пада в ръцете на завоевателите и е отнесен в Ктесифон. От 615 г. започват нови набези в Мала Азия, персийско военно формирование достига отново чак до Босфора. Враговете напират към византийската столица от две страни — от изток персите, от север — аварите и славяните. Самият император за малко не става жертва на предателски заговор по време на среща с хана на аварите в Хераклея през юни 617 г.[1] В началото на 619 г. започва завладяването на Египет: скоро и тази така богата провинция е загубена за империята, което поставя под въпрос снабдяването на византийската столица с жито.

Така почти цяла предна Азия е под персийско господство. Древното царство на ахеминидите сякаш е възкръснало, както по времето на Юстиниан древната римска империя се ражда за нов живот. За персите обаче ответният удар идва още по-бързо и падението е още по-стремително. В жестоките години, когато славяно-аварското нашествие се разлива върху Балканския полуостров, а персийското — върху източните провинции на империята, във Византия започва процесът на окопитване и вътрешно укрепване. Оскъдните сведения от историческите извори, достигнали до нас, позволяват да видим само в общи линии дълбоките промени, които по това време настъпват във вътрешното развитие на Византийската империя. Всички данни говорят за това, че именно в тези критични години византийският военен и управленчески ред претърпява същностно преустройство. Останалата невредима след вражеските набези малоазиатска област е разделена на военни окръзи — теми, и така е поставено началото в изграждането на една система, която ще характеризира провинциалното управление на средновековната византийска държава в продължение на столетия[2]. Създа-

1 За хронологията вж. N. H. Baynes, The Date of the Avar Surprise, BZ 21 (1912) 110 и сл.

2 За темната организация вж:Gelzer, Themenverfassung; Diehl, Régime des thémes; Успенский, Военное устройство; E. W. Brooks, Arabic Lists of the

ването, учредяването на тези окръзи (т. нар. теми) слага черта на Диоклетиано-Константиновия ред и насочва развитието по път, проправен още с организирането на екзархатите. Както екзархатите на Равена и Картаген, така и малоазиатските теми са подчертано военни управленчески окръзи, които упражняват висша въоръжена и гражданска власт. Във всеки случай организирането на темите е дълъг и труден процес, който бавно и постепенно оформя окончателния им облик. По-раншното провинциално деление не се премахва автоматично със създаването на темите. В повечето случаи старите провинции остават да съществуват в рамките на темите още дълго време и редом до стратега на темата в началото като шеф на цивилното управление стои проконсулът на темата[1]. Доколкото обаче темата обхваща повече стари провинции, върховенството от самото начало принадлежи на стратега.

Самото название „тема" означава армейски корпус и покъсно се пренася и върху военните окръзи, а това хвърля повече светлина върху генезиса на новия ред. Ето как всъщност се развиват нещата. Посредством разполагането и уся-

---

Byzantine Themes, Journ. of Hell. Studies 21 (1901) 67-77; Кулаковский, История III, 387-431. Особено важно Stein, Studien 114-140 und Ein Kapitel 50-89. Вж. също Honigmann, Ostgrenze 43 и сл., 64 и сл. Напоследък се появиха голям брой изследвания за възникването на темната организация, като особено оживено се дискутира въпросът за времето на създаване на първите теми: A. Pertusi, Constantino Porfirogenito De thematibus, Città del Vaticano 1952 (коментар към новото издание на книгата за темите, 103); също и Nuova ipotesi sul- l'origine dei „temi" bizantini, Aevum 28 (1954) 126-150; La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kogres 1, München 1958; N. H. Baynes, The Emperor Heraclius and the Military Theme System, Engl, Hist. Rev. 67 (1952) 380 и сл.; W. Ensslin, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung, BZ 46 (1953) 362-86; G. Ostrogorsky, Sur des la date de la composition du Livre des Themes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byz. 23 (1953) 31-66; Derselbe, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongres, Korreferate, S. 1-8, München 1958; H.-W. Haussig, Anfänge der Themenordnung in: Altheim-Stiehl, Finanzgeschichte der Spätantike, Frankfurt a. M. 1957, 82-114; J. Karayannopulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959 (моите съображения в Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 47 [1960] 261 и сл.). За произхода на думата „тема": St. Kyriakides, ΕΕΒΣ 23 (1953) 392-94 и Ἑλληνικα 13 (1954) 339; F. Dölger, Zur Ableitung des Byzantinischen Verwaltungsterminus θεμα, Historia 4 (1955) 189-98.

1 Вж. Stein, Ein Kapitel 70 и сл.

дането на военни подразделения — „теми", в малоазиатските окръзи, постепенно и самите окръзи започват да бъдат наричани теми. Те представляват не само управленски армейски центрове, а се превръщат и в поселища за военните. Срещу задължението за наследствена военна служба на войниците се дават собствени парцели земя, които също могат да се унаследяват. В по-късните исторически извори тези земи се наричат стратиотни парцели[1]. Така създаването на темите се свързва с по-отдавнашното организиране на лимес областта с нейните вече уседнали там войници — лимитани. Системата за гранична защита се е разпаднала под натиска на вражеските настъпления, формированията на лимес областта са изтеглени назад във вътрешността на Мала Азия и са заселени в области, останали под византийска власт. Заедно с войниците от лимес областта в Мала Азия се настаняват и елитните корпуси на византийската армия[2]. Така още по времето на Ираклий възникват темите на Опсикион, Арменикон и Анатоликон, като заедно с тях вероятно се появява и военноморската тема Карабизиана по малоазиатското южно крайбрежие[3].

---

1 За първи път Успенский, Военное устройство, посочва връзката между темната организация и заселването на войнишки части и появата на войнишки имоти. Без да познава труда на Успенски, Stein, Studien 134, сам стига до същия извод, а след неговото заключение цялата наука приема този възглед. Съвсем несправедливо той се подлага на съмнение напоследък от Lemerle, Histoire agraire 219, 11, S. 70 и сл., 219, 2, S. 43 и сл., и от Karayannopulos, цит. съч. стр. 15, 72. Вж. и моите бележки в L'exarchat de Ravenne et l'orgine des thèmes byzantins, VII Corso di cultura sull' arte ravennate e bisantina 1960, fasc. 1, 105 и сл. Вж. също и аргументираните възражения на Ал. П. Каждан, ВВ 16 (1959) 92.

2 Вж. A. Pertusi, La formation des thèmes byzantins 31 с цитираната по-горе статия. С оглед очевидното родство на темната организация с по-стария ред на римо-византийската империя — института на лимеса и организацията на екзархатите — не виждам причина да се съглася с Stein, Ein Kapitel 50 и сл., че темната организация на Ираклий е заимствана от персите, колкото и общи черти да има с персийските формирования. Същото важи и за теорията, че темната организация се дължи на туранси образци: E. Darko, Influencers touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byz. 10 (1935) 443 и сл., 12 (1937) 119 и сл., La militarizzazione del l'Impero bizantino, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 88 и сл.; Le rôle I des peuples nomades cavaliers dans la transforrmation dé l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Age, Byz. 18 (1948) 85 и сл.

3 Името на Опсикион (лат. obsequium) показва несъмнено, че тук са били

Очевидно е, че изграждането на темната организация през този първи етап се ограничава в областта на Мала Азия. Колкото до Балканския полуостров, въвеждането на подобен ред (свързан с темите) по това време не изглежда възможно: обстоятелство, което още по-ясно показва размера на византийската катастрофа в областта на Балканите. Едва значително по-късно и постепенно се удава на византийското управление, а с това и на темната организация, да пуснат корени в определени области на Балканите и преди всичко по крайбрежните територии.

Създаването на теми представлява основата за възникването на силна собствена войска и прави Византийската империя независима от скъпо струващото наемане на чуждоплеменни войници, на които при това е все по-трудно да се разчита, а и броят им не винаги е достатъчен. Редом до войниците от граничните части и до елитните византийски формирования, набирани най-вече от умелите във военното дело малоазийски и кавказки племена, все по-често застават и части от византийското селячество, получаващи заеми срещу задължението за военна служба. Към тях се прибавят и големи маси славяни, които по-късно византийското правителство разселва към Мала Азия, закрепвайки ги в тамошните теми като стратиоти. По този начин византийската армейска наличност, поставяла до неотдавна империята пред големи трудности заради неизбежните сътресения на наемническата система, получава прилив на нови сили и увеличава числеността си в рамките на една нова и значително по-жизнена военна и управленческа система. Новата войска се състои от селяни-войници със собствени парчета земя, които от своите участъци изкарват средства за препитанието и въоръжението си. Както сочат по-късните извори, стратиотът имал задължение при повикване да се яви в армията с

заселвани гвардейски части. Подобен произход имат и имената на отделилите се от Опсикион теми Букеларии и Оптимати. Темите Арменикон и Анатоликон са не само географски наименования, но и области, заселени с определени войскови части, още повече че темата Арменикон не е била в действителност арменска област. Темата Анатоликон е била разположена в западната част на Мала Азия, а в създадената по-късно тема на Тракезианите се заселват войници от Тракия, изпращани в Мала Азия.

кон[1], като получавал определено, но съвсем ниско заплащане[2]. Така новата система допринася за значително намаляване на държавните разходи[3]. Освен това създаването на стратиотските земи означава укрепване на съсловието на свободните дребни собственици.

По това време дълбоки преобразувания са в ход не само в провинциалното управление, а и в централното. Тези промени имат трайно значение за византийската държава, тъй като слагат край на управленското дело от ранновизантийския период. Властта на преторианската префектура — отличителен белег на ранновизантийското държавно дело, вече не съществува. Като управленски орган префектурата е обречена на привидно съществуване от тук нататък, тъй като темите отнемат почвата под краката ѝ. В областите обаче, където темната организация още не е въведена, като последица от вражеските нападения фактически вече не съществува добре уредено управление. Когато и в тези области византийското господство укрепва, се въвежда същата темна организация, като в крайна сметка привидното съществуване на преторианската организация загива. Раздутото финансово управление на префектурата се разпада и прави място на множество самостоятелни финансови учреждения. По този начин в развитието на византийското централно управление започва определен процес на връщане назад, тъй като огромното разрастване на преторианската префектура в предишните столетия довежда до закърняване на старите центрове на финансово управление — Comitiva sacrarum largitionum и comitiva rerum privatarum[4]. За да може да задоволява постоянните си финансови нужди, префектурата се натоварва с вземането на Res privatae Largariones. Обеднялата Comitiva sacrarum largitionum все почесто трябвало да се захранва от личната каса на императора

---

1 Вж. Vita des Philaretos Eleemon, Byz. 9 (1934), 126.

2 Вж. Ibn Hordadbeh, ed. de Goeje стр. 84 и 85; вж. също De caerim. 654 и сл., 667 и сл.

3 Според Stein, Studien 143, общите съобщения за войската в средновизантийския период, намалява наполовина това, „което се е изразходвало през VI век за значително по-голямата, но по-лоша войска".

4 Това развитие показва Stein, Studien 144. Вж. също: Stein in Ztschr. d. Savigny-Stift. Rom. Abt. 41 (1920) 239 и сл.; Rhein. Mus. 74 (1925) 389 и сл.; Geschichte I, 340 f.

— сакелиона. Последицата е тази, че около началото на 7-ото столетие сакелариосът изцяло измества Comes sacrarum largitionum и както изглежда, поема и функциите на отслабналата Comitiva rerum privatarum. Скоро след това обаче се разпада и прекомерно раздутото префекторианско финансово управление[1]. Отделните финансови канцеларии на преторианската префектура се превръщат в самостоятелни органи, а техните някогашни началници застават начело на новата финансова власт като логотети на Стратиотикона, Геникона и Идикона[2]. Редом до посветените във финансовото дело логотети по-късно се изявява и логотетът на Дрома, който по същество поема функциите на някогашния magister officiorum и постепенно се превръща в първи и най-висш служител на империята[3].

Заедно с темите в провинциалното управление облика на византийската държава за столетия напред придават логотезиите в централното управление. Значимостта на реорганизацията във военното и управленческото дело проличава от по-сетнешните събития. През двайсетте години на 7-ото столетие в борбата между перси и византийци настъпва генерален прелом. Легендарни успехи изместват пораженията от недалечното минало. Сломената империя се възправя и извоюва безпрекословна победа над доскоро превъзхождащия я враг.

Не малко за този успех допринася и подкрепата на могъщата църква. Тъкмо тя предоставя на обеднялата държава своите съкровища, мислейки за предстоящата ѝ борба с не-

---

1 Stein, Studien 147: „Докато старите финансови служби се справят с недохранването, преторианската префектура умря от противоположната злина: тя се пръсна буквално от хипертрофия."

2 Логотет, който Stein, Ein Kapitel 74 и сл. нарича λογοθετης του στρατιωτικου, се появява още през 626 г. в Chron. Paschale 721, 8. В края на VII век също се съобщава за λογοθετης του γενικου: Theophanes 365, 24; 369, 27 и Nikephoros 37, 19. Вж. Bury, Admin. System 86. Последното сигурно съобщение за преториански префект на Изтока е от 629 г.: Zepos. Jus I, 37. Вж. Stein, Ein Kapitel 72 и сл. Споменатият от Nikephoros 38, 15 του πραιτωριου επαρχος, избран през 695 г., със сигурност не е преториански префект на Изтока, а комендант на претория в Константинопол.

3 Първият, познат нам λογοθετης του δρομου загива 759/60 г. във войната с българите: Theophanes 431. Вж. Stein, Ein Studien 144. Dölger, Kodikellos 54.

верниците. Войната започва в настроение на религиозна приповдигнатост, каквато предишните времена не познават. Това е първата типично средновековна война, напомняща по-късните кръстоносни походи. Императорът лично застава начело на армията. За времето, когато отсъства от столицата, той предава регентството за непълнолетния си син на патриарха Сергий и патриция Бонос. В това между впрочем той, както и много други владетели, следва примера на император Маврикий, лично ръководил похода срещу аварите. Подобен начин на действие е до голяма степен необичаен и по тази причина Ираклий, както някога и Маврикий, се натъква на оживена съпротива сред съветниците си[1], тъй като от времето на Теодосий I няма император, лично излизал на бойното поле.

В началото Ираклий сключва мир с аварския хаган (619) на много висока цена. По-късно успява да прехвърли бойни части от Европа към Азия[2]. На втория ден от Великден, 5 април 622 г., той напуска столицата след тържествена литургия[3]. Пристигайки в Мала Азия, императорът се отправя към „областите на темите“[4]. Тук той събира войската си и

---

1 Вж. Theophyl. Sim. 218 и Theophanes 268 (за Маврикий) и Georg. Pisides, Exped. Pers. I, 104 и сл. (за Ираклий).

2 Theophanes 302 (за 621 г.): μετηνεγκε τα στρατευματα της Ευρωπης επι την Ἀσιαν. С това преселване на европейски военни части в Мала Азия (както забелязва още Кулаковски, История III, 58) е свързано създаването по-късно на тема των Θρακησιων, тогава все още като част от тема Анатоликон.

3 За персийските походи на Ираклий вж. освен Pernice, Eraclio 111 и сл., Bury, Later Rom. Empire II[1], 222 ff, Кулаковский, История III, 57, също и специалните проучвания на Gerland, BZ 3 (1898) 330 и сл., и особено N. H. Baynes, English Hist. Review 19 (1904) 694 и сл. и 27 (1912) 287 и сл., BZ 26 (1926) 55 f. , A. Jülicher, Harnack-Festgabe (1921) 121-33. Напоследък Менанджан, Маршрути персидских походов императора Ираклия, BB 3 (1950) 133.

4 Theophanes 303, 10: εντευθεν δε επι τας των θεματων χωρας αφικομενος, συνελεγε τα στρατοπεδα και προσετιθει αυτοις νεαν στρατειαν. Изразът „области на темите“ показва, че процесът на усядане на военните (теми) в определени области на Мала Азия вече е започнал. Тази податка, която Теофан несъмнено е взел от съвременен нему извор, е важна за началния стадий на темната организация. Скоро след това се появяват и имената на отделните теми: 626 г. в съвр. Chron. Paschale 715, 20 се явява един комит на Опсикион (вместо οψαριου Ὀψικιου: вж. Diehl, BZ 9, 677), а през януари 627 г. в Теофановата хроника (Theoph. 325, 3) бележка за Арменикон. Разработването на темния ред следователно не започва чак след победата на Ираклий над персите, както приема E. Stein в противовес с правилния му възглед, че тем-

прекарва цялото лято в обучение на новите армейски части. Ираклий усилено се занимава с науката на военното дело, изработвайки нова тактика[1]. Все по-важна във византийската армия става кавалерията, но Ираклий придава особено значение, както личи по всичко, на леко въоръжените конни стрелци с лъкове[2]. Същинският поход започва едва през есента. Посредством умела маневра императорът си пробива път към Армения. Това принуждава персите да напуснат позициите си в малоазиатските планински области, тръгвайки след императорската армия като „куче на каишка“[3]. Сблъсъкът между двете войски в арменските земи завършва с блестяща победа на византийците над персийския пълководец Шахбараз. Първата цел е постигната — Мала Азия е прочистена от врагове.

Заплашителното поведение на аварския хаган кара императора да се завърне обратно в Константинопол. Положението е нормализирано с увеличаване на плащанията към аварите и предаването на близки роднини на императора за заложници при хана[4]. Така на Ираклий му се удава още през март 623 г. да подеме отново войната срещу персите. Въпреки претърпяното през изминалата година поражение обаче Хозрой II не иска и да чуе за сключване на мир и изпраща на императора писмо с крайно обидни изрази и богохулни изказвания относно християнската вяра[5]. Ираклий се отправя през Кападокия отново към Армения. Двин е атакуван и раз-

---

ната организация е единственото обяснение за „граничещия с чудо обрат“ във византийско-персийската война (Stein, Studien 133). Още по-неприемлив е възгледът на A. Pertusi и N. H. Baynes (цит. съч., стр. 80), че създаването на темите започва едва през втората половина на VII век.

1 Georg. Pisides, Heraclias II, 108 и сл. ed. Pertusi, p. 256.

2 Вж. E. Darco, Die militärischen Reformen des Kaisers Herakleios, Известия на Бълг. археолог. институт 9 (1935); Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byz. 10 (1935) 443 и сл., 12 (1937) 119 и сл.; Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyem Age, ib. 18 (1948) 85 и сл.

3 Georg. Pisides, Exped. Pers. II, 357, ed. Pertusi, p. 114.

4 Вж. Pernice, Eraclio 121. Също и Кулаковский, История III, 65.

5 Предадено от Sebeos, пр. Macler. Адресът на писмото е: „Chosrov, chéri des dieux, maître et roi de toute la terre, fils du grand Armazd,, à notre serviteur, imbécile et infâme, Héraclius.

рушен, същата съдба сполетява и много други градове. След това императорът прави пробив на юг и се насочва срещу Канзак, резиденцията на първия сасанид Ардашир и важен религиозен център на персите. Хозрой е принуден да побегне от града и така в ръцете на византийците пада неговото най-голямо светилище — храмът на огъня, посветен на Зороастър, е разрушен като отмъщение за плячкосването на Йерусалим. След зимата императорът се оттегля с многобройни пленници зад Аракс. Там той получава попълнение от християнските кавказки племена, усилвайки военните си сили чрез прилива на лази, абазги и ибери. Все още обаче положението е тежко и следващата година преминава в изтощителни битки с атакуващите перси в рамките на арменската територия. Пробивът към Персия не успява и през 625 г. Ираклий прави опит да проникне във вражеските земи по обиколен път през Киликия. Но и този път решителната победа не идва и въпреки някои отделни спечелени битки императорът се оттегля за наближаващата зима през Севастея към областта Понт[1].

Персите се решават дори на настъпление и през 626 г. Константинопол преживява сериозна опасност от двойната атака на перси и авари. Опасност, от която Ираклий винаги се е боял и която се е стремил да отстрани посредством малодушни съглашателства с аварския хаган. Начело на увеличената по численост армия Шахбараз пресича Мала Азия, окупира Халкедон и разполага свой лагер на Босфора. Скоро след това (на 27 юли) аварският хаган се появява с неизбройми орди от авари, славяни, прабългари и гепиди пред Константинопол, градът е обсаден по суша и море. С молебени, нощни бдения и празнични църковни процесии патриарх Сергий поддържа буден религиозния ентусиазъм на населението. Умелата отбрана отблъсква всички атаки на противника. Развръзката идва благодарение на византийското превъзходство по море — по време на решителния щурм от 10 август славянските кораби потъват след битка с византийс-

1 Кулаковский, История III, 72 и 74, с право подчертава, че това ново отстъпление води до извода, че войните през 624 и 625 г. не са били така успешни за византийците, както съобщава Теофан 312.

ката флота. Аварите са принудени да вдигнат обсадата, оттегляйки се силно объркани[1]. Поражението на аварския хаган означава и неуспех на персийските нападателни планове. Шахбараз очиства Халкедон от свои хора и заминава с частите си назад към Сирия, а вторият персийски пълководец Шахин търпи тежко поражение от брата на императора Теодор. Критичният момент е преодолян. Сега вече може да започне голямата византийска офанзива.

По времето, когато византийската столица е в смъртна опасност, Ираклий със своята армия е в далечна Лазика. Както по-рано с кавказките племена, сега той завързва контакти с хазарското царство. От този момент датира византийско-хазарското сътрудничество, което с годините се превръща в стожер на византийската източна политика. В съюз с императорските военни части хазарите се бият на кавказка и арменска територия срещу персите. През есента на 627 г. започва големият поход на императора на юг, към вътрешността на вражеската страна. Тук обаче той може да разчита само на собствените си сили, тъй като хазарите не издържат трудностите на похода и се връщат обратно в родината си. Въпреки това още в началото на декември Ираклий достига Ниневия и тъкмо там се разгръща изключително гореща битка, от която именно зависи изходът на персийско-византийското съперничество. Армията на персите е сразена до пълно унищожение — Византия печели войната. Победното настъпление на византийците продължава и още в началото на януари 628 г. те влизат в любимата резиденция на Хозрой Дасдагерд, напусната от царя с бягство. През пролетта на 628 г. в царството на персите настъпват събития, които правят ненужно по-нататъшното продължаване на борбата: Хозрой е свален и убит, на трона се качва неговият син Коврат-Широе, който веднага сключва мир с византийския император. Като резултат от голямата византийска победа и поражението на персийската мощ идва връщането на всички територии, принадлежащи някога към Византийската

1 Подробно изложение за обсадата на Константинопол с привличане на всички достъпни извори прави F. Barišić, Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626, Byz. 24 (1954) 371 и сл.

империя. Армения, Римска Месопотамия, Сирия, Палестина и Египет са върнати на византийския император. Няколко месеца по-късно, на своето смъртно ложе, Широе определя за наставник на своя син византийския император. Така, ако някога Хозрой II е наричал императора свой роб, сега Широе превръща своя син и наследник на трона в роб на византийския владетел [1].

След шестгодишно отсъствие Ираклий се завръща в своята столица. Синът му Константин, патриарх Сергий, клирът, сенатът и народът го посрещат на малоазийския бряг в Хиерия като победител, преборил се с християнските врагове. Приветстват го с маслинови клончета и запалени свещи, с победни възгласи и църковни песнопения. Докато римските провинции се прочистват от перси, през пролетта на 630 г. Ираклий се отправя към Йерусалим. Тук, обграден от ликуващ народ, на 21 март той тържествено връща на мястото му освободения от персийски ръце свят кръст[2]. Този празничен акт олицетворява победния край на първата голяма война на религиите през християнската ера.

И двамата противници, от които някога Византия е треперела, са повалени. Персийската сила е разтърсена из основи след битката при Ниневия, а аварската — след битката при Константинопол. Поражението на аварите намира отглас далеч зад границите на Византийската империя. За народите и особено за многобройните славянски племена, които до този момент са били подвластни на аварския хаган, тези събития са сигнал за надигане и освобождаване от аварско робство. В битка срещу аварите по това време западните славяни под водачеството на Само извоюват създаването на първото славянско царство[3]. От аварско владичество се освобождава няколко години по-късно и българският съюз северно от Черно и Каспийско море, оглавяван от хан Кубрат. В борбата сре-

---

1 Според Nikephoros 20 f., той трябва да е писал на Ираклий: „Така, както Вие казахте, че Вашият Бог се разкрил на стария Симеон, така и аз предавам Вашия роб, своя син, във Вашите ръце."

2 Вж. A. Frolow, La Vraie Croix et les expéditions d'Héraclius en Perse, REB 11 (1953) 88 и сл.

3 За възникване на държавата на Само вж. B. Grafenauer, Novejša literatura o Samu in njeni problemi, Zgodovinski časopis 4 (1950) 151 и сл.

щу аварите Кубрат е подкрепян от Византия. Той сключва мир с император Ираклий, получава от него титлата патриций и е покръстен в Константинопол[1]. В рамките на преселението на народите, съпътстващо настъпващите преобразувания, започва и движението на сърби и хървати, за което Константин Порфирогенет е оставил, достигнали до наши дни, много подробни сведения[2]. То също протича с благословията и подкрепата на Византия и в битка с разклатената вече аварска сила. Хърватите и сърбите напускат своята предишна родина оттатък Карпатите и със съгласието на император Ираклий се появяват на Балканския полуостров. След победни битки срещу аварите хърватите се установяват в северозападната част на полуострова. Граничещата с тях на югоизток територия заемат сърбите[3]. Така славянският

1 Nikephoros 24, 9, също съобщава (стр. 12, 20), че още чичото на Кубрат, Орхан, основателят на българския племенен съюз в Северен Кавказ, през 619 г. посещава Константинопол, приема християнството и получава титлата патриций. Вероятно Кубрат тогава също е бил в неговата свита и е оставен като заложник: Йоан от Никиу съобщава (изд. Zotenberg, стр.460), че Кубрат израснал в императорския двор и още като дете е приел християнството. Вж. G. Ostrogorsky, The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, DOP 13 (1959) 15 и сл.

2 Вж. De adm. imp., cap. 29-36, p. 122-64 (ed. Moravcsik-Jenkins).

3 Срещу достоверността на това съобщение своевременно бяха издигнати редица възражения: вж. E. Dümmler, Sitz. Ber. d. Wiener Akad. 20 (1856) 357 и сл.; F. Rački, Književnik 1 (1864) 36 и сл. и Rad Jugosl. Akad. 52 (1880) 141 и сл., и особено V. Jagić, Archiv f. slav. Philol. 17 (1895) 47 и сл. След това като водеща доктрина се наложи възгледът, че за разлика от съобщението на Порфирогенет, хървати и сърби нахлуват на Балканския полуостров заедно с останалите славянски племена още през 600 г. Въпреки някои възражения — по-специално на К. Грот, Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах (1880); V. Klaić, Povjest Hrvata I (1899) 30 и сл. и Rad Jugosl, Akad. 130 (1897) 11 и сл. N. Nodilo, Historija srednijega vijeka III (1905) 433 и сл. — тезата се прие от повечето учени в областта на славянската история и филология (сред тях Иречек, Нидерле, Ст. Станойейвич, Ф. Шишич). Постепенно се зараждаше друга реакция, като с право беше посочено, че няма достатъчно основателни причини да се отхвърля съобщението на Константин VII въпреки легендарните елементи в него. Вж. информативното съобщение на Д. Анастасиевич в: St. Stanojević, Narodna Enciklopedija IV (1929) 81 и сл., който се застъпва за достоверността на сведението на Порфирогенет (вж. също и бележката му в Narodna Enciklopedija III, 607). Други изследвания по проблема предлагат още Л. Хауптман (вж. главно неговото съч.: Seoba Hrvata i Srba, Jugosl. Istor. Časopis 3 (1937) 30. Особено внимание заслужават изложенията на B. Grafenauer, Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata, Hist. Zbornik 5 (1952) 1-56, който често следва Хауптман и

елемент засилва значително присъствието си на Балканския полуостров. Император Константин VII неуморно повтаря, че след идването си на Балканите сърби и хървати са признали върховенството на византийския император и правата му, произтичащи от него. Нямаме основание да се съмняваме в това, взимайки предвид създаденото след византийската победа над аварите положение. Не бива обаче и да надценяваме значението на едно подобно признаване и да търсим в него знак за действително възстановяване на византийското господство. Във всеки случай Византия чувства значително облекчаване на положението на Балканския полуостров. Ожесточените аварски набези спират завинаги.

Колкото и блестящи да са военните победи на Ираклий, не във външнополитическите му успехи се крият величината и значението на неговото време. Само след няколко години завоеванията на изток вече са минало — Византия ги загубва от арабите. Това обаче, което остава за бъдещето, е новият военен и управленски ред. Върху него се крепи византийското могъщество през следващите столетия и с неговото разпадане започва разпадането и на византийското държавно дело. Организирането на темите, чийто крайъгълен камък поставя Ираклий, е гръбнакът на средновековната византийска държава.

правилно отхвърля теорията му за кавказки произход на сърби и хървати, както и за произхода на хърватското дворянство. Вж. също F. Dvornik, The Making of Central and Eastern Europe, London 1949, 268 и сл. и The Slavs, Their Early History and Civilization, Boston 1956, 62 и сл., както и интересните разсъждения на H. Grégoire, L'origine et le nom des Croates et des Serbes, Byz. 17 (1944/45) 88 и сл., който поставя изследването върху по-широка изворова база, но с когото не можем да се съгласим, когато се опитва да свърже името на хърватите с Кубрат, а името на сърбите с примера за „сервус" на император Константин. Вж. още при Grafenauer, цит. съч. и A. Maricq, Byz. 22 (1952) 345 и сл. Подобни комбинации за името на хърватите намираме още при Bury, Later Rom. Emp. II[1], 275 и F. Howorth, Journ. of the Anthropol. Inst. of Great Britain and Ireland 11 (1882) 224 и сл. Пълен преглед на литературата по спорния въпрос до ок. 1925 г. дава Šišić, Povijest 236-265, който защитава „антиконстантиновата" позиция. Вж. също прегледа в Istorija naroda Iugoslavije I (1953) 101-03. Особено важен е B. Ferjančić, Viz. izvori II, който превежда на сърбохърватски всички съобщения на Константин Порфирогенет за южните славяни, като им дава подробен коментар и преработва цялата по-стара литература. Вж. също F. Dvornik in Constantine Porphynogenitus De administrando imperio, Commentary, London 1962, 94 и сл.

Не само в политическо, а и в културно отношение епохата на Ираклий представлява за Източната римска империя преломен момент. Завършва римският и започва византийският период в своя истински смисъл. Окончателното грецизиране и изключително силното влияние на църквата върху целия обществен живот придават нов облик на империята. С учудващо упорство ранновизантийската държава се държи за латинския език като официален. Много бавно и колебливо той отстъпва през все по-напредващото грецизиране на империята, без обаче това да доведе до съществени и коренни реорганизации. Двуезичието и в управлението, и сред народа остава отличителен белег на ранновизантийската държава: в средите на цялото имперско ръководство, така както и във войската, властва латинският, който голямото мнозинство от източното население просто не разбира. На това противоречие в крайна сметка е сложен край. От тук насетне гръцкият става официален език за Византийската империя. Езикът на народа и църквата се превръща в език на държавата. Изкуствено задържаният процес на грецизиране след този исторически факт се разгръща още по-мащабно. Дори в кръговете на образованите византийци още със следващите поколения владеенето на латински език става рядкост[1].

Грецизирането на византийската държава способства и за съществени промени и едновременно с това за значително опростяване на владетелската титулатура. Ираклий изоставя сложната латинска императорска титла и приема близкото до народа гръцко название „василевс". На мястото на римските императорски титли: imperator, caesar, augustus, идва старата гръцка царска титла, давана до този момент само неофициално на византийския император. Така титлата василевс става официална титла на византийските владетели и от този момент нататък се превръща за Византия в действителна императорска титла[2]. Ираклий я дава на своя син и съ-

1 Вж.H. Zilliacus, Zum Kampf der Weltsprache im oströmischen Reich, Helsingfors 1935, 36 и сл.

2 Титлата на василевса за първи път се появява в новела от 629 г. чието intitulatio гласи: 'Ηρακλειος και 'Ηρακλειος νεος Κωνσταντινος, πιστοι εν Χριστω βασιλεις (Zepos, Jus I. 36). В първия период от управлението си Ираклий, подобно на предшествениците, си служи със старата римска титла:

регент Ираклеос Неос Константинос, а по-късно и на втория си син Ирακланос. Занапред и чак до залеза на империята тази титла носят всички византийски императори и съимператори, а титлата кесар окончателно загубва императорския си характер.

Институтът на сърегентството във Византия служи преди всичко за регулиране заемането на трона. Тъй като във Византия, както и в Рим, не съществува закон, определящ този процес, набелязаният наследник на трона е коронован още приживе на титуляра, приемайки короната и императорската титла като негов съимператор — неофициално го определят като „втори“ или „по-малък“ василевс. Редом до образа на императора върху монетите е изрязван и неговият, а често пъти в законите името му се споменава до императорското. След смъртта на по-възрастния император той поема пълноправно императорските права и властта. Така става възможно унаследяването на короната в императорската фамилия и възникването на династии. Все пак дълго време е било необходимо, докато монархическото предаване на трона се наложи окончателно. Самият Ираклий внася неяснота в този ред, издигайки за съимператор редом с първородния също и втория си син и провъзгласявайки го за наследник на трона[1].

αυτοκρατορες καισαρες Φλαβιοι 'Ηρακλειος και 'Ηρακλειος νεος Κωνσταντινος πιστοι εν Χριστω αυγουστοι (ibid. 33, вж. също стр. 27 за 612 г.). Титлата на василевса е заместила титлата император, цезар и август αυτοκρατωρ, καισαρ, αυγουστος, определението Флавий също е отпаднало. Вж. L. Bréhier, L'origine des titres impériaux à Byzance, BZ 15 (1906) 161 и сл. и Ostrogorski, Avtokrator 99 и сл. В нашата наука господства погрешният възглед, че при Ираклий става смяна на титлите във връзка с поражението на персите; че приемането на титлата василевс се дължи на проявено надмощие над владетел, на който византийците биха позволили да носи титлата василевс редом със своя император. В действителност тази титла преди приемането ѝ от византийския император не означава нищо за чуждестранните владетели. Василевс тогава е означавало само rex и в ранновизантийския период, когато византийският владетел официално се титулува император, тя е принадлежала не само на персийския велик княз, но и на Атила, на кралете на Армения и Етиопия, с други обозначения и на германските крале и дори на владетелите на абазги и зехи (доказателствата добре обобщава R. Helm, Archiv für Urkunden f. 12 [1932] 383 f. Anm. 2). Едва след официалното приемане на титлата василевс от византийския император се придава разлика на rex и βασιλευς, понеже βασιλευς означава сега imperator.

1 За сърегентството във Византия вж. Bury, Constitution 12 и сл., моите изложения при Kornemann, Doppelprinzipat 166 и сл. Über die Titulatur der

Възвръщането на източните провинции поставя империята изправена отново пред проблема с монофизитизма. Патриарх Сергий вижда този проблем с особена яснота и затова полага особени усилия за създаване на църковен мир. Делото му намира опора в появилото се в източните имперски провинции учение за единната енергия на Христа[1]. Твърдението, че на двете Христови природи съответства една действена енергия, се опитва да хвърли мост между догмата от Халкедон и монофизитизма. Сергий приема моноенергетичното учение и встъпва в преговори с представителите на източните църкви. По всичко личи, че политическите събития от това време са в подкрепа на усилията на патриарха, тъй като не е без значение фактът, че старите раздори на верска основа между Константинопол и монофизитското население на Истока значително улесняват персийските завоевания. Самият Ираклий също се присъединява към моноенергетизма. Още от времето на своите походи на изток, в Армения той преговаря с местното духовенство за църковен съюз. След възвръщането на монофизитските провинции преговорите продължават на още по-високо равнище и с още по-бързи темпове, тъй като в този момент помиряването с монофизитите изглежда възможно както никога досега. Началото е многообещаващо. Обединението сякаш е постигнато както в Армения, така и в Сирия и Египет, където издигнатият за патриарх през 631 г. Кир полага особени усилия. Папа Хонорий също дава благословията си за провежданата от Сергий и Ираклий църковна политика.

Междувременно разочарованията не закъсняват. В Сирия и особено в Египет обединителното дело успява единствено вследствие на приложената сила. Опозицията нараства както от монофизитска, така и от православна страна. Говорител на православната опозиция става известният със своето красноречие монах Софроний, който през 634 г. сяда на пат-

---

Mitkaiser Dölger, BZ 33 (1933) 136 и сл., и Ostrogorski, Avtokrator 107 и сл.

1 Вж. G. Owsepian, Die Entstehungsgeschichte des Monotheletismus, Leipzig 1897; Pargoire, L'Eglise byzantine de 527 à 847 (1905) 157 и сл.; Duchesne, L'Eglise au VIe siècle (1925) 381 и сл.; V. Grumel, Recherches sur l'histoire du Monothélisme, Echos d'Orient 27 (1928) 6-16, 257-77, 28 (1929) 272-83, 30 (1930) 16-28; Beck, Kirche 292 и сл.

риаршеския трон в Йерусалим. Той безмилостно бичува новото учение като разновидност на монофизитизма и фалшификат на православните догми от Халкедон. Вероятно под натиска на тази опозиция, както и с оглед изводите на папа Хонорий, държащ се настрана от религиозния проблем за енергията и прокламиращ в противовес на това волята Христова, Сергий модифицира своето учение. Той оставя на заден план въпроса за енергията, учейки, че у Христос съществува единна воля (телема). Това ново, монотелитско формулиране е в основата на скицирания от него едикт, който императорът издава през 638 г. под името „Ектезис" и нарежда да бъде поставен в нартекса на „Света София". Но макар че хората, стоящи по това време начело на държавата и църквата, стъпват здраво на позицията на монотелизма и след смъртта на патриарх Сергий (9 декември 638 г.) на трона в Константинопол сяда ревностният монотелит Пирх, много скоро става ясно, че Ектезисът всъщност е неудачен. Отхвърлят го както ортодоксално настроените, така и монофизитите, от него се отвръщат категорично и последователите на Хонорий в Рим. Монотелизмът не успява да доведе до търсеното помирение, също както това не успяват да сторят и църковнополитическите опити за компромиси от предходните столетия. Както тогава, така и сега това поражда само разпри и задълбочава объркването. Към това се прибавя и фактът, че през 638 г. Сирия и Палестина вече се намират под арабско господство, като същата съдба заплашва настойчиво и Египет. Следователно монотелизмът е пропуснал политическата си цел. Религиозният кипеж в източните провинции обаче дава силен тласък на арабските завоевания, както някога е спомогнал за персийските.

2. Ерата на арабското нахлуване

Обща литература: G. C. Cetani, Annali dell'Islam I-VIII, Mailand 1905-18. — Cl. Huart, Histoire des Arabes I, Paris 1912. — C. Becker, The Expansion of the Saracens, Cambr. Med. Hist. II (1913) 329-364, 365-390. — Същият, Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt I, Leipzig 1924. — A. J. Butler, The Arab Conquest

of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion, Oxford 1902. — E. W. Brooks, The Successors of Heraclius to 717, Cambr. Med. Hist. II (1913) 391-417. — Същият, The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources Jurn. of Hell. Studies 8 (1898) 182 и сл. — J. Wellhausen, Die Kämpfe der Araber it den Romäern in der Zeit der Umajiden, Nachr. d. Kgl. Ges. d. Wiss. Göttingen 1901, S. 414-447. — H. Manandean, Les invasions arabes en Arménie, Byz. 18 (1948) 163-195. — T. Kaestner, De imperio Constantini III (641-668), Leipzig 1907.

Годината, в която започват победите на Византийската империя срещу Персия, за арабите е и първата от хиджра. Във времето, когато Ираклий поваля персийското царство, Мохамед полага крайъгълния камък на религиозното и политическото единение на арабите. Духовно ограничено и недоразвито, но заредено със самобитна енергия, делото на Мохамед притежава грандиозна движеща сила и огромна увличаща мощ. Само няколко години след смъртта на пророка започва голямото арабско преселение. Елементарно като същност, но могъщо като внушение, това дело тласка арабите навън от неплодородната им родина. Целта му не е толкова спечелване на народите за новата вяра, колкото завладяване на нови територии и установяване на власт над неверниците[1]. Първи жертви на този завоевателен устрем стават двете съседни империи: Персия пада още при първия удар, а Византия загубва своите източни провинции само десетилетие след смъртта на пророка. Непоколебимата битка, която двете империи водят помежду си, е ослабила силите им, отваряйки по този начин пътя на арабите. В победена Персия цари невероятно объркване, едно узурпиране на трона се сменя с друго — гръбнакът на царството на сасанидите е пречупен. Силите на могъщата Византия също са изчерпани след продължителната, напрегната борба. А и непреодолимата религиозна вражда между Константинопол и неговите източни провинции допълнително издига стена на омраза, която засилва сепаратистките стремежи на сирийското и коптското население и окончателно погребва волята им за отбрана. Недоразуменията във военната организация и

1 Вж. C. Becker, Vom Verden und Wesen der Islamischen Welt I (1924).

разклатеното вследствие на прекомерните правомощия на местните едри земевладелци управление си казват думата и особено в Египет чувствително улесняват задачата на завоевателите[1].

Още през 634 г. арабите, предвождани от халиф Омар, големия завоевател, навлизат в имперска територия и с бърз победен ход минават през скоро възвърнатите от персийска власт провинции. В знаменателната битка при Ярмук на 20 август 636 г. те извоюват категорична победа над византийските военни сили. С това византийската съпротива е сломена и битката за Сирия е решена. Метрополията на Сирия, Антиохия, както и повечето градове в страната се предават без бой в ръцете на врага-победител. По-силна е съпротивата в Палестина. Предвождан от патриарх Софроний, Йерусалим продължително се съпротивлява срещу врага, но безмилостната обсада в крайна сметка принуждава и свещеният град да отвори вратите си за халиф Омар (638). Междувременно персийското царство е повалено, а след това е завладяна и византийска Месопотамия (639/40). Оттук арабите се отправят към Армения и щурмуват най-силната арменска крепост Двин (октомври 640 г.) [2]. Успоредно с това започва и завладяването на Египет.

Ираклий, който лично е предвождал всички военни походи срещу Персия, съвсем недвусмислено се отказва от сериозно участие в битката с арабите. Първоначално той се опитва да ръководи бойните действия от Антиохия, но след битката при Ярмук изоставя всичко и се оттегля напълно. Делото на неговия живот се руши пред очите му. Героичните борби срещу Персия губят своето значение и изглеждат ненужни. Ираклий чувства, че побеждавайки персите, само е проправил път на арабите. Върху териториите, които той е отвоювал от сасанидите в безмилостна и тежка битка, сега като истинска катастрофа се разливат арабските пълчища. Тази жестока съдба сломява духовно и физически побелелия вече владетел. Завърнал се от Сирия, той дълго

1 Вж. J. Maspero, L'Organisation militaire de l'Egypte byzantine (1912) 120 и сл.; M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Agyptens (1909) 82 и сл.

2 Вж. H. Manandean, Les invasions arabes en Arménie, Byz. 18 (1948) 163 и сл.

време прекарва в двореца Хиерия на малоазиатския бряг. Бои се да отпътува за Константинопол, защото не би могъл да понесе погледа към морето. Едва след разкриването на един заговор в Константинопол той събира сили и преодолява страха си дотолкова, че се отправя през Босфора към столицата върху понтонен мост, покрит с пясък и шума.

Трагедии настъпват и в семейния живот на Ираклий. В деня на своето короноване за император той се оженва за Фабия-Евдокия, която му ражда една дъщеря и един син — Ираклий Неос Константинос. Съпругата му обаче страда от епилепсия и умира няколко месеца след раждането на момчето (612). Година по-късно императорът взима за жена своята племенница Мартина. Този брак поражда сериозни проблеми. Църквата и народът го определят като кръвосмешение и на практика подобна връзка, от гледна точка на близкото родство, означава нарушаване както на каноничните предписания, така и на държавните закони. В Константинопол Мартина е мразена, а императорът, напук на чувствата на поданиците си, се отнася с особена любов към втората си съпруга, която дели с него радост и скръб и го придружава в най-тежките военни походи. От деветте деца, които Мартина му ражда, четири умират в съвсем ранна възраст — за императора това се оказва сериозно душевно изпитание, а обществеността вижда в него знак на Божия гняв. Още повече, че двамата им по-големи синове идват на белия свят като инвалиди. Враждебността на народа е толкова по-силна, колкото повече Мартина, като ревностна пазителка на наследството на трона, се старае, заобикаляйки и пренебрегвайки сина на Евдокия, да осигури собственото си поколение. Произлезлият оттук семеен раздор вгорчава допълнително и без това нерадостния житейски край на императора, като след смъртта му хвърля империята в сериозни размирици. На 11 февруари 641 г. след тежки мъки Ираклий умира.

В стремежа си да осигури за потомството на Мартина дял от властта, без да отнеме при това на първородния си син Константин императорските права, Ираклий завещава империята на двамата си по-големи синове. Въпреки чувствителната разлика във възрастта — Константин по това

време е на 28, а синът на Мартина, Ираклеон — едва на 15, двамата братя по бащина линия трябвало по изричната воля на Ираклий да поемат управлението като равностойни владетели. Това е един от най-ярките примери за съвместно властване, които римско-византийската имперска история познава[1]. За да гарантира на самата Мартина непосредствено влияние върху управленските дела, в завещанието си Ираклий пояснява, че двамата владетели трябва да гледат на нея като на „майка и императрица“[2].

Когато обаче Мартина оповестява завещанието на починалия си съпруг, срещу постановките в него се надига силна опозиция, породена не само от старата омраза към личността на императрицата, а и с оглед на общозначимите държавно-правни проблеми. Народът приветства без колебание двамата синове и досегашни съимператори на Ираклий като свои владетели. За участие на Мартина в управлението обаче никой не иска и да чуе. Като причина за подобно нетърпимо отношение се изтъква фактът, че тя като жена не би могла да представя Римската империя и да приема чужди пратеници[3].

Мартина е принудена да се оттегли, но не се предава. Раздорът между двете направления в императорския двор осезаемо се задълбочава — една срещу друга се изправят две партии, едната от които стои зад Константин, а другата — зад Мартина и Ираклеон. Константин III безспорно има превес в това противоречие, но той пък страда от тежко заболяване, вероятно туберкулоза[4], и умира още на 25 май същата година, само три месеца след като е встъпил в управлението.

Едноличната власт получава по-младият Ираклеон[5]. Фактически обаче Мартина поема кормилото на държавата, до-

---

1 Вж. Kornemann, Doppelprinzipat 162 f.

2 Nikephoros 27, 13: διαθηκας ουν εξετιθει, ωστε Κωνσταντινον και 'Ηρακλειον τους υιους αυτου βασιλεις ισοτιμους ειναι, και Μαρτιναν την αυτου γυναικα τιμασθαι παρ αυτων ως μητερα και βασιλισσαν.

3 Nikephoros 28, 5.

4 Вж. Йоан от Никиу, превод на Зотенберг 565.

5 Nikephoros 29, 8: αυτοκρατωρ της βασιλειας αναγορευεται 'Ηρακλειος. За първи път на това място думата „автократор“ се използва в смисъл на самостоятелен владетел. Вж. Ostrogorski, Avtokrator 102.

като най-изявените привърженици на Константин са прокудени. С помощта на Мартина се увеличава влиянието на патриарх Пир, а това означава възкръсване на монотелитската църковна политика, изоставена от Константин III[1]. На епископския трон в Александрия се връща и ревностният монотелит Кир. И също както някои от предшествениците си, той поема не само църковното, но и държавнополитическото управление на Египет. По поръчение на новото правителство, смятащо по-нататъшната битка срещу арабите за безпредметна, той слага началото на преговори с победилите завоеватели и сключва с тях мирен договор, който фактически им отстъпва целия Египет. Всъщност този мирен договор, който изисквал дълги преговори, става действителност едва след свалянето на Мартина и Ираклеон в началото на ноември 641 г.[2]

Още от самото начало гъсти облаци се струпват над главите на Мартина и Ираклеон. Висшите слоеве в империята, сенатската аристокрация, военното командване и ортодоксалният клир, се обръщат срещу тяхното управление, а и народът остава непоколебим в омразата си както срещу императрицата, така и срещу монотелитския патриарх Пир. Мартина и Пир са обвинени, че са отровили Константин III и това е станало причина за преждевременната му смърт, и е издигнато искане на трона да седне малкият му син. Привържениктът на Константин III, арменецът Валентинос Арсакидос (Аршакуни), вдига малоазиатските военни части срещу Мартина и Ираклеон и предвождайки ги, стига до Халкедон. И макар че Ираклеон, отстъпвайки под засилващия се натиск, провъзгласява за съимператор сина на Константин III, в края на септември 641 г.[3] обратът настъпва. По решение на

---

1 Mansi 10, 703, също и Кулаковский, История III, 174. Вж. също Bréhier-Algrain 143 f.

2 Dölger, Reg. 220.

3 Вж. Ostrogorski, Chronologie, 31. Вж. и Kaestner, De Imperio Constantini III (1907) 27 f., който правилно отбелязва, че Пир, чийто наследник заема патриаршеския трон през октомври, не е сменен, както сочи Nikephoros, стр. 31, още по времето на управлението на Ираклеон, а във връзка със свалянето на Мартина и Ираклеон, както съобщават Theophanes 341 и Йоан от Никиу. Само че Kaestner не прави верния извод, че свалянето на Ираклеон трябва да се датира не според Theophanes 341 (управление „шест месеца") в края на ноември, а според Симеон Логотет (Лъв Грам. 156, 15: четири месеца) в края на

сената Мартина и Ираклеон са свалени и този факт е придружен с наказание, при което на Мартина отрязват езика, а на Ираклеон — носа. За първи път тук се сблъскваме с ориенталския ритуал за обезобразяване чрез отрязване на носа на византийска почва. Това е знак за неспособността на осакатения да изпълнява задълженията си. Майката и синът са прогонени в Родос. В изгнание е пратен и патриарх Пир, а Павел, дотогавашен иконом на църквата „Света София", сяда на патриаршеския трон.

Сенатът предава властта в ръцете на сина на Константин III, който по това време е на 11 години. Също като баща си и той при кръщението си носи името Ираклий, но после, при коронацията получава името Константин, а народът го нарича Констанс — умалително от Константин, също както Ираклеон е от Ираклий. По-късно към името му е добавено и прилагателното „Погонат" (Брадатият), тъй като в зрелите си години той се отличавал с особено дълга и буйна брада[1].

Силата на сената, намерила красноречив израз в решението за свалянето на Мартина и Ираклеон, се демонстрира и от факта, че младият император Констанс II първоначално е под попечителството на сенаторите. В една своя реч, която държи пред сенатското събрание по време на встъпването си в управление, Констанс подчертава, че Мартина и Ираклеон са отстранени благодарение на „взетото с Божията помощ решение на сената", тъй като сенаторите „не искали да търпят беззаконието в империята заради своята общоизвестна изключителна благочестивост". И в бъдеще той се обръща към сенаторите с молба „да бъдат съветници и пълномощници в делото за общото благо на поданиците"[2]. Естествено тези думи са поставени в устата на младия император от самите сенатори, но това не омаловажава значението им за важното място и ролята, която византийската държава по онова време отрежда на сената.

септември. С това съвпада и концепцията на Brooks, BZ 4 (1895) 440 Anm.2, че проведеният през октомври 649 г. латерански синод, съгласно Mansi 10, 864, попада в деветата година от управлението на Констанс II.

1 Вж. Brooks, Who was Constantinus Pogonatus? BZ 17 (1908) 455-62 и образците на монети при Wroth, Imp. Byz. Coins I, p. XXX и сл.

2 Речта е предадена от Theophanes: 342, 10-20; вж. също Симеон Логотет, Лъв Грам. 157, 6-15.

Изтласкан на заден план от абсолютизма на Юстиниан, сенатът на Константинопол скоро отново придобива своята тежест и изживява свой истински разцвет от седмото столетие нататък[1]. При династията на Ираклий той изпълнява важни функции като коронен съвет, а също и като висш съдебен състав. Естествено ролята му се проявява особено силно при смените на трона и няма нищо чудно в това, че в началото младият Констанс е принуден да се довери на закрилата и ръководството на сенаторите. Наистина той не се оставя дълго време да бъде попечителстван по този начин — както повечето представители на рода на Ираклий, той също е изключително властна натура и в по-зрелите си години демонстрира твърде много своенравие.

Външнополитическото положение на империята и сега, както и преди време, се влияе и определя от набезите на арабите. В изпълнение на положенията на онзи договор, който патриарх Кир от Александрия сключва по поръчение на Мартина с арабите и според който за опразването на страната от византийците има определени срокове, византийските части напускат на 12 септември 642 г. Александрия и отпътуват към Родос, след което победоносният арабски пълководец Амр влиза на 29 септември в града на Александър Велики. Оттук той разстила арабската власт по протежение на северноафриканското крайбрежие, подчинява на волята си Пентаполис и през 643 г. завзема град Триполи. След смъртта на Омар обаче (през ноември 644 г.) Амр въпреки всичко е освободен от длъжност от новия халиф Осман. Това активизира византийците за ответна офанзива. За Египет заминава византийският военачалник Мануил начело на голяма флота. Той успява да изненада арабските окупационни войски и да завземе Александрия. Успехът обаче е нетраен. Амр, който незабавно е изпратен в Египет, разбива армията на Мануил при Никиу, след което през лятото на 646 г. отново влиза в Александрия. Мануил е принуден да бяга към Константинопол, а през това време коптското население на Александрия, предвождано от монофизита патриарх Вениа-

1 Вж. важните изводи на Diehl, Le sénat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles, Byzantion 1 (1924) 201 и сл.

мин, доброволно се подчинява на арабите, съгласявайки се това подчинено положение да намери израз в различни по форма и съдържание договори. По този начин още веднъж става ясно, че то определено предпочита арабското пред византийското робство. След това повторно завземане на Александрия Египет окончателно остава под мюсюлманска власт. Византийската империя загубва завинаги най-богатата и стопански най-значимата част от своите провинции[1].

Още по-славен пълководец от Амр е тогавашният наместник на Сирия, Моавия. След като арабите слагат ръка върху Сирия и Месопотамия, те насочват апетитите си към Армения и Мала Азия. Още през 642-643 г. те отново нападат арменските територии[2]. През 647 г. Моавия нахлува в Кападокия и окупира Кесария. Оттук той се насочва към Фригия. Опитът му да превземе здраво укрепения град Аморион не успява, но прекосявайки плодородната провинция, той се връща в Дамаск с богата плячка и многобройни пленници.

Напредването на арабите към брегoвете на Средиземно море ги изправя пред необходимостта от създаване на силна морска флота. За народа, живял до този момент в пустини, това е съвсем нов проблем. Дори на големия завоевател Омар убягва идеята за значимостта на една подобна флота. Моавия е първият арабски държавник, прозрял факта, че битката срещу Византия не може да се води без силна флота. Скоро след смъртта на Омар той започва изграждането ѝ и през 649 г. на вода е първата му военноморска експедиция. Под личното предводителство на Моавия арабската флота акостира в Кипър и щурмува столицата на острова Констанца. Византийското правителство плаща значителни суми, за да купи тригодишно примирие, но това не помага особено. Времето на примирието Моавия оползотворява за доизграждане и укрепване на своята флота и след изтичането на определения срок подновява операциите си по море с нова сила. През 654 г. той опустошава Родос. Прославената статуя-колос на Хелиос, поразена от земетресение през 225 г. пр. Христа, но въпреки това останала едно от седемте чудеса на

1 A. J. Butler, The Arab Conquest of Egypt (1902) 194 и сл.

2 Вж. H. Manandean, Les invasions arabes en Arménie, Byz. 18 (1948) 177 и сл.

света, е продадена на еврейски търговец от Едеса, който нарежда да бъде транспортирана цялата метална маса с 900 камили. Скоро след това и остров Кос пада в ръцете на арабите, а Крит понася истинско плячкосващо нашествие. Няма съмнение, че крайната цел на Моавия още по онова време е Константинопол. Това целенасочено напредване Византия не може да гледа безучастно. На ликийския бряг през 655 г. Констанс II дава сражение на арабите, поемайки лично ръководството на византийския флот. Тази първа голяма византийско-арабска битка по море завършва с пълното поражение на византийците. В опасност се оказва дори самият император, който е спасен единствено благодарение на смелата жертва на един млад византийски герой[1].

Византийската хегемония по море е разклатена. Голямата победа на арабите обаче не оказва непосредствено влияние в халифата заради вътрешните усложнения. Размириците, ширещи се из арабското царство още по време на последните години от управлението на Осман, се засилват чувствително след неговото убийство (17 юни 656 г.). Между Моавия, провъзгласен за халиф в Сирия, и издигнатия в Медина ортодоксален халиф Али, зет на пророка, избухва ожесточена гражданска война, която завършва през 661 г. с убийството на Али. При тези обстоятелства Моавия е принуден да търси разбирателство с византийците. Той сключва с тях мир (659), задължавайки се дори да извършва плащания към империята[2]. Променя се настроението и в Армения, представители на най-видните арменски родове подновяват връзките си с Византия.

Преодоляването на опасността на изток дава възможност на император Констанс да обърне внимание на европейските области на империята. През 658 г. той предприема поход към завзетия от славяните Балкански полуостров: той тръгва

---

1 Този спасител на императора, който според Theophanes, стр. 346, 9, си разменя дрехите с него и така му помага да избяга, като заема неговото място във войната с арабите, е един от двамата синове на Букинатор (buccinator-Trompeter вж. Кулаковский, История III, 207, бел.1), чиито героични дела Theophanes описва на стр. 345, 10. Изглежда, че тук Theophanes вмъква елементи и от народния героически епос.

2 Dölger, Reg. 230.

срещу Склавиния, „където пленява и подчинява много хора“[1]. От това кратко съобщение, достигнало до нас, не можем да направим извод в детайли за значимостта на този поход на Констанс II. Ясно е обаче, че Констанс II успява с начинанието си да принуди част от славяните — вероятно в Македония, да признаят византийските владетелски прерогативи. От времето на Маврикий това е първата голяма антиофанзива, която Византия успява да предприеме срещу славяните. Походът на Констанс II явно е съпровождан от разселване на големи славянски маси към Мала Азия. От този момент насетне се говори за славяни в Мала Азия и славянски войници, служещи при императора. През 665 г. славянско военно формирование от 5000 души преминава към арабите и е заселено от тях в Сирия[2].

След победоносния поход към Балканите Констанс II насочва вниманието си към далечния Изток, където ситуацията е особено объркана, не на последно място и заради предизвиканите от монотелизма църковни размирици. Особено съдбоносни са последиците от религиозните сътресения за латинска Африка, която след завладяването на Египет изглежда най-тежко наранена. Също както негативните настроения на сирийските и египетските монофизити срещу Византия улесняват завладяването на източните провинции, така сега гневът на западното православно население заплашва със същата съдба латинска Африка. По това време Северна

1 Theoph. 347, 6: επεστρατευσεν ο βασιλευς κατα Σκλαυινιας και ηχμαλωτευσε πολλους και υπεταξεν. Няма причина да се съмняваме в датировката на Theoph. и да изместваме времето на похода по-рано, както прави Stanojević, Vizantija I Srbi II, 40 f., 215 f., или по-късно, както прави Kaestner, De imperio Constantini III, 75. От една страна, е ясно, че този поход е могъл да бъде осъществен едва след избухването на размириците в халифата, от което следва неприемливостта на предложението на Станойевич, тясно свързан с изводите на Панченко за булата от Витиния, за 649 г. като година на похода. От друга страна, не е нужно да се съгласяваме с Kaestner, че походът е реализиран едва след формалното сключване на мира с Моавия (есента на 659 г.), тъй като избухването на арабските междуособици фактически намалява напрежението на източната граница. Elias Nisib. (Scriptores Syri VII, 64) приема, че походът е в годината на хиджра 39 (29 май 659 — 16 май 660); но дори и Elias , подобно на Theoph., го поставя пред сключването на мирния договор с арабите, за който споменава едва в годината от хиджра 42 (от 26 април 662), но съвсем погрешно.

2 Theophanes 348, 18.

Африка е крепост на ортодоксалните възгледи в борбата срещу монотелизма. Тук в продължение на много години действа ортодоксалната опозиция със своя предводител Максим Изповедник, най-значимия теолог за времето си. С неговото подбудителство и подкрепа в началото на 646 г. в много северноафрикански градове се утвърждават синоди, които заклеймяват като ерес поддържаното от византийското правителство монотелитско учение.

Тази опозиция срещу византийската централна власт скоро става причина за опасни политически последици. Екзархът на Картаген Григорий се провъзгласява за император, ползвайки се с подкрепата не само на северноафриканското имперско население, но и на съседните мавърски племена. Раждащата се от тези събития опасност за византийското управление е преодоляна благодарение на арабите. Укрепили веднъж властта си в Египет, те предприемат през 647 г. нападение към северноафриканския екзархат. В битка с тях провъзгласилият се император Григорий намира смъртта си. Арабите се оттеглят, след като са плячкосали Суфетула — града-резиденция, и са получили богати трибутни плащания.

Така екзархатът на Картаген остава все още във владение на Византийската империя. Събитията, разиграли се тук, обаче са сериозно предупреждение и намират силен отглас в Рим. Император Констанс не съзира нуждата от религиозно помирение. Търсейки компромисно решение, през 648 г. той обнародва своя прочут „Типос", който изисква отстраняването на Ектезиса от нартекса в „Света София", но също като Едикта на Ираклий, само че по-очебийно, заобикаля главния спорен въпрос, като налага строга забрана и заплашва с разправа всякакви дискусии не само по проблема за енергиите, но и за волята на Бога. Така споровете около въпроса за енергията и волята отново се връщат в същата точка, на която е бил преди повече от столетие и половина проблемът за природите след публикуването на Енотикона на Зенон. Оказва се, че Типосът може да служи като основа за единение също толкова малко, колкото и Енотиконът тогава, тъй като не е в състояние да задоволи нито убедените привърженици на ортодоксалното учение, нито отявлените монотелити. Много скоро става ясно, че е невъзможно да успее

опитът за миролюбиво уреждане на религиозния спор чрез премълчаване на действителния проблем и деспотична забрана на излагането на мнения.

Папа Мартин, който се качва на трона на свети Петър на 5 юли 649 г., без при това да поиска съгласието на императорския екзарх, свиква през октомври същата година в църквата на Спасителя в Латеранския дворец в Рим голям църковен събор. Сто и петимата епископи, които взимат участие в него, в по-голямата си част спадали към римската митрополитна епархия. В теологично отношение Латеранският събор бил напълно под гръцко влияние и в цялата си дейност следва образеца на византийските вселенски събори[1]. Латеранският събор осъжда както Ектезиса, така и Типоса, но от политически съображения не търси вината за тези религиозни декрети в императорското правителство, а у патриарсите Сергий и Павел, които също като Пир са анатемосани. Циркулярно писмо на папата е изпратено до всички епископи и до целия клир на християнската църква, а заедно с това гръцки превод на решенията на събора, оформени в коректно изложение, е изпратен и на самия император.

Предизвикателното поведение на папа Мартин, с което той заема длъжността, е достатъчно, за да провокира у Констанс II бърза и драстична намеса. Екзархът на Равена Олимпий е натоварен да отиде в Рим, да арестува непризнатия от императора папа и да принуди всички италийски епископи да подпишат Типоса. Олимпий, който пристига в Рим преди края на Латеранския синод, много скоро разбира на място колко неблагоприятни са обстоятелствата за изпълнение на поставената му задача. Вместо да се заеме с императорското поръчение, той решава да използва настроението на Рим срещу Константинопол, за да откъсне Италия от империята и да я подчини на своята собствена власт. В Италия, както и в Северна Африка църковната политика на византийското правителство води до това, че представителите на висшата местна власт се обръщат срещу централната власт в Константинопол. Византийското правителство, изг-

1 E. Caspar, Die Lateransynode von 649, Zeitschr. f. Kirchengesch. 51 (1932) 75-137.

лежда, не е предприело никакви действия срещу узурпатора, който се отправя с армията си към Сицилия, и това вероятно може да се обясни с факта, че по това време то е напълно ангажирано с първата експедиция по море на Моавия на изток. Съперничеството намира своя естествен край със смъртта на Олимпий през 652 г.

Една година по-късно се стига до разчистване на сметките с папа Мартин. Новият екзарх се появява на 15 юни 653 г. в Рим начело на своята армия и арестува тежко болния по това време папа, за да го отведе през нощта от разбунения град. Мартин е откаран в Константинопол и в края на декември е изправен пред Сената. Процесът има изключително политически характер. Обвиняват го във висша измяна, той като, при това вероятно без причина, му се приписва и подкрепа за Олимпий. Колкото до религиозния въпрос, той е оставен съвсем на заден план и опитът на папата да изведе на дневен ред в обсъжданията Типоса, е отхвърлен грубо от съдиите. След произнасянето на присъдата, която първоначално гласи смърт, тежко болният старец, по лично нареждане на императора, е подложен на публични гаври и накрая е заточен в далечния Херсон, където в глад и жажда през април 656 г. завършва земния си път[1]. Скоро след осъждането на Мартин Максим е докаран като арестант от Италия в Константинопол и също е изправен на разпит пред Сената на византийската столица. Както Мартин е обвинен във връзки с Олимпий, така Максим е принуден да отговаря за подкрепата си към бунтуващия се северноафрикански екзарх Григорий, но най-тежкото обвинение е непризнаването на императорския Типос. Докато процесът на папа Мартин е съвсем кратък и по време на него никой не проявява интерес към религиозните възгледи на обвиняемия, то сега правителството прави всичко възможно да промени убежденията на Максим — духовният водач на ортодоксалните гърци. Всички опити остават напразни, макар че Максим е принуден дълги години да пътува от едно място на заточение към друго и е подложен на тежки мъчения. Последното му изгнание е в крепостта Шемарион в Лазика (недалеч от днеш-

1 Вж. P. Peeters, Anal. Boll. 51 (1933) 225 и сл.

ния Мури)[1], където той умира на осемдесетгодишна възраст на 13 август 662 г.

Догматичният спор получава църковнополитическо изражение в това, че опозицията отхвърля подчинението на църквата на императорската власт. Максим издига тезата, че като абсолютен лаик императорът няма право да взима решения, касаещи въпросите на вярата, тъй като те са изключително в компетенциите на църквата[2]. Подобна постановка не е нова — тя се среща още при църковните представители от ранновизантийско време. Но никой до този момент не е повеждал с такава сила борба за независимостта на църквата. Максим, първият типично средновековен отец във Византия, който легитимира религиозната мистика на псевдо-Дионисий, внася в античните представи на света нови средновековни схващания, касаещи църковнополитическите постановки. В лицето на император Констанс и на монаха Максим се сблъскват два свята. Всемогъществото на императора побеждава Максим, но идеите, за които той ратува, се възраждат отново в религиозните борби от следващите столетия.

След двайсетгодишно властване на Босфора най-накрая император Констанс взема решението да напусне Константинопол и да премести на запад резиденцията си. При това той не изоставя източната имперска територия — стои на пост, докато бушува битката на Истока и едва когато потенциалната опасност е отминала, напуска старата византийска столица. Потеглянето му на запад показва колко много държи по това време Византийската империя на запазването на владенията си на запад. Ако свържем това решение на Констанс II с някогашните планове на императорите Маврикий и Ираклий, проличава забележителната последователност на политическите стремежи, ясно показваща, че за византийците по това време нищо не е по-далечно от мисълта да се ограничат само на изток (както става в следващото столетие) и отказвайки се от Запада, да концентрират своите сили на Изток.

---

1 Вж. А. Брилянтов, О месте кончину и погребения св. Максима Исповедника, Христ. Восток 6 (1917) 1-62.

2 Вж. Acta Maximi, cap. 4, Migne, P. G. 90, 117 B. C.

Последният тласък за осъществяване на намеренията си обаче императорът получава от същите тези мотиви, които нашите исторически извори сочат като действителни и единствени движещи сили за преместването му на Запад. С църковната политика, която провежда, и чрез жестоката разправа с Мартин и Максим императорът загубва симпатиите на православното византийско население. И понеже това не било достатъчно, през 660 г. той насилствено ръкополага своя брат Теодосий за свещеник, след което нарежда да го убият уж заради изменнически машинации. В действителност обаче има друга причина — братът на императора съгласно схващанията от онова време и както показва самата история на синовете на Ираклий и по-късно на синовете на Констанс, е имал претенции към участие във властта. Констанс обаче не търпи подобно ограничаване и омаловажаване на правомощията си. Повод за разрива с Теодосий трябва да е дал фактът, че Констанс, който коронова за сърегент своя по-голям син Константин (IV) още по Коледа на 654 г., през 659 г. интронизира и двамата си по-млади синове, Ираклий и Тиберий. Така още веднъж заобикаля волята на брат си. Кървавият изход от този раздор предизвиква огромно негодуване сред византийския народ. Населението стоварва гнева си върху императора, наричайки го Каин[1]. Тъкмо този разрив в отношенията му с народа на столицата засилва убеждението на Констанс, че трябва да напусне Константинопол. Става така, че отпътуването на императора на Запад приема характера на скъсване със старата резиденция.

Вероятно Констанс е имал намерението да посети най-важните точки от европейската императорска територия. Най-напред той спира в Солун, после остава за по-дълго време в Атина и едва през 663 г. пристига в Тарент. Тъкмо оттук той повежда войната с лангобардите. В началото отбелязва някои успехи, доста градове отварят вратите си пред него без съпротива и той започва обсадата на Беневент. Нито военните, нито финансовите средства на императора обаче не достигат за по-продължителни военни действия въпреки безогледното изстискване на италийските поданици. Скоро Констанс се вижда принуден да вдигне обсадата и

1 Chronica Minora, Scr. Syri IV, 55. Вж. също Kedrenos I, 762.

да се оттегли към Неапол. Така опитът да бъде прочистена Италия от лангобардите, се оказва неуспешен въпреки първоначалните успехи[1].

От Неапол Констанс се отправя към Рим. Владетелят, измъчвал до смърт папа Мартин, е приет лично от папа Виталиан начело на римския клир в специално посрещане, организирано на шест мили пред градските врати. Императорът е въведен тържествено в старата столица, пазеща някогашното си величие само в спомените. Констанс е първият император, който я удостоява с посещение след падането на западноримската империя. Наистина престоят му в Рим не е нищо повече от едно посещение. То продължава само дванайсет дни и се ограничава единствено с тържества и църковни служби. На 17 юли 663 г. Констанс напуска Вечния град и се отправя от Неапол към Сицилия, която трябвало да бъде защитена от набезите на арабите. Тук, в Сиракуза, той установява своята нова резиденция. Имал е дори намерението да нареди пристигането на семейството си — съпругата и синовете — в Сицилия. Константинопол обаче се противопоставя на това, тъй като там планът за преместване на императорската резиденция на Запад не намира благоприятен отзвук[2].

Мястото на новата резиденция било добре избрано, тъй като в Сицилия, предпочетена за център и от узурпатора Олимпий по негово време, императорът би имал ключова позиция между заплашваната от лангобардите италийска област и изложената на арабските набези Северна Африка. За разпорежданията и действията на Констанс II в Сиракуза е малко известно. Сигурно е обаче, че издръжката на двора и на императорската войска става тежко бреме за западната имперска част, а едноличният деспотизъм и своенравието на императора и тук отблъскват всички от него. Това обяснява катастрофата, с която завършва пребиваването на Констанс в Сиракуза. В неговото най-близко обкръжение се заражда заговор и на 15 септември 668 г. той е убит в банята си от един свой камериер. В заговора са замесени доста представители на изтъкнати византийски и арменски родове. Арме-

1 Вж. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter II, 1 (1900) 248 и сл.; Brooks, Cambr. Med. Hist. II (1911) 394 и сл.; Кулаковский, История III, 221 и сл.
2 Theophanes 348, 4; 351, 14.

нец е и онзи Мизизиос, когото след убийството на Констанс войската провъзгласява за император. Междувременно в началото на 669 г. метежът е потушен с помощта на бойните сили на екзарха на Равена[1]. Узурпаторът и много от главните съзаклятници са убити. Тялото на императора е пренесено в Константинопол и положено в Апостолската църква.

3. Спасяването на Константинопол и изграждането на новия ред

Обща литература: M. Canard, Les expéditions des Arabes contre Constantinople, Journal Asiatique 108 (1926) 61-121 (вж. и посочената по-горе литература към историята на арабската инвазия). — Златарски, История I, 1. — Мутафчиев, История I. — Runciman, Bulgarien Empire. — Ch. Diehl, L'empereur au nez coupé, Choses et gens de Byzance (1926) 174-211. — Ostrogorsky, Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur, Historia Mundi VI (1958) 445-473.

След смъртта на Констанс II на трона в Константинопол се качва неговият по-млад син Константин IV (668-685). Започва едно от най-значимите в световноисторическо отношение управления във византийската история — управление, което донася съществена развръзка на византийско-арабската битка.

Още докато Констанс II е на Запад, Моавия подновява борбата срещу Византийската империя, след като размириците в халифата утихват. През 663 г. арабите отново се появяват в Мала Азия и оттук насетне повтарят набезите си година след година[2]. Страната е опустошена надлъж и нашир, населението е отведено в плен. Между другото арабите напредват чак до Халкедон и често пъти остават дори да прези-

1 Често споделяното в съвременната литература мнение на Theophanes 352, че след убийството на баща му Константин IV е изпратен в Сицилия, е погрешно, както доказва E. W. Brooks, The Sicilian expedition of Constantine IV, BZ 17 (1908) 455-59. Вж. от същия автор и Cambr. Med. Hist. II (1912) 395 и сл. и Кулаковский, История III, 235 и 358. Въпреки това Grégoire, Byz. 13 (1938) 170, се опитва да спаси сведението на Theophanes. Според мен възгледите на Brooks са по-вероятни.

2 Вж. Кулаковский, История III, 232.

муват на имперска земя. Решителната битка обаче — битката за Константинопол, а с това и за съществуването на Византийската империя, се разиграва по море. Завоевателния си план халиф Моавия продължава от точката, в която е бил принуден да го прекъсне преди повече от десетилетие. Този план той е замислил още като сирийски наместник. След като линията на завзетите тогава острови — Кипър-Родос-Кос, е допълнена с превземането на Хиос, един от военачалниците на Моавия завладява през 670 г. полуостров Кизик в непосредствена близост до византийската столица. По този начин е създадена сигурна операционна база срещу Константинопол. Преди да последва големият удар срещу византийския държавен център, едно формирование от флота на халифа завзема през 672 г. Смирна, докато друго напада киликийското крайбрежие.

През пролетта на 674 г. започва главната акция — могъща флотилия се появява пред стените на Константинопол. Битките се проточват през цялото лято, а през есента арабската флота се отдръпва назад към Кизик. Но на следващата пролет тя отново се появява, за да държи в обсада византийската столица през цялото лято. Целият театър се повтаря и през следващите години. Всички опити на арабите обаче да превземат най-здравата крепост на тогавашния свят остават неуспешни. Те се принуждават да прекратят борбата и през 678 г. напускат византийски води, след като понасят тежки загуби във водената пред стените на Константинопол морска битка[1]. Тогава за първи път е използван прочутият „гръцки огън", който от този момент насетне служи изключително добре на византийците. Открит от преселилия се от Сирия във Византия гръцки архитект Калиник, гръцкият огън представлява експлозивно вещество, чието добиване било известно само на византийците. С помощта на т. нар. сифон той е изпръскван на големи разстояния срещу вражите кораби, предизвиквайки огромни пожари[2]. При оттеглянето си араб-

1 След това обсадата на Константинопол продължава пет години (674-678). Theophanes 354 и Nikephoros 32, съобщават, че битката за Константинопол е продължила седем години, въпреки че самият Theophanes 355, поставя мирния договор в 678 г. Очевидно и двамата хронисти отчитат времето след превземането на Кизик, както отбеляза още Bury-Gibbon VI 2, бел. 1.

2 За гръцкия огън вж. спец. C. Zenghelis, Le feu grégeois et les armes à feu des

ската флота претърпява още тежки загуби заради буря, която я застига по памфилското крайбрежие. По същото време и арабската армия понася поражения в Мала Азия. Побелелият вече Моавия се принуждава да сключи с Византия мирен договор за 30 години. Той се задължил да изплаща на императора всяка година по 3000 златни къса, както и да му праща по 50 пленници и 50 жребеца[1].

Неуспехът на голямата арабска офанзива получава силен отзвук и извън границите на Византийската империя. Хаганът на аварите и главатарите на славянските племена изпращат пратеници в Константинопол, които засвидетелстват чувствата на вярност към императора, молят го за мир и приятелство и признават високите правомощия на Византийската империя. Ето с какви думи завършва описанието си за онова време Теофан: „И настъпи безоблачен мир както на Изток, така и на Запад.“[2]

На практика значението на византийската победа от 678 г. не може да бъде подценявано. За първи път е спряно настъплението на арабите. Тяхната инвазия, която до този момент напредва неудържимо, подобно на лавина, понася първия тежък ответен удар. В голямата отбранителна битка на Европа срещу арабското нашествие победата на Константин IV представлява преломен момент със световноисторическо значение, подобно на по-късната победа на Лъв III през 718 г. и на победата, която през 732 г. Карл Мартел удържа над арабите на другия край на тогавашния свят. От тези три победни върха, които спасяват Европа от ислямското настъпление, успехът на Константин IV е не само първият, но и най-големият. Без съмнение тогавашният щурм на арабите срещу Константинопол е бил най-мощният, който християн-

---

Byzantins, Byz. 7 (1932) 265 и сл. Според него основен елемент на гръцкия огън е била селитрата, което прави откритието на Kallinikos събитие, предхождащо по-късното откритие на барута.

1 Dölger, Reg. 239.

2 Theophanes 356, 2 (вж също и Nikephoros 33, 6), също и Šišić Povijest 270 и сл., който в εξαρχοι των προς την δυσιν εθνων с право вижда вождовете на славянските племена във византийския запад и коментира израза εκυρωσε και προς αυτους δεσποτικην ειρηνην в смисъл, че славяните са признали суверенитета на византийския император, в замяна на което той им е оставил собствеността върху завзетите земи.

ският свят някога е преживявал от арабска страна. Константинопол обаче се оказва последната преграда пред арабската инвазия по онова време. Това, че тази преграда устоява на натиска, е спасение не само за Византийската империя, а и за цялостната европейска култура.

Пред нови големи трудности е изправена империята от навлизането на тюркския народ на българите на Балканския полуостров. Българското, респ. оногурско-българското царство, с което Византия по времето на Ираклий поддържа приятелски връзки, се е разпаднало около средата на седмото столетие под натиска на настъпващите хазари[1]. Докато една част от българите се подчиняват на хазарите, многобройни български племена напускат своите досегашни поселища. Една голяма орда, предвождана от Аспарух (Исперих според списъка на древните български владетели), се насочва на запад и пред 70-те години достига до устието на Дунава. Константин IV не оценява опасността за византийската държава, която носи появата на този войнолюбив народ на северната имперска граница. След сключването на мира с арабите той веднага започва подготовка за поход срещу българите и още през 680 г.[2] войната избухва. Едно голямо подразделение от флота под личното командване на императора прекосява Черно море и акостира северно от устието на Дунава, докато едновременно с това византийските конни части, преминаващи от Мала Азия през Тракия, също прекосяват Дунава. Блатистата местност утежнява за византийците воденето на военни действия, а на българите осигурява възможност да избягват всеки по-сериозен сблъсък с превъзхождащия ги враг. Византийската армия изтощава силите си без всякакъв успех и в крайна сметка започва отстъпление, след като и самият император заболява и е принуден да напусне военните части. При прекосяването на Дунава византийската армия е нападната от българите и търпи тежки загуби. Следвайки отстъпващия враг, българите прекосяват

1 Вж. J. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, Ungarische Jahrb. 10 (1930) 53 и сл. и богатата библиография в Byzantinoturcica I, 112 и сл.

2 Theophanes A. M. 6171 = 679/80 (а не на 678/79) според резултатите в: Ostrogorsky, Chronologie 1 и сл.

течението на Дунава и навлизат в областта на Варна[1]. Така експедицията на Константин IV завършва с неуспех и вместо да предотврати, сама допринася да бъде улеснена решаващата крачка на врага.

Територията, в която българите навлизат, по това време вече е значително славянизирана — населяват я племето на северите и още седем други славянски племена. Българите ги поставят под трибутни задължения[2], а впоследствие и те се включват заедно в борбата срещу византийците [3]. На територията на старата провинция Мизия, между Дунав и Стара планина, се създава славяно-българско царство. Така нахлуването на българите в североизточната част на населявания от славяни Балкански полуостров ускорява процеса на образуване на държави и довежда до възникването на първото южнославянско царство. Наистина в началото българите и славяните представляват две различни групи народи и още дълго време във византийските исторически извори те ясно се разграничават една от друга. Постепенно обаче българите напълно се разтварят в славянската маса.

Византийският император е принуден да признае създалото се положение чрез сключване на формален мирен договор и дори се задължава „за най-голям позор на римското име“ с ежегодни плащания към младото българско царство[4]. Така за първи път на древната византийска земя възниква

---

1 Theophanes 359, 7 и сл. Nikephoros 35, 15 и сл.

2 Theophanes 359, 7 и сл., определя седемте славянски племена като υπο πακτον ονтες и е съвсем ясно, ако се придържаме към Theophanes 359, 20 (виз. император е принуден да нарича българите ετησια... πακτα παρεχειν), че πακτον тук не означава договор, както се опитва да докаже Златарски, История I, 1 (1918) 142 стр., а данък, както правилно посочва I. Dujčev, Protobulgares et Slaves, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 145 и сл. Той отбелязва още, че данъчното задължение според Theophanes не засяга и северите, което е съвсем правилно. Издадената от Българската академия на науките „История на България“, София 1954 г., стр. 65, също говори за съюз на прабългарите и славяните и дори със славянската държава. Вж. също Д. Ангелов-М. Андреев, История на българската държава и право, София, 1955 г., 59.

3 Войните, които водят до създаването на българската държава, не са били само една година — 679-680, както съобщава Theophanes 356. Все по-ясно е, както посочи още Кулаковский, История III, 249 от Mansi XI, 617, че войната с българите е продължила и през лятото на 681 г. За това място се хваща и Й. Трифонов, Известия на историч. дружество 11/12 (1931/32) 199, за да издигне редица нетрайни хипотези.

4 Theophanes 358, 19, Nikephoros 35, 24, Dölger, Reg. 243.

независимо царство, което е признато от самата Византия. Този факт остава изключително значим, макар че реалните загуби, които донася на империята българското завоевание, не бива да бъдат надценявани, тъй като завзетата територия още след славянското нашествие фактически е откъсната от орбитата на византийското могъщество.

Развитието на събитията на изток поставя византийското правителство пред необходимостта от църковнополитическо преобразувание. Тъй като очевидно не може да се разчита повече на източните провинции, които са завоювани от арабите, по-нататъшното поддържане на монотелизма се оказва безсмислено. Монотелитската политика не е успяла като средство за религиозно помирение с християнското население на Изтока, а на Запад и в самата Византия тя е довела до продължителни сериозни размирици. Със съгласието на Рим Константин IV свиква в Константинопол събор, който трябвало да сложи край на монотелизма. Този събор — VI вселенски за християнската църква, който достига необичайно големия брой от осемнайсет заседания и се провежда от 7 ноември 680 г. до 16 септември 681 г., издига в догма обявеното неотдавна за незаконно учение за двете енергии и двете воли. Монотелизмът е анатемосан, а водещите фигури на монотелистката партия, както и по-раншните ѝ първозащитници, между които и патриарсите Сергий, Пирх и Кир и папа Хонорий са отлъчени от църквата. Императорът взима дейно участие в заседанията на събора. Той присъства на първите и най-важни единайсет заседания, както и на заключителното, като сам поема председателството и ръководи лично теологичните дискусии. По време на празничното заключително заседание, след като слага подписа си под решенията на събора, църковното множество с възгласи го приветства като защитник и по-скоро изразител на православната вяра: „Да живее императорът! Ти обясни същността на природите в Христа. Господи, опази светилника на света! Вечна слава на Константин, новият Маркиан! Константин, новият Юстиниан — вечна слава за него! Ти унищожи всички еретици!“[1].

Непосредствено след заседанието на Вселенския събор в

1 Mansi XI, 656.

императорското семейство се разгаря сериозен конфликт, който заплашва да повтори кървавата разпра между Констанс II и неговия брат Теодосий. Също както Констанс II, така и Константин IV се устремява към неограничената еднолична власт и взима решение да лиши от всякакви императорски права своите по-млади братя Ираклий и Тиберий, коронувани още приживе от баща им. В това свое начинание той се натъква на остра опозиция както в сената, така и в армията, оставаща вярна на досегашния управленски ред[1], а той ѝ придава ново, специфично тълкувание с християнско-мистична насоченост. Своя протест срещу предприетите от императора действия формированията от темата Анатолик изразяват с думите: „Ние вярваме в троичността и искаме да виждаме коронувани и тримата [владетели]“[2]. Константин IV обаче не се смущава от съпротивата. Като начало той отнема на братята си полагащите им се владетелски титли[3], а в края на 681 г. нарежда да бъдат отрязани носовете на нещастните принцове[4]. Представителите на Анатоликон, обявили се против намеренията на императора, са екзекутирани.

Ударът, който Константин IV нанася, води до важни последици за по-нататъшното държавно развитие. Едноличната власт е здраво закрепена след кървава братоубийствена разпра, преминала през много поколения. А това означава, че принципът на монархическото унаследяване на трона при ограничаване на наследствените права върху най-възрастния син на владетеля, прави решителна крачка напред[5]. Като

1 Още през 670 г. Константин IV е трябвало да разпореди, че двамата му братя имат равни права във властта с него и че монетите трябва да изобразяват тримата императори. Вж. Dölger, Reg. 236.

2 Theophanes 352, 15.

3 Документите на VI вселенски събор цитират Ираклий и Тиберий в официалните формулировки не като сърегенти на Константин IV, а само като негови закриляни от Бога братя. Вж. Mansi XI, 208 E, 217 A, 221 CD, 229 AB, 316 DE и т. н.

4 Вж. Brooks, The Brothers of the Emperor Constantine IV, Engl. Hist. Review 30 (1915) 42 и сл.

5 Въпреки мнението на F. Dölger, BZ 33 (1933) 137 и сл., аз смятам (както посочих още в Kornemann, Doppelprinzipat 166), че със свалянето на своите братя Константин IV цели не само осигуряване на трона за сина си Юстиниан (II), но и създаването на самостоятелно управление. Това се доказва и от обстоятелството, че той не коронова сина си за сърегент преди 18 февруари

средство за гарантиране на престолонаследието институтът на съимператорството запазва както преди своето голямо значение, но в упражняването на действителната власт от този момент нататък съимператорите нямат никакъв дял, ако същинският император е пълнолетен и способен да управлява. Цялото могъщество е в ръцете на главния император — автократора.

Константин IV, чието управление оставя дълбоки следи както във външната, така и във вътрешнополитическата история на Византийската империя, както в църковното, така и в държавното развитие, е едва 33-годишен, когато през септември 685 г. умира след седемнайсетгодишно управление. Рано починалият император е наследен на престола от своя син Юстиниан II (685-695; 705-722). Също като баща си той няма навършени и 16 години, когато поема властта. Той обаче не се отличавал с мъдрата прозорливост и уравновесеност, характерни за истинския държавен мъж. Страстна и спонтанна натура, по душевни заложби той прилича поскоро на своя дядо. Властническата воля, присъща на всички представители на династията на Ираклий, се изразява при него, както и при Констанс II, в разточителен деспотизъм, непознаващ задръжки и предразсъдъци. При това той носи име, силно задължаващо, но и мамещо към големи изкушения. Имайки пред очите си примера на Юстиниан I, дълбоко пропит от усещането за собственото си величие и императорски блясък, младият владетел твърде често се ръководи от горещото си себелюбие и ненаситното си желание за слава. Неудържимият му деспотизъм и изключителната му чувствителност често пъти го тласкат към действия, спечелващи му лошо име сред съвременниците и потомците. Тези именно негови действия успяват да засенчат и значението на управлението му в съвременната историческа наука. При все това като истински представител на рода на Ираклеоните Юстиниан II е надарен владетел, с ясен поглед за нуждите на държавата.

---

685 г., тогава вече са минали повече от три години от държавния конфликт. Писмо на Юстиниан II от 17 февруари 687 г. до папата (както и надгробният надпис за бащата от папа Йоан VII) се датира във втората година на управлението на Юстиниан.

Благодарение на решителната победа на Константин IV, положението на империята на изток става благоприятно, докато, напротив, халифатът след смъртта на Моавия е скован от вътрешни размирици. Абдалмалик, който сяда на халифатския трон в същата година, в която Юстиниан II поема властта във Византия, си поставя за цел укрепване на отношенията с империята чрез нов мирен договор. Договорът донася на Византия значителни предимства — не само са завишени плащанията, които Константин IV е наложил на арабите, но и приходите от Кипър, от една страна, и от Армения и Иверия, от друга, са поделени между двете договарящи се страни[1]. От този момент насетне за много столетия напред Кипър се превръща в кондоминиум за двете сили[2].

Спокойствието на изток дава на Юстиниан II възможност да обърне внимание на Балканите. Още през 687-688 г. той прехвърля кавалерийски формирования от Мала Азия към Тракия, за да може, както свидетелства Теофан, „да подчини българите и склавините“[3]. Начело на тази армия, през 688-689 г. той предприема голям поход, насочен предимно срещу славяните. След сблъсък с българите той атакува Солун и „подчинява големи маси славяни“[4]. Развоят на този военен поход хвърля силна светлина върху тогавашното положение на Балканите: за да достигне от Константинопол до Солун, императорът трябва да си пробива път с помощта на силни, специално формирани за целта военни части, през населена със славяни страна. Достигането му до Солун се оценява като голям военен успех. Той отбелязва победата си с тържествено влизане в града и щедри дарове за църквата „Св. Димитър“, носеща името на закрилника на Солун[5]. Поробените

1 Dölger, Reg. 257.

2 Вж. R. J. H. Jenkins, Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688-965, Studies presented to D. M. Robinson (1953) 1006 и сл.

3 Theophanes 364, 8.

4 Theophanes 364, 13.

5 Вж. едикт на Юстиниан II от 688/89 г. (втори индикт), с който императорът дава на църквата „Св. Димитър“ в Солун една солница като освободена от данъци собственост, в знак на благодарност за подкрепата срещу „общия враг“. Тук се споменава и за посещение на императора в Солун. Вж. A. Vasiliev, An Edict of the Emperor Justinian II, September 688, Speculum 18 (1943) 1 и сл. и H. Grégoire, Un Edit de l'Empereur Justinien II, daté de

славяни Юстиниан нарежда да бъдат преместени в Мала Азия и заселени в темата Опсикион като стратиоти[1]. По този

septembre 688, Byz. 17 (1944/45) 119 и сл., също и A. Vasiliev, L'entrée triomphale de l'empereur Justinien II à Thessalonique en 688, Orient. christ. per. 13 (1947) 352 и сл. Не зная защо двамата учени твърдят, че едиктът е издаден през септември 688 г., докато в действителност на десети ред в едикта ясно се казва, че собствеността на църквата „Св. Димитър" върху подарената й солница трябва да се приеме от септември „на настоящия втори индикт", което означава, че приходите от подарения обект ще се изчисляват от началото на годината. Като паралел в тази връзка вж. Питакиона на Михаил VII Дука от февруари 1073 г., с който се урежда предаването на някои имоти на Андроник Дука и се потвърждава, че приходите за получателя ще се отчитат от началото на настоящия индикт (следователно от септември 1072 г.): Miklosich-Müller VI, 4 и сл. Следователно трябва да се задоволим с констатацията, че едиктът на Юстиниан, съответстващ на втория индикт, е издаден през 688/89 г. и точно през тази година според Theophanes е походът на Юстиниан II, тъй като 6180 г. от сътворението тук съответства на 688/89 г. (според резултатите в: Ostrogorsky, Chronologie). St. Kariakides, Ἱστορικὴ τοιχογραφια της εκκλησιας του αγιου Δημητριου: Τρεις διαλεξεις, Thessalonike 1953, 5 и сл. коментира едикта в рамките на един доклад по темата, разглеждана и от Василиев, цит. съч., за триумфалното влизане на Юстиниан II в църквата „Св. Димитър". Вж. също E. Kantorowicz, The King's Advent, The Art Bulletin 26 (1944) 216, Anm. 63, и J. D. Breckenridge, The Long Siege of Thessalonika, BZ 48 (1955) 116 и сл.

1 Theophanes 364, 15. С това преселване на славяните трябва да се свърже и булата, която Панченко публикува в Памятник славян в Вифинии, ИРАИК 8 (1902) 15, чиято легенда на първа страница звучи: ΑΠΟ ΥΠΑΤΩΝ, а на задната страница, според правилното мнение на G. Schlumberger, BZ 12 (1903) 277, ΤΩΝ ΑΝΔΡΑΠΟΔΟΝ ΤΩΝ ΣΚΛΑΒΟΩΝ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΩΝ ΕΠΑΡΧΙΑΣ. Следователно оловната була трябва да се датира през 694/95 г. (VIII индикт), а изобразеният на нея император да се разглежда като Юстиниан II. Тя е принадлежала на императорски служител, на когото са били подчинени славянските военнопленници, заселени във Витиния, западната част на темата Опсикион, който е носел титлата απο υπατων. Връзката с Юстиниан II защитава още Кулаковский, История III, 360, който показва, че датировката на Панченко за 650 г. изхожда от погрешни предпоставки. Неправилно Кулаковский иска да датира оловната була през 710/11 г. (по-правилно е 709/10). С тази датировка не се съчетава младежкият почерк на императора; освен това по време на второто си управление Юстиниан обикновено е изобразяван заедно със своя син и сърегент Тиберий: вж. Wroth, Byz. Coins II, 354 и сл., pl. XLI. P. Charanis, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, Byz. 18 (1948), се връща към датировката на Панченко в 650 г., тъй като той, странно защо, приема като чиста монета съобщението на Theophanes, че Юстиниан унищожава населените в Опсикион след 688 г. славяни през 692 г. Вж. също възраженията на A. Maricq, Notes sur les Slaves dans le Péloponnése et en Bithynie, Byz. 22 (1952) 348 и сл., който се застъпва за моята датировка 694/95 г. Към тази датировка се придържат и А. Василиев, цит. съч. 366 и H. Grégoire, цит. съч. 123 (вж. и предишната бележка). Вж. също и Viz. Izvori I, 245.

начин започнатото от Констанс II колонизиране на славяните в Мала Азия продължава, и то в много по-широки мащаби. Заселените в Опсикион славянски племена трябва да са дали около 30 000 на военна служба[1]. Подобен прилив на свежи сили означава не само значително умножаване на византийската армия, но и допринася чувствително за стопанското регенериране на опустошената от вражески набези страна.

Разселването на славяните към Мала Азия е най-значимото, но далеч не единственото политическо събитие от онова време. В империята са призовани и мардаитите, християнски разбойнически народ, населяващ аманоската област, който някога е направил добра услуга на византийците в битките срещу арабите, макар че постепенно минава на арабска страна. Византия установява мардаитите като морска войска в Пелопонес, на остров Кефалония, в епирското пристанище Никополос, както и в областта на Аталия по южното крайбрежие на Мала Азия[2]. И най-накрая Юстиниан II преселва жители на Кипър към територията на Кизик, която по време на обсадата на Константинопол е силно наранена и има жизнена нужда от опитни моряци.

Преселването на кипърците не оставя незасегнати интересите на халифата и тъй като Юстиниан II, съзнавайки превъзходството си, подминава без особено внимание протестите на халифа, през 691-692 г. се стига до военен сблъсък. Междувременно новите славянски войски преминават на страната на врага и последицата от това е, че византийците понасят тежко поражение при Севастополис в Армения (сегашния Сулу-сарай)[3] и византийската част на Армения отново става подвластна на халифата. Арабите обаче, следвайки византийския пример, преселват славянските бегълци в Сирия и ги превръщат в свои войници за по-нататъшните битки с Византия. Естествено не бива да се доверяваме твърде много на писанията на Теофан, че Юстиниан II, от-

1 Theophanes 366, 1.

2 Вж. Honigmann, Ostgrenze 41.

3 За идентифициране на мястото на битката вж. A. Maricq, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, Byz, 22 (1952) 350 и сл.

мъщавайки си, е избил всички славяни във Византия[1], както и не бива да приемаме сериозно твърдението, че разселването на мардаитите означава безсмислено оголване на източната византийска граница, а преместването на кипърците претърпяло пълен провал и голяма част от преселниците загинали още по пътя[2]. Когато по-късно кипърците се завръщат в своята родина[3], още през десетото столетие те срещат славяни в темата Опсикион и мардаити както в темата на кивириотите, където техният военачалник заема важно място редом до стратега на кивириотите, така и в Гърция, където достигат ефективната сила от 5087 до 4087 души[4]. Следователно политиката на преселение, водена от Юстиниан II, се оказва успешна и колкото и тежко тя да се е отразявала на засегнатите народни маси, винаги е отговаряла на жизнените нужди на византийската държава. Със заселването на стратиотите в темите при Ираклий започва регенерирането на империята. Неговите наследници продължават делото му и дават нов тласък на обновителния процес, вкарвайки в обезкръвените имперски територии колонисти отвън и заселвайки ги като войници или селяни.

Изграждането на структурата на темите е един от най-важните проблеми на византийското развитие в ранното Средновековие. Макар че византийските исторически паметници никъде не засягат отблизо този въпрос, в тях все пак от втората половина на седмото столетие все по-често се споменават темите, което доказва факта, че организацията на темите все по-стабилно навлиза във Византийската империя[5]. Един документ на Юстиниан II от 17 февруари 687 г. споменава редом с двамата екзарси на Италия и Африка петима стратези: на Опсикион, анатолийския, арменския, на темата на карависианите и на темата на траките[6]. Докато малоазиатските теми по времето на Ираклий са напълно доста-

1 Theophanes 366, 1.

2 Theophanes 364, 5 и 365, 9.

3 Вж. De adm. imp., cap. 47, 24, ed. Moravcsik-Jenkins.

4 За славяните: De caerim. 662, 22; 666, 15; 669, 10; за мардаитите: ib. 654, 1 et passim.

5 Вж. Diehl, Régime des thèmes 276 и сл.; Gelzer, Themenverfassung 19 и сл.

6 Mansi XI, 737.

тъчни, при Константин IV темата Тракия е създадена за отбрана срещу българите[1]. По-късно при Юстиниан II в Централна Гърция възниква темата Елада[2]. Вероятно Юстиниан II е създал елементи на военноадминистративна организация и в областта Стримон, като отново заселва там славянски стратиоти[3]. По-голямата част на Балканския полуостров обаче остава извън сферата на влияние на византийската държавна сила и е в ръцете на българите и на отделни славянски племена. Кръгът на действие на старата илирийска префектура фактически се ограничава върху Солун и неговата околност. Без официално да е разпускана когато и да било, илирийската префектура постепенно угасва и префектът на Илирик се превръща в префект на град Солун[4].

Структурната организация на темите, развиваща се в Мала Азия все по-силно и пускаща корени постепенно и в определени области от Балканския полуостров, образува рамката, в която протича регенерирането на Византийската империя. В продължение на дълъг период от време византийското правителство с подчертана упоритост полага усилия да привлече на имперска територия колкото е възможно повече славяни и да ги засели в новосъздадените теми като стратиоти или селяни, като по този начин умножи военните сили на страната и я укрепи стопански. Вътрешното обновление, ко-

---

1 De thematibus, cap. 1, 25, ed. Pertusi. Вж. Kyriakides, Βυζ. Μελεται 117 и сл.; Lemerle, Philippes 120 f.

2 Първият стратег на Елада се споменава през 695 г.: Theophanes 368, 20; Nikephoros 38, 1. Вж. G. Ostrogorski, Postanak tema Helada i Peloponez, ZRVJ 1 (1952), където, мисля, успявам да докажа, че тема Елада не обхваща цялата територия на днешна Гърция, както се считаше по-рано, а се е ограничавала само върху областта на Средна Гърция.

3 Вж. S. De thematibus, cap. 3, ed. Pertusi и M. Rajković, Oblast Strimona I tema Strimon ZRVJ 5 (1958) 1 и сл.

4 Вж. Lemerle, Invasions 269 и сл. Не става ясно дали илирийската префектура престава да съществува, както Lemerle иска да приеме, още в средата на VII век, т. е. между първата и втората част на „Чудесата на Св. Димитър". Във всички случаи обаче много примамливо е предположението, че често цитираният откъс от писмо на Теодор Студит, в който се споменава за епарх в Солун още през 796 г. (Migne, P. G. 99, col. 917), всъщност визира градския епарх на Солун. Така отпада необходимостта да се приеме съвсем погрешната теза, че илирийската префектура продължава да съществува до IX век, т. е. до възникването на тема Тесалоника (Gelzer, Themenverfassung 35 и сл. Bury, Eastern Rom. Empire 223 и сл. и всички последващи изследвания.)

ето Византийската империя преживява от седмото столетие, се състои предимно в оформяне на силна селска класа и образуване на нова стратиотска войска. Укрепва и дребното собственичество, тъй като и заселените на парче земя стратиоти също са дребни собственици. Във военната служба стратиотът по правило е наследяван от своя най-голям син, който поема и обвързания с военната служба поземлен имот[1]. Останалите му потомци обаче създават излишък от свободна селска работна ръка, за която предоставената земя е естествено поле за труд. Освен това селянинът също може да бъде причислен към стратиотите. Свободните селяни и стратиотите принадлежат към една и съща класа и тъкмо тази класа се превръща в движеща сила за Византийската империя.

Едрото собственичество, което в ранновизантийско време придава облика на империята, търпи силен упадък след кризата между шестото и седмото столетие и е поставено на тежко изпитание при вражеските нападения. Почти немислимо е да очакваме, че старото едро собственичество ще издържи на щурма на авари и славяни, от една страна, и на перси и араби, от друга, оцелявайки в същите граници. Доколкото можем да видим, тези земи в по-голямата си част залязват и на тяхно място се появяват дребни собственици: свободни селяни, влизащи в притежание на необработваема земя и стратиоти от новите войски на темите.

Така и в равнинните части на Византийската империя настъпва коренна реорганизация, която поставя на нови основи социалната структура на държавата и насочва развитието ѝ в нова посока. Противно на това, градското дело във Византия показва стабилна последователност[2]. За разлика от

---

1 Basilika V p. 190 (ed. Heimbach).

2 Изследванията за историята на византийския град и отношенията му с античния полис са още в началото си. С изключение на важното съчинение на Bratianus, Privilèges, едва в последните години се появиха значителни проучвания по този въпрос. Вж. E. Kirsten, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongres, München 1958; F. Dölger, Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinfluste Stadt, Atti del 3 Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo, Spoleto 1958, 1 и сл.; G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in the Early Middle Ages, DOP 13 (1959) 45 и сл. Значим е приносът на руско-съветската византинистика. Вж. спец. изложенията на А.

събитията на Запад, градският живот във византийската територия не познава прекъсване в развитието си. Наистина многобройни градове, най-вече на Балканите, са разрушени от вражеските набези и по този начин върху голяма част от Балканския полуостров, откъснала се от византийското попечителство, градският живот за дълго замира. В Мала Азия, която остава под византийско владичество, градовете устояват и продължават съществуването си, като броят им там не показва чувствително намаляване. Колкото и малко данни да са достигнали до нас за византийския градски живот от ранното Средновековие, те несъмнено доказват, че византийските градове запазват своето значение като търговски и занаятчийски центрове и това обяснява факта, че паричното стопанство на Византия съхранява господството си. Градският живот е същностен елемент в последователността на византийското развитие. То гарантира бъдещето на традиционната държавна форма и по-нататъшния живот на античната, духовната и материалната, култура.

Новите взаимоотношения във византийското село се оглеждат най-ясно в прочутия Земеделски закон (Номос Георгикос), който дава представа за ежедневието на византийското селячество в ранното Средновековие[1]. Изглежда като че ли Номос Георгикос е насочен предимно към новите посе-

---

П. Каждан, Византийские города в VII-XI веках, Советская археология 21 (1954) 164, и Деревня и город, където авторът вярва в продължаващия и през ранното Средновековие упадък на византийските градове. От друга страна, Е. Е. Липшиц, К вопросу о городе в Византии VIII-IX вв., ВВ 6 (1953) 113, и Очерки 87, и М. Ю. Сюзюмов, Роль городов-емпориев в истории Византии, ВВ 8 (1956) 26. И двамата автори според мен с право приемат непрекъснатото съществуване на византийските градове. Вж. обобщаващия доклад за града и селото във Византия на Н. В. Пигулевская — Е. Е. Липшиц — М. Ю. Сюзюмов — А. П. Каждан, Город и деревня в Византии в IV-XII вв., Rapports du XIIe Congrrès Intrn. des Et. byz., Belgrade-Ochride 1961. В противовес на възгледите на Каждан, че нумизматичният материал доказва силен упадък на византийския град от VII век нататък вж. моите заключения, цит. съч. 48 и И. В. Соколов, Клады византийских монет как источник для истории Византии VIII-XI вв., ВВ 15 (1959) 50. Вж. също и Ph. Grierson, Commerce in the Dark Ages: A Critique of Evidence, Transactions of the Royal Historical Society, 5th Series, Vol 9 (1959) 123 и сл. Вж. и Г. Л. Курбатов, Ранневизантийский город (Антиохия в IV веке), Ленинград 1962.

1 За времето на създаване на Номос Георгикос вж. бележките към изворите за гл. II.

лища, създадени в процеса на колонизиране на опустошените земи. Оставаме с впечатлението, че селата са разположени в гористи местности, тъй като в закона се говори за разчистване на гористите земи от коренища и за култивиране на запуснати необработваеми площи[1]. Селяните, чиито правни взаимоотношения законът урежда, са независими собственици на земя. Те са данъчно задължени не на някой земевладелец, а изключително на държавата. Свободата им за придвижване е неограничена. Естествено това не означава, че по онова време въобще не е имало крепостни, зависими селяни, а по-скоро свидетелства, че независимото селячество представлява широк слой и под понятието „селяни" (георгии) тогава се е разбирало преди всичко независими собственици на земя. Законът ги обрисува забележително като господари на цялото свое състояние. Между впрочем те притежават не само земя и добитък, а и роби, които все още играят не малка роля във византийското селско стопанство. Земеделският закон е създаден с главната мисъл за защита на личната собственост на всеки човек.

Не по-маловажен е и фактът, че жителите на едно село образуват общност[2], чието съвместно съжителство намира

---

1 За това правилно посочва Липшиц, Виз. крестьянство 105 и Очерки 57.

2 Тази селска община няма нищо общо с общинско устройство, характеризиращо се с общо землище и периодично разделение на земята, каквото се считаше, че има във Византия и чието възникване се приписваше на влиянието на нахлуващите във Византия славянски племена, носещи „праславянски" общинен ред. Тази теория, която бе пусната в обръщение от Zachariä и беше оформена от Василевски и особено от Успенски, изхожда от погрешни предпоставки, тъй като нейните застъпници конструират древната славянска община по модела на руския мироглед, но тя е доста късно явление, което вече никой не оспорва. Съществуването на такъв общински ред при славяните по време на тяхното заселване на Балканския полуостров е факт, който засега най-малкото ни е неизвестен. С други думи: общинска уредба, характеризираща се с общинско землище, във Византия никога не е имало и ако трябва да се придържаме към изворите, ще трябва да кажем, че не знаем за подобна община и при древните славяни; община в горепосочения смисъл вероятно е имало във Византия, и то много преди славянското нахлуване, така, както я е имало в други земи и при други народи. Несъмнена е заслугата на Панченко, Крестьянская собственость, че без да се влияе от авторитета на Zachariä и великите си руски предшественици, успява да докаже на базата на старателен анализ на изворите, че поземлената собственост на византийските селяни е индивидуална, неограничена и наследствена. За съжаление Панченко не удържа тази своя позиция. Той, както и предшествениците му, насочваше

разнолики проявления. Нивите, лозята, плодните и зеленчуковите градини са абсолютна лична собственост на селянина, респ. на неговото семейство, като към това спадат и горски масиви — негова допълнителна собственост. Тази отделна допълнителна собственост първоначално произлизала от поделянето на взетата от селската общност за притежание територия, като в случай на нужда било възможно да се предприемат и нови допълнителни разделяния. Определени части от селската територия обаче оставали неделима собственост на общността. Пасищата се използват съвместно, стадата добитък на селото се пасат от пастир, чието заплащане осигурява общността.

Държавната управа разглежда селската общност като административно-фискална цялост. Жителите на общността трябвало да гарантират правилното постъпване на данъците и да компенсират плащанията на неплатежоспособните си съседи. С оглед преустройството на късноримската система на епиболе, предвиждаща принудително раздаване на пустеещи земи на собственици на плодородни парцели и натоварването им по този начин с данъчни задължения и за натрапената земя, тук става нещо подобно. Данъците за пустеещите парчета земя се прехвърлят върху съседите им, на които се пада и правото за ползване на въпросните парцели. За

мисълта си постоянно към общо землище и периодично разпределение на земята, за което обаче във византийските извори няма и следа. Той просто твърдеше, че във Византия изобщо не е имало селска община и така си противоречеше с изворите, които често споменават за община. Несъмнено славяните имат значителен дял за обновяването на Византийската империя през VII век, но не защото привнасят във Византия специфичен славянски общинен ред, както се опитваше да докаже една теория от погрешни предпоставки, а защото обновяват остаряващата империя с нови сили. Нахлуването на славянската маса в империята влияе върху увеличаването на броя на уседналите стратиоти и на свободните селяни във византийските теми. Значението на славяните за византийското развитие се подчертава особено от византинистите на Съветския съюз. Вж. Липшиц, Виз. Крестьянство. Lemerle, Histoire agraire 219, S. 63 и сл. също подчертава значението на демографската промяна, която става във Византия с появата на славяните през VII век. Теорията за внесения славянски общинен ред във Византия все по-често започва да се отрича и в съветската византинистика. Вж. Левченко, Материалы 28, 37 и особено М. Сюзюмов, Борьба за пути развития феодальных отношений в Византии, Византийские очерки, Москва 1961, 41. Вж. също и З. В. Удальцова — А. П. Каждан, Некоторые проблемы социально-икономической истории Византии, Вопросы истории 1958, 10, 83, също и сполучливите възражения на М. Ю. Сюзюмов, Некоторые проблемы истории Византии, 1959, 3, 101.

първи път в Земеделския закон срещаме този нов ред на солидарна задълженост към данъчните приходи, който покъсно се появява под названието Allelengyon[1]. Първичният момент е прехвърлянето вече на данъци, а не на земи, което в много по-голяма степен е естествена последица от прехвърлянето на данъците. Тъй като собственик е този, който плаща данъци — това е иманентно византийско правило, което вече встъпва в пълните си права.

Към края на седмото столетие системата за определяне на главните данъци вероятно също претърпява важни промени. Свързването на основните данъци с данъците на глава от населението, както ги определя създадената от Диоклетиан система на capitatio iugatio, запазила се и в първите години от управлението на Юстиниан II[2], е разрушена. Данъкът на глава от населението се отделя за в бъдеще от основния данък на по-висше стъпало и засяга безусловно всеки данъкоплатец. Повишаването на личния данък следователно вече не е свързано с предпоставката за имотна уседналост. Така отпада една важна причина за закрепостяването на данъкоплатеца към парчето земя, която ранновизантийската държава систематично поддържа, за да може, държейки сметка за тогавашния данъчен ред, да си осигури данъчни приходи в периоди, бедни откъм работна сила. Така промените в данъчната система стимулират свободата и незакрепостеността на селяните[3].

---

1 Връзката на тези разпоредби на Номос Георгикос (параграф 19) с реда Allelengyon посочва и Липшиц, Виз. крестьянство 104, докато Каждан, Город и деревня 169 и К вопросу об особеностях феодальной собственности в Византии VIII — X вв., ВВ 10 (1956) 63 — я отрича.

2 Вж. Vita Johannis V cap. 2 и Vita Cononis cap. 3. Вж. Hartmann, Byz. Verwaltung 90, 171 и Stein, Vom Altertum 150, 152.

3 Ostrogorsky, Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter, Byz. 6 (1931) 229 и сл., където се дискутира и проблемът επιβολη — αλληλεγγυον. Вж. също N. A. Constantinesku, Réforme sociale ou réforme fiscale? Bulletin de l'Acad. Roumaine, Section Hist. 11 (1924) 94 и сл., който обаче: 1. излага неправилно същността на обсъжданата данъчна реформа, тъй като приема облагането с данък на глава от населението само за лишеното от земя население; 2. отива твърде далеч с тезата, че данъчната реформа не само е предизвикала свободното движение на селяните, но че едва сега го е създала; 3. възражда старата теза на Zachariä, Paparrhegopulos, Василевски и Успенски и приема, че през VII до XI век крепостничеството напълно изчезва, без да признава, че и по това време се явяват παροικοι, което значи крепостни селяни. Основната разлика между επιβολη и αλληλεγγυον напоследък ос-

В непрестанен подем се намира също и поземлената собственост на църквите и на манастирите, множаща се непрекъснато от даряваните парцели от вярващите византийци от всички слоеве. Този процес, както и постоянното нарастване на броя на монашеството са израз на засилващата се мощ на църквата. Определена представа за внушителния ръст, който развитието на манастирите във Византия достига по това време, би могло да бъде свидетелството на патриарх Йоан от Антиохия от края на второто столетие, което въпреки очевидните преувеличения, с които е изпълнено, е достатъчно показателно. Този висш представител на източния клир и ревностен защитник на неприкосновената манастирска собственост твърди, че населението на Византийската империя преди разразяването на иконоборството се разделя на две големи групи — монаси и миряни[1]. На нарастването на броя на манастирите и монасите обаче съответства подобаващ ръст и на манастирската поземлена собственост[2].

Юстиниан II е изключително вярващ владетел. В надписите върху монетите той нарича себе си „сервус Кристи" и пръв сред византийските императори нарежда на обратната страна на монетите да бъде изобразен ликът на Христос[3]. Във времето на неговото управление попада и свикването на събор (691-692), който, допълвайки догматичните решения на двата предишни Вселенски събора — Петия от 553 г. и Шестия от 680-681 г., създава внушителна поредица от канони и поради това става известен с името Петошести и от мястото, в което е заседавал — куполната зала на императорския дворец (Трулоската зала) е наречен Трулски събор. 102-та канона на събора уреждат различни въпроси на църковното устройство и религиозните ритуали и поставят осо-

---

порва J. Karayannopulos, Die kollektive Staatsverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit, Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 43 (1956) 289 и сл. Вж. също Lemerle, Histoire agraire 219, S. 37 и сл.

1 Migne, P. G. 132, 1117 и сл.

2 Вж. Василевски, Материалы, Труды IV, 319. Вж. също някои проучвания за църковното земевладение във Византийската империя през V — VII век на М. Левченко, Церковные имущества V — VII вв. в Восточно-Римской империи, ВВ 2 (1949) 11.

3 Wroth, Byz. Coins II, 333 и сл. и Taf. XXXVIII и сл. Grabar, Empereur 164 und Iconoclasme 36 и сл.

бено ударение върху християнския морал на народа и клира. Заклеймявайки различни обичаи и традиции, отчасти заради езическия им произход, отчасти от морални съображения, тези канони предлагат интересен поглед към народния бит от онова време. Така например научаваме, че тогава са почитани древни езически празници, между които и този на Брумалиите, когато мъже и жени, облечени и маскирани, кръстосват из улиците, че по време на гроздобера се пеят песни в чест на Дионис, както и че при новолуние пред къщите се стъкмяват огньове и млади хора прескачат пламъците. Тези, както и много други, идващи от езически времена обичаи са забранени, като между другото и на студентите в Константинополския университет не се позволява да организират театрални представления[1]. Най-важно историческо значение обаче имат онези решения на Петошестия събор, в които проличават противоположните схващания на Източната и Западната църква, като например допускането на свещеническите семейства, или категоричното отхвърляне на римското съботно постене. По този начин, без да е постигнато догматично единство на Шестия вселенски събор преди едно десетилетие между Рим и Византион, отново се проявяват противоречия. Тогава не става дума за проблеми на вярата, а за въпроси, извеждащи на преден план разделното съществуване на двата световни центъра.

Нищо чудно, че папата отхвърля постановките на Петошестия събор. Юстиниан II се е надявал, по примера на своя дядо, да успее да сложи бърз край на конфликта. Той изпраща пълномощник в Рим, който трябва да арестува папата и да го заведе в Константинопол, за да бъде изправен той пред императорския съд. Положението обаче от времето на папа Мартин се е променило, авторитетът на императора в Италия вече не се радва на такава почит, а позициите на папата са укрепнали. Милицията на Рим, както и тази в Равена с такава настойчивост се възпротивяват на императорския пълномощник, че той е принуден да потърси благоразполо-

1 Действието на подобни забрани не бива да се надценява. Така например празникът на Брумалиите се провежда и по-късно, и то в самия императорски двор: Philotheos, ed. Bury, 175.

жението на папата, за да спаси живота си. Това се превръща в отмъщение за оскърблението, което преди четирийсет години папството е принудено да понесе от страна на византийския император. Унижението, на което този път е подложен императорът, остава без реванш, защото скоро след това Юстиниан II е свален.

Политиката, водена от династията на Ираклеоните, която превръща в главен стожер на империята дребната поземлена собственост на стратиотите и свободните селяни, не би могла да е особено приятна на византийската аристокрация. При Юстиниан II управленската политика придобива особено силна антиаристократична насоченост и суровата, предизвикателна личност на младия император, който не се бои да употреби сила, извежда това противоречие на преден план. Както свидетелстват добре осведомени източни извори, този начин на действие на Юстиниан заплашва аристокрацията с пълно унищожение. Междувременно обаче много от мерките, които той прилага, не са в състояние да спечелят симпатиите на широките народни слоеве. Неговата колонизаторска политика, колкото и да отговаря на нуждите на държавата, за пряко засегнатите от нея е свързана с големи трудности, тъй като откъсва хора от родината им и ги запраща в непозната и необичайна за тях земя. Освен всичко това управлението на Юстиниан II донася на поданиците му тежко финансово бреме, тъй като императорът, следвайки стъпките на именитите си предци, с разточителна страст се хвърля в мащабна строителна дейност[1]. Коравосърдечният фискализъм изпълва народната душа с огромна ненавист към натоварените с ръководството на финансовия сектор служители, сакелария Стефан и логотета на геникона Теодот, които явно са се отличавали с невероятна суровост и безогледност. Недоволството срещу управлението на Юстиниан II избухва в края на 695 г. и партията на Сините възкачва на императорс-

1 Той разширява императорския дворец и изгражда две огромни и разкошни зали, които свързват тронната зала, Хрисотриклинион, с двореца Дафни и с хиподрума, едната от тях се нарича Лавзиакос, а другата получава името Триклинион от времето на Юстиниан. Вж. Беляев, Византина I (1891) 45; J. Ebersolt, Le Grand Palais de Constantinople (1910) 77 и сл., 93 и сл.; J. B. Bury, The Great Palace, BZ 21 (1912) 219 и сл.

кия престол провъзгласения за стратег на новата тема Елада Леонтий[1].

Докато двамата главни помощници на Юстиниан — сакеларият Стефан и логотетът Теодот, стават жертви на народния гняв, на самия Юстиниан му е отрязан носът. Детронираният император е заточен в Херсон, където някога папа Мартин завършва живота си като изгнаник.

4. Залезът на династията на Ираклеоните

Превратът от 695 г. изважда Византия от равновесие. Започва период на размирици, който трябва да е продължил повече от двайсет години. Това време на вътрешна разруха поставя империята пред нови опасности и ѝ донася нови, чувствителни загуби. Първата значителна загуба е прощаването със северноафриканското крайбрежие. Набезите на арабите към екзархата на Картаген наистина утихват за дълъг период, но залезът му се оказва само въпрос на време, след като Констанс II със своя план не предвижда действена защита на западните имперски територии. През 697 г. арабите нахлуват в латинска Африка и с бърз победен марш обсаждат Картаген. Византийската флота, която император Леонтий (695-698) по спешност изпраща към Африка, се опитва отново да овладее положението. Когато обаче през следващата пролет по море и суша настъпват подсилени арабски военни части, византийците са принудени да приз-

1 Georg. Mon. II, 731, 17 (ed. de Boor): στασιασας Λεοντιος ο πατρικιος αναγορευεται νυκτος υπο του δημου των βενετων βασιλευς. На това място първи обърна внимание М. Левченко, Венети и прасини в Византии в V — VII вв., ВВ 1 (1947) 182, който представя много добре и данните на ориенталските извори за борбата на Юстиниан II срещу дворянството. Цитираният пасаж показва, че Юстиниан II, както и Ираклий, също се е опирал на партията на Зелените и е бил противник на Сините. Той показва още, както правилно подчертава Левченко, погрешността на възгледа, че политическата активност на народните партии се прекратява още по времето на Ираклий. Този възглед, който доскоро беше господстващ, трябва да бъде напълно отречен, като съблюдаваме забележителните изворови доказателства, които Maricq, Partis populaires 63 и сл. привежда и които доказват политическото значение на димите поне до началото на IX век.

ният надмощието на врага и да му отстъпят земите. Последицата от поражението е това, че византийската флота се надига срещу Леонтий и провъзгласява за император Апсимар — друнгария на Кивириотон. Благодарение на съпричастието на градската милиция от редиците на Зелените той с лекота успява да завземе столицата и се качва на престола като Тиберий II (698-705). Така както предходникът му дължи властта на Сините, той пък я получава благодарение на Зелените[1]. Свалените Леонтий е затворен в един манастир, след което и на него, както и на сваления преди три години Юстиниан му е отрязан носът.

Правителството на Тиберий II не предприема опит да си възвърне загубения екзархат на Картаген или поне да се възпротиви на по-нататъшното напредване на арабите. А те, макар че в настъплението си непрестанно са принудени да се бият с местни мавърски племена, още в първите години на осмото столетие достигат брега на океана. По-сериозна съпротива арабите срещат едва при Септем (днешна Céuta, на пътя за Гибралтар) — западния преден пост на империята по африканското крайбрежие. След падането на крепостта през 711 г. арабите вече държат в ръцете си целия северноафрикански бряг, като същевременно започват да завладяват и Испания, където само за няколко години слагат край на вестготското господство. Така по обиколния път през Африка от запад те навлизат в Европа, след като яките стени на Константинопол спират пътя им от изток.

Междувременно династията на Ираклеоните в лицето на Юстиниан II още веднъж се устремява към властта. Неспокойният дух на Юстиниан не се огъва нито след жестокото осакатяване, нито от изгнанието в далечен Херсон. Нито за миг той не се примирява със съдбата си и мисли за завръщане и отмъщение. Изглежда, особено го е обнадеждила смяната на трона през 698 г. — поведението му започнало да става все по-подозрително, заради което местната упра-

1 Вж. A. Maricq, Partis populaires 66 и сл. на базата на анонимна брюкселска хроника, изд. от F. Cumont, Chroniques byzantines du manuscrit 11376 (Anecdota Bruxellensia I) p. 30: 'Αψιμαρος ανηγορευθη υπο των πρασινων, στεφθεις υπο του αυτου Καλλινικου πατριαρχου.

ва на Херсон решава да го изпрати на правителството в Константинопол. Предупреден навреме, Юстиниан избягва в Хазарското царство, приет е от хазарския хан с почести и се оженва за неговата сестра, която преминава към християнската вяра и взема името Теодора — както се е наричала съпругата на Юстиниан I. Действията на Юстиниан създават все по-големи грижи на Константинопол — в царския двор на хазарите пристигат пратеници на император Тиберий, които искат екстрадирането на Юстиниан. За да не допусне помрачаване на добрите отношения с Византия, ханът решава да уважи молбата на византийското правителство. Отново предупреден навреме, Юстиниан се изплъзва от застрашаващата го опасност с бягство и след множество приключения достига западните брегове на Черно море. Тук той влиза във връзка с българския хан Тервел и си осигурява подкрепата му. През есента на 705 г. той се появява начело на голяма българо-славянска войска, придружаван от Тервел, пред Константинопол. Срещу стените на византийската столица обаче тази армия се оказва безсилна. Три дни минават без никакъв успех, а претенциите на Юстиниан към престола са посрещнати с присмех и подигравки. Тогава той, заедно с няколко свои смели съратници, се промъква в Константинопол по тъмно през една тръба на акведукта. В изненадания град избухва паника, Тиберий побягва, освобождавайки полето за своя безстрашен противник. Юстиниан, който по всяка вероятност е намерил в Константинопол не само врагове, но и поддръжници, успява да завземе двореца и след десетгодишно, изпълнено с приключения изгнание, да седне отново на трона на дедите си. В продължение на седем години (705-711) в световния град на Босфора царува императорът „с отрязания нос“ Rhinotmetos, без да обръща внимание на жестокото си осакатяване и отритването, което то символизира. Неговата изключителна воля доказва недостатъчната действеност на този вид санкции, който през седмото столетие е прилаган твърде често. От този момент нататък такова физическо посегателство не е упражнявано повече спрямо претенденти за престола или коронован императори. Тро-

на Юстиниан дели със своята съпруга Теодора, която след успеха на преврата пристига от Хазарското царство в Константинопол, довеждайки със себе си и междувременно родения син. Той получава името Тиберий и е провъзгласен за съимператор.

Както наградите и почестите, на които се радват приятелите и помощниците на Юстиниан, така и отмъщението, което се стоварва върху главите на враговете му, са невероятни. Подновени са трибутните плащания за България от времето на Константин IV[1]. Като особено отличие ханът на българите получава титлата кесар, която колкото и да е загубила някогашната си стойност, по волята на императора все още е най-високото почетно византийско отличие. За първи път цар на чужда държава получава тази славна титла, която наистина не дава на притежателя си дял в императорската власт, но пък му гарантира част от императорската почит. Преди Тервел да замине за страната си с богати дарове, като носител на честта да бъде кесар той полага клетва за вярност към византийския народ, според която би могъл да седи на трона редом до императора[2]. А заловените по време на бягството Тиберий-Апсимар, както и сваленият и осакатен преди седем години Леонтий са наказани с публично опозоряване и екзекутирани. Много на брой висши офицери са обесени на стените на Константинопол. На патриарх Калиник, който е короновал Леонтий, за назидание са извадени очите. Това обаче са само първите жертви на един систематичен терор, поставящ си за цел да унищожи из корен всякакви врагове на императора.

Славата си на кръвожаден тиранин, с която се ползва сред съвременниците и потомците си, Юстиниан напълно заслужава по време на второто си управление. Обладан от ненаситна жажда за отмъщение, в заслепението си той забравя належащите държавни задачи, омаловажава войната с враго-

1 Вж. Дуйчев, Проучвания 5 и сл.

2 Nikephoros 42, 23. Съобщението на Theophanes 376, че скоро след това Юстиниан нарушава мира и напада българската държава, едва ли е достоверно, тъй като войските на Тервел са подкрепяли Юстиниан както през 705 г., така и през 711 г.

вете на империята и хвърля всичките си сили в изтощителна битка с вътрешните си противници.

Полза от това извличат арабите. През 709 г. те обсаждат Тиана — една от най-важните крепости в кападокийската гранична област. Византийската войска, която им се противопоставя, е недостатъчна и със слабо командване, тъй като най-способните ѝ предводители вече са станали жертва на терора. Тя е напълно сразена, след което Тиана, изтощена от дългата обсада и лишена от всякаква надежда за помощ, се предава на врага. При нападенията си срещу Киликия през 710 и 711 г. арабите по всяка вероятност не са срещнали и най-малка съпротива и успяват да завземат множество укрепления. Едно малко арабско подразделение се осмелява да достигне чак до Хрисопол.

Междувременно императорът, незадоволен от масовите екзекуции във Византия, заповядва наказателна акция срещу Равена като отмъщение за враждебното настроение, което жителите ѝ са демонстрирали срещу императора по време на първото му управление. Градът е подложен на опустошително плячкосване, най-видните представители на населението му са оковани във вериги и пратени в Константинопол, а на епископа на града са избодени очите. Конфликтът с Рим обаче заради постановленията на Петошестия събор е разрешен по мирен път — в края на 710 г. по покана на императора папа Константин I се отправя към Константинопол, където е посрещнат с най-големи почести.

Макар непосредствено след наказателната акция срещу Равена през 709 г. в града да избухва въстание — в края на 710 или началото на 711 г., скоро след това Юстиниан заповядва подобни мерки и срещу Херсон, мястото на някогашното му изгнание. Разплатата тук е още по-жестока отколкото в Равена. Тя обаче коствала и главата на Юстиниан. Недоволството се надига най-напред сред населението на Херсон, след което обхваща императорската армия и флотата и техните военачалници, които понасяли гнева на мнителния си император за всеки неуспех. Вълненията са подкрепени от хазарите, които междувременно са разпростерли властта си върху Кримския полуостров[1]. За импера-

1 Вж. A. Vasiliev, The Goths in the Crimea (1936) 83 и сл.

тор е провъзгласен арменецът Вардан и когато в началото на 711 г. той застава пред Константинопол с едно флотско подразделение, градът му отваря вратите си. Вече никой не е в състояние да помогне на Юстиниан. Свалените император намира смъртта си от ръката на един свой офицер. Главата му е изпратена в Рим и Равена и изложена на показ. Убит е и неговият малък син и престолонаследник Тиберий[1]. Така славната династия на Ираклеоните залязва в кръв и жестокост.

Това е първата византийска династия в истинския смисъл на думата. Една династия, чиито представители от пет поколения управляват империята в продължение на цяло столетие. Пред очите ни преминава цяла галерия от образи на държавни мъже, у които съжителстват редом качества от действителна политическа величина и своеобразна болезнена амбициозност. Великият Ираклий, който обновява империята и начело на своята армия започва свещената война и празнува забележителни победи над могъщото царство на персите, но после изнемогнал и безсилен, безучастно наблюдава напредването на арабите и завършва живота си с тежко умопомрачение; Констанс II, син на един слаботелесен охтичав баща, който, обременен със спомените за кървави семейни разпри, сяда на трона едва дете, но се оказва упорит и смел, макар че става жертва на една лишена от смисъл идея; Константин IV, героичният победител на арабите, който след своя прадядо повече от всеки друг заслужава званието Спасител на империята, голям пълководец и държавник, напуснал живота едва 33-годишен; Юстиниан II — изключително надарен владетел, който както никой друг допринася за изграждането на новата държавна организация, обаче с безграничния си деспотизъм, неуравновесеност и нечовешка, на моменти болезнена жестокост става причина за трагичната си съдба и причинява залеза на династията.

Съзидателната епоха на династията на Ираклеоните намира своя край с първото управление на Юстиниан II. В

1 За второто управление на Юстиниан II и свалянето му вж. Ch. Diehl, Choses et gens de Byzance (1926) 190 и сл.

отрязъка от време обаче, който обхваща периода от идването на власт на Ираклеоните до първото падане на Юстиниан, попада най-тежката битка за съществуване, на която някога византийската държава е била излагана, и най-дълбокото вътрешно преобразувание, което някога е преживявала. Победила персите и аварите, Византия е принудена да отстъпи големи и богати територии на арабите. Областите в центъра си обаче империята успява да съхрани след сурови битки и така да пресече пътя на исляма към Европа, осигурявайки на самата себе си авторитета на велика сила. Обхватът на империята значително се свива, но в своите нови граници Византия е вътрешно по-компактна и здрава. На древното късноримско държавно дело е вдъхнат нов живот чрез радикални вътрешни реформи и прилив на млади, неизползвани сили отвън. Империята получава строг, единен военен управленски ред и нова армейска организация, основаваща се на силите на зависимите от земята стратиоти. Ражда се силно, неограничено в движението си селячество, което разорава новите земи и като данъкоплатец съставлява най-сигурната опора на държавното стопанство. Върху предпоставките, които седмото столетие създава, се опира за в бъдеще могъществото на византийската държава. Благодарение на обновлението си при династията на Ираклеоните, Византия успява да издържи в отбранителната битка срещу араби и българи и в крайна сметка да премине в Азия и на Балканския полуостров към решително и победоносно настъпление.

Колко богата е обаче тази епоха на исторически битки, толкова бедна е откъм културно съзидателство. Защото с отмирането на стария аристократичен слой изчезва и представляваната от него древна култура и времето на Юстиниан с блясъка и богатството на литературата и изкуството е последвано от седмото столетие нататък от период на културна пустош. Това придава на епохата тъмен оттенък, доколкото чисто източната суровост на обичаите навлиза във Византия. Изобразителното изкуство е оскъдно, светската литература и науката — безгласни. Думата има, активизирана от нови религиозни спорове, теологията. Църквата придобива все по-

голяма тежест. Византийският живот получава мистично-аскетична насоченост. Мистици са самите императори — „Освободител на светата земя“ — Ираклий, „Светилник на православието“ — Константин, „Служител на Христос“ — Юстиниан.

Римската универсална империя вече е останала в миналото. Докато на запад се създават германските кралства, Византия, колкото и здраво да се държи за римските държавнически идеи и традиции, се превръща в средновековна гръцка империя. Гръцката култура и език, които окончателно удържат победа в източната част над изкуствено създадения романизъм в ранновизантийската преходна епоха, дават на тази държава собствен облик и повеждат развитието ѝ в нова посока.

III

ЕПОХАТА НА ИКОНОБОРСКАТА КРИЗА (711-843)

Извори

Основни за първия период в тази част са цитираните погоре хроники на патриарх Никифор (до 769 г.) и на Теофан (до 813 г.). Разбираемо е, че двамата хронисти описват иконоборството от позицията на иконопочитатели[1]. Същата тенденция се откроява и в по-богатата историопис, отнасяща се към втория период на иконоборчеството. Световната хроника на Георги Монах, издадена по времето на Михаил III (842-867), обхваща събитията до 842 г. и е една типична монашеска хроника[2]; самостоятелна стойност на извор има само заключителната част от 813 до 842 г., тъй като предхождащите части са предимно преписвани от Теофан.

С времето след описаната от Теофан епоха започва и най-важната част от Световната хроника на Симеон Логотет. Хрониката е от средата на X век и е достигнала до нас в няколко различни преписа: в т. нар. Хроники на Теодосий Ме-

1 Публикуваното посмъртно голямо проучване на изворите от К. Н. Успенский, Очерки по истории иконоборческого движения в византийской империи в VIII — IX вв. Феофан и его хронология, ВВ 3 (1950) 393-438 и 4 (1951) 211-262, се опитва да докаже, че използваният от Theophanes и от Nikephoros извор за тази епоха произхожда от иконоборческия лагер и носи симпатизираща на иконоборците тенденция, но двамата писатели са обърнали значението му. Един внимателен анализ на изворите показва, както отбелязах още във френското и в английското издание на тази книга (1956), че подобна теза не е основателна. След като например понижаването на цените на хранителните продукти при Константин V се обяснява от двамата писатели с факта, че алчният иконоборец се е презапасил със злато, заради което го наричат новия Мидас (Theoph. 443, 19; Nikeph. 76, 5), то е съвсем очевидно, че това присмехулно сравнение се намира в техния общ извор. До същия резултат, на базата на същите аргументи и без да познава моите бележки, достига и Alexander, Patriarch Nicephorus 158 и сл.

2 Изд. C. de Boor, 2 Bde., Leipzig 1904; интерполираната редакция, заедно с продължение при Е. Муралт, Петербург 1859.

литин[1], на продължителя на Георгий Монах Лъв Граматик в многобройни нередактирани ръкописи[2], сред които и един старославянски превод[3]. Вторият период на иконоборството се осветлява подробно от първите три книги на Йосиф Генезий, който пише по времето на Константин VII (945-949), както и от първите три книги на компилативното произведение, познато като „Продължение на Теофан" (Οι μετα Θεοφανην, Theophanes continuatus), създадено по разпореждане на Константин VII[4]. Сведения за българския поход на Никифор I и съдбоносната битка на 26 юли 811 г. се съдържат в откритията от Дуйчев, подробен и анонимен Διηγησις, който се основава на съвременни, издадени непосредствено след битката съобщения[5]. Доста подробно изложение за управлението на Лъв V (813-820) откриваме в друго анонимно описание[6]. Според убедителните изводи на Грегоар[7] разказът за българския поход от 811 г. и Историята на Лъв VI са от

1 Изд. Th. Tafel, München 1859.

2 Вж. С. П. Шестаков, ВВ 4 (1897) 167 и 5 (1898) 19.

3 Изд. В. И. Срезнецкий, Петербург 1905. По сложния проблем за състава на това съчинение и отношението между отделните рецензии вж. спец. В. Г. Василевский, Хроника Логофета в славянском и греческом, ВВ 2 (1895) 78-151; Г. Острогорски, Славянский перевод хроники Симеона Логофета, СК 5 (1932) 17; А. Каждан, Хроника Симеона Логофета, ВВ 15 (1959) 125. Вж. също и литературата при Moravcsik, Byzantinoturcica I, 517 и сл.

4 По въпроса за изворите на Генезий и на Теофановото продължение вж. F. Barišić, Les sources de Génésios et du continuateur de Théophane pour l'histoire du règne de Michel II, Byz. 31 (1961) 257 и сл., който показва също, че за времето на Михаил II (820-829) и двамата писатели са използвали споменатия в библиотеката на Фотий текст от съвременника на събитията Сергиос Хомологет. Вж. също: От същия, Dve verzije u izvorima o ustaniku Tomi, ZRVI 6 (1960) 145 и сл., както и изворите към гл. IV.

5 Има три издания: Дуйчев, Списание наЪлг. академия на науките 54 (1936) 147; Бешевлиев, Годишник на Софийския университет 33, 2 (1936); Grégoire, Byz. 11, (1936) 417 и сл. За историята на България през IX век трябва да се вземат под внимание освен съобщенията във византийските извори и старобългарските надписи: В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, Годишник на Софийския университет 31, 1 (1934) и Добавки и отпратки, ibid. 32, 5 (1935); вж. също H. Grégoire, Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare, Byz. 9 (1934) 745 и сл.

6 Scriptor incertus de Leone Armenio в Бонския Корпус след Лъв Граматик.

7 H. Grégoire, Un nouveau fragment du „Scriptor incertus de Leone Armenio", Byz. 11 (1936) 417 и сл. и Du nouveau sur la chronographie byzantine le Scriptor incertus de Leone Armenio est le dernier continuateur de Malalas, Bull. de l'Acad. de Belgique 22 (1936) 420 и сл.

един и същи автор и могат да се разглеждат като отделни фрагменти на едно недостигнало до нас историческо произведение[1]. Трябва да бъде спомената и важната Хроника от Монемвасия със сведенията ѝ за славянското господство в Пелопонес от края на VI до началото на IX век[2].

Съобщенията на византийските извори за византийско-арабските отношения съществено се допълват от информацията на арабските историографи, сред които на първо място ще назовем Табари (839-923). Табари е ерудиран учен и съставя Универсална история, която започва със сътворението на света и достига до негово време, като особено подробно се засягат византийско-арабските войни; по-старите извори най-често са цитирани буквално[3]. Голяма стойност за нас имат и описанията на арабските географи и по-специално на Ибн Хордадбех, Кудама и Ибн Ал Факих. Те предлагат важни сведения за отношенията във Византийската империя и по-точно за организацията на войската и за темната организация[4]. Както посочват по-новите изследвания и по-специално проучванията на Грегоар, византийският народен епос за Дигенис Акрит също съдържа богат исторически материал за византийско-арабските войни[5].

---

1 Както сочи L. Tomić, Fragmenti jednog istoriskog spisa IX veka, ZRVI 1 (1952) 78, изгубеното съчинение е съставено през втората половина на IX век (след християнизирането на България) и не е продължение на хрониката на Малала, както приема H. Grégoire, а една съвременна история.

2 N. Bees, Το περι της κτισεως της Μονεμβασιας χρονικον, Βυζαντις 1 (1909) 37 и сл. Също и P. Charanis, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlement in Greece, DOP 5 (1950) 141 и сл., където са посочени и по-раншните работи на този автор, както и останалата литература по проблема. Съвсем основателно Charanis подчертава достоверността на данните в Хрониката от Монемвасия и изказва предположението, че в основата ѝ вероятно също стои споменатото по-горе изгубено историческо съчинение, тъй като в отделните ѝ части се идентифицират разказът за българския поход на Никифор I и историята на Лъв V.

3 Изд. M. J. de Goeje, 3 тома (1879). Най-важните данни на арабските историци за времето на аморейската династия представя накратко Vasiliev, Byzance et les Arabes I, App. 267-394. (За времето на македонската династия: Vasiliev, Byzance et les Arabes II, 2.)

4 Вж. M. J. de Goeje, Bibl. geogr. Arab. VI (1899) 77 и сл. и 197 и сл. E. W. Brooks. Arabic Lists of the Byzantine Themes, Journ. of Hell. Stud. 21 (1901) 67 и сл. Вж. също и образцовото издание (в англ. превод и много добър коментар на анонимно персийско географско съчинение от 982 г. от V. Minorsky, Hudud al-'Alam, London 1937.

5 Вж. обобщаващо: H. Grégoire, 'Ο Διγενης 'Ακριτας. 'Η βυζαντυη εποπομια

Подобно на гореспоменатите византийски хронисти и историографи, а дори и в по-голям мащаб, агиографската литература от тази епоха отразява позициите на иконопочитателите. Житията, посветени на мъченици на вярата закономерно имат панегиричен характер. Голяма част от тях са ценни извори, допълващи оскъдните съобщения в историческите писмена. От многобройните жития на светци, създадени в епохата на иконоборството, ще спомена само най-важните. Житието на Стефан Нови (†767), издадено през 808 г. на базата на по-стари сведения за Стефан, дякон в „Св. София", предлага най-старата и най-изчерпателна информация за преследванията на иконоборците по времето на Константин V[1]. Недостатъците, които имат произведенията от този литературен вид, се компенсират с изобилието от правдива житейска информация за историческите детайли. Първокласен извор е и Житието на Никита, игумен на манастира Медикион във Витиния (†824), което е съставено от неговия ученик Теостерикт скоро след смъртта на светеца[2]. Изключително значение не толкова за историята на иконоборството, колкото за вътрешната история на Византийската империя има съставеното през 821-822 Житие на Филарет Милостиви (†729)[3]. Историческа стойност имат още написаните от съвременник Житие на Йоан, епископ на Готиа[4], и Делата на 42 мъченици от Аморион[5].

Важни за първия период на иконоборството са писмата на патриарх Герман (715-730), които придобиват все по-голяма

στην ιστορια και στην ποιησι, New York 1942. Добро издание на епоса с англ. превод и коментар предлага J. Mavrogordato, Digenis Akrites, Oxford 1956. Руски превод на А. Й. Сиркин, Дигенис Акрит, Москва 1960. Вж. също проучванията на същия автор в: BB 18 (1961) 124-149; 19 (1961) 97-119; 20 (1961) 129-155 и подробния изследователски анализ по въпроса за Дигенис, ib. 17 (1960) 203-226.

1 Migne, P. G. 100, 1069-1186.

2 AA SS., April 1, App. 22-32.

3 Изд. на А. Василиев, ИРАИ 5 (1900) 49-86. Ново издание с френски превод: M. H. Fourmy et M. Leroy, Byz. 9 (1934) 112-67.

4 AA SS., Junii 5, 190 и сл.

5 Изд. V. Vasiljevskij и P. Nikitin, Mémoires de l'Acad. Imp. de St. Pétersbourg, VIII. Serie, VII, 2 (1905). Вж. също A. Vasiliev, ibid. III, 3 (1898).

историческа стойност[1], и специално трите речи на Йоан Дамаскин[2]. Νουθεσια γεροντος περι των αγιων εικονων предлага поучения на Георгий Кипърски и протоколно описание на диспут между този светец и епископ, привърженик на иконоборците. Това е един от онези диспути, които се умножават непосредствено преди събирането на Първия църковен събор, свързан с иконоборството[3]. Върху речите на Йоан Дамаскин се опират и издадените малко преди Никейския църковен събор текстове на Йоан от Йерусалим[4] и трактатът на непознат автор, за който се възприе името Adversus Constantinum Cabalinum. Трактатът е ползван от Йоан Дамаскин, Георгий Кипърски, а така също и от Йоан от Йерусалим[5]. Най-значимите теологични съчинения за втория период на иконоборството са писмата и трактатите на Теодор Студит[6], както и многобройните съчинения на горецитирания патриарх Никифор[7]. Трябва да се спомене също и писмото молба на източните патриарси до император Теофил (829-842) да не подкрепя иконоборците[8]. Наред с произведенията на Йоан Дамаскин и на Теодор Студит най-голямо значение за иконоборческия период имат решенията на VII вселенски събор в Никея[9]. Писмени съчинения на иконоборци в оригинален вариант не са достигнали до нас, тъй като VII вселенски събор от 787 г. нарежда да бъдат унищожени всички подобни текстове, а вероятно такова решение е било

1 Migne, P. G. 98, 156 и сл.

2 Migne, P. G. 94, 1232-1420.

3 Изд. с придружаващ коментар от Мелиоранский, Георгий Киприанин I. Вж. също E. Kurtz, BZ 11 (1902) 538 и сл.

4 На него принадлежи στηλευτικος λογος (P. G. 96, 1348-62) и друг нередактиран, но очевидно важен текст. Вж. Мелиоранский, Георгий Киприанин 99.

5 Migne, P. G. 95, 309-44; вж. също J. M. Hoek, Orient. christ. per. 17 (1951) 26.

6 Migne, P. G. 99.

7 Migne, P. G. 100, 169 и сл.; Pitra, Spicilegium Solesmense 1 (1852) 302 и сл. IV, 233 и сл.; съдържащото се в Codex Coislianus 93, f. 1- 158 до V и в Codex Gr. der Bibl. Nat. 1250 f. 173-332, основно теологично съчинение на Nikephoros, не е редактирано. За неговото съдържание подробно информира Alexander, Patr. Necephorus 242-262.

8 E. Duchesne, Roma et l'Oriente 5 (1912) 225 и сл. По-късна редакция предлага Migne, P. G. 95, 345 и сл.

9 Mansi 12, 959 и сл. и 13, 1 и сл.

прието и от Църковния събор през 843 г. Запазени са голям брой фрагменти, които се включват в официалните произведения с полемична цел. Така от решенията на Никейския събор могат да се реконструират постановленията на Първия иконоборчески синод от 754 г., а от произведенията на патриарх Никифор — постановленията на Втория иконоборчески синод от 815 г. и два текста на Константин V, които също предстои да бъдат оценени от гледна точка на историческото и идейно-историческото им съдържание[1].

От житията на съвременните папи особено ценно е житието на Григорий III[2], което разкрива и отношенията между Византия и Рим. Автентичността на двете писма на Григорий II до Лъв III, запазени в гръцкия им превод, е неоспорима и не бива да се отхвърлят като фалшификации[3]. Освен тях съществува и друго автентично писмо на Григорий II до патриарх Герман[4]. Показателни за позицията на Западна Ев-

1 Събрани и коментирани от Ostrogorsky, Bilderstreit 46 и сл. и 7 и сл. За решенията на иконоборческия синод от 815 г. вж. по-точното и по-пълно издание на P. Alexander, The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition, DOP 7 (1953) 58 и сл.

2 Duchesne, Liber Pontificalis I 415 и сл.

3 JE 2180 и 2182. Mansi 12, 959. Ново публикуване, което не може да се разглежда като критично издание на E. Caspar, Papst Gregor II. und der Bilderstreit, Ztschr. f. Kirchengesch. 52 (1933) 72 и сл. Аз защитавах достоверността, за разлика от по-старите изследвания (Duchesne, Liber Pontificalis 413 Anm. 45; Schwarzlose, Bilderstreit 113 и сл.), отчитайки някои грешки при превода и допълненията на по-късни преписвачи: Ostrogorsky, Querelle des Images 224 и сл. В допълнение вж. по-подробно E. Caspar, цит. съч. 29, който приема по-големи интерполации в първото писмо. Като оригинални приемат двете писма и: V. Grumel, Echos d'Orient 39 (1936) 234 и сл.; H. Menges, Die Bilderlehre des Johannes von Damaskus (1938) 167; Bréhier-Aigrain 452; Bréhier, Vie et mort 79; S. Der Nersessian, Une apologie des Images du VIIe siècle, Byz. 17 (1944/45) 64, n. 25. Вж. също и F. Dölger, BZ 33 (1933) 451 f. В противното ни убеждава H. Grégoire, Byz. 8 (1933) 761 и сл., който се връща към възгледите на Hartmann, Byz. Verwaltung 131 и сл.(вж. също Gesch. Italiens im Mittelalter II, 2 S. 118 Anm. 22) и според него второто писмо на Григорий е истинско, а първото е фалшификация, създадена по-късно на основата на първото писмо. J. Haller, Das Papsttum I (1936) 502, смята и двете писма за „груба фалшификация". Да докаже, че не са оригинални, се опита и A. Faggiotto, Sulla discussa autenticita delle due lettere di Gregorio II a Leone III Isaurico, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 437 и сл., без обаче да приведе съществени аргументи и без въобще да познава заключенията на E. Caspar.

4 JE 2181. Migne, P. G. 98, 147 и сл.

ропа към иконоборческия спор са Libri Carolini[1], а също и писмата на Адриан I до Карл Велики[2] и до византийските владетели[3].

Най-важният законодателен акт на епохата е издадената през 726 г. от Лъв III Еклога[4].

1. Размирици около престола

Голямата криза, която епохата на иконоборството стоварва върху Византия, предупреждава за настъпването си още при управлението на Филипик Вардан и в това тъкмо се състои историческото значение на неговото кратко и злощастно управление. Тъй като Филипик не просто дава възможност на христологичните разпри да се разгорят, но и разпалва забележителна иконоборска битка. Битка, която наистина не засяга култа към иконите като такъв, но която все пак използва символичния характер на иконата като средство за противопоставяне и в тази връзка се явява

---

1 M. G. Conc. II suppl.

2 M. G. Ep.V, 1 S. 5 и сл.

3 Mansi 12, 1055 f. Гръцкият превод, прочетен на събора в Никея, трябва да се сравнява, тъй като съдържа важни идейно-исторически отклонения от оригинала. Вж. моите изводи в: Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung, SK 6 (1933) 73 и сл.

4 Еклогата е публикувана вероятно според Виенския ръкопис от J. Leonclavius, Jus graeco-romanum II (1596) 79 и сл.; според други ръкописи — от Zachariae von Lingenthal, Collectio librorum iuris graeco-romani ineditorum (1852); според един атински ръкопис — от A. Monferratus, Ecloga Leonis et Constantini (1889). Новоотпечатан е текстът на Zachariaes при Zepos, Jus II, 1и сл.; с френски превод и коментар при C. A. Spulber, L'Eclogue des Isauriens (1929); с български превод и коментар при Н. П. Благоев, Еклога (1932); E. H. Freshfield, A Manuel of Roman Law, the Ecloga (1926) предлага англ. превод от текста на Монферату заедно с коментар.
Много дискутиран беше въпросът за годината на обнародването на Еклогата. Всичко говори за това, че Еклогата е била публикувана през март 726 г. Вж. Г. В. Василевский, Законодателство иконоборцев, Труды IV (1930) 157; D. Ginis, BZ 24 (1924) 346 и сл.; Ostrogorsky, Chronologie 6 f.; Spulber, a. a. O. 83. Аргументите на Благоев за 741 г., цит. съч. 19, изградени на базата на опроверганите от Василевски възгледи на Biener (за 739 г.), на G. E. Heimbach и Zachariae (за 740 г.), са неприемливи. За същата дата се застъпва и V. Grumel, Echos d'Orient 38 (1935) 325 и сл., който обаче изхожда от погрешната си хронологическа система и не държи сметка за възгледите на Василевский и Spulber.

предвестник на голямата иконоборска битка от настъпващото време.

По всяка вероятност арменецът Филипик Вардан клони към монофизитизма. Наистина той не отива толкова далеч, че да съдейства за признаването на тази ерес, но все пак се проявява като решителен защитник на заклеймения преди трийсет години на VI вселенски събор монотелизъм. От позициите на пълновластието си с императорски едикт той отхвърля решенията на VI вселенски събор и обявява монотелизма за единствено допустимо църковно учение. Символичен израз този прелом намира във факта, че в императорския дворец е унищожено изображението на VI вселенски събор, а намиращият се пред палата надпис в памет на събора е заличен. На негово място е поставено изображение на императора, както и на патриарх Сергий[1]. По същия начин и в бъдеще императорите-иконоборци отстраняват изображенията с религиозно съдържание, но затова пък дават широко поле за разпространение на императорския лик. И ако Филипик не успява да наложи монотелизма, ако неговата църковна политика предизвиква силна опозиция и ускорява падането му от власт, той все пак намира някои съмишленици, дори съратници, в средите на висшия византийски клир, към които спада и бъдещият патриарх Герман. Освен всичко това отново се проявяват монофизитски настроения, което доказва, че във Византия в никакъв случай не е преодоляна монофизитско-монотелитската ерес.

В Рим официалното признаване от императора на една отхвърлена от предишния Вселенски събор ерес естествено се натъква на явно неодобрение, проявяващо се също в доста своеобразни средства. При обявяването на встъпването си в длъжност Филипик изпраща на папа Константин I едно вероизповедание, издържано в духа на монотелизма и заедно с него — свое изображение. Рим отказва да приеме лика на императора еретик и забранява изсичането му върху монети, след като името му не се споменава нито в църковните молитви, нито в края на документите[2]. На заличаването на

1 Agathon Diak., Mansi XII, 192 D E.

2 Вж. изводите на P. E. Schramm, Die Anerkennung Karls des Großen als Kaiser.

изображението от VI вселенски събор в императорския дворец в Константинопол папата отговаря с това, че нарежда в църквата „Св. Петър“ да бъдат поставени изображения от всичките шест събора[1]. Така непосредствено преди разразяването на голямата иконоборска битка между императора еретик и папата избухва своеобразно противопоставяне, при което изображението служи за главно оръжие и възгледите на двете партии се проявяват в приемането или отхвърлянето на определени иконографски изображения[2].

Тежки външнополитически сътресения засилват настъпилите размирици. Несигурността, предизвикана от новата смяна в управлението на Византия, арабите използват, за да нахлуят в имперска територия. Преди всичко обаче българският хан Тервел не пропуска възможността да поведе война срещу новия византийски император като отмъщение за убийството на стария си приятел — Юстиниан II. Той настъпва чак до стените на Константинопол и опустошава околностите на византийската столица. Богатите къщи и имоти в предградието, където знатните византийци прекарват лятото, са оплячкосани и унищожени от българските орди. Това, че Тервел успява необезпокояван да премине през цяла Тракия и да достигне до стените на византийската столица, показва колко слаби са византийските отбранителни сили в европейската част на империята. За да спасят положението, е трябвало да бъдат прехвърлени военни части от темата Опсикион. Но опсикианите се надигат срещу Филипик и на 3 юни 713 г. той е свален от трона и ослепен.

Макар че вълненията започват от армията, за император е издигнат цивилен — протоасекрет Артемий. При короноването той приема името Анастасий, носено вече от един император между петото и шестото столетие, който преди да се възцари, също е бил цивилен, а като владетел се е прославил с изключителните си способности в областта на финансовото управление. Първата мярка, предприета от новия импера-

---

Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen „Staatssymbolik“, Hist. Z. 172 (1951) 452 и сл.

1 Duchesne, Liber Pontif. 391. Също и Кулаковский, История III, 309 срещу Bury, BZ 5 (1896) 570 f.

2 Вж. също и Grabar, Iconoclasme 47 и сл.

тор, е отменянето на монотелитските наредби на неговия предшественик и тържественото признаване на VI вселенски събор. Изображението на този събор е възстановено, а ликовете на Филипик и патриарх Сергий — унищожени[1]. Понататъшните грижи на императора са около набезите на арабите, които, изглежда, по това време подготвят нападение срещу Константинопол. Влагайки огромна енергия, Анастасий II се опитва да навакса пропуснатото, предприема мерки за защитата и снабдяването на столицата, поставя на командните длъжности най-способните пълководци и накрая решава да изпревари врага, като изненада арабската флота с атака още по време на приготовленията ѝ. За сборен пункт на византийските военни сили е определен остров Родос. Но едва пристигнали там, опсикианите отново издигат знамето на бунта, връщат се на сушата и провъзгласяват местния началник на своята провинция Теодосий за император. Той побягва, за да избегне неочакваната и опасна чест, но е хванат и принуден да приеме императорската корона. Вместо битка срещу арабите се провежда нова гражданска война, която трае цели шест месеца, докато най-накрая опсикианите успяват с подкрепата на „готогърците“ Γοτογραικοι[2] (грецизираните остготи), живеещи след времената на великото преселение на народите в създадената вече тема Опсикион, да поставят на трона в Константинопол своя кандидат в края на 715 г. Анастасий през това време приема монашеството и се оттегля в Солун.

Теодосий III — този император, възцарен против волята си, управлява още по-кратко и от предшественика си. Във фокуса на следващите събития стои не той, а стратегът на Анатоликон Лъв. Парвеню с низше потекло, Лъв произхожда от Северна Сирия[3], но се преселва с родителите си в Тра-

1 Agathon Diak., Mansi XII, 193E-196A.

2 Theophanes 385, 29 и 386, 6. Към него и екскурса на Кулаковский, История III, 414.

3 Той произхожда от северносирийската Германикия. Това, че думите τη αληθεια δε εκ της Ἰσαυριας в хрониката на Theophanes (стр. 391, 6) са по-късно допълнение, доказа още K. Schenk, BZ 5 (1896) 296 и сл. . Според мен това е вярното твърдение, въпреки че някои изследователи се обявиха за исаврийски произход. Вж. Кулаковский, История III, 319, който се опира на съобщението, че Лъв е получил при кръщението си името Конон, което е

кия по време на първото управление на Юстиниан II, в рамките на мерките, които този император предприема, следвайки политиката си на разселване. Съдбата му се подрежда щастливо, защото когато „императорът с отрязания нос" минава през Тракия след десетгодишно изгнание, за да спечели отново трона на дедите си през 705 г., младият стратиот се поставя в негова услуга. За това си поведение той е обявен за спатарий, откъдето започва и възходът му — първо като служител на Юстиниан II, после — на неговите бързо сменящи се на трона наследници. Продължителната му, изпълнена с опасности експедиция в кавказката област му дава възможност да докаже своите военни и дипломатически способности. Анастасий II, стремейки се да постави на командни длъжности най-кадърните пълководци, го провъзгласява за стратег на темата Анатоликон, като по този начин го поставя начело на една от най-големите и важни византийски провинции. Този пост Лъв използва като трамплин, за да достигне до императорския трон, като след падането на Анастасий се надига срещу слабия Теодосий. Той се обвързва със стратега на темата Арменикон, Артавазд, като му обещава ръката на своята дъщеря и високите почести на куропалат. За изхода на битката между слабия император и енергичния узурпатор не би могло да има съмнение, още повече, че Лъв разполага с големи военни сили. Фактически това е борба между двете теми — Анатоликон и Арменикон, срещу темата Опсикион, която стои зад Теодосий III. Лъв прекосява опсикианската област, пленява в Никомедея сина на императора с неговите придворни и си пробива път чак до Хрисополис. След тези събития започват преговори и получавайки необходимата сигурност за себе си и сина си, Теодосий сваля от главата си короната, за да завърши живота си като монах в Ефес.

На 25 март 717 г. Лъв влиза в Константинопол и в църквата „Св. София" е коронован за император. С това завършва периодът на размириците около престола. Империята, която

„типично за исаврите". Все пак папа Конон (686-687) съвсем сигурно не е бил исавър, а както подчертава Либер Понтификалис: „natione grecus, oriundus parte Tracesio, edocatus apud Siciliam".

в продължение на двайсет години е преживяла седем насилствени смени на трона, получава в лицето на Лъв III (717-741) един владетел, изправен пред задачата да изгради здраво и трайно управление и да сложи начало на нова династия.

2. Иконоборство и битки срещу арабите: Лъв III

Обща литература: K. Schenk, Kaiser Leo III., Halle 1880. — A. Vasiliev, The Struggle with the Saracens I (717-867), Cambr. Med. Hist. IV (1923) 119-138. — Schwarzlose, Bilderstreit. — L. Bréhier, La Querelle des Images, Paris 1904. — Martin, A History of the Iconoclastic Controversy, London 1930. — М. Ю. Сюзюмов, Проблемы иконоборческого движения в Византии, Ученые записки Свердловского гос. пед. инст. 4, Свердловск 1948. — Липшиц, Очерки 170 и сл. — Андреев, Герман и Тарасий. — Ostrogorsky, Querelle des Images. — Grabar, Iconoclasme. — Beck, Kirche 292 и сл., 473 и сл. — Diehl, Exarchat. — Hartmann, Byz. Verwaltung. — Същият, Geschichte Italiens im Mittelalter II 2, Gotha 1903.

Първата и неотложна задача на новия император е отбраната срещу арабската опасност, която все повече се приближава и по всичко личи, поставя под въпрос съществуването на империята. Тъй като византийската антиофанзива се осуетява по времето на Анастасий II заради вътрешни размирици, този път сблъсъкът се осъществява, и то пред стените на византийската столица. С изключителна бързина Лъв III подготвя столицата за предстоящата обсада, продължавайки предвидливо започнатите от Анастасий II отбранителни мерки. През август 717 г. братът на халифа Маслама вече е пред Константинопол с войската и флотата си. Както и по времето на Константин IV започва ожесточена битка, която трябва да реши въпроса ще я има ли или не Византийската империя. Но както тогава, преди четирийсет години, така и сега Византия спечелва решителната схватка. Византийците и този път успяват да сразят вражеската флота с помощта на гръцкия огън, а опитите на арабите да превземат Константинопол, се разбиват в здравите градски стени. Освен всичко друго и голям брой от арабите намират смъртта си там. Нак-

рая лагерът на арабите е притиснат от непоносим глад, който взима още повече жертви. Отгоре на това арабската армия е нападната от българите, които ѝ причиняват тежки загуби. На 15 август 718 г., точно една година след началото си, обсадата е вдигната и арабските кораби напускат византийски води[1]. Така за втори път арабският щурм към Европа се разбива в стените на византийската столица.

По суша обаче войната скоро е подета отново, и то с още по-голямо ожесточение. От 726 г. насетне арабите всяка година нахлуват в Мала Азия, окупират Кесария, обсаждат Никея и едва голямата победа на Лъв III при Акроинон, недалеч от Аморион, през 740 г. слага край на тези страдания. Силна подкрепа предоставят на империята традиционно приятелските ѝ връзки с хазарите, чувстващи се единни с византийците срещу халифата и осезателно затруднили арабите чрез нападенията си в кавказката и арменската област[2]. Съюзът с хазарското царство е скрепен още по-силно с това, че през 733 г. Лъв III бракосъчетава своя син и наследник Константин с едната от дъщерите на хазарския хаган.

С освобождаването на Константинопол и прочистването на Мала Азия завършва важен етап от византийско-арабската битка. По-сетнешните набези на арабите наистина отново засягат чувствително империята, но никога вече не поставят под въпрос съществуването ѝ. Константинопол никога вече не преживява обсада на араби, а Мала Азия, която благодарение на организацията на темите вече притежавала по-голяма съпротивителна мощ, остава сигурна съставна част на империята, независимо от някои отстъпления.

Продължавайки да строи новия управленски ред, Лъв III предприема разделение на прекалено голямата тема Анатоликон. Тази мярка цели най-вече да предотврати евентуално узурпиране на трона, което в последно време е станало обичайна практика. Никой обаче по-добре от Лъв не може да си представи какви последици може да има за царстващия

---

1 Подробно описание на обсадата при съблюдаване на всички извори и на цялата литература по въпроса дава R. Guilland, L'expédition de Maslama contre Constantinople (717-718) в неговите Etudes byzantines, Paris 1959, 109 и сл.

2 За приятелските отношения между Византия и империята на хазарите през VIII век вж. Vasiliev, The Goths in the Crimea (1936) 87.

василевс концентрирането на такава голяма територия в ръцете на един човек. Така западната част на анатолската област се обособява в самостоятелна тема. Това, че новият окръг, по силата на заселените тук някога европейски военни части, съставляващи първоначално анатолската тема, носи името на Тема на тракезионите, хвърля светлина върху генезиса на организирането на темите[1]. Другата подобна, ако не и по-обширна по големина тема — Опсикион, остава обаче неразделена. Лъв се задоволява с това да предаде командването на Опсикион в ръцете на своя зет Артавазд. Колко голяма всъщност е грешката му, трябва да е прозрял неговият син и наследник, който след едно ново съдбовно предупреждение разделя на две огромната територия и издига източната част до самостоятелна тема, която по името на заселените в нея стари букеларии, получава названието Букеларион[2]. По подобен начин, макар и не по времето на Анастасий II, а при Лъв III, след 710 и преди 732 г., е подложена на разделяне и морската тема на каравизианите, която първоначално обхваща всички флотски сили на имперските провинции. При това разделяне подчинените до този момент на стратега на каравизианите друнгариати стават самостоятелни единици: малоазиатското крайбрежие и граничещите с него острови образуват за в бъдеще темата на кивириотите, а егейските острови — друнгариата Егеон Пелагос, който покъсно получава ранг на тема и претърпява допълнително разделение[3]. По това време приблизително трябва да е издигнат в тема и Крит[4]. Делението на прекалено обширните

1 Податка за стратег на тема на тракезионите се среща за първи път през 741 г.: Theophanes 414, 33. Вж. Diehl, Régime des thèmes 282 и Gelzer, Themenverfassung 77 f.

2 Податка за стратег на тема на букеларите се среща за първи път през 767 г.: Theophanes 440, 28. Вж. Gelzer, Themenverfassung 79 f.

3 Още през 710 г. се споменава за един Liber Pontificalis 390; през 732 г. се появява стратег на кивириотите: Theophanes 410, 7. Вж. Diehl, Régime des thèmes 280 и сл.; Gelzer, Themenverfassung 34; R. Guilland, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine, BZ 44 (1951) 212.

4 За стратег на Крит се споменава в житието на Стефан Нови, Migne, P. G. 100, col. 1164. G. Spyridakes, Το θεμα Κρητης προ της κατακτησεως της νησου υπο των 'Αραβων, ΕΕΒΣ 21 (1951) 59 и сл., който има заслугата първи да посочи това място, приема, че Крит получава статута на тема при Лъв III. Вж.

теми през седмото столетие без съмнение има и управленско-техническо значение. То допринася за по-голямата гъвкавост на управленския апарат и в тази връзка и за усъвършенстване на системата. Така императорите на осмото столетие продължават, макар и със скромна крачка напред великото дело на династията на Ираклеоните — по-нататъшното изграждане на системата от теми се запазва като тенденция и през следващото столетие[1].

Епохален в историята на византийската законова кодификация е правният труд, който Лъв III публикува през 726 г. от свое име и от името на сина си[2]. Еклогата на императорите Лъв и Константин предлага подборка от най-важните действащи норми от частното и наказателното право. Особено внимание тя отделя на семейното и наследственото право, като вещното право остава на по-заден план. Публикуването на Еклогата, на първо място, преследва практическата цел да даде в ръцете на съдиите правен труд, който, съобразен по обхват и съдържание с практическите нужди, да замести твърде обширните и трудностъпни правни книги на Юстиниан I. Еклогата се опира на римското право, такова, каквото е то в Корпус Юрис цивилис на Юстиниан, съставляващо сега, както и преди, основата на византийския правен живот. Тя обаче не се задоволява само с извадки от древното право, а се стреми и към корекции в духа на „по-голямата любов към човека". На практика Еклогата показва чувствителни отклонения от Юстиниановото право, които

също H. Glykatzi-Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète byzantine, Byz. 31 (1961) 217 и сл., която основателно допуска, че преди това Крит е бил подчинен на архонт и е представлявал архонтия.

1 В изворите не съществува дори най-малка опора за твърдението, че при Лъв III се извършва основно преобразуване на темната организация и реформистка дейност, въпреки че тази теза дълго време беше communis opinio на византинистиката. Вж. моите заключения в: Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, BZ 30 (1929/30) 394 и сл. Старата теория се опитва да спаси Ch. Diehl, Le monde oriental de 395 à 1081 (1936) 255 и сл., но при описанието на „реформисткото дело" на Лъв III той се сблъсква с νομος στρατιωτικος и νομος γεωργικος, за които той самият трябва да признае (стр. 256), че няма никакви основания да се свържат с Лъв III (за тези закони вж. по-горе в извори към гл. II).

2 За датировката вж. по-горе бел. към Извори, където е посочена и литературата към Еклогата.

би следвало да се отдадат отчасти на влиянието на каноническото право и отчасти на източното обичайно право. Така силно се ограничава patria potestas, докато правата на жената и децата получават чувствително разширение, а семейството — повишена защита. Особено забележителни са промените, които настъпват в наказателното право. Естествено те не са продиктувани пряко от духа на християнското човеколюбие. Еклогата предлага цяла система от телесни наказания, които Юстиниановото право не познава: отрязване на носа и на езика, отсичане на ръцете, избождане на очите, отрязване и изгаряне на косите и т. н. Тези жестоки физически наказания заменят на някои места смъртната присъда, а в други случаи — и паричните глоби от Юстиниановото право. Типично източна наслада от осакатяването и нечовешките мъчения, която се наблюдава в Еклогата за разлика от римското право, не е нещо ново за Византия — историята на седмото столетие предлага в тази връзка многобройни примери. Доколкото се отклонява от Юстиниановото право, Еклогата предлага описание на обичайното право — такова, каквото то се е оформило във Византия през седмото столетие[1]. Тя показва промените, настъпили във византийския правен живот и правно съзнание след Юстиниан, които следва, от една страна, да бъдат отдадени на дълбокото навлизане на християнските схващания, а от друга — на настъпилото вследствие на източното влияние огрубяване на обичаите.

За правното и съдебното дело публикуването на новия, леснодостъпен и общоразбираем законов труд означава без съмнение придобивка. Забележително е намиращото се в предговора на Еклогата решение на императора да противостои на корупцията в съдебната система и да постави всички съдии, започвайки от квестора, на държавно заплащане[2]. Като дело на иконоборците Лъв и Константин, Еклогата се ползва с недобро име в бъдеще. Тя обаче оказва сил-

1 R. S. Lopez, Byzantine Law in the Seventh Century and its Reception by the Germans and the Arabs, Byz. 16 (1942/43) 445 и сл. смята, че написването на това обичайно право е станало още при Ираклий и вероятно тези законови разпоредби на Ираклий са повлияли на арабското и германското право.
2 Zepos, Jus II 16.

но влияние върху по-нататъшното законодателство във Византия, слагайки своя отпечатък и извън границите на Византийската империя, върху правното развитие на славянските страни.

Иконоборството отваря нова, неподражаема страница от византийската история. Изправянето на Лъв III срещу култа към иконите предизвиква голяма криза, която дава облика на онова време и превръща империята за повече от сто години напред в арена на тежки вътрешни битки. Кризата назрява отдавна. Това, че тя придобива формата на иконоборство, се дължи на особеното символично значение, което според византийските схващания носи изображението. В рамките на гръцката църква почитането на свещени изображения през последните столетия, и особено в следюстинианово време, добива все по-широко разпространение. Това почитане се превръща в една от най-важните изразни форми на византийската религиозност[1]. От друга страна, и в самата църква не липсват иконоборски настроения, които смятат, че християнството като чисто духовна религия изключва култа към иконите[2]. Особено силни са тези настроения в източната територия на империята, древната люлка на религиозни кипежи, където са се запазили чувствителни остатъци от монофизити и в която все по-силно се разпространява враждебната на всеки църковен култ секта на павликяните. Но едва докосването до арабския свят предизвиква възпламеняването на непримиримото иконоборство.

Враждебното настроение на Лъв III срещу култа към иконите се обяснява от противниците му ту с еврейски, ту с арабски влияния. Обстоятелството, че Лъв III преследва ев-

---

1 Вж. по-специално основния труд на E. Kitzinger, The Cult of Images in the Age before Iconoclasm, DOP 8 (1954) 83-150.

2 Вж. обобщаващите изводи на H. von Campenhausen, Die Bilderfrage als theologisches Problem der alten Kirche, Zeitschr. f. Theol. u. Kirche 49 (1952) 33 и сл., с богата литература и G. Ladner, The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy, DOP 7 (1953) 1 и сл. Вж. също Nersessian, Une apologie des images du septième siècle, Byz. 17 (1944/45) 58 и сл. G. Florovsky, Origen, Eusebius and the Iconoclastic Controversy, Church History 19 (1950) 77 и сл. N. H. Baynes, The Icons before Iconoclasm, The Harvard Theological Review 44 (1951) 93 и сл. (= Byzantine Studies and Other Essays, London 1955, 226 и сл.).

реите и ги покръства принудително[1], не изключва възможността да му е повлияла Мойсеевата религия с нейните строги забрани за изображения, както и борбата срещу арабите не говори против вероятността императорът да е повлиян от арабската култура. Еврейското преследване по времето на Лъв III — едно от сравнително малкото гонения на евреи във византийската история, в много по-висока степен е белег за засилването на еврейското влияние по онова време. Византийската теологична литература от седмото столетие пази значителен брой полемични писания по повод еврейските нападки срещу християнството. Далеч по-голямо значение в тази връзка има позоваването на арабофилските схващания на Лъв, когото съвременниците му наричат „саракенофрон" (сарацински мислещ). Арабите, които от десетилетия кръстосват малоазиатската област, донасят във Византия не само мечовете си, но и своята култура, и с нея — самобитната ислямска боязън от изобразяването на човешкия лик. Така иконоборството в източните имперски части се ражда от кръстоската, при това особена, между стремящата се към чиста духовност християнска вяра и ученията на иконоборски настроени сектанти, възгледите на древните християнски ереси, както и влиянието на нехристиянски религии, юдаизма и особено исляма. След като е превъзмогнат военният щурм на Ориента, под формата на иконоборство започва битката срещу настъпването на източните културни влияния. Пътя за този процес проправя същият император, който спира завоевателния поход на арабите пред стените на Константинопол.

Война на култа към иконите обявява първо царството на омаядите, което дълги години преди избухването на иконоборството във Византия предприема мерки в тази посока[2]. Успоредно с това укрепва иконоборското течение във визан-

1 Theophanes 401, 22. Подробно за това и J. Starr, The Jews in the Byzantine Empire 641-1204, Athen 1939.

2 Византийските извори съобщават, че халиф Йезид II е наредил през 723/724 г. да бъдат унищожени християнски икони в неговата държава. В действителност става дума за унищожаване на всякакви изображения на живи същества, служещи на култови цели и други подобни мерки, предприети още от предшественика на Йезид, халиф Омар II (717-720). По този въпрос вж. Grabar, Iconoclasme 103 и сл.

тийска Мала Азия, където се създава влиятелна иконоборска партия. Начело на нея застават висши представители на малоазиатския клир, митрополит Тома от Клавдиопол и епископ Константин от Наколия — действителният духовен подбудител на византийското иконоборство, когото ортодоксалните византийци нарекли „ересиарх". В услуга на иконоборското движение се поставя и Лъв III, който сам произхожда от Изтока, прекарал е дълги години в източните гранични области и като стратег на Анатоликон е влязъл в тесни контакти с арабите. Така латентните настроения, насочени против култа към иконите, прерастват в открито иконоборство.

През 726 г. Лъв III за първи път открито се обявява срещу култа към изображенията[1]. Това става под влияние на малоазиатските иконоборски настроени епископи, които малко преди това пребивават в столицата[2]. Последният импулс обаче, изглежда, императорът получава от едно силно земетресение, интерпретирано като знак за Божия гняв срещу обичая да бъдат почитани изображенията на иконите. Най-напред той държи проповеди, в които се опитва да убеди народа си в това колко осъдителен е култът към иконите[3]. Всичко това дава израз на схващането на императора, че владетелската длъжност му е дадена от самия Бог, както по-късно той пише до папата, разглеждайки себе си не само като император, а и като висш духовник[4]. Скоро обаче той преминава от думи към дела и нарежда на един от своите офицери да отстрани изображението на Христос от бронзовата врата на императорския палат. Поставяйки по този начин на изпитание чувствата на столичното население, Лъв получава не особено окуражителен резултат — огорченият народ убива на място императорския служител. Много по-важно значение от тази градска размирица обаче има въстанието, предизвикано от иконоборското поведение на импе-

1 Theoph. 404, 3: Τουτω τω ετει ηρξατο ο δυσσεβης βασιλευς Λεων της κατα των αγιων και σεπτων εικονων καθαιρεσεως λογον ποιεισθαι.

2 Вж. Ostrogorsky, Querelle des Images 235 и сл.

3 Vita Stephani, Migne P. G. 100, 1084B. Nikephoros 57, 26.

4 Mansi XII, 975 (= Caspar, Zeitschr. f. Kirchengesch. 52, 85, Z. 382): βασιλευς και ιερευς ειμι.

ратора, което избухва в Гърция. Тема Елада издига антиимператор и тръгва с флота си срещу Константинопол. Така още от самото начало на събитията проличава благосклонната позиция спрямо иконите, която има европейската част на империята. Това се доказва и по-нататък в хода на развитието на иконоборските размирици. Наистина императорът успява бързо да потуши въстанието, но надигането на цяла една провинция е сериозно предупреждение.

Въпреки фанатичната преданост, с която Лъв следва иконоборското учение, той действа особено предпазливо. Едва в десетата година от своето управление той се решава на открито противопоставяне срещу иконите, след което минават още много години, докато дойде последното решение[1]. Това време императорът посвещава на преговори във важните за църквата места. За да бъде по-сигурен, Лъв се старае да си гарантира съгласието на папата и на патриарха на Константинопол. Намерението му обаче среща решителното неодобрение на посивелия вече патриарх Герман, а и кореспонденцията му с папа Григорий II дава абсолютно отрицателен резултат[2]. Макар че Григорий II отклонява иконоборските постановки на императора и необичайно острия му тон, той все пак се опитва да предотврати евентуалния разрив с Византия. Нещо повече — той спомага за потушаването на ан-

---

1 Смятам, че доказах съвсем ясно на основата на изворови данни и заключения, че Лъв III не е издал още през 726 г. „първия" едикт срещу иконопочитанието, както погрешно се считаше по-рано от мястото у Theophan, а през тази година той само започва открито да се изказва срещу иконите ηρξατο λογον ποιεισθαι. Едикт срещу иконите, и то единствен, а не „втори", излиза едва през 730 г.: вж. Querelle des Images 238 и сл. Възражението на Caspar, Ztschr. f. Kirchengesch. 52 (1933) 54 f.,почива върху погрешната теза, че в житието на Григорий II се цитират два едикта (Liber Pontif. p. 404 и 409). В действителност на мястото, където се говори за iussiones на императора, става дума не за едикт, а за известното (първо) писмо на Лъв III до папата; известно е, че в Рим императорските писма често са били обозначавани с този израз. Моето тълкуване се възприема от повечето изследователи, вж.: F. Dölger, BZ 31 (1931) 458 и сл.; J. Haller, Das Papsttum I, 328, 502; H. Menges, Die Biderlehre des hl. Johannes von Damaskus (1938) 33; L. Bréhier, Echos d'Orient 37 (1938) 21 f. и Vie et mort 79; Bréhier-Aigrain 448 и сл.; Alexander, Patr. Nicephorus 9; Beck, Kirche 299.

2 По въпроса за оригиналността на писмата на Григорий II до Лъв III вж. Извори на гл. II. Но когато се решава този въпрос в светлината на достигналия до нас текст, кореспонденцията и негативният й резултат са извън всякакво съмнение.

тиимператорските движения, които по това време се надигат непрекъснато в Италия. Разграничавайки религиозните от политическите въпроси, той запазва пълна лоялност спрямо византийския император, на чиято помощ срещу опасността от лангобардите папският институт все още разчита[1].

Редом до патриарх Герман и папа Григорий II се появява най-значимият враг на императора в лицето на Йоан Дамаскин. Грък, заемал в халифския двор в Дамаск висша длъжност, той по-късно влиза в Саваитския манастир в Йерусалим като монах. Йоан е най-големият теолог на своето столетие. Ако не най-популярната, то поне най-оригиналната, и като произведение на изкуството най-завършената творба на Йоан Дамаскин са трите речи, създадени от него в защита на иконите[2]. В отговор на обвинението, че култът към иконите представлява възраждане на езическото идолопоклонство, Йоан развива своеобразна иконософия, която в неоплатонически смисъл схваща иконата като мисъл и средство, обосновава Христовата икона чрез догмата за придобиването на човешки облик и така свързва проблема за иконите със светото учение[3]. Системата на Дамаскин остава насочваща за цялото по-нататъшно развитие на учението, защитаващо иконите.

След като преговорите се провалят по всички направления, на Лъв III му остава единствената възможност да осъществи плановете си чрез прилагане на сила. На този път той вече е стъпил, заповядвайки в специален едикт да бъдат унищожени всички икони. Въпреки това обаче императорът се опитва да запази официалния ход на нещата. На 17 януари 730 г. той свиква в императорския дворец събрание на висшите светски и духовни сановници, т. нар. силенцион, на което излага за приемане Едикта преди обнародването му. Но тъй като патриарх Герман отказва да го подпише, той е свален и още на 22 януари патриаршеския трон заема няко-

1 В значимата книга на E. Caspar, Gesch. des Papsttums II (1938), образът на Григорий II, представян като национален революционер, разкрива и доста коварство.

2 Вж. H. Menges, Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus, Munster 1938.

3 Вж. Schwarzlose, Bilderstreit 187 и сл. и моето съчинение: Соединение вопроса о св. иконах с христологической догматикой, СК 1 (1927) 35.

гашният му синкел Анастасий, готов безпрекословно да следва всички наставления на императора. С публикуването на иконоборския Едикт иконоборската доктрина получава законова сила. Иконоборството е в ход — започва унищожаването на иконите и преследването на тези, които ги почитат.

На отдалечена Италия императорът не се решава да натрапи иконоборството. За взаимоотношенията между Константинопол и Рим обаче разразилото се във Византия иконоборство има широки последици. След обнародването на Едикта, издигащ иконоборската доктрина в държавно и църковно учение на империята, дълго стаяваният разрив вече става непредотвратим. Папа Григорий III, наследник на Григорий II, се вижда принуден да осъди византийското иконоборство на събор, а Лъв III, който се е лъгал в надеждите си да спечели папата също толкова, колкото и папата в надеждите си да приобщи императора, нарежда легатите на Григорий III да бъдат хвърлени в затвора. Религиозното раздвоение е последвано от политическо. Първите политически последици от иконоборството са задълбочаването на бездната между Константинопол и Рим и чувствителното отслабване на византийските позиции в Италия.

3. Иконоборство и битки с българите: Константин V

Обща литература: A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains, Paris 1902. — Мелиоранский, Георгий Киприанин. — Ostrogorsky, Bilderstreit. — Златарски, История I, 1. — Мутафчиев, История I. — Runciman, Bulgarian Empire.

Колкото голяма слава си спечелва Лъв III като победител на арабите, толкова популярността му спада след ексцесиите около иконоборството. След неговата смърт властта се пада на сина му Константин V (741-775). Правата на младия престолонаследник върху императорския трон са извън всякакво съмнение, тъй като той носи короната вече повече от двайсет години, след като двегодишен я получава от ръцете

на баща си (за Великден 720 г.), когато е обявен за негов съимператор и престолонаследник. Той обаче успява да управлява едва година, когато насреща му се изправя съперник и за дълго време му отнема короната. Този съперник не е някой друг, а Артавазд, който навремето като стратег на Армениакон беше помогнал на Лъв да заеме трона и като благодарност за това е получил неговата дъщеря за жена, окичен с титлата куропалат и издигнат в комит на темата Опсикион. Като главнокомандващ на всички военни сили в този най-голям и най-важен военен окръг Артавазд се осмелява да заплаши с узурпиране престола на своя по-млад шурей. Решаващо за неговия успех става обстоятелството, че той се изявява като привърженик на култа към иконите. Така борбата между него и легитимния император, както и цялата епоха, протича под знака на иконоборството. При един свой поход, който Константин предприема през юни 742 г. срещу арабите, преминавайки през темата Опсикион, изненадващо е нападнат от Артавазд и разбит. След това Артавазд се провъзгласява за император и влиза в преговори с Теофан Манутис, когото Константин оставя в Константинопол като регент. Той се присъединява към императора-узурпатор, същото правят и много висши служители от столицата, което ясно показва, че иконоборската политика не се приема безрезервно и сред най-близките съратници на императора. Артавазд влиза с армията си в Константинопол и получава императорската корона от ръцете на патриарх Анастасий, който за втори път сменя ориентацията си. Своя по-голям син Никифор Артавазд издига за съимператор, а по-младия Никита провъзгласява за висш военачалник на армията и го изпраща в темата Армениакон. Иконописните изображения на Константинопол са възстановени, времето на иконоборството сякаш е отминало.

Междувременно Константин V е избягал в Аморион и там, в центъра на древната анатолска област на своя баща, намира сърдечен прием. На страната на младия иконоборец застава и отдавна отделилата се от Анатоликон тема Тракезион. Привържениктът пък на култа към изображенията Артавазд намира своята най-сигурна опора в европейската тема

Тракия, чийто стратег, синът на Теофан Манутис, поема защитата на имперската столица. В Мала Азия зад Артавазд застават двете теми — Опсикион и Арменикон — негови стари командни окръзи, с които го свързват лични контакти. По всяка вероятност обаче благосклонната му към иконите политика и в тези области среща доста студен прием — обстоятелство, което заедно с превъзхождащия го пълководчески талант на Константин решава изхода на борбата. Едва успели опсикианските части на Артавазд да влязат в темата Тракезион и преди Никита да успее да се притече на помощ на баща си с бойните подразделения на темата Арменикон, Константин нанася тежко поражение на узурпатора през май 743 г. при Сарди. След това той бързо настъпва срещу Никита и през август разбива бягащата му армия при Модрина. С това окончателната му победа е осигурена и още през септември той е пред стените на Константинопол. След кратка обсада на 2 ноември той празнува влизането си в столицата, за да устрои в нея чудовищна разправа с враговете си. Артавазд и двамата му синове, племенниците на император Константин, след публично поругаване на хиподрума са ослепени, помагачите им отчасти са екзекутирани, а на останалите са избодени очите или отрязани ръцете и краката. Патриархът предател Анастасий е завързан и влачен из хиподрума от магаре, но след тази гавра му е разрешено да остане на длъжността си, което без съмнение цели съзнателно дискредитиране на висшата църковна власт. Така завършва владичеството на Артавазд, носил императорската корона точно 16 месеца и останал непризнат като император и в Рим[1].

Константин V се оказва още по-велик пълководец и още по-страстен иконоборец от своя баща. По своята физическа и психическа кондиция той не е силният здрав войник, какъвто е бил Лъв III. Нервен, страдащ от тежки заболявания, измъчван от нездрави страсти, той е сложна, двойствена натура. Не от примитивна суровост, а от болезнена напрегна-

1 Вж. двете писма на папа Захарий (M. G. Ep. III Nr. 57 и 58), в които Артавазд и синът му Никифор се наричат император. За хронологията на узурпацията на Артавазд: Ostrogorsky, Chronologie 18.

тост у него се ражда безграничната жестокост, с която той преследва и измъчва религиозните си противници. Не спонтанната безразсъдна смелост, а хладнокръвният разум на далновиден стратег, в комбинация с голяма лична смелост, му осигуряват бляскави победи, които той празнува над араби и българи, превърнали го в кумир за войниците му.

Отношенията с Изтока взимат благоприятен за Византия обрат. Силата на арабите е разклатена както от войните по времето на Лъв III, така и вследствие на тежката вътрешна криза. Славната династия на Омаядите върви към своя залез и през 750 г. е сменена от новата династия на Абасидите след продължителна гражданска война. Смяната на династиите е съпроводена с преместване на държавния център от Дамаск в Багдад. Натискът, който Византия търпи от тази посока, отслабва. Империята може да премине към настъпление. Още през 746 г. Константин V нахлува в Северна Сирия и окупира Германикия, откъдето води началото си и неговият род. Следвайки изпитаните методи на византийската колонизаторска политика, той разселва голям брой от пленниците към далечна Тракия, където още през деветото столетие съществуват колонии със сирийски монофизити[1]. По море Византия също извоюва забележителна победа — военачалникът на византийската флота, стратегът на кивириотите унищожава при Кипър появилата се от Александрия арабска флота (747). С още по-голям успех завършва походът, който императорът предприема през 752 г. в арменската и месопотамската област — две важни гранични укрепления, Теодосиопол и Мелитена, падат в ръцете на византийците. Пленените и този път са преселени в Тракия, по българската граница, която императорът нарежда да бъде пазена и с укрепленски съоръжения[2]. Наистина тези успехи не донасят на империята трайни териториални завоевания, тъй като скоро завзетите укрепления отново се връщат в ръцете на арабите. Но победите на Константин V по източната граница носят дълбоко симптоматично значение. Времето, когато Византия е трябвало да се бори за съществуването си, е отминало. Ви-

1 Theophanes 422, 16: ων οι πλειους εις την Θρακην οικουντες μεχρι του νυν...
2 Tkeophanes 429. Nikephoros 66.

зантийско-арабската битка придобива характер на погранична война, при която инициативата е предимно, дори само в ръцете на византийския император. На изток Византия вече не е нападаната, а нападащата.

Докато по този начин арабската опасност губи остротата си, българският проблем застрашително излиза на преден план. Мерките, които Константин V взима за защита на Тракия, показват, че византийското правителство вече не разчита на по-нататъшната мирна обстановка по българската граница. На изграждането от византийците на укрепления по границата с тях българите отговарят с нахлуване в имперската територия (756). С това започва периодът на сериозни военни стълкновения между Византия и България. Още Константин V съзира в лицето на България главния враг на империята. Срещу него той насочва и най-мащабните военни операции от времето на своето управление — не по-малко от девет похода предприема императорът към българското царство. Напрежението достига връхната си точка, когато през 762 г. Телец, представител на агресивно настроеното, вражеско спрямо Византия население, поема властта в България след дълги вътрешни борби. В България все още е налице разделение между славянските маси от населението и стремящата се към запазване на господстващото си положение прабългарска аристокрация, особено в лицето на безкомпромисната болярска партия, която чрез Телец достига до кормилото на властта[1]. След неговото качване на трона огромна маса от славяни преминава от българската територия във Византия. Византийският император им предоставя места за живеене във Витиния, където още неговите предшественици са заселили големи групи славяни. Така славянският елемент в малоазиатските земи отново чувствително се засилва[2].

---

1 Вж. Златарски, История I, 1, 208.

2 Според Nikephoros 69, 1, броят на славянските нашественици е бил 208 000. Това сведение не може да се отхвърли като преувеличение, както прави P. Charanis, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, Byz. 18 (1948) 77 f., цифрата не бива и да се увеличава, подобно на Панченко, Памятник славян в Вифинии, ИРАИК 8 (1903) 35, тъй като тя се отнася не само за въоръжените, но и за цялата маса от нашественици заедно с жените и децата. Преуве-

На нападението на българския хан в Тракия Константин V отговаря с голяма, подготвена експедиция. Той изпраща флотилия кораби, натоварени с конна войска към устието на Дунава, а сам с друга войска минава през Тракия във вражеската територия. Напредващата южно от Дунава конница се съединява с движещата се през Тракия на север императорска армия при Анхиало, на брега на Черно море. Тук на 30 юни 763 г. се стига до кървава битка, продължила от изгрев до залез слънце и завършила с пълното поражение на българите[1]. Своята най-голяма победа — най-голямата за времето на своето управление, Константин V празнува с триумфално влизане в Константинопол и с празнични игри на хиподрума. Телец става жертва на бунт в страната си, след което България за дълго време остава арена на непрестанни размирици и смени на трона. На кормилото ѝ застава ту провизантийското, ту антивизантийското направление. Окончателното решение обаче взима византийският император, който си присвоява правото да решава вътрешните отношения в България и при неблагоприятен развой на събитията посяга към силата на оръжието. Едва когато през 772 г. властта взима способният Телериг, България се окопитва и отново придобива някогашната си борбена сила. През пролетта на 773 г. Константин V предприема голям военен поход, който повтаря тактиката на двойната атака от 763 г. и принуждава българите да приемат мирни преговори. Опитът на Телериг през октомври същата година да пробие към Македония, също бързо и без усилия е разбит от императорските части. Колкото и чувствително обаче да е било превъзходството на византийския император, на него не му се уда-

---

личените цифри обикновено са закръглени, докато точният брой, съобщен от Nikephoros вероятно има официален произход.

1 A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains 47, приема, че битката при Анхиало е през 762 г., Златарски, История I, 1, 214 и Runciman, Bulg. Empire 38, приемат 763 г. По-късната датировка несъмнено е правилна, и то не поради изложените разсъждения на Runciman (Златарски не се обосновава), а просто защото напълно съвпада с данните на Theoph. 433, 5, че битката се е провела в първия индикт и 30 юни е бил четвъртък; посочената от Theoph. 6254 г. от Сътворението, върху която се опира Lombard, в този период посочва разминаването между летоброенето и броенето на индиктите, характерно за Теофановата хроника.

ва да наложи на българите един по-продължителен мир. До края на своя живот Константин V е принуден да води войни с тях. Той умира по време на един от походите срещу България, на 14 септември 775 г.

Войните срещу Византия значително отслабват българското царство. Военната му сила е разклатена, а държавният организъм — скован. Дори смелият Телериг е принуден да търси убежище от размириците в собствената си страна в двора на наследника на Константин V. Надмощието на Византийската империя върху Балканския полуостров изглежда гарантирано. Що се отнася до бъдещето обаче, няма никакво съмнение, че България се превръща в непримирим враг на византийската държава. Това е нов фактор за византийската външна политика, която отваря за империята тежка борба на два фронта.

Големите успехи на Константин V във войните с арабите и българите се заплащат не на последно място с едностранчиво ограничаване на външната политика само върху източната сфера на интереси. Докато Константин празнува успехите си на изток, византийското господство в Италия преживява окончателен срив. Отчуждението между Рим и иконоборския императорски институт на Босфора непрестанно се засилва. Докато папската власт обаче се надява, че може да разчита на подкрепата на Византийската империя срещу настъпването на лангобардите и докато не се е появила друга сила, амбицирана да смени Византия, Рим избягва религиозния разрив и запазва лоялност спрямо императорската институция. Междувременно през 751 г. настъпва събитие, което слага край на византийското господство в Северна и Средна Италия и погребва последната надежда на папския институт за подкрепа от страна на византийския император: Равена пада в ръцете на лангобардите, а равенският екзархат престава да съществува. По това време на римския хоризонт се забелязва една нова сила, чието покровителство обещава действена помощ срещу лангобардите и която в много аспекти е по-удобна за римската църква от еретична Византия — младото Франкско кралство. Папа Стефан II лично поема пътя през Алпите и на 6 януари 754 г. се среща в Понтион с крал Пипин. Тази забележителна среща слага началото на

сътрудничеството между Рим и Франкското кралство, както и на създаването на римската църковна област. Папският институт обръща гръб на византийския император и предприема свързване с краля на франките, от което само половин столетие по-късно ще се роди западната империя.

Ако на запад Византия претърпява тежък регрес, то на изток и юг положението ѝ значително укрепва. Напрежението в отношенията с Рим дава на иконоборското византийско правителство подтик за предприемане на решителни и водещи до значими последици мерки. Императорът нарежда грецизираните южноиталийски провинции Калабрия и Сицилия, както и Илирик, принадлежащ до този момент на Римската църковна диоцеза, да се отделят от Рим и да минат на подчинение към патриаршията на Константинопол[1]. Многократните протести на Рим остават без последствия. Новата граница между двата църковни центъра съответства на границата между гръцкия Изток и латинския Запад, такава, каквато тя се е оформила през историческото развитие. Чрез разширяване на църковната диоцеза на Константинопол върху балканската провинция Илирик и върху грецизираната Южна Италия великият иконоборец създава предпоставките за големия подем, който византийската църква трябва да изживее след преодоляването на иконоборската криза, както и за бъдещото могъщо влияние на византийската църква и култура, чиито лъчи достигат славянските страни на Балканите.

Така византийското иконоборство задълбочава пукнатината между двата световни центъра и в крайна сметка става причина за това Рим да бъде изтласкан от гръцкия Изток, а Византия — от латинския Запад. А това означава, че се разклащат основите както на универсалността на византийския

---

1 V. Grumel, L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople, Recherches de science religieuse 40 (1952) 191 и сл., доказа, че тази мярка е била въведена не още през 30-те години на VIII век при Лъв III, както се смяташе по-рано, а две десетилетия по-късно, след упадъка на византийската власт в Италия при Константин V. Старата датировка се защитава от M. V. Anastos, The Transfer of Illyricum, Calabria, and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-33, Silloge bizantina in onore di S. G. Mercati, Rom 1957, 14 и сл.

императорски институт, така и на универсалността на римската църква.

В никакъв случай не е случайно съвпадение това, че тези явления се припокриват с началото на иконоборския прилив във Византия. При Константин V иконоборството достига своята връхна точка. Първото предупреждение за изостряне на вниманието е отзвукът, който намира надигането на Артавазд в европейската част на империята и по-специално в столицата. Също както баща си Константин V умеел да чака. Той пристъпва към изпълнение на своята програма чак през петдесетте години. Ако Лъв III е постановил иконоборството на имперски съвет, то сега иконоборството трябва да бъде санкционирано от църковен събор. За да постигне необходимия състав на събора, той се стреми да постави на епископските длъжности свои привърженици, като освен това полага усилия за основаване на нови епархии, в които също издига лица, положително настроени спрямо иконоборското учение. Всички тези организаторски мерки са съпроводени от оживена пропагандна и литературна дейност. На различни места се свикват събрания, на които ръководни личности от иконоборската партия се обръщат с речи към народа, но където се стига и до разгорещени конфликти между иконоборци и иконопочитатели[1]. Най-смелите опоненти, разбира се, след края на дебатите били арестувани и по този начин — обезвредени за времето, през което трае заседанието на събора.

В литературната дейност императорът сам играе водеща роля. Той съчинява не по-малко от тринайсет теологични текста, от които обаче само два, но по всяка вероятност най-важните, откъслечно са запазени[2]. Текстовете на Константин V, които трябвало да дадат насоката за решенията на предстоящия събор, допринасят за чувствителното задълбочаване на иконоборското учение. В противовес на привържениците на иконите, които отличават основно иконата от нейния архитип и разбират изображението като символ в неоплато-

1 Вж. Nuthesia на Георгий Кипърски, изд. Мелиоранский, Георгий Киприанин С. Х.

2 Обобщено: Ostrogorsky, Bilderstreit 8 и сл.

ническия смисъл, Константин V, изхождайки от магическиориенталски представи, говори за пълна идентичност, даже за същностно единство между иконата и изобразените на нея[1]. Преди всичко обаче той се обръща срещу изографисването на Христос, основавайки се на христологични съображения и с това надхвърля аргументите на по-старите иконоборци, воюващи срещу култа към изображенията, разглеждайки ги преди всичко като възкресяване на идолатрията. Докато почитащите иконите, както още патриарх Герман и преди всичко Йоан Дамаскин, обясняват иконата на Христос чрез въплъщението Христово и виждат в изобразяването на Спасителя в неговия човешки облик потвърждение за реалността на въплъщението му, Константин оспорва възможността Христос да бъде правдиво изобразен, позовавайки се на неговата божествена природа. Така проблемът около иконите се обвързва и от двете страни с христологичната догматика. Иконоборският спор представлява продължение под нова форма на древните христологични разпри. В своите радикални форми на проявление иконоборството се пресича с монофизитизма и тъкмо текстовете на Константин V, представляващ най-радикалното иконоборско крило, несъмнено демонстрират монофизитски тенденции[2]. В това няма нищо чудно, като се има предвид, че монофизитизмът господства не само по византийските граници в Сирия и Армения, но — както проличава и от монотелитската реакция при Филипик — продължава да живее и в самата империя.

На 10 февруари 754 г. в императорския дворец в Хиерия, на малоазиатския бряг на Босфора, се открива дълго подготвяният събор; последното му заседание е на 8 август във Влахерската църква в Константинопол. Мерките на императорското управление постигат целта си: съборът наброява не по-малко от 338 епископи и всички те се обявяват за иконоборството. Председателството води епископ Теодосий от Ефес, син на някогашния император Тиберий-Апсимар, тъй

1 Ostrogorsky, Bilderstreit 8, Bruchstück 2: και ει καλως ομοουσιον αυτην [sc.την εικονα] ειναι του εικονιζομενου.

2 Вж. Ostrogorsky, Bilderstreit 24 и сл.; Martin, A History of the Iconoclastic Controversy, London 1930, 42; Bréchier-Aigrain 467.

като патриарх Анастасий умира в края на 753 г., а нито папата, нито източните патриарси изпращат свои представители. Подминавайки това обстоятелство, заради което ортодоксите му дават прякора „безразсъдния синод", съборът предявява претенции да бъде вселенски. При изработването на решенията си синодът изхожда от програмните текстове на императора и също като него поставя в центъра на разискванията христологичния проблем, като заобикаля обаче всички непредпазливи формулировки и по-точно всички монофизитски обрати в Константиновите писания. Съборът застъпва тезата за неизобразимостта на Христос, пазейки се обаче да не влезе в противоречие с решенията на пораншните вселенски събори. С изключителна остроумност форумът дори излага твърдението, че почитащите иконите неизбежно ще попаднат под влияние на монофизитските или несторианските ереси, тъй като в иконата те или само изобразяват човешката природа на Христос, като така разделят неделимите Христови природи подобно на несторианците, или пък изобразяват божествената му природа, като по този начин размножават неразмножимите Христови природи, също както монофизитите[1]. Разсъжденията, при които са привлечени голям брой извадки от Светото писание и от патристичната литература, фокусират в острото отхвърляне на всички икони и на всякакво почитание на изображения. Императорът, чувствайки се господар на църквата, по време на заключителното заседание представя на присъстващите епископ Константин от Силайон като новия патриарх, когото той определя от позицията на пълновластието си, приканвайки събралите се епископи да го приветстват като свой нов духовен глава. На 29 август на Форума в Константинопол решенията на синода са обявени — те строго забраняват култа към иконите и нареждат унищожението на всички подобни изображения, поборниците на ортодоксалната партия патриарх Герман и Йоан Дамаскин са анатемосани, а императорът е обсипан с най-висши почести.

Оттук нататък работата на императора е да превърне в дела решенията на събора. Иконите са унищожени навсякъ-

1 Mansi XIII, 257 E-260 AB.

де и заместени със светски рисунки. Орнаментални линии, животински и растителни мотиви, но преди всичко изображения на императора и обожаваните от него картини с военни и ловни сцени, надбягвания с колесници и театрални представления започват да украсяват както по-обикновените сгради, така и църквите. Във Византия светското изкуство във всички времена е съществувало редом до църковното и е играло важна роля, както най-често се приема[1]. Сега се налага само това изкуство, служещо предимно за прослава на императора и представляваната от него империя. Иконоборците отхвърлят не изкуството като такова, а само религиозното изкуство и култа към него. Изкореняването на това тъкмо изкуство и на този култ сега е задача на императора. Опирайки се върху решенията на един църковен събор, който според него би трябвало да има валидността на вселенски, Константин V се захваща с огън и меч да решава тази задача.

Срещу неговата фанатична унищожителна воля обаче се изправя също толкова фанатично предана на своята вяра опозиция. Разгаря се ожесточена битка, която достига върха си през шейсетте години. Опозицията се обединява около личността на игумен Стефан Нови, към когото се устремяват все повече и повече привърженици от всички слоеве на народа. Опитите на императора да принуди ръководителя на опозицията да се откаже от съпротива доброволно остават безплодни и през ноември 767 г. Стефан намира смъртта си на улиците на Константинопол сред насъсканата тълпа по най-жесток начин. Опозицията обаче не е пречупена. Колко широки кръгове обхваща негативното настроение срещу управлението на Константин V показва фактът, че той се принуждава да екзекутира деветнайсет свои висши служители и офицери, между които своя протостратор, логотета на Дрома, доместика на екскубитната гвардия, комита на темата Опсикион, стратезите на Тракия и Сицилия[2]

Най-силно обаче на иконоборската политика се противо-

---

1 Grabar, Empereur. Вж. от същия автор Les fresques des escaliers à Sainte-Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine, SK 7 (1935) 103 и сл.

2 Theophanes 438, 8.

поставя византийското монашество и разчистването на сметките с него е особено остро. Преследването срещу привържениците на иконите с времето започва все повече да придобива характер на поход срещу монашеството и това антимонашеско направление, изглежда, успява да намери отзвук и в Мала Азия и по-точно в малоазиатските войски, както и сред част от столичното население. Монасите вече не са преследвани само заради иконопочитателските си позиции, а и поради самата си принадлежност към монашеското съсловие и биват принуждавани да изоставят монашеския живот. Манастири са затваряни и превръщани в казарми, бани или други обществени сгради, а поземлените им имоти — конфискувани от короната. Така иконоборството във времето на своя най-бурен разцвет подема борба срещу могъщото византийско монашество и срещу църковната собственост[1].

С каква острота води тази борба правителството на Константин V показват действията на стратега на Тракезион Михаил Лаханодракон, един от най-ревностните сподвижници на императора, който поставя монасите от своята тема пред избора или да хвърлят монашеските одежди и да си вземат по една жена, или да бъдат ослепени и анатемосани, след което пратени в изгнание[2]. Започва масирана монашеска емиграция, която се насочва най-вече към Южна Италия, където чрез основаване на манастири и училища създава нови огнища на гръцката култура. Във Византия вълните на иконоборството стават все по-мощни. Императорът, който в своя радикализъм далеч надхвърля решенията на събора от 754 г. и дори влиза в противоречие с тях, се възпротивява не

1 Това не означава, че борбата с монашеството е била единствената цел на иконоборското движение, и че „икономахия" по същество означава „монахомахия", както твърди Андреев, Герман и Тарасий, и което оттогава често се повтаря. Борбата с монашеството съпътства иконоборството и за първи път се изявява през 60-те години на VIII век. Ние не знаем нищо за враждебни на монашеството мерки по времето на Лъв III и през първата половина от управлението на Константин V, а няма никакво съмнение, че преобладаващите църковни извори, с които разполагаме, не биха пропуснали да съобщят подобни мерки, дори ако съществуваше и най-малкият повод за това. Вж. също и критиката на тази теория на М. Ю. Сюзюмов, Проблемы иконоборческого движения в Византии, Ученые записки Свердловского гос. пед. инст. 4 (1948) 78.

2 Theophanes 445, 3.

само срещу светите изображения и реликвите, а забранява и почитането на светците и на Богородица. Пълна, радикална промяна би настъпила в живота на Византийската империя, ако политиката на Константин V не се прекратява с неговата смърт.

В паметта на поколенията насилническото управление на Константин V остава като епоха на жестокости и ужас. Столетия наред нестихваща омраза избликва при спомена за Константин „Копроним" (с опетнено име, бел. авт.), а след възстановяването на православието тялото му е изваден от църквата „Св. Апостоли". Надживяват го обаче и спомените за военните му успехи и геройски дела и когато Византия в началото на деветото столетие е притисната от българите, народът се събира на гроба му и умолява мъртвия владетел да се надигне и да спаси империята от позора ѝ.

4. Отстъпление на иконоборството и възстановяване на култа към религиозните изображения

Краткото управление на Лъв IV (775-780) представлява прехода от времето на иконоборския разцвет при Константин V към възстановяване на култа към иконите при Ирина. Лъв IV, син на Константин V от неговия брак с хазарската принцеса, не бил борбена натура. Ексцесиите срещу култа към Богородица са прекратени, изоставена е и насочената против монашеството линия, която Константин V подема през втората половина от своето управление. Новият император не се поколебава да даде най-важните епископски длъжности в ръцете на монаси[1]. По силата на традицията обаче той все пак се придържа към иконоборското направление и дори нарежда доста дворцови служители-иконопочитатели публично да бъдат бичувани и хвърлени в затвора (780). В сравнение с методите, прилагани от Константин V, тези наказания са доста леки, още повече, че те

1 Theophanes 449, 15.

остават единственият случай на преследване на привърженици на култа към иконите, достигнал до нас от времето на Лъв IV[1]. Ограничаването на иконоборството при Лъв IV е естествена реакция срещу максимализма на Константин V. Към това се прибавя и влиянието на енергичната съпруга на Лъв IV, императрица Ирина, произхождаща от иконопочитателна Атина и симпатизираща на почитането на изображенията.

Макар че братята на императора Никифор и Христофор още през 769 г. получават титлата кесар, докато Никита и Антим също още при Константин V носят титлата нобилисим и по времето на Лъв IV получава тази титла и най-младият брат Евдокий, за съимператор и наследник на Лъв IV не е издигнат никой от тези кесари, а неговият малък син Константин. Това става заради красноречивото искане на армията, която ясно настоява пред императора за коронование на сина му. На 24 април 776 г., отстъпвайки пред желанието на своите поданици, Лъв IV осъществява коронацията на своя син, след което чрез писмено полагане на клетва задължава сенаторите, представителите на столичната и на провинциалната войска, както и на градското съсловие[2] да останат верни на новокоронования като на единствен наследник на престола. Този нехарактерен за времето си стремеж за вслушване в народната воля би трябвало да се разглежда и като реакция срещу деспотичното управление на Лъв III и Константин V. Но докато участието на поданиците в процеса на създаване на един нов император или съимператор във Византия обикновено се е изразявало в последващото акламиране на новокоронования от народа и войската, Лъв IV се стреми да превърне и самото определяне на своя престолонаследник в акт — следствие на народната воля. Показателно е също, че в случая заедно с обичайните определящи фактори — сенат, народ и войска — думата имат и представители на търговците и занаятчиите от Константинопол. По всяка вероятност армията е последвала знак на им-

1 Theophanes 453, 10.

2 Theophanes 449, 28: Οι τε των θεματων και της συγκλητου και των εσω ταγματων και των πολιτων παντων και εργαστηριακων.

ператора, призовавайки го да коронова сина си. Но все пак не може да се отрече, че схващанията на византийските военни за реда и властта са претърпели сериозни промени от времето на Константин IV. Макар че това е същата тази войска, която тогава, преди точно сто години, вдигна огнен протест срещу елиминирането на братята на императора. Принципът на едноличното господство при ограничаване правото за унаследяване на трона върху най-големия син на владетеля е претърпял голям напредък. За византийците обаче тази система в никакъв случай все още не е нещо нормално и безспорно, тъй като в противен случай не биха били необходими нито демонстративното застъпване на войската по въпроса за тронното наследство, нито полагането на писмени клетвени обещания. Не закъснява и ответната реакция в полза на кесар Никифор, но заговорът е разкрит навреме и наказан със заточение на виновните в Херсон. И в този случай Лъв IV проявява стремеж да се допитва до волеизявлението на поданиците си, като свиква в Магнаурския дворец силентион и отправя молба към събралите се да определят присъдата на заговорниците[1].

Преждевременната смърт на Лъв IV (на 8 септември 780 г.) превръща неговия син, Константин VI, десетгодишен по това време, в притежател на престола. Регентството поема императрица Ирина, която и официално дели трона със своя непълнолетен син. Отново следва опит за преврат в полза на кесар Никифор, но енергичната императрица бързо разбива метежното движение, подтикнато по всяка вероятност от иконоборски елементи и събрало в редиците си доста знатни служители, след което принуждава братята на своя съпруг да се ръкоположат за свещеници. С преминаването на държавните дела в ръцете на Ирина връщането на култа към иконите е решено. Това връщане обаче се подготвя бавно и изключително внимателно. На практика коренна промяна в църковната политика не би била възможна, тъй като все пак цели петдесет години иконоборската система е била на власт, най-важните държавни и църковни длъжности са заемани от мъже, които, дали от убеждения, или пригаждайки

1 Theophanes 450, 27.

се към условията, застъпват иконоборството, а голяма част от армията, която пази скъп спомен за победоносния император Константин V, също е свързана с иконоборството.

Едва в края на 784 г. са оповестени плановете на правителството, след като се удава да бъде накаран да абдикира издигнатият по времето на Лъв IV патриарх Павел (на 31 август 784 г.). На провъзгласяването на новия патриарх Ирина придава формата на народен избор, като свиква „целия народ" в Магнаурския дворец[1]. Изборът пада върху Тарасий, досегашен секретар на императрицата, човек с добро теологично образование и ясен политически поглед. След като на 25 декември 784 г. Тарасий получава посвещението си в патриаршеско звание, започват подготовките за вселенски събор, който да отмени решенията на иконоборския синод от 754 г. и да възстанови култа към религиозните изображения. Византийската управа установява връзки с Рим и с източните патриаршии, които приветстват промяната и изпращат свои представители за събора.

На 31 юли 786 г.[2] съборът започва работа в Апостолската църква в Константинопол. Но едва започват разискванията и се случва събитие, което показва, че към подготовката за събора е трябвало да се подходи с още по-голямо внимание и предпазливост, отколкото Ирина и Тарасий са предполагали. Помнейки повелите на Константин V, войниците от столичния гвардейски полк нахлуват в църквата с извадени мечове и разпръсват събора под въодушевените възгласи на част от присъстващите епископи. Смелостта на императрицата обаче не се пречупва след този неуспех. Тя нарежда иконоборски настроените военни части да заминат на измислен поход срещу арабите в Мала Азия, като през това време прехвърля подразделения, приятелски настроени към идеята ѝ, от Тракия и им поверява отбраната на столицата.

---

1 Theophanes 458, 10: συναγουσα παντα τον λαον. За участието на народа на Константинопол, дори и само формално, в избора на духовен глава се съобщава и във времето непосредствено преди избухването на иконоборския спор. Според Theophanes 384 на императорския трон идва Герман 715 г. ψηφω... παντος του ευαγους κληρου, και της ιερας συγκλητου, και του φιλοχριστου λαου της θεοφυλακτου ταυτης και βασιλιδος πολεως.

2 За датата вж. Grumel, Reg. 355.

През май 787 г. са изпратени нови покани за събор, който този път трябвало да се състои в Никея. Случва се така, че Седмият вселенски събор — последният, който източната църква признава, провежда заседанията си в същия град, в който се е състоял и Първият вселенски събор по времето на Константин Велики.

Под председателството на патриарх Тарасий, в присъствието на около 350 епископи и голям брой монаси, тук, от 24 септември до 13 октомври, се провеждат в бърза последователност седем заседания, което е доказателство за грижливата подготовка на събора. Пред важна църковнополитическа дилема го поставя обаче въпросът на епископите, които са действали иконоборски, но и не са имали избор да се държат по друг начин при трите предишни управления. Както един от тях самите казва, те са „родени в тази ерес, израснали и възпитани с нея“[1]. С предвидлива въздържаност съборът приема някогашните иконоборци, след като те пред всички присъстващи се отказват от своята ерес, отново в църковното лоно. Това толерантно поведение обаче не намира одобрението на монашеството и се стига до доста разгорещени сблъсъци. Тук за първи път проличава раздвоението вътре във византийската църква, което пронизва цялата нейна бъдеща история — разделението между радикалното монашеско направление на т. нар. зилоти, придържащи се с абсолютна строгост към каноническите предписания и категорично отхвърлящи всякакво компромисно решение и, от друга страна — умереното направление на т. нар. политици, което се поставя в услуга на нуждите на държавата и се приспособява към политическите взаимоотношения, което се сработва със светската власт, доколкото тя се придържа към ортодоксията и не се плаши от евентуални компромиси. На събора в Никея побеждава тъкмо това умерено направление.

Що се отнася до верските въпроси, напротив — в ортодоксалното мнозинство на събора цари пълно единодушие. След като е цитирана дълга редица доказателства от Светото писание и от патристическите произведения като материал в

---

1 Mansi XII, 1031.

подкрепа на култа към иконите, след изчитането на решенията на иконоборския синод от 754 г., от една страна, и, от друга — на задълбоченото им опровержение, вероятно излязло изпод перото на патриарх Тарасий[1], съборът заклеймява иконоборството като ерес, нарежда да бъде унищожена иконоборската литература и отново възстановява култа към религиозните изображения. В духа на Йоан Дамаскин съборът свързва въпроса за иконите със светото учение и подчертава обстоятелството, че значение има почитането не на самата икона, а на изобразената върху нея свята личност и този култ няма нищо общо с преклонението пред самия Бог. Празнично заключително заседание, състояло се на 23 октомври в Магнаурския дворец в Константинопол, потвърждава решенията на събора, които са подписани от императрицата и младия император.

Иконоборските елементи обаче не са премахнати окончателно. Тяхното бъдещо съществуване се проявява особено ясно по време на разногласията, избухнали между императрица Ирина и нейния син — обстоятелство, което придава на тази безплодна разпра повишено историческо значение и засилва интереса към нея. Макар че Константин VI вече е навършил възраст, която му дава право да управлява, честолюбивата императрица не желае да изпусне властта от ръцете си. Младият император се опълчва срещу натрапеното му попечителство и полека-лека навлиза във все по-остри конфликти със своята майка и нейния съветник, евнуха Ставракий. Съвсем в реда на нещата се оказва опозицията да се събере около него, при положение, че е недоволна от иконопочитателската политика на Ирина. Един от най-близките довереници на Константин VI става ревностният иконоборец Михаил Лаханодракон. Енергичната императрица обаче успява да задуши още в зародиш един заченат през пролетта на 790 г. заговор и се усеща достатъчно силна да легализира официално своето, до този момент само фактическо, по-предно място в имперския ранг. Тя изисква от армията да положи клетва, според която властта се предава на нея и която постановява за управляващи на първо място

1 За авторството на Тарасий вж. Андреев, Герман и Тарасий 142 и сл.

нея, а на второ — Константин VI като неин сърегент. Формированията в столицата, състоящи се вече от европейски контингент, полагат безпрекословно исканата клетва, но за сметка на това намеренията на Ирина се сблъскват със силна съпротива при военните части в темата Армениакон, където иконолюбивата императрица не е особено обичана. Заражда се съпротивително движение, което обхваща и останалите малоазиатски теми и в крайна сметка довежда до това, че армията, застъпвайки се за правата на династията, не само отхвърля исканията на властолюбивата императрица, а и провъзгласява Константин VI за едноличен владетел (октомври 790 г.).

Ирина губи играта и трябва да напусне императорския дворец. Привържениците на императрицата обаче не се успокояват, докато не измолят от Константин VI разрешение за нейното връщане. От януари 792 г. отново е в сила старата формула: Константин и Ирина. Слабостта на младия император предизвиква разочарование у неговите съратници. Към това се прибавя и недоволството от безславното поведение на Константин VI във войната с българите през юли 792 г. Отново се събужда движение в подкрепа на кесар Никифор, когото опозицията почита като най-възрастния оцелял потомък на Константин V. В този момент обаче Константин VI атакува бързо и нарежда чичо му да бъде ослепен, а на останалите четирима братя на баща си — да бъде отрязан езикът. Ослепен е и стратегът на Армениакон Алексий, който навремето ръководи акцията срещу Ирина в полза на Константин. След този случай обаче в темата Армениакон избухва огромно въстание и Константин VI се принуждава да предприеме същински военен поход срещу своите привърженици (през пролетта на 793 г.). Недоволството е смазано с невероятна жестокост, а симпатиите, с които някога императорът се е ползвал там, отстъпват място на горчива враждебност.

Скоро след това той напълно разваля отношенията си и с ортодоксалната партия, като през януари 795 г. изгонва жена си, красивата пафлагонка Мария, с която преди седем години се бракосъчетава по желание на майка си, след което взима за жена любовницата си, придворната дама Теодота, която провъзгласява за августа. Сватбената церемония им-

ператорът организира с изключителна пищност и блясък, което трябва да е подействало като предизвикателство към общественото мнение. Противоречащото на всички църковни норми поведение на Константин VI предизвиква сред ортодоксалните кръгове огромно негодувание. С особена острота срещу императора, потъпкал брака си, се обръща радикалната монашеска партия на зилотите, водена от Платон, прочутия игумен на Сакудинския манастир, и от неговия още по-прочут племенник Теодор. Императорът праща в изгнание безстрашните зилотски водачи, но с това проблемът в никакъв случай не е решен. Така наречените мойхеански спор (от мойхос — разтуряне на брака) ще занимава византийците още дълго време и ще предизвиква сериозни размирици. Той довежда до изключително силно изостряне на противоречието между партията на зилотите и патриарх Тарасий, тъй като зилотите не одобряват опортюнистичното поведение на патриарха спрямо потъпкалия брака си император и в своето негодувание стигат толкова далеч, че разделят с това църковното братство. Явният факт, че византийското монашество след победата на ортодоксията се намира в непрестанно състояние на недоволство и често дори на остър сблъсък с държавното и църковното ръководство, доказва достатъчно ясно, че победата не му е донесла очакваната компенсация и обезщетения и дори единовластието на Ирина му донася преходни и незадоволителни блага.

Със своето безразсъдство и вероломна жестокост Константин VI загубва всякаква опора както в лицето на властващата ортодоксална партия, така и в средата на иконоборската опозиция, като това прави възможно отстраняването му, без в негова защита да се вдигне дори една ръка. На 15 август 797 г. в пурпурните покои, в които преди 27 години е роден, той е ослепен по нареждане на своята майка. Ирина постига целта си — става единствена владетелка на Византийската империя.

Тя е първата жена, която не просто като регентка на един непълнолетен и неспособен да управлява император, а от свое собствено име оглавява държавата като единствена владетелка. По това време, тъй като императорската длъжност по римска традиция изглежда неразривно свързана с

функцията на висш военен ръководител, правото една жена да изпълнява тази длъжност най-малкото е под въпрос и показателен е фактът, че в законовите актове Ирина определя себе си не като василиса, а най-често като василевс[1].

Управленските методи на Ирина не били от най-щастливите. В двора цари тягостна атмосфера на интриги, чиито конци дърпат двамата съветници на императрицата, евнусите Ставракий и Аетий. За да задържи изчезващите симпатии на народа към себе си, императрицата нарежда да влязат в сила сериозни финансови облекчения, загърбвайки при това нуждите на държавния бюджет. Тези облекчения засягат най-вече манастирите, чието благоразположение е в основата на популярността на Ирина, както и столичното население, от чието настроение до голяма степен зависи съдбата на несигурните позиции, в които се намира нейното управление. Отменен е градският данък, който жителите на Константинопол е трябвало да плащат и който действително, изглежда, е бил висок. Чувствително се намаляват вносните и износните мита, завишени за пристанищата на Константинопол в Абидос и Хиерос и представляващи важен източник на приходи за византийската държава. Сред населението на столицата тези мерки предизвикват искрено въодушевление и дори Теодор Студит славослави смелостта на императрицата с най-високи нотки[2]. Вследствие на същата тази смелост обаче финансовото дело на византийската държава, което представлява основата на византийската мощ, е доведено до пълен хаос.

Външнополитическото положение на империята значително се е влошило през последните две десетилетия. Причина за това не на последно място е и разцветът, който по същото време изживява царството на арабите. Още през 781 г. арабите нахлуват дълбоко в имперска територия и спечелват в земите на темата Тракезион голяма и изключително кървава битка. В резултат на това византийското правителство сключва с тях мирен договор и се задължава

---

1 Zepos, Jus I, 45: Ἐν ονοματι του πατρος και του υιου και του αγιου πνευματος Ειρηνη πιστος βασιλευς. Вж. също и Bury, Constitution 23 f.

2 Theophanes 475, 15. Theodoros Studit., Ep. I, 6: Migne, P. G. 99, 929 и сл. Вж. също Bury, Eastern Rom. Empire 3 и 212.

да извършва трибутни плащания на халифата[1]. Но дори и поемането на това унизително задължение не гарантира спокойствието за дълго време. Скоро отново започват арабските набези в Мала Азия[2]. Неуспешни са войните по българската граница, които започват от 789 г. и са ръководени от император Константин VI. През лятото на 792 г. византийците претърпяват поражение при крепостта Маркели, изтърпявайки невероятен срам от бягството на императора и пленяването на видни византийски пълководци. Византийското правителство отново е принудено да плаща годишен данък, но и този път мирът не трае дълго, тъй като много скоро българите искат повишаване на сумите[3]. Византия се оказва подчинена на двата си най-важни противника и обременена с данъци — повече от окаяно положение след блясъка на импозантното могъщество по времето на Константин V.

5. Византия и Карл Велики

Обща литература: K. Heldmann, Das Kaisertum Karls des Großen. Theorien und Wirklichkeit, Weimar 1928. — P. E. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio I, Leipzig-Berlin 1929. — G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 41 и сл. — W. Ohnsorge, Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa, Hildesheim 1947. — P. E. Schramm, Die Anerkennung Karl des Großen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen „Staatssymbolik", Hist. Z. 172 (1951) 449 и сл. — F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, bes. 282 и сл. — W. Ohnsorge, Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums, Darmstadt 1958, bes. 1 и сл., 64 и сл., 79 и сл.

---

1 Dölger, Reg. 340.

2 През 798 г. се подновява мирният договор и данъчното задължение на империята: Dölger, Reg. 352.

3 Въпреки Runciman, Bulgarian Empire 49, Theophanos A. M. 6288 (= 795/96), става съвсем ясно, че Константин VI е изплащал трибутни вноски на българите. Вж. Bury, Eastern Rom. Empire 339. По всяка вероятност данъчното задължение датира от поражението през 792 г.

Исторически много по-значими от всички военни неуспехи в Азия и на Балканите са между впрочем идеалните, нематериалните загуби, които Византия търпи вследствие развитието на положението на Запад. Истинска трагедия е за древната империя, че по време, когато начело на Франкското кралство стои един от най-великите владетели на Средновековието, нейната съдба е в ръцете на една жена и евнусите около нея. Карл Велики успява да превърне кралството си в най-великата сила на тогавашния християнски свят посредством анексията на Бавария, покръстването и присъединяването на Саксония, експанзията на изток за сметка на славяните, съсипването на аварския хаганат и подчиняването и присъединяването на кралството на лангобардите. С победата над лангобардите той изпълнява задачата, която Византия не е в състояние да изпълни и чието неизпълнение именно погребва авторитета на Византийската империя в Рим. След този факт римската църква заздравява съюза си с Франкското кралство и още по-решително се отдръпва от Византия. Нищо не успява да промени и това, че на Вселенския събор в Никея е възстановен църковният мир между Рим и Константинопол, Византия отново става православна и разгорещено, както никога досега, се обявява за култа към иконите. Съборът от Никея не донася истинско помирение между двата световни центъра. Рим очаква отменяне на всякакви мерки, предприети през иконоборската епоха, при това не само в религиозен, а и в църковнополитически смисъл, очаква абсолютно възстановяване на статуквото и преди всичко реституиране на правата на римската юрисдикция в Южна Италия и Илирик. Константинопол обаче не иска и да чуе за това. Въпросът нееднократно отпада от разискванията на Никейския събор, а пасажът от посланието на папа Адриан I, засягащ този проблем и адресиран към византийските владетели, в гръцкия превод, предложен на присъстващите на събора, просто е пропуснат. По същия начин са задраскани и откъсите, в които папата влиза в правото си да оспори неканоническото издигане на патриарх Тарасий и да протестира срещу титлата „вселенски патриарх“. Особено старателно обаче са прескачани и пасажите, при това многобройни, в

които папското послание говори за първенстващите права на Рим или дори само за по-първото място на „Св. Петър“[1]. Папският институт фактически е откъснат от Изтока така, както византийският императорски институт е скъсал връзките си със Запада. Едно сътрудничество с Константинопол вече не би могло да донесе някаква полза на римската църква, макар и на пръв поглед тя и Византия да са на едно мнение по най-спорния въпрос на вярата. И обратно — приятелството с великия победител на лангобардите е много пообещаващо, макар че постигане на разбирателство с франкския крал по въпроса за иконите изглежда доста трудно и изисква големи компромиси.

След остра полемика, намерила своята окончателна формулировка в Либри Каролини, Карл Велики отхвърля както иконоборските позиции на Синода на Константин V, така и иконопочитателската политика на Събора на Константин VI и Ирина. Смисълът на Либри Каролини, които целят да подчертаят религиозната самостоятелност на Франкското кралство спрямо Византия, е преди всичко политически и в тази връзка не е от голямо значение, че в полемиката им проблемът същностно се заобикаля и че в латинския превод на Никейските актове, предоставени на Карл Велики, чрез груби езикови грешки и недоразумения е изопачен смисълът на решенията на събора. Освен всичко това позицията на Карл не съвпада с действителното становище на събора от Никея, а в много по-голяма степен се припокрива със схващанията на Григорий Велики, който също като него отхвърля както унищожаването, така и почитането на религиозните изображения. Франкският крал държи упорито на позициите си въпреки предупреждения и съвети, които папа Адриан I му изпраща, и в крайна сметка, папата е този, на когото се налага да се примири. Култът към иконите, който Никейският събор от 787 г., със съгласието на двамата легати на Адриан I, превръща в дълг на всеки обикновен християнин, е

1 За разликите между оригиналния текст на писмото на Адриан (Mansi XII, 1055-75) и гръцкия превод, прочетен на Никейския събор, вж. моята разработка: Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung, SK 6 (1933) 73 и сл.

осъден през 794 г. от събора във Франкфурт, в присъствието на други двама пратеници на същия папа[1]. И макар че въпросът за иконите няма за Западна Европа онова значение, което Византия му придава, а самобитното византийско преплитане на проблема около религиозните изображения със Светото учение остава за Западна Европа чуждо и неразбираемо, все пак това е изключителна концесия, показваща ясно, че съюзът с Франкското кралство се е превърнал в крайъгълен камък на папската политика. Стриктно следвайки проведената по време на Стефан II линия, чиито успехи остават несъмнени, Адриан I се придържа към съюза с франкския крал, превъзмогвайки всякакви колебания. Продължавайки по-нататък тази линия, неговият наследник Лъв III взема дръзко решение, слагащо логичен завършек на целеустремената римска политика от осмото столетие и преломно по своята същност — на 25 декември 800 г. в Рим, в църквата „Св. Петър", той извършва коронацията на Карл[2].

Създаването на империята на Карл Велики има за политическата сфера същото революционно значение, както покъсно разделянето на църквата — за религиозната сфера. За тогавашния свят е аксиома, че може да съществува една-единствена империя, също както и една-единствена християнска църква. Коронованието на Карл Велики обръща надолу с главата всички схващания и означава силно накърняване на византийските интереси, тъй като до този момент Византия безпрекословно е приемана за единствената империя —

---

1 Опитът на W. von den Steinens в Entstehungsgeschichte der Libri Carolini, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibl. 21 (1929/30) 83 и сл., да представи решенията на Франкфуртския събор като компромис е неудачен. В останалата си част обаче този труд заслужава особено внимание. От същия автор и: Karl der Große und die Libri Carolini, N. Archiv d. Gesellschaft f. ältere deutsche Geschichtskunde 49 (1932) 207 и сл.

2 Тази коронация се е извършила по образец на византийската церемония: Срв. E. Eichmann, Die Kaiserkrönung im Abendland I (1942) 23 и сл. Както показа E. Sackur, Ein römischer Majestatsprozeß und die Kaiserkrönung Karls d. Gr., Hist. Z. 87 (1901) 385 и сл. и след това винаги специално се подчертава (J. Haller, Das Papsttum II, 1 [1939], 18 и сл.), при избора на Карл Велики за император важна роля са изиграли и местни римски процеси. Ако разгледаме обаче тези процеси като причина за императорското коронясване на Карл и така се опитаме да обясним историческия акт от 25 декември 800 г. като резултат на моментна ситуация, това би означавало прекалено опростяване на проблема.

Новият Рим, на който принадлежи наследството на древната Римска империя. Грижейки се за имперските си права, Византия не би могла да разглежда издигането на Карл Велики за император по друг начин освен като узурпация. Но и Рим също изхожда от идеята за съществуването на една империя и съвсем не цели да създава втора редом до Византия, а по-скоро да постави новата, създадена от него империя на мястото на старата Византийска — в сила е предположението, че след свалянето на легитимния император Константин VI императорският трон в Константинопол може да се разглежда като вакантен. Единствено допустимият световен ред както за Рим, така и за Византия се изразява в йерархията на държавите, обхващаща цялата християнска общност и фокусираща се във върха, където е империята. На практика обаче въпреки всичко се стига до това, че от 800-та година нататък една срещу друга застават две империи — една Източна и една Западна. Разделението между Изтока и Запада, подготвяно от развитието през цялото последно столетие и видимо проявило се в епохата на иконоборството, се реализира и в политическата сфера. Вселенската общност се разцепва на две езиково, културно, политически и религиозно отделени части.

Макар че самото короноване в църквата „Св. Петър" е дело на папския институт, а не на краля[1], след като крачката, водеща към тежки последици, вече е направена, на Карл му се налага да изясни позициите си по възникналия проблем. Той трябва да издейства от Византия признаването си, без което рискува императорството му да хвръкне във въздуха. Само с голи предположения, че с поемането на трона на Константинопол от една жена и с промените във Византия, както ги описва Либри Каролини, империята е попаднала в плен на ерес, очевидно не може да се стигне далеч. През 802 г. пратеници на Карл Велики и на папата отиват в Константинопол. Те трябва да са предали на византийската императрица предложение за брак от своя господар, с което е трябвало „Изтокът и Западът отново да се съединят"[2]. Малко

1 Вж. цит. лит. в началото на тази глава. Също и L. Halphen, Charlemagne et l'Empire carolingien, Paris 1947, 120 и сл.

2 Theophanes 475, 27. За тази често разяснявана податка вж. W. Ohnsorge,

след тяхното пребиваване обаче се стига до дворцова революция, която сваля Ирина от трона (31 октомври 802 г.) и решаването на проблема се отлага. Събитията произлизат от средите на висшите служители и офицери на империята и издигат Никифор, дотогавашен λογοθετης γενικου, в притежател на императорската корона. Първоначално Ирина е заточена на Принцовите острови, а по-късно — на остров Лесбос, където скоро след това умира.

6. Реформите на Никифор I и външнополитическите опасности: Византия и Крум

Обща литература: Bury, Eastern Rom. Empire. — Златарски, История I, 1. — Мутафчиев, История I. — Runciman, Bulgarian Empire. — Bratianu, Etudes byz. 183-216.

В лицето на Никифор I (802-811) начело на империята отново застава способен владетел. Твърденията на Теофан, че неговото издигане предизвиква само чувства на тъга и изумление, отразяват единствено настроението на радикалното монашеско направление. Не бива да се смята, че горещата омраза, която Теофан демонстрира спрямо този император, е валидна и за ортодоксалните византийски кръгове[1]. Никифор не е човек на църквата, от клира той изисква да се подчинява на императорската воля, но все пак е напълно ортодоксално настроен и принципен привърженик на иконопочитанието. С това, че оженва своя син и наследник Ставракий за Теофана, която е роднина на Ирина, той подчертава намерението си да се придържа към иконопочитателските позиции на предишното управление. Отношението на правителството и на църковното ръководство обаче спрямо радикалната мона-

Orthodoxus imperator. Vom religiösen Motiv für das Kaisertum Karls des Großen, Jahrb. d. Gesellschaft f. niedersachs. Kirchengesch. 48 (1950) 24 и сл. (= Abendland und Byzanz, S. 64 и сл.), с чиито логични, но доста преувеличени заключения за позицията на Карл по въпроса за иконоборството не мога да се съглася. Вж. бележките ми в BZ 46 (1953) 153 и спец. 155.

1 Монахът Теостерикт го оценява като ευσεβεστατος και φιλοπτωχος και φιλομοναχος: Vita Nicetae, AASS, April 1, p. XXIX.

шеска партия се изостря изключително при него, особено когато след смъртта на Тарасий (25 февруари 806 г.) той издига на патриаршеския престол образования историограф Никифор. Също както и Тарасий, Никифор е сведущ в областта на светското познание и на теологията и се проявява не само като творец на исторически съчинения, а в по-късно време и като автор на многобройни съчинения в защита на култа към иконите. Както Тарасий преди издигането си на патриаршеския престол, той е бил висш управленски служител и в църковнополитическо отношение е застъпвал същото умерено направление. Поставянето на патриаршеския престол на един мирянин предизвиква в средите на зилотите още по-голямо недоволство, понеже се е очаквал изборът на предводителя им Теодор Студит. На всичко отгоре император Никифор отново подема мойхеанската афера, за да наложи чрез нея постановката, че императорът не е обвързан с каноните — той свиква един съставен от духовни и светски представители синод, който да признае брака на Константин VI и Теодота, а свещеника Йосиф, който е сключил брака — отново да приеме в църковното лоно (януари 809 г.). Това довежда до открит разрив с монасите, които отново се отцепват от официалното църковно ръководство и предизвикват преследвания от страна на държавната власт.

Преди всичко обаче пред императора стои задачата да въведе ред в стопанските взаимоотношения в страната и да възвърне равновесието във финансовото дело, нарушено от лекомислието на предишното управление. Като някогашен ръководител на финансовото управление той е изключително добре подготвен за тази задача и предприема редица важни и разумни мерки. Неговият яростен враг Теофан описва тези мерки с многобройни хули и обвинения като „десетте злодеяния“ на император Никифор[1]. Най-напред Никифор отменя влезлите в сила по времето на Ирина данъчни облекчения. След това „предразполага“ поданиците си и с това, че вдига данъците в сравнение с предишното им равнище и за внасянето на данъците изисква такса от 8 и 1/3 процента. Парикиите на манастирите и църквите, както и

1 Theophanes 486-87.

многобройните благотворителни заведения във Византия са обложени с данък-домакинство. Този данък (капникон), който по същността си представлява семейно повишаване на поголовния данък и който тук за първи път се споменава във византийски извор, представлява в средновизантийската епоха най-важното плащане, успоредно с поземления данък. Той не е въведен чак при Никифор, а се появява по негово време като познат вече данък, но в този случай засяга и категорията на селячеството, която до този момент е била освободена от тежестта му. По всяка вероятност обаче освобождаването датира едва от времето на Ирина, тъй като църковните и манастирските имоти във Византия винаги са подлежали на данъчно облагане, така че и в този случай Никифор не въвежда нещо ново, а само възстановява стария ред. Както свидетелстват други исторически извори, през двайсетте години на деветото столетие този данък достига две милиаресиона и се е плащал от всички данъчно задължени[1]. За да гарантира фиска срещу загуби, Никифор обявява данъчно задълженията за солидарно отговорни относно прихода на данъците — на селската общност се назначава общ данък, за който всички жители на селото са задължени, и за неиздължени плащания компенсацията се търси от съседите на провинилия се. Този ред също не е нов — касае се за системата, която още Номос Георгикос познава, както и за появяването отново на терминус техникус[2].

---

1 Theoph. cont. 54, 5. Възгледът на Dölger, Finanzverwaltung 62 и сл. и на N. A. Constantinesku, Bulletin de l'Acad. Roumaine, Section hist. 11 (1924), и Deutsche Literaturzeitung 1928, H. 31, Sp. 161 и сл., че капникон са плащали само крепостните селяни, се опровергава от приведения цитат на Theoph., както и от Skylitzes-Kedrenos II, 413 и Ibn Hordadbeh (de Goeje) 84. Вж. G. Ostrogorsky, Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter, Byz. 6 (1931) 234 и сл. и Steuergemeinde 49 и сл., вж. също Stein, Vom Altertum 160. Dölger, BZ 34 (1934) 371 и сл., естествено се придържа към своята теза.

2 Theophanes 486, 26: αλληλεγγυως τα δημοσια. Dölger, Finanzverwaltung 130 и BZ 36 (1936) 158, бел. 1, отрича техническото значение на понятието, като прави изключение само за „алеленгион" на Василий II. С него се солидаризира и Lemerle, Histoire agraire 219, S. 261 и сл. Но още трактатът на Ashburner, параграф 14 = Dölger, Finanzverwaltung 119, 24: εποικοι αλληλεγγυα απαιτουμενοι доказва, че понятието има и техническо значение. Това признава и К. А. Осипова, Алиленгий в Византии в X веке, VV 17 (1960) 28 и сл., която посвещава своето проучване на Алеленгиона в трактата на Ashburner.

Определени църковни имоти Никифор дава на подчинение на императорското доменно управление, и то без при това данъчните задължения за намалените територии да се снижават. Явно би трябвало да приемем, че и при тази мярка става дума за връщане на даренията на императрица Ирина. Събирането на наследствените данъци и поземлените плащания също става по-строго, като при това хора, които изведнъж се простят с бедността и се замогнат, са третирани като щастливци, открили съкровище. Робите, купени извън митническата граница на Абидос и особено в областта Додеканес, се обмитяват с около 10 процента надбавка[1]. Освен това императорът, постановявайки лихвена забрана за поданиците си и ограничавайки по този начин събирането на лихви в държавата, принуждава богатите корабопритежатели от Константинопол да вземат от държавата заем от 12 фунта злато и да го олихвят с 16,66 процента[2]. Макар че съ-

---

Тя обаче погрешно приема, присъединявайки се към Каждан, К вопросу об особеностях феодальной собствености в Византии VIII — X вв., VV 10 (1956) 63 и сл., и Ещо раз об аграрных особеностях в Византии IV — XI вв. VV 16 (1959) 107, че има прекъсване на свръхтаксите в ранното Средновековие и че се въвеждат отново през IX век.

1 Това е приблизително 10-процентно увеличение на покупната цена, тъй като тук очевидно става дума за необучени, докарани от чужбина роби. При Юстиниан (Cod. Just. VI 43, 3 от 531 г.) обикновените пълнолетни роби струват до 20, занаятчиите до 30, упражняващите по-висши професии — нотариуси и лекари — 50-60 номизми. През първата половина на VII (според житието на Йоан Милосърдни, изд. от R.Trautmann, Die Nestorchronik 22 и 32) обучени роби са били купувани в Йерусалим за 30 номизми. Руско-византийският договор от 911 г. определя цена 20 номизми за роби, внасяни от Русия, а по-неизгодният за Русия договор от 944 г. определя за младите пленници от двата пола цена 10 номизми (Полное собр. русск. летоп. I², 36 и 50; превод Р. Траутман, Несторовата хроника 22 и 32). За положението на робите във Византия най-общо вж. A. Hadjinicolaou-Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin, Athen 1950, 89., която се опитва да направи обобщаващо проучване върху историята на робите във Византия. Вж. и критиката на А. П. Каждан, Вестник древней истории 1952, 4, стр. 121. По-нататък вж. важните разработки на А. П. Каждан, Рабы и мистии в Византии IX — XI вв., Ученые записки Тулского гос. пед. инст. 1951, 63 и сл.; М. Ю. Сюзюмов, О правовом положении рабов в Византии, Ученые записки Свердловского гос. пед. инст. 1955; Р. Броунинг, Рабство в Византийской империи (600-1200 г.), ВВ 14 (1958) 38 и сл.

2 Не мога да се съглася с интерпретацията на тази мярка, която дава Cassimatis, Byz. 7 (1932) 149 и сл., присъединявайки се към Bury, Eastern Roman Empire 216, приемам по същество Monnier, Epibolé 19, S. 87 и сл., Stein, Studien 156, Dölger, Reg. 378 и Bratianu, Etudes byz. 208. Вж. моите

бирането на лихви противоречало на средновековното чувство за морал, лихвени забрани като тези по времето на Никифор и по-късно, при Василий I, са твърде рядко явление за Византия. Нуждите на високоразвитото византийско парично стопанство разчупват повелите на морала, така че кредитните сделки във Византия са широко разпространени през всички времена. Във всеки случай лихвената забрана на Никифор, който бил изключително трезв държавник, не е родена от идеални намерения: изключвайки частната инициатива и превръщайки заемния бизнес в монополно право на държавата, определяйки необичайно висок ход на лихвата, той открива нов извор за обогатяване на държавната хазна[1].

Император Никифор взима важни мерки и за укрепване на отбранителната система, чиято главна основа от седмото столетие насетне образуват уседналите стратиоти. Както говорят достигналите до нас сведения от десетото столетие, войнишкият имот, представляващ основата за стопанското препитание на стратиотите, е трябвало да има стойност от най-малко 4 фунта злато, тъй като, ако стратиотът бъде повикан да се яви в армията, е трябвало да пристигне с един кон и пълно бойно снаряжение. Тъй като по всяка вероятност не е имало налице достатъчен брой селяни войници, които да могат да се похвалят с такъв имот, Никифор допуска и по-бедни селяни до военна служба — за тяхното снаряжение трябвало да се погрижи селската община[2]. В случаите,

---

възражения срещу Cassimatis и Bury в: Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32 (1932) 308, Anm. 4 Ebenda S. 308 и сл. За лихвите и заемите във Византия вж. по-подробно Cassimatis, Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin (1931).

1 Според Юстиниановото право (Cod. Just. IV 32, 26) на личностите с по-висок ранг са били разрешени само 4 процента (trientes usurae), на търговците 8 процента (besses usurae), на всички други 6 процента (semisses usurae), държавата също е можела да взима само 6 процента (Cod. Just. X 8, 3). С времето обаче официално допусканата лихва се увеличава, което става без да се нарушават основите на Юстиниановото право, чрез адаптиране на монетните единици при Лъв VI (ноем. 83), като trientes usurae брои 1 кератион от 1 номизма, следователно вместо 4% се изчисляват повече — 4 1/6%. През XI век (според Piera XIX, 1) trientes usurae 4, semisses usurae 6 и besses usurae 8 се изчисляват според отношението на номизмата към 1 фунт злато, т. е. 5,55%, 8,33% и 11,71%. Един фунт злато съдържа 72 златни номизми; 1 златна номизма — 12 сребърни милиаресии или 24 кератиа; 1 милиаресион — 24 медни фолиса.

2 Theophanes 486, 24: προσεταξε στρατευεσθαι πτωχους και εξοπλιζεσθαι παρα

когато един стратиот обеднее и вече не е в състояние сам да поема разходите по издръжката и снаряжението си, отново разпределянето на финансовата тежест върху селската община гарантира на държавата сигурност, че няма да загуби жива военна сила. Тази система има подобно значение за осигуряването на армейската наличност, както системата „алеленгион" за гарантирането на данъчните приходи.

Според сведения от десетото столетие моряците войници, също както тези от сухопътните войски, притежават имоти, служещи им като стопанска основа. Създаването на такива поземлени имоти всъщност става причина тази мярка на Никифор да бъде определена от Теофан като деветото злодеяние: императорът принудил моряците от крайбрежните територии, особено в Мала Азия, които никога не се били занимавали със земеделие, да си купят от отчуждените земи парцели по строго определена от него цена[1]. По всяка вероятност тук става дума за създаването на първите моряшки имоти[2] — една изключително важна за византийската флота стъпка. На първо място тя се отнасяла за войниците моряци от темата Кивириотон.

По-нататък Никифор предприема колонизаторско-политически мерки, които трябвало да послужат за защита на особено застрашените територии. Той накарва жителите на малоазиатските теми да продадат собствеността си и ги разселва към Склавиния, т. е. в славянизираните земи на Балканския полуостров, където заселниците без съмнение получавали нови земи и се задължавали да носят военна

των ομοχωρων, παρεχοντας και ανα οκτωκαιδεκα ημισους νομισματων τω δημοσιω. Вж. и Glykatzi-Ahrweiler, Recherches 19.

1 Theophanes 487, 16: τους τας παραθαλασσιας οικουντας, μαλιστα της μικρας 'Ασιας, ναυκληεους μηδεποτε γηπονικως ζησαντας ακοντας ωνεισθαι εκ των καθαρπαγεντων αυτω κτηματων, ως αν εκτιμηθωσι παρ' αυτω.

2 Правилна интерпретация според мен на този дълго време неразбран пасаж дава още Успенский, История II, 239. Изхождайки от своята теория за късната поява на военните имоти, Lemerle, Histoire agraire 219, S. 73, оспорва правилността на тази интерпретация, без обаче да предлага друго обосновано обяснение. Същата теория е в основата и на възраженията му, че цитираната по-горе мярка при военните селяни, които не са се причислявали към бедните, т. е. не са били въоръжавани от съселяните си, а сами са се грижили за въоръжението си, е предпоставка за съществуването на войнишки имоти.

служба като стратиоти. Тази мярка, срещу която Теофан особено негодува, се опира на колонизаторско-политическите методи от двете предходни столетия. Изобщо в дейността на Никифор няма нищо преломно. Той най-вече успява, стремейки се да поправи грешките и пропуските на своите предшественици, основно да оздрави отношенията, а ако предприема нововъведения, то те се движат в рамките изключително на традиционната византийска държавна политика. С изключителна загриженост той обръща вниманието си на първо място към двата стожера на византийската държава — нейните финанси и войската ѝ. Без съмнение той успява, макар и използвайки доста силови средства, чувствително да укрепи финансовата мощ на държавата. Неговата многостранна дейност в тази област ни дава поглед върху методите на византийското финансово управление и предоставя картина от високото развитие на византийското парично стопанство в най-тъмното Средновековие. Също несъмнено той успява осезаемо да засили и армията на империята — най-оригиналните и най-радикалните санкции на тогавашния финансов министър засягат тъкмо нея.

Колонизаторско-политическите начинания на Никифор имат също особено значение, доколкото важат за славянизираната територия на Балканския полуостров и преди всичко засягат граничещите с България области Тракия и Източна Македония[1]. Голямото славянско преселение през шестото и седмото столетие принуждава Византийската империя към широкомащабен отказ от нейните позиции върху цялата област на Балканския полуостров, след което славянското настъпление непрекъснато се разширява. По думите на Константин Порфирогенет около средата на осмото столетие Пелопонес представлява славянска и варварска страна[2]. Със

1 Още Hopf, Geschichte I, 98, и Василиев, Славяне в Греции, Виз. Врем. 5 (1898) 422, предположиха, че малоазиатските стратиоти са били заселвани и в залятата от славяни Гърция. Подробно и съвсем конкретно тази теза се защитава от P. Charanis, Nicephorus I, The Savior of Greece from the Slavs, Byzantina-Metabyzantina 1 (1946) 76 и сл. Вж. също и възраженията на Kyriakides, Βυζ. Μελεται VI, 7 и сл. Вж. и Виз. извори I, 235, бел. 67.

2 De thematibus, cap. 6, 33 ed. Pertusi: εσθλαβωθη δε πασα η χωρα και γεγονε

завършването на осмото и началото на деветото столетие започва бавен, но траен процес на развитие в обратна посока. По времето на императрица Ирина Византия предприема голям поход срещу славяните в Гърция: през 783 г. логотет Ставракий се отправя с внушителна военна сила към областта на Солун, после се насочва към Гърция и Пелопонес и принуждава тамошните славянски племена да признаят върховенството на Византия и да започнат плащания на годишен данък. След завръщането от победния си поход Ставракий празнува триумфа си на хиподрума — толкова голямо е значението, което Византия придава на неговата победа над славянските племена в Гърция[1]. Още през последните години на осмото столетие обаче славяните от Гърция, под предводителството на княза на племето на велегезитите, взимат участие в заговор срещу императрица Ирина на страната на задържаните в Атина синове на Константин V[2], а в началото на деветото столетие славяните организират в Пелопонес въстание с широки мащаби. Те плячкосват околността и през 805 г. предприемат мощно нападение срещу Петра[3]. Обсадата на града била изключително сурова, но въпреки това завършва с поражение на славяните, което народът на Петра смятал, че дължи на чудотворната помощ на апостол Андрей, също както навремето спасяването на Солун се приписва на подкрепата на св. Димитър. Затова не само цялата плячка, но и пленените славяни с техните семейства императорът предава на църквата на св. Андрей като крепостни, при което те загубват не само самостоятелността си, но и социалната си свобода. Във всеки случай славяните в Пелопонес продължават да създават главоболия на византийското правителство, а племената на мелингите и езеритe в Тайгет, срещу които и франките през 13-ото столетие трудно се изправят, запазват народността си чак да турско

βαρβαρος. Много показателно е съобщението от Vita S. Willibaldi, MGH SS XV 93, според което Вилибалди, епископ от Айхстет (ок. 723-728), на път за Палестина е спрял в Монемвасия и установил, че градът се намира „in Slawina terrae". Вж. също бел. по-долу.

1 Theophanes 456 f.

2 Theophanes 473.

3 De adm. imp., cap. 49, p. 228 sq., ed. Moravcsik-Jenkins.

време[1]. Въпреки това обаче поражението на славяните при Пелопонес представлява важен етап в процеса на регрецизация на Южна Гърция. За самите византийци това събитие представлява моментът, в който се възстановява византийската мощ в Пелопонес след повече от две столетия славянско надмощие[2].

Постепенното укрепване на византийското господство в

---

1 Тук няма да се спираме подробно върху дискутирания въпрос за етимологията на имената на тези славянски племена. D. J. Georgacas, The Mediaeval Names Melingi and Ezeritae of Slavic Groups in the Peloponnesus, BZ 43 (1950) 301 и сл., не се съмнява, че племената са славянски, но приема, че имената им, включително това на езеритите, имат гръцки произход, което е съвсем погрешно. Вж. обоснованата критика на H. Grégoire, Byz. 21 (1951) 247 и сл., 280, и L'etymologie slave du nom des Melingi et des Ezerites, Nouvelle Clio 4 (1952) 293 и сл. Вж. и H. Ahrweiler-Glykatzi, Une inscription méconnue sur les Mélingues du Taygète, Bull. de corr. hell. 86 (1962) 1 и сл., която доказва съществуването на славянското племе на мелингите и през XIV век.

2 Според Хрониката на Монемвасия Пелопонес е бил под славянско господство в продължение на 218 г., от шестата година от управлението на Маврикий (587) до четвъртата година от управлението на Никифор (805), когато византийската власт е възстановена отново: N. Bees, Το περι της κτισεως της Μονεμβασιας χρονικον, Βυζαντις 1(1909) 73 и сл. Същите данни съдържа и приписката на Арета от 932 г. (S. Kugeas, Neos Hellenomn. 9, 1912, 473), както и синодалните писма на патриарх Николай III (1084-1111) до император Алексий I Комнин (Le Quien, Oriens Christianus II, 179). За достоверността на тези извори вж. P. Charanis, BSl. 10 (1948) 92 и сл., 254 и сл. и BZ 46 (1953) 91 и сл., който съвсем основателно се обявява срещу разпространеното в днешната гръцка историография мнение, че Пелопонес е окупиран от славяните не в края на VI век, както сочат изворите, а едва след чумната епидемия през 746 г., когато навлизат по-големи славянски групи. Относно ползването на Хрониката на Монемвасия като извор вж. P. Charanis, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, DOP 5 (1950) 141 и сл., който препечатва спорните места в текста и коментира съответната литература. Данните на литературните извори, както и на Хрониката на Монемвасия се потвърждават от археологическия и особено от нумизматичния материал. Срв. с разсъжденията на A. Bon, Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumiere de l'archéologie, Byz. 20 (1950) 13 и сл. и с важните обобщаващи заключения на същия автор: Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204. Paris 1951. K. M. Setton, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century, Speculum 25 (1950) 502, защитава тезата, че съобщението в Хрониката на Монемвасия за аваро-славянските нападения всъщност се отнася до окупирането на Коринт от оногурски българи през 641-642 г. и че византийската власт тук се възстановява с похода на Констанс II през 658 г. P. Charanis, Speculum 27 (1952) 343, с право отклонява тази хипотеза. Вж. също F. Dölger, BZ 45 (1952) 218. Setton, Speculum 27 (1952) 351, се опитва да защити своята теория.

определени области от Балканския полуостров намира своя ясен израз в създаването на нови теми, изграждащи цялостната военнотериториална организация. Ако искаме да разберем кои области действително са принадлежали на Византийската империя, т. е. не просто номинално са признавали византийското върховенство, а на практика са били подчинени на византийската управленска власт, то трябва да определим в какви граница се е развила организацията на византийските теми. Това е единственият сигурен белег за реалното състояние. Защото само там, където съществуват теми, е налице повече или по-малко уредено византийско управление. От края на седмото столетие Тракия и Елада са единствените теми, които Византия притежава на Балканския полуостров и дълго време това положение се запазва. Междувременно вероятно още през последните години на осмото столетие редом до Тракия започва съществуването на една самостоятелна тема — Македония, която всъщност не обхваща действителната македонска територия, а тази на Западна Тракия[1]. Приблизително по същото време е основана и темата Пелопонес[2]. Най-късно, в първите години на деветото столетие, възниква темата Кефалония, обхващаща Йонийските острови[3]. В началото на деветото столетие като

---

1 Македония се споменава за първи път като обособена тема през 802 г.: Theophanes 475, 22. Според Lemerle, Philippes 122, основаването ѝ попада между 789 и 802 г. Съобщенията на арабски географи, че през IX век Константинопол с околностите си представлявал отделна тема (Gelzer, Themenverfassung 86 и сл., Bury, Eastern Rom. Empire 224) вероятно са погрешни: H. Grégoire, Le Thème byzantin de Tafla-Tablan, Nouvelle Clio 4 (1952) 388.

2 Едва през 812 г. срещаме ясно назоваване на стратег на Пелопонес: Scriptor incertus de Leone 336. Въпреки това темата Пелопонес не възниква чак след славянското поражение при Патра през 805 г., както се считаше по-рано. Тя вече е съществувала по времето на славянското нападение над Патра; възможно е основаването ѝ да е било скоро след гръцкия поход на логотет Ставракий: вж.G. Ostrogorski, Postanak teme Helada; Peloponez, ZRVI 1 (1952) 64.

3 За стратег на Кефалония се споменава за първи път през 809 г.: Einh. Annal., MGH SS I 196. Dvornik, Légendes 12, поставя основаването на темата Кефалония през VIII век, опирайки се на един моливдовул, публикуван и датиран през VII — VIII век от Панченко, Каталог моливдовулов, ИРАИК 13 (1908) 117. Прочитът на Панченко на στρ[ατ]ηγω Κε[φα]λ[ην(ιας)] не е много сигурен и обясненията му, цит. съч. 118, не са много убедителни.

отделни теми, включващи околните области, са организирани и Солун и Драч — най-важните опорни пунктове на византийската мощ по егейското и адриатическото крайбрежие[1]. Едва по-късно организацията на управлението по теми се въвежда в Епирската област посредством създаването на темата Никопол и с организирането на темата Стримон, Солун с тракийските теми Тракия и Македония, свързани с тях. През втората половина на деветото столетие се появява най-накрая и темата Далмация, обхващаща далматинските градове и острови. Изграждането на организацията на темите на Балканския полуостров е свързана с възстановяването на византийското могъщество на Балканите, от които империята е била изтикана в резултат на славянското нашествие. Този процес ни показва напредъка и в същото време границите на византийската реокупация, както и на съпътстващата я реелинизация. Полека-лека на Византия ѝ се удава да обгърне почти цялата крайбрежна област посредством своите теми, кога на по-тесни, кога на по-широки ивици. В крайбрежните местности, които били достъпни за нейната военна сила и представлявали богати и стари градове пристанища, империята отново установява своя авторитет и управленски принципи. С това обаче успехите на византийската реокупация приключват: вътрешната част на Балканския полуостров остава и занапред извън нейната сянка.

Разселването на малоазиатските стратиоти в областта на Склавиния представлява част от процеса на укрепване на византийските позиции на Балканите. Едновременно с това тази стъпка е била необходима с оглед на предстоящата

---

1 За стратег на тема Солун се споменава за първи път през 836 г. в Житие на Григорий Декаполит, изд. Dvornik 36 и 62, стратег на тема Драч се споменава в създадения между 845 и 856 Тактикон, Успенский с. 115. Приемливо е предположението на Dvornik, Légendes 9, че тема Солун е възникнала при Никифор I. Създаването на тема Драч Dvornik обаче поставя във времето на Теофил, Dvornik, Légendes 12. По-скоро трябва да се приеме, че двете теми са създадени по едно и също време. J. Ferluga, Sur la création du thème de Dyrrachium, XIIe Congrès Intern. des Etudes byz., Résumés des communications, Belgrad-Ochrid 1961, S. 32, насочи вниманието към едно писмо на Теодор Студит (Migne, P. G. 99, Epist. II, Nr.157), което изглежда, че доказва съществуването на тема Драч още по времето на Теодор, следователно през 826 г. Ferluga също предпочита да приеме организацията ѝ по времето на Никифор I.

борба с България. Макар и по природа да не е войник, Никифор I води войната с огромна енергия и многократно лично застава начело на армията си. Трибутните плащания към халифата, с които Ирина натоварва империята, той прекратява веднага след встъпването си в длъжност. Силите на Византия на изток обаче са разклатени от гражданската война, предизвикана след издигането на Вардан Турк за висш военачалник на всички малоазиатски теми през лятото на 803 г. Арабите подновяват набезите си към имперската територия и през 806 г. Харун ал Рашид се появява с внушителна армия, завзема много укрепления в пограничната област, окупира Тиана и свиква многобройно военно формирование в Анкира. Императорът е принуден да моли за мир, да поеме задължението за трибутни плащания, както и да се съгласи с още по-унизителното задължение всяка година да изпраща на халифа по три златни къса за себе си и за своя син като поголовен данък[1]. Междувременно смъртта на Харун (809) и избухналите след нея размирици в халифата смъкват тежкото бреме, наложено с тези договорености. Центърът на вниманието на византийската външна политика се премества все по-настойчиво на Балканите.

Унищожаването на аварския хаганат от Карл Велики освобождава и панонските българи от аварско робство. По този начин българското царство получава голямо териториално разширение и укрепва силите си. При Таис то влиза в допир с Франкското кралство. На българския трон в Плиска сяда Крум, главатар на панонските българи — самобитен, борбен и завоевателно настроен владетел, който скоро се превръща в страшилище за византийците. Като преграда пред българското царство Византия изгражда здрава укрепителна линия, чиито най-важни точки са Девелт, Адрианопол, Филипопол и Сердика. През пролетта на 809 г. обаче Сердика е превзета от Крум, крепостта е разрушена и отбраната — разбита. Византийският император веднага предприема ответен удар, хвърля се срещу Плиска и после се насочва към Сердика, за да изгради отново укреплението. Най-силният

1 Theophanes 482, 14. Dölger, Reg. 366.

му ответен удар обаче идва две години по-късно, след предвидливи приготовления, включващи и преместването на малоазиатските стратиоти в славянската балканска област. През пролетта на 811 г. Никифор със силна армия пресича границата и след като пренебрегва предложението на Крум за мир, се отправя към Плиска, разрушава българската столица и нарежда да бъде изгорен дворецът на хана. Унизително просения мир победилият император многократно отхвърля — той твърдо е решил окончателно да разчисти сметките си с българското царство и тръгва по следите на хана, който със своите хора побягва към планините. Тук обаче го настига съдбата. В планинските местности Крум обгражда византийската армия и я унищожава до последния човек (26 юли 811 г.). Самият император също е убит, а тържествуващият хан нарежда главата му да бъде отрязана и от черепа му да се направи чаша, от която по време на пиршества пиел заедно с боилите си.

Необозрими са последиците от тази неочаквана катастрофа. Много по-тежък от военното поражение е ударът, който понася византийският авторитет. След времето на преселението на народите, когато през 378 г. Валент пада в битката с вестготите при Адрианопол, никой друг византийски император не е загивал от варварска ръка. Византия, чието превъзходство в началото на войната изглежда неоспоримо, е сразена, докато Крум, който доскоро е молел за мир, сега се изправя като славен победител. Самочувствието му нараства неимоверно, а за завоевателните му желания се открива невероятно поле. Мрачни, угрижени и тежки години настъпват за империята.

От битката, в която император Никифор загубва живота си, синът му, неговият престолонаследник Ставракий, излиза с тежка рана, но успява с няколко свои другари да се измъкне към Адрианопол, където при строго спазване на принципите на легитимността е провъзгласен за император. Този акт имал само формално и временно значение, тъй като никой не се е надявал Ставракий да оздравее. Окончателното урегулиране на поемането на престола трябвало да стане в Константинопол, където е пренесен предсмъртно из-

бранният император, за да извърши коронацията на своя приемник. Като близък роднина на бездетния император, неговият зет, куропалатът Михаил Рангаве, се явява естествен кандидат за трона и издигането му става със съгласието както на армейските съратници на императора, така и на патриарх Никифор. На това решение обаче се възпротивява съпругата на умиращия император, атинянката Теофано, която се е надявала по примера на Ирина сама да поеме властта. Докато Ставракий, опасявайки се от сериозни размирици[1], се колебае с решението си, в столицата напрежението нараства все повече. В това време на приближаващи се външнополитически заплахи непоносимо както никога досега изглежда състоянието на междуцарствие и необходимо както никога преди е възстановяването на нормалните обществени взаимоотношения. Решението, недостижимо по легитимен път, е взето чрез държавен преврат: на 2 октомври Михаил Рангаве е провъзгласен на хиподрума за император от войската и сената и само няколко часа по-късно е коронован в „Св. София" от патриарх Никифор. Поставен пред свършен факт, Ставракий абдикира и облича монашеското расо, като още три месеца се бори със смъртта.

Михаил I Рангаве (811-813)[2] е слаб владетел. Той лесно се

---

1 Theoph. 492, 25: ο δε Σταυρακιος ανιατως ορων εαυτον διμκειμενον τη γαμετη την βασιλειαν εσπουδαζε περιποιησασθαι, η δηκοκρατιαν εγειραι Χριστιανοις επι τοις προλαβουσι κακοις. От този цитат първоначално се разбираше, че Ставракий е мислел за изграждане на демокрация по атинянски модел (Bury, Eastern Rom. Empire 18; Bratianu, Privilèges 50). В действителност той доказва само, че умиращият император се е страхувал амбициите на съпругата му да не предизвикат наред с останалите злини и гражданска война, т. е. въстание на димите. След указанието на Dölger, който първи откри вярната посока, Bratianu също прие тази единствено правилна концепция: Bratianu, Empire et „Démocratie" à Byzance, BZ 37 (1937) 88, Anm. 3 = Etudes bysantines (1938) 97 Anm. 4. Напоследък Maricq, Partis populaires 70, показа, основавайки се на един незабелязан досега цитат в оригинала на Псевдо-Кодин, че политическа изява на димите в този момент е била напълно възможна.

2 Михаил Рангаве е първият византийски владетел, който носи прозвище. Появата на прозвището има своите корени в магнатните родове на Византия, чиито най-стари прозвища — това на Мелисеной — се появяват още през VIII век. Предполага се, че името Рангаве, което се появява за първи път през VIII век (вж. Theoph. 454, 19: Θεοφυλακτος, ο του 'Ραγγαβε, δρουγγαριος της Δωδεκανησου: вероятно бащата на Михаил I) произхожда от славянския и може да се разглежда като грецизация на определението „рокаву", което спо-

поддавал на влияние от страна на по-силни натури, а и не притежавал смелостта да предприема непопулярни мерки, с каквато се отличавал император Никифор. Политиката на пестеливост е прекратена — при всяка възможност императорът раздава пари на армията, на двора и преди всичко на клира. Михаил I е горещ привърженик на иконопочитанието и верен служител на църквата. По негово време, в навечерието на нов изблик на иконоборството, православието изживява своите най-добри дни. Студитите са върнати от заточение и утешени с ръководни постове в църквата, след което мойхеанският спор е решен в техен дух чрез отменяне на синодалните решения от 809 г. и ново прекратяване на общението със свещеника Йосиф. Неограничено влияние придобива Теодор Студит, чиято изключителна енергичност и неуморна действеност държат в своята власт слабия император. Дори по въпросите на мира и войната решенията взима великият студитски игумен.

Позицията на византийското правителство по отношение западната империя се променя из основи. Никифор не иска и да чуе за претенциите на Карл Велики към императорската титла и дори стига толкова далеч, че отказва на патриарх Никифор обичайното изпращане на Синодика[1]. Така той заема неуважителна позиция не само спрямо собствените си съперници, но и спрямо стоящия зад тях папски институт. Междувременно могъществото на Карл Велики нараства неудържимо и се разпростира и върху византийските владения. След като още по времето на Ирина подчинява на волята си Истрия и много други далматински градове, младият крал Пипин поставя под скиптъра си и Венеция (810). Карл вече притежава средство за натиск върху междувременно отслабналата Византия, което безотказано действа. Срещу възвръщането на завладените територии правителството на Михаил I обявява готовност да признае императорските правомощия

ред аналогичното словообразуване означава „с голяма/силна/ ръка“: вж. H. Grégoire, Byz. 9 (1934) 793.

1 Според Theophanes 494, 22, патриарх Никифор е изпратил своя Синодик на папа Лъв III едва през 812 г. със съгласието на император Михаил I: προ τουτου γαρ εκωλυετο υπο Νικηφορου τουτο ποιησαι.

на Карл Велики. През 812 г. в Аехен Карл е приветстван от византийските пратеници като василевс. Не само фактически, но и от правна гледна точка вече съществуват две империи[1]. Наистина франкският владетел е признат само като император, но не и като римски император, а между впрочем и самият Карл съзнателно се е пазел да определя себе си като император на римляните[2]. Тази титла византийците запазват само за себе си и по този начин подчертават разликата между западния император и единствения действителен император на римляните в Константинопол. Все пак свързването с римската идея принадлежи към делото на средновековния императорски институт и както Византия непрестанно и по всяко време е смятала себе си за римска империя (макар че преди деветото столетие това рядко намира израз в имперската титулатура)[3], така и западната им-

1 Bury, Eastern Rom. Empire 325, считаше, че актът от 812 г. означава издигането на Карл Велики до владетел съвместно с византийския император и без да се нарушава идеята за единството на империята, се възстановява състоянието от IV и V век, когато двама императори управляват Римската империя — единият на Изток, другият — на Запад. Авторитетът на Bury осигури признание на тази теза. Сега обаче условията във всяко отношение са различни от тези в късноримския период. Тезата на Bury не издържа, защото съвместното властване, така, както е съществувало през IV и V век, е имало за предпоставка одобрението от по-старите владетели, а нито наследниците на Карл Велики, нито тези на византийския император са получавали подобна благословия. Одобрението, което Лудвиг Благочестивия получава от Лъв V през 814 г. на името на Карл Велики, а през 815 г. на свое име, не се отнася за възцаряването на Лудвиг Благочестивия, а представлява документално фиксиране на изказаното през 812 г. признание на западната империя; издаването на същия документ на името на Лудвиг Благочестивия през 815 г., Bury определя като „punctiliousness of the diplomatic forms". Многозначителен обаче е фактът, че с коронясването на Лудвиг по византийски образец през 813 г. Карл има свой сърегент. Това обстоятелство е достатъчно, за да обори тезата на Bury. Вж. също основателните възражения на Dölger, Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 307 mit Anm. 42.

2 Вж. приведената литература към глава V.

3 Тезата на E. Stein, Forschungen und Fortschritte 1930, S. 182, че титлата βασιλευς 'Ρωμαιων във Византия се среща за първи път след Михаил I и това е последица от присъждането на голословната титла „василевс" на Карл Велики, трябва да бъде ограничена с оглед на приведените примери за употребата на тази титла в по-стари периоди: срв. спец. с императорския печат при N. Lichačev, Sceaux de l'empereur Léon III l'Isaurien, Byz. 11 (1936) 469 (Note additionelle von H. Grégoire, ib. 482), също и V. Laurent, Note de titulature byzantine, Echos d'Orient 38 (1939) 355; βασιλευς 'Ρωμαιων, l'histoire d'un titre

перия се свързва чрез папския институт с Рим, макар едва времето на Отон окончателно да закрепва връзката с римската идея чрез съответното титулуване[1]. Така посредством възникването и признаването на една втора империя под въпрос е поставено и самото право на Византийската империя върху римското наследство. Разпадането на царството на каролингите и възземането на византийския императорски институт наистина дава възможност на по-късните владетели на Византия да се разграничат от произнесеното през 812 г. признаване на западната империя и да го смятат за несъществуващо.

Това, че Никифор I отказва на Карл Велики да го признае, а Михаил I го прави, не може да се отдаде единствено на личностните качества на двамата владетели, а преди всичко на промяната в положението, настъпила след катастрофата от 811 г. Непосредствената опасност, настъпваща на Балканите, отнема на Византийската империя възможността да разреши конфликта със Запада. През пролетта на 812 г. Крум завладява град Девелт на Черно море, разрушава крепостта и по примера на византийците откарва жителите му в своята страна. И не само че съпротивата на Византия била слаба, но и населението на много други гранични градове се впуска в бягство. Крум предлага на императорското правителство мир, придавайки на условията си ултимативна форма. Тъй като Византия се бави с приемането им, той окупира важния пристанищен град Месемврия (началото на ноември 812 г.), където в ръцете му попадат не само големи количества злато и сребро, но и запаси от гръцки огън.

Докато една част от императорските съветници начело с

---

et le témoignage de la numismatique, Cronica numismatica si arheologica 15, 1940,198. Въпреки това остава вярно, че преди 812 г. титлата на василевса рядко се появява с прибавката 'Ρωμαιων , а след 812 г. рядко се появява без тази прибавка, и че титлата βασιλευς 'Ρωμαιων постепенно напълно измества титлата василевс. Това не е случайно и трябва да се съгласим с Dölger, BZ 37 (1937) 579, когато твърди, че византийците „са използвали в някои случаи титлата βασιλευς 'Ρωμαιων и преди 812 г., но по-настойчиво и демонстративно тя се акцентира едва след 812 г. и се запазва до края на империята". Вж. също Dölger, BZ 36 (1936) 132 f. и особено 40 (1940) 518.

1 P. E. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio I (1929) 12 и 83.

патриарх Никифор, споделяйки мнението на императора, се застъпват за приемането на мирните условия, друга част, чийто говорител е студитският игумен Теодор, е за енергични военни действия. Надделява втората позиция и през юни 813 г. голяма византийска армия се среща с настъпващите орди на Крум при Версиникия, недалеч от Адрианопол. След като двете армии продължително стоят една срещу друга, без да има решение за действие, на 22 юни стратегът на Тракия и Македония напада врага. Малоазиатските военни части обаче, подчинени на Лъв Арменец, стратег на анатолската тема, отказват да го последват и се обръщат в бягство. Ако преди две години съдбата решава победата срещу Византия, то в този случай Крум я дължи на недостатъчно доброто военно ръководство в лагера на врага и преди всичко на липсата на вътрешно единство у византийците. След тежката загуба, която ортодоксалният император Михаил Рангаве претърпява, положението му е разклатено и е подготвена почвата за обрат в събитията и възраждане на иконоборството. На 11 юли 813 г. той е свален и на трона е издигнат Лъв Арменец.

7. Иконоборската реакция

Обща литература: Bury, Eastern Rom. Empire. — Vasiliev, Byzance et les Arabes I. — Schwarzlose, Bilderstrit. — Ostrogorsky, Bilderstreit. — Martin, A History of the Iconoclastic Controversy, London 1930. — Липшиц, Очерки 203 и сл. — А. Доброклонский, Преподобний Федор, изповедник и игумен студийский, 2 т., Одеса 1913 и 1914. — Alexander, Patr. Nicephorus. — Grabar, Iconoclasme.

Лъв V Арменец (813-820) е представител на онези малоазиатски елементи, които се отличавали с войнолюбив дух и иконоборски позиции. Също като Лъв III, той произхожда от Изтока и също като него преди възцаряването си е бил стратег на темата Анатоликон. Пример за подражание са му големите пълководци и иконоборци Лъв III и Константин V. Програмата му включва възраждане на военната мощ на империята и ново събуждане на иконоборското движение. За

него и за привържениците му нямало и най-малко съмнение, че военните поражения на предишните правителства са били резултат от иконопочитателските им възгледи.

На първи план са поставени военните задачи. Защото след победата си при Версиникия Крум започва голяма и бърза офанзива, окупира Адрианопол и само няколко дни след като Лъв V заема престола, се появява с огромна част от своята армия пред вратата на византийската столица. Срещу стените на Константинопол обаче, удържали в миналото дори арабските набези, Крум остава безсилен. Така че той помолва императора за личен разговор с цел определяне условията на мира. На тази среща, на която Крум, доверявайки се на думата на византийския император, се появява невъоръжен, византийците му подготвят коварен удар, от който той успява да се спаси само благодарение на запазеното самообладание и светкавично бързото си бягство. В негодуванието си българският владетел опустошава цялата околност на византийската столица, после влиза в изгладнелия от обсадата Адрианопол и нарежда населението на града, както и на съседните села, да бъде депортирано отвъд Дунава. Все пак императорът успява да извоюва една победа в областта на Месемврия (през есента на 813 г.), но през пролетта на 814 г. Крум отново предприема поход срещу Константинопол. Съдбата спасява Византия от настъпващата опасност — както навремето Атила, Крум внезапно умира от кръвоизлив (13 април 814 г.).

След няколко краткотрайни смени на трона[1] в България отново се появява значим владетел в лицето на Омуртаг. Своето внимание обаче той насочва преди всичко към изграждане на българската мощ на северозапад и към вътрешното консолидиране на държавата. С Византия сключва 30-годишен мир, който естествено донася на България значителни предимства. Териториално в общи линии се възстановява положението от времето на Тервел. Разделяйки Тракия между двама партньори, границата трябвало да минава през т. нар. голям вал на Девелт до Макриливада, т. е.

1 Следван от Дукум и Дисевг; двамата са управлявали кратко време: вж. Бешевлиев, Годишник на Софийския унив. 32, 9 стр. 1 и сл.

между Адрианопол и Филипопол и оттам на север към Стара планина[1]. След драматичните събития в последно време сега се установява дълъг период на ненарушавано спокойствие по византийско-българската граница. Византия няма защо да се опасява от халифата, който след смъртта на Харун ал Рашид е зает с вътрешните си борби.

Мира и спокойствието Лъв V използва, за да пристъпи към осъществяване на иконоборските си планове. Небосклонът едва успява да просветлее след смъртта на Крум и императорът нарежда на образования Йоан Граматик, водеща фигура в новото иконоборско движение, да обобщи доказателственния материал за предстоящия иконоборски събор. Иконоборските намерения на императора събират в едно враждуващите направления на ортодоксалната църква. В борбата срещу отново разгарящото се иконоборство патриарх Никифор застава на една линия със своя някогашен противник Теодор Студит. В многобройни писания те заедно, с горещо усърдие защитават култа към иконите и решително се противопоставят на намесата на императора във верските проблеми. Но този път, във втория период на иконоборството, много по-ясно отколкото през осмото столетие проличава неговата църковнополитическа основа. Проявява се стремежът на императорската власт да подчини църковния живот на своята воля, но проличава и яростната съпротива, която църквата и особено нейното радикално крило оказват на тези амбиции. Превъзходството на силовите методи в началото осигурява успеха на императорското дело. Теодор и много негови привърженици са пратени на заточение и изтърпяват тежки наказания. Никифор е свален. Във великденската неделя, на 1 април 815 г., на патриаршеския престол се качва царедворецът Теодот Милисен, който дължи избора си на знатния си произход и роднинството си с третата съпруга на Константин V.

Малко след Великден, под председателството на новопосветения патриарх в „Св. София“ се събира синод, който осъжда Вселенския събор от Никея и се обявява в защита на иконоборския събор от 754 г. Между впрочем синодът из-

1 Вж. Runciman, Bulgarian Empire 72 f.

тъква, че не гледа на иконите като на идоли[1], но това ни най-малко не го спира да заповяда унищожаването им. Това е типично за поведението на синода на Лъв V — по дух се придържа към основните положения на старото иконоборство, но в проявленията си е по-предпазлив. Актовете на събора от 754 г. са негова единствена духовна опора — там повтарят старите учения, но разводнявайки ги и плъзгайки се около основните въпроси чрез неясни словосъчетания[2]. Както самото иконоборско движение, така и синодът от 815 г. носи белега на подражателско безплодие. Докато иконоборството на Лъв III и Константин V представлява движение с огромна възпламеняваща мощ, иконоборството от деветото столетие представлява епигонен, реакционен опит[3]. Вътрешната слабост на този реакционен опит не може да се прикрие от факта, че императорът със силовите средства, с които разполага, се опитва да наложи волята си и жестоко преследва непокорните. Лъв V дори в най-малка степен не разполага с привържениците, които са имали иконоборски настроените императори от осмото столетие и тъкмо по тази причина постоянно трепери за короната си. Страхът от преврат се превръща в истинска негова мания през последните години от управлението му. Въпреки всички мерки за

---

1 Ostrogorsky, Bilderstreit S. 51, откъс 17: ειδωλα δε ταυτας ειπειν φεισαμενοι.

2 Докато, от една страна, постановленията на събора от 754 г. се опитват да обосноват христологично чрез подробни разяснения позицията на иконоборците, от друга страна, иконопочитателите от първия и специално от втория иконоборски период поставят акцента върху връзката на въпроса за иконите с христологичната догматика, то синодът от 815 г. ликвидира целия проблем с едно изречение, упреквайки иконопочитателите, че: η συμπεριγραφοντες τη εικονι το απεριγραφον, η την σαρκα εκ της θεοτητος κατατεμνοντες κακω το κακον διορθουμενοι (Ostrogorsky, Bilderstreit S. 50, откъс 14). Само този, който добре познава актовете на събора от 754 г., може да отгатне, че това изречение приема представената там войнствена и софистична теза, че иконопочитателите са жертва или на монофизитската, или на несторианската ерес.

3 Трябва да се придържам към тази оценка въпреки различното мнение на P. J. Alexander, The Iconoclastic Council of St. Sophia and its Definition, DOP 7 (1953) 35, още повече, че той представя новото учение на синода от 815 г. не като собствени идеи, а като цитат на Василий Велики. Нищо не доказва обаче, че иконоборците от IX век са правили своите заключения от разясненията на Василий Велики, както смята Alexander, стр. 45.

сигурност обаче той не успява да избегне съдбата си — в коледните дни на 820 г. Лъв V е убит пред олтара на „Св. София“ по време на богослужение от съмишленици на своя някогашен боен другар Михаил от Аморион.

Михаил II (820-829), основател на аморейската династия, е суров воин, чиято необразованост става обект на присмех за изтънчените византийци. Не му липсвали обаче нито енергия, нито благоразумие и чувство за мярка. По време на неговото властване настъпва успокоение в религиозните размирици. Преследванията срещу привържениците на иконопочитанието престават, а изгнаниците начело с патриарх Никифор и Теодор Студит са върнати обратно. До възраждане на култа към религиозните изображения обаче не се стига за голямо разочарование на ортодоксите въпреки многократните им недоволства. Михаил II заема сдържана позиция, като не признава нито Вселенския събор от Никея, нито иконоборческите синоди и забранява абсолютно всякакви дискусии около проблема за иконите. Що се отнася до личните му чувства, императорът, който произхожда от Фригия, някогашна крепост на иконоборството, без съмнение е противник на култа към религиозните изображения. Много ясно това проличава в писмото му до Людовик Благочестиви, в което той се оплаква от определени изблици на иконопочитание[1]. Отношението му към проблема се демонстрира и от факта, че възлага възпитанието на своя син и престолонаследник Теофил на образования иконоборец Йоан Граматик и че след смъртта на Теодот Мелисен той не възстановява на патриаршеския трон ортодоксално настроения Никифор, а издига епископ Антоний от Силайон, който е взел дейно участие в изработването на синодалните постановления от 815 г. редом с Йоан Граматик. Следователно неговата сдържаност по проблема се дължи не толкова на безразличие, колкото на съзнаването, че иконоборското движение вече се е провалило. Единственият привърженик на култа към иконите, срещу когото Михаил II се изправя, е сицилиецът Методий, който му предава едно папско предупредително писмо, защитаващо иконопочитанието. Мето-

1 Mansi XIV, 417 и сл.

дий е подложен на гаври и хвърлен в затвора, но не като иконопочитател, а защото връзката на византийските защитници на иконите с Рим предизвиква гнева на императора.

Главното вътрешнополитическо събитие през времето, в което Михаил II управлява, е внушителната гражданска война, която Тома — малоазиатски славянин и някогашен другар по оръжие на императора, разразява[1]. Дейно подкрепян от арабите още по времето на Лъв V, Тома успява да събере около себе си многобройна и пъстра армия в източните погранични територии. Араби, перси, арменци, ибери и други кавказки племена се нареждат под неговото знаме. Етнически разнородната Мала Азия предлага благодатна почва за по-нататъшното разпространяване на движението. Това начинание притежава голяма притегателна сила и за онези елементи, които по религиозни причини се чувстват отблъснати от Константинопол, тъй като Тома се поставя в услуга на иконопочитанието и дори се обявява в защита на неправомерно детронирания император Константин VI. Особена тежест към това прибавя и фактът, че размиряците придобиват социално-революционен характер — Тома се явява като защитник на бедните, на които обещава освобождение от теглилата. Така той разбужда брожения сред изтерзания от

1 При Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 22 и сл., срещаме твърдението, че Тома е бил арменец. Това обаче не е възглед на самия Василиев, който в оригиналния текст много ясно се обявява за славянския произход на Тома (вж. Византия и Араби I, 24; вж. също History 274 и сл., особено бел. 131), а е мнение на издателя на френския превод, респ. преработка на труда на Василиев. Не е разбираемо защо издателите се обявяват така решително и без резерви за арменския произход въпреки противоречащите данни на Генезий, стр. 8 и 32 (според едните Тома е арменец, според другите има скитско потекло). Тезата за арменския произход не се подкрепя от други извори, а не бива да се пренебрегва ясното сведение на Theophanes cont. 50, за славянското потекло. На основата именно на податката на Theophanes cont. и на съвпадението ѝ с Генезий стр. 32, Василиев, а преди него и Bury, The Identity of Thomas the Slavonian, BZ 1 (1892) 55 и сл. (вж. също Eastern Rom. Empire 85 и сл.), вижда в Тома славянин от Мала Азия. Към този възглед с право се присъединиха повечето учени. Вж. главно M. Rajković, O poreklu Tome, vodje ustanka 821-823 g. ZRVI 2 (1953) 33, която привежда убедителни аргументи за славянския произход на Тома. Вж. също и важните изворови проучвания на F. Barišić, Dve verzije i izvorima o ustaniku Tomi, ZRVI 6 (1959) 145. Подробно представяне на бунта предлага Е. Липшиц, Восстание Фому Славянина и византийское крестьянство на грани VIII — IX вв. Вестник древней истории 1939, + 1, 352 и Очерки 212.

стопански недоимък, непосилна данъчна тежест и произвол от страна на управленските служители народ. Както пише един византийски хронист: „Робът издигна ръка, сееща смърт срещу господаря си, а войникът — срещу офицера..."[1]. Размирното движение, което се опира на етнически, религиозни и социални противоречия, скоро обхваща по-голямата част на Мала Азия — от шестте малоазиатски теми само Опсикион и Арменикон остават верни на императора. Тома е коронован от патриарха на Антиохия за император, което не би станало възможно без съгласието на халифа. Подкрепата на темата Кивириотон му донася в притежание флота и му дава възможност да премине в Европа и да събере под знамената си иконопочитателски настроеното население от европейската част на империята. Още през декември 821 г. започва обсадата на Константинопол, продължила повече от година, която обаче в крайна сметка сломява силата на въстанието. Недостатъчно добре организираното масово движение отстъпва пред превъзхождащото го военно ръководство на императора от Константинопол. Не на последно място Михаил II дължи спасението си на помощта от страна на българския хан. Също както навремето Тервел се включва на страната на Лъв III срещу арабите, сега Омуртаг, синът на най-злия византийски враг, застава на страната на Михаил II срещу метежническото движение на Тома и разбива бойните му части. През пролетта на 823 г. Тома е принуден да вдигне обсадата — движението е сразено. Но едва през октомври Тома, който с малка своя част се укрепва в Аркадиопол, пада в ръцете на императора и след жестоки мъчения е екзекутиран.

Михаил II отново е господар на положението, но след гражданската война, бушувала почти три години, Византия чувствително е отслабнала. Освен това ясно е проличало, че разкъсваната от религиозни разпри държава е заразена и от социално недоволство. И ако халифатът, подкрепил с всички средства надигането на Тома, не е в състояние да предприеме сериозно нападение срещу Византия заради вътрешните

1 Theophanes cont. 53, 15.

трудности, които има в своите владения, то Византийската империя е заплашена от големи опасности, идващи от други части на арабския свят. Арабски преселници от Испания, които през 816 г. завладяват Египет и установяват временно там свое господство, десетилетие по-късно завземат Крит[1]. Така Византия загубва един от най-значимите си опорни пунктове в Средиземно море. Всички опити на Михаил II, както и на неговите приемници за възвръщане на изгубената собственост остават напразни. В продължение почти на столетие и половина арабите си запазват важния остров и така всяват несигурност в цялата околна област с непрестанните си грабителски походи. По същото време Византия е сполетяна от нещастна съдба и на запад. Намесвайки се в разприте между местните византийски военачалници, африканските араби през 827 г. се появяват пред Сицилия. От средата на седмото столетие арабските набези срещу Сицилия са често явление, но този път започва истинско завладяване на острова. По този начин господстващите позиции на Византийската империя в Средиземно море, а и особено в Адриатика, са сериозно разклатени. Поради това Константин Порфирогенет разглежда времето на Михаил II като епоха на най-чувствителното отстъпление на византийското влияние по адриатическото крайбрежие и в славянските земи от западната част на Балканския полуостров[2]. Подценяването на флотата, за която след упадъка на омаядския халифат, известен с военноморските си умения, византийците почти не се грижат, дава горчиви плодове.

Докато парвенюто Михаил II почти не можел да чете и да пише, неговият син и наследник Теофил (829-842) притежава не само богато образование, но и силно изявена любов

---

1 Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 49. Точното време на завладяването на Крит не може да се фиксира. Предположенията в специализираната литература варират между 823 и 828 г. Специалното проучване на J. Papadopulos, Ἡ Κρητη υπο τους Σαρακηνους (824-961), Texte und Forschungen zur byz.-neugr. Philol. 43, Athen 1948, 58 и сл., според мен също не доведе до сигурен резултат. Новото проучване върху историята на арабското господство в Крит на N. Tomadakes, Προβληματα της εν Κρητη αραβοκρατιας (826-961), ΕΕΒΣ 30, (1960) 1., не засяга въпроса за годината на завладяването.

2 De adm. imp. cap. 29, 60 (ed. Moravcsik-Jenkins).

към изкуството и науката. Това за Византия не е нещо ново — Юстиниан, племенник на необразования войник Юстин I, се превръща в един от най-начетените умове на своето време. Подобни примери доказват огромната образователна сила на византийската столица и високото духовно равнище на византийския дворцов живот. Теофил отваря мисълта и душата си не само за културата на византийската столица, но и за културните влияния, излъчвани от халифатския двор в Багдад. Възхищението пред арабското изкуство той вероятно получава в наследство от своя учител Йоан Граматик, от него приема страстното иконоборство, превърнало го в ревностен противник на религиозните изображения. Неговото време е епохата на последен подем на иконоборското движение и заедно с това епоха, в която византийският свят най-силно е повлиян от арабската култура.

Теофил не е забележителен владетел, но за сметка на това изключително интересна личност. Той бил мечтател и по нещо от това негово качество личи както в отдаването му на иконоборството, вече обречено да загине, така и във възторга му от изкуството и културата на арабския свят, чиито най-добри времена са останали в миналото. Въпреки отблъскващата жестокост, до която той достига в своя верски фанатизъм, като човек Теофил притежава някаква притегателна сила и няма нищо чудно в това, че за него са съчинявани легенди[1]. Той искал да бъде владетел и бил обсебен от силна любов към справедливостта, която обаче изразявал по особено театрален начин. Подражавайки на справедливия халиф Харун ал Рашид, той не пропускал да прави обиколки из града, да разговаря с най-бедните и най-низшите от своите поданици и да приема оплаквания от тях, след което да наказва безкомпромисно виновните.

След изграждането на организацията на темите на Балканския полуостров в края на осмото и началото на деветото столетие следва нейното по-нататъшно изграждане на изток и в далечния север по времето на Теофил. Раждат се нови теми Пафлагония и Халдия, създадени с цел укрепване на

1 Вж. Diehl, La légende de l'empereur Théophile, SK 4 (1931) 33.

византийските позиции на Понт: Пафлагония обхваща североизточния ъгъл на дотогавашната тема Букеларион, а Халдия — североизточната част от темата Армениакон. Покъсно чрез отделяне от темата Армениакон, от една страна, и от Анатоликон, от друга, в планинските области на арабската граница се създават три нови военноадминистративни единици: описваните като клисури от планински проходи малки военни гранични области Харсианон, Кападокия и Селевкия, които в по-късен момент също получават статута на теми[1].

От още по-голямо значение е това, че по времето на Теофил, т. нар. Климата, т. е. византийските градове на Крим, са обединени в една тема и в Херсон — най-важният сред тези градове, е назначен византийски стратег. В голямата североизточна равнина на Европа става неспокойно и както Византия, така и приятелски настроеният към нея Хазарски хаганат са принудени да вземат отбранителни мерки. Успоредно с въвеждането на организирането по теми в областта Херсон, по молба на хазарския хаган византийски майстори строители изграждат укреплението Саркел на устието на Дунава, създавайки в далечните степи истински паметник на византийската техника[2].

---

1 Не само през 803 г. (Theoph. cont. 6, 15.), но и през 819 г. (Theodor Stud. Epistolae II, 64; Migne, P. G. 99, 1284) в Мала Азия се срещат пет теми (Опсикион, Букеларион, Армениакон, Анатоликон и Тракезион), без да броим морската тема на кивириотите; през 838 г. в Делата на 42 мъченици от Аморион (изд. Василевский и Никитин, Записки имп. Акад. наук, VIII сер. VII 2, стр. 65) се говори за седем, а през 834 г. в Житие на императрица Теодора (изд. Regel, Analecta byzantino-russica S. 9) се споменават осем теми, като вероятно се брои и темата на кивириотите (Никитин, цит. съч. стр. 244, съвсем ненужно приема, че в един от двата текста е допусната правописна грешка). Повишената активност на византийската политика в понтийската област още по времето на Теофил (вж. по-долу създаването на тема в областта Херсон) има като резултат създаването на двете теми Пафлагония и Халдия, както посочи още Bury, Eastern Rom. Empire 221 и сл., при Теофил, а не чак при Михаил II. За разлика от Bury, считам, че възникването на клисури на арабската граница също е по времето на Теофил, когато след кратко затишие отново избухва византийско-арабската война в Мала Азия. За клисурите най-общо вж. J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja, ZRVI 2 (1953) 76.

2 De admin., imp., cap. 42, 24 (ed. Moravcsik-Jenkins). Theoph. cont. 122. Кой народ всъщност заплашва по онова време хазарската империя и византийските владения в Крим е дискусионен въпрос. Вж. Vasiliev, The Goths in the

По времето на цялото си управление благоговеещият пред арабското изкуство и култура император Теофил е принуден да води войни срещу арабите. Вътрешни борби и особено размирното движение на изпълнената с дух на социален протест хурамидска секта на персиеца Бабек затрудняват доста действията на халиф Мамун (813-833). В последните години от своето управление обаче той успява да вземе положението в свои ръце и да започне отново изоставената след 830 г. битка срещу Византия. Самата Византия не е в състояние да концентрира всички свои сили към войната в Мала Азия. В същото време и е особено наложително да води битката в Сицилия, където въпреки всички отбранителни мерки арабското завоевание напредва и още през 831 г. Палермо пада. В началото войната на източната граница се води с променлив успех — ту византийците нахлуват във вражеската територия и Теофил триумфира празнично в Константинопол, ту — при това по-често — арабите настъпват на византийска земя, от което веселото настроение на императора изчезвало и той изпровождал пратеници с богати дарове към халифа, носещи предложение за мир. Положението става по-сериозно, когато братът на Мамун, халиф Мутасим, преодолявайки обичайните за халифата размирици при смяната на трона, през 838 г. предприема голям поход, насочен не както досега срещу укрепленията на граничните области, а срещу най-важните центрове на Мала Азия. Една част от внушителната армия на Мутасим тръгва в северозападна посока, на 22 юли в кървава битка при Дозимон (Дасмана) разбива предвожданата лично от императора византийска войска и завзема Анкира. Между другото, с ядрото на своята армия Мутасим щурмува на 12 август Аморион[1]. Това събитие има унищожително въздействие върху Византия — та нали Аморион е най-значимата крепост на Анатоликон и освен това роден град на управляващия владетелски род. Импера-

Crimea (1936) 108, който счита, че споменатите мерки на Византийската и на хазарската империя се дължат на заплахата от страна на руските нормани (също и възгледите на по-старите изследвания).

1 Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 144 и сл., Grégoire, Michel III 328 и сл., Bury, Mutasim's March through Cappadocia in A. D. 838, Journ. of Hell. Stud. 29 (1909) 120 и сл.

торът се обръща за помощ в борбата срещу арабите дори към Западна Европа — към Франкското кралство и Венеция[1].

По времето на Теофил иконоборството преживява своя последен подем. През 837 г. патриаршеския трон заема водачът на иконоборството Йоан Граматик, след което започва отново жестоко преследване на иконопочитателите[2]. Както и по времето на Константин V, иконоборството намира своя връх в борба срещу монашеството. На изключителни мъчения са подложени отците Теодор и Теофан от Палестина. На челата им са дамгосани с нагорещено желязо иконоборски стихове и те получават прякора Граптой. Всъщност Теофан бил поет, известен със своите стихотворни славословия за иконите, а след възстановяването на православната вяра действал като митрополит в Никея.

Макар че императорът и патриархът с всички сили и средства се стремят да съживят иконоборското движение, все по-ясно проличава тяхното безсилие. Сферата им на влияние остава ограничена само върху столицата и надмощието на иконоборството се гарантира единствено от волята на императора и няколко негови верни хора[3]. Със смъртта на Теофил на 20 януари 842 г. иконоборството умира и така всъщност завършва голямата криза, намерила израз в това движение.

---

1 Във връзка с пратеничество до император Лотар е и известното императорско писмо на Сен Дени. Вж. F. Dölger, Der Pariser Papyrus von St. Denis als ältestes Kreuzzugsdokument, in: Byzantinische Diplomatik (Ettal 1956) 204 и сл., W. Ohnsorge, Das Kaiserbündnis von 842-844 gegen die Sarazenen. Datum, Inhalt und politische Bedeutung des „Kaiserbriefes aus St. Denis", in: Abendland und Byzanz (Darmstadt 1958) 131 и сл.

2 V. Grumel, Recherches récentes sur l'iconoclasme, Echos d'Orient 33 (1930) 99, се насочва към съобщение за свикване на нов иконоборчески синод при Теофил. Тази късна податка е доста съмнителна, както се убеди и самият Grumel, Reg. 413, тъй като изворите от епохата не казват нищо за предполагаемия синод.

3 Вж. Bury, Eastern Rom. Empire 141. S. също и Alexander, Patr. Nicephorus 142 и сл.

IV

ПЕРИОД НА РАЗЦВЕТ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (843-1025)

Извори

Цитираната по-горе Хроника на Симеон Логотет по всяка вероятност е обхващала събитията до смъртта на император Роман Лакапин (948), представяйки ги в угодна на императора светлина. В многото преписи и рецензии на това често преписвано и преработвано произведение към главната част се добавят по-късни допълнения, които стигат до времето на втората половина на XI век, но без особено значение като извор. Четвъртата и последна книга на Йосиф Генезий третира времето на Михаил III и Василий I. Този паметник на официалната историография на македонския двор не е исторически маловажен, въпреки че е силно тенденциозен с възвеличаването на родоначалника на македонската династия и принизяването на убития от него Михаил III. Същото важи и за Продължението на Теофан, чиято четвърта книга, посветена на времето на Михаил III, е твърде близка до тази на Генезий и очевидно ползва същите извори. Като пета книга в това компилативно произведение се появява съставената от самия император Константин VII подробна биография на неговия дядо Василий I, която има подчертано панегиричен характер. Шестата книга се състои от две хетерогенни части: първата част (историята на Лъв IV, на Александър, времето на непълнолетието на Константин VII, управлението на Роман I Лакапин и самостоятелното управление на Константин VII до 948 г.) е преписана от Хрониката на Симеон Логотет и няма самостоятелна стойност; голямо значение има обаче заключителната част (главната част от управлението на Константин VII и непълната история на Роман II), която е писана от добре осведомен и образован съвременник на събитията, вероятно Теодор Дафнопат, чието историческо

съчинение Скилица споменава в своя прооймион[1]. Превземането на Солун от арабите през 904 г. описва като очевидец свещеникът Йоан Камениат[2]. Описание на военните действия на Никифор Фока и на Йоан Цимисхи прави и Лъв Дякон, който в края на X век описва историята на периода 959-976 г. За образец му служи Историята на Агатий, което придава на изложението известна престорѐност и неестественост. Епохата на Василий II е разгледана от Михаил Псел накратко, почти само въвеждащо, в първата книга на известната му История. Йоан Скилица, висш византийски служител, издава в края на XI век една Хроника, която продължава Теофановата и обхваща времето от 811 до 1057 г. За времето до падането на Роман Лакапин той е ползвал предимно продължителите на Теофан. По-нататъшното изложение се основава на извори, които не са достигнали до нас, и има изключително значение. За периода до края на управлението на Никифор Фока Скилица използва като извор една своеобразна хроника от рода Фока, която е ползвал също и Лъв Дякон, но наред с нея е включен и друг извор с църковен произход[3]. Особено важно с оглед следващото историческо изложение в тази част е описанието на епохата на Василий II. Оригиналният текст на това значимо произведение до днес не е бил издаван критически. Както по-старите издания, така и Бонският корпус се задоволяват само с препечатването на Георги Кедрин, който е преписал основната част на произведението на Скилица[4]. Под името на Скилица Бонският

1 Вж. обстойните изложения на А. П. Каждан, Из истории византийской хронографии X в., ВВ 19 (1961) 77 и сл. и 21 (1962) 95 и сл. За класическите белези на съчинението вж. интересните бележки на R. J. H. Jenkins, The Classical Background of the Scriptores post Theophanem, DOP 8 (1954) 11 и сл.

2 Във В. С. след Продължението на Теофан. Руски превод на текста с въведение и коментар на Р. А. Наследова, Две византийские хроники X века, Москва 1959, 141 и сл.

3 Вж. М. Сюзюмов, Об источниках Лева Дякона и Скилици, Виз. Обозрение 2 (1916) 106 и сл., чиито подробни изложения изясниха по същество въпроса за изворите на Лъв Дякон и на Скилица. Важни уточнения по този проблем дава А. П. Каждан, Из истории византийской хронографии X в., ВВ 20 (1961) 106 и сл.

4 Важни допълнения от един ръкопис на Скилица, които се отнасят за историята на Самуил и неговата държава, представи В. Prokić, Die Zusätze in der Hs. des J. Skylitzes cod. Vindob. hist. gr. LXXIV, München 1906. За ръкописите

корпус поставя само продължението за 1057-1079 г., което присъства в някои от ръкописите на Скилица, но не се възприема от Кедрин. Според най-новите проучвания това не е оригинал на Скилица, а компилация на непознат автор[1]. Йоан Зонара, също високопоставен служител в средата на XII век, се оттегля в манастир и пише необятна Световна хроника, която свършва с 1118 г. Освен приведените по-стари извори Зонара не предлага нищо ново за епохата, но с оглед самостоятелната оценка, която прави на първоизточниците си, съчинението му е забележително.

Важни допълнения към съобщенията на византийските исторически произведения дават арабските извори. Хрониката на Яхия от Антиохия (+1066) е особено изчерпателна с оглед на византийската история по време на македонската династия[2]. Чудесен латински извор за историята на Византийската империя в средата на X век е Антаподосис на Лиутпранд от Кремона. Неговото съобщение за мисията му в двора на Никифор Фока, осъществена по нареждане на Отон Велики, представлява остроумен памфлет с неоценима културно-историческа стойност. Староруската Хроника съдържа много важни съобщения за византийско-руските търговски договори, чиито оригинални текстове не са запазени[3].

Синодиконът, който след възстановяването на иконопочитанието през 843 г. се прочита в гръцката православна църква всяка година в първата неделя на Велики пости, съдържа в своята най-стара част заключителните разпорежда-

---

на Скилица вж.: De Boor, BZ 13 (1904) 356 и сл. и 14 (1905) 409 и сл., 757 и сл. За ръкописите на Кедрин вж.: K. Schweinburg, BZ (1929/30) 68 и сл.

1 Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 340, с право го отбелязва като „продължител на Йоан Скилица".

2 Всички пасажи, които се отнасят до византийската история по времето на Василий II, и отделни фрагменти от други части на същата хроника са публикувани и преведени на руски от Розен, Болгаробойца. Частта до смъртта на Йоан Цимисхи в оригинал и във френски превод предлага изданието на J. Kratschkovskij и A. Vasiliev, Patrologia orientalis XVIII (1924) 705 и сл. Няколко извадки за периода от 940 до 960 г. в руски превод дава Василиев, Византия и Араби II, Прил. стр. 61; във френски превод: Vasiliev, Byzance et les Arabes II, 2, стр. 91 и сл. Това съчинение е важно и за другите арабски извори за византийската история (френското издание е значително по-пълно).

3 Полное собрание руских летописей I (1926/28) и II (1908). Немски превод: R. Trautmann, Die Nestorchronik, Leipzig 1931.

ния по въпроса за иконоборството, които до голяма степен компенсират загубените акти на синода от 843 г. По-късно, в течение на векове Синодиконът се допълва с решения относно различните религиозни противоречия и така се превръща във важен извор за византийския духовен живот от IX до XIV век[1]. За историята и учението на павликянската секта на първо място ще спомена текста на Петър от Сицилия[2]. Основни извори за богомилството са едно писмо на патриарх Теофилакт (933-956) до българския цар Петър[3] и по-специално съчинението на българския Презвитер Козма[4]. Светлина върху българския църковен въпрос и църковния

1 Изд. Ф. И. Успенский, Синодик в неделю православия, Одеса 1893. Също Успенский, Очерки 1. Michel, Kerullarios II, 1 и сл. и Oriens Christianus, N. S. 12 (1925) 151 и сл. Grumel, Reg. 425. Вж. също подробното изложение на В. А. Мошин, Сербская редакция Синодика в неделю православия, BB 16 (1959) 317-94; 17 (1960) 278-353 и 18 (1961) 359, който освен че обстойно изследва гръцките и славянските (български, руски, сръбски) редакции на Синодикона, издава и сръбската рецензия паралелно с гръцкия текст.

2 Напоследък науката се занима по-отблизо с въпроса за изворите по историята на павликяните, подтикната от H. Grégoire, Les sources de l'histoire des Pauliciens, Bulletin de l'Acad. de Belgique 22 (1936) 95 и сл., и Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens, ib. 33 (1947) 289 и сл. Тезата на Grégoire, че всички други извори водят към Петър Сицилийски, поради което нямат самостоятелна стойност, беше силно ограничена от последвалите проучвания. F. Scheidweiler, Paulikianerprobleme, BZ 43 (1950) 10, защитава значението на запазеното в Хрониката на Георгий Монах съобщение за павликянската секта. От трите различни редакции на това съобщение „Краткото съобщение 3" според Scheidweiler предлага първоначалната форма (също още и J. Friedrich S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss. 1896, 70 и сл.) и вероятно произхожда също от Петър Сицилийски. До този резултат достига и M. Loos, Deux contributions à l'histoire des Pauliciens, BSI. 17 (1956) 19 и сл. След това J. Scharf, Zur Echtheitsfrage der Manichäerbücher des Photios, BZ 44 (1951) 487 и сл., защитава възгледа, че не само четвъртата и последна от антипавликянските книги на Филотей е оригинална, както счита Grégoire, но същото се отнася и за втората и третата, като само в първата книга се разпознават „следите от ръката на големия патриарх". Вж. също Е. Е. Липшиц, Павликянское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв., BB 5 (1952) и Очерки 133.

3 Grumel, Reg. 789. Текстът при Н. Петровский, Письмо патриарха Констан. Феофилакта царю болгари Петру, Извест. отд. русск. яз. и слов. Имп. Акад. наук, Петербург 1913, XVIII, III 365. Англ. при Sharenkoff, A study of Manichaeism in Bulgaria, 1927, 63-65. Бълг. при Златарски, История I, 2 стр. 840-45.

4 Изд. Попруженко, Козма Презвитер, болгарский писатель X в., София 1936. Френски превод с отличен коментар: H. Ch. Puech et A. Vaillant, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre, Paris 1945.

спор между Рим и Константинопол хвърлят решенията на синодите от 869/870 и 870 г.[1], писмата на патриарх Фотий[2], както и писмата на съвременните папи[3]. Важните грамоти на Василий II от 1020 г., които уреждат статута на Охридската архиепископия след завладяването на Самуиловата държава, са се запазили в един Хрисовул на Михаил VIII от 1272 г.[4]

Историята на славянската мисия в Моравия осветяват двете Жития на славянските апостоли Константин-Кирил и Методий, чиято историческа стойност на извор не подлежи на никакво съмнение[5]. От гръцката агиографска книжнина за тази епоха по-важно значение на извори имат Житието на императрица Теодора[6] и Житието на императрица Теофано, първата съпруга на Лъв VI[7], съставеното от Давид Никита Житие на патриарх Игнатий[8] и преди всичко Житието на патриарх Евтимий[9]. Първостепенни исторически документи са многобройните писма на патриарх Николай Мистик[10],

---

1 Mansi XVI, 1 и сл., и XVII, 372 и сл. Документалната сбирка (Mansi XVI 409-57), прибавена към актовете на синода от 869/70 г., която доскоро се разглеждаше като основен извор за историята на отношенията между Константинопол и Рим по времето на втория понтификат на Фотий, според по-новите проучвания представлява тенденциозно стъкмена компилация от времето на папа Формозус (891-896). Вж. Dvornik, Photian Schism 216 и сл., 271 и сл., също и бел. по-долу.

2 Migne, P. G. 102, 585 и сл.

3 MGH Ep. VI, II, 1: ed. E. Perels (Nikolaus I.); Ep. VI, II, 2: ed. E. Perels (Hadrian II.); Ep. VII, 1: ed. E. Caspar (Johannes VIII.).

4 Критично издание на V. N. Beneševič, Catalogus cod. manuscr. gr. in mon. St. Catharinae in Monte Sina I (1911) стр. 452 и сл. Вж. също и B. Granić, Kirchenrechtliche Glossen zu den von Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien, Byz. 12 (1937) 215.

5 Вж. Dvornik, Légendes, който предлага също и френски превод на двете жития. За многобройните издания на текста вж. също бел. 342 пак там.

6 Изд. от Regel, Analecta Byzantinorossica, Petersburg 1891, 1-19 и Коментар, стр. III-XIX.

7 Изд. от E. Kurtz, Mém. de l'Acad. Imp. de St. Pétersbourg, VIII. Série III, 2 (1898).

8 Migne, P. G. 105, 488 и сл.

9 Изд. с подробен исторически коментар от C. de Boor, Berlin 1888. Ново издание (на основа на изданието на C. de Boor) с англ. превод предлага P. Karlin-Hayter, Vita S. Euthymii, Byz. 25/27 (1955/57) 1-172. Руски превод с подробен увод и основен коментар на А. П. Каждан, в Две византийские хроники X в., Москва 1959, 7-139.

10 Migne, P. G. 111, 40. Български превод с подробен коментар: В. Златарски, Сборник нар умотв. 10 (1894) 372-428, 11 (1894) 5-54, 12 (1895) 121-211. Вж. също Ив. Дуйчев, Сборник Ников (1940) 212.

както и двете писма на Роман Лакапин[1] до Симеон Български, тъй като осветляват византийско-българските отношения в критичния период от 913 до 925 г. От особено значение за византийско-българските отношения при Лъв VI е кореспонденцията на императорския пратеник Лъв Хиросфакт със Симеон[2].

Към най-значимите византийски извори на всички времена спадат трактатите на Константин VII: За темите (De thematibus), едно историко-географско описание на византийските провинции, което изхожда от някои по-стари съчинения, предимно от Хиерокъл[3]; единственият по рода си Трактат за страните и народите, с които Византийската империя се среща (De administrando imperio)[4] и подробната книга за церемониите (De caerimoniis aulae byzantinae), истинско находище на исторически и археологически знания[5].

---

1 Изд. от Sakkelion, Δελτιον 1 (1884) 658 и сл. и 2 (1885) 40 и сл.; Dölger, Reg. 606 и 607.

2 Изд. с френски превод от G. Kolias, Léon Choerosphactés, Athènes 1939, 76 и сл.

3 Ново издание с обстоен исторически коментар на A. Pertusi, Constantino Porfirogenito De thematibus (Studi e Testi 160), Vatikan 1952. Възгледът на издателя, че втората част на текста е създадена чак в последните години на X век, е неустойчив. Това, което се казва за Роман Лакапин в книга I (XIII, 12) и в книга II (6, 42), не оставя никакво съмнение, че двете книги са съставени при управлението на този владетел. Вж. моите изложения в: Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byz. 23 (1954) 31 и сл.

4 Образцово издание с английски превод на Gy. Moravcsik-R. L. H. Jenkins, Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio, Budapest 1949. Вж. и богатия коментар: Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, vol. II. Commentary, London 1962, изд. R. H. J. Jenkins. Отделните части са обработвани от F. Dvornik, R. H. J. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky и S. Runciman.

5 Ново издание на книга I, 1-83 с френски превод и обстоен коментар: A. Vogt, Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des Cérémonies, Paris 1935, 1939-1940. Голям брой важни промени в текста към изданието на J. J. Reiske, както и към изданието на A. Vogt внася Ph. Kukules, Διορθωτικα και ερμηνευτικα εις την Εκθεσιν της βασιλειας ταξεως Κωνσταντινου του Πορφυρογεννητου και το Κλητορολογιον του Φιλοθεου, ΕΕΒΣ 19 (1949) 75 и сл. Досега текстът на Книга за церемониите беше известен единствено в Лайпцигския ръкопис (Lipsiensis bibl. urb. Rep. I 17). C. Mango и I. Ševčenko, A New Manuscript of the De Cerimoniis, DOP 14 (1960) 247 и сл. поднесоха изненадващата новина, че Cod. Chalcensis S. Trinitatis (125) 133 също съдържа големи части от съчинението с важни отклонения в някои пасажи от тези в Лайпцигския ръкопис.

Тези произведения събират материала си от различни епохи и могат да послужат и в предишните части на изложението ни. В книгата за церемониите е включен и Клеторологионът на Филотей, който съобщава за византийския чиновнически апарат около 900 г.[1] Ранглисти на византийските служители предлагат Тактикон Успенски от времето на Михаил III и Теодора (845-856)[2] и възникналият между 921 и 934 г. необятен Тактикон Бенешевич[3]. С военното изкуство се занимава Тактиката на Лъв VI[4]. Тя изхожда от Стратегикона на Псевдо-Маврикий, после използва материал от по-късното законодателство и военните познания и опит от първия период на управлението на Лъв VI. Подобен извор представлява и т. нар. Sylloge Tacticorum, която също произлиза от средата на X век[5]. Сведения за стопанския живот на Константинопол и за византийската цехова организация по време на македонската династия се съдържат в Книга на епарха, сборник от разпоредби, които византийската държава издава за регулиране на търговията и занаятите[6]. Може да се твър-

1 Отделно издание с отличен коментар на Bury, Admin. System. В подзаглавието Клеторологионът се датира през септември 899. Тезата, че се съдържат много интерполации от времето около 910 г. (P. Maas, BZ 34 [1934] 257 и сл.) се оказа неоснователна. Вж. Grumel, Chronologie 13 и сл., 19 и сл.

2 Ф. Успенский, Визант. табель о рангах, ИРАИК 3 (1898) 98. За времето на създаването вж. моето изложение: Taktikon Uspenskog i Taktikon Beneševića, ZRVI 2 (1953) 40 и сл., където прецизирам възприетата от Bury, Admin. System 12 и сл., датировка (842-856) и се обявявам срещу защитаваната от Kyriakides, Βυζ. Μελεται 235 и сл., хронология (809-828).

3 Beneševič, Ranglisten 97 и сл. Тук отново са отпечатани ранговите листи на Филотей и на Тактикон Успенски, така че в това издание най-добре могат да се сравнят ранглистите на IX и X век. За хронологията вж. моето изложение, цитирано в предходната бележка. На XII международен конгрес на византинистите в Охрид N. Oikonomides докладва за Тактикон от 70-те години на X век, открит в един ескуриален ръкопис, от който може да се очакват богати разяснения за византийското управление.

4 Ново издание (съдържащо конст.I до конст. XIV, параграфи 1-38) на R. Vari, Leonis imp. Tactica, 2 Bde., Budapest 1917 и 1922. Още след Кулаковский, ВВ 5 (1898) 398 и M. Mitard, BZ 12 (1903) 585 и сл., се установи, че този текст е от времето на Лъв VI, а не от времето на Лъв III, както се сочеше порано.

5 Изд. A. Dain, Sylloge Tacticorum quae olim „inedita Lapnis Tactica" dicebatur, Paris 1938. A. Dain с право отхвърля като неоснователна тезата на R. Vari, BZ 27 (1927) 241 и сл., че този текст не е на Лъв VI, но е от неговото време и произхожда от сърегента му Александър.

6 Според един женевски ръкопис Книга на епарха е издадена от J. Niicole

ди, че основната част от сборника принадлежи към времето на Лъв VI. Несъмнено той съдържа и по-късни допълнения, които достигат до времето на Никифор II Фока, може би дори и до Йоан Цимисхи[1]. Познанията ни за данъчната система и за аграрните отношения във Византия през X век съществено се обогатяват от един анонимен Трактат за повишаване на данъците[2]. Така, както и Номос Георгикос, и тук селските общности са населени от свободни и незакрепостени селяни. В заключение, внимание заслужава и съставеният от Константин VII наръчник на византийското селско стопанство

Λεοντος του Σοφου το Επαρχικον βιβλιον, Genf 1893. Препечатана при Zepos, Jus II, 371-392. Френски превод с коментар на Nicole, Le Livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople, Genf 1894. Англ. превод: E. H. Freshfield, Roman Law in the Later Roman Empire, Cambridge 1938. Руски превод с подробен коментар: М. Ю. Сюзюмов, Книга епарха, Свердловск 1949. Хипотезата, почиваща на една забележка на Papadopulos-Kerameus 'Ιεροσολυμιτικη βιβλιοθηκη IV (1899), че Книга на епарха на Лъв VI се съдържа в Константинополски ръкопис, се оказа заблуда: вж. съобщението на D. Ginis, Το επαρχικον βιβλιον και οι νομοι 'Ιουλιανου του 'Ασκαλωνιατου, ΕΕΒΣ 13 (1937) 183.

1 Така например постановленията, в които се споменава тетартерон и които дадоха повод на Stöckle, Zünfte, да постави редакцията на Книга на епарха във времето на Никифор Фока. Вж. също Kubitschek, Num. Zeitschr. 44 (1911) 185 и сл. Christophilopulos, 'Επαρχικον βιβλιον 22, доста лесно отминава тези пасажи. Mickwitz, Zünfte 205 и BNJ 12 (1936) 368 и сл., с право ги приема като допълнения. R. S. Lopez, La crise du besant au Xe siècle et la date du Livre du Préfet, Mélanges Grégoire II (1950) 403 и сл., приема дори допълнения от времето на Йоан Цимисхи, като посочва, че в Книга на епарха, освен νομισμα τεταρτηρον, чието въвеждане Скилица приписва на Никифор Фока, се среща и δυο τεταρτων νομισμα, и че този монетен вид може да се потвърди за времето на Йоан Цимисхи. Още литература по въпроса за тетартерона вж. бел. по-долу.

2 Първо издание W. Ashburner, Journal of Hellenic Studies 35 (1915) 76 и сл. Ново подобрено издание, заедно с обстойно проучване: Dölger, Finanzverwaltung. Немски превод и проучване: Ostrogorsky, Steuergemeinde. Dölger, Finanzverwaltung 8, поставя трактата във времето между 913 и 1139 г. Противно на това, аз се опитвам (вж. цит. съч. стр. 3 и Recueil Kondakov (1926) 109 и сл.) да докажа, че трактатът вероятно е създаден при Константин VII, във всеки случай обаче преди 1002 г. Този възглед се споделя от повечето изследователи. Вж. напр. B. Stein, Vom Altertum 158 и сл.; Andreades, BZ 28 (1928) 292 и сл.; Constantinescu, La communauté de village byzantin et ses rapports avec le petit Traité fiscal byzantin, Bulletin de la Section hist. de l'Acad. Roumaine 13 (1927) 160 и сл. и Deutsche Literaturzeitung 1928 Sp. 1619 и сл.; Lemerle, Histoire agraire 219, S. 257 и сл.; Каждан, Деревня и город 85.

Геопоника[1]. Към правните извори за тази част спадат освен кодификациите на двамата първи императори от македонската династия — Прохиронът и Епанагогата на Василий I, Василиките и Новелите на Лъв VI — също така и Новелите за защита на дребната собственост, които осветляват централния проблем за вътрешното развитие на Византийската империя през X век[2].

1. Начало на нова епоха

Обща литература: Bury, Eastern Rom. Empire. — Grégoire, Inscriptions; Michel III.; Neuvième Siècle; L'épopée byzantine. — Успенский, Очерки. — Fuchs, Höhere Schulen. — Dvornik, Légendes; Les Slaves. — A. Vasiliev, The Russian Attack on Constantinople, Cambridge Mass. 1946. — Dvornik, Photian Schism. — Vasiliev, Byzance et les Arabes I.

Както борбата срещу персийската и арабската инвазия е от решаващо значение за държавното съществуване на Византийската империя, така иконоборската криза е времето на важни решения за нейното духовно самоосъзнаване. Военната инвазия е последвана от духовна от Изток, която се стоварва върху империята под формата на иконоборство. Нейното превъзмогване има за културното развитие на Византийската империя подобно значение, както отблъскването на военната инвазия — за държавното. Крахът на иконо-

1 Изд. H. Beckh, Leipzig (Bibl. Teubneriana) 1895. Руски превод с коментар прави Е. Е. Липшиц, Геопоники, византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века, Москва-Ленинград 1960, като издига тезата, че това произведение, макар че събира материала си от по-стари извори, има поголямо значение за X век, отколкото се приемаше.

2 Според Zachariä von Lingenthal, Jus graeco-romanum III, препечатано при Zepos, Jus I, 198 и сл. Прохирон ibid. II, 114-228; Епанагога ibid. II, 236-368; Новелите на Лъв VI ibid. I, 54-191; Василики: изд. G. E. и C. G. E. Heimbach, Basilicorum libri LX, Leipzig 1833-1870 и Ferrini и Mercati, Editionis Basilicorum Heimbachianae supplementum alterum, Leipzig 1897. Ново издание на Василиките и техните схоли започна през 1953 г. H. J. Scheltema. Досега са готови книгите I — XXXIV и схолите към книгите I — XXX. Ново издание на новелите на Лъв VI с френски превод дават P. Noaille и A. Dain, Les Novelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction, Paris 1944. Френски превод и при H. Monnier. Les Novelles de Léon le Sage, Bordaeux 1923 и A. Spulber, Les Novelles de Léon le Sage, Cernautsi 1934.

борското движение означава победа за гръцката религиозна и културна самобитност над олицетворяваните от иконоборството азиатски нрави. Като гръцко-християнска империя, Византия и в културно отношение вече отстоява своя собствена позиция между Изтока и Запада.

За Византийската империя започва нова епоха — време на огромен културен подем, последван скоро и от силен политически напредък. И не македонската династия, а бурното управление на последния от Аморейската династия Михаил III отваря вратите на новата епоха. Варда, Фотий, Константин-Кирил са трите велики фигури, положили началото на новата ера.

Едно чувствително стесняване на политическия кръгозор характеризира кризисната иконоборска епоха, в която попадат най-силният упадък на универсалната имперска идея и крахът на византийското могъщество на Запад. Църковната политика на иконоборски настроените императори и техният оскъден интерес към западната част на империята допринасят за разделното съществуване на Византия и Западна Европа и по този начин стимулират процеса, който довежда до коронацията на Карл Велики след създаването на папската област. Но ако универсализмът на византийската държава претърпява крушение, то би следвало от своя страна Изтокът да се откъсне от универсализма на римската църква и още иконоборецът Константин V прави първата крачка в тази посока, като подчинява на юрисдикцията на константинополския патриарх по-голямата част от Балканския полуостров и Южна Италия. Едва след преодоляването на иконоборската криза обаче константинополският патриарх успява да се изправи срещу папския институт като равностоен съперник и да поеме борбата с Рим. Така както западната империя се издига за сметка на византийския държавен универсализъм, по същия начин константинополският патриарх се издига за сметка на римския църковен универсализъм. Първият етап от този процес, който измества Византия на заден план, попада в епохата на кризата, а вторият, който възстановява равновесието в полза на Византия на нова почва, се предхожда от голямата битка на Фотий.

От още по-голямо значение е фактът, че в рамките на из-

точната територия, където се ограничава историческото развитие на непосредствената сфера на влияние на Византия, израстват нови важни задачи както пред византийската държава, така и пред византийската църква. Християнизирането на източните и южните славяни отваря пред Византийската империя нов свят и разширява нейния хоризонт по неподозиран начин. Колкото стеснен е византийският свят по времето на иконоборската кризисна епоха, толкова широк става той след епохата на Фотий, Константин-Кирил и Методий.

Културната експанзия е последвана от политическа и военна офанзива. Империята, която в края на иконоборската епоха е поставена в опасна дефанзивна позиция както спрямо халифата, така и по отношение на България, разширява (наистина след дълги и сурови битки) своите граници далеч на изток и подчинява отново на волята си целия Балкански полуостров. Възстановени са и държавните ѝ позиции в Средиземно море, загубени по време на кризата.

Както предходното реабилитиране на иконите в края на осмото столетие, така отново под ръководството на една жена след смъртта на Теофил окончателно се възвръща култът към религиозните изображения. Когато Теофил умира, неговият син и наследник Михаил III (842-967) е тригодишен[1] и вместо него регентство поема вдовицата на императора Теодора. Официално регентство се е полагало и на Текла — най-голямата останала жива сестра на малкия император, тъй като тя, редом до Михаил и Теодора, е изобразявана върху монетите и пак редом с тях е назовавана във владетел-

1 Според Theoph. cont. 148, 8. Против е E. Stein, Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orientales 2 (1934) 899 и сл., бел. 2, който смята, че годината на раждането на Михаил III е 836. Вж. критичните бележки на А. П. Каждан, Из истории византийской хронографии X в., ВВ 21 (1962) 96, който посочва една бележка в полето на Генезий, съвпадаща с данните на Theoph. cont. Освен Михаил от брака на Теофил с Теодора се раждат още един син, Константин, който е починал като дете (вероятно скоро след 830 г.: вж. Ostrogorsky и Stein, Byz. 7 [1932] 226 и сл.) и пет дъщери: Мария, Текла, Анна, Анастасия и Пулхерия (Bury, Eastern Rom. Empire 465 и сл.). Поради продължителното отсъствие на мъжки наследник дъщерите на Теофил заемат позиция, която обикновено не се полага на принцесите: една монета показва наред с образите на Теофил и Теодора също и Текла, Анна и Анастасия (Wroth, Byz. Coins II, 418.).

ския протокол[1]. Тя обаче по всяка вероятност се е държала настрани от управленските дела. Най-важните членове на съвета, който е на страната на Теодора, и който със съгласието на новия патриарх провежда реставрацията на иконопочитанието, са братята на императрицата Варда и Петрона, магистър Сергий Никитиат, вероятно чичо на Теодора и най-вече нейният любимец — логотетът на Дрома Теоктист[2]. Показателно е, че новото правителство, макар и неговите членове да произхождат в по-голямата си част от Изтока (семейството на императрицата е от Пафлагония и е с арменско потекло), приемат като своя първа и най-належаща задача реставрирането на култа към иконите. След като Йоан Граматик е свален и патриаршеският трон е предаден на Методий, един синод от март 843 г. прокламира тържественото възстановяване на иконопочитанието[3].

Към спомена за този акт православната църква се връща ежегодно в първата неделя на Великите пости, неделята на православието, когато се отбелязва победата над иконоборството и заедно с това — преодоляването на древните ереси. На практика залезът на иконоборството бележи края на епохата на големите религиозни борби във Византия. За църковно-държавните взаимоотношения крахът на иконоборството означава провал на опита църквата да бъде безпрекословно подчинена на държавната власт. При все това византийската църква нито тогава, нито в по-късни времена успява да достигне онази свобода, която са желаели за нея зилотите начело с Теодор Студит. За византийския църковно-държавен организъм тясното сътрудничество между държава и църква остава характерно и това сътрудничество по правило приема формата на едно радикално подчинение на църквата на държавната власт.

---

1 Вж. монетите при Wroth, Byz. Coins II, 431 и Делата на 42 мъченици от Аморион, ред. Василевский-Никитин, стр. 52: βασιλευοντος της 'Ρωμαιων αρχης Μιχαηλ και Θεοδωρας και Θεκλης. Вж. Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 191.

2 За състава на съвета: Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 191. За Сергий Никитиат, на чието място, според някои извори, встъпва починалият още през 838 г. Мануил, вж. Grégoire, Neuvième siècle 515 и сл.

3 За хронологията Grumel, Reg. 416, 425.

Скоро ръководството на цялата държавна политика попада в ръцете на логотета Теоктист, който елиминира своя главен съперник Варда и става единствен съветник на императрицата. Човек с богата култура, Теоктист подкрепя образованието във Византия и така подготвя почвата за наближаващия културен подем на империята. Неговата разумна финансова политика осигурява на държавата значителни златни резерви. За разлика от събитията по времето на Ирина, този път църковно-политическите преобразувания протичат гладко, тъй като иконоборското движение е пречупено и силна опозиция вече не съществува[1]. Въпреки това обаче Теодора и Теоктист, подкрепяни от патриарх Методий, пристъпват предпазливо към ликвидирането на доскоро властващата система и демонстрират сдържаност и умереност спрямо някогашните привърженици на иконоборството[2]. Въпреки всичко тази политика не среща одобрението на партията на зилотите и във византийската църква, временно почувствала се сплотена в борбата срещу иконоборството, отново се появява старата пукнатина. Монасите-студити нападат патриарх Методий със същата ярост, с която някога се обръщат срещу патриарх Тарасий и Никифор. Разделението придобива твърде остри черти и довежда до прекъсване на общението със студитите. Но Методий умира още на 14 юни 847 г. Патриаршеския трон заема Игнатий, син на някогашния император Михаил Рангаве, който след свалянето на баща му е кастриран и облича монашеско расо. Неговото издигане означавало реверанс спрямо студитите, защото, макар той да не е участвал в опозицията срещу църковното ръководство, като примерен монах споделя идеалите на зилотското движение. Междувременно Игнатий, в желанието

1 Разбираемо е, че след 843 г. също се срещат реминисценции на иконоборските учения. Вж. F. Dvornik, The Patriarch Photius and Iconoclasm, DOP 7 (1953) 68 и сл., който очевидно надценява значението на тези реминисценции, когато говори за иконоборческа заплаха по времето на Фотий. Вж. също и изложенията му в Byz. 10 (1935) 5 и сл. По проблема за спомена от иконоборските учения вж. интересните разсъждения на J. Gouillard, Deux figures mal connues du second Iconoclasme, Byz. 31 (1961) 371 и сл., и особено 387 и сл.

2 Вж. Dvornik, Légendes 39 и сл.

си да изглади противоречията, като противник на Фотий е въвлечен в една много по-голяма битка.

След реабилитирането на иконопочитанието веднага е подета борба срещу арабите. Логотет Теоктист се отправя с внушителна флотска сила срещу Крит и за определен, макар и много кратък период от време византийската власт там е възстановена (843-844)[1]. Този преходен успех почти не успява да донесе радост, тъй като византийците и по суша (при вливащата се в Босфора река Мавро) през 844 г. търпят тежко поражение[2]. Това, че арабите успяват да навлязат толкова дълбоко във византийска територия, се дължи на победоносните походи на халиф Мутасим. Вътрешни размирици обаче принуждават наследника на Мутасим да сключи мир с Византия и на византийско-арабската граница, до река Ламос, става размяната на пленниците (845/846). Мощта на халифата е скована от надигането на тюркски елементи и от укрепването на феодалните сили, водещо до създаване на отделни области. Сурова битка очаква византийското правителство с павликяните, които, подкрепяни от иконоборско настроените императори на осмото столетие и стимулирани също така от Никифор I, така широко са се разпространили в източните части на Мала Азия, че не само на ортодоксално ориентирания Михаил Рангаве, а и на неговите наследници-иконопочитатели се налага да се борят с тях[3]. По всяка вероятност павликяните в големи количества навлизат в областта на Емира на Мелитене и от този момент насетне се бият срещу Византия на страната на арабите. Новите преследвания по времето на Теодора са особено сурови. Те костват живота на хиляди павликяни и са съпроводени с масовите им преселения към Тракия. От друга страна, на правителството на Теодора се налага да предприеме нов поход срещу

---

1 За това вж. B. Papadopulos 'Η Κρητη υπο τους Σαρακηνους Athen 1948, 71; H. Glykatzi-Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète byzantine, Byz. 31 (1961) 220 и сл.

2 За идентифицирането на областта: Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 196, Anm.2.

3 Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 227 и сл. Е. Е. Липшиц, Павликянское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв., ВВ 5 (1952) 49 и сл., Очерки 132 и сл.

непокорните славянски племена в Южна Гърция. Едва с помощта на военни сили от темите Тракия и Македония и от „останалите западни теми“ се удава на стратега на Пелопонес Теоктист Вриений след продължителна битка да принуди славянските племена в Пелопонес да признаят владетелски правомощия и да се задължат с трибутни плащания[1].

В борбата с арабите византийското военно ръководство все по-ясно показва нов дух на решителност и предприемчивост. През 853 г. многобройна византийска флота ненадейно се появява край брегове на Египет, където както и преди е опората на владетелите на Крит. Разположената недалеч от устието на Нил крепост Дамиета е щурмувана и изгорена от византийците[2]. Това е първият случай след началото на арабската инвазия, в който Византия навлиза толкова дълбоко във вражески води. Наистина впечатляващата демонстрация като начало довежда само до това, че египетските араби енергично се заели да изграждат флотата си и така поставили основата на военноморската сила, която през десетото столетие, по време на Фатимидския халифат, се разгръща още повече.

Времето на голям политически и културен подем за Византийската империя обаче започва едва след държавния преврат от 856 г., който дава възможност на младия император Михаил III да достигне до властта и поставя управлението на държавните дела в ръцете на неговия чичо Варда. И двамата изтърпели несгодите на установения от Теодора и Теоктист режим, Варда и Михаил са естествени съюзници. Както Варда е отстранен от добилия всемогъщество Теоктист, така подрастващият император е бил принуден да изтърпи попечителството на своята майка, още повече че Теодора не само му отнема властта, но се намесва и в най-интимния му живот, разделя го с любимата му Евдокия Ингерина и го принуждава да се ожени за Евдокия Декаполита

1 De adm. imp. 50, 9-25, ed. Moravcsik-Jenkins. Все пак мелингите и езеритите въстават отново срещу византийското господство по времето на Роман I Лакапин, след което войната избухва отново (ib. 50, 25-70). Вж. Viz. izvori II, 69 и сл.

2 Вж. Grégoire, Neuvième siècle 515 и сл. G. Levi della Vida, A Papyrus reference to the Damietta Raid of 853 A. D., Byz. 17 (1944/45) 212 и сл.

(855). По уговорка с младия император, без императрицата да знае, Варда се връща в двора. Теоктист е убит в императорския палат пред очите на Михаил III, след което той е провъзгласен от сената за пълновластен господар — автократор[1]. Теодора е принудена да сдаде властта, дъщерите ѝ са затворени в манастир, а две години по-късно след неуспешен удар срещу брат си Варда и Теодора споделя тяхната съдба.

Днес виждаме образа на младия император Михаил III в доста по-различна светлина от тази, в която го представяха по-старите исторически произведения и в унисон с тенденциозната историография от времето на македонската династия виждаха в Михаил III само „един пияница[2]. Наистина животът му не е пример за благочестие, но не му липсва надареност, а още по-малко смелост. Не бива обаче, изпадайки от едната крайност в другата, да търсим у Михаил III „великия владетел". Той действително добре се е погрижил за защитата на империята и многократно лично предвожда армията си по бойните полета. Но това са правели повечето византийски владетели. Своя собствена, здрава и ясна воля той не притежавал. За важни и значими дела, за добро и за лошо той се оставял да бъде воден от другите, следвал променливите влияния и шушукания в двора, бил човек на настроенията и непостоянен до такава степен, че на него не можело да се разчита. За големите дела, с които е така богато управлението му, инициативата също не е негова. Велик е не той, велико е било неговото време, времето на Варда и Фотий.

---

1 Pseudo-Symeon Magister 658: και υπο της συγκλητου πασης αναγορευεται και αυτοκρατορει. Вж. също Sym. Log., Geogr. Mon. cont. 823.

2 Реабилитацията на Михаил III е заслуга преди всичко на H. Grégoire, чиито задълбочени проучвания (Inscriptions 437 и сл.; Michael III 327 и сл.; Neuvième siècle 515 и сл.; L'épopée byzantine 29 и сл.) основателно предизвикаха сензация. Местата, където според мен отива твърде далеч, са обяснени по-долу. Вж. също и приноса на: R. J. H. Jenkins, Constantine VII's portrait of Michael III, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948) 71 и сл.; A. Vasiliev, The Emperor Michael III in Apocryphal Literature, Byzantina-Matabyzantina 1 (1946) 237 и сл.; F. Dvornik, Byz. 10 (1935) 5 и сл.; R. J. H. Jenkins-C. Mango, The Date and Significance of the Xth Homily of Photius, DOP 9/10 (1956) 128 и сл.; C. Mango, The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople, Cambridge Mass. 1958, 181 и сл.

Както Теоктист по времето на Теодора, така сега Варда е действителният управляващ във византийската държава. Външните белези на това негово привилегировано положение се проявяват в това, че той заема най-висшите рангове, а накрая дори получава титлата кесар. Своя предшественик и някогашен съперник той превъзхожда с действена сила и държавнически способности. По негово време ясно проличават белезите на настъпващия голям политически подем на Византийската империя. Културното въздигане, чието начало е положено още през годините на регентството, достига до пълното си разгръщане, като пред света се проявяват голямата активност и великото излъчване на византийската култура. Важно средище на византийската наука и образование става университетът, който Варда създава в Магнаурския дворец[1]. В него са били застъпени всички клонове на тогавашната светска наука. Просветеният държавен кормчия събира в този университет най-силните научни капацитети. За техен ръководител той поставя универсалния учен Лъв Математик, подминавайки факта, че Лъв (племенник на иконоборския водач Йоан Граматик) по времето на Теофил се изявява като иконоборец[2]. Тук дейст-

1 Въпреки многото забележителни проучвания историята на висшите училища във Византия все още не е добре изяснена. Според Fuchs, Hochschulen развитието им е постоянно движение нагоре и надолу: университетът на Теодосий II престава да съществува при Фока, след което при Ираклий се основава ново висше училище; то обаче по-късно е закрито от Лъв III, а не изгорено, както погрешно се съобщаваше в някои извори, след това настъпва затишие в развитието на висшето учебно дело, което продължава до средата на IX век. Според L. Bréhier, Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople, Byz. 3 (1926) 73 и сл., 4 (1927/28) 13 и сл., и L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance, Revue d'histoire et de philosophie religieuses 21 (1941) 34 и сл., след Константин Велики до XV век няма прекъсвания на обучението във висшите училища, като освен държавното училище, в което се изучават светските науки и се подготвят държавни служители, постоянно съществува и теологично висше училище към патриаршеската църква. Вж. Bréhies, Civilisation 456 и сл. Този възглед, въпреки че малко опростява развитието и страда от известна непълнота, вероятно стои най-близо до истината. Вж. също H. Grégoire, Byz. 4 (1927/28) 771 и сл. F. Dvornik, Photius et la réorganisation de l'Académie patriarcale, Mélanges Peeters II (1950) 108 и сл. G. Buckler, Byzantine Education, in Baynes-Moss, Byzantium 216 и сл.

2 За него вж. Е. Е. Липшиц, Византийский ученый Лев Математик, ВВ 2 (1949) 106 и Очерки 338. Вж. също и бележките на C. Mango, The Legend of Leo the Wise, ZRVI 6 (1960) 91 и сл.

ва и Фотий — великият преподавател и учен на своето столетие.

Смяната на държавното ръководство довежда след себе си и смяна в църковното. Сработването между новия регент и свързания с предишното правителство и партията на зилотите Игнатий не е възможно. Игнатий е принуден да сдаде поста си и на 25 декември 858 г. патриаршеския трон заема образованият Фотий. За византийската църква настъпва бурен период, но в същото време — най-великият, който тя някога е изживявала. Фотий е най-значимият ум, най-изтъкнатият политик и най-ловкият дипломат, който някога е поемал патриаршеската длъжност в Константинопол. В църковно-политическо отношение той застъпва същото направление както Тарасий, Никифор и Методий. Също като тях той е атакуван от зилотите, които начело със студитския игумен възразяват срещу неговото неканонично издигане и остават верни на Игнатий. Образуват се две партии, едната от които е на страната на Фотий, а другата — на сваления Игнатий.

Далеч по-значима от тази вътрешна разправа обаче е борбата, която новият патриарх трябва да издържи с Рим. След събитията от иконоборската епоха и преди всичко след възникването на западната империя отношенията между двата църковни центъра навлизат в нова фаза на развитие. Само закостенелият догматизъм на зилотите, които, слепи за промените на времето, и сега, както и преди, при всяка възможност апелират към Рим, не осъзнават този факт. А той е бил очевиден не само за император Никифор, който отказва обичайното изпращане на Синодика на папата, но и за набожната императрица Теодора и за патриарх Методий, който е всичко друго, но не и враг на Рим. За разлика от Ирина, преди свикването на нейния събор, Теодор и Методий не намират за нужно да потърсят съгласието на Рим за възстановяването на иконопочитанието. Историческата необходимост се съдържа във факта, че Византия се освобождава от върховното господство на римската църква, след като Западът се е освободил от върховенството на Византийската империя. Решителна крачка в тази насока прави Фотий.

Улисан в спора с игнатианите, първоначално поне Фотий нито желае, нито пък очаква битка с Рим. Той изпраща в Рим своя Синодик с надеждата, че папската благословия ще му даде в ръцете оръжие за борбата с византийските му противници. Само няколко месеца обаче преди неговото издигане на патриаршеския трон на престола на „Св. Петър" сяда Николай I — дързък и действен политик, чиято жизнена цел е укрепването на римския универсализъм[1]. Намесвайки се във византийската църковна разпра като висша инстанция, той застава на страната на Игнатий и отказва на Фотий благословията си, позовавайки се на неканоничния начин, по който е издигнат. На практика издигането на Фотий наистина е неканонично, но то ни най-малко не се различава от това на признатия и подкрепяния от Рим Тарасий, който също от светското си битие заема патриаршеския трон след принудителното абдикиране на предшественика си. Решението на Николай I обаче почива на схващането, че нему, като глава на християнската общност, се пада да взима последното решение за църковните дела както на Запад, така и на Изток. В тези си амбиции той не губи самообладание дори тогава, когато легатите му в Константинопол капитулират пред превъзхождащото ги дипломатическо изкуство на Фотий и се съгласяват с решенията на един събор, който потвърждава избирането на Фотий и свалянето на Игнатий (861). Заобикаляйки своите представители, Николай нарежда на един синод в Латеран да отмени произнесеното решение и да обяви Фотий за свален (863).

Оказва се обаче, че папата е подценил силите на противника си. Фотий подема борбата. Както Рим се стреми да приведе в действие претенциите си за универсалност, така задачата на патриарха в Константинопол е да отстоява правата на собствената си светла персона. Идеалът за църковно ръководство с пет глави, за което Теодор Студит мечтае[2], отдавна е останал в миналото. Назад е и времето, когато ортодоксална Византия, изнемогваща под насилственото вла-

1 J. Haller, Das Papsttum II, 1 (1939) 65 и сл., се опитва да ограничи значението на личността на Николай I.

2 Theod. Studit., Ep. II, 129, Migne, P. G. 99, 1416 и сл.

дичество на императори еретици, се е обръщала към Рим с надежда за подкрепа. Останалите трима църковни глави — ръководители на източните църкви, са обречени на пълно безсилие от чуждото арабско господство. Византийската църква притежава само един водач и той е патриархът на Константинопол. Своето могъщество и авторитет Константинополската патриаршия дължи на столетен възход, тя завършва с победа вътрешните си битки срещу ересите, зад нея вече стои едно православно, силно и целеустремено държавно ръководство, сферата на могъществото ѝ се простира върху цялата византийска имперска територия и скоро ѝ предстои да надхвърли далеч тези граници. Както византийската държава, така и византийската църква вървят към своето най-славно време — време на внушително разпростиране на сферата им на влияние върху славянския свят. Величието на Фотий е в това, че той, както никой преди него, успява ясно да съзре наближаването на това време, носещо нови задачи и възможности и да го подготви пак, както никой преди не е успял.

Подкрепян от своите способни военачалници, Михаил III води битката с арабите много енергично. Наистина Византия губи в Сицилия позициите си една след друга и не успява въпреки всичките си усилия да предотврати нито завземането на острова, нито напредването на арабите към Южна Италия. Така в края на управлението на Михаил III от позначимите градове в Сицилия на империята ѝ остават само Сиракуза и Таормина. В Мала Азия обаче Византия преминава към настъпление. Още през 856 г. стратегът на Тракезион Петрона, брат на кесар Варда, предприема поход в областта на Самосата и достига чак до Амида. Оттам той тръгва срещу Тефрика и се връща у дома с многобройни пленници[1]. Успешен трябва да е бил походът, състоял се три години по-късно под водачеството на Варда и на младия император и отвел византийските войски отново в областта на Самосата[2]. Приблизително по същото време византийската флота

1 Tabari III, 1434 (= Vasiliev, Byzance et les Arabes I, App. 318 и сл.). Вж. Grégoire, L'épopée byzantine 36.

2 Tabari III, 1447 (= Vasiliev, Byzance et les Arabes I, App. 319. Grégoire, Inscriptions 437 и сл. и L'épopée byzantine 37.

многократно се появява пред Дамиета. Повишено внимание се отделя на изграждането на укрепления в Мала Азия — императорът нарежда да бъде издигната отново разрушената от Мутасим Анкира, а Никея — да се укрепи допълнително[1].

Последните успехи, както и дръзките атаки по суша и по море без съмнение повдигат бойния дух на византийците, макар и да не донасят чувствителни завоевания на империята, тъй като ответните удари от страна на арабите не закъсняват, а войната многократно е прекъсвана от мимолетни мирни споразумения и обичайната размяна на пленници. През 863 г. обаче византийците, отблъсквайки атаката на емир Омар от Мелитене, извоюват една наистина голяма и решителна победа. Омар бил кръстосал темата Армениакон, завземайки важния пристанищен град Амисос на брега на Черно море. На границата на темата Пафлагония обаче го посреща способният воин Петрона със силна войска. Тук на 3 септември се разразява яростна битка, в която арабската армия е сразена до унищожаване, а самият Омар също загива[2]. Тази голяма победа представлява повратна точка във византийско-арабските битки. Ако от времето на първото нападение на арабите чак до победите на Лъв III при Константинопол Византия се е борела единствено за съществуването си, ако след това повече от столетие е водела тежка дефанзивна война, то след победата през 863 г. нещата се обръщат и започва епохата на византийската офанзива в Азия. Тази офанзива се разгръща в началото бавно, но от втората половина на десетото столетие тръгва с цялата си сила.

Укрепването на властовите позиции на империята на изток има голямо значение с оглед големите задачи, които очакват Византия в славянския свят, и това значение не бива да бъде подценявано. Задачите, за които става дума, чукат на вратата на Византийската империя откъм Русия, Моравия и южнославянските страни. Руснаците се появяват пред

1 Grégoire, Inscriptions 441 и сл. и Michel III 327 и сл.

2 За подробностите и по-точното идентифициране на мястото на битката: Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 251 и сл. Bury, Journal of Hellenic Studies 29 (1909) 124 и сл. Grégoire, Michel III 331 и сл. и Neuvième siècle 534 и сл.

Константинопол за първи път още през 860 г.[1] Те акостират, обграждат града и опустошават цялата му околност. Императорът, който току-що бил заминал на поход срещу арабите, спешно се връща, нахлува в обкръжения град, поемайки защитата му в свои ръце и окуражавайки заедно с патриарха отчаяното население. Страховитото нападение остава задълго в паметта на византийците, вярващи, че дължат спасението си единствено на намесата на Божията майка[2]. От този момент Византия влиза във връзка с намиращата се в периода на своето създаване Руска империя и започва сред напълно непознатия ѝ до този момент народ многообещаваща мисионерска работа. Великият патриарх осъзнава, че приобщаването към християнството и привличането на младия народ към византийската сфера на влияние са най-ефикасните средства за премахване на надвисналата над империята опасност от тази страна. Няколко години по-късно той със заслужена гордост може да посочи първите успехи на своята мисионерска дейност[3].

---

1 Хронологията е установена окончателно според Anecdota Bruxellensia I, Chroniques byzantines du Manuscrit 11376, ed. F. Cumont (1894) 33. Към това и C. de Boor, Der Angriff der Rhos auf Byzanz, BZ 4 (1895) 445 и сл. Още Fr. Kruse, Chronicon Nortmannorum (1851) 261, посочи точната година на базата на венециански извори. Впечатлението от руското нападение е предадено най-непосредствено от двете хомилии на Фотий: Müller, F. H. G. V. 162 и сл. Английски превод с добър коментар: C. Mango, The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople (1958) 74 и сл. Останалите гръцки извори са добре събрани от G. Laehr, Die Anfänge des russischen Reiches (1930) 91 и сл. Вж. също Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 241 и сл. и специално студията на A. Vasiliev, The Russian Attack on Constantinople, Cambridge Mass. 1946, в която подробно се разглеждат всички извори и съответната литература.

2 Според изпъстреното с легенди съобщение на Симеон Логотет (и на староруската хроника, която тук следва Сим. Лог., Георг. Мон. прод.) една атака разрушава руските кораби и малцина успяват да се спасят от гибел. Все пак Фотий и Теоф. прод. не знаят нищо за унищожение на руската флота и според J. Diacon., MGH SS VII, 18, русите са се завърнали у дома „cum triumpho".

3 Photii Epistolae, Migne, P. G. 102, 736. По често дискутирания въпрос дали русите, които атакуват Константинопол през 860 г., произхождат от Киевска или Тмутороканска област, вж. изчерпателната библиография в обстойния преглед на В. Мошин, Варягорусский вопрос, Славиа 10 (1931) 109-136, 343-379, 501-537 и Начало Руси. Нормани в восточной Европе, ВСИ 3 (1931) 38-58, 285-307. Вж. също A. Vasiliev, The Russian Attack on Constantinople, Cambridge Mass. 1946, 169 и сл., който се застъпва за Киев.

Руското нападение кара империята да поднови връзките си с хазарите чрез нови пратеници. Показателно за новия дух, властващ във Византия, е това, че тази пратеническа делегация е натоварена и с мисионерски задачи и че я води младият Константин от Солун. Благодарение на гениалните си философски заложби и на всеобхватните си познания, той най-добре от всеки друг бил в състояние да защитава делото на християнската религия срещу еврейските и ислямските влияния в Хазарското царство.

Пред далеч по-важна задача обаче са поставени той и брат му Методий след апела на моравския княз Ростислав, който изпраща пратеници в Константинопол, молейки да получи мисионери. Фактът, че Ростислав се обръща към Византия, се обяснява със страха от влиянието на франконския клир и със стремежа, гравитирайки към Византия, да гарантира противотежест срещу франкско-българското обкръжение. Пред Византия обаче се открива възможността да разпростре влиянието си върху една нова, далечна територия и да упражнява натиск върху намиращата се в същото направление България. Доказателство за намерението на византийското държавно и църковно ръководство е това, че то възлага важната мисия на братята от Солун, изпращайки ги в славянската страна да проповядват новата вяра на славянски език. Заслугата за спечелване на славяните на страната на християнската вяра Константин и Методий си поделят с патриарх Фотий и кесар Варда. Покръстването на живеещите в империята славяни византийците осъществяват вече от доста време[1]. Но едва сега настъпва времето на широкообхватна мисионерска дейност в големия славянски свят отвъд имперските граници. Най-напред Константин създава славянско писмо (т. нар. азбука глаголица), след което преминава към превеждане на Светото писание на славянски (на македоно-славянски диалект). Братята от Солун извършват на славянски език и богослуженията в Моравско. Това гарантира успеха на мисията. Когато по-късно Методий, след преждевременната смърт на Константин, починал на 14 февруари 869 г. в един гръцки манастир в Рим като монах Ки-

1 Вж. Dvornik, Les Slaves 60 и сл.

рил, претърпява поражение в борбата срещу франкския клир, тъй като в далечната страна византийската подкрепа не притежавала нужната действена сила, а Рим след първоначалната подкрепа го изоставя, когато учениците му са прогонени от страната, неговото и на по-малкия му брат дело ще трябва да пусне в славянските страни още по-дълбоко корените на византийската култура и да завърже още по-богати плодове. За южните и източните славяни това е от непреходно значение. Своето писмо и първите наченки на своята самостоятелна литература и култура тези народи дължат на солунските братя — Апостолите на славяните[1].

След покръстването на Моравия България също не може повече да бяга от необходимостта чрез приемане на християнството да постави на стабилна основа своето държавно и културно съществуване. Както обаче Моравия се обръща към Византия, така българският княз Борис изпраща пратеници при франките. Византия се намесва светкавично, тъй като не може да допусне духовното присъединяване на съседната ѝ страна към Франкското кралство, а по този начин и към Рим. Скоро извоюваната над арабите победа, укрепила позициите на империята и издигнала авторитета ѝ, усилва влиятелността на византийското правителство и действеността на постъпките му. Появяването на византийската армия по българската граница, съпроводено от впечатляваща демонстрация от страна на имперската флота по българското крайбрежие, кара Борис да се съгласи с византийските искания. В 864 г. той приема християнството от Византия, получавайки името Михаил — име, което носи византийският император, станал негов кръстник[2]. Веднага след това гръцкият клир се заема с покръстването на българския народ и с организирането на българската църква.

---

1 Изключително богатата литература за славянските апостоли е събрана от Г. А. Илинский, Опит систематической кирило-мефодиевской библиографии, София 1934. Продължение на библиографията правят М. Попруженко — С. Романски, кирило-методиевска библиография за 1934-40 г. София 1942.

2 A. Vaillant и M. Lascaris, La date de la conversion des Bulgares, Revue des études slaves 13 (1933) 5 и сл., показаха, че покръстването на Борис-Михаил е станало още през 864 г., а не чак през 865 г. (сп. Златарски, История I, 2 стр. 27 и Runciman, Bulgarian Empire 104). Вж. също D. Anastasijevic, Archiv za arbanasku starinu 2 (1924) 137 и сл.

За България покръстването означава не само голяма крачка напред в културното развитие, но довежда до завършек процеса на славянизиране, а с това и на държавното и етническото разединение на младото царство. Бунтът на прабългарската аристокрация, надигнал се срещу покръстването и славянизирането на страната, Борис-Михаил потушава, а 52-ма от болярите, участвали в него, са обезглавени. Колкото и големи предимства обаче да носи покръстването за културния напредък и за вътрешното сплотяване на българското царство, новопокръстеният княз скоро усеща разочарованието. Византийската империя преследва намерението си да подчини българската църква на ръководството на един гръцки епископ от Константинополската патриаршия. Борис-Михаил обаче се стреми към пълна самостоятелност за своята млада църква, оглавявана от собствен патриарх, и тъй като исканията му остават неудовлетворени, той обръща на Византия гръб и отправя поглед към Рим. Нищо не е така добре дошло за папа Николай I, както възможността да откъсне България от византийската църква и да я постави под римска юрисдикция. Той изпраща в България свои легати, които поемат делото с такава енергия, че България почти изцяло се потапя в римски води. Естествено това състояние не може да продължи дълго — скоро и тук се проявява дълбоко разочарование, но за момента сякаш Рим е спечелил играта. Византия е принудена да наблюдава как съседното славянско царство ѝ се изплъзва и как римската сфера на влияние се разпростира почти до неговия център.

Конфликтът между Рим и Константинопол достига своята връхна точка. Като противник на Рим Фотий става радетел не само за независимостта на византийската църква, но и за жизнените интереси на Византийската империя. По негласно споразумение кесар Варда и император Михаил III застават зад големия патриарх. Императорът праща на папата едно писмо, в което с безпримерна гордост се подчертава самосъзнанието за величието и превъзходството на византизма. С ултимативен тон той иска оттеглянето на папската присъда срещу Фотий и отклонява с категорична острота претенции-

те на Рим за върховенство[1]. Патриархът прави и още една крачка — той се обявява за съдник на западната църква, мъмрейки я за заблудите ѝ по въпросите на литургиката и църковната дисциплина и нападайки най-вече западното учение за произхода на Светия дух от Отца и Сина (ex patre filioque). Фотий, когото папата се надява да цитира като обвиняем пред съда, обвинява Рим, в името на православието, в еретизъм. През 867 г. един синод под председателството на императора в Константинопол анатемосва папа Николай, обвинява като еретично римското учение за произхода на Светия дух и провъзгласява намесата на Рим в делата на византийската църква за незаконна. Циркулярно писмо на патриарха, подробно разясняващо и остро осъждащо отцепническите учения и обичаи на римската църква, е изпратено до източните патриарси[2].

В този момент на изключително напрежение в борбата в Константинопол обаче се стига до дворцова революция, която обърква всички карти. За своя собствена беда Михаил III се е сприятелил с Василий Македонец. Василий произхожда от темата Македония[3] и бил израснал в дълбока бедност. В търсене на щастието си той се отправил към Константинопол и благодарение на своята невероятна физическа сила е нает на работа като прислужник в обора на императорския двор. Така започва неговият легендарен възход, станал възможен както благодарение на изключителните му качества, така и на благосклонното настроение на императора. Умният и хитър селски син се превръща в най-интимния приятел на Михаил III и се оженва за някогашната му любимка Евдокия Ингерина. С желязна последователност, без да се спира пред нищо, той се устремява към висшата власт. В тези свои намерения той се сблъсква с Варда, но Михаил III до такава

1 За реконструиране от: Epist. Nicolai 86 et 98 ad Michaelem imp.: MGH Ep. VI, II, 1 S. 454 и сл. 488 и сл. (ed. Perels). Dölger, Reg. 464.

2 Grumel, Reg. 481.

3 Т.е. от Северозападна Тракия. Въпреки че е определян като македонец, а основаната от него династия като македонска, той няма нищо общо с действителната Македония. Роден е по-скоро в Тракия, в областта на Адрианопол. Съвсем не е сигурно, че има арменски произход, както често се приема и както твърди Adontz, Basile Ier.

степен е омагьосан от влиянието на своя любимец, че без да се замисля, жертва чичо си. Трупайки едно след друго клетвонарушения, Василий и Михаил III примамват големия държавник в клопка — по време на един поход срещу Крит, в промеждутъчен лагер, седейки на трона редом до своя племенник, кесарът пада повален от собствената ръка на Василий (21 април 865 г.). За награда той получава короната на съимператор, която Михаил III му връчва след завръщането в Константинопол на 25 май 866 г. Ето че Василий е получил от своя покровител всичко, което той би могъл да му даде. Последното действие на кървавата трагедия се ускорява от факта, че Михаил III, бидейки човек на настроенията и непредвидим в реакциите си, започнал да променя отношението си спрямо своя съимператор. В нощта на 23 срещу 24 септември 867 г. след празничен пир Василий нарежда пияният император да бъде убит в покоите му.

2. Епохата на правната кодификация: Василий I и Лъв VI

Обща литература: Vogt, Basile Ier; La jeunesse de Léon VI le Sage, Revue Hist. 174 (1934) 489 и сл. — Gy. Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., DOP 15 (1961) 59-126. — Н. А. Попов, Император Лев VI и его правление в церковном отношении, Москва 1892. — M. Mitard, Le pouvoir impérial au temps de Léon VI, Mélanges Diehl I (1930) 215 — 223. — G. Kolias, Léon Choerosphactès, Athen 1939. — V. Grumel, La chronologie des événements du règne de Léon VI, Echos d'Or. 35 (1936) 5-42. — H. Monnier, Les Novelles de Léon le Sage, Bordeaux 1923. — C. A. Spulber, Les Novelles de Léon le Sage, Cernautsi 1934. — P. Noaille et A. Dain, Les Novelles de Léon VI le Sage, Paris 1944. — Bury, Admin, System. — Dölger, Finanzverwaltung. — Glykatzki-Ahrweiler, Recherches. — Stöckle, Zünfte. — Dvornik, Photian Schism. — Василиев, Византия и араби II; The Struggle with the Saracens II (867-1057), Cambr. Med. Hist. IV (1923) 139-150. — Gay, Italie.

Тъмни са пътищата, довели до императорския трон в Константинопол Василий I (867-886), основател на т. нар. македонска династия. На негова страна стояла съпругата му

Евдокия Ингерина (поч. 882 г.), някогашната любима на убития Михаил. За да гарантира наследството на трона, той коронова своя най-голям син Константин за съимператор още на 6 януари 869 г. Точно година по-късно короната получава вторият му син, Лъв и около 879 г., след преждевременната смърт на Константин — и третият син, Александър, докато най-малкият Стефан избира духовното поприще и по време на управлението на своя брат Лъв VI поема патриаршеската длъжност. Първородният и любим син на императора Константин е дете от неговия предишен брак с „македонката" Мария. Лъв, Александър и Стефан са синове на Евдокия Ингерина[1], като двамата по-малки се раждат чак след възцаряването на Василий[2].

---

1 Дали Лъв VI е легитимен син на Василий I или по-скоро е незаконен син на Михаил III, е често дискутиран въпрос, превърнат едва ли не в основен проблем на византийската история. Засега е сигурно, че Лъв VI е син на Василий I: вж. Adontz, Basile Ier, 501 и сл. A. Vogt, Oraison funèbre de Basile Ier par son fils Léon VI le Sage (1932) 10 и сл. също се отказа от ранния си възглед за нелегитимността на Лъв (Basile Ier, 60 и сл., и Cambr. Med. History IV, 51 и 54). Все пак новата хронология на Vogt е неприемлива, трябва да се придържаме към Adontz, че Константин е от първия брак на Василий, а Евдокия Ингерина става съпруга на Василий чак през 865 г., както и към Grumel, Notes de chronologie byzantine, Echos d'Orient 35 (1936) 331 и сл., който приема, че Лъв е роден на 19 септември 866 г. (вж. също и Vogt, Revue hist. 174 [1934] 389 Anm. 1, където рождената дата на Лъв е 1 септември 866, а не 864 г.).

2 Изворовите данни за възрастта на Александър и Стефан са противоречиви. Adontz, Basile Ier, 503, се опитва да докаже, че роденият през 870 г. Александър е най-малкият син на Василий I. Все пак считам, че ясните съобщения на Житието на Евтимий, изд. на P. Karlin-Hayter, Byz. 25/27 (1955/57) p. 10, 20, и на Константин Порфирогенет заслужават предимство пред изчисленията в Хрониката на Логотет, където данните за семейната история на Василий I не са лишени от грешки. Изглежда доста невероятно Константин VII да не е знаел възрастовата последователност на братята на баща си и да я е открил, както предполага Adontz в акростиха ΒΕΚΛΑΣ. Приписваният на Фотий акростих (състои се от първите букви на имената на Василий, Евдокия, Константин, Лъв, Александър и Стефан) е доказателство по-скоро за това, че Стефан е най-младият син на Василий I. Като такъв е бил определен за духовник. Роман I също посвещава на църквата своя четвърти и най-малък син Теофилакт. И единият, и другият достигат до патриаршеския трон на 16-годишна възраст, тъй като Стефан според казаното по-горе трябва да е роден около 871 г. и получава патриаршеско звание през декември 886 г. G. Kolias, Βιογραφικα Στεφανου Α'Οικουμενικου Πατριαρχου (886-893), Προσφορα εις Στ. Κυριακιδην (1953) 361, посочва едно ямбическо стихотворение на Лъв Хиросфакт, според което Стефан е живял „πενταπλην πενταδα χρονων". Много е несигурно да се приема буквално това лирично отклонение, както прави Kolias. Опирайки се на това съобщение, той приема, че починалият на 17 или

Като всеки византийски владетел Василий I активно се занимава с църковните дела. Той обаче поема направление, противоречащо на застъпваната от Варда и Михаил III църковна политика. Веднага след заемането на престола той нарежда Фотий да бъде затворен в манастир, атакувайки откъм гърба великия патриарх в решителния за неговата историческа борба момент. След това връща обратно на патриаршеския трон Игнатий (23 ноември 867 г.) и подема връзките и контактите с Рим. В присъствието на легати на Адриан II през 869/70 г. в Константинопол е свикан събор, разглеждан от римската църква като Осми вселенски събор, който обявява афоресването на Фотий. Между Василий I и папските легати обаче няма единомислие по един принципно много важен въпрос, тъй като за юридическите права на римския престол двете страни имат абсолютно различни възгледи и докато за римските легати нещата около Фотий са окончателно решени с произнесената от папата присъда, то за императора е важно въпросът още веднъж да бъде разяснен пред ръководения от него синод, за да се достигне до решението по естествен път. Освен всичко това синодът придобива напълно неочаквано за Рим продължение. Три дни след края на неговите заседания в Константинопол се появяват български пратеници, църковният събор е свикан отново и пред него е поставен въпросът дали българската църква трябва да принадлежи към римската или към константинополската епархия. Очакванията на българския княз Борис, които той възлага на свързването с Рим, не се осъществяват. Нито с крачка не успява Борис да се приближи към крайната си цел — изграждането на самостоятелна църква в България чрез сътрудничеството си с папския институт. И двамата негови кандидати за учредяващия се български архиепископски престол са отхвърлени от Рим и той отново се обръща към Константинопол. Това всъщност е причината за пристигането на българските пратеници и за зададения от тях въпрос, който въпреки енергичните протести на римските легати е решен арбитражно от представите-

на 18 май Стефан е роден „малко преди или след 17 или 18 май 868 г.", следователно точно преди 25 години и така е принуден да промени съответно и рождените дати на Лъв VI и на Александър.

лите на трите ориенталски патриаршии в полза на Византия. Византия си е извадила поука от събитията през последните години и се проявява като по-гъвкава — императорът нарежда на патриарх Игнатий да ръкоположи за България един архиепископ и няколко епископи. Всъщност българската църква признава върховните права на Константинополската патриаршия, но запазва относителна автономия[1].

По този начин българският княз успява, хитро използвайки римско-византийското съперничество, да постигне целта си, а Византия пък си спечелва обратно България. Българското царство въпреки многократните предложения от римска страна остава в лоното на византийската църква и в сферата на влияние на византийската култура[2]. Пак по този начин обаче приятелството с Рим, на което Василий залага толкова много и заради което жертва Фотий, вече е лишено от почва. На практика по въпроса за задачите на Византийската империя в славянския свят Василий мисли не поразлично от Фотий, когото сваля, и от Варда, когото убива. Той продължава битката за България съвсем в техния дух и я довежда до победен край. Продължава също така и мисионерската работа в Русия, като освен това въвежда в християнство и славяните от западната част на Балканския полуостров, поставяйки ги по този начин под византийско влияние.

По време на иконоборската криза западната част на Балканския полуостров все по-осезателно се изплъзва от влиянието на византийската държава. В първата половина на деветото столетие далматинските градове и славянските племена както от крайбрежните области, така и от вътрешността, изглежда, са скъсали връзката си с Византия[3]. Тогава

---

1 Доказателство за обособеността на българската архиепископия вътре във византийската църква е високият ранг на българския църковен глава: вж. Клеторологион на Филотей (Bury, Admin. System S. 146) и Тактикон Бенешевич (Ranglisten S. 114), където българският архиепископ заема 16-и ранг сред всички титулувани с духовни и световни титли и следва непосредствено Синкела на патриарха, докато останалите византийски митрополити и архиепископи заемат 50-и и 59-и ранг, а епископите — 60-и ранг.

2 Теорията на Златарски, История I, 2, стр. 133, че римските легати са се съгласили с решението на събора, е неоснователна. Вж. моята критика в: Jugoslov. Istor. Casopis 1 (1935) 512 и сл.

3 De adm. imp., cap. 29, 58 sq.

възниква и самостоятелно сръбско царство, оглавявано от княз Властимир. Освен всичко това адриатическите брегове са застрашени отново от страна на арабите в Южна Италия и в тази ситуация би могла да помогне единствено мощната византийска флота. Когато арабската флота след нападение върху Будва (Бутуа) и Котор (Декатера, Катарум) през 867 г. се появява пред Дубровник (Рагуза) и поставя града под обсада, гражданите му изпращат молба за помощ към Константинопол. Пристигането на силна византийска флотилия принуждава арабите да вдигнат обсадата, траяла 15 месеца, и да се оттеглят към Южна Италия. Чрез това авторитетът на Византийската империя отново е укрепен, а византийският суверенитет по източните адриатически брегове — възстановен. По това време е създадена и темата Далматия, обхващаща византийските далматски градове и острови[1]. Наистина далматските градове и острови са по-силно зависими от славянската територия зад себе си, отколкото Константинопол: своите данъци и такси те изпращат към славянските племена, а оскъдните им плащания към императорските стратези имали само символичен характер[2]. От друга страна, тези славянски племена също признават византийското върховенство и се задължават към империята с оказване на военна помощ. Византийското влияние върху Балканския полуостров чувствително се засилва и това води като последица бързото разпространяване на християнството. По това време се покръстват Сърбия и сръбските племена от крайбрежието, приемайки християнството от Византия[3] и за известен период от време дори в Хърватско византийското влияние надделява над това на Франкското кралство и на римската църква. По-нататъшен стимул получава византийската мисионерска дейност на Балканския полуостров и особено в България и Македония, когато там пристигат прогонените от Моравия ученици на Методий (поч. 885 г.), за да разпрост-

1 Вж. J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Belgrad 1958.

2 De adm. imp., cap. 30, 127 sq.

3 Вж. интересната статия на G. Sp. Radojičić, La date de la conversion des Serbes, Byz. 22 (1952) 253 и сл., който приема покръстването на сърбите в периода 867-874 г.

раняват с проповедите и просветителската си дейност християнската вяра и византийската култура на славянски език. Така се оформя исторически обусловената ситуация: Моравия попада в римската сфера на влияние, докато България, Македония и Сърбия се приобщават към Византия.

След като императорската флота отблъсква арабските набези върху далматското крайбрежие и разкъсва обсадата на Дубровник, Византия предприема атака в Южна Италия. Срещу напредването на сицилийските араби Василий I планира обща офанзива заедно с крал Лудвиг II и с Рим и в крайна сметка тъкмо в това се корени причината за тържествено подетата от него приятелска спрямо Рим политика. В Сицилия обаче не се постига нищо, дори арабите през 870 г. завземат Малта, което означавало укрепване на техните позиции в Средиземно море. Наистина през 871 г. Лудвиг II завзема Бари, но за Византия, която излиза с празни ръце, това е само разочарование. Отношенията между двамата владетели силно се влошават и Василий, който доскоро е ратувал за брака на своя първороден син с дъщерята на Лудвиг, обсипва своя съюзник с упреци и оспорва правото му върху титлата римски император[1].

Следващите години са посветени на битките на изток, където павликяните взимат все по-голямо надмощие, пребродвайки цяла Мала Азия. Зетят на императора Христофор, който ръководи върховното главно командуване като доместик, извоюва през 872 г. една решителна победа над павликяните, разрушава тяхната твърдина Тефрика, както и много други крепости, разбива войската им в кървава битка, в която Хрисохир — водачът на павликяните, загубва живота си. Тази победа прави възможно по-нататъшното напредване на византийците на изток. Още през 873 г. Василий си пробива път до областта на Ефрат и завладява Запетра и Самосата. Своята главна цел императорът наистина не достига, тъй като при опита си да завземе важната крепост Мелитена той претърпява чувствително поражение. И макар че този път, както и при по-сетнешните си походи в областта на Ефрат и

1 За реконструиране от Epist. Ludovici imp. ad Basilium, MGH SS III, 521 ff. Dölger, Regesten 487.

тавърската граница, на Василий му се налага да се задоволи с половинчати успехи, по този начин започва периодът на планомерното разширяване на Византийската империя по източната граница[1]. Отслабването на арабския халифат прави възможен и подема на Армения. Както от халифа, така и от византийския император Ашот I е признат за крал (885 респ. 887) и с това за Армения започва епохата на възход при местната царска династия на Багратидите[2].

В Италия византийските позиции също се радват на укрепване. Князът на Беневент, който се е обърнал срещу Лудвиг II, се поставя под византийски протекторат (873) и след смъртта на Лудвиг II (875) отваря и вратите на Бари за византийския стратег (края на 876 г.). Новите набези на арабите към крайбрежната област на Далмация, Средна Гърция и Пелопонес Византия успява да отблъсне и дори за период от седем години завзема Кипър[3]. Наистина това не променя нищо и арабите както и преди продължават да владеят Средиземно море, а Византия скоро получава сериозен удар в Сицилия: Сиракуза — дълго съпротивлявала се на врага, пада през 878 г. в ръцете на арабите. Все пак значителен успех за Византия е това, че поне по суша в Южна Италия тя успява да се окопити и през последните години от управлението на Василий I там под предводителството на изтъкнатия пълководец Никифор Фока започва силна и успешна византийска офанзива. Долна Италия отново минава във византийска власт[4]. Сред враждуващите помежду си малки италийски държавици Византия представлява единственият стабилен фактор и дори самият Рим, почувствал се застрашен от неп-

1 Honigmann, Ostrenze 64.

2 J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris 1919. R. Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris 1947.

3 Теорията на R. H. Dolley, A forgotten byzantine conquest of Kypros, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948) 209 и сл., според която византийците превземат Кипър не по времето на Василий I, както ясно посочва Константин Порфирогенет в De thematibus XV, 20, ed. Pertusi, а по времето на Лъв VI и са го притежавали от 906 до 915 г., не е стабилна, както показа представеният от Василиев, Византия и араби II, 50 и 164, изворов материал. Вж. също и R. J. H. Jenkins, Cyprus between Byzantium and Islam, Studies presented to D. M. Robinson (1953) 1008, Anm. 15. За морските операции при Лъв VI вж. по-долу.

4 Вж. Gay, Italie 132 и сл.

рестанните набези на арабите към италийските брегове, се вижда принуден да търси помощ при византийския император. Тази констелация обяснява отстъпчивото поведение, което демонстрира по това време папският институт по отношение на Византия, що се отнася до църковните въпроси.

На император Василий се налага да разбере, че църковнополитическите преобразувания, които той предприема след поемането на властта, са просто провал. Опитът му чрез отстраняването на Фотий да сложи край на църковната разпра във Византия не успява, тъй като единомишлениците на свалените патриарх не капитулират и борбата между двете партии продължава. Както с Фотий, така и без него е налице конфликт с Рим заради българския въпрос и след разочароващите резултати от сътрудничеството със западните сили съмнителна се оказва политическата цена на неговите църковни реорганизации. Още през 875 г. той връща Фотий обратно в Константинопол, възлагайки му възпитанието на своите синове. Когато на 23 октомври 877 г. побелелият вече Игнатий умира, два дни по-късно Фотий за втори път заема патриаршеския престол, като сега е признат и от Рим. Условията, които папа Йоан VIII свързва с това признаване, нямали никакво практическо действие. През ноември 879 г. Фотий, в присъствието на папски легати, свиква синод с 383-ма епископи, който означава за него изключително вътрешно удовлетворение: неговата присъда от 869/70 г. тържествено е отхвърлена[1].

Макар и да е парвеню с нисш произход, Василий I бил горещ почитател както на гръцката култура, така и на римското право. Културният възход, започнал при Теоктист и Варда, продължава по време на неговото управление. Като законотворец той се стреми към определено обновяване на рим-

1 Това, че Синодът от 879 г. не води до нов разрив между Рим и Константинопол и въобще не е имало „втора схизма" на Фотий, показаха за първи път F. Dvornik, Le second schisme de Photius, Byz. 8 (1933) 425 и сл. и V. Grumel, Y-eut-il un second schisme de Photius? Revue des Sciences philos. et théol. 32 (1933) 432 и сл. и La liquidation de la guerelle Photienne, Echos d'Orient 33 (1934) 257 и сл. Това важно заключение намери пълно потвърждение в понататъшните проучвания, които няма нужда да привеждаме подробно тук, тъй като можем да посочим обобщаващия труд на F. Dvornik, Photian Schism, особено стр. 202 и сл. Вж. също Grumel, Reg. 445-589.

ското право. Той планира всеобхватно събиране на законите, ревизия на Юстиниановите правни трудове с допълнения от новите закони. Това велико дело, което императорът описателно нарича „Почистване на старите закони“ ανακαθαρσις των παλαιων νομων, по всяка вероятност остава недовършено и не е публикувано, но образува фундамента, върху който продължава да гради Лъв VI и който е в основата на неговите Василики. Излизат две по-малки правни книги, планирани от Василий I като предвестници на основния труд. Най-напред се появява Прохирон (ο προχειρος νομος), издаден от името на императорите Василий, Константин и Лъв и излязъл между 870 и 879 г. Както говори самото му заглавие, Прохирон представлява наръчник, предназначен за практическа употреба. От необозримото море закони той събира най-важните и най-често използвани положения на гражданското и публичното право, като ги поднася систематично подредени в 40 рубрики. Поради целта, която Прохирон си поставя като общодостъпна правна книга, той е свързан най-вече с Институциите, по-слабо застъпени са останалите части на Юстиниановата кодификация, рядко се позовава на извори и далеч по-често използва по-късните гръцки преводи и коментари. В общи линии Прохирон служи на същите цели както Еклогата на Лъв III, замислена по същия начин като практически правен труд за всекидневна употреба от съдиите. При все това обаче Василий I, стремейки се към съживяване на римското право, цели с всички сили и средства да се разграничи от произведението на иконоборския император, представляващо „гибел за добрите закони[1]. Но въпреки това в действителност Прохиронът дължи твърде много на полезната, станала популярна книга със закони на Лъв III. Независимо от всички хули той черпи с пълни шепи от Еклогата, особено в своята втора част, която съдържа положения, засягащи наследственото и публичното право. Прохиронът намира във Византия широко разпространение и запазва валидността си до падането на империята. Освен всичко това той, както и Еклогата, рано е преведен на сла-

1 Procheiron in: Zepos, Jus II, 116.

вянски и се радва на висок авторитет както сред южните, така и сред източните славяни.

Към периода след 879 г. спада и съставената от името на императорите Василий, Лъв и Александър Епанагога, замислена като въведение към планираната голяма законова сбирка[1]. В преобладаващата своя част Епанагогата репродуцира Прохирона, но все пак не само придава на материята нова подредба, а на места дори прави съществени изменения. Още по-чувствително в сравнение с Прохирона тя черпи от Еклогата, като още при семейното право се опира на забранената правна книга на иконоборците, докато Прохиронът в тази си част все още държи на Юстиниановото право и едва в следващите раздели започват заемките от Еклогата. По-нататък обаче Епанагогата предлага съвсем нови и заслужаващи голямо внимание раздели, занимаващи се с правата и задълженията на императора, на патриарха, както и на други светски и духовни висши лица. Държавно-църковният организъм тук е изобразен като съставено от множество части и елементи цяло, над което императорът и патриархът се издигат като двете глави на това цяло, за да се грижат за доброто на човечеството, сътрудничейки помежду си приятелски. Функциите на двете власти са изложени в пълна паралелност: светският глава се грижи за физическото, духовният — за нравственото здраве на поданиците си. Без съмнение авторът на това учение за двете власти не е никой друг освен Фотий, който по това време е облечен в патриаршеско достойнство. На неговото влияние се дължи и фактът, че Епанагогата постулира иде-

---

1 Zachariä, Geschichte 22, е на мнение, че няма официално издание на Епанагогата. Този възглед се сподели от много последователи: Vogt, Basile Ier, 135; P. Collinet, Cambridge Med. Hist. IV (1924) 712; C. Kržišnik, O pravni naravi Epanagoge, Slov. pravnik 1935. За официалния характер на Епанагогата се застъпват с важни аргументи: В. Соколский, О характере и значении Епанагоги, ВВ 1 (1894) 18; Г. Вернадский, Византийские учения о власти царя и патриарха; Recueil Kondakov (1926) 152; Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge, BNJ 6 (1928) 121 и The Tactics of Leo the Wise and the Epanagoge, Byz. 6 (1931) 333 и сл.; M. Benemanskij, Ὁ προχειρος νομος (1906) 151 и сл. Във всички случаи обаче Епанагогата никога не е имала значението и разпространението, което има Прохиронът. За разлика от Еклогата и Прохирона, тя никога не е превеждана изцяло на славянски. Учението ѝ за императора и патриарха е известно на славянския свят от направения при Стефан Душан славянски превод на създадената през 1335 г. Синтагма на Матей Бластар.

ални взаимоотношения между висшата светска и духовна власт в стила на православните църковни кръгове.

Това, че практиката е коренно различна от теорията, Фотий знае много добре, но и още веднъж, при това скоро, му се налага да се убеди. Следващата смяна на трона отново го проваля. След ранната смърт на Константин (879) престолонаследническите права се пренасят върху Лъв въпреки недоволството и дълбокото недоверие, с които се е отнасял към него баща му. Василий не успява да потисне болката в душата си от преждевременната смърт на първородния си син и прекарва последните години от живота си в тежка депресия. На 29 август 886 г., по време на лов, той е ранен смъртоносно. След качването си на трона Лъв VI отстранява великия патриарх и поверява длъжността му на своя по-млад брат Стефан[1]. Фотий окончателно изчезва от историческата сцена — умира в изгнание в Армения.

Формално Лъв VI (886-912) дели трона с брат си Александър, но той живеел като човек на удоволствията, без много да се грижи за управленските дела[2]. Най-важният съвет-

---

1 Докато Grégoire, Neuvième siècle 549 (вж. също Byz. 8 [1933] 503 бел. 2) и A. Vogt, Note sur la chronologie des patriarches de Constantinople au IXe et au Xe siècles, Echos d'Orient 32 (1933) 276, приемат издигането на Стефан за патриарх през декември 887 г., V. Grumel, La chronologie des événement du règne de Léon VI, Echos d'Or. 35 (1936) 10 и сл., се застъпва с нови аргументи за приетата в по-старите изследвания хронология и счита, че Стефан заема патриаршеския престол през декември 886 г., няколко месеца след като Лъв VI заема трона. Вж. също Grumel, Reg. II, p. 130 (начало: 18 декември 886 г.). Вж. също G. Kolias, Βιογραφικα Στεφανου Α'Οικουμενικου Πατριαρχου (886-893), Προσφορα εις Στ. Κυριακιδην (1953) 358 и сл. Прехвърлянето на патриаршеската длъжност на ненавършилия 16 години брат, което му осигурява неограничено влияние върху църковното ръководство, е една от главните цели на Лъв VI при отстраняването на силния и своенравен Фотий. Струва ми се, че това е по-обосновано обяснение, отколкото тезата на Dvornik, Photian Schism 241 и сл., че Лъв VI, воден от желанието си да бъде в опозиция на политиката на баща си, е заел противоположната позиция в спора на византийските църковни партии и е решил да подкрепи радикалното църковно течение. Лъв VI се свързва с монашеската партия едва след трудностите, които има — двадесет години по-късно — заради четвъртия си брак и по нищо не личи, че личното му противоречие с баща му е довело до промяна на политическия курс. Противното изглежда по-вероятно, както показва съвсем ясно работата в областта на правната кодификация. Второто падане на Фотий няма нищо общо с позицията към Рим, както правилно изтъкна Dvornik в цит. съч.

2 Отношенията между двамата братя са били доста напрегнати, а понякога

ник на императора по време на първия и най-плодотворен период на властването му е бащата на неговата любима и покъсно съпруга Зоя — арменецът Стилиян Заутцис, починал през 896 г., на когото е присъдена създадената специално за него титла василеопатор.

Като ученик на Фотий, към когото се е проявил така неблагодарно, Лъв VI притежава отлично образование и доста многостранни познания[1]. Той бил плодовит писател и въодушевен ритор. Още по-силно, отколкото при баща му, когото той по обясними причини далеч превъзхожда, при него се проявява влечение към античността, намиращо израз найвече в литературата и излизащо на бял свят в подчертано теологична обвивка. Лъв е вярващ владетел с ясно изразени църковни и теологични интереси. Самият той изнасял литургични беседи, многобройни хомилии и речи, които изисквал да държи лично по време на църковни празници, преплитайки в тях обстоятелствени догматични цитати и класически реминисценции. Той съчинява също така и обширна траурна реч за своя баща, както и редица изтънчени светски стихотворения. Тази писателска дейност му спечелва още приживе вероятно почетното прозвище на мъдрец[2]. По-късно легендите се разпространяват за личността на Лъв Философ, превръщайки доста безличния владетел в пророк, магьосник и астролог. Той е сочен и за автор на доста по-късно появилата се сбирка с оракулски предсказания относно съдбата на империята, изключително популярни и широко четени както във Византия, така и в латинския и славянския свят, както във византийско, така и в следвизантийско време[3].

дори и враждебни. Въпреки това тезата, че Лъв VI временно е отнел на брат си титлата сърегент (вж. Lambros, BZ 4 [1895] 92 и Runciman, Romanus Lecapenus 45), е погрешна. Вж. моите бележки в SK 5 (1932) 253, бел. 10. Погрешна е също и тезата на Spulber, Les Novelles de Léon le Sage (1934) 47, че сърегентството на Александър е прекратено след коронясването на Константин (VII). Противното се доказва от византийско-руския договор от 911 г., който назовава императорите Лъв, Александър и Константин: Trautmann, Die Nestorchronik S. 19 (където погрешно се посочва 912 като година на договора).

1 Вж. A. Vogt, La jeunesse de Léon VI le Sage, Revue hist. 174 (1934) 403 и сл.

2 Вж. H. Grégoire, Byz. 5 (1929) 399. V. Laurent, Echos d'Orient 34 (1935) 461. C. A. Spulber, Les Novelles de Léon le Sage, 1934, 42.

3 Вж. по-подробно C. Mango, The Legend of Leo the Wise, ZRVI 6 (1960) 59 и сл.

Освен това Лъв Философ безспорно е най-плодовитият законотворец след Юстиниан. Легислаторният труд, датиран към времето на неговото управление, е изключително значим и широкообхватен. Все пак личният принос на Лъв към този труд не бива да се надценява, макар да не подлежи на никакво съмнение, че неговата начетеност и писателското му усърдие спомагат много за това начинание. Широкообхватни подготвителни работи в тази насока се извършват още от времето на неговия баща, но, от друга страна, е ясно, че голямата легислаторна дейност попада в първото десетилетие от неговото управление, т. е. във времето, когато на негова страна стои Стилиян Заутцис. Съизмервано с този първи период, по-късното време на Лъв, времето на неговата най-голяма зрялост, изглежда доста по-безплодно.

Въпреки дълбоката антипатия, съществуваща между бащата и сина, и въпреки големите различия в техните натури стремежите на Василий I и на Лъв VI си приличат в много отношения. Започнатото по времето на Василий I ново обработване на Юстиниановото право намира своя завършек във Василиките на Лъв VI. Императорските закони Василиките на Лъв Философ представляват най-значимата законова сбирка в средновековната Византийска империя. Те са изработени от юридическа комисия под председателството на протоспатарий Симвати и са публикувани още в първите години от властването на Лъв VI. Това е още едно доказателство към тезата, че подготвителните работи за „Прочистването на законите“ още при Василий напредват, овеществявайки се в труда на Лъв VI. Василиките представлява сбирка както от канонични, така и от граждански и публични правни положения. Те черпят традиция преди всичко от Кодекс Юстинианус и от Дигестите, значително по-малко от Институциите, но по-нататък и от Новелите на Юстиниан, както и от тези на Юстин II и Тиберий, които в по-късната сбирка на т. нар. CLXVIII Новели, се приписват на Юстиниановите; в крайна сметка те заимстват някои елементи и от Прохирона. Също както правните капацитети от времето на Василий I, юристите на Лъв VI не се връщат назад към латинските извори, а използват гръцките версии и коментари от шестото и седмото столетие. В сравнение с Корпус юрис юстинианс,

положенията, събрани във Василиките, имат голямото предимство, че са на гръцки език, а, от друга страна, притежават и много по-голяма прегледност. Защото те представят целия материал систематично подреден, събран в един труд, докато Корпус юрис, което в сравнение с Василиките е най-големият му недостатък, на много места се връща в разглежданията си към един и същи проблем. Тъкмо по тази причина не е никак чудно, че Василиките изтласкват почти напълно от употреба правния труд на Юстиниан, превръщайки се за средновековна Византия в основа на правното познание. Техният текст скоро е снабден с многобройни обяснителни бележки, най-важните от които — т. нар. „стари схеми" се датират към времето на Константин VII, а „по-новите схеми" са от XI, XII и XIII век. През дванайсетото столетие към Василиките е изработен и регистър, известен под името Типукейтос (τι που κειται), чиято стойност за нас е предимно в това, че дава сведения за съдържанието на несъхранилите се книги[1].

Колкото и голямо да е обаче значението на Василиките за византийското правно развитие, твърде ограничена е тяхната стойност като исторически извор. Голямата правна компилация не отразява въобще или отразява само частично историческата действителност от онова време, повтаряйки в по-голяма степен старите и вече надминати правни норми от предходните столетия[2].

Взаимоотношенията, характерни за онова време, намират своя израз в Новелите на Лъв. Лъв VI публикува сбирка от

---

1 Вж. M. Κριτου του Πατζη Τιπουκειτος lib. I-XII ed. C. Ferrini et J. Mercati, Studi e Testi 25 (1914); lib. XIII-XXIII ed. F. Dölger, ibid. 51 (1929), lib. XXIV-XXXVIII ed. St. Hoermann et E. Seidl, ibid. 107 (1943). Вж. също F. Dölger и E. Seidl, Beiträge und Berichtigungen zum Tipukeitos, BZ 39 (1939) 146 и сл. E. Seidl, Die Basilikenscholien im Tipukeitos, BZ 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 534 и сл.

2 На това често не се обръща достатъчно внимание и Василиките се оценяват без необходимите резерви като извор за IX век. Вж. А. П. Каждан, Василики как исторический источник, ВВ 14 (1958) 56, който съвсем правилно подчертава, че Василиките отразяват политическите и обществените отношения на VI, а не на IX век. Тази концепция не се обезсилва съществено от възраженията на М. Ю. Сюзюмов, Василики как источник для внутренный истории Византии, ib. 67 и Е. Е. Липшиц, Несколько замечаний о Василиках как источнике, ib. 76.

113 указа, която по примера на Новелите на Юстиниан придобива гражданственост под названието Сбирка от новели. Първоначално заглавието на този труд е „Поправяне и прочистване на законите“ (αι των νομον επανορθωτικαι ανακαθαρσεις), което още веднъж свидетелства за тясната взаимовръзка между легислаторния труд на Лъв VI и труда на неговия баща. Новелите на Лъв VI засягат различни въпроси, които следват един след друг сякаш без определена система, поднасяйки със съответната мотивация опровержения или промени на старите закони, а заедно с това и предписания, даващи законова сила на обичайната практика. Чисто църковните наредби (новели 2-17 и 75) са адресирани към патриарх Стефан, а всички останали, с изключение на малкото, лишени от адрес, към Стилиян Заутцис[1]. Както в случая с Юстиниан и неговия преторианski префект Йоан от Кападокия, и тук адресатът вероятно е единственият съставител. Това би обяснило защо правораздаването на Лъв е така всеобхватно приживе на Заутцис, а след неговата смърт става така скромно.

Особено внимание заслужават онези новели на Лъв VI, в които се отменят старите права на градските съвети и на сената[2]. В действителност куриалният ред отдавна е отпаднал, също както и административните и легислаторни права на сената съществуват само върху хартия. Така че окончателното им премахване посредством законов указ е дотолкова значимо, доколкото във всяка от трите новели то изрично се подчертава и се обосновава с това, че от този момент нататък цялото имперско управление е в ръцете на владетеля. Законодателството на Лъв VI означава край на един исто-

1 Въпреки C. A. Spulber, Les Novelles de Léon le Sage (1934) 81, трябва да се поддържа често изразяваната теза, че сборникът с новели е издаден преди сключването на втория брак на Лъв VI, тъй като Нов. 90 съвсем ясно не одобрява втория брак. Трябва да се съблюдава и фактът, че Лъв VI, както показа Grumel, La chronologie des événements du règne de Léon VI, Echos d'Or. 35 (1936) 5 и сл., е сключил втори брак през пролетта на 898 г. За по-ранна дата на публикуване говори обстоятелството, че единственият патриарх, когото познават Новелите на Лъв, е починалият на 17 май 893 г. Стефан. Вж. и C. Kržišnic, BZ 37 (1937) 486 и сл.

2 Nov. 46, 47 и 78: Zepos, Jus I, S. 116, 116 и сл. и 147. Noaille-Dain, Les Novelles de Léon VI le Sage (1944) S. 182, 184, 270.

рически важен процес, който съсредоточава цялата държавна власт в ръцете на владетеля и поверява всички държавни дела на императорския служебен апарат. Всемогъществото на императора и бюрократизирането на държавното дело достигат по времето на македонската династия своето пълно разгръщане. Сенатът, състоящ се от висши имперски служители, води привидно съществуване и е загубил не само старите си функции, но и всякакво значение, на което се е радвал през седмото и осмото столетие. Държавата се идентифицира с императора и неговия военен и бюрократичен апарат. Императорът е избраник на Бога, върху когото пада и божественото провидение. Той е върховен глава на цяло имперско управление, висш военачалник на армията, висш съдия и единствен законодател, закрилник на църквата и пазител на православната вяра. Той взима решенията за мир или война, неговата съдебна дума е решаваща и не подлежи на оспорване, неговите закони имат силата на дадени от Бога. Всъщност той би трябвало да се придържа към действащото право, но пък разполага със силата да обнародва нови закони и да отменя стари. Като държавен глава императорът притежава практически неограничена власт и е обвързан единствено с повелите на морала и традициите[1].

Единствено в религиозната област владетелското всемогъщие среща реални ограничения. Колкото и голямо да е императорското влияние върху организирането на църковния живот, като светска личност императорът може да бъде само закрилник, но не и ръководител на църквата. Тя има свой собствен ръководител, патриарха в Константинопол, чиято сила и авторитет отдавна вече са във възход. Наистина императорът е този, който фактически решава кой да заеме патриаршеския престол и като законодател той се намесва и

1 Действително законите на Лъв се отнасят за общото благо на подчинените му и за еднаква справедливост за всички, но от тези благонамерени дидактични максими не бива да се вадят заключения, каквито искат да направят някои модерни изследователи. Вж. G. Michaélidès-Nouaros, Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes, Mnemosynon Bizoukidès (1960), 27 и сл., според когото законодателството на Лъв VI носи духа на хуманизма и либерализма и се крепи на общественото мнение (opinion publique).

в църковното управление. Противно обаче на провъзгласяването и отзоваването на светските сановници, което е в единствените правомощия на императора, провъзгласяването и особено свалянето на църковните ръководители изисква съгласието на клира и обратно на законите при неговите предшественици, сега императорът нито може да оспори, нито да отмени решенията, взети от църковните събори. Висша инстанция в църковния живот е църковният събор и само той може да взима решения, засягащи въпросите на вярата. Императорът трябва единствено да пази тази вяра. Докато светските фактори, ограничаващи някога мощта на владетеля, губят своето значение, могъществото на императора расте, а заедно с него расте и силата на църквата[1].

Управленската система и служебният апарат на Византийската империя достигат и по времето на македонската династия завършеност[2]. Развитието продължава по поетото след седмото столетие направление и като краен резултат предлага една картина, силно различаваща се от някогашния изходен образец — римската държавна система.

Оформянето на темната организация върви към своя завършек на границата между деветото и десетото столетие. Вследствие на постепенното разделяне на големите първоначални теми на по-малки теми и на въвеждането на органи-

---

1 Често употребяваният за Византия модерен израз „цезаропапизъм" дава погрешна картина на отношението, което в действителност съществува между държавата и църквата във Византия, и по-точно в средновековна Византия, както посочих още в: Отношение церкви и государства в Византии, SK 4 (1933) 121 и сл. Без да се придържам изцяло към тогавашните си заключения, днес също считам, че между църковно-държавните отношения в полуримската империя от първите векове и тези в средновековната Византийска империя съществува съществена разлика. F. Dölger, BZ 31 (1931) 449 f. обаче вярва, че отношението между църква и държава във Византия се обяснява с личните качества на държавните и църковни водачи. Характерни за теорията относно пълната подчиненост на църквата в „цезаропапистката" Византийска империя са познатите съчинения на H. Gelzer, Das Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz, Hist. Zeitschr. 86 (1901) 193 и сл. Набелязаното от мен развитие на църковно-държавните отношения във Византия се подкрепя напълно от паметниците на изобразителното изкуство: вж. задълбочените изследвания на Grabar, Empereur 175 и сл.

2 Вж. Bury, Admin. System; Bréhier, Institutions 121 и сл.; W. Ensslin, The Emperor and the Imperial Administration in: Baynes-Moss, Byzantium (1949) 268 и сл.

зацията по теми в още повече местности броят на темите чувствително се увеличава, като заедно с това се проявява и осезаемо опростяване на провинциалното гражданско управление. Тъй като темите от деветото столетие не били по-големи от старите провинции, то проконсулатът на темите се слива с провинциалното наместничество. През втората половина на деветото столетие се стига и до отпадане на длъжността на проконсула на темите, като по този начин изчезва и последният остатък от Диоклетиано-Константиновия ред. На мястото на ανθυπατοι като ръководители на гражданското управление се появяват πρωτονοταριοι на темите — единствени застъпници на проконсулската канцелария[1]. По този начин надмощието на военната власт на стратега проличава още по-ясно. Пъстротата на старата организация на темите отстъпва място на единна, строго унифицирана система, като заедно с това различните малки военни окръзи — клисури, архонтии, дукати, катепанати, друнгариати, образували се редом до действителните теми, постепенно също са издигнати в ранга на теми[2].

В началото на десетото столетие империята наброява следните теми: в Азия темите Опсикион, Вукеларион, Оптиматон, Пафлагония, Арменикон, Халдия, Колонея, Харсианон, Анатоликон, Тракезион, Кападокия, Месопотамия, Севастия, Ликанда, Леонтоком, Селевкия[3] и морската тема Кивириота; по вода — темите Самос и Игаон Пелагос; в Европа — Тракия, Македония, Стримон, Солун, Елада, Пелопонес,

1 Вж. въведение на Stein, Ein Kapitel 70 и сл.

2 Значението на тези военноадминистративни единици от по-малък ранг в рамките на старата темна организация съвсем уместно беше изтъкнато от J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja, ZRVI 2 (1953) 61 и сл.

3 Петте последни теми липсват в Клеторологиона на Филотей, но се появяват като теми в Тактикон Бенешевич и в Книга за темите на Константин VII. (Леонтоком липсва в Книга за темите вероятно поради недоглеждане, така както без видима причина там липсват и темите Харсианон, Кападокия и Далматия.) Месопотамия е включена като тема още в съставения през 908-910 г. списък за възнагражденията на темните стратези в Книга за церемониите (De caerim. 697, 3), докато останалите четири окръга тук се появяват само като клисури. За списъка с възнагражденията и времето на създаването му вж. J. Ferluga, Prilog datiranju Platnog spiska stratega iz De caerimoniis, ZRVI 4 (1956) 63 и сл.

Кефалония, Никопол, Драч, Далматия, Сицилия, Лангобардия и Херсон[1]. По-нататък организацията на темите търпи промени, най-вече вследствие на въвеждането на нови теми в териториите, завоювани от империята, докато създаването на нови теми пък в старите имперски земи става много рядко. Упадъкът на византийския държавен ред донася след отминаващото единайсето столетие едно ново деление, респ. разпокъсване на единството на темите[2].

Наблюдавайки византийския служебен апарат от онова време, за който свидетелстват описанията на Филотей и сродните с тях рангови списъци от деветото и десетото столетие, виждаме[3], че действителните служебни рангове и почетните титли съществено се различават. Тази отлика се проявява изключително ясно в това, че постовете се заемат след провъзгласяване на съответния документ, а титлите се получават чрез връчване на почетни отличия. В голямата си част титлите не са нищо друго освен някогашни постове, които с времето са загубили предишното си значение, получавайки само титуларен характер. Тук не бива да забравяме, че споменатите класировъчни списъци на византийския служебен апарат се отнасят до определена, ограничена във времето епоха и че имат пълна валидност само за тази, макар и съвпадаща с времето на най-голям разцвет на византийското държавно дело, епоха. Тъй като за разлика от широко разпространеното схващане, византийското държавно дело от онова време, а с това и византийският управленски апарат са в състояние на непрестанна реорганизация.

Според Клеторологиона на Филотей византийските титли се подразделят в 18 рангови степени, като трите най-високи от титлите — кесар, нобилисим и куропалат, са давани рядко и по правило само на членове на императорската фамилия[4]. После следват дзости патрикия — най-висшата женска

---

1 Цитираната в De thematibus тема Кипър в действителност съществува кратко време при Василий I и отново попада при арабите.

2 Вж. Stein, Untersuchungen 19 и сл.

3 Вж. прегледа на изворите в началото на главата.

4 За титлата кесар вж. основните проучвания на R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le césarat, Or. christ. per. 13 (1947) 168 и сл.

дворцова титла[1], и след това титлите магистър, антипат, патрикий, протоспатарий, дисхипат, спаторокандидат, спатарий, хипатий и т. н. Осем почетни титли, започващи с патрикий, но в голямата си част носещи особени названия, са предназначени за евнусите, като всъщност патрикиите-евнуси имат предимство пред останалите патрикии и антипати. Евнусите играят важна роля във византийския двор. По правило за тях не било невъзможно да заемат все по-високи църковни или светски длъжности (с единственото изключение на императорската длъжност) и много държавни мъже и пълководци, отличили се във византийската история, както и много патриарси, са били евнуси. Съществували обаче редица дворцови постове, които по правило, макар и не без изключения, са заемани от евнуси. Най-важните сред тях са длъжността на паракимомена, който спял редом до покоите на императора и често бил един от най-близките му приближени (по времето на Михаил III този пост за известно време заема Василий Македонец), както и длъжността на протовестиарий — началник на императорския гардероб[2]. Много важни дворцови функции имали освен това ректорът — един от най-висшите служители във византийския двор, появил се едва при македонската династия[3]; протопропозитът, както и церемониалмайсторът (ο επι της καταστασεως), императорският протостратор[4], висшият шеф на конюшните (κομης του σταβλου) и т. н.

Сред служителите в централното държавно управление особено се откроява епархът на Константинопол, който бди

---

1 Вж. A. Vogt, La patricienne à ceinture, Echos d'Orient 37 (1938) 352 и сл. Вж. също H. E. del Medico, Byzance avant Byzance: la Patricienne à ceinture, Actes du VIe Congrès International d'Etudes byzantines I (1950) 73 и сл.

2 Вж. R. Guilland, Les eunuques dans l'Empire byzantin, Etudes byz. 1 (1943) 196 и сл.; от същия автор Fonctions et dignités des eunuques, Etudes byz. 2 (1944) 185 и сл., 3 (1945) 179 и сл.; от същия автор, Etudes de titulature byzantine: les titre auliques reservés aux eunuques, REB 13 (1955) 50 и сл., 14 (1956) 122 и сл.; от същия автор, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: les titres auliques des eunuques, Byz. 25/27 (1955/57) 649 и сл.

3 R. Guillland, Etudes de titulature byzantine: le rectorat, Mémorial L. Pétit (1948) 185 и сл.

4 R. Guillland, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines: le protostrator, REB (1950) 156 и сл.

за цялостния столичен живот и е „бащата на града", както го наричат в Книга за церемониите на Константин VII[1]. С важно и все по-засилващо се значение е длъжността на логотета на Дрома (του δρομου), заемана от Теоктист при Теодора и от Стилиян Заутцис при Лъв VI[2]. По това време често пъти тъкмо логотетът на Дрома е действителният ръководител на държавната политика, макар и позицията на първи министър по правило не изглежда свързана с определена функция. Водещият държавен мъж, първият съветник и доверен човек на императора, е, независимо от поста, който заема, παραδυναστευων, както го определят в този период, а и в по-ранни времена, респ. μεσαζων или μεσιτευων, както е наричан в късновизантийската епоха[3]. При изключителната важност, която във византийската държава се отделя на финансите, никак не е чудно, че във византийския бюрократичен апарат финансовото управление заема особено голямо пространство. Като наблюдаващ всички финансови учреждения в средновизантийско време се появява сакеларият, който по-късно, през дванайсетото столетие, е известен от мегас логариастис; златното съкровище на държавата се управлява от хартулария του σακελλιου, а държавните резерви в натура — от хартулария του βεστιαριου[4]. Управителите на отделните финансови учреждения след седмото столетие са логотетите на γενικου, στρατιωτικου и ιδικου. Поради близостта си до императора важно значение притежавали и управляващите имперската канцелария (πρωτοασηκρητις)[5], приемащият писмените молби (ο επι των δεησεων) и императорският писар, „пазителят на императорския печат" (ο επι του κανικλειου), като тази последна длъжност често е обединявана с поста логотет на Дрома още при Теоктист[6].

За военното управление е съществена разликата между

---

1 De caerim. 264 и 528: πατηρ πολεως.. Вж. Ф. Успенский, Константинопольский епарх, ИРАИК 4 (1899) 90 и сл.

2 Bury, Admin. System 91. Dölger, Finanzverwaltung 22.

3 Вж. H.-G. Beck, Der byzantinische „Ministerpräsident", BZ 48 (1955) 309 и сл. J. Verpeaux, Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ο μεσαζων BSI 16 (1955) 270 и сл.

4 Вж. Dölger, Finanzverwaltung 24.

5 Вж. Dölger, Byz. Diplomatik 62.

6 Вж. Dölger, Byz. Diplomatik 50.

провинциалните темата и стационираните в Константинопол тагмата[1]. Закрепените към своята земя войници от темата всъщност представлявали своеобразна селска милиция. А тагмата в столицата се организирали от професионални войници. Начело на темата стоят стратезите като главнокомандващи локалните формирования и едновременно като ръководители на местното управление (главнокомандващият на Опсикион обаче носи названието κομης, този на темата на Оптиматите най-често се нарича δομεστικος и дори е приравнен от Филотей на доместиците на тагмата. Начело на тагмата стоят доместикои. Най-важни по това време са четирите тагмата на схолите, ескувитите, аритмите (чийто главнокомандуващ обаче не е доместик, а друнгарий) и на хиканатите (създадена едва при Никифор I). Доместикът на схолите най-често се проявява и като висш военачалник на цялата армия. С нарастването на многообразието във военните задачи по-късно длъжността е разделена и след втората половина на десетото столетие по правило съществуват един доместик за Изтока и един доместик за Запада[2]. Във военноморските сили се различават императорската флота, командвана от друнгария на флота и частите войски от морските теми, подчинени на местните стратези[3]. Бие на очи фактът, че в деветото и дори през 20-те години на десетото столетие друнгарият на императорската флота има по-низш ранг от всички други стратези на теми. Още от средата на десетото столетие обаче той става редом с доместика на схолите най-важният военен служител в империята — факт много показателен за нарастващото значение на флотата[4].

Като императорски служители, макар и от сравнително нисък ранг, се изявяват и представителите на двете партии

---

1 Върху това акцентира още Успенски, Военное устройство 154. Напоследък Glykatzi-Ahrweiler, Recherches 2 и сл., 24 и сл., изложи това различие в обстойно проучване.

2 Вж. R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de Byzance: le Domestique des Scholes, REB 8 (1950) 5 и сл. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches 26 и 55 и сл.

3 Вж. R. Guilland, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine, BZ 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 212 и сл.

4 Вж., от една страна, Тактикон Успенски, Клеторологион на Филотей и Тактикон Бенешевич (Beneševi ć, Ranglisten 124-125), а, от друга страна, Liutprand, Antapodosis VI, 10.

на Сините и Зелените — така могъщите някога дими напълно са загубили своето политическо значение и играят само декоративна роля в императорския двор, взимайки дейно участие в дворцови празненства и акламирайки владетеля.

Ранговите списъци на Филотей предлагат общо 60 водещи длъжности на военното, гражданското и дворцовото управление, които са непосредствено отговорни пред императора и нямат над себе си друг, по-висш освен него (към това се добавят още осем „евнуски длъжности", представени от Филотей като особена група). Лицата, заемащи повечето от тези длъжности, имат на подчинение многобройни служители, осигурявани от по-голям или по-малък служебен щаб. Целият строго централизиран апарат се дирижира от императора, който лично провъзгласява всички водещи служители, както и техните най-важни подчинени и който може да отстрани по своя воля всеки, заемащ някакъв пост.

В по-късно време византийският служебен апарат се усложнява допълнително: създават се нови институции и длъжности, докато предишните отмират или променят значението си. Ярък белег на средновизантийския управленски ред е силният превес на военните длъжности и първенстващата роля на стратезите на темите. Изключително важният пост на градски епарх заема при Филотей 18-о място, като преди него се нареждат 12 стратези на теми, както и доместикът на схолите и екскувитите[1]. По-високо от сакелария и логотета обаче са всичките 25 стратези на теми от онова време (само доместикът на Оптиматита притежава по-нисък ранг). Сред стратезите преимуществото е на страната на главнокомандващите на малоазиатските теми, образуващи гръбнака на военната мощ на Византийската империя: почти всички малоазиатски стратези на теми притежават по-висок ранг от стратезите на Македония и Тракия — двамата най-важни европейски военачалници. До известна степен

1 Преди стратега на Анатоликон, след когото следват доместикът на схолите, стратегът на Арменикон и останалите стратези, при Филотей са поставени само трима сановници и те са (във възходящ ред): синкелът на патриарха в Константинопол, ректорът и василеопаторът, титла, която Лъв VI създава за своя тъст Стилиян и която не би трябвало да стои като почетна титла в служебната листа.

това проличава и във възнагражденията, които стратезите на темите получават. Така например при Лъв VI стратезите на Анатоликон, Арменикон и Тракезион получавали годишно по 40 фунта злато (според пробата на метала 44 438,40 златни франка), тези на Опсикион, Вукеларион и Македония — по 30 фунта, на Кападокия, Харсианон, Пафлагония, Тракия и Колонея — по 20 фунта, а останалите — по 10, респ. 5 фунта[1]. Отделните длъжностни категории и техните различни функции въпреки всичко не били строго разграничени едни от други, така че нерядко явление било пренасянето на военното командване върху цивилното или дори върху дворцовото, както и преходът от цивилна към военна длъжност. За всичко решаващо било доверието и волята на императора.

Автократичният централизъм на византийската държава придава особен облик и на градския живот и градското стопанство във Византия. Целият стопански живот във византийската столица е подчинен на контрола на епарха на Константинопол и както показва т. нар. Книга на епарха, този контрол е бил особено силен през десетото столетие — време на всемогъщество за византийската държавна власт[2].

---

1 De caerim. 696. За сравнение ще посочим, че според Liutprand (Antap. VI, 10) в средата на X век служителите с патрицианска титла са получавали годишно по 12 фунта злато и едно празнично облекло, тези с магистърска титла — по 24 фунта злато и по две празнични одежди, ректорът, доместикът на схолите и друнгарият на императорската флота — по 48 фунта злато и четири празнични одежди (възнаграждението на последните трима служители откри E. Stein, BZ 24 [1924] 385, бел.1.).

2 За времето на възникване на Книга на епарха вж. по-горе бележките към „Извори" (32). Най-задълбочен анализ на Книга на епарха предлага Stöckle, Zünfte. Ценни са и съчиненията на Christophilopulos, Επαρχικον βιβλιον, на Mickwitz, Zünfte 205 и сл. и изложенията на Черноусов, ЖМНП 1914 септ., 154 и на Кубичек, Нум. сп. 44 (1911) 185. Вж. също важните разработки на М. Ю. Сюзюмов, Книга епарха, Свердловск 1949 и Ремесло и торговия в Константинополе в начале X в., ВВ 4 (1951) 11 и на А. П. Каждан, Цехи и государственние мастерские в Константинополе в IX-X вв., ВВ 6 (1953) 132 и Деревня и город 301. Вж. още коментара на Nicole към изданието на текста (1893) и към френския превод (1894); краткия коментар на Freshfield към английския превод (1938); Zachariä, BZ 2 (1893) 132 и сл. и 177; L. M. Hartmann, Ztschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 3 (1894) и Analekten zur Wirtschaftsgesch. Italiens im frühen Mittelalter (1904) 16 и сл.; Ф. Успенский, Константинопольский епарх, ИРАИК 4 (1899) 90; Gehrig, Das Zunftwesen Konstantinopelsim X. Jahrhundert, Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik 38

Търговците и занаятчиите в Константинопол, а вероятно и в останалите градове били организирани в еснафи. От особено значение били еснафите на заетите с хранителното снабдяване на столицата: търговците на добитък, месарите, търговците на риба, пекарите и кръчмарите. Процъфтяващата търговия с восък, помади и подправки се осигурявала от еснафите на търговците на благоухания, производителите и търговците на сапуни, производителите на свещи и търговците на подправки. С оглед на изключителното значение на търговията с коприна във Византия една голяма част от еснафите се занимавала с преработването и продажбата на копринени стоки, като при това се проявява силното специализиране и разделението на труда между производители и търговци: свои отделни еснафи образували предачите на коприна, нейните тъкачи, онези, които я оцветявали, търговците на необработена коприна, търговците на сирийските копринени продукти и най-накрая — търговците на копринени дрехи. Особени сдружения представлявали търговците на ленено платно и кожарите. Без съмнение Книга на епарха, в която липсва заключителната систематична редакция, засяга само една част от еснафите, действително съществуващи в Константинопол. Колко обширно е било византийското еснафско движение, свидетелства фактът, че и нотариусите, сарафите и златарите също са принадлежали към собствени еснафи.

Византийските еснафи са генетично свързани с римските колегии[1], но в много аспекти се отличават от тях и носят характера на типично средновековни еснафски организации[2]. По византийско време връзката на личността с нейната професия далеч не е така строга както в римската епоха. При-

(1909) 577 и сл.; Waltzing, Etudes hist. sur les corporations II (1896) 347.; Kornemann, RE. IV (1901) 478.; Vogt, Basile Ier 139 и сл. u. 389 и сл.; G. Marzemini, Atti del R. Istit. Veneto di scienze, lettere ed arti 94 (1934/35) 381 и сл.; Mickwitz, BZ 36 (1936) 63 и сл. Незадоволителни са книгите на Christo Macri, L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance (1925) и на G. Zoras, Le corporazioni bizatini (1931).

1 Върху това акцентират специално: Stöckle, Zünfte 135 и сл. L. M. Hartmann, Analekten 16 и сл., S. P. Waltzing, a. a. O. 347, E. Kornemann, RE. IV, 478.

2 Вж. H. Gehrig, a. a. O. 592 и сл., А. П. Каждан, ВВ 6 (1953) 143 и Деревня и город 305.

надлежността към определен еснаф вече не е наследствена, принудителното причисляване на гражданите към еснафите вече е изчезнало, влизането в тях до голяма степен е свързано с определени условия и вече зависи от доказаните качества. Това обаче означава засилване на контрола от страна на сената. Защото ако принадлежността на отделния индивид към определена професия вече не е така строго вследствие на променените взаимоотношения по византийско време, то византийската държава и връзката с нея са станали значително по-силни. Държавата не само превръща еснафите, както по римско време, в ръководни организации, но и грижливо следи цялостната им дейност чрез органите на градските епархии и строго я регулира. Особено чувствителен бил контролът спрямо дейността на тези еснафи, които осигурявали снабдяването с хранителни продукти на столицата. За да се гарантира снабдяването с жизненоважните стоки, правителството определя какво да е количеството на закупуваните продукти, контролира тяхното качество, произнася се за продажните и покупните цени. Вносът към Константинопол както от провинциите, така и от чужбина систематично се стимулира, докато, напротив, износът, и особено за чужбина, е ограничен максимално[1]. Еснафската организация във Византия служи не толкова на интересите на производителите и търговците, колкото улеснява контрола от страна на правителството върху стопанския живот в интерес на държавата и на потребителите[2]. Посредством еснафите, чиито ръководители правителството определя и над които поставя специални свои служители, то контролира цялостното градско стопанство и протичащия в града стопански процес.

Редом с укрепването на императорското всемогъщество, в законодателството на Лъв VI се проявява и засилването на византийската аристокрация. Това е процес, който в своето по-нататъшно развитие ще подкопае византийското държавно строителство и ще разтърси самия императорски абсолю-

1 Вж. М. Ю. Сюзюмов, ВВ 4 (1951) 33. А. П. Каждан, Деревня и город 291.
2 Mickwitz, Zünfte 206 и сл., поставя на преден план стопанската изгода на цеховата организация за членовете ѝ.

тизъм. Наченките на това развитие се коренят назад в осмото столетие, тъй като тогава се появяват за първи път отделни магнатски родове във Византия. По времето на Лъв VI обаче аристокрацията притежава вече такава сила и до такава степен се е обособила като особена обществена прослойка, завоювайки своите привилегии, че в Тактиката на императора изрично се препоръчва да се раздават висшите офицерски чинове и длъжността на стратега на богати личности[1]. По този начин все по-ярка става засилващата се социална диференциация, за която императорското правителство лично държи сметка. Правителството на Лъв VI обаче не оценява мащабите на това явление и съдейства за засилване на апетитите на аристокрацията и в икономическата сфера. Старите разпоредби[2], според които на служебното съсловие е забранено по време на изпълняване на длъжността да закупува земи, както и да получава наследства и подаръци без изричното императорско пълномощие, са окончателно отменени от Лъв VI за служителите на Константинопол. За тези в провинцията разпоредбите са чувствително намалени, така че остават в сила единствено за стратега на темата[3]. Една по-късна новела на Лъв VI отменя правото на привилегирована покупка на земи от съседа (προτιμησις), което до този момент е препятствало продажбата на селски имоти на едрите собственици; единствено през първите шест месеца съседите е трябвало да притежават ениктионно право срещу плащането на продажната цена[4]. Така значително се облекчава възможността на аристокрацията да купува селски имоти, а това означавало понататъшно укрепване на едрата земеделска аристокрация и стимулиране на процеса на феодализация, срещу който наследниците на Лъв VI ще трябва да водят отчаяна битка.

---

1 Tactica Leonis II, 21 (Vari I, p. 29): προχειριζεσθω μεν στρατηγος αγαθος, ευγενης, πλουσιος... IV, 3 (Vari I, p. 50): και ευπορωτατους αυτους ειναι και ευγενεις κατα τε το γενος... Вж. също M. Mitard, Le pouvoir impérial au temps de Léon VI le Sage, Mélanges Diehl I (1930) 215 и сл.

2 Cod. Just. I, 53, 1, от 528 година.

3 Nov. 84 (Zepos, Jus I, S. 152).

4 Nov. 114 (Zepos, Jus I, S. 186). Dölger, Reg. 558. Съмненията на Zacharia, Geschichte 239, за оригиналността на тази новела са неоснователни.

За разлика от Василий I, Лъв VI няма ясна външнополитическа програма. Освен това времето на Лъв се отличава от това на неговия баща: вече не е възможно съсредоточаване на силите само за борба с арабите. Във византийско-българските отношения след дълъг мирен период настъпва прелом. След като първият български християнски владетел Борис-Михаил сваля короната (889), а по-големият му син Владимир става жертва на езическата реакция (893), властта в България поема по-младият син на Борис — Симеон (893-927), най-великият владетел на средновековното българско царство. Непосредствено след неговото възцаряване между българското царство и Византия избухва спор, който, твърде показателно, имал за основа търговско-политически причини[1]. Монополното право за българската търговия е предадено на двама византийски търговци. Със съгласието на Стилиян Заутцис те преместват българския пазар от Константинопол в Солун и значително завишават митническите плащания. Това засяга търговските интереси на България и тъй като българският протест остава без отговор, Симеон нахлува във византийска територия и нанася сериозно поражение на императорската армия (894)[2]. Византия, чиито военни сили на Балканите били недостатъчни, прави опит да посрещне опасността чрез дипломатически ход — вика на помощ унгарците, които по това време държат територията между Днепър и Дунав.

Византийският апел дава за първи път възможност на унгарците да се намесят в политиката на европейските държави. Следвайки византийския призив, те нападат Симеон в гръб, нанасят му няколко поражения и опустошават севернобългарската територия. Успоредно с това византийският военачалник Никифор Фока окупира южната граница на България, докато другарият на императорския флот Евстатий блокира устието на Дунава. Симеон сключва с Византия

1 Вж. G. J. Bratianu, Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique, Spornik Nikov (1940) 30 и сл.

2 Хронологията на тази война е според убедителните заключения на Златарски, *Известията* 88 и сл. Вж. също G. Kolias, Léon Choerosphactès (1939) 23 и сл.

примирие. Така той печели време и също както византийския император се обръща към унгарците, той търси войнолюбивия номадски народ на печенегите в южноруската равнина. С помощта на печенегите той успява да превъзмогне унгарците, след което отново напада византийците и извоюва над тях решителна победа при Булгарофигон (896). След това е сключен мир, а Византия е трябвало да поеме задължение за ежегодни плащания към българското царство. Унгарците обаче под натиска на печенегите се придвижват на запад, установяват се в своята днешна земя в равнината на Дунава, забивайки се като клин в населената със славяни територия и разделяйки южните славяни от техните родственици на север и на изток[1].

Вследствие на войната със Симеон силата на Византийската империя, нужна ѝ за борбата с арабите на изток, а и на запад, е скована. Никифор Фока е принуден да прекъсне победната си битка в Южна Италия, за да поеме командването на Балканите[2]. На изток Армения е изложена на арабските нашествия и плячкосване, а в Киликия започва напредване на арабите, придружено от мащабни морски операции по южното крайбрежие на Мала Азия. При все това византийските позиции на малоазиатската суша укрепват около 900 г., след като Никифор Фока като стратег на темата Тракезион поема командването на Киликия и извоюва победа над арабите при Адана. На запад и по море обаче империята търпи една след друга катастрофи. На 1 август 902 г. пада Таорми-

---

1 За произхода, предисторията и разселването на унгарците от устието на Волга в новата им родина вж. J. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, Ungar. Jahrb. 10 (1930) 53 и сл. C. A. Macartney, The Magyars in the Ninth Century, Cambridge 1930. Вж. и H. Grégoire, La nom et l'orgine des Hongrois, Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. 91 (1937) 630 и сл. Вж. и пълната литература при Moravcsik, Byzantinoturcica I, 134.

2 Възгледът на Василиев, Византия и араби II (1902) 114 и Cambridge Medieval Hist. IV, 140 и сл., че Никифор Фока е отзован от Италия чак през 900 г., е неправилен, тъй като всички извори сочат, че Никифор Фока е командвал византийската войска като доместик на схолите по време на войната с българите през 894 г. (вж. Златарски, Известията). Скоро след това по настояване на Стилиян Заутцис той е свален от тази длъжност и сменен с Лъв Катакалон, който командва войската по време на българската война през 896 г.: вж. Grumel, Chronologie 24 и сл. Също и H.. Grégoire, La carrière du premier Nicéphore Phocas, Προσφορα εις Στ. Κυριακιδην (1953) 237 и сл.

на, последната крепост на Византийската империя в Сицилия. Така след тежки битки, продължили 75 години и коствали големи жертви, завладяването на Сицилия в общи линии завършва. На изток обаче арабите владеят не само Средиземно море, а и ограденото с византийски територии Егейско море. Така на опустошение са изложени ту архипелагът, ту брегът на Пелопонес и Тесалия, а през 902 г. е разрушен богатият тесалийски крайбрежен град Деметриада[1]. Особено съдбоносни последици обаче донася две години покъсно голямото арабско нахлуване под предводителството на гръцкия ренегат Лъв Триполитански. След превземането на Абидос, с което пътят към византийската столица е отворен, той изведнъж променя плана си и връхлита върху Солун. Големият културен и търговски център, най-богатият и най-важният след Константинопол град във Византийската империя, пада след тридневна обсада в ръцете на арабите на 31 юли 904 г.[2] В завзетия град победителите устройват чудовищна кървава баня и се оттеглят с многобройни пленници и невиждана плячка. От византийското поражение се възползва Симеон: Византия е принудена да се съгласи за нова промяна на границата, при което българската граница силно се доближава до Солун[3].

Поучено от досегашните тежки удари на съдбата, византийското правителство нарежда да бъдат изградени поздрави укрепления в Солун и Аталия и предприема енер-

---

1 За хронологията: Grumel, La chronologie des événement du règne de Léon VI, Echos d'Or. 35 (1936) 34 и сл., противно на H. Grégoire, Byzantion 5 (1930) 394 и сл., който се застъпва за 897 г.

2 До неотдавна, на основата на Табари се приемаше, че арабската експедиция от 904 г. започва с окупирането на Аталия. H. Grégoire, Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique, Byz. 22 (1952) 373 и сл., обаче доказа, че съобщението на Табари всъщност се отнася за превземането на Солун, а не за превземането на Аталия, за което византийските извори също мълчат.

3 Това показват двата гранични камъка от 6412 г. (=904 г.), които бяха намерени недалеч от селото Нариш-Кая, на около 20 км от Солун: вж. Ф. Успенский, ИРАИК 3 (1898)) 184. За оригиналността на надписа не съществува и най-малкото съмнение, както убедително показа M. Lascaris, Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg, Mélanges H. Grégoire III (1951) 213 и сл. (естествено, че този надпис няма нищо общо с руския княз Олег, както изтъква и самият издател). Най-важната статия е отпечатана отново в: M. Lascaris, Deux notes sur le règne de Syméon de Bulgarie, Wetteren 1952, 5 и сл.

гични мерки за засилване на флотата. Успехът не закъснява — през октомври 908 г.[1] логотетът на Дрома Химерий извоюва в Егейско море блестяща победа над арабската флота. Няколко години по-късно той слиза на суша в Кипър, от там атакува сирийското крайбрежие и щурмува Лаодикия. Най-голямото начинание обаче е от 911 година[2]. Внушителна флотска сила под ръководството на същия този Химерий се насочва срещу Крит. Но тук ги връхлита тежко поражение. След дълга и ожесточена битка византийската флота е принудена да се оттегли. По обратния път обаче през пролетта на 912 г. тя е нападната и унищожена от арабски кораби, предвождани от Лъв Триполитански и Дамян — също гръцки ренегат. Така голямото военноморско начинание търпи неуспех, а изключителните финансови и военни усилия на империята остават напразни.

Подробното описание на тази експедиция, съдържащо се в Книгата за церемониите на Константин VII, посочва, че сред византийските екипажи е имало и 700 руски моряци, на които империята е трябвало да изплати като възнаграждение един кентенарий злато. Участието на руснаците във византийски военен поход е израз на новите византийско-руски връзки[3]. Руският княз Олег, установил се в Киев, се появява през 907 г. пред Константинопол със силна флота и успява да накара византийското правителство да сключи договор, гарантиращ правата на руските търговци в Константинопол. Този договор, чието официално подписване става през септември 911 г., слага началото на редовни търговски връзки между Византия и младото руско царство. Освен всичко друго чрез него руснаците си издействат и правото да взимат участие във военните походи на империята[4].

---

1 Grumel, Notes chronologiques, Echos d'Orient 36 (1937) 202 и сл.

2 Вж. R. J. H. Jenkins, The Date of Leo VI's Cretan Expedition, Προσφορα εις Στ. Κυριακιδην (1953) 277 и сл.

3 Това беше посочено с право още от Василиев, Византия и Араби II, 167.

4 Полное собр. русск. летописей I, 2 (1926) 30. Немски превод Trautmann, Die Nestorchronik (1931) 19 и сл. Относно историческото време на похода на Олег срещу Константинопол повторно бяха изразени съмнения: H. Grégoire, La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor, Bull. de l'Acad. Royale de Belgique 23 (1937) 80 и сл., R. H. Dolley, Oleg's Mythical Campaign against Constantinople, ib. 35 (1949) 106 и сл., H. Grégoire, L'histoire et la légende d'Oleg prince de

Към външнополитическите неуспехи се прибавят и вътрешните сътресения, предизвикани от четирите брака на Лъв VI. Младежкият брак, който той сключва с Теофано по волята на Василий I, се оказва нещастен. След смъртта на благочестивата императрица (10 ноември 897 г.)[1], провъзгласена от гръцката църква за светица, Лъв се оженва през пролетта на 898 г. за своята любима Зоя, дъщеря на Стилиян Заутцис. Междувременно Зоя Заутцина умира в края на 899 г., без да успее да остави след себе си мъжко потомство и през лятото на 900 г. императорът си взима трета жена — фригийката Евдокия Виана. Това е открито нарушаване на нормите на византийската църква, както и на византийската държава, а положението става още по-сложно от факта, че само няколко години по-рано самият Лъв VI със специален закон прави още по-строга забраната за трети брак и дори не одобрява сключването на втори[2]. Нещастието обаче преследва императора — Евдокия Виана умира още на 12 април 901 г., Лъв отново е вдовец и скоро започва да замисля четвърти брак, хвърляйки поглед към красивата Зоя Карбонопсина. Тъй като още третият му брак предизвиква конфликт с църквата, а новите му планове за семейство срещат широка съпротива, императорът не се решава на това още по-тежко престъпване на църковните канони. През 905 г. обаче Зоя Карбонопсина му ражда син и вече се налага да бъде легализирано появяването на бял свят на престолонаследника. На 6 януари 906 г. в „Св. София" той е кръстен от патриарх Николай Мистик с името Константин, при условие обаче, че императорът ще се раздели със Зоя. Но три дни по-късно Лъв се бракосъчетава с майката на своя единствен син и я провъзгласява за августа. Този акт предизвиква невиждано възмущение. Напрежението между Лъв VI и църковното ръковод-

Kiev, Nouv. Clio 4 (1952) 281 и сл. Неоснователността на тези съмнения показах още в: L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907, Annales de l'Inst. Kond. 11 (1939) 47 и сл., 296 и сл. Това показа в задълбоченото си проучване и A. A. Vasiliev, The Second Russian Attack on Constantinople, DOP 6 (1951) 161-225. Вж. още и R. J. H. Jenkins, The supposed Russian attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon, Speculum 24 (1949) 403 и сл.

1 Вж. Grumel, La chronologie des évenements du règne de Léon VI, Echos d'Or. 35 (1936) 5 и сл.

2 Nov.90 (Zepos, Jus I, 156 и сл.).

ство става все по-голямо. Патриархът забранява на императора достъпа до църквата. На Коледа 906 г. и в дните на Богоявление през 907 г. византийският василевс е принуден да се върне от вратите на „Св. София". Оставал му само пътят, който византийските императори неведнъж са поемали, търсейки подкрепа срещу своята собствена църква — Лъв се обръща към Рим и получава от папа Сергий III опрощение на греховете си. От една страна, римските семейни норми не били толкова строги както византийските, а от друга, римската църква не могла да не уважи искането на императора, който се обръща към нея през главата на своя патриарх, с което явно засвидетелства, че признава римското върховенство. Облягайки се на присъдата на Рим, Лъв се осмелява да настоява за свалянето на Николай Мистик, издигайки на негово място толкова благочестивия, колкото и ограничен Евтимий (февруари 907 г.)[1]. Така обаче във византийската църква е предизвикано нова разделение, раздухващо старата вражда между църковните партии[2]. Лъв VI налага своята воля, синът му получава императорската корона (още на 15 май 908 г.), като по този начин продължението на династията е гарантирано макар и с много усилия. Междувременно спорът около преждевременното отстраняване на патриарха съвсем не заглъхва миролюбиво — той продължава по време на цялото управление на Лъв VI и в крайна сметка е разрешен в полза на патриарха.

3. Византия и Симеон Български

Обща литература: Златарски, История I, 2. — Runciman, Bulgarian Empire. — Мутафчиев, История 1. — F. Dölger, Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum, Bulletin de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57 и сл. (= Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 140 и сл.). — G. Ostrogorsky, Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos, на същото място 275 и сл.

---

1 V. Grumel, La chronologie des événements du règne de Léon VI, Echos d'Or. 35 (1936) 8 и сл.

2 Вж. Dvornik, Photian Schism 275 и сл.

На 12 май 912 г. Лъв VI умира. Властта поема лекомисленият и обичащият удоволствията Александър — чичо на едва шестгодишния Константин[1]. Той се стреми да се освободи от сянката на починалия си брат. Нарежда императрица Зоя да бъде затворена в манастир, отнема длъжностите на най-видните сътрудници на Лъв, за да ги замести със свои собствени хора. В този ред на действия идва и връщането на Николай Мистик, на когото Евтимий е принуден да отстъпи патриаршеския престол[2]. Поведението на новия владетел донася съдбоносни последици за външната политика. В лекомислието си той отказва плащанията на България, които Византия според мирния договор от 896 г. трябва да дава всяка година. По този начин той осигурява на Симеон, чието могъщество е в непрестанен възход, чакания повод за започване на война. По-голямо нещастие не би могло да се случи на империята. Скоро след избухването на провокираната от него война Александър умира (6 юни 913 г.)[3]. Като единствен представител на македонската династия остава седемгодишният Константин. Управленските дела се поемат от регентски съвет начело с патриарх Николай Мистик.

Положението е едновременно сложно и несигурно. Атакуван от силна опозиция, състояща се от най-верните на династията елементи и групирана около императорската вдовица Зоя, и нападан от една част от клира, запазваща при-

---

1 От радост, че след 33-годишно сърегентство най-сетне е станал първи император, Александър се нарича дори и върху монетите: αυτοκρατωρ πιστος ευσεβης βασιλευς 'Ρωμαιων. Вж. Mušmov, Byz. 6 (1931) 99 и сл. Не само с оглед на този красноречив надпис, най-старият познат досега надпис върху монета с титлата „автократор", но и поради целия литературен изворов материал теорията на Spulber, Les Novelles de Léon le Sage (1934) 47 Anm. 1, според която Александър никога не е бил главен император, а е управлявал само в името на Константин VII, е напълно неустойчива.

2 Runciman, Romanus Lecapenus 45, с право се съмнява в твърдението на Николай Мистик (Migne, P. G. 111, 217), че още Лъв VI разкаян го връща на патриаршеския трон. Византийската хронография не съобщава нищо за това, а много повече цитира връщането му като първа мярка на Александър. Вж. Sym. Log., Georg. Mon. cont. 871.

3 Според Каждан, К вопросу о начале второй болгаро-византийской войну при Симеоне, Славянский архив (Москва 1959) 23, войната със Симеон не започва чак след смъртта на Александър, както приема Златарски, История I, 2, стр. 358 и Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь, Recueil Kondakov (Prag 1926), 19, а по всяка вероятност още докато е жив.

връзаност към свалениия Евтимий, Николай Мистик управлява от името на едно дете, чийто произход не може да бъде признат за легитимен и чието короноване едва ли е правомерно. Обърквaнето става още по-голямо след узурпаторския опит на висшия главнокомандуващ, доместика на Схолите Константин Дука.

Без да срещне сериозна съпротива, Симеон прекосява византийската територия и още през август 913 г. се озовава пред стените на столицата. Начинанието му обаче не е обикновен поход за плячка и не е просто завоевателна война. Целта му е римската императорска корона. Като византийски възпитаник Симеон е пропит от величието на императорската титла и знае също толкова добре, колкото и самите византийци, че на земята може да има само един император. Онова, към което той се стреми, не е създаване на етнически и регионално ограничено българско царство редом до Византийската империя, а изграждането на нова универсална империя на мястото на Византия[1]. Това придава особен облик на борбата на Симеон с Византия, издига тази борба далеч над обикновените военни сблъсъци на Византийската империя с нейните немирни съседи и я превръща в едно от най-сериозните изпитания, които Византийската империя някога е трябвало да издържи. Битката за трона означавала в Средновековието битка за хегемония. Византия е изправена пред задачата да защитава от Симеон първото място в йерархията на християнските държави.

Макар Симеон да застава пред стените на Константинопол със съвсем различни намерения от тези на досегашните врагове на империята, той споделя съдбата на своите предшественици и не след дълго се убеждава в несломимостта на най-здравата за тогавашния свят крепост. Той влиза в преговори с византийското правителство и е приет изключително

1 Вж. Dölger, Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57 и сл. (= Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 140 и сл.), Ostrogorsky, Avtokrator 121 и сл. и Die byzantinische Staatenhierarche, SK 8 (1936) 45. Вж също и Dölger, Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, Сборник Ников (1940) 219 и сл. (= Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 183 и сл.)

празнично в императорския град от патриарх Николай Мистик в присъствието на младия император Константин VII. Необичайни отстъпки се появяват в резултат на разговорите между Симеон и боязливото византийско регентство. Една дъщеря на Симеон трябвало да стане жена на младия император, а самият той получава от ръцете на патриарха императорска корона[1]. Ако с това Симеон все още не е признат за съимператор на Константин VII, а само за василевс на България, той все пак се оказва твърде близко до крайната си цел — окичен с титлата василевс, като тъст на непълнолетния император той би държал в ръцете си властта над Византийската империя. Би могъл като начало да се върне в страната си и да обещае на Византия продължителен мир.

Междувременно скоро след заминаването на Симеон във Византия настъпват промени, които погребват всичките му горди надежди. Вероятно отишлите твърде далеч отстъпки към Симеон разклащат почвата под краката на регентството на патриарх Николай. Императорската майка Зоя се връща в двореца и взема властта в свои ръце. Планът за брака, който би трябвало да свърже Византия и България, е отхвърлен, а валидността на коронованието на Симеон — оспорена. Последица от всичко това е ново разгаряне на българо-византийската враждебност. Тракийската област е залята от българи и Симеон поставя искането си византийският народ да го приеме за свой император[2]. През септември 914 г. Адрианопол се предава в негова власт, през следващите години той опустошава околностите на Драч и Солун. Правителството на императрица Зоя трябва да се реши на ответен удар. Армейското командване поема като доместик на схолите Лъв Фока, син на прославения в победите Никифор, който обаче не е наследил пълководческия талант на баща си. Подкрепя го брат му Варда, баща на по-късния император Никифор Фока, както и ред други представители на видни византийски родове. Аристократизирането на армейското

1 За императорското короноване на Симеон: Ostrogorsky, Avtokrator 121 и сл. и Die Krönung Symeon von Bulgarien, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 275 и сл.

2 leon Diakonos 123: αυτοκρατορα εαυτον ανακηρυττειν 'Ρωμαιοις εκελευεν.

ръководство, както препоръчват и постановките в Тактиката на Лъв VI, до голяма степен вече е постигнато. Начело на военноморските сили обаче като друнгарий на императорската флота стои Роман Лакапин, син на арменски селянин, който трябвало да се примири с аристократичния ранг на своите съперници. След мащабни подготвителни работи византийската армия настъпва по протежение на черноморския бряг към вражеската територия. При р. Ахелой, недалеч от Анхиало, тя обаче е нападната от Симеон (20 август 917 г.) и унищожена. Тази катастрофа е последвана от ново поражение при Катисирти, недалеч от византийската столица. Симеон е господар на Балканския полуостров. През 918 г. той прекосява Северна Гърция и достига чак до Коринтския провлак[1].

Ако регентството на патриарх Николай претърпява крушение, защото отива твърде далеч, следвайки исканията на Симеон, то управлението на императрица Зоя търпи провал, тъй като липсата на гъвкавост е в разрез с византийските сили и възможности. Отчайващото положение, в което изпада империята, изисква създаването на силно и целеустремено военно управление. Единственият, дорасъл за тази задача, се оказва друнгарият Роман Лакапин. Той успява да изпревари кандидата на императрицата Лъв Фока и да оглави управлението. С изключителна ловкост той полека-лека отстранява императрица Зоя и нейните съмишленици, укрепвайки стъп-

1 Според житие на Св. Лука (Migne, P. G. 111, 449 и сл.), светецът е трябвало да напусне обителта си в планината Йоанитца във Фокида поради българската инвазия и прекарва десет години в околностите на Патра, за да се завърне едва след смъртта на Симеон (927). Поради това Diehl, Choses et gens de Byzance 3 f., приема, че българската инвазия е през 917 г. Но тъй като през август 917 г. Симеон се сражава при Ахелой, а в края на същата и в началото на следващата година е битката при Катасирти, тази датировка е невъзможна, както посочи още Runciman, Romanus Lecapenus 84 и Bulgarian Empire 159, но той обаче неправилно се застъпва за 916 г. Оказва се, че податката за „десет години" не бива да се приема буквално. В подобни случаи закръгляването нагоре е по-вероятно, отколкото закръгляването към по-малкото. Освен това мощното нахлуване на Симеон в Северна Гърция, без съмнение е последица от победата при Ахелой, както правилно видя Diehl. Всичко това ни дава правото да приемем, че гръцкият поход е бил през 918 г. За изместването му във времето след издигането на Роман Лакапин (Златарски, История I, 2, стр. 405, приема 920 г., и Мутафчиев, История I, 292) нямаме никакъв повод.

ка по стъпка своята власт. Младият император Константин VII се оженва през май 919 г. за Елена, дъщерята на новия регент. Както някога Стилиян Заутцис при Лъв VII, така сега Роман Лакапин получава титлата василеопатор. Много скоро обаче той се издига още по-високо: на 24 септември 920 г. зет му го провъзгласява за кесар и на 19 декември с. г. го коронясва за съимператор[1]. Онова, към което Симеон безуспешно се е стремял, получава Роман Лакапин: той става тъст и сърегент на младия легитимен император, а по този начин и владетел на Византийската империя.

За Симеон издигането на Роман Лакапин е огромен удар. Напразни остават опитите на патриарха Николай Мистик да се намеси посреднически и с многобройни писма да смекчи гнева на българския владетел. Симеон не иска нищо друго освен отстраняването на щастливия си съперник. Защото ако Роман Лакапин запази позициите си на покровител и тъст на младия легитимен император, то за Симеон остават затворени всички пътища за достигане целта на живота му. Дръзкото си искане обаче Симеон може да превърне във впечатляващ факт само ако завземе императорския град. Това, че многократно е опустошавал византийска територия и дори е подчинил на волята си Адрианопол (923), не променя нищо в създалото се положение. Зад крепостните стени на столицата си Роман оставал недосегаем и спокойно изчаквал развитието на събитията. Господар на положението е този, комуто принадлежи Константинопол. Това Симеон знае много добре, но на него му липсва необходимата му за щурмуването на града флота. По тази причина той сключва договор с добре обучените за воюване по море араби от Египет за съвместна атака срещу Константинопол. Този план обаче е пресечен от бдителната византийска дипломация. За византийския император не се оказва никак трудно да увеличи обещаното от българския владетел и да промени решението на арабите с помощта на

---

1 За 920 г. (не 919 г.) V. Grumel, Notes de chronologie byzantine, Echos d'Orient 35 (1936) 333 и сл. Появата на Роман по време на обединителния събор през юли 920 г. като „василеопатор" е доказателство, че коронясването му за император и за кесар не се е извършило още през 919 г., както изтъква Grumel.

подаръци и обещания за периодични плащания. Когато през 924 г. Симеон отново се появява пред Константинопол, той също както през 913 г. разбира, че иначе голямата му мощ се разбива в стените на императорския град и както тогава, така и сега той иска разговор с ръководителите на византийската държава. През есента на 924 г.[1] се състои срещата между двамата владетели, която остава за дълго в спомените на съвременниците и на бъдещите поколения, предавана и украсявана с легенди. И ако приемането на Симеон през 913 г. от патриарх Николай Мистик е едно многообещаващо начало, то състоялата се единайсет години по-късно среща с император Роман слага край на неговите големи надежди.

За разлика от правителството на императрица Зоя, Роман I никога не се опитва да се държи безцеремонно със своя могъщ противник. В едно писмо до Симеон от 925 г. той енергично протестира срещу това, че Симеон назовава себе си василевс на българите и римляните, правейки в друго едно писмо извода, че неговият протест касае не толкова императорската титла, колкото претенциите спрямо Римската империя[2]. Макар и с нежелание, Византия се примирява с факта, че българският владетел носи императорската титла, при условие, че значението на тази титла ще остане ограничено само върху българските земи. Освен това още през 920 г. чрез патриарх Николай Мистик на Симеон е предложена брачна връзка с новия владетелски двор на Лакапин, която трябвало да му осигури почетно, но лишено от всякакво влияние върху съдбините на Византийската империя място. Всякакви по-нататъшни искания Роман отклонява и не иска дори да чуе за териториални отстъпки. На практика опитът

---

1 За хронологията: Dölger, Reg. 604, който правилно отбелязва, че не е възможна по-точна датировка поради противоречивите и погрешни данни в изворите. Датата 9 септември 924 г., която защитава Runciman, Romanus Lecapenus 246 и сл., изглежда несигурна, както и останалите предложени дати.

2 Според първото писмо на Роман, Симеон се е наричал: βασιλευς Βουλγαρων και 'Ρωμαιων (Δελτιον I, 659). На 'Ρωμαιων се набляга повече, отколкото на Βουλγαρων. Открит е един моливдовул, на който Симеон нарича себе си просто император на римляните Συμεων εν χρισ[τω] βασιλε[υς] 'Ρωμεων (Т. Герасимов, Известия на Бълг. арх. инст. 8 [1934], 350).

от миналите години показвал, че Симеон въпреки своето военно превъзходство не е в състояние да осъществи програмата си чрез силата на оръжието. Дипломатическото изкуство на византийците обаче все по-осезаемо доминирало.

Византийско-българският двубой, определящ цялостния живот на Балканския полуостров, въвлича във водовъртежа си и останалите балкански държави. В Сърбия се сблъскват и противопоставят едно на друго влиянията на българската и на Византийската империя. Представителите на сръбската кралска династия се ориентирали към подкрепа на една от двете велики сили, като ги използвали в битките си една срещу друга. Ту на Симеон, ту отново на Роман Лакапин се удавало да придвижат към властта своите протежета, отстранявайки протежето на противника си. Когато накрая след продължителна борба и многократни смени на престола византийското влияние започва да печели превес и издигнатият на сръбския трон с българска подкрепа Захарий минава на страната на Византия, Симеон решава да отстрани огнището на размирици откъм гърба си. Изпратената към Сърбия българска армия обаче е разбита и се наложило включването на по-големи сили, които успяват след жестоко опустошаване да подчинят страната на волята на Симеон (около 924 г.). Със завладяването на Сърбия българският владетел достига границите на Хърватско, притежаващо по това време значителна мощ под скиптъра на крал Томислав (910-928; крал от около 925 г.). Скоро обаче и тук му се налага да влезе във военно стълкновение, което води след себе си отклоняване от главната византийска арена на бойните действия. При нахлуването си в Хърватско обаче армията на Симеон претърпява своето най-голямо поражение (около 926). Чрез посредничеството на папата Симеон е принуден да сключи мир с Хърватско[1]. По всяка вероятност след това той е планирал нов поход срещу Византия, но през 927 г., на 27 май, Симеон внезапно умира.

Като с един замах положението се променя след смъртта на Симеон. Гордите стремежи и неугасващият боен дух на Симеон са напълно чужди на неговия син и наследник Пе-

1 Вж. Šišic, Povijest 407 и сл. Jireček, Geschichte I, 199 и сл.

тър. По-нататъшната борба изглежда безперспективна. Петър побързва да сключи мир с Византия, признат е като български цар и получава ръката на принцеса Мария Лакапина, внучка на император Роман, дъщеря на неговия най-голям син Христофор. Призната е също така и Българската патриаршия, която Симеон изгражда най-вероятно в последните години от своя живот. Големите военни успехи на Симеон не остават без последици. Наистина голямата си цел той не успява да постигне, но за сметка на това става ясно, че поетият от императрица Зоя път на радикално отхвърляне на всички български искания не може да бъде следван повече. Налага се умерената линия на благоразумния император Роман. Българският владетел получава титлата василевс, но с изричното ѝ ограничаване само върху територията на българското царство; разрешава му се да сключи брак с византийското императорско семейство, но не с легитимната фамилия на родените като владетели, а с тази на Лакапините. Ролите се разменят — не българският владетел, както мечтае Симеон, става тъст и покровител на императора на Византия, а византийските императори Роман и Христофор намират в лицето на българския цар Петър свой послушен зет. Доста чувствителните отстъпки, които Роман I, вече без външна принуда, прави на българите, способстват за изключително благоприятното оформяне на византийско-българските взаимоотношения. Никога по-рано спокойствието по византийско-българската граница не е така ненарушавано, никога преди влиянието на Византия в България не е така могъщо, както през десетилетията, последвали мира от 927 г.

На укрепване се радват византийските позиции и в останалите южнославянски земи. Завладяната и опустошена от Симеон Сърбия се събужда за свой нов живот при княз Чеслав, който скоро след смъртта на Симеон избягва от Преслав в родината си, където, признавайки византийския суверенитет, получава властта[1]. Също и Михаил Захълмски,

1 Чеслав поема властта още през 927 или 928 г., а не чак през 30-те години, както се считаше по-рано. Вж. моите изложения в: Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci, Istor. časopis 1 (1948) 24 и сл.

съратник на Симеон, се свързва с Византия и получава от Константинопол титлата антипат и патрикий[1]. Така византийското влияние укрепва повсеместно, докато българското за сметка на това отслабва. Самата България попада във византийското притегляне. Културното византизиране на българското царство, което след покръстването протича особено бързо, достига своята връхна точка[2]. В политическо и стопанско отношение обаче страната е в упадък, изтощена от непрестанните войни по времето на Симеон. Устремното развитие нагоре през последното десетилетие е последвано от време на криза. Както в самата Византия, така и в България се проявяват силни социални противоречия. Не само светското, но и духовното едро земевладелство се намира в период на непрекъснат растеж, тъй като след покръстването на страната създаването в България на църкви и по-точно на манастири е в пълен ход, както и в присъединената към нея Македония. Редом с подкрепяния от официалната църква манастирски живот процъфтява също така и антицърковното сектантство, което тъкмо във времената на криза придобива особено притегателна сила за неспокойните духове и недоволните умове.

Така по времето на цар Петър в българското царство се появява радикално антицърковната секта на богомилите. Учението на поп Богомил, основател на тази ерес, води своето начало от учението на масилианите и особено на павликяните, които, гъсто разселени от византийското правителство из Тракия, вече от доста дълго време живеят рамо до рамо със славянското население на България и Македония. Подобно на павликянството, което от своя страна се връща към манихейството, богомилството е дуалистично учение, според което светът се управлява от два принципа — доброто (Бог) и злото (Сатаната), като борбата между двете противоположни сили диктува всички събития в све-

1 De adm. imp., cap. 33, 16 (ed. Moravcsik-Jenkins). Въпреки Šišić, Povjest 412, смятам че трябва да приемем тезата на Jireček, Geschichte I, 202, че сближаването на Михаил с Византия става чак след смъртта на Симеон.

2 Вж. P. Mutafčiev, Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien, BZ 30 (1929/30) 387 и сл.

та и определя всеки човешки живот. Целият видим свят е творение на Сатаната и като такъв е във властта на злото. Също като своите източни предшественици богомилите се стремят към една чисто духовна религиозност и строго аскетичен начин на живот. Те отхвърлят категорично всеки външен култ, всеки църковен ритуал и в крайна сметка — цялостния християнски църковен ред. Обръщането на богомилите срещу господстващата църква означава същевременно и отхвърляне на съществуващия световен ред, най-могъщата духовна опора на който е църквата. Богомилското движение е израз на протест срещу властващите, силните и богатите.

Богомилството пуска дълбоки корени в България, а също така и в Македония, намира след това широк отзвук далеч зад границите на тогавашното българско царство и се появява под различни названия дори в самата Византия, в Сърбия и преди всичко в Босна, в Италия и Южна Франция. Сектите на богомилите, бабуните, патарените, катарите, албигойците, както и техните малоазиатски предшественици, са различни форми на проявление на едно голямо движение, разпростиращо се от планините на Армения чак до Южна Франция и припламващо по-силно ту тук, ту там. Най-силно ереста се разпространява във времена на криза и недоимък, тъй като нейният дълбоко песимистичен в основата си светоглед, отхвърлящ не само съществуващия ред, а и отсамния свят като такъв, в подобни периоди получава особено благодатна почва за развитие, а протестът ѝ изглежда особено впечатляващ[1].

---

1 От богатата и силно нарасналата напоследък литература за историята на богомилството ще посочим по-специално: Д. Ангелов, Богомилството в България, София 1947 (разширено ново издание: София 1948 г.); H. Ch. Puech et A. Vaillant, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prétre, Paris 1945; St. Runciman, The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy, Cambridge 1946; D. Obolensky, The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948; A. Soloviev, La doctrine de l'Eglise de Bosnie, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948) 481-534; H. Grégoire, Cathares d'Asie Mineure, d'Italie et de France, Mémorial L. Petit (1948) 142-151. Вж. и много съдържателното изследване на Schmaus, Der Neumanichäismus auf dem Balkan, Saeculum 2 (1951) 271 и сл.

4. Борбата на централната власт срещу феодалните сили и културният разцвет на византийския императорски двор: Роман Лакапин и Константин Багренородни

Обща литература: A. Rambaud, L'empire grec au Xe siècle: Constantin Porphyrogénète, Paris 1870. — Runciman, Romanus Lecapenus. — Василиев, Византия и Араби II. — Василевский, Материалы. — Ostrogorsky, Paysannerie. — Lemerle, Histoire agraire. — Каждан, Город и деревня.

Роман Лакапин успява да си създаде стабилни позиции във вътрешността на страната и именно това обяснява увереността на външнополитическите му действия. Той не се задоволява задълго с положението на сърегент на своя зет. Скоро настъпва промяна в официалното съотношение на ранговете: Роман I става главен император, а младият Константин VII — съимператор на своя тъст. За съимператори са издигнати също и синовете на Роман Лакапин: Христофор — на 20 май 921 г., Стефан и Константин — на 25 декември 924 г., като всъщност и Христофор получава превъзходство над легитимния император Константин VII. Редом до своя баща, Христофор заема мястото на втори император и по презумпция — наследник на трона, на фона на което представителят на македонската династия е принуден да се задоволи с декоративната роля на трети император[1]. Така редом до легитимното македонско владетелско семейство Роман I

1 Предимство пред Константин VII Роман Лакапин получава между 20 май 921 г. (коронясването на Христофор не се извършва от Роман, а от Константин VII: Theoph. cont. 398; но с коронясването на двамата по-млади Лакапини се заема самият Роман: ibid. 409, 21) и април 922 г. (произхождащата от тази година Новела за Протимесиса, вж. бел. по-долу, е издадена в името на императорите Роман, Константин и Христофор: Zepos, Jus I, 200); а за Христофор Лакапин това става след април 922 г., но не във връзка с женитбата на дъщеря му с българския цар Петър през 927 г., както сочи Theoph. cont. 414, 16 (също и Runciman, Romanus Lecapenus 67), а още преди 25 декември 924 г., когато се коронясват по-младите синове на Лакапин. Съществуват два хрисовула, издадени от името на императорите Роман, Христофор и Константин (Zepos, Jus I, 204, Dölger, Reg. 593 и 594 според тях датировката на грамотите се отнася към времето между април 922 г. и 25 декември 924 г.).

основава своя собствена династия, като ѝ гарантира превъзходство. Трима от неговите синове носят императорската корона, а четвъртият, Теофилакт, определен за духовното поприще, още като дете приема титлата синкел на Николай Мистик и по-късно трябвало да стане патриарх. Владетелската система на Роман I силно напомня създадения навремето от Василий I ред. За разлика от Василий I обаче Роман не отстранява насилствено представителя на легитимната династия, а го привързва към своя дом с роднински съюзи и после бавно и постепенно, почти незабележимо го изтласква на заден план.

Ловък политик и дипломат, Роман I е олицетворение на разумната умереност. Енергичен и с твърд характер, но чужд на всякакъв радикализъм, той преследва плана си с хладнокръвна издръжливост, без да прибързва, но и без да откъсва очи от целта. Освен това той притежавал и една от най-важните владетелски добродетели — способността правилно да избира своите сътрудници. В лицето на протовестиария и по-късен парокимомен Теофан той открива един превъзходен министър, а в лицето на Йоан Куркуас, когото през 923 г. издига за доместик на схолите, вижда блестящ пълководец. Като парвеню, произлязло от низшите слоеве, той не би могъл да бъде любимец на византийската аристокрация. Но посредством брака на своята по-малка дъщеря, сестра на съпругата на родения като владетел император Константин VII, представител на най-изтъкнатия род, той влиза в роднински връзки с такива магнатски фамилии като Аргири и Мусели.

Църквата му остава вярна — с патриарх Николай Мистик ги свързва приятелство и общи интереси, стопилите се вече последователи на починалия Евтимий (умира 917 г.) не представляват фактор; римската църква, преживяваща най-тъмния период в своята история, се подчинява на могъщия император във всяко отношение. Още преди официалното издигане на Роман на събор през юли 920 г., в присъствието на папски легати, въпросът за четирите брака на Лъв VI е решен в духа на патриарх Николай Мистик, чрез забрана на четвъртия и осъждане на допуснатия поради определени обстоятелства трети брак. Това решение донася на патриарха

изключително морално удовлетворение, а на Роман донася двойно по-голямо предимство, тъй като то накърнява авторитета на македонската династия, а самия него обгражда с ореола на единствен избраник на църквата. След дълги, безплодни разпри византийската църква най-накрая е единна[1]. Следват години на мирно сътрудничество между светската и духовната власт, напомнящо за идеална картина, обрисувана в Епанагогата. Както държавният ръководител е помогнал на патриарха в търсене на правата му, така той е редом до императора в борбата му срещу Симеон като най-верен помощник и съветник.

На църковните взаимоотношения във Византия обаче им липсва стабилност, тъй като позицията на църквата зависела твърде силно от личността на своя водач, а за заемането на патриаршеския престол фактически се произнасял императорът и неговата воля била решаваща. След смъртта на Николай Мистик (починал 925 г.) църковно-държавната взаимовръзка се променя из основи и високият авторитет на византийската църква изчезва безследно. След два незначителни понтификата Роман I слага началото на дълго овакантяване на патриаршеския престол, за да издигне на него по-късно своя 16-годишен син Теофилакт. Титлата си младежът получава на 2 февруари 933 г. от папските легати, които императорът специално поканва за тази цел в Константинопол. Младият патриарх бил сляп изпълнител на бащината си воля. Между впрочем той се задържал по-дълго в конюшната, отколкото в църквата и това негово недостойно поведение продължава до смъртта му през 956 г., без през това време да се променят разбиранията и наклонностите на патриарха.

Държавническата и личностната величина на Роман Лакапин намира най-ярък израз в неговото законодателство, защитаващо дребната собственост. Византийската държава е изправена пред изключително сериозен проблем: с нарастваща скорост „богатите“ изкупуват поземлената собственост на „бедните“, превръщайки ги в свои крепостници (парици). Този процес, който съпътства укрепването на византийската

1 Grumel, Reg. 669.

аристокрация, означавал голяма опасност за византийската държава, чиято стопанско-финансова и военна сила почива на дребната собственост на селяните и стратиотите. Роман Лакапин пръв съзира опасността, за която неговите предшественици били напълно слепи. „Дребната поземлена собственост носи голяма полза чрез плащането на държавните данъци и полагането на военна служба; всичко това ще бъде загубено, ако броят на дребните собственици намалее."[1] Тези думи на император Роман показват колко ясно вижда той същността и сериозността на проблема. За да се съхрани изпитаната в столетни борби система и да се запази финансовата и военната мощ на империята, държавната власт трябва да се противопостави на всмукването на дребната собственост от силните едри земевладелци. Така се слага началото на ожесточена битка между централната власт и едрособственическата аристокрация, битка, определяща цялото понататъшно развитие на византийската държава.

Най-напред чрез публикуване през април 922 г. на една новела Роман Лакапин възстановява ограниченото от Лъв VI право на привилегирована покупка за съседите, придавайки на реда, по който стават тези покупки, нова, по-ясна формулировка[2]. При отчуждаване на земята на селянина

---

1 Zepos, Jus I, 209.

2 Zepos, Jus I, 198. Dölger, Reg. 595. Lemerle, Histoire agraire 219, 1, S. 265 и сл., повдига въпроса за текста на тази и на останалите новели по отношение защитата на дребната собственост, като изказа мнение, че тази новела — нейният текст, дата и авторство — поражда трудности. Още Zacharie изказа предположението (Lemerle с право отбеляза, че науката не му обърна достатъчно внимание), че запазеният текст вероятно съдържа откъси от няколко новели (Zacharie, Jus III, 234, Anm. 1). В действителност, при по-задълбочено вглеждане, ми се струва, че гл. 2 не е в пълно съзвучие с гл. 1, основната част на новелата, а по-скоро представлява един следващ етап в законодателството (дарения и унаследяване в полза на властниците, каквито според гл. 1 няма при реда Протимесис, в гл. 2 изрично се забраняват). Така че трябва да се съгласим с Lemerle, който настоява за критично преглеждане на предадения текст на тази новела, а също и на останалите новели за защита на дребната собственост, и определя новата обработка на цялата група новели като неотложна задача на науката. Твърде далеч ще стигнем със скептицизма си, ако се съмняваме, че тази новела с основополагащите си определения за правото Протимесис не произхожда от Роман I. С право Zachariä, Geschichte 238 ff, 265 и сл., въпреки споменатата забележка, разглежда тази „известна и меродавна за следващите времена новела" без всякакви уговорки като закон на

чрез покупка или отдаване под аренда пет категории трябвало да се ползват с привилегированото право на покупка, и то в определена последователност: 1. съсобствениците роднини; 2. други съсобственици; 3. собственици на парчета земя, които са свързани с предоставената за отчуждаване собственост; 4. съседите по нива, които заедно си плащат данъците; 5. други съседи по земя. Едва след като всички тези пет категории потенциални купувачи се откажат от покупката, земята може да бъде отчуждена към външни лица. Строго премислената и претеглена добре във всяко отношение система[1] имала за цел да опази дребната поземлена собственост от попадането ѝ в ръцете на динатите, както и да предотврати прекаленото ѝ разпокъсване. Богатите въобще не можели вече да купуват селска земя или да я наемат, с изключение на случаите, когато притежават свои земи в съответните села, т. е., когато попадат в една от петте гореспоменати категории. Не можели също да получават подаръци и наследства от бедните, дори когато са в роднинска връзка с тях[2]. Който нарушал тези изисквания, ако не е защитен от десетгодишна давност, трябвало да върне придобитото парче земя без всякакво обезщетение и да внесе в държавната хазна парична глоба. При земите на стратиотите задължението за връщане без обезщетение се разпростирало и върху отчужденте през последните

Роман I от 922 г. Датата — април на 10 индикт на 6430 г. (= 922 г.) — действително е посочена едва в по-късните юридически книги (в Синопсиса на I и III клас). Макар да не е абсолютно установено, няма никаква основателна причина датата да се отхвърля, тъй като броенето на индиктите съвпада напълно с летоброенето. Критично издание и преработка на тази група новели може да се очаква от N. Svoronos, както личи от неговото съобщение на XII международен конгрес на византинистите в Охрид (1961).

1 Вж. Ostrogorsky, Steuergemeinde 32 и сл.

2 Както беше посочено, тази наредба е прикачена по-късно към новелата Протимесис, но няма нужда да доказваме, че тя не произхожда от Роман I, тъй като издадената след глада през 927/28 г. новела на Роман Лакапин, изглежда, се е основавала точно на това постановление (Zepos, Jus I, p 210, 27-29). Същото важи и за добавената наредба относно войнишките имоти. Неспоменаването ѝ в новелата на Константин VII за стратиотските имоти не е доказателство за по-късното ѝ възникване. Съчинената от същия Теодор Декаполит новела на Роман II избягва всякакво позоваване на Роман Лакапин и дори твърди, че безвъзмездното връщане на незаконно придобита земя е разпоредено за първи път от Константин VII (Zepos, Jus I, p. 240).

трийсет години земи, ако вследствие на предприетите отчуждавания войнишкият имот е спаднал под равнището, необходимо за въоръжаването на войника.

Това разпореждане обаче не дава очаквания резултат. След необичайно дългата и тежка зима на 927 срещу 928 г. империята е сполетяна от изключително ниска реколта, населението е застигнато от глад и мизерия, развихря се опустошителна епидемия. Богатите обаче се възползват от ширналата се нищета и изкупуват на безценица земите на гладуващото население или пък взимат парцелите, авансирайки селяните с хранителни продукти. Тези процеси предизвикват излизането на нова новела на Роман I[1]. Императорът с ожесточение се обръща срещу егоизма на богатите и силните, проявили се като „по-безмилостни от глада и епидемиите". Въпреки това обаче той не изисква генерално отнемане на придобитите селски имоти, както подобава на строгия характер на по-раншните му заповеди. Наистина всички подаръци, наследства и други подобни спогодби са обявени за невалидни. Освен това без всякакво обезщетение трябвало да бъдат върнати онези земи, които са купени на цена, помалка от половината от приетата за справедлива сума. Ако обаче е налице правомерна покупка, то връщането на имота е обвързано с изплащане на продажната цена в продължение на три години. Отново се забранява за в бъдеще всякакво придобиване на имоти от богатите за сметка на селяните и се постановява връщането без обезщетение на придобитите земи на предишните им собственици, както и плащането на данък в държавната каса. Накрая императорът изразява убеждението си, че посредством силата на закона ще надвие вътрешните врагове на империята, така както е превъзмогнал външните.

Но колкото и да са остри изразите на императора, тъкмо тази новела показва, че управленските мерки не могат да

---

1 Zepos, Jus I, 205 и сл., Dölger, Reg. 628. Датата на тази новела също е посочена в по-късните юридически книги, като се сочи ту септември на II индикт (928 г.), ту на VIII индикт (934 г.). Zacharie приема по-късната дата, което се наложи и във всички следващи проучвания, дали с право, тук няма да коментираме. Във всеки случай, ми се струва, че несигурността на датировката на тази новела е по-голяма, отколкото при новелата за Протимесиса.

бъдат прилагани с първоначално замисленатa строгост. Със сигурност може да се смята, че една голяма част от купените по време на немотията селски имоти остава в ръцете на богатите. Тъй като почти немислимо е селянинът, принудил се да отчужди имота си поради бедност, за три години да успее да събере нужните средства и да си го върне. Дори и в случаите, когато е извършена неправомерна покупка, изискваща според закона безвъзмездно връщане на имота, в действителност селяните далеч не винаги са реституирани в правата си на собственици, тъй като обявените за невалидни нови собственици на земите, т. е. богатите купувачи, най-често се оказвали местни управници или поне техни роднини и приятели. Едрите земевладелци и служителите образували една каста. И така както социално ситуиралият се вече служител естествено се стреми към придобиване на имот в провинцията, така богатият земевладелец обръща очи към възможността да се издигне в прослойката на служещите, било чрез заемане на служебен пост, било чрез получаване на служебна титла, като така си осигури социалния авторитет и нужните му обществени връзки. По правило „могъщият" земевладелец и човекът от служебния пост се събирали в една личност[1]. Централната власт е изправена срещу твърде решителните, стопански най-силни и социално най-авторитетни елементи. В интерес на тези, от които зависи практическото прилагане на императорските нареждания, се оказва всъщност, че е тяхното неприлагане[2].

Дори и самите собственици, които императорското управление твърдяло, че се опитва да защити от алчността на „силните", често пъти се противопоставяли на тези му намерения. Непосилното данъчно бреме предизвиква вълна от патронатно движение. Стопански съсипаното селячество се отказва от донеслата му толкова страдания свобода, поставяйки се под патроната на един по-силен господар, обещаващ му облекчаване на тежките задължения и данъци. С това се обяснява фактът, че селяните доброволно предоставяли

1 Вж. изложенията на Василевский, Материалы (Труды IV) 254.

2 С какви средства имперските служители и съдии са успявали да заобиколят разпоредбите на закона, илюстрирам с отделни примери в:The Peasant's Pre-emption Right, Journ. of Rom. Studies 37 (1947) 117 и сл.

своите парчета земя на силните и богатите, като не само ги продавали, а дори ги и подарявали. Това не означава нищо друго, освен че те по своя воля се превръщали в крепостници на земевладелеца, за да се спасят от нищетата и несигурността и да намерят закрила срещу непосилните държавни данъци. В действителност централната власт не се застъпва за правата и независимостта на дребната собственост, както в това се опитват да ни убедят императорските новели. Тя защитава своите собствени права върху данъците и плащанията на дребните поземлени собственици, които едрата земевладелска аристокрация ѝ оспорва. Сериозността на кризата всъщност е в това, че укрепналата феодална аристокрация, умножавайки поземлената си собственост и броя на париците си, се опитва да отнеме на държавата нейните селяни и войниците ѝ. Битката между централната власт и феодалните сили се води не само за решаване на въпроса чия да бъде земята на селяните и на стратиотите, а също така и дори в по-голяма степен за това чие притежание да са самите дребни собственици, на които и двете спорещи страни държат[1].

Във външнополитически аспект до 927 г. империята е ангажирана главно със задачата да се бори срещу Симеон. Тъкмо през този период обаче проличава и определено укрепване на византийската военна сила. Това се отнася особено за набиращата мощ византийска морска флота, ръководена от някогашния друнгарий Роман Лакапин. Още през 924 г. имперската флота разбива при Лемнос корабите на Лъв Триполитански, завоевателя на Солун, като възстановява господството си в Егейско море отново. След отстраняването на българската заплаха, под ръководството на изтъкнатия пълководец Йоан Куркуас започва византийска офанзива и по суша[2]. Тавърската граница е както и преди стабилна. Арена на военни сблъсъци са Армения и преди всичко Северна Месопотамия[3]. Първият голям успех е завземането на Мелитена — важният град, който многократно е бил цел на

1 Вж. Ostrogorsky, Paysannerie 11 и сл.

2 Външнополитическото развитие е представено много добре от Runciman, Romanus Lecapenus.

3 За стабилността на границата Тавър от VII до средата на X век вж. Honigmann, Ostgrenze, 39 и сл.

византийските походи, е окупиран за първи път през 931 г. от Йоан Куркуас, след това пада обратно в ръцете на арабите, но на 19 май 934 г. капитулира пред византийския пълководец и остава задълго под византийско владичество. Сериозен противник обаче Йоан Куркуас среща в лицето на емира на Мосул и Алепо, Саиф ад Даулах, представител на династията на Хамданидите. Докато могъществото на халифата на абасидите в Багдад все повече запада, силата на Хамданидите е във възход, така че ръководството на борбата срещу Византия се пада на Саиф ад Даулах и Византия се озовава пред необходимостта да се защити от врага, сключвайки приятелски взаимоотношения с Багдадския халифат и Ихшидидите в Египет. През септември 938 г. Хамданидът извоюва важна победа над Йоан Куркуас в горната част на Ефрат, след което нахлува в Армения, принуждава голям брой арменски и иверски князе да признаят върховното му господство и прекосявайки завладяната територия, се появява на византийска земя, за да опустоши местността около Колонея (940). Междувременно в халифата избухват размирици и Саиф ад Даулах, който не иска да пропусне възможността за намеса в багдадските взаимоотношения, се оттегля.

За Византия това се оказва още по-голямо щастие, тъй като през юни 941 г. е изненадана от нападение на русите. Те слизат на византийския бряг и опустошават цялата азиатска околност на Босфора. Краткото затишие на изток дава възможност на Йоан Куркуас да се появи на арената на бойните действия при Босфора и ефективно да се противопостави на врага. Русите претърпяват множество поражения и когато решават да се оттеглят, корабите им са унищожени с течен гръцки огън във водена от паракимомена Теофан морска битка[1]. От различния изход, който имат руските набези от 907 и 941 г., става ясно колко много е нараснала военната мощ на византийската държава. Все пак, когато през 943 г. руският княз Игор с многобройната си войска от руси и печенеги се появява при Дунава, византийското правителст-

1 Много добро описание на руското нападение от 941 г. дава Левченко, Очерки 128.

во сметва за препоръчително да предпочете споразумение и да поднови търговския договор с Киев[1]. Този договор, който е подписан през 944 г., в основни линии се базира на сключения през 911 г., след нападението на Олег върху Константинопол договор, в някои свои точки обаче е по-благоприятен за Византия[2].

След като русите около Босфора са преодолени, Йоан Куркуас има възможност отново да се отправи на изток, за да подхване изпълнението на замислите за Месопотамия. С бърз победен ход той завладява Мартирополис, Амида, Дара и Низибис (934) и после се обръща срещу Едеса, където се пазела една от най-големите християнски светини — познатото от Авгарската легенда чудотворно изображение на Христос. Изтощителната обсада принуждава града да предаде това „несъздадено от човешка ръка" творение. С пищна тържественост в Константинопол е пренесена светинята, освободена от ръцете на неверниците благодарение на силата на византийското оръжие. Посрещането ѝ във византийската столица на 15 август 944 г. се превръща в неповторим религиозен празник.

Победите, извоювани от Йоан Куркуас, преместват чувствително византийската граница на изток, повишават византийския авторитет в Азия и слагат началото на решителната офанзива при Никифор Фока и Йоан Цимисхи. Впечатлени от разгръщащото се могъщество на Византийската империя, цели племена араби се присъединяват към нея, за да бъдат заселени във византийските провинции, след като приемат християнството. Това обезлюдяване на арабските гранични области значително улеснява по-нататъшното напредване на Византия.

Връщането на свещеното Христово изображение е последният триумф на император Роман I. Оказва се, че съдбата е отредила трагичен край за великия владетел и този край потвърждава библейската максима, че потомците на човека

---

1 Според Н. Й. Половой, О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа, ВВ 14 (1958) 138, този втори поход на Игор срещу Византия вероятно не е бил през 944 г., както се приемаше досега, а през 943 г.

2 Полное Собр. русск. Летописей I (1926-1928) 46. Превод Trautmann 29 и сл. Dölger, Reg. 647.

са неговите най-коварни врагове. Той, чиито позиции изглеждали непоклатими, става жертва на властолюбието на собствените си синове. Най-големият от тях, Христофор, когото владетелят е определил за престолонаследник, умира през 931 г. Оценявайки правилно своите по-млади наследници, Роман не им дава предимство пред легитимния император[1]. Затова Стефан и Константин, в страха си, че след смъртта на стареещия им баща властта ще се падне в ръцете на родения с императорска кръв Константин, се решават на държавен преврат. На 16 декември 944 г., по заповед на своите синове старият император е заловен и депортиран на остров Проти. Тук той — един от най-значимите владетели във византийската история, завършва жизнения си път в самотно изгнание като монах на 15 юни 948 г.

Скоро обаче става ясно, че младите Лакапини са направили грешно сметките си. Възможно е те да са следвали внушения, подшушнати им от привърженици на Константин VII[2]. Във всеки случай пълната победа се пада на Порфирородения, тъй като той намира опора в будното у византийския народ чувство за легитимност на династията. За сметка на това зад двамата подстрекатели на държавния преврат не стои никой — отстранявайки своя побелял баща, те всъщност са се лишили от единствената си сигурна опора. До изпълнението на втората част от техния план въобще не се стига, а според нея трябвало да бъде отстранен легитимният император. На 27 януари 945 г. по нареждане на Константин VII двамата са арестувани и пратени в заточение, където покъсно загиват от насилствена смърт.

Така Константин VII Багренородни, почти четирийсетгодишен, встъпва във владетелски права, след като от ранното си детство, в продължение на 33 години носи императорската корона. Във великденската неделя, на 6 април 945 г., императорската титла получава и неговият син Роман[3].

---

1 Сведението на Skylitzes-Kedren. II, 321, 19, че Константин VII е последен от съимператорите на Роман Лакапин, не е вярно. Вж. Theoph. cont. 435, 5.

2 Вж. Skylitzes-Kedren.II, 322 и сл.

3 За хронологията: G. Ostrogorsky-E. Stein, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches, Byz. 7 (1932) 197, бел.3. Вж. също G. de Jerphanion, La date du couronnement de Romain II, Oriental. Christ. Period. 1 (1935) 490 и сл.

Фактът, че Константин VII така дълго остава настрани от властта, приемайки да бъде на втори план, макар това дълбоко да наранява честолюбието му, се дължи не толкова на външни обстоятелства, колкото на личните възгледи на императора. Още по-силно, отколкото при неговия баща Лъв VI, у Константин образованият литератор надделява над държавника. Любознателен приятел на книгите, неуморен изследовател със силни исторически интереси, чиято единствена страст са учението и писателското творчество, той живеел повече в миналото, отколкото в настоящето. Интересувал се наистина и от политически въпроси, както и от военно изкуство, но само теоретично, също както би се заинтересувал от всеки друг научен предмет. Така и по времето на своето владичество той непрестанно се влияе от чужди решения и следва чужда воля — най-вече тази на съпругата си Елена, в чиито вени тече властолюбивата кръв на Лакапини.

Историческата роля на Константин VII се състои не в слабите му държавнически изяви, а в изключително оживената му и плодотворна дейност в областта на образованието и науката. Той съставя известната под името „Книга за церемониите" енциклопедия, носеща безценната стойност на извор; историко-географското изследване на провинциите в империята; изключително важен Трактат върху чуждите страни и народи, както и Описание на живота на своя дядо Василий I. Множество важни исторически трудове, както и голям брой различни по вид научни съчинения и практически ръководства се появяват на бял свят по негова идея или нареждане, с голямо усърдие са експерпирани творбите на всички писатели и особено на древните историци. Коронованият писател и меценат дава мощен тласък на духовните сили на империята, извиквайки на живот неподражаема научна активност. Епохата на неговото управление се превръща в особено бляскаво и безспорно значимо време за цялостното византийско развитие. Но при все това образованите действия на императора и неговото обкръжение са белязани от компилативния си характер. Липсвала му съзидателна сила, способна да създаде нови културни стойности. Ставало дума само за събиране на наличните научни знания, които като материал за образование и обучение би трябвало да

бъдат опазени и предадени по-нататък. Литературната дейност на Константин VII носи в основата си една практико-дидактична цел — трудовете, които той сам съставя или нарежда да бъдат създадени, трябвало да служат на съвременниците и на бъдещите поколения, но на първо място на неговия син и наследник Роман като поука и практическо ръководство. Тези трудове били наръчници. Енциклопедията, трактатът, историческият разказ за света — това са литературните форми, предпочитани от Константин VII и неговото обкръжение.

След крушението на властта на Лакапини, както би могло да се очаква, във византийския двор започва масова смяна на действащите лица. Константин VII се хвърля в обятията на силната фамилия Фока. Варда Фока, брат на някогашния съперник на Роман Лакапин, като доместик на схолите поема висшето военно командване. Редом с него тримата му синове играят най-важната роля в императорската армия. Но въпреки разместванията и макар че Константин VII по време на целия си живот носи чувството на огорчение от тъста си[1], политическата линия на големия владетел е продължена без промени както във вътрешен, така и във външен аспект. Дори и в аграрната политика управлението на Константин VII се придържа здраво към поетото от Роман Лакапин направление и издава още закони в защита на дребната поземлена собственост, без при това изрично да се позовава на инициатора на това законодателство.

Един закон от март 947 г.[2], съставен от патриция и квестора Теофил, нарежда незабавното и без всякакви обезщетения връщане на всички селски имоти, които богатите са придобили след началото на самовластието на Константин VII, или които им предстои да придобият в бъдеще. При отчуждаване на земи, ако са налице равни предпоставки, отново селяните трябвало да имат занапред привилегировано

1 Вж. De admin. imp. cap. 13, 149 (ed. Moravcsik-Jenkins), където Константин VII казва: „Император Роман беше човек без образование и знания; той не беше от тези, които израстват още от детството си в императорски дворец и се възпитават в римските традиции, той не беше от императорски род и нямаше благородническо потекло."

2 Zepos, Jus I, 214 и сл. Dölger, Reg 656.

право на покупка. За по-старите покупки обаче били в сила предишните разпореждания, а това значи, че задължението да се върне продажната цена, което безспорно е концесия за богатите, се разпростряло за отчуждаванията от целия период до 945 г. Наистина законът на Константин VII изключва по-бедните продавачи, чието имущество възлиза на по-малко от 50 златни къса. Между впрочем една новела на неговия син показва, че Константин VII е трябвало да отмени това ограничение чрез един по-късен, за съжаление недостигнал до нас закон, удължавайки само срока за връщането на паричната сума от 3 на 5 години[1].

Друг закон на Константин VII, излязъл изпод перото на патриция и квестора Теодор Декаполит[2], се отнася до войнишките имоти и постановява, че земите, които са нужни на войниците за осигуряване на средства за препитание и въоръжение, не могат да бъдат отчуждавани, като в зависимост от особеностите на имотите те трябва да бъдат на стойност както следва: за конните стратиоти, както и за флотските войници от темите (Кивириотон, Игион Пелагос и остров Самос) — най-малко пет фунта злато, тези на платените матроси от императорската флота — по два фунта злато[3]. Разделяне на войнишкия имот се разрешава по наследствени причини при условие, че наследниците солидарно поемат войнишкото задължение. В случай че стойността на войнишкия имот надхвърли средната стойност, определена от закона, се разрешава отчуждаване на излишната част само тогава, когато той не е вписан в регистрите на стратиотите. Давност за невлязла в сила собственост на някогашен войнишки имот започва да тече едва след 40 години. Старото право, според което противозаконно отчуждените войнишки имоти се отнемат от купувачите им без всякакво обезщетение, строго се прилагало. Връщането на войнишкия имот на някогашните му притежатели ставало при строго прилагане

1 Zepos, Jus I, 240.

2 Zepos, Jus I, 222 и сл. Dölger, Reg. 673.

3 Тези важни данни се повтарят и в Книга за церемониите на Константин VII (De caerim., p. 695), където се казва, че имотите на конниците трябва да са на стойността на пет или най-малко на четири фунта, а тези на императорските моряци — на стойност от три фунта.

на правото на привилегированост за роднини чак до шесто коляно, след тях идвали онези, които са служили във войската заедно с някогашния собственик или заедно с него са плащали данъци (това обикновено били по-бедните стратиоти), и най-накрая се нареждали селяните, принадлежащи към същата селска община.

Същият този Теодор Декаполит съчинява и една публикувана по времето на сина на Константин VII Роман II новела, която разяснява по-раншните наредби и се занимава с все още неокончателно регулирания въпрос за разпродадените по времето на кризата и глада от 927/28 г. земи. Между впрочем обаче тази новела още веднъж потвърждава, че отчуждените след началото на единовластието на Константин VII поземлени имоти на селяните и войниците трябва да им бъдат върнати без всякакво обезщетение[1]. Новела на същия император от март 962 г. съдържа пояснения към старите постановки за отчуждените земи на стратиотите и утвърждава правилото, че добросъвестните купувачи попадат само под задължението за безвъзмездно връщане, а онези, които по недобросъвестен път са се сдобили с имотите, трябва да заплатят и съответна глоба[2].

В горещия център на външната политика отново е войната с арабите на изток. Монотонните битки в Южна Италия продължават, без да оказват някакво силно влияние върху общото развитие на империята. По българската граница цари ненарушавано спокойствие, а набезите на унгарците успешно са отблъсквани (както през 934 г., така и през 943, 959 и 961 г.). Така Византия съсредоточава силите си в борбата в Азия и в източната част на Средиземноморието. Срещу корсарското гнездо на Крит правителството на Константин VII предприема през 949 г. офанзива, чиито мащаби напомнят за големите експедиции от времената на Лъв VI[3]. И този път обаче всички военни усилия и финансови жертви остават напразни. Начинанието търпи провал по вина на некадърността на военачалника Константин Гонгила. При по-

1 Zepos, Jus I, 240.

2 Zepos, Jus I, 243. Dölger, Reg. 690.

3 Подробно описание в: De caerim. 664 и сл.

добър, макар и променлив успех протичат битките в Северна Сирия и Месопотамия, където срещу империята се изправя нейният стар враг Саиф ад Даулах. През 949 г. византийците завземат Германикия, донасяйки на вражеската армия множество поражения и през 952 г. пресичат Ефрат. След това обаче щастието ги напуска, Саиф ад Даулах отново подчинява на волята си Германикия, нахлува в имперска територия и взема в плен сина на доместика, Константин Фока (953). Следващите години отново са победоносни за Саиф ад Даулах и само от време на време византийската армия под командването на Никифор Фока, комуто неговият баща още в края на 954 г. предава военното ръководство, минава в настъпление. През юни 957 г. се предава Хадат в Северна Сирия и през 958 г. Йоан Цимисхи след разгорещена битка завзема Самосата в Северна Месопотамия.

Важна черта, характеризираща времето на Константин VII, е изключително оживената дипломатическа дейност с чуждестранните владетелски дворове. Извън многобройните посланически делегации, които трябвало да водят преговори с воюващите и съседните на тях арабски държави, се разменят и внушителни пищни посещения с халифа на омаядите Абд ар Рахман III от Кордоба и с Отон Велики. Исторически най-голямо значение обаче притежава тържественото и празнично посрещане на руската княгиня Олга, която през есента на 957 г. прекарва дълго време в императорския двор. Личното посещение на регентката на младата киевска държава, приела малко преди това християнството и получила при кръщението си името на съпругата на византийския император Елена, открива нова ера във византийско-руските взаимоотношения и дава нов тласък на многообещаващата мисионерска работа на византийската църква в Русия[1].

1 Подробно описание на посрещането на Олга в императорския дворец има в Книга за церемониите на Константин VII: De caerim. 594 и сл. Вж. също и Левченко, Очерки 217, който разглежда също и разногласията на учените относно времето и мястото на покръстването на Олга. Самият Левченко клони към мнението, че Олга е приела кръщението по повод посещението си в Константинопол. На това обаче противоречи пълното мълчание на Константин VII по случая, както и обстоятелството, че Олга е била придружавана от свещеник. Руските хроники посочват покръстването на Олга през 954 или

5. Епохата на завоеванията: Никифор Фока и Йоан Цимисхи

Обща литература: Schlumberger, Nicéphore Phocas; Epopée byzantine I. — Ferradou, Des biens des monastéres à Byzance, Bordeaux 1896. — Charanis, Monastic Properties. — Виж също литературата към глава 4.

След смъртта на Константин VII (9 ноември 959 г.) на трона сяда неговият син Роман II — красив и мил, но волево слаб и лекомислен младеж, който е наследил от баща си политическата му неспособност, но не е наследил научната му сериозност. Още като дете, по волята на Роман Лакапин, той бил сгоден за нелигитимната дъщеря на Хуго от Прованс, но поради ранната смърт на малката принцеса тази недостойна за императорския син връзка се разпада, преди да се е превърнала в истинско семейство. Около 956 г. Роман по свое желание се оженва за дъщерята на един кръчмар — Анастасо, която като императрица приема името Теофано. Тази рядко красива, но напълно безнравствена и безгранично амбициозна жена е орисана да изиграе изключителна роля в историята на византийската държава[1]. Роман II се намирал напълно под нейно влияние. По нейна воля императорската майка Елена трябвало да се оттегли, а петте сестри на императора насилствено били пратени в манастир. Роман II никога не се е грижел действително за държавните дела — тях той до голяма степен предоставял в ръцете на старателния евнух Йосиф Вринга, който в края заема поста паракимомен и действа като парадинаст. Преди всичко обаче императорът се подхранва от славата на доместика Никифор Фока и краткото време на неговото управление заслужава внимание само като преходен период към поемането на властта от този изтъкнат пълководец.

През лятото на 960 г. Никифор Фока потегля срещу Крит начело на голяма флота[2]. След изключително безмилостната

---

955 г., което също говори, че тя в действителност е приела християнството в Киев, още преди пътуването си до Константинопол.

1 Вж. блестящото есе на Diehl, Figures I, 217.

2 Подробно описание на похода при Schlumberger, Nicéphore Phocas 25-79.

обсада, продължила през цялата зима, през март 961 г. формированията му щурмуват Хандак (Кандия), столицата на острова. След като близо век и половина принадлежи на арабите и представлява тяхна най-важна твърдина в източния средиземноморски басейн, островът отново попада във властта на Византийската империя. Победа от подобна величина Византия не е отбелязвала от дълго време.

След триумфалното посрещане в Константинопол Никифор Фока подема битката със Саиф ад Даулах в Азия. И тук начинанието му се увенчава с огромен успех. Един след друг падат каликийският Аназарвос, дълго оспорваната Германикия, Рабан и Дулук (Долиха Телух), през декември 962 г. след тежка обсада се предава и Алепо, столицата на Саиф ад Даулах. Макар че превземането на тези градове още не означавало тяхното завладяване, победоносното напредване на византийския пълководец доказва неговото голямо надмощие. Още тогава битката с хамданидите, която от три десетилетия стои в центъра на византийската външна политика, се решава в полза на Византия. Както в източното Средиземноморие чрез превземането на Крит, така и в Азия чрез победата над Саиф ад Даулах е ликвидиран най-опасният за Византия арабски силов център. Така пътят за понататъшния пробив на изток е открит.

Награда за славните победи на пълководеца става императорската корона. Ранната смърт на Роман II на 15 март 963 г. предава властта най-напред в ръцете на императрица Теофано, която поема регентството за своите малки синове Василий II и Константин VIII. Умната императрица прекрасно разбира, че така създалото се положение няма да продължи дълго. Кръстосвайки плановете си с тези на Йосиф Вринга, тя предприема споразумение с Никифор Фока. Той е провъзгласен в Кесария от своите формирования за император, влиза на 14 август в Константинопол, сломява съпротивата на Вринга в кървави улични боеве и на 16 август е коронован в „Св. София". Младата императрица дава ръката си на посивелия в битките победител. По този начин той влиза във

Вж. също I. Papadopulos, Ἡ Κρητη υπο τους Σαρακηνους (824-961), Athen 1948, 90 и сл.

връзка с легитимната македонска династия и като втори баща става закрилник на двамата малки владетелски синове — принцовете, чиито императорски права формално остават незасегнати. Ръководството на гражданското управление на мястото на Вринга поема евнухът Василий, извънбрачен син на Роман Лакапин, човек с типично византийско лукавство и безгранична алчност, но и притежаващ изключителни държавнически заложби. Той играе важна роля още при Константин VII, но сега, като паракимомен и окичен с новосъздадената титла на проедрос[1], става дясната ръка на новия император. Позицията на висш главнокомандващ на Изтока заема като доместик блестящият генерал Йоан Цимисхи, представител на знатен арменски род, най-изтъкнатият пълководец от онова време редом с императора. Лъв Фока, брат и стар боен съратник на императора, получава като доместик на Запада титлата куропалат, докато възрастният му баща, някогашният доместик на схолите — Варда Фока, е отличен пък с титлата кесар[2].

В лицето на Никифор Фока (963-969) на власт идва една от най-значимите малоазиатски магнатски фамилии. Наистина нито появяването, нито самото държание на новия император издавали аристократичното му потекло. Външността му не била никак привлекателна, занятието му — сурово и мрачно, а начинът му на живот — аскетично прост. Негова единствена страст били битките на бойното поле, а единствената му духовна потребност — молитвите и общуването с хората от своите среди. Воин и монах в една личност, той бил горещ поклонник на св. Анастасий, основател на великата лавра в Атонската планина. По негово време започва разцветът на този най-значим център на гръцкото монашество и пак по това време вероятно Никифор — „бледата смърт за сарацините", формира у себе си мисълта да се оттегли от света и да стане монах[3].

Въпреки своите неаристократични навици обаче Никифор

---

1 За тази титла вж. Ch. Diehl, De la signification du titre de „proèdre" à Byzance, Mélanges Schlumberger I (1924) 105 и сл.

2 Leon Diak. 49. Skylitzes-Kedr. II, 379.

3 Вж. Schlumberger, Nicéphore Phocas 249 и сл.

е и остава типичен представител на Динатите и издигането му до върховете на висшата власт означава победа за византийската аристокрация. И ако до този момент византийското правителство се е борело срещу експанзионистичното настъпление на едрото земевладение, то сега Динатите предприемат ответен удар. Един закон на Никифор Фока, датиран вероятно към 967 г.[1], започва с постановката, че неговите предшественици са действали в полза на селските съсловия и по този начин са нанесли вреда на равноправието между всички поданици. Никифор отнема на бедните привилегированото право на покупка при отчуждаване на имотите на Динатите: бедните можели да купуват само от бедни, богатите — от богати. В останалите точки старото право се запазва, но всякакво право на протест срещу покупките, направено по времето на глада и мизерията от 927/28 г., е отменено. При все това обаче тези постановки не са радикални, доколкото остава под въпрос дали селяните на практика наистина имат възможност да прилагат привилегированото си право за покупка спрямо Динатите. Във всеки случай психологическото въздействие на новия закон се оказва изключително, тъй като той простира закрилата си над богатите в името на законността и срещу досегашното законодателство. Никифор Фока решително се разграничава от антиаристократичната политика на своите предшественици.

Що се отнася до собствеността на стратиотите обаче, императорът-воин се стреми да я укрепва и умножава. При искане за връщане на отчуждени в по-ранен период имоти за войнишките земи важи старото правило да имат стойност не по-ниска от 4 фунта злато и връщането трябвало да става до достигане на тази минимална стойност без обезщетения, а след превишаването ѝ — с обезщетяване на покупателната цена. За в бъдеще обаче, с оглед повишените разходи около тежкото въоръжение на войниците, непозволяващата отчуждаване минимална стойност на стратиотския имот трябвало да бъде не по-ниска от 12 фунта злато, така че стратиотът не можел да бъде лишен от своя имот, ако него-

1 Zepos, Jus. I, 253 и сл., Dölger, Reg. 712.

вата обща оценка не надвишава тази граница. Всяка сделка на отчуждаване, която снижава собствеността му под тази минимална граница, подлежала на анулиране чрез връщане на отчужденните имоти без обезщетение. Само при отчуждавания над минималната граница, в случай на обратно искане на имотите, се изисквало плащане на покупателната цена[1]. Желаното от Никифор трикратно повишаване на стойността на войнишкия имот без съмнение трябвало да предизвика промяна в социалните отношения във византийската армия. Тази постановка означава същностно отклоняване от досегашната политика, градяща се на дребната собственост на „Бедните". Тежковъоръжените стратиоти на Никифор, на които той се стреми да осигури собственост върху земи на стойност от 12 фунта злато, вече не могат да бъдат „Бедни[2]. Те могат да бъдат причислени единствено към устремената нагоре прослойка на новообразуващата се дребна аристокрация — прослойката, от която произлизат покъсните прониари.

Успоредно с това обаче Никифор се стреми и да пресече разрастването на църковната и манастирската поземлена собственост, като за тази цел през 964 г. провъзгласява закон, превърнал се в един от най-дръзките паметници на византийското законодателство[3]. Имотите на духовенството нараствали не по-бавно от светските, набъбващи постоянно от даровете и завещанията на набожни хора от всички обществени слоеве. Непрекъснато се слагали основите на нови манастири със спадащите съответно към тях поземлени територии. Макар че имотната собственост на „мъртвата ръка" по правило подлежи на данъчно облагане, държавата не би могла да очаква от нея същите постъпления, както от останалите категории собственост, още повече че правилото за данъчните задължения често се нарушавало от раздаване на привилегии. В момента, когато империята започва да чувства глад за земи, а че такъв момент е налице през десе-

1 Zepos, Jus I, 255. Dölger, Reg. 721.

2 Също Neumann, Weltstellung 56.

3 Zepos, Jus I, 249 и сл. Dölger, Reg. 699. Вж. Charanis, Monastic Properties 56 и сл., който предлага и английски превод на този закон.

тото столетие, се доказва от ожесточената борба за селските и войнишките имоти, умножаването на църковната поземлена собственост става неудобно за държавата, доколкото това умножаване е за сметка на по-продуктивното стопанисване на земите. Единствено от тези съображения горещо набожният иначе император обяснява религиозните и морални причини за своите действия. Той безмилостно бичува алчността, караща монасите да забравят дадения обет, мислейки само как да придобият повече земи и превръщайки манастирския живот в „празно, недостойно за името на Христос представление". Държавните дарения за манастири, църковни институции и духовни лица са прекратени. Забранено е също и създаването на нови манастири и други църковни институции, тъй като то най-често се диктувало от безсмислено и суетно славолюбие. А всеки, който искал да задоволи своите набожни дарителски желания, можел да помогне на стигналите до разпадане стари учреждения, изпълняващи подобни цели, но и на тях не можел да подарява земи, а трябвало да продаде замисления за даряване имот и получените пари да преведе в съответния фонд. Продажбата можело да се извърши към всеки светски собственик, следователно и към представител на Динатите. Създаването на килии и лаври в безплодни местности, без амбиции да се присвояват чужди територии, не само е разрешено, но и отличавано като похвално действие. Този смел закон не запазва задълго силата си, но е изключително показателен както за държавнополитическите правила по онова време, така и за пуританската набожност на император Никифор.

Това че експанзията на стопански силните елементи се отнася най-вече за селското стопанство и се изразява в изкупуването на селски имоти, обяснява не на последно място и взаимоотношенията във византийското градско стопанство. Държавната власт в градовете поставя още по-сериозни бариери пред свободното общуване на стопанските субекти, отколкото в селата. За разгръщане на частна инициатива от по-голям мащаб скованото и строго наблюдавано градско стопанство почти няма възможност и територия, така че единственият възможен път за влагане на свободни парични средства се оказва купуването на селски имоти.

Експанзионистичният устрем на земевладелската аристокрация се изразява по два начина. От една страна, той изсмуква дребната собственост от византийските провинции, като по този начин погребва създадения до този момент социално-икономически ред във Византия, а от друга — дава заявка за разширяване границите на империята, бидейки в състояние да отвоюва земи и от вражеските територии[1]. Византийските завоевания на изток са преди всичко дело на малоазиатската аристокрация. Заедно с това обаче те са поражение за силното религиозно въодушевление, водило Византия пред битките ѝ срещу неверниците.

Това въодушевление изпълва и цялото сърце на Никифор Фока. На войната срещу исляма той гледа като на свещена мисия. Той нарежда всички паднали в борбата срещу неверниците воини да бъдат провъзгласени за мъченици. Тази заповед изключително ярко доказва усещането на византийците, че войната срещу мюсюлманите е свещена война. Чувство, което дава мощен тласък на амбициите за власт на византийската държава.

Като император той продължава завоеванията, чието начало е поставил като доместик при Роман II. Управлението на Никифор Фока и на неговите двама наследници оформят епохата на най-ярък военен блясък за средновековната византийска държава. Непокътнатата от столетия тавърска граница е разкъсана след могъщия пробив на неговата армия. Първите две години са посветени на битки в планинската Киликия — изключително трудни и изтощителни. В центъра на тези битки е окупацията на Тарс и Мопсуестия. Едва пред лятото на 965 г. изгладнелите укрепления се предават. В същата година византийската флота завзема и Кипър. Това означавало ново, чувствително засилване на византийските позиции в източното Средиземноморие. Преди всичко обаче чрез завземането на Киликия и Кипър се разчиства пътят за постигане на главната цел на Никифор Фока — да подчини Сирия. Още през октомври 966 г. императорът застава пред стените на Антиохия, но му се налага да се оттегли, без да е изпълнил задачата си. Отново се зах-

1 Това посочва още Neumann, Weltstellung 24.

ваща със Сирия чак през 968 г., настъпва по протежение на крайбрежието далеч на юг, завземайки един след друг градовете, след което отново се изправя срещу Антиохия. Въпреки всички вложени усилия обаче обсадата се проточва във времето и императорът вече е заминал обратно за Константинопол, когато най-накрая, на 28 октомври 969 г., генералите Петър Фока и Михаил Бурцис успяват да превземат сирийската столица. Само няколко месеца по-късно пада и Алепо, чийто емир, вторият наследник на Саиф ад Даулах (починал 967 г.), се принуждава да сключи с Византия унизителен мир. Част от Сирия, в която е и Антиохия, е присъединена към империята, а друга част, където попада Алепо, признава византийския суверенитет.

Чрез анексирането на Киликия и по-голямата част от Сирия териториалните владения на Византийската империя чувствително се разрастват. В границите ѝ вече се намира един от най-важните центрове на Изтока, патриаршеският град Антиохия, който повече от три века е бил под мюсюлманска власт и е изглеждал завинаги загубен за империята. Сега отново е византийска Антиохия — така богатата с исторически спомени и религиозни традиции метрополия. Извън тази непосредствена собственост протекторатът на византийския император се разпростира върху територията на могъщата някога столица на Хамданидите: емирът на Алепо бил византийски васал, а неговите нехристиянски поданици плащали на империята данъци.

Към това време на огромно разгръщане на византийската мощ обаче спада и обновяването на западната империя. Отново се събужда съперничеството между двете империи, което идейно-исторически се корени в изключителността на самата имперска идея и двустранните претенции към наследството на Рим, а политически почива върху кръстосващите се на южноиталийска земя интереси на двете сили. Отон Велики, който година преди Никифор Фока да заеме трона поема в Рим императорската корона и подчинява на волята си почти цяла Италия, изпраща през 968 г. посланици в Константинопол с цел постигане на приятелско споразумение за онази част от Италия, върху която той все още не е сложил ръка. Неговият пратеник, епископ Лиутпранд от

Кремона, който още през 949 г., по времето на Константин VII, посещава византийската столица по поръчение на Беренгар II, представя пред византийското правителство план за брачен съюз между сина на Отон I и една от сестрите на младия император на Византия, чиято зестра трябвало да бъдат южноиталийските владения на Византийската империя. Това предложение е прието във Византия като гавра и му е отговорено по същия начин. Византийският владетел чувства сериозно наранени интересите и авторитета на своята империя вследствие на събитията от последно време, разиграващи се в западната империя. Това, че Отон поставя на главата си императорската корона, че се провъзгласява за господар на Рим и римската църква, че слага ръка върху почти цяла Италия, че се свързва с князете на Капуа и Беневент, васали на Византийската империя и дори си позволява един неуспешен, но все пак опит за атака срещу византийския Бари — всичко това разгневява изключително силно византийския император, чието усещане за собствената му мощ е нараснало твърде много след забележителните успехи на последните му начинания на изток. Добросъвестният пратеник на Отон Велики, който във византийската столица е третиран почти като военнопленник, явно разбира, че за Константинопол неговият господар не е никакъв император, както не е и никакъв римлянин, а варварски крал и че за брак между сина на един варварски владетел и родената с благородна кръв дъщеря на императора не може и дума да става.

Съседна България също не оценява веднага значението на голямото засилване на могъществото на византийската държава. След завземането на Киликия и Кипър, през есента на 965 г. български пратеници пристигат в Константинопол, за да си търсят плащаните от предишните византийски правителства суми[1]. Възмутен от тази самонадеяност, императорът нарежда пратениците да бъдат набити и ги праща обратно в страната им с подигравки и заплахи. След сриването на няколко български погранични крепости той все пак решава да се въздържи от непосредствен военен сблъсък с българи-

1 За хронологията: Runciman, Bulgarian Empire 303 и сл.

те, за да не отклонява вниманието си от предприетите на изток начинания. Той отправя призив към руския княз Светослав, който срещу добро заплащане трябвало вместо него да укроти българите. Войнолюбивият син на приятелски настроената спрямо Византия християнка Олга приема призива на византийския император като добре дошъл. През 968 г. той прекосява Дунава и бързо покорява вътрешно изтощената България[1], но не за да свърши услуга на византийския император, а за да осигури собствената си власт по Дунава. Нападение на печенегите срещу Киев през 969 г. го принуждава да се върне в родината си, но през лятото на същата година той отново се появява на Балканите, сваля цар Борис, сина на междувременно починалия цар Петър и става господар на България. Никифор осъзнава, че на мястото на досегашния слаб противник сам е поставил нов, далеч по-силен и опасен враг. Започва опити за съюз с българите срещу Светослав и дори планира бракосъчетание между младия император и две български принцеси[2]. Но сериозната грешка, която вече е направил, не може да се поправи толкова лесно — той оставя за приемника си тежко наследство на Балканите.

Шест седмици след завземането на Антиохия Никифор става жертва на атентат. Той не успява да стане владетел с популярност въпреки забележителните си успехи. Военното управление на императора, подчиняващо целия държавен живот на интересите на армията, за да покрие разходите по големите военни походи, безмилостно затяга данъчната примка и се отразява като тежко бреме върху населението. От неговото време достигат сведения за огромно поскъпване и влошаване на монетната система[3]. Не народното недоволс-

---

1 За хронологията: П. О. Каришковский, О хронологии русско-византийской войну при Святославе, ВВ 5 (1952) 136.

2 За времето (969, не 968 г.) и за обстоятелствата, съпътстващи този съюз, вж. D. Anastasievič, Glasnik Skopskog Naucnog Društva 11 (1932) 5 и сл.

3 Skylitzes-Kedren. II, 369. Zonaras III, 507. Пуснатата от Никифор Фока монета с по-малко тегло, тетартерон, отново привлече вниманието на науката. Вж. W. Kubitschek, Zum 'Επαρχικον βιβλιον, Numism. Zeitschr. 4 (1911) 194 и сл. G. Mickwitz, Die Organisationsformen zweier byzantinischer Gewerbe im 10. Jahrhundert, BZ 36 (1936) 66 и сл. F. Dworschak, Studien zum byzantinischen Münzwesen, Numism. Zeitschr. N. F. 29 (1936) 77 и сл. R. S. Lopez, La crise du besant au Xe siècle et la date du Livre du Préfet, Mélanges Grégoire II (1950) 403

тво обаче сваля Никифор Фока, а разривът с някогашния му приятел Йоан Цимисхи и предателството на съпругата му Теофано. Тя става любовница и помощничка на младия блестящ пълководец, който макар и дребен на ръст, за разлика от император Никифор бил много красив и се отличавал с аристократична, печелеща приятели природа. Теофано подготвя удара срещу своя съпруг, а Цимисхи и неговите приятели го изпълняват: в нощта на 10 срещу 11 декември 969 г. Никифор Фока е убит в спалните си покои.

На императорския трон се качва Йоан Цимисхи (969-976). Теофано обаче остава горчиво излъгана в надеждата си да му даде ръката си като съпруга. Убитият император намира своя отмъстител в лицето на патриарх Полиевкт, който твърдо решава да не остави безнаказано злодеянието. Той настоява Цимисхи да се покае, да изгони императрица Теофано от двореца, а убийците на император Никифор, своите помощници, да накаже. Императорът трябвало да се подчини и да изпълни исканията на патриарха. Едва тогава патриархът му разрешава достъп до църквата и едва тогава предприема коронованието му.

Това събитие не може да остане без последствия за оформянето на византийските църковно-държавни взаимоотношения. Моралният триумф на църквата се допълва и от това, че Цимисхи е принуден да отмени закона на своя предшественик срещу манастирската и църковната собственост[1]. От него, един от най-великите и могъщи императори, е останала

и сл. A. Christophilopulos, Ζητηματα τινα εκ του 'Επαρχικου βιβλιου, Ελληνικα 12 (1940) 125 и сл. A. Frolow, Les noms des monnaies dans le Typicon du Pantocrator, BSI. 10 (1949) 251 f. V. Laurent, Bulletin de Numismatique Byzantine, REB 9 (1951) 204 f., съвсем правилно приключва разясненията със заключението: „A mon sens, rien n'est tranché dans cette question de tetarteron."

1 Вж. бележката към враждебната на манастирите новела на Никифор Фока в cod. Vindob. suppl. 47 et 48 (Zepos, Jus I, 249 n. 1): ορα αυτη η νεαρα κατηργηθη παρα του τζυμισχη κακως δε. Charanis, Monastic Properties 61, отново подема тезата, че законът на Никифор Фока е отменен едва с новелата на Василий II от 4 април 988 г., пренебрегвайки обстоятелството, че оригиналността на тази новела най-малкото е доста съмнителна. Вж. Dölger, Reg. 722 и сл. и 254, бел. 2. Възгледът на Charanis, че бележката във виенския ръкопис обърква Цимисхи с Василий II, не може да се определи като вероятност.

една реч, която звучи като заявяване на привързаност към учението на Фотий от Епанагогата: „В този живот аз познавам две власти — свещенство и царство. На първата създателят на света е поверил грижата за душите, а на втората е предоставил управлението на телата. Ако тези две части не страдат, то в света цари съвършенство."[1] Теофано е пратена в изгнание, от което се връща едва след като на трона сядат синовете ѝ. Завършва историческата роля на тази жена, заемаща във византийската история особено място като съпруга и убийца на Никифор Фока, като любовница на Йоан Цимисхи и майка на Василий II. Цимисхи сключва разумен брак, който във висша степен е съобразен с принципа за легитимност — оженва се за Теодора, далеч не младата вече дъщеря на Константин VII, леля на малките императори Василий и Константин. Както някога Никифор Фока, така сега и Цимисхи поема ролята на закрилник на двамата родени с императорска кръв. Ръководството на гражданското управление остава в ръцете на паракимомена Василий, който съвсем навреме се приобщава към Цимисхи и от този момент насетне се радва на още по-силно влияние. Напразно роднините на убития император се опитват да оспорят трона на Цимисхи. Варда Фока, племенник на император Никифор и син на куропалата Лъв, провъзгласява себе си за император в Кесария — твърдината на фамилията Фока, но е победен от Варда Склир, зет на Йоан Цимисхи, и заключен в манастир на остров Хиос заедно със семейството си. Самият куропалат Лъв е ослепен след неуспешни размирици.

Също както Никифор Фока, Цимисхи принадлежи на висшата аристокрация. Откъм бащината си страна той е свързан роднински с Куркуас, а откъм майчина — с Фока. Първата му съпруга била Склирина. Междувременно за разлика от своя предшественик, той има по-друго отношение към аграрната политика, що се отнася до аристокрацията. Запазени са два документа, показващи, че Цимисхи е заповядвал на служителите в темите да претърсят поземлените имоти на манастирите, както и на светските величия и ако в

1 Leon Diakonos 101, 23.

тях открият някогашни стратиоти или селяни със задължения към държавата, незабавно да ги предадат на държавните власти. Този пример ясно показва, че византийската централна власт в битката срещу разрастването на едрата поземлена собственост защитава своите собствени интереси и права. За да не изпусне изпод опека своите длъжници — селяни и войници, императорското правителство предприема остри полицейски мерки и организира наказателни хайки в едрите поземлени имоти, които целят да върнат принудително към предишните им места на живеене установилите се там стратиоти и селяни с държавна повинност. По този начин управниците превръщат независимите някога дребни собственици в държавни парици, отнемайки им не само правото за свободно разпореждане с имотите, но и ограбвайки им свободата на движение[1].

Както Никифор Фока, Йоан Цимисхи също бил пълководец, надарен с гениални способности, а като държавник той надминавал своя твърде импулсивен предшественик. Сложната ситуация на Балканите, създадена след намесата на Светослав в събитията, изисквала спешно решаване, тъй като поведението на силния руски княз ставало все по-застрашително, а българите, по всичко личало, че са на път да се съюзят с него в обща борба срещу Византия[2]. Усилията на императора да постигне мирно уреждане на проблема със Светослав остават безрезултатни. Новият владетел на България не искал нищо друго, освен Византия да се оттегли към Азия и да му остави европейската част от империята заедно с Константинопол. Така на Цимисхи му се налага да прибегне към силата на оръжието. Неговият поход срещу Светослав остава сред най-блестящите постижения, за които византийската история пази спомени. През април 971 г.[3] той нас-

1 Вж. G. Ostrogorski, O vizantiskim državnim seljacima i voinicima — dve povelje iz doba Jovana Cimiska, Glas der Serbischen Akademie der Wissenschaften 214 (1954) 23 и сл. и Paysannerie 11 и сл.

2 Вж. П. Мутафчиев, Русско-болгарские отношения при Святославе, SK 4 (1931) 77 и сл.

3 За хронологията: F. Dölger, Die Chronologie des großen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen, BZ 32 (1932) 275 и сл. Също D. Anastasijević, SK 3 (1929) 1 и сл.; BZ 30 (1929/30) 400 и 31 (1931) 328 и сл.;

тъпва срещу Велики Преслав и след кратка ожесточена битка превзема българската столица. Детронирания цар, който при тази операция пада в плен, той приветства като владетел на България. Това умно преценено поведение и победоносното напредване на византийската армия произвели нужното впечатление върху българите, те започнали вече да се отцепват от Светослав. От Преслав Цимисхи се отправя с бърз марш към дунавския град Силистра (Доростол), зад чиито стени се бил укрепил Светослав. Градът е обкръжен, а в това време по Дунава се появява византийската флота със страховития гръцки течен огън. Русите отчаяно се съпротивлявали, но императорската армия отблъсква всички техни опити за пробив, а с продължаването на обсадата гладът в града ставал все по-непоносим. В края на юли, след последен неуспешен опит за разкъсване на обкръжението, при който руснаците след нечувано тежка битка, в която и Византия хвърля последните си сили, отново са изтикани зад градските стени, Светослав се предава на победителите. Той се задължава да напусне България, очиствайки я от войските си, и никога вече да не се появява на Балканите. Обещава още да не предприема никакви нападения срещу византийската област Херсон и дори да оказва помощ на Византия в отбраната ѝ срещу евентуални противници[1]. Срещу всичко това императорът доставя хранителни продукти на изгладнелите му войници и възобновява предишните търговски привилегии за русите. След лична среща с победилия го император Светослав заминава за родината си, но пътьом, около бързеите на Днепър, пада в битка с печенегите. Голямата победа

Mélanges Diehl I (1930) 1 и сл.; Byz. 6 (1931) 337 и сл., се опитва да защити тезата, че войната със Светослав е продължила не три месеца, а три години (до 974 г.). Вж. също H. Grégoire, Byz. 12 (1937) 267 и сл., който подобно на Dölger, приема, че походът е в периода от април до юли 971 г., в допълнение Dölger, BZ 38 (1938) 232 и сл. Вж. и П. О. Каришковский, О хронологии русско-византийской войну при Святославе, ВВ 5 (1952) 136.

1 Текстът на договора за капитулация на Светослав е запазен в старорускатa хроника: полное Собр. русск. летоп. I, 72 (превод Trautmann 49). Той е датиран през юли в 14 индикт на 6479 г., следователно през юли 971 г. Този факт, на който не се обърна внимание в спора между Dölger и Anastasijević (вж. предходната бележка), недвусмислено решава въпроса за продължителността на войната със Светослав.

на Йоан Цимисхи донася двойна печалба за Византия — освобождава империята от един опасен противник, доказал силата си чрез завладяването на хазарското царство и подчиняването на България, като заедно с това поставя България под византийско владичество. Защото макар че Цимисхи по време на борбата със Светослав играе ролята на освободител на българите, той дори и не помисля да помага за възстановяването на българското царство. Страната, която пада в краката му, той анексира, цар Борис влиза в Константинопол като пленник, а Българската патриаршия е разрушена.

Другият нерешен проблем, оставен му в наследство от неговия предшественик, Йоан Цимисхи решава по дипломатически път. Той праща на наследника на трона на Отон Велики не исканата, родена с императорска кръв принцеса, а своята собствена роднина Теофано[1], с която Отон II сключва в Рим брак на 14 април 972 г. Конфликтът със западната империя, изострил се в последно време изключително много поради неумереността на Никифор Фока, успява по този начин поне за известен период да бъде притъпен, вероятно при възстановяване и на териториалното статукво.

Още през 972 г. войната на изток отново е подета, предхождана от нападение на императора над месопотамската област на Нисибис и Маяфаркин[2]. Главната битка обаче се

---

1 P. E. Schramm, Kaiser, Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen, Hist. Z. 129 (1924) 424 и сл. изложи важни аргументи в защита на тезата, че Теофано не е дъщеря на Роман II, както се опитва да покаже K. Uhlirz, BZ 4 (1895) 466 и сл., а по-скоро е роднина на Йоан Цимисхи, както посочи още J. Moltmann, Theophano, die Gemahlin Ottos II., Diss. Göttingen 1878. С оглед новите опити да се промени тази идентификация, направени от H. Moritz, Die Herkunft der Theophano, der Gemahlin des Kaisers Otto II., BZ 39 (1949) 387 (дъщеря на Константин VII), и от M. Uhlirz, Studien über Theophano Deutsch. Archiv f. Gesch. d. Mittelalt. 6 (1943) 442 и сл. (дъщеря на Стефан Лакапин), F. Dölger, Wer war Theophano? Hist. Jahrb. 62/9 (1949) 546 и сл. отново поде този спор, за да докаже невъзможността на тези твърдения и да потвърди правотата на тезата на Moltmann и Schramm. Вж. допълнението в: BZ 43 (1950) 338. A. A. Vasiliev, Hugh Capel of France and Byzantium, DOP 6 (1951) 227 и сл. неправилно се опитва да съживи старата теза, че Теофано е дъщеря на Роман II. Вж. моите бележки в: BZ 46 (1953) 156.

2 Фактът, че Цимисхи предприема поход в Месопотамия още през 972 г., беше потвърден от M. Canard, La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès, Mélanges H. Grégoire II (1950) 99 и сл.

разиграва в Сирия, където трябвало да бъде продължено и укрепено делото на Никифор Фока. Фатимидите, които малко преди това установили властта си в Египет, разпростират силата си върху предноазиатската територия и още през 971 г. предприемат нападение срещу Антиохия. Походът на Йоан Цимисхи от 974 г. и най-вече този от 975 г. представляват силен ответен удар, а вторият дори носи духа на истински кръстоносен поход. От Антиохия през април императорът тръгва срещу Емеса, а оттам — срещу Балбек, който след краткотрайна съпротива пада. Дамаск също се предава пред победоносния император, признава неговата власт и поема задължението за ежегодни плащания. След това Цимисхи влиза в светата земя Палестина, завзема Тивериада, Назарет, крайбрежния град Акон и най-накрая Кесария, главната крепост на египетските араби. Йерусалим — свещеният град, вече не бил далеч, но императорът усетил опасностите, които крие един прибързан поход нататък. Той се оттегля на север и по пътя завладява множество важни крайбрежни градове, между които Бейрут и Сидон. Във всички завзети градове е поставено императорско командване. А на своя съюзник, арменския крал Ашот III, Цимисхи праща победно послание, започващо с думите: „Слушай и научи чудото“, и намиращо своята кулминация в пояснението: „Цяла Финикия, Палестина и Сирия са освободени от робството на сараците и признават властта на римляните.“[1] Това изречение явно съдържа силно преувеличени постановки, описвайки не действително постигнатото, а целта, за която императорът мечтае по време на своя кръстоносен поход. Но дори и само онова, което той успява да стори в бързия си победен ход, представлява впечатляващ успех: Завоеванията на Никифор Фока не само са гарантирани, но и чувствително разширени, като по този начин е осигурено надмощието на Византийската империя в предна Азия. От големия си поход Йоан Цимисхи се връща в Константинопол със смъртоносно заболяване — вероятно заразил се с тиф. Той умира на 10 януари 976 г.: славното му властване се прекратява неочаквано, след като е продължило едва шест години.

1 E. Dulaurier, Chronique de Matthieu d'Edessa (1858) 22. Кучук-Йоаннесов, ВВ 10 (1903) 100.

6. Кулминацията в разгръщането на византийското могъщество: Василий II

Обща литература: Schlumberger, Epopée byzantine I и II. — Розен, Болгаробойца. — Златарски, История I, 2. — Мутафчиев, История I. — Runciman, Bulgarian Empire. — Литаврин, Болгария и Византия. — Neumann, Weltstellung. — Gay, Italie. — Вж. също литературата към глава 4.

Въпреки че императорските права на легитимните представители на македонската династия както при Никифор Фока, така и при Йоан Цимисхи формално се запазват ненакърнени, мисълта, че тронът принадлежи на родения с императорска кръв, лека-полека угасва в съзнанието на знатните във Византия. Всички свикват с това държавната власт да бъде в ръцете на пълководец от средите на знатните родове и така след смъртта на Йоан Цимисхи неговият зет Варда Склир се явява претендент за свободното императорско регентство. Изглеждало като че ли съдбата е отредила на македонската династия да бъде жертва на едно по-жизнеспособно управление, както старите Меровинги на майордомите, или, подобно на халифа от Багдад, да бъде осъдена декоративно да съществува в сянката на могъщия военен султанат[1]. Това, че успява да избегне тази участ, тя дължи на изключителната енергия на младия император Василий II.

Синовете на Роман II са достигнали възраст, позволяваща им вече да поемат управлението: Василий е на 18, а Константин — на 16 години[2]. С дейната помощ на евнуха Василий, чичо на техния баща, те поемат властта. Само поголемият брат обаче можел фактически да я упражнява. Защото Константин VIII бил истински син на своя баща — лекомислен, човек на удоволствието, който не мечтаел за нищо друго, освен целия си живот да прекара, празнувайки в безсмислени, но пищни угощения. Съвсем различен е Василий II, който скоро се проявява като мъж с желязна воля и неповторима действена сила и се оказва единственият действително велик държавник сред всички наследници на Васи-

1 Вж. Neumann, Weltstellung 49.

2 За годината на раждане на Василий II вж. G. Ostrogorsky и E. Stein, Byz. 7 (1932) 198, бел. 1.

лий I. За упражняването на владетелските правомощия обаче и той се оказва напълно неподготвен. Почитан още от детските си години само като фигурант по време на дворцовите церемонии и третиран от могъщите узурпатори само като декоративен и по същество напълно ненужен придатък, първоначално той се оказва безпомощен пред живота в заобикалящия го свят. Тежките изпитания обаче, които му донася скоро поемането на властта, го правят зрял и укрепяват характера му. Паракимомен Василий е този, който поема държавното кормило в умелите си ръце. И повече срещу него, отколкото срещу смятания за безопасен негов малък племенник се насочват раздуханите от Варда Склир размирици. Този блестящ генерал, представител на един от най-старите и богати византийски родове, който по времето на своя зет Цимисхи заема най-висшата военна длъжност като доместик на Изтока, се провъзгласява за император през лятото на 976 г. с подкрепата на своите армейски формирования. Пратените насреща му верни на императора генерали той побеждава един след друг, полека-лека подчинява на волята си цяла Мала Азия и в началото на 978 г., след превземането на Никея, се приближава към столицата. В този миг на огромна опасност евнухът Василий се обръща към Варда Фока, племенник на император Никифор, дързък воин с исполинска външност, който по време на Йоан Цимисхи сам е правил опит за узурпация. Така както тогава Варда Склир е сломил него, служейки на Йоан Цимисхи, така сега той трябва да победи Склир в името на новия владетел. На практика Варда Фока надвива някогашния си съперник не толкова служейки на легитимния император, колкото като представител на могъщия род Фока. Без да допусне битка при Константинопол, той се отправя към Кесария — твърдината на всички Фока, като така принуждава узурпаторът да се оттегли. Първата битка печели Склир, но на 24 май 979 г. в равнината Панкалия, недалеч от Аморион, Фока успява да победи в личен двубой съперника си, а след това решително да срази и армията му. Склир се отправя в бягство към халифския двор и така завършва продължилата три години първа гражданска война, последвана обаче скоро от нови сериозни размирици.

Няколко години по-късно се стига до разрив между мла-

дия император Василий и неговия влиятелен чичо. По това време Василий вече не е неопитният, нуждаещ се от напътствия младеж, за когото чуждото ръководство не само е необходимо, но и добре дошло. Силата и владетелската му воля вече се проявяват. Опеката, която отначало доброволно е поел, сега му е в тежест. Незадоволената му властническа амбиция и недоволството му от непрекъснатото му оставане на заден план в държавните дела в крайна сметка се превръщат в чувство на омраза, концентрираща се срещу този, на когото дължи не само своята политическа подготовка, а и трона си. Става така, че големият държавник, който е успявал да постигне разбирателство с големите императори воини, се превръща в жертва на младежкия устрем към властта на своя племенник. Виждайки, че изпада в немилост, той по всяка вероятност е подготвил заговор срещу неблагодарния си питомец, влизайки в съюз с Варда Фока и други пълководци. Императорът обаче го изпреварва: той е арестуван като подъл метежник и след конфискуване на огромните му имоти е изпратен в изгнание, където, сломен от жестоката си съдба, скоро умира.

Макар властването на Василий II официално да датира началото си от 976 г., неговото самостоятелно управление започва едва след падането на великия евнух през 985 г.[1] Колко силно е било влиянието на паракимомена и колко дълбока и трайна омразата на императора заради принудителното оставане на заден план; показва фактът, че той се вижда принуден да обяви за невалидни провъзгласените преди отстраняването на чичо му закони, ако впоследствие не са потвърдени от собственоръчния му подпис, защото: „... през времето от началото на нашата власт до свалянето на паракимомена Василий... много неща станаха не по нашата воля, а той определяше и решаваше според своето собствено желание."[2]

---

1 Хронологичното подреждане е според Розен, Болгаробойца и Schlumberger, Epopée byzantine I (1925), 510, на основата на Яхия, чиито данни по същество съвпадат с тези на Скилица, докато Псел погрешно поставя свалянето на паракимомена Василий във времето след смъртта на Варда Фока, следователно около 989 г.

2 Новелата на Василий II от 996 г.: Zepos, Jus I, 270. Още и съобщението на Псел I, 12 (ed. Renauld).

Първото самостоятелно предприето начинание на Василий II е неговият балкански поход от 986 г. Смъртта на Йоан Цимисхи освобождава враговете на империята сякаш от един кошмар. Избухналата след това гражданска война и сериозни размирици във Византия обаче им дават благодатна почва за години напред. И ако набезите на отдалечения халифат на фатимидите от Египет, останал за момент като единствен сериозен враг на империята на изток, можело да бъдат отблъсквани още по периферията, то скованата византийска централна власт причинява много по-тежки последици за развитието на положението на Балканите. В македонската област след смъртта на Йоан Цимисхи избухва въстание под ръководството на четиримата синове на комит Никола, провинциален наместник в Македония[1]. Въстанието придобива внушителни мащаби и се превръща в освободителна война, целеща да откъсне от византийското владичество по-голямата част на Балканския полуостров. При вестта за нагиганото на Балканите детронираният български цар Борис със своя брат Роман бяга от Константинопол, но загива при преминаването на границата. Роман достига целта, но не би могъл да предявява претенции към царската корона, тъй като е скопен от византийците[2]. Водачеството, а по-късно и царската корона се падат на най-младия от синовете на комит Никола — героичния Самуил, тъй като двама-

1 За предисторията на комитопулите не е известно нищо сигурно. Според съвременника на събитията, арменския историк Стефан от Тарон (Асолик), превод Gelzer и Burckhardt (1907) 185, те имат арменски произход. Въпреки N. Adontz, Samuel l'Arménien, 3 и сл., все пак стои въпросът, доколко може да се вярва на данните на арменския историограф, чиито съобщения за Самуил са пълни с очевидни нелепости. Твърденията на Н. П. Благоев, Братята Давид, Мойсей, Аарон и Самуил, Годишник на Соф. унив., Юрид. фак. 37, 14 (1941/1942) 28, че комит Никола е наследник на прабългарина Аспарух и жена му Рипсимия, а майката на комитопули е дъщеря на цар Симеон, са напълно безпочвени. Фантасмагория са и разсъжденията на автора в Теорията за западното българско царство, иб. 16.

2 Несъмнено прав е Runciman, Bulgarian Empire 221, докато Златарски, История I, 2, 647 и Adontz, Samuel l'Arménien 9 и сл., присъединявайки се към измислените разкази на Яхия (ed. Rosen, 20.) и на гореспоменатия арменец Асолик, се опитват да докажат, че Роман е признат като цар. Мнимия цар срещаме отново като комендант на Скопие: през 1004 г. той предава града на византийците, получава титлата патриций и става византийски темен стратег в Абидос. Вж. Skylitzes-Kedren.

та по-големи братя падат в борбата, а третият намира смъртта си по-късно от ръката на Самуил.

Самуил става създател на едно могъщо царство, чийто център първоначално се намира в Преспа, а после в Охрид. Постепенно той обединява под своя скиптър македонската област чак до Солун, древната българска земя между Дунав и Стара планина, както и Тесалия, Епир, част от Албания с Драч и най-накрая също Рашка и Дукля. Разтурената по време на Цимисхи Българска патриаршия празнува при царството на Самуил своето възраждане. След многократна смяна на местоположението тя най-накрая установява седалището си в Охрид, столицата на Самуил, която като нов църковен център на Самуиловото царство трябвало да просъществува столетия. В държавно и религиозно отношение новото царство било исторически свързано с царството на Симеон и Петър и както за своите създатели, така и за византийците то било просто Българското царство. По това време редом до Византия единствено България притежава традициите на царство и на собствена патриаршия. Всички тези традиции Самуил усвоява напълно. В действителност обаче неговата македонска империя съществено се различавала от някогашната империя на българите. По своя състав и характер това е едно ново, своеобразно образувание. Центърът на тежестта е преместен напълно в посока запад и юг, като Македония, периферна област на някогашното старо българско царство, сега представлява неговата действителна сърцевина[1].

---

1 Историята на възникването на държавата на Самуил е оживено дискутиран спорен въпрос. С теорията на Дринов за създадена през 963 г. западнобългарска държава на Шишманидите науката вече не бива да се съобразява. Днес също се противопоставят два различни възгледа. Според едното мнение, че от империята на Симеонидите още през 969 г. при комитопули се е отделила една западна българска държава (Македония), която е имала самостоятелно съществуване заедно с източнобългарската държава (на Дунава); само източната част е била подчинена на Цимисхи, западната е съществувала и понататък и създава ядрото на царството на Самуил. Според другото мнение, което особено подробно се обосновава от D. Anastasievič, L'hypothèse de la Bulgarie Occidentale, Recueil Uspenskij I (1930) 20, никога не е имало подобно разделяне на Източна и Западна България, а Цимисхи е покорил цяла България и едва след въстанието на комитопули от 976 г. страната е освободена и

Неговото завоевателно настъпление най-напред се насочва на юг. Нападения над Серес и Солун са последвани от многократни атаки в Тесалия, които в крайна сметка донасят значителен успех: след продължителна обсада Лариса пада в края на 985 или началото на 986 г. в ръцете на Самуил[1]. Това амбицира император Василий II за ответна офанзива, но първата му среща със Самуил съвсем не е приятна. През т. нар. Траянови врата той навлиза в територията на Сердика. Опитът да завземе града обаче остава неуспешен и отстъпвайки, императорската армия е нападната и разбита (август 986 г.)[2]. След тези събития Самуил може необезпокояван да

се създава нова държава в Македония. Струва ми се, че второто мнение е по-правилно в основните си постановки, но според мен и двете теории изхождат от грешна предпоставка, когато възприемат покоряването на една държава само във формата на същинска окупация на цялата територия. В действителност изворите, както правилно изтъкна Anastasiević, не подкрепят ни най-малко тезата, че редом с източната е съществувала и западна българска държава, а също толкова необоснована, с оглед на изворите, е и тезата за бунт на комитопули от 976 г. Многократно разясняваната податка на Скилица (Kedr. II, 347), която съвсем произволно се поставя в 969 г. и още по-произволно се тълкува като съобщение за избухнало през тази година въстание на комитопули, всъщност е само едно споменаване, включено мимоходом поради събитията (вж. тълкуването още на Runciman, Bulgarian Empire 218 и на Adontz, Samuel L'Arménien 5 и сл.), докато на съответното място Скилица (Kedr. II, 434, 20) ясно казва, че въстанието на комитопули избухва след смъртта на Йоан Цимисхи, т. е. след 976 г. От друга страна обаче, от изворите съвсем ясно произтича, че Цимисхи — както и Светослав — никога не е влизал в Македония (не бива да се отдава значение на единичното съобщение на бъдещия свещеник на Диоклия, според когото Цимисхи е завладял Сърбия, следователно и Македония). Превземането на столицата и свалянето на държавния глава означава покоряване на страната, без да е необходимо територията ѝ да се окупира стъпка по стъпка. Естествено че господството, което се крепи само на подчиняването на центъра, при променени обстоятелства много лесно може да бъде свалено от периферията и точно това се случва след смъртта на Йоан Цимисхи и избухването на вътрешните борби във Византия. По този проблем зае позиция Литаврин, Болгария и Византия 261, без обаче да приложи нови, основателни аргументи по тезата, че „България е продължила съществуването си на Запад". Заключението: „Периодът от 969 до 976 г. в Западна България е време на консолидиране на силите при комитопулите...", е твърдение, което няма никаква опора в изворите, както е видно и от предишните ни бележки.

1 За хронологията вж. P. Lemerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits" de Kékauménos, Mémoires de l'Acad. Royale de Belgique LIV, 1 (1960) 26.

2 Вж. подробните изложения по този повод на П. Мутафчиев, Старият друм през Траянови врата, Списание на Бълг. акад. 55 (1937) 101.

укрепва могъществото си и силно да разширява границите на царството си във всички посоки. Това става възможно, защото във Византия избухва нова, тежка гражданска война.

Окуражени от неуспеха на императора, срещу него се надигат влиятелните във Византия хора. В началото на 987 г. Варда Склир се появява отново на византийска земя, обличайки повторно пурпура. Фока, който заради връзките си с паракимомена Василий е бил понижен в длъжност, отново получава главното командване в Азия и възможността повторно да влезе в битка със своя съименник. Вместо това обаче той се опълчва срещу императора, не забравяйки, че дължи на него отиването си на заден план през последните години, и по примера на своя велик чичо на 15 август 987 г. се провъзгласява за император. Онова, което правело издигането му особено, е фактът, че то е предшествано от голямо събрание на висшите главнокомандващи в армията и на многобройни представители на малоазиатските едри земевладелски магнатски фамилии. Зад узурпатора стояли решително висшите армейски водачи, разгневени от своеволието на младия император, както и едрата земевладелска аристокрация, почувствала се ограничена от него в амбициите си. Със своя някогашен съперник Варда Фока първоначално сключва споразумение: империята трябвало да бъде разделена, като Фока трябвало да получи европейската територия с Константинопол, а Склир — азиатската част. След кратко сътрудничество Варда Фока, усещайки надмощието си, нарежда да бъде арестуван другият претендент за трона и по този начин остава единствен кандидат за него. Цяла Мала Азия пада в ръцете му и в началото на 988 г. той приближава към Константинопол. Едната част от армията му се разполага при Хрисополис, а другата — при Абидос. Срещу столицата е подготвена едновременно офанзива по суша и по море.

Положението на легитимния император е отчаяно. Само външна помощ би могла да го спаси. Василий II осъзнава това навреме и отправя зов за помощ към киевския княз Владимир. През пролетта на 988 г. руска военна сила от 6000 души стъпва на византийска земя и тъкмо тази славна

дружина спасява положението в последния момент. Под личното командване на императора тя нанася унищожително поражение на въстаниците при Хрисополис. Битката при Абидос, в която — най-вероятно след сърдечен инфаркт — Варда Фока намира смъртта си, донася развръзката на 13 април 989 г. Метежното движение е разбито. Ново въстание на Варда Склир завършва с мирно разрешаване на въпроса и сломяване на узурпатора. Варяго-руската дружина остава в услуга на византийците и играе важна роля във византийската армия, попълвана непрестанно от варяги и други нормани[1].

Като награда за спасителната акция киевският княз получава за съпруга родената с императорска кръв Анна, сестра на императора, при условието, че той ще покръсти себе си и своя народ. Това бил огромен компромис — никога до този момент легитимна византийска принцеса не е омъжвана в чужбина. Българският цар Петър трябвало да се задоволи с една Лакапина, Отон II — с роднина на узурпатора Цимисхи, и едва владетелят на младото руско царство получава изключителната чест да се сроди с легитимния императорски двор. Подобна връзка противоречала толкова силно на византийските традиции и така наранявала византийското самочувствие, че в Константинопол се опитват да се отметнат от даденото в критичен момент обещание, веднага след като опасността отминава. За да принуди Константинопол да даде принцесата, на Владимир му се налага да навлезе с войски във византийските владения в Крим и да окупира Херсон (лятото на 989 г.).

Покръстването на киевската държава означавало не само началото на нова ера в развитието на Русия, но и огромна победа за Византия. Византийската сфера на влияние неподозирано много се разширява, най-голямата и многообещаваща славянска държава се поставя под духовното ръководство на Константинопол. Новата руска църква е подчинена

1 За руските нормани (варяги) на византийска служба вж. основното проучване на Василевский, Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе, Труды 176. За английските нормани във Византия също Vasiliev, Annales de l'Inst. Kondakov 9 (1937) 39 и сл.

на патриаршията в Константинопол и в началото се управлява от гръцки, изпратени от Византия митрополити[1]. От този момент насетне за столетия напред културното развитие на Русия остава под силно византийско влияние.

От битката с малоазиатската аристокрация Василий II излиза като победител. След отчаяно съперничество и ожесточени граждански войни всички негови врагове и противници са отстранени. Борбата обаче е продължила дълги години и в това време на горчив опит кредото на императора е претърпяло силни промени. Всички житейски радости, на които в младостта си той се е отдавал с безгранична страст, за него вече са минало. Той става мрачен и подозрителен, не се доверява на никого, не познава вече нито приятелство, нито любов. До края на живота си императорът остава неженен. Живее сам, вглъбен в себе си, така както и сам, отхвърляйки всякакви съвети, управлява и империята си — един самодържец в истинския смисъл на тази дума. Начинът му на живот е като на аскет или като на воин. Дворцовият блясък не го привлича, не обича дори науката и изкуството, макар че е племенник на начетения Константин Багренородни. Напълно противно му било и така ценено във Византия изкуство на реториката. Неговият начин на изразяване бил прост и кратък, а според вижданията на изтъкнатите византийци — некултивиран и груб. Макар и враг на аристокрацията, той не се стремял да спечели благоразположението на народа. Целия си живот той посвещава на засилването на държавното могъщество и на борбата срещу външните и вътрешните врагове на империята[2].

След като политическите стремежи към властта на голе-

---

1 Както посочва E. Honigmann, Studies in Slavic Church History, Byz. 17 (1944/45) 128 и сл., Теофилакт, дотогава митрополит на Севастия, е назначен за първи митрополит на Русия. Основното и резултатно проучване на Honigmann окончателно лиши от почва теориите на N. Baumgarten, Saint Vladimir et la conversion de la Russie, Orient. Christ. 27 (1932) и M. Jugie, Les origines de l'Eglise russe, Echos d'Or. 36 (1937) 257 и сл. и Le schisme byzantin (1941) 172 и сл., които се опитваха да докажат, че Русия е приела християнството от Рим. Силната критика на Honigmann към метода на двамата цитирани автори е напълно основателна.

2 Вж. отличния портрет при Psellos I, 18 и сл. (ed. Renauld), също Zonaras III, 561.

мите във Византия са сломени в кървавата гражданска война, дошъл ред и стопанските надежди на аристокрацията да бъдат пресечени. Още Роман Лакапин разбира колко много вреди на стопанско-социалната структура на византийската държава експанзионистичният устрем на едрите провинциални земевладелци. Но накъде води този устрем в политически аспект, успява да осъзнае едва Василий II след опита, който му донася неговото детство и юношество. Той поема тържествено прокараната от Роман Лакапин антиаристократична аграрна политика не само за да я продължава последователно, а и чувствително да я изостри. Към държавническия подтик, накарал го да се застъпи за запазването на селските и войнишките имоти, се прибавя и личната му омраза срещу магнатските родове, оспорващи му трона на неговите деди. В своя радикализъм той освен всичко друго пренебрегва и повелите на правото и справедливостта. Както в случая с Евстатий Малеин, някогашен другар по оръжие на Варда Фока, от чието гостоприемство той се възползва при завръщането си от един сирийски поход. Невероятното богатство на този кападокийски магнат, неговите обширни имоти и най-вече броят на робите и на крепостните му, които биха могли да образуват военна част от няколко хиляди души, правят на императора такова впечатление, че той отправя към своя домакин покана да отиде в Константинопол и там го задържа като почетен пленник. Имотите са отнети в полза на държавата.

Родовете на Фока и Малеин Василий II ясно определя в своята новела от 996 г.[1] като най-изтъкнатите представители на станалата свръхсилна селска аристокрация. Най-важното положение, което неговата новела прибавя към по-старото законодателство, е отмяната на четиридесетгодишното погасяване по давност, след чието изтичане според по-раншните правила изчезвали всякакви претенции към връщането на незаконно придобитите имоти. Новелата на Василий II изтъква, че благодарение на силната влиятелност, на богатите им се удава да преминат без обезщетения срока за погасява-

1 Zepos, Jus I, 262 и сл. Dölger, Reg. 783.

не на давност и да си осигурят стабилно противозаконно придобития имот. Затова императорът заповядва всякакви придобивки на богатите от бедните, попадащи в периода след първия закон на Роман Лакапин, касаещ тези проблеми, да бъдат реституирани на някогашните си собственици без каквото и да било съобразяване с давност и без всякакви обезщетения. По отношение на фиска обаче според Василий II не съществува никаква давност — правото на държавата на вечна собственост се простира назад чак до времето на Августите!

В тази новела Василий II се стреми да ограничи и разрастването на църковния имот за сметка на селските земи. Възникналите в селата посредством дарения на жителите общежития с малък брой монаси трябвало да се определят не като манастири, а като молитвени домове и да бъдат подчинени на селската община, без да плащат данъци на епископа. Поголемите общежития за сметка на това, наброяващи осем и повече монаси, остават на подчинение на епископа, но без да им се разрешава да придобиват нови земи. Това нареждане на Василий кореспондира също с една по-стара заповед на неговия прадядо Роман Лакапин. И напротив, той избягва всякакъв намек за по-радикалния закон на Никифор Фока, отменен от Йоан Цимисхи[1].

Василий II се противопоставя с все по-нарастваща острота на богатите. Само няколко години след като отменя правото на погасяване по давност, той ги натоварва със задължението да плащат алеленгион, т. е. да компенсират непостъпилите данъчни плащания на селяните[2]. По този начин бремето на системата на алеленгион, което до този момент — по принципа на солидарното данъчно плащане от страна на селската община — се носи от съседите на неиздължилия се данъкоплатец, се пренася едностранно върху едрата поземлена собственост. Тази решителна мярка подействала двупосочно: тя нанася на богатите нов, тежък удар и дава

1 Приписваният на Василий II хрисовул, датиран на 4 април 988 г., който отново отменя този закон на Никифор Фока и показва съвсем дружелюбна към манастирите тенденция, напълно противоположна на новелата от 996 г., трудно може да бъде приет като оригинален. Вж. Dölger, Reg. 772.

2 Skylitzes-Kedren, II, 456, 3 (за 1002 г.). Вж. също Zonaras III, 561, 1.

по-голяма сигурност на фиска за приходите от алеленгиона. Защото плащането на данъци за запустели съседски имоти се оказвало често пъти непосилна задача за много от селяните и ги принуждавало да се изселват, което пък нанасяло само нови вреди на държавата[1]. Протестите на богатите не смущават Василий II, макар че лично патриарх Сергий ги подкрепял. Той бил твърдо решен да пречупи надмощието на аристокрацията, срещу което предците му безрезултатно са се борили.

Със същата енергичност веднага след потушаването на гражданската война той се заема с борбата срещу външните врагове. Несравнимо най-опасният от всички противници е цар Самуил. Битката с него се превръща в главна задача, а унищожаването на царството му — в цел на живота на Василий II. Срещу могъщото македонско царство той вероятно е търсил подкрепата на владетелите на другите балкански страни и вероятно е предприел контакти с княз Иван Владимир от Диоклия. Сръбски пратеници, по всяка вероятност от Диоклия, след дълги перипетии по море пристигат през 992 г. във Византия[2]. Императора те срещат вече на бойното поле. Защото още през пролетта на 991 г. Василий II поема за Македония и там в продължение на дълги години ръководи войната срещу Самуил.

Усложнения на изток го принуждават да прекъсне борбата в Македония. Фатимидите нахлуват в Сирия и нанасят тежко поражение на императорския комендант от Антиохия през 994 г. при Оронт, след което Алепо е обсаден и самата Антиохия изглежда застрашена. От тук нататък съдбата на Византийската империя е да води война едновременно на

---

1 За това вж. Traktat Ashburner, параграфи 12 и 14 (издание на Dölger, Finanzverwaltung, S. 119).

2 Съобщение по този повод се съдържа в грамотата на Лаврата от септември 993 г.: Rouillard-Collomp, Actes de Lavra I (1937) Nr. 12. Също и G. Ostrogorskij, Serbskoe posol'stvo k imperatoru Vasiliju II, Glas Srpske Akad. Nauka 193 (1949) 15 и сл. и Une ambassade serbe auprès de l'empereur Basile II, Byz. 19 (1949) 187 (съкратено издание). Вж. също Дуйчев, Проучвания 27. Dj. Sp. Radojičić, Srpsko Zagorje, das spätere Raszien, Südost-Forsch. 17 (1957) 276 и сл. излага предположението, че това пратеничество идва от Рашката област, тъй като грамотата определя пратениците като сърби. Но византийците определят Диоклия (Зета) като Сърбия, а жителите ѝ като сърби. За тази епоха вж. предимно Skylitzes-Kedr. II, 515, 8; 526, 14, 15; 543, 13; 544, 5, 8.

два фронта. При всеки опит да избегне тази своя съдба тя понасяла тежки загуби. За Василий II балканският проблем стои също така на първо място, както за Никифор Фока някога — сирийският. Той обаче не повтаря грешката на своя велик тъст, който заради битката на изток изпуска от погледа си задачите на Балканите. През 995 г. той лично се появява пред стените на Алепо, отблъсква изненадания враг и завзема Рафанеа и Емеса. Няколко години по-късно той отново се отправя към Сирия, за да се хвърли отново в борбата срещу фатимидите, след ново поражение на дукса на Антиохия, спасявайки положението. Опитът му да завземе Триполи и този път се проваля. След възстановяване на позициите в Сирия той се отправя към Кавказката област, за да уреди отношенията в Армения и Иверия.

От отсъствието на императора се възползва Самуил, който предприема военен поход срещу Гърция и прониква чак до Пелопонес. По обратния път обаче той е изненадан от способния византийски военачалник Никифор Уран и разбит, като сам получава рана в битката и с огромни усилия се спасява от гибел (997). Но въпреки това поражение Самуил продължава амбициозните си начинания: към следващите години се причислява завземането на Драч и анексирането на Рашка и Диоклия[1]. Съюзът с Византия не помага особено много на княз Владимир. Неговата земя е присъединена към царството на Самуил, той самият първоначално е отведен като пленник, а по-късно оженен за една от дъщерите на могъщия цар и отново е възстановен на трона на Диоклия като негов васал.

Едва когато през 1001 г. след връщането си от Азия Василий II отново се появява на Балканите, започва голямата византийска антиофанзива, ръководена лично от императора по стриктно премислен план, която безмилостно пресича живота на врага. Най-напред Василий атакува областта на Сердика и покорява околните укрепления. По този начин Самуил е откъснат от древните български земи по Дунава, а някогашните български столици Плиска и Вели-

1 По спорния въпрос за хронологията вж. моите бележки в цитираната погоре статия.

ки Преслав, както и Малък Преслав са окупирани от императорските военачалници. След това Василий II навлиза в Македония, Беройя се предава, Сервиа е щурмувана и превзета и така е спечелен достъп до Северна Гърция. Бързо е установена византийска власт в Тесалия, Василий отново отива в Македония и завзема след сурова битка силно укрепения град Воден. Следващият му удар е Видин, най-важното дунавско укрепление, което той сломява след осеммесечна обсада, без да се смути от хитрия обходен маньовър на Самуил — завземането и плячкосването на Адрианопол. От Видин императорът се отправя с бърз марш на юг. При Вардар, недалеч от Скопие, той извоюва решителна победа над войските на Самуил, след която Скопие му отваря вратите си (1004)[1]. Със завземането на Скопие, от една страна, и на Воден — от друга, ядрото на Самуиловите земи е притиснато. След четиригодишна безспирна борба, в която Византия върви от победа към победа, противникът завзема повече от половината от неговата територия. Едва тогава Василий се решава да прекрати за известно време действията си и се оттегля за през зимата през Филипопол към Константинопол. Както свидетелства един от съвременниците, „Василий II не води войните, така както го правят повечето императори, които потеглят към бойното поле напролет, а в късно лято се връщат у дома; за него моментът на завръщането настъпва тогава, когато целта е постигната — целта, към която се стреми[2].

На практика изходът от войната вече е несъмнен. Византийската държава, опираща се на вековни традиции, още веднъж доказва своето превъзходство. С византийското военно изкуство, с армейската организация и техническите бойни средства на древната империя дори и дръзкият цар не може да се мери. Неговите пълководци и наместници започват да го изоставят; през 1005 г. пада Драч, минавайки в

1 Без достатъчно основание Adontz, Samuel l'Arménien 24 и сл., поставя под съмнение похода срещу Видин, както и битката при Вардар. Останалите му заключения също показват преувеличен скептицизъм относно данните на Скилица и преувеличено доверие в надеждността на ориенталските извори.
2 Psellos I, 20 (Renauld).

ръцете на императора заради предателство. Унищожителният удар обаче идва чак през юли 1014 г., след дълги битки, за чийто развой до нас е достигнала оскъдна информация. В една теснина на планината Беласица, т. нар. Клидион, в горната част на р. Струма, войските на Самуил са обградени. Царят успява да се оттегли към Прилеп, но една голяма част от неговите войски намират смъртта си, а още по-голяма — са взети в плен. Победата си Василий Българоубиец празнува по изключително жесток начин. Пленените, които по всяка вероятност са били на брой около 14 000 души[1], са ослепени, като на всеки сто човека е оставен по един едноок за водач, който да им показва пътя към царя в Прилеп. Виждайки това страшно зрелище да приближава, Самуил пада в безсъзнание. Два дни по-късно смелият цар умира (6 октомври 1014 г.).

Царството му успява да просъществува само няколко години. Вътрешни размирици се оказват добре дошли за завоевателя. Синът и наследникът на Самуил — Гаврил Радомир, още през 1015 г. е убит от своя братовчед Иван Владислав. Съдбата на царя споделят и съпругата му, както и неговият зет Иван Владимир от Диоклия. Поробването на страната напредвало последователно, докато смъртта на Иван Владислав, който пада през февруари 1018 г. при едно нападение над Драч, слага край на борбата. Василий тържествено влиза в Охрид, приемайки клетвите за вярност на царската вдовица и останалите живи представители на царския род. Императорът постига целта си — непокорната страна, борбата срещу която той започва преди повече от три десетилетия, лежи в краката на шейсетгодишния владетел и е присъединена към неговата империя. Целият Балкански полуостров отново се намира под византийския скиптър — за първи път след славянското завземане на земите. След като прекосява поробената страна и установява властта си навсякъде, Василий прави посещение на древната Атина.

1 Така е според Kekaumenos (ed. Василевский-Jernstedt) 18; според Skylitzes-Kedren II, 485: 15 000. Въпреки това съвпадение в двата независими помежду си извора цифрата е доста преувеличена, както изтъкна още Й. Иванов, Беласишката битка 29 юли 1014 г., Известия на истор. друж. 3 (1911) 12, бел. 1.

Предизвиканият от голямата победа възторг намира своя внушителен израз в свещения час, който окиченият с победи император прекарва в Партенона, по онова време — църква на Божията майка.

Колкото жесток и безмилостен бил начинът, по който Василий Българоубиец водел битката на бойното поле, толкова сдържана и благоразумна е политиката, която той повежда спрямо завладените земи. Съобразявайки се с взаимоотношенията и обичаите в поробената страна, той оставя новите си поданици да плащат данъците си не в пари, а в натура, за разлика от населението в стопански по-развитите имперски части. Охридската патриаршия се преобразува в архиепископия, която обаче остава автокефална и запазва чувствителни привилегии, като в нейно подчинение остават всички епархии, принадлежали някога към царството на Самуил. Практически самостоятелността на Охридската архиепископия означавала, че с цялата си прилежаща територия, макар и да не е подчинена на константинополския патриарх, тя е във властта на императора, тъй като той запазва правото си да провъзгласява охридски архиепископ[1]. Това уреждане на въпроса — едно наистина велико постижение на императорската политика — осигурява на Византия контрол върху църквите на южнославянските народи, но в същото време предотвратява по-нататъшното разширение на и без това доста разрасналата се територия на влияние на константинополския патриарх, като заедно с това подчертава по подобаващ начин изключителните права на охридския църковен център, чиито автокефални архиепископи заемат в гръцката църковна йерархия значително по-висш ранг в сравнение с останалите, подчинени на патриаршията в Константинопол църковни водачи.

Като съставна част от Византийската империя, новозавладяната територия получава разделяне по теми, така както

---

1 Фактът, че охридският архиепископ се избира не от местните епископи, а от императора, показах в Jugosl. Istor. Časopis 1 (1935) 516, противно на Златарски, История II, 17. Вж. също добрите заключения на B. Granić, Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien, Byz. 12 (1937) 215.

това става в цялата византийска земя[1]. Страните в ядрото на някогашното царство на Самуил са обединени в темата България, която с оглед на своето важно значение носи наименованието катепанат, а после и дукат. Центърът ѝ се намирал в Скопие[2]. Българските земи по долното течение на Дунав образували темата Паристрион (или Подунавие), чийто

---

1 Неустойчива е тезата на Златарски, История II, 1 и S. K. 4 (1931) 49, според която държавата на Самуил е останала неразчленена при византийското господство и е представлявала една-единствена административна единица. Вж. F. Dölger, BZ 31 (1931) 443. Това, че земите на бившето Самуилово царство се разпадат в няколко теми, стои извън всякакво съмнение; как обаче е изглеждало в детайли темното разделение, е труден въпрос, който изисква допълнителни проучвания. По проблема вж. все още важното, макар и нуждаещо се от известни поправки съчинение на Скабаланович, Виз. государство 226; П. Мутафчиев, Съдбините на средновековния Дръстър, Сборник Силистра и Добруджа I (1927) 158. Особено внимание отделя на този въпрос N. Banescu в многобройни специални проучвания, а напоследък и в самостоятелно издание, в което обобщава резултатите от своите изследвания и внася известни допълнения: Les duchéc byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946 (този труд, до който нямах достъп при преработката на първите две издания, както и при френското и английското издание на тази книга, междувременно ми беше предоставен благодарение на любезността на автора). Вж. също Kyriakides, Βυζ. Μελεται 144 и сл., който допуска, че споменаването на стратег в определен град означава, че този град е център на тема. Ето защо неговата карта на Балканския полуостров по времето на Василий II гъмжи от мънички теми, някои от които са възникнали покъсно, а други изобщо никога не са съществували. Този проблем подробно се разяснява от Литаврин, Болгария и Византия 250.

2 Разпространен, но погрешен е възгледът, че седалището на темния стратег най-напред се е намирало в Охрид и едва по-късно се премества в Скопие, в Сердика и накрая отново в Скопие: така е според Скабаланович-Златарски, История II, 14, Мутафчиев, BZ 26 (1926) 251 и др. Когато в хода на завладяването на държавата на Самуил Василий II назначава патрикий Евстатий Дафномилис като αρχων της πολεως в Охрид (Skylitzes II, 468, 14), то това означава само, че го обявява за комендант на гр. Охрид, а не за стратег на тема България и в действителност скоро след това Евстатий е повишен в длъжност като стратег на темата Драч (ib. 474, 3). За разлика от това патрикий Давид Ареянитис е назначен като στρατηγος αυτοκρατωρ в Скопие и е обявен за κατεπανω Βουλγαριας (съвсем ясно се казва в: Prokić. Zusätze №41 към Skylitzes II, 468,1). Когато по-късно около 1067 г. Роман Диоген се явява като дук на Сердика (Attaleiotes 97, 16; Skylitzes II, 663, 12;Zonaras III, 648, 8), това не означава, че седалището на темния стратег на България сега се е преместило от Скопие в Сердика, а е доказателство, че областта на Сердика е превърната в обособена тема, следователно тогава вече е започнало разпадането на първоначалните теми и създаването на нови темни единици, като седалището на темния стратег на България, както сочат и многобройните изворови данни, както и преди си остава в Скопие. Това изтъква също Banesku, Duchés byzantins 121 и сл.

център става дунавският град Силистра, и която по-късно също е издигната в катепанат и после в дукат. По всяка вероятност граничната област по Дунав и Сава също е била организирана като тема със средище в Сирмиум[1]. Адриатическото крайбрежие със Задар (Зара) на север и Дубровник (Рагуза) на юг представлявало както преди темата Далмация. За сметка на това земите на Диоклия, Захумлия, Рашка и Босна не са организирани като теми, а в много по-голяма степен, така както и Хърватско, били подчинени на своя местен княз и по този начин не представлявали провинции, а васални земи във Византийската империя[2]. Областта

---

1 Това се прие още от Скабаланович, Виз. Государство 228, а след него и от Мутафчиев, Сборник Силистра и Добруджа I (1927) 159 и История II, 1. Към тази теза клони и Литаврин, Болгария и Византия 273. Противно на това Banesku, Duchés byzantins 24 и сл., отхвърля тази концепция съвсем уверено. Той е съвсем прав, когато посочва, че за тази тема Скабаланович приема много изворови данни, които в действителност се отнасят за темата Паристрион. Остава обаче съобщението на Skylitzes (Kedr. II, 476, 24), че след убийството на Сермон, комендант на Самуил в Сирмиум, на Константин Диоген е поверено управлението на новозавладяната област (αρχειν εταχθη της νεοκτητου χωρας), което във всички случаи означава, че той е назначен не само за комендант на гр. Сирмиум, но и за губернатор на прилежащата област. Трудно е да си представим, че темата България се е разпростирала, както приема Banesku, от Южна Македония до Дунав и Сава. През XII век според Н. Хониат (стр. 133, 9), областта на Браничево и Белград, а според Кинам (стр. 124, 20) областта на Браничево и Ниш е представлявала обособена тема. Неин дук е станалият по-късно император Андроник Комнин.

2 Това показват данните на свещеника от Диоклия (изд.Šišić, 346), тъй като освен княз Стефан Войслав (Доброслав) от Диоклия, който през 30-те и 40-те години на XI век участва във войната с византийците, той цитира също и жупана на Рашка, бана на Босна и князете на Захумлия, които византийският император успява да привърже с богати подаръци като съюзници срещу бунтуващите се князе на Диоклия. При наличието на тези ясни и разбираеми данни трудно могат да се обяснят двата печата, публикувани неотдавна: единият цитира антипатос патрикиос Константин, дук Θεσσαλονικης, Βουλγαριας και Σερβας (изд. I. Swiencickyj, Byzantinische Bleisiegel in der Sammlung von Lwow, Сборник Ников [1940] 439), а другият — Константин Диоген, стратег Σερβιας (ed. V. Laurent, Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, REB 15/1957/190). Не е лесно да се разреши загадката, която поставиха двата надписа върху печатите, и аз не вярвам, че тя вече е решена от заключенията на ерудирания издател на втория печат. V. Laurent, цит. съч. 185 (вж. още Le thème byzantin de Serbie, Balcania 6 [1943] 35 и сл.), именно на основата на тези печати съвсем уверено защитава тезата, че след покоряването на държавата на Самуил макар и за кратко време е съществувала тема Сърбия, но той не успява да определи по задоволителен начин нито територията на тази тема, нито времето, по което Константин Диоген би трябвало

южно от Скадарското езеро принадлежала както и преди към дуката Драч, представляващ стратегически най-важния опорен пункт на Византийската империя в Адриатика, както и издигнатата в дукат тема Солун е най-важната крепост на Егейско море.

Спечелването отново на Балканския полуостров има изключително важно значение и във вътрешнополитически аспект. Съвсем не е случайност това, че завоеванията на малоазиатския магнат Никифор Фока засягат азиатската територия, докато Василий II — големият противник на малоазиатската провинциална аристокрация, насочва главното си внимание към европейската имперска част. От момента, в който територията на империята отново достига Дунав и Адриатика, приключва първенстващото значение, което Мала Азия е имала за Византия през изтеклите столетия[1].

Василий II обаче не остава чужд за задачите, изникващи пред империята в Азия. През последните си години той развива дейност на другия край на византийската орбита, в Кавказката област. След смъртта на Гагик I (990-1020), при

да я е управлявал. В противоречие със споменатите данни на свещеника от Диоклия, които той отхвърля твърде лесно, Laurent, изглежда, причислява към тази тема Рашката област и Захумлия (дали и Диоклия, не ми стана ясно, както впрочем липсва яснота и на представите му за географията и историята на южнославянските държави от този период). Той се опира на една неоригинална грамота на Литовид, мним стратег на Захумлия и Сърбия, която даде повод още на Скабаланович, Виз. государство 219, да приеме съществуването на тема Сърбия или Захумлия (за съжаление аз следвах тази теза в първото издание на тази книга, но още във второто посочих нейната нестабилност). Константин Диоген, комуто Laurent упорито приписва двата печата, е добре позната от изворите личност (основните данни за неговия живот обобщи още Banescu, Duchés byzantins 121 и сл.). Знаем, че през 1015 г. той е обявен за стратег на Солун (Skyl.-Kedr. II, 461, 16; той изпълнява тази служба и през 1017 г.: ib. 466, 7), след убийството на Сермон 1019 г. той поема управлението на областта Сирмиум (ib. 476, 24; вж. предходната бележка), през 1026 г. е обявен за дук на България (ib. 483, 21), а през 1030 г. е отзован от Сирмиум и назначен за дук на Солун (ib. 487, 18). Не знаем нищо за това, че е бил стратег на Сърбия. Още през 1031 г. обаче става монах (ib. 497, 8: през 6539 г., инд. 14). Изглежда Laurent приема, че той поема управлението на тема Сърбия в периода, когато е дук на България и на Солун (следователно за краткия период от 1030-1031 г. ?), но това обяснение не дава отговор защо тогава в издадения от него печат не се споменават двата дуката.

1 Вж. богатите на идеи разработки на Neumann, Weltstellung 62.

когото царството на Багратидите преживява своя най-голям разцвет, в Армения избухват размирици. Това дава на императора възможност за успешно нападение: областта на Васпуркан, както и една част от Иверия са присъединени към Византия, арменското кралство на Ани трябвало до живот да остане на крал Йоан Самбат, син и наследник на Гагик, след което обаче същото да премине в ръцете на византийския император. Като резултат от славните завоевания на трите последни управления, в Азия една до друга се подреждали новите теми, простиращи се в дъга далеч на юг и изток зад някогашната византийска територия: Антиохия, Телух, т. нар. Ефратски градове (по-късно Едеса), Мелитена, включително и някогашната темна област Месопотамия, темата Тарон и по-нататък новозавладените провинции Васпуркан, Иверия и Теодосиополис. Докато старите малоазийски теми губят от авторитета си, новите провинции като гранични области придобиват голямо значение и се определят, както Антиохия, а по-късно и Месопотамия, като дукати, или както Едеса и армено-иверските провинции — като катепанати[1].

Преди своята смърт неуморимият император хвърля погледа си и на запад. Византийските позиции в долна Италия, които след Отон Велики изглеждат разклатени поради напредването на германската империя, укрепват след нещастния за Отон II изход от битката с арабите. Идеята за римско обновяване при младия император Отон III, син на византийката Теофано, довежда до задълбочаване на византийското влияние върху западната империя. Чрез окрупняване на цялостната византийска собственост в Италия в общ катепанат позициите на византийската мощ добиват и организационно по-здрава основа[2]. Способният катепанат Василий извоюва многократни победи над враговете на Византийската империя. Опирайки се на тези успехи, Василий II подготвя голям поход срещу арабите в Сицилия. Но на 15 декември 1025 г. той умира. След себе си обаче оставя една империя, простираща се от планините на Армения до Адриатика и от Ефрат

1 Вж. Скабаланович, Виз. государство 193.
2 Gay, Italie 343 и сл.

до Дунав. Едно голямо славянско царство вече е присъединено към владенията му, а друго, още по-голямо, е под неговото духовно влияние.

Един летописец от XIII столетие определя Ираклий и Василий II като най-значимите императори на Византия[1]. Техните две имена — действително най-великите във византийската история, въплъщават героичната епоха на Византия, в чието начало стои единият от двамата големи владетели, а в края ѝ — другият.

1 Mich. Choniates II, 354 (ed. Lambros).

V

ГОСПОДСТВО НА СТОЛИЧНАТА ЧИНОВНИЧЕСКА АРИСТОКРАЦИЯ (1025 — 1081)

Извори

На първо място ще спомена „Хронография" на Михаил (Константин) Псел[1] (роден 1018 г.). Псел е не само най-великият и прозорлив учен на своето време, но и човек на изкуството. Неговата „Хронография" е най-забележителното мемоарно произведение на Средновековието, несравнимо със своята духовитост, с живото описание, с възможностите за психологични въведения и с лесно запомнящите се, художествено завършени образи. Като държавник, изпълняващ ръководни функции, Псел не само непосредствено наблюдава историята на своето време, но и сам я създава. Това обяснява и партийността на неговото изложение, което премълчава някои събития, а други изопачава. Произведението се състои от две части. Първата част е издадена под влиянието на близък приятел, вероятно Константин Лихуд, около 1059-1063 г. и описва времето от Василий II до абдикацията на Исак Комнин. Изложението, което в частта си за Василий II е много кратко, става все по-подробно с всяко следващо царуване, особено от времето на Михаил V (1041-1042), когато Псел влиза в императорския двор като императорски секретар. Втората част обхваща времето на Дука (1059-1078) и е написана още при Михаил VII, което намира отражение в силно тенденциозния характер на текста. Важно историческо значение имат още и многобройните писма, речи и текстове по различни поводи на Псел[2]. Важни, с оглед ду-

1 Ново издание с френски превод E. Renauld, Michel Psellos Chronographie, 2 тома, Paris 1926, 1928. Към него поправките на H. Grégoire, Byz. 2, 550 и 4, 716 и сл. и J. Sykutris, BZ 27, 99 и сл. и 29, 40 и сл. Английски превод на E. R. A. Sewter, London 1953.

2 E. Kurtz-F. Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, I-II, Mailand 1936, 1941, в първия том предлагат сбирка от речите и текстовете, съчинявани по различни

ховната история на XI век, са писмата на Йоан Мавропус, митрополит от Евхита[1].

На много високо равнище стои и историческото съчинение на Михаил Аталиат, който заема престижна длъжност в двора и пише за историята от 1034 до 1079 г. като непосредствен свидетел[2]. Докато Псел е представител на чиновническата прослойка, Аталиат е съмишленик на военната феодална аристокрация. Той посвещава съчинението си на Никифор Вотаниат (1078-1081). Неговото издигане започва при Роман Диоген (1068-1071), поради което изложението до този период е по-богато, но затова пък субективно. Голяма стойност притежава заключителната част на цитираната по-горе Хроника на Йоан Скилица, която стига до издигането на трона на Исак Комнин. Към нея се включва и написаното от неизвестен автор продължение за периода от 1057 до 1079 г., което по същество изхожда от Аталиат, в някои случаи ползва и Псел, но понякога, например при описанието на славянското въстание от 1072 г., е напълно независимо от тези първоизточници. Хроника на Йоан Зонара в някои свои части черпи информация от Скилица и от Псел, в по-малка степен и от Аталиат. Зонара използва и добър, непознат днес извор, който, наред със самостоятелната му интерпретация на първоизточниците, увеличава стойността на хрониката[3].

Много интересен извор за византийската, а също и за

поводи, сред които голям брой неизвестни досега съчинения, а във втория том са включени 273 писма на Псел, от които само 60 бяха публикувани порано. Вж. също F. Drexl, Nachträge zur Ausgabe der Psellosbriefe von Kurtz-Drexl, BZ 41 (1941) 309 и Index nominum zu den von Sathas, Boissonade Hase, Ruelle und Tafel edierten Psellosbriefen, ib. 299 и сл.

1 Изд. P. de Lagarde, Göttingen 1882. Следващо документиране от J. M. Hussey, The Writings of John Mauropous: A Bibliographical Note, BZ 44 (1951) 278 и сл. За оценка на този важен мъж вж. от същия автор: Church and Learning 39 и сл., 52 и сл.; The canons of John Mauropous, Journ. of Rom. Stud. 37 (1947) 70 и сл.; The Byzantine Empire in the Eleventh Century, Transact. of the Roy. Hist. Society 32 (1950) 84 и сл.

2 Превод на френски (до 1056 г.) прави H. Grégoire, Byz. 28 (1958) 325-362.

3 Как се отнасят Скилица и Зонара към отделните си първоизточници, показват изложенията за тази епоха на Скабаланович, Виз. государство с. XIII и XVIII. За отношението на Зонара към Псел вж. също O. Lampsides, Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὡς πηγὴ τῆς „Ἐπιτομῆς" τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ, ΕΕΒΣ 19 (1949) 170 и сл.

балканската история е създаденият между 1075 и 1078 г. т. нар. Стратегикон на Кекавмен. Съставителят, пълководец от благороднически византийски род, разказва изключително живо за своя опит, правейки различни заключения и поучения. Неговите спонтанни, житейски правдиви описания, почиващи на конкретно познаване на описваните събития и отношения, дават важна информация за политическата и културната история на епохата. В Московския ръкопис, единствения, от който познаваме съчинението, следва и кратък текст, несъмнено излязъл изпод перото на същия автор, със съвети към един император[1].

Богат материал за съдебната система, административната практика, данъчната система и аграрните отношения съдържа т. нар. Пира, сборник от съдебни решения на магистър Евстатий Ромеос, за които вероятно се е погрижил някой от служителите при високопоставения съдия след 1034 г.[2] Познатият отскоро Кадастър на Тива, който разказва за втората половина на XI век, прилича на трактата Ашбърнър за византийското данъчно управление и хвърля светлина върху

---

1 Изд. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, Cecaumeni strategicon et incerti sriptoris de officiis regiis libellus, Petropoli 1896. Частично издание с руски превод и ценен коментар В. Василевский, Советы и рассказы византийского боярина XI в., ЖМНП 215 (1881) 242-299, 216 (1881) 102-171, 316-357. Немски превод с добро въведение: H.-G. Beck, Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos, in: Byzantinische Geschichtsschreiber V, Graz-Wien-Köln 1956. Тезата на G. Buckler, Authorship of the Strategikon of Cecaumenus, BZ 36 (1936) 7 и сл. и Can Cecaumenus be the author of the Strategikon, Byzantion 13 (1938) 139 и сл., че съставител на двата текста е известният византийски пълководец Катакалон Кекавмен, се посреща доста скептично. Вж. N. Banescu, A propos de Kekaumenos, Byz. 13 (1938) 129 и сл. (вж. също Autour de Kekaumenos, REB 6 [1948] 191 и сл.). P. Orgels, Kekaumenos et la guerre pétchénègue, ib. 402 и сл. , M. Gyóni, L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine, Revue d'histoire comparée 23 (1945) 96-180. За разлика от тях H.-G. Beck се застъпва за предложената от Buckler идентификация, а и Moravcsik, който първоначално беше доста скептичен (Byzantinoturcica I, 112, 201), вече се съгласява с нея. Най-новият труд на P. Lemerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits" de Kékauménos, Mémoires de l'Acad. Royale de Belgique LIV, 1 (1960) 37 и сл., все пак запазва скептицизма, според мен с право. Скептична е и статията на J. Karayannopulos, Zur Frage der Autorschaft am Strategikon des Kekaumenos, BZ 54 (1961) 257 и сл. За времето на възникване на текста вж. Lemerle, цит. съч. стр. 20, също и Г. Г. Литаврин, Был ли Кекавмен, автор „Стратегикона", феодалом? византийские очерки, Москва 1961, 217.

2 Zepos, Jus IV, 1-260.

промените, настъпили във византийското село през този период[1]. Изключително интересен за социалната история документ е също така публикуваното през 1059 г. Завещание на протоспатарий на Хрисотриклиний Евстатий Войла[2].

Най-богатата информация за вътрешното развитие на империята получаваме от грамотите, съхранявани предимно в църковните архиви, които откриваме в големи количества след втората половина на XI век (за разлика от малкия брой за предходните епохи)[3].

Централното църковно-историческо събитие на епохата — църковното разделение от 1054 г., се отминава с пълно мълчание от съвременната византийска историопис. Най-важното западноевропейско съобщение, което е в основата и на по-нататъшните латински сведения за проблема, очевидно е публикуваното от кардинал Хумберт

---

1 Изд. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, Paris-Athen 1959.

2 Изд. В. Н. Бенешевич, Завещание византийского боярина XI в., ЖМНП 9 (1907) 219. Англ. превод: Sp. Vryonis, The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas, DOP 11 (1957) 263 и сл. Съкратен руски превод: М. В. Левченко в Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва 1951, 169. Поправки към текста: Р. М. Бартакиян, ВВ 19 (1961) 26 и сл.

3 Най-важните публикации, също и за следващите векове, са: Miklosich-Müller. — Actes de l'Athos; Zachariae, Jus III = Zepos Jus I; Акты русского на св. Афоне монастиря св. великомученика Пантелеймона, Киев 1873; Т. Флоринский, Афонские акты, Санкт Петербург 1880; Ph. Meyer, Haupturkunden zur Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894; W. Regel, Χρυσοβουλλα και γραμματα της εν τω 'Αγιω Ορει Αθω ιερας και σεβασμιας μονης του Βατοπεδιου, St. Petersburg 1898; M. Gudas, Βυζαντιακα εγγραφα της εν Αθω ιερας μονης του Βατοπεδιου, ΕΕΒΣ (1927) 211-248; Ch. Ktenas, Χρυσοβουλλοι λογοι της εν Αθωιερας μονης του Δοχειαριου ib. 285-311; N. Bees, Σερβικα και Βυζαντιακα γραμματα Μετεωρου, Βυζαντις 2 (1911/12) 1-100; Th. Ouspensky et V. Bénéchévitch, Actes de Vazélon, Leningrad 1927; A. Solovjev-V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Belgrad 1936; V. Mošin, Akti iz svetogorskih arhiva, Spomenik 91 (1939); V. Mošin-A. Sovre, Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana 1948; G. Rouillard et P. Collomp, Actes de Lavra I (897-1178), Paris 1937; P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1945; F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948; F. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., N. F. 28, München 1949; A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955. Към публикациите на Rouillard-Collomp и Lemerle и към голямата документална сбирка на Dölger са приложени албуми с репродукции на грамоти и почести.

Commemoratio[1]. По-богати данни предлага и кореспонденцията на съвременните гръцки и латински църковни предстоятели, по-специално двете писма на Михаил Керуларий до Петър от Антиохия и отговорът на Петър от Антиохия[2], писмата на Лъв IX до император Константин IX, до Михаил Керуларий и Лъв Охридски и до Петър от Антиохия[3]. Както доказа А. Михел, посочените папски писма и по-специално богатата полемика, насочена към М. Керуларий, са излезли изпод перото на кардинал Хумберт[4]. Същият учен публикува и един трактат на Хумберт за Светия Дух, както и цяла поредица теологични текстове от онова време, сред които богатата Паноплия на Михаил Керуларий[5].

1. Разпадане на средновековната византийска държава

Обща литература: Bury, Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos, English Historical Review 4 (1889) 41-64, 251-285 (= Selected Essays [1930] 126-214). — Schlumberger, Epopée byzantine III. — Скабаланович, Виз. государство. — Neumann, Weltstellung. — W. Fischer, Studien zur byzantinischen Geschichte des 11. Jahrhunderts, Progr. Plauen 1883. — H. Mädler, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komneos, Progr. Plauen 1894. — Василевский, Печенеги. — Fuchs, Höhere Schulen. — Hussey, Church and Learning. — Chr. Zervos, Michel Psellos, Paris 1920 (виж литературата за Псел.). — Ostrogorsky, Féodalité. — Glykatzi-Ahrweiler, Recherches. — Bréhier, Le schisme oriental du XIe siècle, Paris 1899. — Същият автор, The Greek Church: its Relations with the West up to 1054, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 246-273. — Norden, Papsttum

1 C. Will, Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graecae et latinae saec. XI composita extant, Leipzig и Marburg 1861, с. 150-152.

2 Ibid. 172-204.

3 Ibid. 85-89; 65-85; 89-92; 168-171.

4 Michel, Kerullarios I, 44.

5 Michel, Kerullarios I, 76 и сл. и II, 41. Оригиналността на Паноплия се оспорва: V. Laurent, Echos d'Orient 31 (1932) 105 и сл. и M. Jugie, Byz. 8 (1933) 323 и сл. искаха да открият в нея произведение от съвременник на Лионската уния. Вж. възражението на Michel, Von Photios zu Kerullarios, Röm. Quartalschr. 41 (1933) 125 и сл. и по-специално Die Echtheit der Panoplia des Michael Kerullarios, Oriens Christ. 36 (1941) 168 и сл.

und Byzanz. — Michel, Kerullarios. — Н. Суворов, Византийский папа, Москва 1902. — St. Runciman, The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries, Oxford 1955.

Смъртта на Василий II се превръща в преломен момент за византийската история. Започва епохата на епигоните, която, отстрани погледнато, лежи върху старите лаври на отминалите векове, но вътрешно дава ход на процеса на разпадане. След великите дела на последните три управления Византия сякаш е непобедима, което слага началото на период на относителен мир, какъвто византийската история до момента почти не познава. Този мирен период обаче не се превръща за Византия във време на съзидание и консолидация, а в епоха на вътрешно отслабване. Започва разпадането на системата, създадена от Ираклий и съхранявана до последно от Василий II. Безсилните наследници на Василий II не били в състояние да продължат борбата срещу феодалните сили. Разпадането на селските и войнишките имоти напредва с все по-голяма сила и довежда до упадък на отбранителната мощ и на управленската сила на византийската държава. Стопанската и социалната структура на империята претърпява същностни промени. Византийската империя не само престава да се бори срещу феодалната аристокрация, но става и застъпник на силната благородническа прослойка. Едрособственическата аристокрация е спечелила битката и сега въпросът е само коя част от тази прослойка ще добие надмощие — служебната или военната аристокрация. Византийската история на настъпващите столетия, която на пръв поглед изглежда само като хаос от дворцови интриги, се характеризира с борбата между взаимно конкуриращите се сили на столичната служебна аристокрация и военната аристокрация от провинциите. Първоначално иначе посилната, но съсипана от Василий II провинциална военна аристокрация е изтикана на заден план и на кормилото застава служебната аристокрация от столицата. Нейната власт слага отпечатъка си върху настъпващата епоха. Многобройните дворцови интриги са само съпътстващо явление към нейното управление. А същностните промени, до които то довежда, са, от една страна, културният разцвет на столица-

та, а от друга — упадъкът на военното могъщество на империята.

Редицата на епигоните започва с престолонаследника на Василий II, неговия брат Константин VIII (1025 —1028). Както в продължение на половин век като сърегент той бездейства встрани от своя по-голям брат, така и сега, поемайки властта на преклонна възраст, той по-скоро представлява държавата, отколкото да я ръководи. Липсвали му не толкова дарби, колкото характер и чувство за отговорност. Управленските дела той предоставя на други, а сам предпочита да прекарва времето си на хиподрума, гледайки игрите и безгрижно прахосвайки събраните при Василий II държавни богатства.

Важен проблем се оказва кой ще наследи трона, тъй като възрастният вече император няма мъжки потомци. Най-голямата от трите му дъщери, Евдокия, чието лице било обезобразено от едра шарка, става монахиня. Двете по-малки, но съвсем не толкова млади вече принцеси, Зоя и Теодора, като последни представителки на македонската династия са орисани да играят важна роля във византийската история от настъпващия период. Странно защо, едва на смъртния си одър Константин VIII решава, че трябва да омъжи вече застарялата принцеса и започва да се оглежда за подходящ съпруг. В последния момент изборът пада върху градския епарх Роман Аргир.

Длъжността епарх на Константинопол винаги е била сред най-почитаните. През единайсетото столетие нейното значение още повече нараства. Още в Книга за церемониите пише, че епархът е баща на града, но едва един летописец от XI век казва, че длъжността на епарха носи императорския авторитет — липсва ѝ само пурпурът[1]. Като носител на тази висока титла и като представител на един от най-изтъкнатите византийски родове Роман Аргир бил най-видният сред хората, олицетворяващи столичната служебна аристокрация. На 12 ноември 1028 г. той се оженва за петдесетгодишната Зоя и три дни по-късно, след смъртта на Конс-

1 De caerim. 264 и 528. Psellos I, 30 (ed. Renauld): βασιλειος δε αυτη αρχη, ει μη οσον απορφυρος.

тантин VIII, заема трона[1]. Типичен аристократ, макар и навършил шестдесет, Роман III Аргир се отличавал с привлекателна външност и притежавал подобаващо образование. Липсвали му напълно способности на регент, но великите исторически примери за подражание непрекъснато се въртели пред погледа му и като истински епигон, обладан от безгранична суетност, той полага всички усилия да бъде като тях. Ту Марк Аврелий става негов идеал и той започва да води философски разговори, ту пък Юстиниан изпълва мисълта му и той се впуска в изграждане на великолепни постройки, ту го обладават Траян или Адриан и той си въобразява, че е пълководец, влюбен във войната, докато едно сериозно поражение, което претърпява в Сирия, до известна степен не го отрезвява. Положението спасява великолепният пълководец Георги Маниак, който тук за първи път стъпва на историческата сцена. Чрез своите победоносни начинания, чиято кулминация е превземането на Едеса (1032), той успява още веднъж да даде израз на надмощието на Византийската империя.

Онова, което най-ярко характеризира краткото управление на Роман Аргир, е откровеното изоставяне на политиката, водена от Василий II. Данъчното повишение за запустелите селски имоти, с което Василий II натоварва богатите, е отменено под натиска на едрите поземлени собственици[2]. Така завинаги умира старата система на данъчни добавки, която като епиболе, а после като алеленгион е представлявала основен елемент на византийския данъчен ред[3]. Селяните

---

1 За възрастта на Зоя и за датата, на която Роман III заема трона — 15 ноември 1028 г., вж. Скабаланович, Виз. государство 11, бел. 2 и 14, бел.1. За останалите хронологични данни също може да се разчита на изложенията на Скабаланович.

2 Skylitzes-Kedrenos II, 486, 7: εξεκοψε δε και τελεον απερριζωσε το αλληλεγγυον. Красноречиво е съобщението на Скилица,че още Константин VIII е постановил премахването на алеленгиона.

3 Съществуването на епиболето и в по-късните периоди, както приема Dölger, Das Fortbestehen der Epibole in mittel- und spätbyz. Zeit, Studi Albertoni II (1934) 3 и сл. и BZ 35 (1935) 14, противно на моите изложения в BZ 35 (1935), противоречи на ясния език на нашите извори и беше отчетено още от G. Rouillard, L'épibolé au temps d'Alexis Comnène, Byz. 10 (1935) 81, чрез приведения там нов материал, въпреки възраженията на Dölger, BZ 36 (1936)

вече не са в състояние да плащат добавките[1] и богатите не желаят да го правят, а император Роман III — сам типичен представител на тяхната силна прослойка, дори и не помисля да се противопостави на волята на аристокрацията. Старите закони, забраняващи на богатите да придобиват имоти от селяните и стратиотите, наистина официално не са отменени и дори някои съдии по онова време все още ги смятат за действащи правни норми[2]. Достатъчно било обаче това, че след смъртта на Василий II напълно отпада дългата редица закони в защита на дребната собственост. И ако правните постановки в тази насока от десетото столетие въпреки своята строгост не успяват да възпрепятстват изкупуването на селските и войнишките имоти, то сега, при съзнателното пасивно поведение на правителството, експанзивната сила на едрата собственост се разгръща неимоверно. Богатите побеждават по всички направления — както политически, така и стопански. Преградата, която централната власт, от Роман I до Василий II, поставя пред глада за земи на аристокрацията, е срутена. Оттук насетне разпадането на дребната собственост протича безпрепятствено. Едрата земевладелска собственост изсмуква селските и войнишките имоти и превръща собствениците им в свои крепостници. По този начин системата, върху която е почивала мощта на византийската държава след нейното обновяване през седмото столетие, е лишена от корените си — отбранителната и управленската сила на страната запада и произтичащото оттук обедняване на държавата принизява все повече и повече нейната военна сила.

Наистина владетелите от тази епоха не са причинителите на процеса, за който става дума. Те са само

---

157. По-нататък вж. също текстовете при G. Rouillard-P. Collomp, Actes de la Lavra I (1937) Nr. 43, 48, 53, където думата επιβολη се среща много рядко в документите от по-късните периоди, и то само с общо значение на налагане на данъци или на разпределение на земята. Така е и според Bréhier, Institutions 260.

1 Това много ясно показва трактатът Ашбърнър, параграфи 12 и 14 (издание на Dölger, Finanzverwaltung 119). Вж. Ostrogorsky, Steuergemeinde 31.

2 Вж. съдебните присъди на магистър Евстатий в Пира: Zepos, Jus IV, 32 (VIII, 1)и 38 (IX, 1); вж. също 51 (XV, 10); 176 (XL, 12); 228 (LVII, 1).

пионерите на едно развитие, което вече не може да бъде спряно, и изразители на интересите на една мощно изявяваща се социално-икономическа сила. Тъкмо заради това отстраняването на Роман Аргир не променя много нещата, макар че подтиците за това отстраняване идват от посока, застъпваща социално противоположна позиция. Между император Роман и императрица Зоя цари от години вече дълбок разрив, защото след като получава императорската корона Роман Аргир губи интерес към застаряващата императрица, постепенно започва да я пренебрегва и дори ѝ отрязва паричните средства. Но жаждата за живот на тази наистина вече стареещa жена не се поддавала на ограничаване, още повече, че тъкмо сега пред нея обещавали да се разкрият всички радости на земното съществуване. Погледът ѝ се спира върху младия Михаил, син на селянин от Пафлагония, когото неговият брат, влиятелният евнух Йоан Орфанотроф въвежда в императорския палат. Този Йоан Орфанотроф — един изключително способен, но абсолютно безскрупулен човек, бил действителният подбудител на интригата. Понеже като евнух и монах той не би могъл да претендира за императорската корона, вкарва в играта за нея брат си. Зоя се влюбва в красивия младеж с пламъка на една закъсняла страст и става така, че на 11 април 1034 г. Роман III умира в банята. Още вечерта на същия ден императрицата се омъжва за своя млад любовник и той се възцарява като Михаил IV (1034-1041).

Зоя обаче отново остава излъгана, защото и интересът на Михаил към нея се изпарява след постигането на трона. Отнета ѝ е този път дори и свободата да пътува — поучен от съдбата на Роман Аргир, Йоан Орфанотроф нарежда строго да се наблюдава поведението и контактите ѝ. Император Михаил се изявява като способен владетел и смел пълководец. Той обаче страдал от епилептични припадъци, които с течение на времето ставали все по-силни и по-чести. Най-голямата изгода от събитията отново извлича хитрият евнух — цялото управление на империята попада в неговите ръце[1].

1 Вж. R. Janin, Un ministre byzantin: Jean l'Orphanotrophe, Echos d'Orient 30 (1929) 431.

Той умело върти държавното кормило, но завишава безмилостно финансовите данъци и при събирането им си служи с изключително безогледни средства[1]. Като парвеню с нисш произход Йоан Орфанотроф въплъщава лишения от съсловни традиции бюрократичен централизъм и неговия стар стил на действие. В тази връзка неговото управление има антиаристократична насоченост. Най-ощетена обаче била, на първо място, военната аристокрация от Мала Азия и така градската служебна аристокрация първоначално се държи близо до правителството. Псел — един типичен представител на служебната партия, със задоволство изтъква, че управлението на Михаил IV не променя нищо в съществуващия ред и по никакъв начин не навредя на членовете на сената[2]. Безогледните управленски методи на Орфанотроф обаче се оказват сериозно изпитание за населението, още повече че той нито за момент не губи от поглед личния си интерес и изгода и храни от държавната трапеза всичките си роднини.

Безмилостният фискализъм на управлението довежда славянското население на Балканския полуостров до въстание. Защото в противовес на далновидните разпоредби на Василий II, от тези области вече също се изисква да плащат данъците си в пари. Освен това константинополското правителство поставя за архиепископ на Охрид, на мястото на починалия през 1037 г. славянин Йоан, един грък — Лъв, хартофилакс на „Св. София". Въстанието взима огромни мащаби. Петър Делян, който се представя за внук на Самуил[3], е провъзгласен през 1040 г. в Белград за цар. Скоро след това към него се присъединява — съвсем в ущърб на въстаническото движение — избягалият от Константинопол Алусиан, син на Иван Владислав. Огънят на въстанието се разпростира върху по-голямата част от славянския Балкански полуостров и обхваща също и северногръцките области.

1 Skylitzes-Kedren. II, 521 казва, че тогава различните видове данъци са били толкова много, че се срамува да ги изброи.

2 Psellos I, 57.

3 Според Zlatarski, Wer war Peter Deljan? Annales Acad Scient. Fennicae 27 (1932) и История II, 41, той действително е бил внук на Самуил (син на Гавриил Радомир от брака му с една унгарска принцеса). Вж. все пак и Литаврин, Болгария и Византия 379, който с право е резервиран.

Вследствие на разногласия в ръководството на въстаниците обаче движението е потушено още през 1041 г., много по-скоро, отколкото би следвало да се очаква, имайки предвид размерите му. Остава обаче дълбока пукнатина в съграденото от Василий II дело.

След като сломява въстанието на Петър Делян, Византия се опитва да принуди към подчинение и непокорния княз Стефан Войслав от Зета, тъй като князът на Зета, както все по-често е наричана старата Диоклия, още през 1035 г. се надига срещу византийското покровителство[1]. Първият му опит не успява, но след временно подчинение и пленничество той отново съумява да подеме борбата за свобода и да извоюва победи срещу многократните византийски наказателни акции. Напълно отрицателен резултат донася и голямата наказателна експедиция от 1042 г., макар че Византия извиква за борбата срещу непокорния княз на Зета васалните князе на Рашка, Босна и Захумлия[2]. Стефан Войслав удържа убедителна победа в планинската местност на своята страна над внушителната военна сила на стратега от Драч. С това независимостта на неговото княжество окончателно е гарантирана. Сферата на властта му вече се разпростира не само върху съседна Тревуния, а и върху Захумлия[3]. Така Зета, първа сред балканските славянски страни, се откъсва от византийското владичество.

След потушаването на въстанието на Делян Михаил IV се връща от Балканите смъртно болен. Предвиждайки скорошния край на императора, Йоан предприема необходимите мерки, за да задържи в своето семейство императорската корона. Племенникът на двамата властелини, Михаил, който заради някогашния занаят на своя баща носи към името си и Калафат, е осиновен от императрица Зоя и като престоло-

1 Вж.Jireček, Geschichte I, 231 и сл.

2 Letopis Popa Dukljanina, ed. Šišić, 346.

3 Вероятно едва след победата през 1042 г., а не още след завръщането на Войслав от византийско пленничество, както изглежда че смята Jireček, Geschichte I, 231. Също така и Istorija naroda Jugoslavije I (1953) 239. Фактът, че Захумлия не е била подчинена на Войслав по време на византийското нападение срещу Зета през 1042 г., е съвсем очевиден от посоченото по-горе съобщение на свещеника от Диоклия.

наследник по презумпция, получава титлата кесар. На 10 септември 1041 г. Михаил IV, съсипван от засилващите се страдания, се оттегля в манастира „Св. Анаргирой", където още същия ден умира.

Михаил V Калафат слага бърз край на властта на рода на Пафлагоните. Самият Йоан Орфанотроф става жертва на своето творение: Михаил се отблагодарява за благодеянията на своя чичо, като го изпраща в изгнание. Никой не си мърда и пръста за евнуха, успял да стане омразен на всички наоколо. Когато обаче, окуражен от хода на събитията, Калафат заповядва императрица Зоя да бъде затворена в манастир, това му коства короната. Срещу станалия твърде дързък парвеню се обединяват аристокрацията и църквата, опиращи се на династическата вярност на византийското столично население. Тъй като в епохата на македонската династия чувството за легитимност у византийския народ до такава степен се засилва, че обхваща и самите Зоя и Теодора. Калафат, осмелил се да вдигне ръка срещу родената с императорска кръв, е свален и на 20 април 1042 г. — ослепен. Скиптъра трябвало да поемат съвместно Зоя и Теодора, защото зад Теодора, която по настояване на Зоя е станала монахиня, стои една силна партия, а и църквата е особено благоразположена към нея. Правото на двете жени да прилагат силата на властта от свое собствено име, вече не стои под въпрос. Императорските потомки обаче се оказали толкова неспособни, а взаимната им омраза — така непримирима, че само няколко седмици по-късно се наложило управлението да бъде предадено в ръцете на мъж. Тъй като Теодора не желаела да се омъжва, наложило се на Зоя, която с радост минавала под венчило, да сключи трети брак на 64-годишна възраст. Тя се омъжва на 11 юни 1042 г. за знатния сенатор Константин Мономах и на следващия ден той получава императорската корона.

Също като Роман III Аргир, с когото той става сват чрез своя втори брак със Склирина, Константин IX Мономах (1042-1055) е типичен представител на византийската служебна аристокрация. Също като него той бил лишен от значимост и със слаба воля. Към живота и управленските

задължения той се отнасял лекомислено, отпускайки юздите на едно пагубно развитие[1]. Двете възрастни императрици, с които официално той дели властта, не са ограничавани с нищо по негово време. Те спокойно можели да прахосват държавните съкровища, подпомагани в това си начинание от жизнерадостния император. От своя страна Зоя, с напредването на годините си, вече се била научила на търпимост. Любовната връзка с красивата и умна Склирина (племенничка на неговата втора съпруга), която Константин IX открито демонстрира, възмущава народа, но не и императрицата. Окичена с новосъздадената титла севаста, любовницата на императора участвала във всички дворцови празненства редом до двете императрици. След нейната смърт титлите, както и функциите ѝ, се прехвърлили към една красива аланска принцеса.

Лекият и елегантен живот в столицата имал по онова време притегателна сила, която не бива да бъде подценявана. Наблюдава се цъфтеж на византийския духовен живот, който при военния режим на Василий II западнал. Без съмнение столичната аристокрация, която по онова време дава тон на живота, е най-образованата прослойка в империята. Тронът бил заобиколен от мъже с истинско и високо образование, като Константин Лихуд, който като първи министър води държавните дела, като изтъкнатия юрист Йоан Ксифилин и известния философ Михаил Псел. Със своята изключителна плодовитост на културното поприще, както и с гибелната си политическа работа и абсолютна морална поквареност Псел е най-забележителната фигура на своето време[2]. Не бил съвсем лишен от благочестивост и поне в есте-

1 Neumann, Weltstellung 64., напразно се опитва да го реабилитира.

2 За него: П. Безобразов, Михаил Псел, Москва 1890; Chr.. Zervos, Michel Psellos, Paris 1920; A. Rambaud, Michel Psellos, Etudes sur l'histoire byzantine (1912) 111-171; Diehl, Figures I, 291-317; Neumann, Weltstellung 81-93 (най-доброто, написано за Псел); E. Renauld, Etudes de la langue et du style de Michel Psellos, Paris 1920; J. Hussey, Michael Psellus, the Byzantine Historian, Speculum 10 (1935) 81-90 и Church and Learning 73; B. Tatakis, La philosophie byzantine, Paris 1949, 161 и сл.; J. Dräseke, Aus dem Byzanz des XI. Jahrhunderts, Neue Jahrb. f. d. klass. Altertum 27 (1911) 561-576; В. Валденберг, Философския взгляды Михаила Псела, Виз. Сборник (1945) 249-255; P. Joannou, Christliche Metaphysik in Byzanz. I. Die Illuminationslehre des Michael

тическо отношение религията на предците му оформяла душевната му чувствителност. В момент на разочарование и резигнация, когато в края на управлението на Константин IX кръгът около Лихуд загубва влиянието си, той, заедно със своя приятел Ксифилин, облича монашеското расо. Цялото му дело обаче е било и остава обърнато към света и светското познание, което той истински ревностно попива, към гъмжилото на човешкия живот, което той наблюдава със зоркото око на изключителен аналитик и което като политик умеел да подчини на волята си. Като оратор и писател той нямал равен на себе си. Във византийския свят — особено чувствителен към ораторското изкуство, неговата реторическа дарба се оказва оръжие с неустоима сила. Като политик Псел извлича богата изгода с това оръжие, експлоатирайки го често пъти по такъв начин, че всяко определение за поведението му би било слабо. Слаби обаче са и думите, с които бихме могли да определим духовната мощ на този човек. Познанието му се простирало върху всички области и за съвременниците му било истинско чудо. Той бил изпълнен с гореща любов към античната мъдрост и поезия. Наистина традициите на античността никога не умират във Византия, но Псел хранел непосредствено и много позадълбочено отношение към древногръцката култура. Не се задоволил с изучаването на неоплатониците, а, търсейки пътя към извора, се заема с изучаването на самия Платон, като по този начин оставя изключително плодоносни следи както сред съвременниците си, така и за бъдните поколения. Той е най-големият византийски философ и в същото време — първият голям хуманист.

От кръга на образованите императорски съветници, Псел, Ксифилин и Лихуд, както и учителя на Псел — значимия поет и учен Йоан Мавроп, идва подтикът за обновяване на висшето образование. През 1045 г. в Константинопол е основан един философски и един юридически университет. Философското висше образование се изграждало по систе-

---

Psellos und Joannes Italos, Ettal 1956. Вж. също литературата при Moravcsik, Byzantinoturcica I^2, 439 и сл. За Ксифилинос: К. Г. Μπωνης, Ἰωαννης ο Ξιφιλινος Texte und Forsch. zur byz.-neugr. Philol. 24 (1938).

мата тривиум и квадриум: предметите граматика, реторика и диалектика образували нисшата степен, а аритметиката, геометрията, музиката и астрономията — висшата, докато философията представлява синтез на всички познания. Ръководството на преподаването било в ръцете на Псел, който получава звучната титла „Консул (ипат) на философите". Председател на юридическия университет като „Пазител на правото" (номофилакс) става Йоан Ксифилин. Така възниква нов център на гръцкото образование и римската правна наука, чието развитие принадлежи към исторически най-великите постижения на Византия. Едновременно с това новосъздаденият университет обслужва и една важна практическа нужда като образователна институция за бъдещите юристи и служители[1].

През двете последни столетия, във времето на разцвет на императорския абсолютизъм, сенатът играе само декоративна роля. Но след като висшите служители от столицата — същинските носители на сенаторската титла, образуват властническата прослойка, сенатският сан престава да бъде само почетно звание. Колкото по-дълбоки корени пускала управленческата система в почвата на столичното служебно съсловие, толкова по-многобройни ставали носителите на сенаторската титла. Достъпът до сенаторските редици бил отворен и за широките слоеве на столичното население. По този начин се разширява базата на управленческата система и нови елементи придобиват интерес властта на сената да съществува.

Превесът на столичната служебна аристокрация обаче в никакъв случай не означава укрепване на централната

1 Вж. Fuchs, Höhere Schulen 24 и сл.; Zervos, Michel Psellos (1920) 76 и сл.; Hussey, Church and Learning 51 и сл. Вж. също J. M. Hussey, The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations, Transact. of the Royal Hist. Society 32 (1950) 71 и сл., където авторката влиза в дискусия относно моята концепция за развитието на Византийската империя през XI век, застъпвайки се за една по-благосклонна оценка на тази епоха, като поставя в центъра на своите разсъждения постиженията в областта на духовния и религиозен живот. Не подценявам значението на тези постижения, но тук мога да ги отбележа само в най-кратка форма и само с оглед влиянието им върху държавното развитие. За държавното развитие, което е предмет на тази книга, XI век означава фатален прелом, с който започва упадъкът на Византия.

власт за сметка на феодалните сили. Докато дребната поземлена собственост все по-стремително запада, едрото земевладение се намира в непрестанен възход[1]. Още повече, че едрото земевладение получава и все нови и нови привилегии. Облекчението, към което земеделците винаги са се стремели, е данъчната свобода — имунитетът или както го наричат във Византия екскусиа. През единайсетото столетие централната власт все повече и повече държи сметка за желанията на феодалните господари и раздава тази привилегия с все по-голяма щедрост. Светските и духовните земевладелци се освобождават от някои, а най-силните и най-влиятелните от тях — от всякакви данъци, радвайки се на пълен имунитет. Данъците и останалите вземания от крепостните вече не пълнели държавната хазна, а отивали при земевладелеца. Редом с фискалния по това време се появява и правният имунитет: земевладелците съдят сами своите крепостни. Така те във все по-голяма степен се откъсват от опеката на държавата. Земевладенията, ползващи се с пълен фискален и правен имунитет, излизат от управленската мрежа на централната власт и на императорските служители е забранено дори да влизат в земите на съответния земевладелец[2].

С колкото и голяма готовност обаче централната власт да

---

1 Публикуваният наскоро кадастър на Тива от втората половина на XI век показва колко много се е променила социалната структура на византийското село. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, Paris 1959. Докато според трактата Ашбърнър византийското село представлявало една селска община, то в кадастър на Тива пред нас има феодално изградено село и точно това определя изключителното значение на този нов извор. Вж. моите изложения в: Viizantijska seoska opština, Glas Srpske akad. nauka i umetnosti 210 (1961) 141 и сл.

2 До скоро науката разполагаше само с две специални проучвания за историята на византийския имунитет: П. Й. Яковенко, К истории иммунитета в Византии, Юриев 1908 и К. Н. Успенский , Екскуссия-иммунитет в Византийской империи, ВВ 23 (1917) 74-117. Едва в последните години на този проблем се обърна по-голямо внимание. Вж. Б.Т. Горянов, Поздневизантийский иммунитет, ВВ 11 (1956) 177-199, 12 (1957) 97-116. Г. А. Острогорский, К истории иммунитета в Византии, ВВ 13 (1958) 55-106 (френски превод — Pur l'histoire de l'immunité à Byzance, Byz. 28 (1958) 165-254). М. М. Фрейденберг, Екскуссия в Византии XI-XII вв., Каждан, Екскуссия и екскуссати в Византии X-XII вв., Виз. очерки (1961) 186 и Город и деревня 178.

следва исканията на едрата аристокрация, съществува все пак една граница, до която се простира нейната щедрост. Защото както и преди тя се опитва да постави определени прегради пред нарастване броя на селяните в земевладенията. Императорските документи за привилегии определяли броя на париците, които било разрешено да се взимат в земевладението и многократно наблягали, че тези парици не могат да бъдат набрани от средите на държавното селячество и на стратиотите. При все това правителството не можело, поне що се отнася до влиятелните земевладелци, да увеличи веднъж установения брой парици чрез ново раздаване на привилегии, но пък не установявало контрола си над положението. И ако драматичната битка между централната власт и феодалните сили се прекратявала, то борбата за парици продължавала още дълго време. Това още веднъж показва, че създаването на нови крепостни селяни е проблем по-важен от завладяването на нови територии[1].

Упоритостта, която централната власт демонстрира по този въпрос, е още по-впечатляваща, имайки предвид факта, че по всички други направления тя се намира на заден план. Нов пробив в държавния управленски ред правят компенсациите на системата прония. Като възнаграждение за определени заслуги на видните византийски личности се дават земи за управление (пронии) с предоставяне на цялостните приходи от дадените имоти. Раздаването на пронии се отличава от обичайното подаряване на земи по това, че първоначално то се отнася за определен срок — най-често до смъртта на прониара, и по силата на това земите не могат да се предават нито чрез отчуждаване, нито чрез унаследяване. Системата на прониите, появяваща се в историческите извори около средата на единайсетото столетие от византийското развитие, има голямо бъдеще[2].

---

1 Вж. Ostrogorsky, Paysannerie 25 и сл.

2 Първият прониар, когото историята, познава, е Константин Лихуд. Вж. Skylitzes-Kedren. II, 645 и Zonaras III, 670: ωπερ ο Μονομαχος και την των Μαγγανων ανεθετο προνοιαν και τα περι της ελευθερειας αυτων ενεπιστευσεν εγγραφα. Чрез системата на прониите правата на централната власт чувствително се ограничават, което личи от обстоятелството, че император Исак Комнин по-късно не се спира пред никакви средства, за да отнеме пре-

Всемогъществото и повсеместното присъствие на императорския бюрократичен апарат се сблъскват с все по-многобройни прегради. Централното управление изпуска изпод контрола си отчасти дори повишаването на данъците, губейки плащанията в определени области, отдавайки ги под аренда[1]. По този начин фискът наистина си гарантира повече или по-малко сигурни приходи, тъй като данъчните арендатори се задължавали да инкасират определена сума в държавната хазна, но иначе в поетите под аренда окръзи те се разпореждали по свое усмотрение и по всякакъв начин се стремели да докарат повече приходи за собствената си изгода. Всичко това означава, че притежателите на привилегировани земевладения — прониари и арендатори на данъци, поддържали собствено управленско тяло, създадено по подобие на държавния управленски апарат и съществуващо редом с него. По-нататък това означава, че бремето за населението се увеличава, но част от данъците му не влизат в държавната хазна.

По осезателен и съдбоносен начин влошеното финансово състояние на държавата се изразява в сеченето на монетите. При изработването на златните монети държавата се вижда принудена да вложи примеси от нискостойностни метали. С това започва обезценяването на номизмата, непознаваща в продължение на векове никакви колебания в курса[2]. Византийските пари загубват своята изключителна стабилност и висок авторитет, който до този момент са притежавали в световен мащаб.

Главен отличителен белег на тази епоха е и упадъкът на византийската военна мощ. За да избегне влиянието на военната аристокрация, управлението на цивилната партия

доставеното на Лихуд пронийно имение. Но още през 70-те години прониите се раздават в големи количества: вж. Ostrogorsky, Féodalité 20 и сл.

1 От Kekaumenos 39 (ed. Vasiljevskij-Jernstedt) със сигурност може да се заключи, че системата за даване на данъци под аренда се появява още при епи гоните на македонската династия и получава широко разпространение. Вж. Ostrogorsky, Steuergemeinde 66 и сл.

2 Както доказа P. Grierson, The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century, BZ 47 (1954) 379 и сл., обезценяването на византийската номизма не започва едва при Никифор III Вотаниат, както се приемаше по-рано, а още при Константин IX Мономах.

систематично ограничава армейския контингент и в търсенето на нови източници за приходи превръща войниците-селяни в данъкоплатци. Не стига това, че една голяма част от войнишките имоти стават жертва на процеса на феодализиране, а и на останалите стратиоти е разрешено да се освободят от задължението си за военна служба, плащайки определена сума[1]. Темната войска престава да съществува и дори самото понятие тема като определение за войсковите части на провинциалната стратиотска армия излиза от употреба през единайсетото столетие[2]. Успоредно с това темният стратег като провинциален губернатор губи своята предишна власт, докато редом с него пък темният съдия (критес или претор) придобива все по-голямо значение и започва да владее във все по-висока степен провинциалното управление[3]. Отслабването на темната организация не е нищо друго освен разпадане на държавния ред, превърнал Византия във велика сила през изминалите векове.

Продължителното западане на местните армейски сили извиква отново на живот значението на наемната войска. Това е повторение на събитията от времето преди Ираклий — както тогава готите, така сега норманите се превръщат в най-ценния елемент от византийската армия. Под знаменатa на Георги Маняк в Сицилия се сражава превъзходната варяго-руска дружина, както и легендарният скандинавски герой Харолд. Варяги образуват и същинската императорска гвардия, но те не се набират както по времето на Василий II от Русия, а след 70-те години на XI век идват предимно от Англия, така че варяго-руските дружини са заместени от варяго-английски[4]. Норманската гвардия в определена степен из-

1 Skylitzes-Kedren. II, 608. Вж. Neumann, Weltstellung 69.

2 Вж. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches 23.

3 Вж. G. Stadtmüller, Landverteidigung und Siedlungspolitik im oströmischen Reich, Известия на Бълг. арх. институт 9 (1935) и особено Glykatzi-Ahrweiler, Recherches 67.

4 Василевский, Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII в., Труды I, 176 и Vasiliev, The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century, Annales de l'Inst. Kondakov 9 (1937) 39 и сл. Вж. и важните допълващи бележки към статията на Василиев от F. Dölger, BZ 38 (1938) 235.

места стария византийски гвардейски полк, който полекалека съвсем изчезва[1].

Военните начинания на Георги Маняк в Сицилия били последен слаб отблясък на смрачаващия се византийски хоризонт. Като че ли изпълнявайки завета на Василий II, Георги Маняк — късен наследник на славната македонска завоевателна епоха, си поставя за цел възвръщането на Сицилия. Отслабването на сицилийските араби обещава успех на начинанието: с бърз военен марш Георги Маняк победоносно откъсва източната част на Сицилия с Месина и Сиракуза от арабите. Всички успехи обаче се провалят заради мнителността на владетеля в Константинопол. В решителния момент Константин IX лишава победоносния пълководец от длъжността му. Маняк приема предизвикателството и подкрепян от своите войскови части, се провъзгласява за император, прехвърля се към Драч и напредва срещу Солун. Победата му изглежда непредотвратима, а с нея и рязката смяна в курса на византийската политика. При една битка обаче, която вече е почти спечелена, той пада смъртоносно ранен от стрела (1043).

Няколко години по-късно се стига до нов опит за узурпация, особеното в който е това, че се поражда в Македония, т. е. в Северозападна Тракия. Към ожесточението на армията срещу враждебно настроената към войската служебна управа се прибавя и стълкновението между провинцията и константинополския централизъм. Начело на въстаниците застава водачът на македонската партия Лъв Торник, който е с арменско потекло, но живее в Адрианопол и се е сраснал с тази земя[2]. Въстанието на Торник достига още по-опасни мащаби от това на Маняк: Константинопол е обсаден и се намира пред падане (1047). Но както някога благодарение на случайността, така сега поради нерешителността на импера-

---

1 Най-знатният средновековен византийски гвардейски полк на Сколите се среща за последен път през 1068 г.: вж. Attaleiates 112; Skylitzes-Kedr. II, 674 и важните проучвания на Stein, Untersuchungen 47 и сл. Сформираните през XI век нови тагми скоро престават да съществуват. Вж. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches 28.

2 Psellos II, 14 казва, че той Μακεδονικην ερυγγανων μεγαλαυχιαν и че η Μακεδονικη μεριϛ καθαπαϛ αυτω προσετεθη.

тора претендент управлението на Константин IX е спасено: узурпаторите просто изпускат подходящия момент за завземането на града.

Систематичното ограничаване на военната сила, което правителството на Константинопол провежда, намира евентуалното си обяснение във факта, че след големите победи от миналото положението на империята във външнополитически аспект изглежда стабилно. Успешните начинания на Георги Маняк на изток, както и в Сицилия, доказали превъзходството на византийската армия над арабите. Политиката на Василий II в Армения бе продължена от Константин IX и доведена до завършек чрез анексирането на царството на Ани.

Междувременно наближава краят на щастливия мирен период. И ако силите на досегашните врагове на империята изглеждали парализирани, то много скоро по византийските граници се появяват нови войнолюбиви народи. Променя се не само общото положение на империята, сменят се и главните фактори във византийската външна политика. На изток на мястото на арабите застават селджукските турци, на запад — норманите, на север, на мястото на българите и русите — степните народи на печенегите, узите и куманите. За последен път русите правят опит за нападение срещу Византия през 1043 г. С напредването на степните народи обаче и с преместването на центъра на тежестта на руското царство на североизток Русия след средата на единайсетото столетие за дълго време отпада като непосредствен фактор за византийската политика. През 1048 г. обаче печенегите прекосяват Дунава и това събитие донася на Византийската империя тежки последици. Още Константин Багренородни обръща внимание в своя външнополитически трактат на значението на печенегите и го прави с особена настоятелност[1]. Византия ги използва като свои съюзници срещу временните си врагове на север. Сътрудничеството с войнолюбивия номадски народ, който в необходимия момент е бил на разположение, за да нападне в гръб българите и унгарците или да пресече пътя на русите, е главна максима във византийската полити-

1 De adm. imp., ed. Moravcsik-Jenkins, cap. 1-8, особено. cap. 4.

ка от X век. След завладяването на България обаче положението се променя съществено — вече я няма междинната преграда, отделяща Византия от номадските орди; имперската територия се простира чак до Дунава и завоевателните походи на печенегите вече не се насочват към враговете на империята, а срещу самата нея. Византия не е в състояние да противостои на настъпващите през Дунава номадски групи. Затова те биват заселвани на имперска земя, като според поговорката „всяко зло за добро“ — те са привлечени към военна служба и поемат граничната охрана. Скоро обаче на Византия ѝ се налага да хване оръжието и да се изправи срещу новите си поданици, които с плячкосването си внасяли несигурност в цялата област. Империята претърпява множество поражения и накрая е принудена, за да се отърве от тях, да купи мира чрез подаръци, нови раздавания на земи и на дворцови титли за главатарите на печенегите[1].

В последната година от слабото управление на Константин IX се случва и едно събитие от световноисторическо значение — разделянето на църквата. След развитието на нещата от предходните столетия окончателното разцепване между Рим и Константинопол е само въпрос на време. Пътищата в развитието на Изтока и Запада се раздалечават, много се задълбочават отчуждението между двата световни центъра и противоречията в различните области на живота, за да бъде съхранена илюзията за бъдеща духовна и религиозна общност. Липсват каквито и да било предпоставки за запазване на църковния универсализъм, тъй като от векове християнският свят живее в обстановка на политическо и културно разединение. Вината за разцеплението не би могла да се припише, както често се твърди, на византийския кесаропапизъм. Точно обратното — във Византия няма по-силен обединителен фактор от императорския институт. За да спасят византийския държавен универсали-

1 Вж. основополагащата работа на Василевский, Печенеги 1. Вж. още J. Marquart, Osteurop. und ostasiat. Streifzüge (1903) 63 и сл.; Д. Расовский, Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии, SK 6 (1933) 1 и останалата литература при Moravcsik, Byzantinoturcica I^2, 89 и сл. Вж. също бележките на Moravcsik в: Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, Commentary, London 1962, стр. 12.

зъм и да опазят претенциите си към Италия, византийските императори (да си припомним политиката на Василий I и на неговите наследници) подкрепят римския църковен универсализъм в ущърб на своята собствена църква. Както обаче държавното самоуправление на западната аристокрация разтърсва византийския държавен универсализъм, така, спечелвайки славянския свят, църквата на Константинопол лишава от почва римския църковен универсализъм на изток. Църковното анексиране на южните славяни е последвано от присъединяването на Русия към патриаршията в Константинопол и никак не е случайно, че скоро след това във Византия се проявява засилване на антиримските настроения. Опирайки се на могъщия си славянски тил, Византия вече може да си позволи да не се огъва пред римското върховенство. Още Василий II се отказва от традиционните приятелски отношения на македонския владетелски двор към Рим: при патриарх Сергий (999-1019) името на папата изчезва от диптихите[1]. Слабият папски институт предприема през 1024 г. един компромис, целещ разграничаване по мирен път — според него църквата на Константинопол трябвало да бъде призната за „универсална в своята сфера“[2]. Това компромисно решение е обезсилено благодарение на новия дух, излъчван от реформаторското движение на Клюни. До исторически предопределеното разграничаване на сферите се стига въпреки всичко, но то става факт по пътя на насилствения разрив.

Предпоставка за това става една особена констелация,

---

1 Акцентът върху значението на това обстоятелство е заслуга на Michel, Kerullarios I, 20 и сл. и II, 22 и сл. Той обаче отива твърде далеч, когато твърди, че още по това време има разделение на църквите. Поради това е оправдана и изразената резервираност към неговите изложения: вж. специално V. Laurent, Echos d'Orient 35 (1935) 97. Остава вярно обаче, че църковното разцепление през 1054 г. е резултат от предхождащото развитие. За предисторията на схизмата вж. също V, Grumel, Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la Question Romaine avant 1054, REB 10 (1952) 5 и сл.

2 R. Glaber IV, 1: M. G. SS VII, 66. Вж. Bréhier, Le schisme oriental du XIe siècle, Paris 1899, 8 и сл. и Cambr. Med. Hist. IV (1923) 262. Grumel, Reg. 828. Изразените съмнения относно достоверността на това съобщение (Michel, Kerullarios I, 37 и спец. Hist. Jahrb. 70 [1951] 53 и сл.) са лишени от основателна причина.

при която срещу силния, отричащ всякакви компромиси папски институт се изправя една също толкова силна, изпълнена от съзнанието за своето величие патриаршия и редом до тях — един слаб императорски институт, отказващ вече да се съпротивлява на хода на събитията. Тази констелация става факт в средата на XI век, когато Лъв IX, истински представител на клюниското реформаторско движение, сяда на трона в „Св. Петър", а Михаил Керуларий, най-честолюбивият църковен водач във византийската история, заема патриаршеския трон в Константинопол. Императорската власт по това време е в слабите ръце на Константин IX Мономах.

Михаил Керуларий има зад себе си бурна и променлива съдба. Като инициатор на заговор на византийската аристокрация срещу Михаил IV Пафлагон той е прекарал дълги години в изгнание. След падането на пафлагонската власт той се завръща в Константинопол, но единственото, на което би могъл да се посвети, е духовното поприще, тъй като в изгнание е приел монашеското расо. През 1043 г. той сяда на патриаршеския трон и от този момент насетне пред неспокойния му борбен дух се открива ново поле за действие. Не помалко от своя римски противник той е изпълнен със съзнанието за величието на поста, който заема, и това съзнание у него се слива с такова властолюбие, което не се поколебава да срути всякакви прегради. На страната на папата обаче като водач на непримиримото антивизантийско направление в Рим стои кардинал Хумберт. В лицето на Михаил Керуларий и Хумберт се сблъскват две величини — дръзки и неспиращи се пред нищо, като и двамата се втурват към целта, готови да разбулят вековните латентни противоречия и да поставят света пред избора или-или. Борбата се разгаря въпреки волята на императора и без оглед на политическите изисквания на момента. Тя избухва в Южна Италия, там, където от край време са се кръстосвали интересите на двата църковни центъра, но и където след нахлуването на норманите се оказва особено наложително по политически причини сътрудничество между Рим и Константинопол. Когато разприте се прехвърлят върху догматичните и литургичните въпроси,

вече е достигната опасната точка, изключваща всякакво разбирателство още от самото начало, защото едно срещу друго се изправят учение срещу учение и традиция срещу традиция. Духовете са разбунени и разделени пак от древните въпроси, познати ни от времето на Фотий: западното учение за двойствения произход на Светия Дух, римските съботни пости и забраната за брака на свещениците, използването на заквасения хляб при причастието във византийската и на незаквасения — в римската църква. За отбелязване е фактът, че този последен въпрос по онова време е особено горещо оспорван. Не различните по важност, не дълбоко комплицирани догматични разминавания във възгледите, а общоприетите литургични различия Керуларий извежда на преден план по тактически съображения. Зад византийския патриарх стоят също и ортодоксалните църкви на Изтока и на славянските народи. Умереният в поведението си патриарх Петър от Антиохия в крайна сметка се оставя да бъде увлечен от Керуларий; Лъв, гръцкият архиепископ от Охрид, е един от първите говорители в борбата срещу Рим.

Драматичната развръзка на спора идва с пристигането на римски пратеници, подчинени на кардинал Хумберт. Папските легати, окуражени от поведението на императора, показващ готовност да жертва своя патриарх в името на приятелството с Рим, поставят на 16 юли 1054 г. върху олтара на „Св. София“ папска анатема срещу Керуларий и неговите най-видни съмишленици. Междувременно патриархът успява, опирайки се на симпатиите на църквата и народа, да промени мнението на колебливия владетел и да го подчини на волята си. Със съгласието на императора той свиква един синод, който, отвръщайки на удара с удар, анатемосва римските легати. Значимостта на тези събития става ясна на човечеството едва по-късно. Съвременниците не им обръщат особено голямо внимание — обстоятелство, което хвърля своеобразна светлина върху римо-византийските взаимоотношения от предходните времена. Разногласията между двата църковни центъра били нещо съвсем обичайно — кой би могъл тогава да предположи, че разривът от 1054 г. носи значение по-различно от това на раншните недоразумения,

че това е решаващото скъсване на отношенията, което никога няма да бъде излекувано[1].

Константин IX Мономах умира на 11 януари 1055 г., след което Теодора още веднъж упражнява императорските права от свое име. Тя била последната жива представителка на македонското владетелско семейство и с нейната смърт (в началото на септември 1056 г.) славната династия угасва. Забележителна е съдбата на тази най-голяма византийска императорска династия. Колкото и трудно да ѝ се удава да се наложи в началото, толкова упорито тя отстоява себе си по-нататък, водейки почти три десетилетия особено съществуване в сянка. И колкото велики били някога славните ѝ дела, толкова безславен се оказва залезът ѝ.

Умиращата императрица провъзгласява за император човека, когото властващата партия избира за неин продължител — един служител в напреднала възраст, който бил „по-неспособен да управлява, отколкото сам да бъде управляван и ръководен“[2]. Това бил Михаил, който по всяка вероятност заемал длъжността логотет на Стратиотикона, тъй като го наричали или Стареца, или Стратиотика. Неговото встъпване в управлението е истински триумф за служебната партия. Щедростта към служителите става безгранична, като особено сенаторите са обсипани с почести и възнаграждения. За сметка на това пък императорът безцеремонно отхвърля една депутация на стратезите, водена от Исак Комнин и Катакалон Кекавмен. С това стълкновението става неизбежно. Разгневеното военно командване се надига срещу владетеля от Константинопол. В една пафлагонска местност Исак Комнин е провъзгласен за император (8 юни 1057 г.). От цяла Мала Азия към него започват да се стичат привърженици и скоро той се появява с армията си в Никея. Изпра-

---

1 Фактът, че този разрив, за разлика от всички по-раншни свади, никога не се заличава и честите опити за обединение така и не достигат целта си, определя особеното място на събитията от 1054 г. в историята на отношенията между Константинопол и Рим. Това трябва да се подчертае срещу многократните твърдения на St. Runciman, The Eastern Schism, Oxford 1955, който се опитва да свърже окончателното разцепление със събитията от времето на кръстоносците. Униатските преговори, чиято дълга поредица започва през втората половина на XI век, доказват, че разривът вече е съществувал.

2 Psellos II, 82.

тената срещу него императорска войска претърпява поражение. Михаил VI е принуден да започне преговори с императора противник. С пратеници, ръководени от Константин Лихуд, Лъв Алоп и Михаил Псел, той му предлага кесарска титла и престолонаследничество. Подобни компромиси обаче само окуражават противниците му, а разгневяват привържениците. Противниковата партия в Константинопол също се надига и подава ръка на Исак Комнин. Решаваща обаче се оказва онази трета сила, която представлявала важен фактор редом с двете конкуриращи се аристократични партии — църквата. Могъщият патриарх Михаил Керуларий застава начело на опозицията, а „Св. София" се превръща в център на антиуправленската агитация[1]. Пак там след принудително абдикиране Михаил VI намира своя път като монах. На 1 септември 1057 г. Исак Комнин влиза в Константинопол и получава от ръцете на патриарха императорската корона.

От управление на управление през последните десетилетия могъществото на столичната служебна аристокрация нараства. Със сядането на трона на Исак Комнин влиза в ход обратният процес. И колкото и кратко да е властването на този първи представител на Комниновото семейство, то все пак успява да укрепи империята във военно отношение. Границите на изток са защитени успешно, отблъснато е нападение на унгарците, а също и на печенегите, срещу които неговите предшественици се оказали безсилни. Като застъпник на интересите на малоазиатската военна аристокрация Исак се стреми да изгради здрава армейска власт. По негово нареждане върху монетите го изобразяват с изваден меч[2]. След встъпването си в управление той подготвя за сенаторите повече от хладен прием, така както неговият предшественик се е отнесъл към воденатa от него пълководческа депу-

1 Въпреки Скабаланович, Виз. государство 77 и 384, водещата роля на Михаил Керуларий ясно личи от Attaleiates 56, Skylitzes-Kedren. II, 635, Psellos II, 89 и 106, който изрично подчертава, че неспособността на императора да постигне разбирателство с патриарха е предизвикала неговото сваляне и че метежниците в Константинопол са обявили патриарха за κορυφαιον του χορου.

2 Skylitzes-Kedren. II, 641, Zonaras III, 666 (вж. също Attaleiates 60), Wroth, Byz. Coins II, 512 и Pl. LX, 12.

тация. И все пак крайностите, до които стига противниковата партия на Михаил VI, му били чужди. Някогашните парламентьори между него и Михаил VI, които по всяка вероятност, преоценявайки правилно положението, навреме били сменили ориентацията си, постигат нови почести. Псел е отличен с високата титла проедрос, Лихуд пък, както някога при Константин IX, застава начело на държавното управление и по-късно заема патриаршеския престол. Далеч поголям радикализъм Исак демонстрира в борбата срещу обективните щети, нанесени от досегашната управленска система. Свръхбогатствата, които Василий II завещава на държавната корона, са прахосани, обширните имоти на короната са се стопили след безогледното им раздаване като подаръци. Исак се решава да предприеме опасната мярка на имотна конфискация, като отчужденията засягат дори църковната собственост. Резултатът е остър конфликт с могъщия патриарх.

Укрепването на византийската църква през XI век намира своето въплъщение в личността на Михаил Керуларий. С придобиването на самостоятелност от Рим програмата на патриарха само отчасти е изпълнена. Не по-малко важно за него било регулирането по нов начин на църковно-държавните взаимоотношения в Константинопол. Той е помогнал на Исак да заеме трона и в замяна на това очаква съответен жест, който не закъснява. Управлението на „Св. София", което до този момент е привилегия на императора, минава на подчинение на патриарха, като императорът се задължава да се държи настрана от всякаква намеса в църковния живот. Управлението на държавата става дело на императора, а ръководството на църквата — работа изключително само на патриарха: за византийските условия това е огромно увеличаване на силата на църквата. Това начално установяване на равновесие чрез разграничаване на сферите на власт обаче е нарушавано и от двете страни. Императорът започва да иззема църковни имоти, а в главата на патриарха се заражда опасната мисъл да издигне духовната власт над светската. Своите големи претенции Михаил Керуларий обосновава по характерен начин чрез Константиновото дарение, което тук за първи път във византийската ис-

тория изиграва решаваща роля. По всяка вероятност той е обул пурпурните императорски обувки и е заплашил императора с отстраняване[1].

Императорът обаче, също както и патриархът, е изпълнен от силно самосъзнание и убеденост във величието на своята длъжност. Пламва борба, която в крайна сметка вкарва и двамата партньори в капан. Превъзходството на силовите методи първоначално дава надмощие на императора. Популярността на патриарха обаче е толкова голяма, че в Константинопол не се осмеляват да предприемат насилствени действия срещу него. Едва когато той напуска столицата, за да посети един манастир извън пределите ѝ, е хванат от императорските стражи и пратен на заточение (8 ноември 1058 г.). Но тъй като нищо не било в състояние да го принуди да се откаже от правата си чрез абдикиране, трябвало да се свика синод, който да се произнесе за отстраняването му. Той обаче също не е организиран в Константинопол, а в един провинциален град. Обвинителния текст съчинява Псел, който не се колебае дълго да хвърли върху своя някогашен приятел упреци в най-невероятни лъжеучения и пороци, но което впрочем не му попречило скоро след това да го славослови в една епитафия като най-славния борец за православната вяра, приписвайки му всички добродетели. Михаил Керуларий умира още докато синодът заседава. За патриарх е избран Константин Лихуд, а Псел поема поста на първи министър.

Императорът като че ли е победил. Скоро обаче става ясно, че за него мъртвият патриарх в ролята си на мъченик е още по-опасен, отколкото като жив противник. Продължителното брожение сред народа, породено от отвличането на неговия духовен глава, достига след смъртта му връхната си точка. Към опозицията на служебната аристокрация се прибавя враждебността на църквата и огорчението на народа. Трудностите ставали все по-сериозни и в крайна сметка затрупват императора. Както преди две години съюзът между църквата и военната аристокрация довежда до свалянето на

1 Skylitzes-Kedren. II, 643, Zonaras III, 668. Вж. също Balsamon in Rhalles und Potles I, 147.

Михаил VI, така сега нейната връзка с опозиционно настроената административна аристокрация сваля Исак Комнин. В момент на обезкуражаване, сломен от болест, през декември 1059 г. по настоятелното искане на Псел той сваля пурпура и се оттегля като монах в Студитския манастир.

2. Вътрешен и външнополитически упадък

Обща литература: Скабаланович, Виз. государство. — Neumann, Weltstellung. — Jorga, Geschichte I. — H. M. Loewe, The Seljuqs, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 299-317. — P. Wittek, Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byz. 11 (1936) 285-319. — C. Cahen. Le première pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18 (1948) 5-67. — В. Гордиевский, Государство Сельджукидов в Малой Азии, Москва-Ленинград 1941. — Gay, Italie. — F. Chalandon, Domination normande I. — B. Leib, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle, Paris 1924.

Сътрудничеството между църквата и цивилната партия, което лишава Комнин от почва под краката, поставя короната върху главата на Константин Дука (1059-1067). Интимен приятел на Псел и на патриарх Константин Лихуд, Константин X Дука бил женен за Евдокия Макремволитиса, племенничка на Михаил Керуларий. Както абдикирането на Исак Комнин, така и издигането на Константин Дука са дело на Псел, който в присъствието на най-видните представители на сенатската партия поставя пурпурните обувки на краката на новия император. Псел е постигнал целта си — като пръв съветник на императора и възпитател на неговия син и престолонаследник той държи конците на държавната политика в ръцете си. Императорът бил изпълнен с възхищение към духовно богатия философ и надарен със слово ритор. Ето как звучат автентичните думи на Псел: „Той ме обичаше повече от всичко. Не можеше да се откъсне от моите устни и моя разум. Ако не можеше да ме вижда по няколко пъти на ден, ставаше раздразнителен... Той ми се наслаждаваше като на нектар.“[1]

1 Psellos II, 135 и 150.

Както фамилията Комнини е представител на малоазийската военна аристокрация, така фамилията Дука представлява по това време столичната служебна аристокрация. Армейската реакция при Исак остава само едно интермецо. Цивилната партия успява не само да възвърне своите позиции, но и да ги доизгради и укрепи. Както още по времето на Константин IX тя се насочва към гарантиране на положението си, като отваря за широки слоеве от константинополското градско население достъпа до сенаторската класа. По думите на един съвременник сенаторите тогава наброяват огромно количество[1]. Управленческият апарат все повече загубва своя строго бюрократичен характер. Константин Дука широко прилага данъчното откупуване, като освен това въвежда и в централното финансово управление купуването на постове, така че не само повишаването на данъците, но вече и висшият финансов контрол можели да се придобият чрез покупка[2]. Армията е пренебрегната напълно, а попълненията ѝ с явна последователност са ограничавани, така че — поне по-късно — това изглеждало преувеличено и за самия Псел[3]. Страхът от войската станал още по-силен след издигането на Исак Комнин. Още повече че и финансовият недоимък пораждал мисълта чрез икономии в армията да се регулира намаляването на данъчните приходи и финансирането на други сфери. Нарастват разходите в служебната област, която непрекъснато набъбва, а заетите в нея като властваща прослойка предявяват все по-големи изисквания; увеличават се паричните пера за двора, живеещ във все по-голям разкош, множат се даренията за църквата, чието благоразположение не търпяло шеги, както и подаръците за владетелите на чуждите народи, със стремеж по този начин да бъдат омилостивени. Така политическите цели на управляващата прослойка заедно с обективните финансови нужди образуват фактор, способен да разруши военната сила. Събитията не са по-различни от тези по времето на македонските епигони, с тази уговорка, че външнополитическото положение от тога-

1 Attaleiates 275.
2 Zonaras II, 676.
3 Psellos II, 146.

ва до момента съществено се е влошило. Антивоенните мерки на Дука съвпадат по време с най-сериозните външнополитически опасности и тъкмо затова са двойно посъдбоносни.

Все по-големи успехи завоюват тогава норманите в Южна Италия, начело на които от 1059 г. е могъщият Робер Гискар. Унгарците предприемат мощно нападение и окупират важното дунавско укрепление Белград (1064). Към печенегите се присъединяват родствените им узи, превръщайки се в невероятна напаст. Както някога печенегите под натиска на узите, така сега узите, притискани от настъпващите кумани, се изтеглят от южноруската равнина и през есента на 1064 г. се изсипват в огромни количества на Балканския полуостров[1]. Българските земи, Македония, Тракия и дори Гърция са опустошени от дивите орди. Техните плячкосващи набези били толкова дивашки, че, както свидетелства един съвременник, „цялото население на Европа мислело да се изселва[2]. Опустошителна епидемия спасява империята от узите. Много от тях измират от болестта, една част се изтеглят зад Дунава, а останалите са заселени на имперска територия и встъпват в служба на императора.

С много по-сериозни последици от това нападение на турските племена от север за историята на империята се оказва настъплението на селджукските турци от изток. Селджуките унищожават остатъците от арабската мощ в Азия с такава бързина, която засенчва дори блясъка на някогашните византийски завоевания. Турците завладяват персийската област, прекосяват Месопотамия, подчиняват на волята си халифския град Багдад. Халифатът, на който му остава само религиозната супремация, попада под протекцията на един могъщ военен султанат, който от този момент насетне владее политически мюсюлманския свят в Азия. Скоро в ръцете на селджуките пада цяла предна Азия, чак до границите на Византийската империя и фатимидския халифат на Египет,

1 Хронологията е правилно уточнена от Златарски, История II, 115, по Attaleiates 83 и Skylitzes II, 657. За узите (торки в руските хроники) вж. обстойното проучване на Д. Расовский, Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии, SK 6 (1933) 1-65.

2 Attaleiates 84.

след което те обръщат очи и към Византия. Така както завладяването на България премахва междинната преграда между империята и северните номадски народи, така анексирането на Армения при Константин IX дава на селджуките ново поле за нападения. Вътрешната слабост на империята и упадъкът на нейната военна мощ скоро отварят на врага път и навътре, към ядрото на византийската земя. При Алп Арслан, вторият от селджукските султани, турците прекосяват Армения и завземат Ани (1065), опустошават Киликия, нахлуват в Мала Азия и щурмуват Кесария (1067)[1]. С това е произнесена присъдата над политиката на тогавашните византийски владетели.

Смъртта на Константин X Дука (май 1067 г.) поставя властта в ръцете на неговата съпруга Евдокия, която поема регентството над своите малки синове Михаил, Андроник и Константин. Фактически управлението ръководи Псел заедно с кесар Йоан Дука, брат на починалия император[2]. Междувременно успоредно с катастрофалното развитие на събитията на военната арена расте силата на противниковата партия и нейното настояване за създаване на силно военно управление добива такава актуалност под натиска на събитията, че патриарх Йоан Ксифилин, макар и приятел на Псел, се присъединява към тази идея и в крайна сметка императрицата е принудена да отстъпи. Въпреки съпротивата на Псел и на кесар Йоан тя се омъжва за генерал Роман Диоген, кападокийски магнат, който на 1 януари 1068 г. заема императорския трон.

Роман IV Диоген (1068-1071), способен и смел пълководец, отличил се във войните срещу печенегите, си спечелва уважението, с което се ползва в средите на военната партия. Той веднага поема битката срещу селджуките, но разложението в системата вече твърде било напреднало и съпротивата на партията на Псел осуетява спасителното дело на императора. С огромни усилия той събира войска, състояща се

1 Вж. C. Cahen, La première pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18 (1948) 23 и сл.

2 За него вж. B. Leib, Jean Doukas, César et moine, Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081, Mélanges Peeters II (1950) 163 и сл.

предимно от чуждоплеменни войници — печенеги, узи, нормани и франки. Първите два похода (1068 г. и 1069 г.) въпреки всичко се оказват успешни, но третият завършва с жестоко поражение, не на последно място поради предателството на Андроник Дука, син на кесар Йоан. При арменския град Манцикерт по-многобройната, но хетерогенна и недисциплинирана наемна войска е разбита на 19 август 1071 г. от формированията на Алп Арслан и унищожена. Самият император е взет в плен.

Като пленник Роман Диоген сключва със селджуките договор, който срещу обещание за ежегодни плащания — парична гаранция за самия него, поставя задължението за предаване на турските пленници и осигуряване позиции за резервни войски[1]. Междувременно обаче противниковата партия в Константинопол, подтиквана от кесар Йоан, го обявява за свален. Първоначално е образувано съвместно управление между императрица Евдокия и нейния най-голям син Михаил Дука, но скоро императрицата-майка е затворена в манастир и Михаил VII, подкрепян от Псел, е провъзгласен за единствен владетел (24 октомври 1071 г.). Силните на деня личности в Константинопол посрещат завръщащия се от плен император Роман като враг. Избухва гражданска война. В крайна сметка Роман отстъпва, уповавайки се на една писмена гаранция, парафирана от трима митрополити от името на Михаил VII, която му обещава пълна лична сигурност. Още преди да достигне Константинопол обаче, той е ослепен с нагорещено желязо. Псел, надминавайки самия себе си, изпраща на ослепения император писмо, в което нарича него, своята жертва, мъченик: Господ бил взел очите му, защото ги смятал достойни за една по-висша светлина[2]. Роман Диоген умира съвсем скоро от жестоките си рани (лятото на 1072 г.).

---

1 Dölger, Reg. 972. C. Cahen, La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes, Byz. 9 (1934) 613 и сл. R. Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris 1947, 624 и сл. По-нататък вж. M. Mathieu, Une source négligée de la bataille de Mantzikert: les „Gesta Roberti Wiscardi" de Guillaume d'Apulie, Byz. 20 (1950) 89 и сл. Вж. и чудесното ново издание с превод и богат коментар на с. автор; Guilaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard, Palermo 1961, 164; 293.
2 Sathas, Μεσαιωνικη βιβλ. V, 316.

Тази невероятна трагедия превръща поражението от Манцикерт в истинска катастрофа, тъй като сключеният между Алп Арслан и император Роман договор вече е невалиден и турците приемат това като повод за нападение и завоевателна война срещу Византия. Както по времето на голямата арабска инвазия, империята отново е изправена пред опасността от вражеско завладяване. Тогава обаче на нахлуващия враг се противопоставя героичната отбранителна воля на наследниците на Ираклий, а и вътрешно империята била здрава. Сега всичко се намира в процес на най-дълбоко разложение, стабилната защитна система на стратиотите и техните земи се е разпаднала, а като противник на могъщия турски султан на трона в имперската столица, заобиколен от дворцови интриганти и бъбриви подмазвачи, седи жалкият питомец на Псел — един чужд на живота книжен плъх, духовно и физически изостанал от своето време. Пътят пред селджукските турци е отворен, липсват всякаква сила и воля, които биха могли да им се противопоставят.

Сривът настъпва едновременно в двата края на Византийската империя. Съдбата подрежда нещата така, че в същата 1071 година, която донася катастрофата от Манцикерт, Бари пада в ръцете на Робер Гискар. С това завършва норманското завладяване на византийската собственост в Италия и оттам също започва да приближава огромна опасност[1]. В неволята си правителството на Михаил VII се обръща с молба за съдействие към Григорий II и така допринася за осъществяване на стремежите на великия папа към църковно обединение на базата на римското световно господство.

По същото време се разклаща и византийското господство на Балканския полуостров. В земите на някогашното царство на Самуил през 1072 г. избухва въстание, което намира силна поддръжка от независимото княжество на Зета. Константин Бодин, син на княз Михаил от Зета, е провъзгласен в Призра за цар и с големи усилия императорските пълководци успяват да потушат съпротивата му[2]. По адриатическото

1 Gay, Italie 520 и сл. Chalandon, Domination normande I, 189.

2 Jireček, Geschichte I, 234 и сл.; Златарски, История II, 140 и сл.; Литаврин, Болгария и Византия 397 и сл.

крайбрежие Византия продължава да губи позициите си. Признаването на византийското върховенство, за което Василий II се договаря с Хърватско, не трае дълго и след като още Петър Кресимир IV (1058-1074) разширява чувствително границите на царството си, неговият наследник Димитър Звонимир е коронован за крал през 1076 г. от легата Григорий IV като папски васал[1]. Още по-сериозен удар представлява за Византия обстоятелството, че през 1077 г. и Михаил от Зета получава от Рим кралската корона[2]. Опустошителните набези на печенегите и множащите се нападения на унгарците допълнително засилват общото объркване.

Към външнополитическите неприятности се прибавя и тежката стопанска криза. Тя е предизвикана не на последно място и от мерките на самото правителство — обстоятелство, на което Михаил VII дължи прякора си Парапинак. Поскъпването било толкова голямо, че за една златна монета вече не можело да се купи цял медимнос пшеница, а един медимнос по-малко от пинакион (para pinakion)[3]. Не липсвала известна трагичност в това, че на Псел му се налага при властта на своя ученик да преживее краха си — Псел, който до този момент, недосегаем при всички превратности, от правителство на правителство успявал да усилва влиянието си и комуто фамилията Дука дължала безкрайно много, а Михаил VII — всичко. Логотет Никифорица, благодарение на своята превъзхождаща околните воля и влияйки напълно върху боязливия император, успява да елиминира както Псел, така и кесар Йоан. Той притегля към себе си държавното кормило и започва да го направлява със същата енергичност и същата безогледност, както някога Йоан Орфанотроф. Също като него и той е с нисш произход и дължи издигането си на своя собствен ум и хитрост. Стреми се да противостои на центробежните феодални сили в името на централизирания бюрократизъм. Той стига толкова далеч, че

---

1 Вж. Šišić, Geschichte I, 284 и сл.

2 Вж. St. Stanojevic, Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićskoj državi, Beograd 1912, 31 и сл.

3 Zonaras III, 712, 13. Също F. Dölger, Deutsche Literaturzeitung 74 (1953) 598. За цените на житото във Византия и тяхната относителна стабилност вж. Ostrogorsky, Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32 (1932) 319 и сл.

превръща търговията със зърно в държавен монопол, нарежда за вкарването в Константинопол жито да бъде изградено държавно депо в Редестос, забранява свободната търговия със зърно и я поставя под заплаха от наказание[1]. Както знаем от Книга на епарха, през X век византийската държава много зорко следи снабдяването с хранителни продукти на столицата. Освен това правителството разполагало със собствени зърнени запаси, които разпродавало на народа във времена на глад и криза. Онова обаче, което е било възможно през десетото столетие, се оказва неприложимо в периода на създаване на централната власт. Както в селското стопанство забраната за купуване на селски имоти отпада, така е отменен и държавният контрол на търговията. Мерките, предприети от Никифорица, предизвикват огромно възмущение. Те означавали силно ощетяване на едрите собственици на земи като главни производители на зърното, както и на изтощеното градско население, тъй като монополът служел не да гарантира потреблението, а в крайна сметка преследвал изключително фискални цели и отласквал нагоре цените на хляба. Тяхното покачване довело със себе си и общо поскъпване, както и свиване на работните заплати[2]. Никифорица претърпява крах със своя експеримент: след свалянето на Михаил Парапинак той умира мъчително, а складът депо в Редестос бил разрушен още преди падането на властта по време на един народен бунт.

Не биха могли да закъснеят и въстанията във военните среди при управлението на Михаил VII. Показателен за отношенията по това време е фактът, че герой в едно от тези въстания става главнокомандващият норманските наемници Урсел от Белиул. Кандидат за трона от негова страна е кесар Йоан Дука, когото той издига за противник на императора[3].

---

1 Вж. поучителното описание на M. Attaleiates 201-204, който също е бил собственик в Редестос. Към това и интересните разсъждения на G. I. Bratianu, Une expérience d'économie dirigée, le monopole de blé à Byzance au XIe siècle, Byz. 9 (1934) 643 и сл. (= Etudes byz. 141 и сл.).

2 Attaleiates, 204, предлага наблюденията си за връзката между цените на житото и цените на останалите стоки и възнагражденията. Тези наблюдения заслужават внимание в историята на икономическите учения.

3 Вж. G. Schlumberger, Deux chefs normands des armées byzantines, Revue hist. 16 (1881) 296 и сл.

Не по-малко показателно е и това, че византийското правителство се обръща за помощ към турците в борбата си срещу него. Те пленяват авантюриста пълководец и го предават срещу съответно заплащане на императорския военачалник Алексий Комнин. Правителството обаче не могло да си позволи за дълго да се лиши от услугите на този способен воин и скоро той е пуснат от затвора, за да се включи заедно с Алексий Комнин на страната на Михаил VII в борбата срещу нови опити за узурпация.

Почти едновременно се появяват двама претенденти в редиците на византийската военна аристокрация — единият в Мала Азия, другият — на Балканския полуостров. Никифор Вриений, дукс на Драч, бил най-видният представител на византийската военна аристокрация в европейската имперска част. В началото на ноември 1077 г. той влиза като антиимператор в своя роден град Адрианопол и оттам изпраща войска, която си пробива път чак до стените на византийската столица. Стратегът на темата Анатолик Никифор Вотаниат, чийто род води началото си, твърде показателно, от фамилията Фока, пък бил типичен представител на малоазиатската военна аристокрация. На 7 януари 1078 г. той се провъзгласява за император и от своя страна също тръгва срещу Константинопол, след като си осигурил подкрепата на Сюлейман, роднина на султан Алп Арслан. Дори и в тогавашното състояние на хаос превесът остава на страната на Мала Азия. Никифор Вотаниат изпреварва своя европейски съперник[1]. Антиправителствено настроената партия в Константинопол, която вследствие на непопулярните мерки на Никифорица била спечелила влияние, залага всичките си надежди на Мала Азия. Вотаниат едва достига Никея през март 1078 г. и в столицата избухва въстание, в което и църквата има голям дял. Михаил Парапинак е бил принуден да свали короната и да се оттегли в Студитския манастир. Императорския трон заема Никифор Вотаниат. Той влиза на 24 март в Константинопол и още същия ден поема короната от

1 Mich. Attaleiates 288, привърженик на Вотаниат, казва с пренебрежение за Вриений, че не е толкова благороден и произхожда от Западните провинции: αυτος δ' εσπεριος και δυσγενης εστι. Вж. Neumann, Weltstellung 62.

патриарха. За да осъществи връзка с фамилията Дука и да задоволи византийското чувство за легитимност, той се оженва за императрица Мария, съпругата на своя предшественик, макар че той още бил сред живите[1].

Застаряващият Вотаниат не бил в състояние да изведе империята от хаоса. Неговото кратковременно управление е само завършващ акт на тази епоха на разложение и е изпълнено с въстания и граждански войни. Защото след краха на сенатската власт започва ожесточена битка сред генералите за влияние и достигане до върха. В крайна сметка това се удава на най-способния сред тях, младия Алексий Комнин. Служейки на новия владетел, Алексий най-напред отстранява антиимператора Никифор Вриений, а след него и Никифор Василаки, който го подкрепял от позициите си на дукс на Драч, а после и в ролята на претендент за трона. Когато обаче в края на 1080 г. Никифор Мелисен се издига за антиимператор в Никея и по примера на Вотаниат призовава на помощ Сюлейман, Алексий се отдръпва. Защото в този момент той вече работи за своето собствено издигане.

Сътрудничеството на Вотаниат, а после и на Мелисен със Сюлейман чувствително облекчава турците при завладяването на Мала Азия. Около 1080 г. Сюлейман вече владее цялата малоазийска област от Киликия чак до Хелеспонт и създава тук, върху най-древната византийска земя, румски султанат[2]. След разпадането на родения някога на малоазийска територия силен военен и управленчески ред, след широкомащабния упадък на византийската стратиотска система империята за кратко време загубва и Мала Азия.

Измежду всички представители на военната аристокрация, съперничещи си за императорската корона, Алексий Комнин бил не само най-изтъкнатият пълководец, но и единственият истински политик, превъзхождащ в това от-

---

1 Вж. B. Leib, Nicéphore III Botaniatès (1078-1081) et Marie d'Alanie, Actes du VIe Congrés Intern. d'Etudes byz. I (1950) 129 и сл.

2 Вж. J. Laurent, Byzance et les origines du Soultanat Roum, Mélanges Diehl I (1930) 177 и сл.; P. Wittek, Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byz. 11 (1936) 285 и сл. и Le Sultan de Rum, Annuaire de l'Inst. de philol. et d'hist. orientales et slaves 6 (1938) 361 и сл.; C. Cahen, La premiére pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18 (1948) 5 и сл.

ношение не само своя чичо Исак Комнин, но и неуспелия Роман Диоген. Той съумява да си подготви почвата в средите на армията и столицата благодарение на далновидност и дипломатически умения, както и да се споразумее с противниковата партия[1]. Женен е за Ирина Дука, племенничка на кесар Йоан и дъщеря на предателя от Манцикерт — Андроник. Императрица Мария съзира в негово лице ангела-хранител за своя малък син Константин Дука, когото тя все още мечтае да види с корона на главата. Освен от страната на Исак Комнин — своя по-възрастен брат, Алексий намира ревностна подкрепа и от кесар Йоан Дука. Срещата в тракийски Цурулон, на която се решава неговото издигане, имала характер на семеен съвет на Комнини и Дука. Алексий се споразумява и с Никифор Мелисен, негов зет. Той му предложил европейската част от империята — азиатската искал да задържи за себе си. Така, както когато двамата Варда се надигат срещу Василий II, отново в главата на един пълководец се ражда планът за разделяне на империята. Алексий отклонява идеята и успокоява амбициите на зет си с обещание за титлата кесар. В столицата, чийто гарнизон в голямата си част се състоял от чуждестранни, между които и германски наемници, Алексий влиза благодарение на споразумението си с главнокомандващия германските войски. Но също както армията, защитаваща Константинопол, така и армията на Алексий представлявала пъстра смесица от чуждоплеменни наемници, така че столицата в продължение на три дни е арена на дивашки плячкосвания и жестокости. Вотаниат се предава в тази безперспективна битка, оставя се да бъде накаран от патриарха да абдикира и на Великден, 4 април 1081 г., Алексий Комнин става император на Византийската империя.

1 Вж. Chalandon, Alexis I, 28 и сл., 41 и сл.

VI

ГОСПОДСТВО НА ВОЕННАТА АРИСТОКРАЦИЯ (1081-1204)

Извори

Епохата на Комнини може да се определи като време за особен разцвет на византийската историография, благодарение преди всичко на произведенията на Анна Комнина, на Йоан Кинам и на Никита Хониат[1]. Интелигентната и високообразована най-голяма дъщеря на император Алексий I (1081-1118), Анна Комнина, описва в Алексиада историята на своя баща от началото до смъртта му (1069-1118)[2]. Принцесата, образована в духа на античните образци, добре познава древногръцката историопис, поезия и философия и произведението ѝ е написано в съзнателно търсен античен стил. То е не само прекрасен паметник на византийския хуманизъм, но и първокласен исторически извор. Обстойното и подробно описание на Анна е в основата на нашето познание за тази важна епоха, наситена с процеси и събития като възстановяването на мощта на Византийската империя, срещата на Западна Европа с Византия в първия кръстоносен поход, борбите с норманите и със степните народи на Севера и Изтока. Панегиричната тенденция на Алексиада и някои недостатъци като хронологичната неяснота например се компенсират от изчерпателната и всестранна информация, с която авторката разполага благодарение на своя ранг и образованост. Като историк се изявява и съпругът на Анна, кесар Никифор Вриений, внук на онзи Никифор Вриений, кой-

1 Вж. C. Neumann, Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert, Leipzig 1888.

2 Изд. от A. Reifferscheid, 2 Bde., Leipzig 1884. Ново издание с френски превод и подробен исторически коментар B. Leib, Anne Comnène, Alexiade, I-III, Paris 1937, 43, 45. Английски превод E. Dawes, The Alexias of the Princess Anna Comnena, London 1928. Вж. също обстойното проучване на G. Buckler, Anna Comnena, London 1929.

то излиза срещу Михаил Дука, а после и срещу Никифор Вотаниат като антиимператор[1]. Останалото недовършено съчинение на Никифор Вриений, което не издържа на конкуренцията на Алексиада, разкрива накратко историята на Комниновия дом от Исак Комнин, става по-изчерпателно след Роман IV Диоген, но прекъсва още по средата на управлението на Никифор Вотаниат[2]. Към епохата на Алексий I Комнин се отнася заключителната част на често цитираната по-горе Световна хроника на Йоан Зонара. Силно зависимо от Алексиада, краткото съобщение на Зонара все пак внася някои допълнения към съчинението на Анна Комнина. Без особена самостоятелна историческа стойност е написаната в стихотворна форма Световна хроника на Константин Манасий, която стига до коронясването на Алексий I, а така също и стигащата до смъртта на същия владетел Световна хроника на Михаил Глика. На още по-ниско ниво стои оскъдната Световна хроника на Жоел, която се разпростира до латинското завладяване през 1204 г.

Това, което значи за епохата на Алексий I Алексиада, същото означава и съчинението на Йоан Кинам за времето на Мануил I (1143-1180) и произведението на Никита Хониат за същия период и епохата на последните Комнини и Ангели. Описанието и при Кинам, и при Никита Хониат започва със смъртта на Алексий I, като управлението на Йоан I (1118-1143) се разглежда и от двамата писатели съвсем накратко като въведение. Затова епохата на този значим владетел е доста оскъдно осветлена в сравнение с тази на предшествениците и на наследниците му. Йоан Кинам е роден след 1143 г. в знатно семейство и по-късно става секретар (βασιλικος γραμματικος) на император Мануил. Неговото произведение, издадено наскоро след смъртта на Мануил, е познато от един-единствен ръкопис от XIII век, доста поизтрит в края (и по-късните му преписи от XVI и XVII век)[3]. По-младият,

1 А не син, както се считаше по-рано: вж. S. Wittek-De Jongh, Le César Nicéphore Bryennios, l'historien, et ses ascendants, Byz. 23 (1953) 463 и сл.

2 Френски превод на Вриений прави H. Grégoire, Byz. 23 (1953) 469-530 и 25/27 (1955/57) 881 до 926.

3 Съпоставка на този ръкопис (Vatic. gr. 163) с незадоволителното издание на

произхождащ от Хон във Фригия, Никита[1] започва своята кариера също като императорски секретар, а по късно при Ангелите заема и по-висши длъжности, като стига до велик логотет. Неговото произведение стига до 1206 г. и завършва с падането на Константинопол в Никея[2]. По своя характер двете съчинения са съвсем различни, като всяко има своите преимущества: при Кинам има плавност и една много рядка жизненост на изложението, което го прави, редом с Псел, най-блестящия историограф на византийското Средновековие. Двамата историографи на Мануил I са горещи гръцки патриоти и със своето пренебрежение към латинците представляват зараждащия се византийски национализъм. Това обаче не влияе на обективността на съчиненията и на субективната добросъвестност на авторите[3]. Като допълнение към историческото произведение на Никита Хониат се явява краткото описание на същия автор за унищожените от латинците статуи в Константинопол през 1204 г.[4] Завладяването на Солун през 1185 г. от норманите е описано подробно и много живо от учения митрополит Евстатий Солунски[5]. Този

Бонския корпус предлага F. Babos, Symbolae ad historiam textus Cinnami, Budapest 1944.

1 Това, че на него (и на неговия брат Михаил) по погрешка му е придадено прозвището Акоминат, показа Stadtmüller, Michael Choniates 274 и сл. Как се е стигнало до тази грешка обяснява по емоционален начин V. Grumel, De l'origine du nom Ακομινατος, ΕΕΒΣ 23 (1953) 165 и сл.

2 Има само един немски превод на съчинението от F. Grabler в Byz. Geschichtsschreiber VII-IX, Graz-Wien-Köln 1958.

3 По спорния въпрос дали Никита Хониат е познавал историческото съчинение на Кинам вж. V. Grecu, Nicétas Choniatès a-t-il connu l'histoire de Jean Cinnamos? REB 7 (1950) 194 и сл., който би искал да даде утвърдителен отговор на този въпрос.

4 Повдигнатите от Успенский, Византийский писатель Никита Акоминат из Хон (1874) 140, съмнения срещу авторството на Никита Хониат са неоснователни. Вж. пак V. Grecu. Autour de De signis de Nicétas Choniate, REB 6 (1948) 58 и сл., според който текстът със сигурност е съчинен от Никита Хониат и освен това е част от историческото му съчинение.

5 Ново издание с въведение и коментар от St. Kyriakides: Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica (с италиански превод на V. Rotolo), Palermo 1961. Превод на немски с въведение и коментар на H. Hunger, in Byz. Geschichtsschreiber III. Graz-Wien-Köln 1955. За живота и съчинението на Евстатий вж. също K. Bonis Ευσταθιος αρχιεπισκοπος Θεσσαλονικης, Επετηρις της θεολ. σχολης του πανεπιστ. Θεσσαλονικης 1 (1950) 45-88.

трактат е оценен от Никита Хониат в историческото му съчинение.

Многобройните западноевропейски извори, които осветляват византийско-западноевропейските отношения през тази епоха и които предлагат описания на кръстоносните походи от Геста Франкорум до Вилардуен и Роберт де Клари[1], не могат да бъдат подробно разгледани[2]. С оглед значението си за кръстоносния проблем ще спомена писмото на Алексий I до граф Робер Фландърски, което в достигналата до нас латинска версия прилича на апел за кръстоносен поход[3]. В тази си форма писмото несъмнено е фалшификация. Може обаче да се приеме, че целта на подобно фалшифициране на действително императорско писмо е била да се улесни набирането на западноевропейски войски[4]. Отношенията в южнославянските държави от този период се разкриват от съобщенията във византийските извори, от запазената на латински език Хроника на монаха от Диоклия от средата или втората половина на XII век[5], от славянските Жития на Стефан Неман, написани от неговите синове св. Сава и Стефан Първовенчанин[6], и от

---

1 Най-нови издания: Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople, ed. et trad. E. Feral, I-II, Paris 1938, 1939; Robert de Clari, La conquête de Constantinople, trad. P. Charlot, Paris 1939.

2 Вж. прегледа при Bréhier, L'Eglise et l'Orient au Moyen Age, Les croisades (1921) S. I и сл.

3 Текстът се разбира най-лесно в притурката към Anna Komnene II, 573-576 Bonn. (= Migne, P. G. 131, 564-568 и P. L. 155, 466-470).

4 Вж. Chalandon, Alexis I, 325 и сл. Dölger, Reg. 1152. Vasiliev, History 386 и сл. Grousset, Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem I (1934) 1. C. Erdmann, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens (1935) 365, който счита за съвсем вероятно фалшификацията да е направена през 1105-1106 г. и като excitatorium да е поставена в полза на пропагандата на Боемунд за кръстоносен поход срещу Византия. Подобно е мнението и на E. Joranson, The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders, Americ. Hist. Rev. 55 (1950) 811 и сл., който прави английски превод на писмото и подробно коментира по-старата литература.

5 Изд. F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, Beograd 1928, заедно със стар италиански и хърватски превод и много ценен исторически коментар. Вж. също новото издание (на базата на Шишич) с добър коментар и модерен сърбохърватски превод на V. Mošin, Ljetopis popa Dukljanina, Zagreb 1950.

6 Изд. V. Corovic, Spisi sv. Save (1928) 151 и сл. P. J. Safarik, Pamatky dřevniho pisemnictvi Jihosl. (1873), 1. Немски превод с коментар на St. Hafner, Stefan

двете славянски Жития на св. Сава от Доментиян и Теодосий[1].

Важни допълнения към историческите съчинения внасят и написаните по различен повод трактати и писма на византийски автори от тази епоха. С неоценима стойност е кореспонденцията на архиепископ Теофилакт Охридски, тъй като тя хвърля светлина върху отношенията в Македония под византийска власт по времето на Алексий I[2]. Известни исторически познания за времето на Йоан II и за първата половина от управлението на Мануил I дават и посветените на различни събития стихотворения на изключително продуктивния поет Теодор Продром. Неговото богато творческо наследство поставя трудни въпроси пред византийската литературна история, а някои изследователи са склонни да приемат, че зад това име се крият двама, дори трима поети[3]. Забележителни са и речите на осъдения през 1156 г. като еретик Михаил Солунски, които той посвещава на император Мануил през 1150-1155 г.[4] Една реч на хипатоса на философите и по-късно патриарх Михаил Анхиалос съдържа интересни данни за войните на Мануил с унгарците и сърбите[5]. Може да се спомена още и надгробната реч на Василий от Охрид, архиепископ на Солун, посветена на императрица

Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten, Graz-Wien-Köln 1962.

1 Изд. Daničić 1860 и 1865.

2 Migne, P. G. 126. Още Успенский, Образование 1-58 и приложение 10-20, 25-29; Василевский, Печенеги 134-149 и ЖМНП 204 (1879) 144-217, 318-348; Златарски, История II, 262-350; Xanalatos, Beiträge. Български превод на писмата: Митроп. Симеон, Превод на писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български, Сборник на Бълг. акад. на науките 27 (1931) 1 — 279. Вж. уводните бележки към новото издание на A. Leroy-Molynghen, Prolégomènes à une édition critique des Lettres de Théophylacte de Bulgarie, Byz. 13 (1938) 253 и сл.

3 Migne, P. G. 133, 1003-1424. За останалите издания, съхранените ръкописи и литературата по въпроса Продром, вж. пълния преглед при Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 522 и сл.

4 W. Regel, Fontes rerun byzantinarum I, 1 (1892) 131-192; I, 2 (1917) 183-228 (факс. 2 ми е недостъпно).

5 Издадена и коментирана от R. Browning, A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelftth Century, Balkan Studies 2 (1961) 173 и сл. Вж. също P. Wirth, Das bislang erste literarische Zeugnis für die Stephanskrone, BZ 52 (1960) 79 и сл.

Ирина[1], първа съпруга на Мануил, както и Ходипорикона на Константин Манаси, дълго ямбично стихотворение, което описва предварителните преговори за втория брак на Мануил[2]. Исторически значими трактати, речи и писма, които обхващат периода от 60-те до 90-те години на XII век, присъстват и в богатото литературно наследство на цитирания погоре Евстатий Солунски[3]. Важни данни предлага и похвалната реч от 1192 г. на Йоан Сиропулос към Исак II[4]. Запазени са също речите и трактатите на Никита Хониат, създадени между 1180 и 1210 г. Те съобщават за различни събития от епохата, като създаването на Втората българска държава и отношенията след латинското завладяване[5]. Още по-важни са писмата и трактатите на атинския митрополит Михаил Хониат, по-голям брат на Никита[6]. Те дават нагледна картина на безнадеждното положение на Византийската империя преди разпадането ѝ и на отношенията след латинското завладяване.

Материалът за вътрешното състояние на империята, съдържащ се в писмата на Теофилакт Охридски и на Михаил Хониат, съществено се допълва от данните, разпръснати из грамотите. Сред грамотите на тази епоха важно място имат

---

1 Изд. В. Василевский, ВВ 1 (1892) 55-132 с руски превод и ценно въведение.

2 Изд. K. Horna, Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses, BZ 13 (1904) 313-355.

3 Tafel, Eustathii opuscula 1832, където обаче много писма на М. Псел са причислени на Евстатий, вж.: K. Sathas, Μεσαιωνικη βιβλ. IV, 30, 67; V, 75. От същия автор: De Thessalonica eiusque agro (1839) 401-439. Препечатана при Migne P. G. 135 и 136. Седем политически речи на Евстатий — две, издадени вече от Tafel, и пет непознати дотогава — са публикувани при Regel, Fontes rer. byz. I, 1 (1892) 1-131.

4 Издадена и подробно тълкувана от M. Bachmann, Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos, Diss., München 1935, където се обръща внимание и на речите, държани през 1193 г. от Sergios Kolybas и Georgios Tornikes (ed. Regel, Fontes rer. byz. I, 2). Вж. също Дуйчев, Проучвания 52.

5 K. Sathas, Μεσαιωνικη βιβλ. I (1872) 73-136; Успенский, Образование, прил. 39 и сл.; Miller, Recueil des hist. grecs des croisades II (1881) 496-502, 615-619, 737-741.

6 Sp. Lampros, Μιχαηλ 'Ακομινατου του Χωνιατου τα σωζομενα, 2 т., Athen 1879. Също и образцовия труд на Stadtmüller, Michael Choniates, където важният възпоменателен надпис (υπομνηστικον) за Алексий III е издаден отново, стр. 283-286.

докладите на финансовите служители до император Алексий I и съответните решения на императора, които са поучителни за методите на византийското данъчно управление и за паричните отношения в началото на XII век[1]. От голямо политическо и стопанско значение за развитието на Византийската империя са и договорите с Венеция[2].

1. Съвземане на Византийската империя: Алексий I Комнин

Обща литература: Chalandon, Alexis I; The Earlier Comneni, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 318-350; Domination normande I; Histoire de la Première Croisade, Paris 1925. — G. Buckler, Anna Comnena, Oxford 1929. — Ch. Diehl, La société byzantine à l'époque des Comnènes, Paris 1919. — Hussey, Church and Learing. — H. v. Sybel, Geschichte des ersten Kreuzzuges, Leipzig 1841. — H. Hegenmayer, Geschichte des ersten Kreuzzuges, Innsbruck 1901. — L. Bréhier, L'Eglise et l'Orient au Moyen Age. Les Croisades, Paris 1928. — R. Grousset, Hisoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem I, Paris 1934. — C. Erdmann, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens, Stuttgart 1935. — Runciman, Crusades I. — H. Kretschmayr, Venedig I. — Diehl, Venise. — Heyd, Commerce du Levant I. — Jireček, Geschichte I. — Василевский, Материалы. — Stein, Untersuchungen. — Ostrogorsky, Féodalité.

Външнополитическата равносметка от нерадостната епоха, разделяща заемането на трона от Алексий Комнин и смъртта на Василий II, е пълно крушение на византийските позиции в Азия, окончателното загубване на италийските владения и силният регрес на византийския авторитет на Балканския полуостров. Вътрешнополитическата равносметка се изразява в дълбоко скованване на централната власт, угнетяваща стопанска криза, упадък на паричните стойности и разпадане на стопанско-социалната система на средновизантийската империя. Алексий I (1081-1118) е трябвало да постави на нови основи своето реставрационно дело. Нови

1 Zepos, Jus I, 326 и сл. За хронологията: Dölger, Reg. 1245.
2 Tafel и Thomas I [814-1205].

са и опорните фактори на изградената от него държавна постройка.

Неговото възродително дело обаче успява да постигне само външен и преходен успех. Още в ранното Средновековие, по времето на Ираклий и Лъв III, Византия е заставала на ръба на пропастта. Тогава обаче империята притежавала неизползвани вътрешни сили, които правят възможно съвземането ѝ в перспектива и пред всички бури на съдбата нейното ядро — Мала Азия, оставало непокътнато. Така тя успявала не само да се въздигне, но и постепенно да си възвърне надмощието в цялата територия на източния средиземноморски басейн. Сега империята е изтощена във вътрешността си, защото системата, на която е почивала силата ѝ през изминалите векове, е срината из основи, а главната база на нейното могъщество, Мала Азия (пак по тази причина), тя е загубила, без да се съпротивлява. Реставрационното дело на Комнини се ограничава преди всичко върху крайбрежните територии, своя превес на силите по море обаче Византия загубва окончателно тъкмо в епохата на Комнините. В търговско-политическо, както и в стратегическо отношение тя преминава към италийските градски републики, като това е световноисторически най-важната промяна от тази епоха, показваща превъзходството на надигащите се западноевропейски сили и кулминираща във византийската катастрофа от 1204 г. Великото могъщество на Комниновата империя е лишено от вътрешна устойчивост и по тази причина импозантните успехи на талантливата политика на владетелите Комнини не постигат траен резултат.

Като политик Алексий Комнин показва изключителна ловкост още при своите първи стъпки. Задачата му била изключително тежка: да изгради отново една вътрешно замряла, с ограбена военна сила империя, докато враговете я нападат от всички страни — нормани, печенеги, селджуки. В началото му се налага просто да се примири с факта, че цяла Мала Азия е под турска власт. Не можел да стори нищо друго, освен впоследствие да признае на Сюлейман завладените територии като заселнически земи и така поне формално да съхрани върховенството на Византия и да създаде фикцията, че уж завоевателите на Мала Азия не са суверенна сила, а

подобно на печенегите на Балканския полуостров — федерати на империята, получили земите с императорското благоволение. Всичките си сили Алексий I трябвало да хвърли в борбата срещу норманите. Защото след завладяването на византийската собственост в Южна Италия Робер Гискар посяга и към източното адриатическо крайбрежие. Крайната цел на норманите не било нищо друго освен византийската императорска корона; следващата им крачка била завземането на Драч, който трябвало да им отвори пътя към Константинопол. Без необходимите военни сили, без достатъчно парични средства, Алексий I трябвало веднага след заемането на трона да приеме борбата, поставяща на карта съществуването на империята. Наложило се да бъде ипотекирано църковно имущество и със събраните средства императорът да свиква войска, която по обясними причини се състояла предимно от чужди наемници и в голямата си част — от английски нормани. За водене на битка със собствени сили дори и не можело да се мисли. Алексий давал мило и драго да намери съюзници срещу превъзхождащия го враг, води преговори както с Григорий VII, така и с Хайнрих IV и си осигурява подкрепата на Венеция.

Точно тук с пълна сила се проявява онзи момент, който за в бъдеще ще представлява движещата сила на венецианската военна и съюзническа политика: морската република се стреми на всяка цена да си осигури свобода на придвижване в Адриатика и да предотврати укрепването на каквато и да било сила на двата бряга на Адриатическо море. Следователно по това време Робер Гискар е естествен враг, а Византия — естествен съюзник на Венеция. За Византия обаче била особено важна подкрепата на морската република, тъй като византийската флота е още по-западнала от сухопътната ѝ войска и по море империята се оказвала абсолютно безсилна.

На практика Венеция нанася на норманската флота тежко поражение и с това обсадата на Драч откъм морето е вдигната. По суша тя продължава и една победа на Робер Гискар над императорската армия (през октомври 1081 г.) предава града в ръцете му. Така Робер Гискар въпреки всичко изкъртва вратата към Византия, след което норманските отряди

нахлуват дълбоко в имперска територия, прекосяват Епир, Македония и Тесалия и обсаждат дори Лариса. Междувременно Робер Гискар още през пролетта на 1082 г. е принуден да се върне заради едно въстание, разпалено в Южна Италия от партийните привърженици на императора, и му се налага да предаде командването на своя син Боемунд. Византийската съпротива нараства все повече и под натиска на императорската армия норманите започват да се оттеглят. Междувременно венецианците завземат Драч като съюзници на империята. Наистина Робер Гискар успява да потуши въстанието и отново се включва в битката срещу Византия, но в началото на 1085 г. умира при епидемия. Размириците, които след неговата смърт избухват в Южна Италия, освобождават Византия за дълго време от норманската опасност[1].

За оказаната помощ Венеция иска висока цена. С договор от май 1082 г. дожът на Венеция получава за себе си и своите наследници титлата протосеваст със съответното годишно възнаграждение, патриархът на Градо — хипертимос, а църквата на Венеция — годишно почетно възнаграждение от 20 фунта злато. Преди всичко обаче морската република получава изключителни предимства за своята търговия. На венецианците било разрешено в бъдеще да търгуват свободно с всякакви стоки във всички части на Византийската империя, включително и в самия Константинопол, без да са длъжни да плащат каквото и да било. По този начин те стават изключително привилегировани в сравнение с местните византийски търговци. Освен всичко това са им предоставени множество работилници в Константинопол, както и три пристанища на входа към Галата[2]. С това е поставен крайъгълният камък на колониалната власт на Венеция на Изток, а в търговската система на византийската държава е нанесена дълбока рана. Това, че Венеция признава върховенството на

1 С похода на Робер Гискар по емоционален начин бяха свързани някои части от Песен за Ролан: H. Grégoire, La Chanson de Roland de l'an 1085, Bull. de l'Acad. de Belgique 25 (1939) 211 и сл.; H. Grégoire et R. de Keyser, La Chanson de Roland et Byzance, ou de l'utilité du grec pour les romanistes, Byz. 14 (1939) 265 и сл., 689и сл.

2 Tafel и Thomas I, 51 и сл. Dölger, Reg. 1081. Вж. Heyd, Commerce du Levant I, 118 и сл.; Kretschmayer, Venedig I, 161и сл.

византийския император, не променяло нищо в създаденото положение. Като силен фактор италийската морска република вече не може да бъде пренебрегвана във византийското развитие.

Особена роля във византийско-норманската война играят съседните славянски страни, които са непосредствено засегнати от борбата между великите сили за надмощие на Балканите. Дубровник и останалите далматски градове, както по всяка вероятност и Хърватско, се присъединяват към норманите[1]. Княз Константин Бодин от Зета след продължителни колебания преминава на страната на византийския император. Но по време на решителната битка за Драч той се отдръпва и допринася за поражението на византийците. Той използва по-нататъшните войни на империята с норманите, както и с печенегите, за да разпростре своята сфера на влияние върху Рашка и Босна. От Рашка започват и нападенията срещу византийската територия и с това е дадено направлението на по-късната сръбска експанзия и е подготвено пренасянето на центъра на тежестта в сръбските земи от Зета към Рашка[2].

На византийския император му се налага, едва отстранил норманската опасност, да влезе във война с печенегите. Опасността, която през последните десетилетия виси над империята като дамоклев меч, особено се изостря вследствие на подкрепата, която богомилите в източната част на Балканския полуостров оказват на настъпващите печенегски орди. Кризата достига своята връхна точка, когато печенегите след дълги битки с променлив успех достигат през 1090 г. пред стените на византийската столица. Не стигало това, ами по същото време Константинопол е нападнат и по море. Емирът на Смирна Чаха, един от онези емири, които си поделят наследството на Сюлейман (починал през 1085 г.), сключва съюз с печенегите и се устремява със своята флота към Константинопол. Чаха е прекарал известно

1 Вж. Jireček, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters (1899) 9 и 50; Šišić, Geschichte 308 и сл. Ferluga, Viz. uprava u Dalmaciji 123.

2 Вж. Jireček, Geschichte I, 237. Stanojevic, Istorija Srpskoga Naroda[3] (1926) 75 и сл. Istorija naroda Jugoslavije I (1953) 248 и сл.

време някога в двора на Никифор Вотаниат като пленник, запознат е с методите на Византия за водене на война и правилно преценява, че решителният удар срещу имперския град трябва да дойде по море.

През 1090/91 г. Константинопол, обсаден по суша и по вода, преживява зима, изпълнена с лишения и несгоди. Отново спасението можело да дойде само отвън. В неволята си Алексий I отново посяга към изпитаното, макар и не безопасно средство на византийската варварска политика, викайки куманите на помощ срещу печенегите. Куманите, които следвали печенегите и узите в южноруската равнина, също като тях са чист номадски народ и макар и не по етнически произход, но поне по език — турки[1]. В ръцете на главатарите на този войнолюбив народ император Алексий поставя съдбините на своята империя. Очакваните с упование кумани стъпват на имперска земя през пролетта на 1091 г. и на 29 април в подножието на планината Левунион[2] се завързва кървава битка между византийци и кумани, от една страна, и печенеги, от друга, в която печенегите са тотално сразени. Грандиозното впечатление, което схватката е произвела върху съвременниците, предава Анна Комнина с думите: „Цял един народ, наброяващ хиляди, бе унищожен в един единствен ден."[3] Обръчът около Константинопол е разкъсан. Чаха, чиито планове след битката при Левунион претърпяват провал, е сразен и посредством един нов дипломатически ход на императора е поставен в мат. Както насъсква куманите срещу печенегите, така той вкарва в играта срещу Чаха неговия зет, емира на Никея Абул Казим, сключвайки съюз най-напред с него, а после и с неговия наследник Килидж Арслан, син на Сюлейман.

Освобождаването на Константинопол дава възможност за действия срещу сърбите и особено срещу жупана на Рашка Вълкан, който с постоянните си набези внасял несигурност

---

1 За куманите вж. преди всичко важните проучвания на Д. Расовский, SK 7 (1935) 245 и сл.; 8 (1936) 161 и сл.; 9 (1937) 71 и сл.; 10 (1938) 155 и сл. Останалата литература при Moravcsik, Byzantinoturcica I², 92 и сл.

2 Вж. B. Leib, Alexiade II, 141, n. 3. M. Gyóni, Le nom de Βλαχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnène, BZ 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 243, бел. 1.

3 Alexias II, 16, 15 (ed. Reifferscheid); II, 144, 2 (ed. Leib).

в пограничната територия. Но през 1094 г. императорът отново е принуден да прекъсне борбата и да задоволи Вълкан с привидно подчинение. Защото някогашните му съюзници, куманите, били нахлули в имперски земи и плячкосвали територията на Адрианопол. Предвождал ги един византийски претендент, представящ се като Константин Диоген, син на император Роман IV и предявяващ претенции за императорския трон[1]. В това се състояла особената опасност, но и слабият момент на начинанието. Защото след като с хитрост бива отстранен, той дава възможност на императорската армия да сразi куманските орди, останали без водач.

В европейската част на империята най-големите опасности са отстранени. На Изток небето също като че ли се прояснява, защото разпокъсването на султаната и продължителните борби на емирите помежду им приближават към сферата на възможното Византия да си възвърне Мала Азия. В момента, когато Алексий I е трябвало да се заеме с тази задача, се случва събитие, което обръща с главата надолу всичките му планове и изправя империята пред нови и от най-различно естество трудности — приближават кръстоносците. В кръстоносната идея намира ново проявление стремежът на укрепналия папски институт да разпростре могъществото си върху християнския Изток. Апелът на Урбан II на събора в Клермонт намира небивал отзвук в резултат на религиозното въодушевление, което обхваща Западна Европа след реформаторското движение на Клюни; той възпламенява копнежа към Свещената земя, чиято притегателна сила, след завземането на Йерусалим от селджуките през 1077 г., става все по-голяма за европейските християни; той увлича изгладнелите за земи и готови да рискуват феодални владетели, както и притиснатите от стопански недоимък и религиозно разбунените народни маси от Западна Европа. И обратно — напълно чужда била идеята за кръстоносните походи в техния западноевропейски смисъл на Византийската империя. За нея борбата срещу неверниците не била нищо ново. Като държавна необходимост за византийците тя отдавна се е превърнала в напълно естествено явление и по

1 Вж. M. Mathieu, Les faux Diogènes, Byz. 22 (1952) 133 и сл.

тази причина те приемат освобождаването на Свещената земя не като общохристиянско дело, а като задача на собствената си държава — та нали Свещената земя е в тяхна, византийска територия. Предпоставки за сътрудничество със Западна Европа по това време обаче, след разпадането на църковната общност, липсват повече от всякога. От Западна Европа се очакват наемни войници, не кръстоносци.

На практика в тежките години на селджукската и печенегската опасност императорът вербува резервни войски от Западна Европа, така както го правил и при други обстоятелства. Освен всичко друго по това време той вероятно е писал и до граф Робер от Фландер, който, търсейки го в края на 1089 г. или в началото на 1090 г. по повод на един пилигримски поход, му дава клетва да изпрати 500 фландърски конници[1]. На същата цел в общи линии са посветени и опитите му за търсене на помощ в Рим, както и преговорите за съюз, които той повежда с Урбан II[2]. Но обратът, който настъпва, императорът нито е желал, нито е очаквал[3]. Той виж-

---

1 Вж. бел. към Извори по-горе. За отношенията между Алексий I и Робер Фландърски вж. интересната статия на F.-L. Ganshof, Robert le Frison et Alexis Comnène, Byz. 31 (1961) 57 и сл. Изпратеният от граф Робер елитен корпус се сражава на страната на византийците срещу емира на Никея при Никомедия и вероятно е взел участие и при битката при Левунион.

2 Вж. W. Holtzmann, Studien zur Orientpolitik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges, Hist. Vierteljahrsschr. 22 (1924) 167 и сл., и Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089, Bz 28 (1928) 38 и сл.

3 Заслугата на Chalandon, Alexis I, е, че противно на по-старите възгледи, показа, че византийският император никога не е призовавал Западна Европа към кръстоносен поход и за него той е не само неочакван, но и ненавременен. Тази концепция по-късно се възприе от повечето изследователи. Тя е присъща и за последния историк на кръстоносните походи: Runciman, Crusades I, 116 и сл. На срещуположната страна стои P. Charanis, Byzatium, the West, and the Origin of the First Crusade, Byz. 19 (1949) 17 и сл., и Aims of the Medieval Crusades and how they were viewed by Byzantium, Church History 21, 2 (1952) 3 и сл., който обръща внимание на едно съобщение на Синопсис Сатас (Теодор Скутариот), което, изглежда, показва, че византийският император чрез един апел до Урбан II е съучастен към кръстоносния поход. Все пак тук се касае за един значително по-късен и дружелюбен към латинците извор. Вж. също бележката на D. C. Munro, Did the Emperor Alexius I. ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095? American Hist. Rev. 27 (1922) 731 и сл. Вж. и критичните спрямо Charanis изложения на P. Lemerle, Byzance et la Croisade, Relazioni di X Congresso Intern. di Scienze Storiche, Roma 1955, т. III, 600, бел. 3. Сърцевината на проблема не е в това дали Алексий I се е обърнал

да наближаващите кръстоносци в момент, когато състоянието на собствената му империя тъкмо се е подобрило чувствително и сам би могъл да предприеме кръстоносен поход в Азия. Позициите му на закрилник на източното християнство изглеждат узурпирани от кръстоносците, империята му, която той в 15-годишна, безкрайно изтощителна борба срещу най-неотложните опасности е успял да освободи, е изправена пред нови, необозрими трудности. И макар по това време никой да не се е досещал, че свещената война на Запада срещу неверниците ще се превърне с времето в унищожителен поход срещу схизматична Византия, въпреки това от самото начало западноевропейските братя са посрещнати с дълбоко недоверие. Още тогава се прокрадвало съмнението, че става дума за нова вражеска инвазия, а и пристигането на кръстоносците не го опровергавало.

Началото поставя появяването на Петър Амиенски, наречен Пустинника. Следвал го разнообразен рояк от хора и още прекосявайки Унгария и балканските страни, тези разюздани и бедни тълпи се отдават на такова плячкосване, че нерядко се налагало да им се отговори с оръжие. Пристигайки пред Константинопол, те продължават грабежите си и императорът нарежда на 1 август 1096 г. да бъдат прехвърлени през Босфора. В Мала Азия обаче зле въоръжените тълпи са сразени от турците. Само малка част се спасява към Константинопол с кораби, предоставени от византийския император.

След края на 1096 г. лека-полека пристигат и големите феодални владетели със своите свити. В Константинопол се събира цветът на западноевропейското рицарство, включващо лотарингския херцог Готфрид от Буйон, граф Раймунд от Тулуза, брата на френския крал Юго от Верманди, брата на

за помощ към Западна Европа, тъй като той безспорно го е направил веднъж, а дори и втори път. Проблемът много повече засяга въпроса, каква е била целта на молбите му за помощ: да вербува помощни отряди за империята си или да разпали западноевропейски кръстоносен поход? Ако приемем, че византийският император е имал втория план, това би означавало да му припишем намерения, които не би могъл да споделя, и така да не признаем факта, че кръстоносното движение е резултат от западноевропейските условия и е следствие на западноевропейските настроения.

английския крал и син на Вилхелм Завоевателя, Робер от Нормандия, едноименния син на споменатия вече граф Робер от Фландрия и не на последно място норманския княз Боемунд, син на Робер Гискар. Алексий I се опитва да обърне в изгодна за себе си и за своята държава насока това начинание, което се кръстосва с интересите му и би могло да се превърне в опасност за империята — той изисква от рицарите кръстоносци по западноевропейски обичай да положат пред него феодална клетва и да се задължат, че ще му предадат всички завладени градове, принадлежали някога към Византийската империя. От своя страна императорът обещава да подпомага кръстоносците с хранителни продукти и военно снаряжение, изразявайки намерението си лично да поеме кръст и с всички свои военни сили да застане начело на кръстоносците. С изключение на Раймунд от Тулуза, в крайна сметка всички предводители на кръстоносната армия (след дълги уговорки дори и самият Готфрид от Буйон) приемат изискванията на императора. На тази база в началото на 1097 г. са сключени договори с отделните крале кръстоносци[1], между които и с Боемунд, който не само дава всички искани от него обещания, но и се опитва да повлияе върху Раймунд от Тулуза в полза на императора, предлагайки и услугите си за поста императорски доместик на Изтока. Междувременно обаче норманските части вече достигат Мала Азия под ръководството на неговия племенник Танкред, заобиколил по този начин полагането на клетвата. На практика за Боемунд кръстоносният поход е само една възможност да подхване отново завоевателните планове на своя баща.

Първият значителен успех на кръстоносния поход е завземането на Никея (юни 1097 г.). По силата на договор градът е предаден на византийския император и в него е настанен византийски гарнизон. Алексий I бърза да доукрепи този свой успех. Частите му окупират Смирна, Ефес и Сарди,

1 Dölger, Reg. 1196, 1200, 1202, 1203. За чисто западноевропейския характер на феодалните отношения, които се изграждат между рицарите кръстоносци и император Алексий, вж. J. Ferluga, La ligesse dans l'Empire byzantin, ZRVI 7 (1961) 104 и сл.

както и редица други градове на древна Лидия, като по този начин в западната част на Мала Азия византийското господство е възстановено. Кръстоносците, които след завземането на Никея имат нова среща с императора в Пелеканон, подновявайки положената клетва, междувременно принуждавани от византийския корпус, поемат по стария военен път през Дорилеон, Иконион, Кесария и Германикия към Антиохия. До пристигането пред Антиохия траяло споразумението между кръстоносците и византийския император, макар че Балдуин, син на Готфрид от Буйон, и Танкред, племенник на Боемунд, се били отклонили към Киликия, спорейки за собственост върху киликийските градове, които според договора си би трябвало да предоставят на византийския император. Накрая Балдуин навлиза в северномесопотамската област и си създава свое княжество с център в Едеса. Завземането на Антиохия (3 юни 1098 г.), нов голям успех за кръстоносците, слага край на договореностите между кръстоносците и византийския император и задълбочава конфликта между самите кръстоносни водачи. Между Раймунд от Тулуза и Боемунд се разгаря ожесточен спор за това кой да притежава сирийската столица. Хитрият норман спечелва играта и се утвърждава като независим княз на Антиохия. Всички протести на императора остават напразни. Докато Боемунд остава в Антиохия, останалите кръстоносни пълководци, без да дочакат пристигането на императора, поемат пътя към Йерусалим, макар Алексий да им изпраща съобщение, че ще спази някогашното си обещание и ще вземе участие в понататъшния кръстоносен поход, при условие че Антиохия му бъде предадена. Не помага и това, че дори Раймунд от Тулуза се застъпва за предаването на Антиохия на Византия. Между графа на Тулуза и византийския император се стига до сближаване[1] и докато рицарите кръстоносци, положили клетва пред Алексий, си създават собствени княжества, той, който е отклонил полагането на клетвата, предава множество сирийски крайбрежни градове на императора. Още потясно става съдружието между Раймунд и император Алек-

1 Вж. Runciman, Crusades I, 301 и сл. J. H. Hill, Raymond of Saint Gilles in Urban's Plan of Greek and Latin Friendship, Speculum 26 (1951) 265 и сл.

сий след завземането на Йерусалим (15 юли 1099 г.). Защото Раймунд, същинският водач на кръстоносния поход, отново е пренебрегнат и вместо него начело на новото кралство като „защитник на светия гроб" застава Готфрид от Буйон.

С възникването на кралство Йерусалим в далечна Палестина Византия в началото би могла да се примири, но не и с това, че Боемунд се укрепява в Антиохия. Норманският княз в Сирия засяга непосредствено жизнените интереси на Византийската империя, още повече след като Боемунд открито проявява враждебността си спрямо Византия и още през 1099 г. я раздухва. Налага му се обаче едновременно да воюва и срещу турците, за които норманското княжество в Антиохия също се оказва трън в очите. Този факт значително облекчава задачата на византийския император. Още през 1101 г. Боемунд попада в плен при емира Малик Ганзи от фамилията на Данишмандидите, откупен е обаче от кръстоносците и върнат обратно в Антиохия. През 1104 г. обаче при Харан турците нанасят съкрушително поражение на латините, след което императорската армия успява да завземе важните киликийски укрепления Тарс, Адана и Мамистра, докато византийската флота покорява Лаодикия и останалите крайбрежни градове до Триполи.

Боемунд осъзнава, че едновременната борба срещу турци и византийци надминава неговите сили. Оставяйки Танкред в Антиохия, той заминава на Запад, за да подготви сериозен поход срещу Византия. Повече от всеки друг по пътя си през Италия и Франция Боемунд допринася за раждането на легендата за предателството на византийския император спрямо кръстоносците[1]. Той поема програмата, както и военния план на своя баща, слиза с голяма армия през октомври 1107 г. при Авлона и оттам тръгва срещу Драч. Както преди 25 години нормани и византийци отново се срещат пред стените на Драч. Сега обаче византийският император е тук: борбата завършва с победата на византийците и пълното крушение на Боемунд. С договор от 1108 г., разкайвайки се, той

1 Вж. C. Erdmann, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens (1935) 365 и сл. E. Joranson, The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders, Americ. Hist. Rev. 55 (1950) 820 и сл. Вж. също бел. към Извори.

обещава да спазва вярност към императора като негов васал и в изпълнение на васалните си задължения да оказва подкрепа срещу всички врагове на империята, като по този начин си запазва княжество Антиохия като васално на императора[1]. Междувременно Танкред, както би могло и да се очаква, отхвърля приемането на този договор и след скорошната смърт на Боемунд (1111 ?) става единствен господар на Антиохия. Опитът на византийския император да се съюзи срещу него с останалите кръстоносни водачи не успява. Алексий I не смогва да събере сили за подновяване на войната срещу непокорното норманско княжество — последните си години той посвещава в много по-голяма степен на борбата с турците в Мала Азия.

Така договорът от 1108 г. първоначално не дава непосредствени резултати, но запазва своето значение като посока за политиката на следващите правителства. Извоюваната на източния адриатически бряг победа над Боемунд повлиява за чувствителното укрепване на византийските позиции на Балканския полуостров. Междувременно като нов силен фактор в отношенията на Балканите се намесва Унгария, която от началото на XII век поставя под своя власт Хърватско и Далматия. Новата тежест, която Унгария придобива във византийската политика, намира своето отражение във факта, че император Алексий бракосъчетава своя престолонаследник Йоан с една унгарска принцеса. Неизбежно било да се стигне до борба между двете сили за влияние на Балканския полуостров и за позиции в Адриатика, така че през следващите десетилетия Унгария се превръща в главен противник на Византийската империя.

След непрекъсната борба в продължение на почти четири десетилетия Алексий Комнин успява в чувствителна степен да възроди могъществото на Византийската империя. Във всеки свой етап тази борба свидетелства за държавническото величие и несравнимото дипломатическо изкуство на Ком-

1 Текстът на този важен за държавното право документ е предаден от Анна Комнина: Alexias II, 209 и сл. (ed. Reifferscheid); III, 125 и сл. (ed. Leib). Dölger, Reg. 1243. Подробен анализ на договора прави J. Ferluga, La ligesse dans l'Empire byzantin, ZRVI 7 (1961) 99 и сл.

нин. Срещу Робер Гискар той успява да спечели Венеция, срещу Чаха — съперничещите емири, печенегите той преодолява с помощта на куманите, срещу турците използва кръстоносците, а срещу кръстоносните държави — турците. Но редом с това умело използване на чужди сили той съумява да приложи и собствени сили във все по-голяма степен. От война на война и от година на година военната мощ на византийската държава нараства. И ако по време на борбата с Робер Гискар византийската флота не съществува, във войната срещу Чаха и особено срещу Боемунд тя вече действа успешно. Първоначалните поражения са сменени от победоносни походи срещу куманите и селджуките и укрепването на византийската армия се доказва с пълната си сила, ако разгледаме успоредно двете срещи с норманите на източното адриатическо крайбрежие. Алексий I не само разширява границите на империята, той заздравява и вътрешно държавата, правейки я отново боеспособна. Наистина държавната система, която той изгражда, е напълно различна от строгия държавен ред на средновизантийското време. Съмнителните явления от XI век, от рода на откупуване на данъци, раздаването на имунитетни права на светски и духовни земевладелци, влошаването на монетите, продължават да съществуват и дори да разширяват обхвата си. Като нов фактор се включва и намесата на италийските морски републики във византийската търговия: от 1082 г. Венеция става всемогъща във византийски води и чрез един договор, сключен през октомври 1111 г., Алексий I предоставя важни търговски привилегии и на Пиза[1].

Силно показателно за разхлабването на византийския бюрократичен държавен ред е предприетото от Алексий I реорганизиране на дворцовите титли, свързано също така и с развитието на настъпващата епоха[2]. Вследствие на щедрото раздаване на титли, в годините, когато служебната аристокрация е на власт, старите титли се били обезценили и се налагало да се създадат нови почетни звания за изявени личности. Титлите патриций, протоспатарий и спатороканд-

1 Miklosich-Müller III, 9 и сл. Dölger, Reg. 1254 и 1255.

2 Вж. Stein, Untersuchungen 29 и сл. Bréhier, Institutions 138 и сл.

дидат, носени през X век от висши служители, около средата на единайсетото столетие вече не означавали нищо и на прага на XII век вече окончателно излизат от употреба. Само трите най-висши сана от средновизантийско време: кесар, нобилисим и куропалат, надживяват тази изключителна инфлация на титлите, макар че и те загубват стойността си. За своя брат Исак Алексий I създава новата титла севастократор (родила се от севаст и автократор), на която дава предимство пред титлата кесар. След тази стъпка той вече може, без да се замисля, да изпълни даденото на претендента за трона Никифор Мелисен обещание и да го удостои с титлата кесар, която вече, макар и висока, не е най-висшето отличие. Докато старите служебни титли изчезват, изтъкнатите функционери получават титли, които по-рано са считани за императорски привилегии или са запазвани само за по-млади членове на императорското семейство. От комбинирането между отделните титли и отличия се раждат все нови и нови възможности за по-висши степени: севаст, протосеваст, панхиперсеваст, севастохипертат, пансевастохипертат, протопансевастохипертат, ентимвохипертат, панентимохипертат, протопанентимохипертат, нобилисим, протонобилисим, протонобилисимхипертат и т. н. Тази промяна в титулуването отразява дълбоката промяна, настъпваща във византийската държавна система от XI век нататък: заедно със строгия бюрократичен централизъм умира и строгата система в ранговете на средновизантийското време.

Типично проявление на обезценяването на титлите също е това, че от трите названия, носени от генералгубернаторите на теми през X век, се запазва само най-високото, така че за в бъдеще всички губернатори на теми носят титлата дукс, а като катепани вече се определят подчинените на темния дукс. Названието стратег изчезва напълно още през XI век. Силно характерно тази промяна свидетелства и за това, че ръка за ръка с настъпващите промени, за които става дума, намаляват и значението и обхватът на отделните теми[1]. Тит-

1 Изложенията на Stein, Untersuchungen 21 и сл. относно появата на титлата дукс трябва да се коригират, тъй като Stein пропуска, че още в края на X век генералите губернатори на най-важните византийски теми редовно носят

лата мега дукс след Алексий I и чак до залеза на империята носи великият адмирал, на когото е подчинена цялата морска флота[1]. Двамата доместици на Изтока и Запада, които след втората половина на X век си поделят висшето армейско командване, от средата на XI век вече получават титлата мега доместик[2]. Като надзорник на цялостната цивилна власт след времето на Алексий I се появява λογοθετης των σεκρετων, който след края на XII век е определян като велик логотет[3]. С този пост, както в средновизантийско време с логотета на Дрома, за в бъдеще най-често, ако не и по правило, се свързва функцията на първи министър μεσαζων[4].

Упадъкът на армията и притискащият паричен недоимък са двата момента, придаващи облика на вътрешното състояние на Византийската империя след средата на XI век и обуславящи вътрешнополитическата дейност на Алексий I като най-важна. Влошаването на монетната стойност, което започва около средата на XI век, продължава с бързи крачки и при Алексий Комнин, тъй че редом със старите ценни златни монети започват да циркулират и нови монети с различна и по-ниска стойност[5]. По обясними причини това състояние на нещата предизвиква голямо объркване в стопанския живот, но едновременно с това се проявяват и определени предимства за фиска, пускащ в обръщение лоши пари, а

тази титла, и че оттогава — както вече показа Скабаланович, Виз. государство 187 — съществува определена разлика в йерархията между дукс, катепан и стратег. Вж. и изградените на богата документална база изложения на Glykatzi-Ahrweiler, Recherches 52 и сл.

1 Вж. Stein, Untersuchungen 57. R. Guilland, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: Drongaire de la flotte, Grand Drongaire de la flotte, Mégaduc, BZ 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 222 и сл., който прави много подробен списък на познатите от изворите носители на тази титла.

2 Stein, Untersuchungen 50 и 56. R. Guilland, Le grand domestical à Byzance, Echos d'Or. 37 (1938) 53-64. V. Laurent, Le grand domesticat. Notes complémentaires, ibid. 65-72.

3 Вж. Ch. Diehl, Un haut fonctionnaire byzantin, le logothète των σεκρετων, Mélanges Jorga (1933) 217 и сл. Към него отзивът на G. Stadtmüller, BZ 34 (1934) 373 и сл.

4 Вж. H.-G. Beck, Der byzantinische „Ministerpräsident", BZ 48 (1955) 321 и сл.

5 От времето на Алексий I са запазени освен ценната златна номизма още шест различни вида, които са направени от различно злато. Вж. Wroth, Byzantine Coins I, p. LXI и II, 540 и сл.

изискващ от данъкоплатците високостойностни. Подобно положение не би могло да се задържи дълго и наистина скоро държавата е принудена да приема и нискостойностни монети. Първоначално курсът се колебае изключително силно, данъците се увеличават по лично усмотрение на тези, които ги преизчисляват, в резултат на което те се обогатяват драстично, докато накрая императорът издава заповед една номизма да бъде равна на четири милиаресии, чрез което официално се признава, че византийската златна монета притежава едва една трета от своята първоначална стойност[1]. Върху основните данъци обаче във Византия се начисляват многобройни допълнителни данъци, които заедно възлизали на около 23 процента от главната данъчна стойност. Когато обаче при изчисляването на главните данъци се изхождало от трикратното обезценяване на златната монета, допълнителните данъци продължавали да бъдат определяни по старото правило, така че данъкоплатците надигнали глас на протест и императорът се спрял на компромисното решение да разреши снижаване на половината от допълнителните суми. Това означавало повишаване на добавъчните данъци с 50 на сто и фактически печалбата на фиска станала още по-голяма, при положение, че добавките започвали да се изчисляват след определена стойност на основния данък, с обезценяването на златната монета обаче номиналната стойност на данъците съответно се покачвала и по този начин към плащане на добавъчни данъци вече можело да бъдат привличани и най-бедните данъкоплатци, за които по-рано и дума не е ставало. Така императорът успява по изключително остроумен начин да извлече от инфлацията разнообразни ползи.

Страдащият в случая бил данъкоплатецът, чието положение ставало все по-тъжно. Още по-страшни от самото данъчно бреме били своеволията на данъчните служители и данъчните арендатори: оплакванията срещу издевателства от

1 Фактически падането на стойността на византийската номизма е било още по-голямо. За най-важните решения на императора по отправените към него въпроси от данъчните служители: Zepos, Jus I, 319 и сл. Също Василевский, Материалы, т. 210, 385; Chalandon, Alexis I., 320 и сл.; Ostrogorsky, Steuergemeinde 63 и сл.; Dölger, Reg. 1230, 1234, 1245, 1246, 1247.

страна на бирниците се чували много по-често отколкото жалвания срещу повишаване на самите данъци. Арендирането на данъци се превръща през XII век в съвсем обичаен процес за Византия, докато на данъчните арендатори се предоставят цели провинции. Нищо чудно няма в това, че арендаторите се задължавали да събират двойно по-високи данъци[1]. Към паричните данъци се прибавяли и многобройни натурални вземания, които по това време били особено тежки. За строителството на кораби, укрепления, мостове и сухоземни пътища населението осигурявало материала и работната сила. Негово задължение било освен това да се грижи и за подслона и изхранването на императорските служители и на военните, да работи ангария за армията, както и безплатно или на изключително ниска цена да снабдява с всякакви хранителни продукти преминаващите военни части[2]. Това означава, че препитанието на войската се осигурява отчасти от държавата, но отчасти и непосредствено от самото население, като в тези години делът на населението към решаването на тази задача е особено висок. Така държавата, чиито финансови сили отслабват, си помага, тъй като е принудена без отлагане да изгради новата си военна сила, вербувайки многобройни наемници. На практика византийската армия от онова време представлява пъстра смесица от варяги, руси, печенеги, кумани, турци, французи, германци, англичани, българи, абази и алани[3].

Успоредно с наемническите войски обаче все по-сериозна тежест придобива и собствената армия. Военната сила не би могла вече да се крепи на дребната поземлена собственост, тъй като старите войнишки имоти станали жертва на процеса на феодализиране и ако селяните-войници не били съвсем изчезнали, то те вече играели второстепенна роля. Визан-

1 Zepos, Jus I, 334. Dölger, Finanzverwaltung 75.

2 Сравни дългите изброявания на видовете данъци и плащания в натура в документите на Алексий I: Miklosich-Müller VI, 27, 47.

3 Вж. изброяванията в грамотите на Алексий I от май 1086 г. и април 1088 г.: Rouillard-Collomp, Actes de Lavra I, 111 и Miklosich-Müller VI, 47. Вж. също и списъците за етническия състав на византийската войска през 70-те и 80-те години на XI век при A. Vasiliev, The Anglo-Saxon Immigration to Byzantium, Annales de l'Inst. Kondakov 9 (1937) 58.

тийското армейско дело застава на основите на една чисто феодална ленна система и нейната действителна носеща сила става едрата поземлена собственост на прониариите. Използването на пронията за военни цели е всъщност главният фактор за военното укрепване на византийската армия в периода, когато на власт е представляваната от династията Комнини военна аристокрация. На практика раздаването на пронии, познато ни от времето на епигоните на македонската династия и фамилията Дука, тогава нямало нищо общо с военните задачи. Още при Алексий I обаче пронията добива военен характер[1], който запазва от този момент чак до залеза на империята. Получаващият прониарен лен се задължава за военна служба и затова по правило е наричан просто войник (стратиот). Той е рицар-конник и в зависимост от големината на неговия прониарен лен е съпровождан от по-голяма или по-малобройна свита[2]. Заедно с това и останалата поземлена собственост, в това число и църковната, е принудена да осигурява набирането на войници — наистина за нуждите само на лековъоръжената пехота[3].

Прониарният лен не е собственост на прониария, той не можел да бъде отчуждаван, а в началото — и да бъде наследяван. Правата на собственост и на неограничено разпореждане с прониарната собственост си запазва държавното управление, раздавайки и отнемайки по собствено усмотрение прониарните ленове. Докато обаче прониарът притежавал даденитe му имоти и живеещите върху тях селяни (а на практика той ги притежавал до края на живота си), той бил техен всемогъщ господар и повелител. Прониарите и стратиотите от средновизантийско време принадлежат социално към два различни свята. Ако старите стратиоти представлявали селска войска, то прониарите, или както те се наричали — стратиотите, произхождат от редиците на феодалната

1 Вж. Ostrogorskij, Féodalité 26 и сл.

2 Въпреки че във византийските извори липсват директни податки за това, все пак трябва да го приемем, с оглед многобройните и точни данни в хрониката от Морея, както и във византийските грамоти за областта Скадар. Вж. Ostrogorskij, Féodalité 55 и сл., 237 и сл.

3 Theophylaktos von Ochrid, Migne, P. G. 126, 532, нарича рекрутите πεζοι. Още документи при Мутафчиев, Войнишки земи 53 и Xanalatos, Beiträge 44 и сл.

аристокрация и преди всичко от дребното благородничество. Това са по-големи или по-малки феодални господари, чиито имоти се обработват от крепостни селяни. Раздаването на пронии означава не само пренасянето на определена собственост, а в същата степен и получаването на живеещите върху тази собственост селяни, които после стават парици на прониара[1] и поемат задълженията си към него със съответните плащания. В правото върху тези плащания и върху останалите приходи от прониарния имот се състоял смисълът и привлекателността на притежаването на пронии.

Голямото значение, което получава системата на прониите с оглед на нейните нови задачи по това време, води като естествена последица това, че се раздават все по-многобройни имоти пронии. Така се ускорява процесът на феодализиране във Византия. Защото системата на прониите е най-забележителното явление във византийския феодализъм. Излизайки от границите на Византийската империя, тази система трябвало да намери широко разпространение и в южнославянските страни, играейки важна роля и в процеса на феодализирането там[2].

При Алексий I промяна настъпва и в т. нар. харистикарийна система — предаването на манастири и манастирски имоти в ръцете на светски управници. Това явление, което след XI век намира особено широко разпространение, целело стопанското замогване на манастирите, често пъти обаче довеждало до големи злоупотреби, поради което се натъквало на съпротива от страна на една част от клира и неедноктатно било осъждано от църковни синоди[3]. И ако тази прак-

1 Charanis, Monastic Properties 90, чието изложение съдържа някои сполучливи бележки по въпроса за пронията, определено се заблуждава, когато смята, че селското население в прониарските земи е могло да запази независимостта си. Charanis, On the Social Structure and Economic Organisation in the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, BSI. 12 (1951) 142, 152 и сл. Вж. и Dölger, BZ 45 (1952) 476.; Ostrogorskij, Féodalité 71 и сл.

2 Вж. Ostrogorskij, Féodalité 187 и сл.

3 Ф. Успенский, Мнения и постановления константиноп. поместних саборов XI и XII в. о раздаче церковних имуществ, ИРАИК 5 (1900) 1 и сл. Вж. още Василевский, Материалы, т. 202, 400; Ferradou, Des biens des monastères à Byzance (1896) 233 и сл.; W. Nissen, Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077 (1894) 52 и сл.; Chalandon, Alexis I, XXVIII и сл., 233 и сл.; Xanalatos, Beitrage 32 и сл.; Charanis, Monastic Properties 72 и сл.

тика въпреки всичко продължавала да съществува и дори намирала поддръжници в лицето на много от изтъкнатите църковни водачи, това би трябвало да се обясни с факта, че предлагала отдушник за манастирското стопанство, силно притеснявано от закона за неотчуждаемостта на църковната собственост. Ако по-рано обаче това предаване се извършвало предимно от църковната управа, то сега самият император бил този, който го извършвал като вид бенефиций[1]. За разлика от прониарните ленове, харистикарийните имоти не упражнявали публично-правни функции, за държавата обаче те представлявали евтино средство за възнаграждаване на нейните слуги. Може да се предположи, че императорът се е водел и от желанието си да ограничи неимоверно разрасналата се църковна собственост. Във всеки случай не би трябвало да се учудваме, че раздаването на манастири от страна на императора е предизвикало широко негодувание в църковните среди[2].

Алексий I се натъква на силна опозиция в църковните кръгове и когато по време на войната срещу норманите и печенегите е принуден да сложи ръка върху църковните ценности. Под натиска на опозицията му се налага не само да нареди връщането на задигнатите съкровища, но и през 1082 г. да публикува един едикт, в който завинаги забранява отчуждаването на църковно имущество[3]. Това, разбира се, не било пречка няколко години по-късно, поставен пред нови трудности, той отново да се реши на конфискация на църковно имущество[4]. Въпреки подобни преходни недоразуме-

---

1 Chalandon, Alexis I, 283, правилно видя това. Често изказваното, повторено и от Chalandon твърдение, че системата харистикарион се причислява към враждебните спрямо манастирите мерки на иконоборците, е необосновано, защото системата харистикарион сама по себе си не съдържа никакви враждебни спрямо манастирите тенденции.

2 Вж. назидателната проповед срещу системата харистикарион, която издава патриарх Йоан Антиохийски, съвременник на Алексий I (Chalandon, Alexis I, стр. XXVIII): Migne, P. G. 132, 1117 и сл. (позоваването на иконоборците тук е само полемична нападка). Тази наказателна проповед е пренебрегната от Валсамон, а Евстатий от Солун също се застъпва за реда харистикарион.

3 Zepos, Jus I, 302 и сл. Dölger, Reg. 1085. За този едикт и спорната му хронология вж. V. Grumel, L'affaire de Léon de Chalcédoine. Le chrysobulle d'Alexix Ier sur les objets sacrés, Et. byz. 2 (1949) 126 и сл.

4 Вж. Grumel, цит. съч. 131.

ния между светската и църковната власт цари сговор и сътрудничество, коренящи се в дълбоката общност на интересите на двете страни. Ръка за ръка императорът и църквата се борят срещу еретичните движения, грозящи както държавната, така и църковната организация, и императорът бил този, който играел водещата роля. Възникналото някога на Балканския полуостров под влияние на източните ереси богомилско учение достига с течение на времето толкова широко разпространение и намира също и сред византийското население и във византийската столица дори толкова многобройни привърженици, че императорът приема като задача с държавна важност да се опълчи срещу опасната ерес. Водачът на богомилите Василий и неговите последователи, останали верни на своите убеждения, умират на кладата[1].

Като защитник на православните императорът взима дейно участие и в разискванията срещу консула на философите Йоан Итал, който подобно на своя велик предшественик Псел бил горещ почитател на Платон и на неоплатониците и се занимавал с Аристотел. В лицето на Йоан Итал античната философия, която след Псел била господстваща във висшите философски институти на империята, влиза в конфликт с догматичното християнско учение. Предписваните от християнската догма граници Йоан Итал, за разлика от хитрия Псел, отказва да спазва и заплаща своята самомнителност и залитанията си по „мъдростта на ересите“ с анатемосване[2]. Алексий I се застъпва както за недосегаемостта на догматичната вяра, така и за чистотата на християнския начин на живот, подкрепя строго аскетичните манастири в атонската планина и подпомага особено активно дейността на монах

1 Вж. D. Angelov, Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches (1948) 12 и сл., също и St. Runciman, The Medieval Manichee (1946) 69 и сл.; D. Obolensky, The Bogomils (1948) 197 и сл.

2 Вж. Ф. Успенский, Делопроизводство по обвинению Йоанна Итала в ереси, ИРАИК 2 (1897) 38 и Очерки 146 и сл.; Hussey, Church and Learning 89 и сл.; S. Salaville, Philosophie et Théologie ou épisodes scolastiques à Byzance de 1059 à 1117, Echos d'Or. 29 (1930) 141 и сл.; P. E. Stephanou, Jean Italos, ib. 32 (1933) 413 и сл. и Jean Italos, philosophe et humaniste, Orient. Christ. Anal. 134 (1949); J. Dujčev, L'umanesimo di Giovani Italo, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 432 и сл.; B. Tatakis, La philosophie byzantine, Paris 1949, 210 и сл.; P. Joannou, Christliche Metaphysik in Byzanz I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos, Ettal 1956.

Хрисодул, изявил се като реформатор в монашеския живот на остров Патмос. Патмос и граничещите с него други острови са му дадени като вечно притежание и стават, осигурени с широки имунитетни права, също като Атон монашеска република[1].

Както самата империя, така и авторитетът на самия император укрепва по времето на Алексий Комнин. По своята структура обаче империята на Комнини силно се различава от строгата централизирана държава в средновизантийско време. Епохата на Комнини донася задълбочаване на процеса на феодализиране и феодалните сили в провинцията, срещу които императорите от X век се борят с изключителна енергичност, се превръщат в действителна опора на новата държавна постройка. Алексий I разчиства пътя пред социално най-силните фактори, противопоставяли се на централната власт през средновизантийската епоха, като на тяхната база изгражда държавното и военното си дело. В това е тайната на неговия успех, но пак там са и границите на неговите възможности. От някогашните си здрави основи Византия окончателно се е откъснала, нейната военна сила, стопанската ѝ и финансовата ѝ мощ вече не са старите. Това би трябвало да се има предвид, за да разберем защо блясъкът на Комниновата епоха не трае дълго и защо в края на тази епоха виждаме краха на византийската държава.

Своя дял за задълбочаване процеса на феодализиране дава и допирът със Запада. Съдбата подрежда нещата така, че Византия да влезе в тесен контакт със западноевропейския свят, след като църковната общност, а това означава за времето си духовната общност, току-що се е разпаднала. Омраза и презрение са чувствата, които византийци и западноевропейци си разменят, и с по-близкото им запознанство тези чувства само се засилват. Но все пак по това време влиянието на Западна Европа върху Византия започва да се чувства по разнолик начин както в културно, така и в държавно от-

1 Вж. многобройните грамоти за привилегии и дарения от Алексий I за Хрисодул . и манастира Продрамос в Патмос: Dölger, Reg. 1123, 1139, 1141, 1147, 1150, 1153, 1170, 1214.

ношение. Със сигурност феодализирането на византийската държава е последица от вътрешното византийско развитие[1]. Не би могло да не повлияе на по-нататъшното развитие обаче обстоятелството, че в предна Азия възникват множество латински държави, в които западноевропейският феодализъм намира своето най-чисто изражение. Оформеното по западноевропейски маниер отношение, което кръстоносните водачи проявяват към император Алексий I, внася във византийския държавнически свят един нов принцип. Скоро това васалско отношение намира приложение и спрямо други князе във византийската територия и така се превръща в неотменна съставна част на късновизантийската държавна система[2].

2. Ново разширяване на могъществото и първи прояви на реакцията: Йоан II и Мануил I

Обща литература: Chalandon, Les Comnènes II; Domination normande I и II. — Kap-Herr, Kaiser Manuel. — E. Caspar, Roger II und die Gründung der normannisch-sizilischen Monarchie, Innsbruck 1904. — B. Kugler, Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges, Stuttgart 1866; Analekten zur Gesch. des zweiten Kreuzzuges, Tübingen 1878; Neue Analekten zur Gesch. des zweiten Kreuzzuges, Tübingen 1883. — R. Grousset, Histoire des croisades I и II, Paris 1934, 1935. — Runciman, Crusades II. — P. Lamma, Comneni e Staufer. Richerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII, I и II, Rom 1955, 1957. — Виж също литературата към гл. VI, 1.

---

1 Съвсем неправилно е византийският феодализъм да се отдава на заемки от Западна Европа, въпреки че тази теза често се застъпваше в науката и все още продължава да се повтаря. Вж. за противното: Д. Ангелов, Феодализмът във Византия, Истор. преглед 2 (1946/47) 217.; М. Ю. Сюзюмов, К вопросу об особеностях генезиса и развития феодализма в Византии, ВВ 17 (1960) 3.

2 Отношението на взаимно доверие, характерно за западноевропейския феодализъм, остава немислимо за императора и неговите поданици във Византия. Вж. и N. Svoronos, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, REB 9 (1951) 106 и сл. J. Ferluga, La ligesse dans l'Empire byzantin, ZRVI (1961).

Последица от укрепването на императорския авторитет е създаването на новата династия Комнини. Въпреки разногласията в средите на императорското семейство, въпреки ожесточените кавги около наследството на трона, вгорчили последните дни и часове на император Алексий, на престола го наследява неговият най-голям син Йоан. Достигнал до висшата власт в съюз с Дука, първоначално Алексий I обявява за престолонаследник младия Константин Дука, сина на Михаил VII, като го сгодява и за своята най-голяма дъщеря Анна[1]. След раждането на първородния му син Йоан обаче той прехвърля правата за наследяване на трона върху него (1092)[2]. С това е направена решаващата крачка към създаването на династията Комнини и когато скоро след това младият Константин Дука умира, всички пречки изглеждат отпаднали. Проблем създава обаче самолюбието на принцеса Анна, която не е съгласна с подобно уреждане на въпроса. След преждевременната смърт на своя годеник тя се е омъжила за Никифор Вриений (1097) и желае да седне на трона. Великият държавник и пълководец Алексий винаги е бил лесно податлив на женски влияния. Първоначално попада в мрежите на императорската вдовица Мария, съпруга на двамата негови предшественици и майка на престолонаследника Константин Дука. Към тази красива и умна жена Алексий хранел огромна страст и бил готов в нейно име да жертва съпругата си Ирина Дука. От тази политическа грешка го предпазва енергичната намеса на патриарх Козма, който настоял за коронацията на Ирина. Следващата е Анна Даласина, майка на императора, която спечелва решаващото влияние върху него и по време на отсъствието му от Константинопол ръководи регентството във войната срещу Робер Гискар. Най-накрая и отблъснатата в началото императрица Ирина се сдобива със силно влияние. По въпроса за наследяването на престола тя взима страна срещу своя син Йоан в полза на любимата си дъщеря Анна и нейния съпруг, кесар Никифор Вриений. Майка и дъщеря се противопоставят на

1 В акламациите при дворцови тържества Анна Комнина и нейният годеник се споменават редом с императора и императрицата: Alexias I, 204, 8 (ed. Reifferscheid); II, 62, 13 (ed. Leib).

2 Връзката между присъединяването на Йоан Комнин и разделянето на Алексий I с фамилията Дука за първи път посочи Chalandon, Alexis I 371 и сл.

императора с общи усилия, за да го накарат да прехвърли владетелските права върху Вриений. Дори и на смъртното легло двете жени го обсипват с молбите и уговорките си. Без да се реши на ясен отказ, Алексий всъщност „подхвърля" императорската корона на сина си, а самият той бил достатъчно умел и енергичен, за да постигне своите права. Поради интригите и сплетните на неговата майка и на сестра му обаче встъпването на легитимния наследник придобива характера на държавен преврат. Анна не се примирява лесно със съдбата си. Тя планира покушение срещу брат си и едва когато тази извънредна мярка не успява, тя се отказва от играта, за да потърси утеха в научните съчинения. По време на принудителното си отшелничество в един манастир тя пише историята на своя баща Алексий, направила го безсмъртен[1].

Сред оценките на съвременниците и на идните поколения Йоан (1118 — 1143) е най-великият от фамилията Комнини[2]. Той бил владетел, у когото се съчетавали разумна разсъдливост и целеустремена енергичност, а освен това и човек със силен характер и благородни възгледи, издигащи го далеч над неговото време. Винаги умерен, но твърд и непреклонен в преследването на своите цели, той продължава политиката на баща си с упорита последователност, без да изпуска нито за момент от погледа си границите на възможното.

На предна линия била борбата срещу норманското княжество в Антиохия. Но и от Запад се появявали важни проблеми, изискващи изключително внимание. Норманският проблем в Сицилия, както и сръбският на Балканския полуостров сблъскват империята с редица западни световни сили. Напразно Йоан II се опитва да разкъса веригите, обвързващи империята с Венеция и ограничаващи византийската търговия. Морската република не се оставяла да бъде изтласкана от позициите, гарантирани ѝ с договора от 1082 г.: венецианската флота напада византийските острови в Егейско море, след което императорът се вижда принуден да потвърди венецианските привилегии в пълния им вид (1126)[3].

---

1 Вж. блестящите есета на Ch. Diehl за Анна Комнина: Figures II, 26-52; за Ирина Дука ib. 53-85; за Анна Даласина , ib. I, 317-342.

2 Nik. Choniates 63.

3 Tafel и Thomas I, 96. Dölger, Reg. 1304.

За сметка на това на Балканския полуостров Йоан успява да постигне съществени успехи. След победата, която Алексий I извоюва с помощта на куманите срещу печенегите, империята живее в продължение на трийсет години без опасности от техните разбойнически набези. През 1122 г. обаче нова орда печенеги прекосява Дунава и достига, плячкосвайки, до Македония и Тракия[1]. Но това било последното печенежко нападение, което Византия преживява. Унищожителното поражение, което Йоан II им нанася (1122), освобождава империята окончателно от тези неприятности. Многобройни пленници са заселени в империята, а византийската армия е попълнена от нов набор печенежки воини. Като фактор от изключителна величина обаче печенегите вече престават да съществуват за Византийската империя. В памет на тази победа императорът въвежда един особен „печенежки празник", който е отбелязван чак до края на XII век[2].

След като преодолява печенегите, Йоан се насочва срещу Сърбия, представляваща огнище на непрекъснати размирици. И ако баща му успява да постигне само частични успехи, то Йоан извоюва над жупана на Рашка решителна победа, оттегляйки се с богата плячка и много пленници, които заселва в Мала Азия. Сърбите са принудени да признаят византийската власт. Тяхната свободолюбивост обаче и в бъдеще се проявявала в многобройни въстания, създаващи доста главоболия за империята, още повече че намирала подкрепа и у унгарците. Укрепването на Унгария като нова балканска и адриатическа сила и тясната привързаност на Сърбия към Унгария определят от този момент за десетилетия напред развитието на Балканите. Родствените връзки на императора с унгарския кралски двор му осигурявали възможност за намеса в честите унгарски разпри за трона и за подкрепа на някои унгарски претенденти за престола. Тази политика, даваща възможност на Византия да влияе върху унгарските взаимоотношения, допринася обаче и за изостря-

1 За хронологията вж. E. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, BZ 16 (1907) 86.
2 Nik. Choniates 23, 2.

не на унгарско-византийското напрежение. Стефан II (1114-1131), чийто ослепен брат Алмос намира прием в Константинопол, обявява война на Византия през 1128 г. Унгарците разрушават Белград и Браничево[1]. Благодарение на превъзхождащата ги сила на императора те все пак са принудени да се оттеглят и да сключат мир.

Около 1130 г. на Йоан най-накрая му се удава възможност да обърне поглед на изток и да подеме борбата, която е започнал непосредствено след заемането на трона и която е трябвало да прекъсне заради събитията на Балканския полуостров. Основен враг в Мала Азия по това време не е отслабналият поради вътрешни размирици Иконийски султанат, а емирството на Данишмандидите от Мелитена. След неговото превъзмогване през 1135 г. обаче остава за разрешаване още един проблем, преди императорът да може да пристъпи към постигане на своята същинска цел — завземането на Антиохия. Пътят към Сирия е отрязан от малоарменското княжество в Киликия, творение на арменския княз Рубин, който около 1071 г. се укрепява при Тавър[2]. Малоарменският княз Лъв, наследник на Рубин, следвайки примера на кръстоносните държави, след 1129 г. присъединява към себе си най-важните укрепления на Киликия, като по този начин между византийската територия в Мала Азия и княжеството Антиохия се забива клин. Походът на Йоан II срещу малоарменска Киликия през пролетта на 1137 г. се превръща в победоносно начинание: бързо един след друг падат Тарс, Адана и Мамистра, князът на Малоармения търси спасение в бягството, но година по-късно попада в ръцете на византийците и заедно с двамата си синове е закаран като пленник в Константинопол. След покоряването на Киликия пътят към Сирия бил отворен и още през август 1137 г. Йоан II се озовава пред стените на Антиохия. Градът се предава след кратка обсада, неговият княз Раймунд от Поатиер, зет на Боемунд II, се заклева във вярност към императора и разреша-

1 За несигурната хронология на тези събития вж. B. Radojčić, O hronologiji ugarsko-vizantijskih borbi i ustanku Srba za vreme Jovana II Komnina, ZRVI 7 (1961) 177 и сл. Вж. също и А. П. Каждан, Вопросы истории 1962, стр. 202.
2 Вж. N. Adontz, L'aieul des Roubéniens, Byz. 10 (1935) 185 и сл.

ва над градските стени да бъде издигнато императорското знаме. Година по-късно Йоан се връща в Сирия и тържествено влиза в Антиохия[1].

Докато за покоряването на Антиохия императорът прилага силата на оръжието, срещу норманското кралство в Южна Италия той използва дипломатически мерки. След периода на упадък норманското кралство е на прага на своя нова бляскава епоха. Рожер II обединява Сицилия и Апулия под своя власт и по Коледа 1130 г. в Палермо е коронован за крал[2]. Възходът на норманското могъщество в Южна Италия застрашава както Византия, така и Германия и по тази причина прави възможен диалога между двете империи. Йоан II сключва съюз с Лотар срещу новата норманска велика сила, а след неговата смърт — и с Конрад III. Пиза също е въвлечена в антинорманския фронт: през 1136 г. Йоан признава на търговския град привилегиите, които неговият баща някога му е дал[3]. По този начин той получава необходимата сигурност откъм тила за активната си политика на изток, тъй като антиохийският проблем още не е решен окончателно. Отношенията с кръстоносните държави все повече се помрачават и през 1142 г. князът на Антиохия, подкрепян от латинския клир, се отдръпва от постигнатите споразумения. Императорът се решава на нов военен поход срещу Антиохия, който трябвало да представлява прелюдия към едно помащабно начинание. По всяка вероятност той е имал намерението да реставрира византийското господство и в Палестина. Смъртта обаче слага край на тези планове. Император Йоан II умира на 8 април 1143 г., прободен от отровна стрела по време на лов[4]. Като резултат от неговата силна и целеустремена политика останали укрепналият авторитет на византийската държава, повишаването на нейната военна мощ и широкомащабното възстановяване на византийското господство на Изток и на Балканите.

---

1 Chalandon, Les Comnènes II, 110 и сл.

2 Chalandon, Domination normande II, 1 и сл. Caspar, Roger II und die Gründung der normannisch-sizilianischen Monarchie (1904).

3 Dölger, Reg. 1312.

4 Според R. Browning, The Death of John II Comnenus, Byz. 31 (1961) 229 и сл., вероятно става дума не за нещастен случай, а за атентат.

Двамата по-големи синове на Йоан II, Алексий и Андроник, умират още през 1142 г. Според последната воля на императора короната получава неговият четвърти и най-малък син Мануил. Мануил I (1143-1180) се проявява като блестящ и многостранно надарен владетел. Той бил роден пълководец и смел воин, който не се плашел от никакви опасности, но най-вече се доказал като изобретателен дипломат и държавник с велики и дръзки идеи. Той бил истински византиец, обладан от универсалната имперска идея и пропит от страст към теологичните дискусии. Освен това обаче той дълбоко в себе си бил рицар от западноевропейски тип и като такъв за византийската история той представлява нов тип владетел. В негово лице става ясно колко силно влияние върху византийския свят е оказало съприкосновението с кръстоносците. Той почита западноевропейските обичаи и им подражава в своя двор. Двата му брака със западноевропейски принцеси също допринасят за това, византийската императорска резиденция да добие нов облик и авторитет. В палата на Комнини царяла атмосфера на веселие и жизнерадост. Нямало го вече тежкия господарски блясък, обграждал някога византийския император в големия дворец на Златния рог. Той бил изместен от лека, непринудена рицарска елегантност със западен облик. Тук се организирали рицарски турнири и самият император взимал участие в тях — необичайно и чуждо за византийците представление. Чужденци от Запада все по-често присъствали в тази картина и получавали висши санове в империята за неудоволствие на гърците[1].

Със сигурност личните пристрастия на Мануил са повлияли върху политиката му. Огненият му темперамент го тласкал към рисковани дела, които баща му с разсъдливата си умереност заобикалял. Не би следвало обаче да противопоставяме ориентираната на Запад политика на Мануил и източната насоченост на неговия баща. По-малко отвсякога по онова време било възможно да се отделят проблемите на Изтока и Запада и това проличава с пълна сила в развитието

1 Chalandon, Les Comnènes II, 200 и сл., 226 и сл. Ch. Diehl, La société byzantine à l'époque des Comnènes (1919) 13 и сл., 23 и сл.

по времето на Йоан II. Мануил се придържа към политиката на своя баща, така както той се опира върху политиката на Алексий I. Както при Йоан, така първоначално и при Мануил византийско-норманското противоречие е на първи план. Променливото политическо положение налага и най-новото съотношение на силите изисква Йоан да подходи към норманския проблем през антиохийския, а Мануил да го разглежда от италиайска страна. Западната ориентация на Мануил не била просто прищявка, а негова съдба, отредена му от самото развитие в Западна Европа. Започва епохата на всеобща европейска политика, чиито основни линии се пресичат в средиземноморския басейн. Като средиземноморска сила Византия не би могла да стои настрани от този процес. Това, че тя се включва активно в тази политика, се дължи на силната ѝ позиция в Средиземно море, а това, че претенциите ѝ се коренят в имперската идея, е обусловено от цялата нейна история. Стремежът на Мануил към универсалност бил всъщност древният стремеж на Византийската империя, който в никакъв случай не е останал чужд и на Йоан. Неговата програма в основни линии вече е предначертана от мащабно мислещия и разсъдлив Йоан. Политическата воля на двамата владетели е идентична. В това обаче се криела и съдбовно тежката грешка на Мануил. Той прибързва и преминава от желания към действия, без да държи сметка за недостатъчните средства.

Съюза с Германия, чийто крайъгълен камък поставя неговият баща, Мануил се стреми да укрепи. Както е било договорено още по времето на Йоан, новият император се оженва за снахата на Конрад III, Берта от Залцбах[1]. Сътрудничеството обаче на двамата владетели срещу норманския крал е осуетено, а с това се обезсмисля и главната цел на техния съюз — започва вторият кръстоносен поход, в който участие вземал не само френският, но и впечатленият от горещите проповеди на Бернар от Клерво германски крал. За западняка Мануил кръстоносният поход идва също толкова ненавременно, както някога и за неговия дядо. Един успех на кръстоносците би помогнал на латинските държави в Из-

1 Вж. P. Lamma, Comneni e Staufer I (1955) 43 и сл.

тока и на първо място на княза на Антиохия — стария противник на Византийската империя. Във всеки случай обаче потеглянето на Конрад към Свещената страна изолирало византийския император на Запад, а разприте с кръстоносците го лишавали окончателно от свободата му на действие спрямо норманския крал.

Преминаването на кръстоносците през имперска територия, съпроводено с обичайните безчинства, сериозно помрачават отношението между германци и византийци. По всяка вероятност въобще не се е състояла лична среща между Мануил и неговия зет[1]. Още по-неприятелско става отношението с френския крал Лудвиг VII, приятеля на Рожер II. Още тогава в неговото обкръжение се развива мисълта за завземането на Константинопол от кръстоносците. Както някога Алексий, така и Мануил прави всичко възможно за това колкото се може по-бързо да отпрати нашествениците към Мала Азия и също както и Алексий Мануил изисква от водачите на кръстоносците да положат васална клетва, че ще му предадат завладените територии[2]. Конрад III се решава да извърши преминаването не толкова вследствие на настоятелните изисквания на Мануил, колкото с оглед на наближаването на французите. В Мала Азия обаче неговата армия е сполетяна от нерадостна съдба: при първата среща с войските на султана от Иконион тя е сразена унищожително. След дълги и безрезултатни преговори Лудвиг VII също преминава в Мала Азия. Неговата армия се обединява с остатъците

1 Колко изострени са били отношенията показва подробният разказ на Кинам, според който пред Константинопол се е стигнало до въоръжен сблъсък между германците и византийците (Kinnam. 77). Противно на Kugler, Studien zur Gesch. d. zweiten Kreuzzuges (1866) 36 и сл. и Analekten zur Gesch. d. zweiten Kreuzzuges (1878) 60 и сл., Giesebrecht, Gesch. d. deutschen Kaiserzeit IV (1877) 479 и сл., и Kap-Herr, Kaiser Manuel 16 и сл., искат да отрекат значението на разказа на Кинам и по-точно на споменатата от него кореспонденция между Мануил и Конрад III. Тази кореспонденция с право се отхвърля от Chalandon, Les Comnènes II, 279 и сл. Вж. също Dölger, Reg. 1360.

2 Характерни за това са двете писма на Мануил I до папа Евгений III от август 1146 и март 1147 г. Вж. W. Ohnsorge, Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I. von Byzanz, Brackmann-Festschrift (1931) 371 и сл., и V. Grumel. Au seuil de la deusième croisade: deux lettres de Manuel Comnène au pape, Etudes byz. 3 (1945) 142 и сл. Във второто писмо Мануил мълчаливо се отказва от повелята на васалната клетва на кралете на Франция и Германия.

от германските бойни сили, но планът за поход срещу Иконион е изоставен и е поета посока към Аталия. Преминаването през труднопроходимата местност, съпроводено с насилие от страна на тамошното население, от разпри между французи и германци, от сблъсъците на латинците с гърците, окончателно изтощават силите на кръстоносците. Заболял по пътя, Конрад III напуска в Ефес кръстоносната армия. В Аталия Лудвиг VII и неговите барони също се натоварват на кораби за Сирия и изоставят хората си да гинат на произвола на съдбата[1].

Единственият, за когото този безславен кръстоносен поход донася някаква полза, заедно с турците, е норманският крал Рожер II. Докато Мануил, зает с разприте с кръстоносците, е задържан на Изток, през есента на 1147 г. той прави опит за пряко нападение срещу Византийската империя, завзема Корфу и окупира Коринт и Тива, най-богатите градове в тогавашна Гърция и важни центрове на византийската копринена индустрия. Двата града са плячкосани, а талантливите византийски тъкачи на коприна са отвлечени към Палермо, където се включват в младата норманска копринена индустрия[2]. Във всеки случай неуспехът на кръстоносния поход прави отново възможно сближаването между Византия и Германия. При завръщането си от Азия Конрад е посрещнат в Константинопол с почести и поема обещанието да предприеме поход срещу Рожер II. Венеция също се присъединява към антинорманската коалиция и помага на византийския император отново да завладее Корфу (1149). Последиците обаче от неуспешния кръстоносен поход остават да действат в полза на норманския крал и в трайна вреда на византийския император и неговите германски съюзници.

Планът за византийско-германски поход в Италия се проваля поради успешната дипломатическа антиофанзива на Рожер II. Той сключва съюз с херцог Велф и го подкрепя в борбата срещу щауфенското господство, тъй че Конрад по най-бързия начин е принуден да се върне в Германия, където

---

1 Ново подробно изложение за втория кръстоносен поход: Runciman, Crusades II, 264 и сл. Вж. също и P. Lamma, Comneni e Staufer I (1955) 56 и сл.

2 Chalandon, Les Comnenes II, 317 и сл. и Domination normande II, 136 и сл.

за в бъдеще го задържат вътрешни разпри. Рожер подкрепя в борбата им срещу византийския император унгарците и сърбите: още през 1149 г. Мануил е принуден да се изправи срещу едно въстание на жупана на Рашка, след което се разпалва и война срещу унгарците, която поставя началото на дълга поредица византийско-унгарски битки. Естествен съюзник на Рожер II бил освен това и френският крал Лудвиг VII, който, изпълнен със скрита неприязън към византийския император, планира нов кръстоносен поход. Този план намира отзвук както при Бернар от Клерво, така също и при папа Евгений III, който се стреми да откъсне германския крал от схизматична Византия. Така под ръководството на Рожер II се създава силна антивизантийска коалиция. Кръстоносният план, който този път не би представлявал нищо друго освен едно френско-норманско нападение срещу Византия, се проваля заради съпротивата на френското рицарство и Конрад III запазва верността на своя съюзник. Европейските държави са разделени на два големи лагера: от едната страна са Византия, Германия и Венеция, а от другата — норманите, гвелфите, Франция, Унгария и Сърбия, а на заден план и папският институт. Започва образуването на силно разклонена европейска държавна система, която в понататъшното си развитие ще претърпи сериозни прегрупирания и ще привлече в своята сфера на влияние и други сили. Враждата между Византия и Унгария повлиява дори и на далечна Русия: двете сили се намесват в спора между отделните руски князе и докато Унгария се съюзява с Изяслав от Киев, Византия пък подкрепя князете Юри Дългоруки от Суздал и Владимирко от Галац[1]. В друга посока Мануил пуска пипалата си чак до Англия и поддържа оживени връзки през седемдесетте години с крал Хенри II[2].

След покоряването на гвелфите Конрад III се заема с подготовката на своя италийски поход. В момента обаче, когато византийско-германската битка срещу норманите най-накрая трябвало да започне, той умира (1152). С неговия

1 В. Василевский, Союз двух империи, Труды IV, 45. Вж. също G. Vernadskij, Relations byzantino-russes au XIIe siècle, Byz. 4 (1927/28) 269 и сл.

2 Вж. A. Vasiliev, Manuel Comnenus and Henry Plantagenet, BZ 29 (1929-30) 233 и сл.

наследник Фридрих I Барбароса Мануил не успява да достигне до истинско разбирателство въпреки многократните преговори. Както за Мануил, така също и за Фридрих I имперската идея е крайъгълен камък на всички политически амбиции. Започващото запознанство на Западна Европа с римското право на Юстиниан укрепва и в това отношение самосъзнанието за универсалността на империята. Фридрих се противопоставя на византийските претенции спрямо Италия и се отнася подозрително към универсалните стремежи на Мануил, който за него бил само гръцки крал. Съюзничеството между Германия и Византия е изместено от съперничеството между двете империи. Всяка от тях поотделно имала претенции за императорския институт и за римското наследство. Вместо сътрудничество срещу норманите и от двете страни в много по-голяма степен проличава стремеж да бъде изместен партньорът от Италия.

Мануил временно е възстановил положението на Балканите, утихнала е и войната с Унгария, на трона в Киев седи византийският приятел Юри Дългоруки. Към това се прибавя и обстоятелството, че врагът на византийците Рожер вече е умрял (1154). Офанзивата в Италия може да бъде започната: със или без германския император, а по възможност и срещу него. През април 1155 г. Мануил праща флота към Анкона, откъдето стартира и голямото начинание. С помощта на отцепническите нормански васали пълномощниците на византийския император успяват с ограничени военни сили и за кратко време да покорят най-важните градове на Апулия и така отново да пуснат корени на италийска земя: цялата област от Анкона до Тарент признава властта на византийския император[1].

Успехът надминава и най-дръзките очаквания и насочва политиката на Мануил по нов път. В сферата на възможното вече изглежда и възстановяването на Римската империя — последната и най-велика цел за Византийската империя. Има два меча, така още Йоан II пише през 1141 г. до папата: светския би трябвало да носи той, а духовния предоставял на

1 Вж. Chalandon, Les Comnènes II, 349 и сл. и The Later Comneni, Cambr. Med. Hist. IV, 369.

папата, за да изгради отново единството на християнската църква и да гарантира световното господство на единствената Римска империя[1]. Тази програма сега е на дневен ред. Предстои осъществяването на неугасимия стремеж на византинизма и възобновяването с помощта на папата и с цената на църковно обединение на световното господство на Юстиниан и Константин[2].

Ако обаче реставрационното дело на Юстиниан не успява да просъществува дълго, то реставрационният опит на Мануил претърпява провал още преди да е направил и първите си крачки. Още по-голямо, отколкото по времето на Юстиниан, сега се оказва несъответствието между целите, които императорът си поставя, и реалните средства, с които разполага. Далеч по-силна е и съпротивата от страна на заобикалящия го свят. Сложният европейски държавен ред, който междувременно се е образувал, не оставя никакво място за изграждане на световна империя. Всички сили, които имали някакъв интерес към Италия, се обединяват срещу Византия. Пристигането в Анкона и първоначалните успехи на византийската офанзива превръщат не само Фридрих I в открит враг на византийския император. Също и Венеция, старият съюзник на Византийската империя срещу норманите, и Унгария се усещат засегнати от установяването на византийците в Италия и се отделят от византийския император. Норманският крал Вилхелм I също бързо отговаря с ответен удар: през 1156 г. той нанася тежко поражение на византий-

---

1 Sp. Lampros, Αυτοκρατορων του Βυζαντιου χρυσοβουλλα και χρυσα γραμματα αναφερομενα εις την ενωσιν των εκκλησιων, Νεος Ἑλληνομνημων 11 (1914) 109-111 = Theiner-Miklosich, Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae (1872) 4-6. Dölger, Reg. 1303. За уточнение на времето (1141, а не 1126 г.): J.Haller, Das Papsttum II, 2 (1939) 555. Това, което предлага тук император Йоан, наистина не са празни „généralités sur les bienfaits de la réunion" (както казва Chalandon, Les Comnènes II, 163). Това е голяма политическа програма за изграждането на световно римско господство под скиптъра на Византия.

2 Когато J. Haller, цит. съч., смята, че Мануил „първоначално се стреми само към възвръщането на Апулия и Калабрия и към опорна точка в Анкона срещу неудобните му венецианци", той очевидно подценява действителните цели на политиката на Мануил и въплътения в нея традиционен универсален стремеж на Византийската империя. Естествено, че „първоначално" той е доста ограничен.

ците при Бриндизи и скоро цялата завладяна територия пада обратно в ръцете му. Наяве излиза слабостта на византийските позиции в Италия, които повече са се крепели на пари и дипломация, отколкото на силата на оръжието. Мануил, който в своя универсален стремеж вижда вече своя главен враг не в лицето на норманите, а на Фридрих Барбароса, сключва при посредничеството на папата през 1158 г. мирен договор с Вилхелм I. Идеята за световно господство продължава да изпълва съзнанието му и да определя бъдещата му политика. Практически обаче мирният договор с норманите и прочистването на Италия от византийските военни части слага край на византийската мечта за световно господство.

Спрямо отслабналите латински държави в Ориента обаче Мануил, продължавайки политиката на своя баща, успява да постигне значителни успехи. Арменският княз Тор, установил се в Киликия и свързал се с Райнолд от Антиохия, е покорен през 1158 г. и императорът „го прибавя към робите на ромеите“[1]. Още по-голямо значение има окончателното подчиняване на княжеството на Антиохия. Новият владетел е принуден да признае върховните права на Византийската империя и да поеме задължението да предоставя резервни военни части. Освен всичко това византийският император си запазва правото да провъзгласява патриарха на Антиохия и за в бъдеще. При подписването на подчинението Райнолд се появява в лагера на императора гологлав, бос, с оголени до лактите ръце, с примка на врата, носейки меча в лявата си ръка[2]. И крал Балдуин III от Йерусалим прави посещение на императора и се поставя под негово покровителство. „Той бързаше — както свидетелства един византийски съвременник — от Йерусалим към нас, победен от славата и великите дела на императора и призна неговата власт.“[3] Първенстващото положение на

1 Kinnamos 186, 16.

2 Kinnamos 182, 13.

3 Евстатий Солунски: Regel, Fontes rerum byzantinarum I (1892) 39. Още по времето на наследника на Балдуин в надпис на Витлеемската църква от 1169 г. на първо място се споменава „великият, роден като дете на владетел василевс Мануил Комнин“ и след него „великият рекс на Йерусалим Амалрих“.

византийския император в латинския Изток намира изразителна манифестация при празничното влизане на Мануил в Антиохия през 1159 г. Украсен с всички императорски инсигнии, императорът яздел своя кон; кралят на Йерусалим го следвал на голяма дистанция, също на кон, но без всякакви отличителни знаци; князът на Антиохия крачел пешком до императорския кон и „се занимавал с ремъците на императорското стреме“[1]. Това било неповторима гледка, показваща по недвусмислен начин йерархията на държавата[2]. Катастрофата, която връхлита Мануил в края на неговото управление в турската война, не би трябвало да омаловажава големите успехи на неговата политика в латинския Изток. Сериозните проблеми, пред които Византия е изправена след създаването на кръстоносните държави, проблемите, с които Алексий I и Йоан II десетилетия наред са се борили, изглеждат решени и византийската хегемония — възстановена. Византийският император владее целокупния Изток, а притисканите от турците латински държави виждат в негово лице свой закрилник.

По отношение на Унгария Мануил върви по пътя, предначертан от неговия баща, служейки си със същите методи, намесвайки се също като Йоан в унгарските кавги за трона. И тук обаче неговата политика е далеч по-инициативна, а целите му — много по-далечни: като краен резултат той си представял покоряването на страната и присъединяването ѝ към Византийската империя[3]. Смъртта на Гейза II през 1161 г. дава възможност за ново вмешателство в унгарските дела. Срещу Стефан III, син и наследник на Гейза, Мануил подкрепя с пари и оръжие брата на Гейза Стефан IV и Владислав. Започва продължителна и с променлив успех борба. Мануил успява да си създаде привърженици в Унгария, особено в

Вж. Vincent et Abel, Bethléem: Le sanctuaire de la Nativité (1914) 157.; G. de Jerphanion, Orient. Christ. 1935, 239 и сл. Chalandon II, 449; Vasiliev, History 427.

1 Kinnamos 187.

2 Вж. G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 56.

3 Вж. Gy. Moravcsik, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz. 8 (1933) 555 и сл. F. Dölger, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivum Europae Centroorient. 8 (1942) H. 3/4, 5 и сл.

средите на част от унгарския клир. Противниковата партия пък клони към германския император и спечелва с помощта на бохемския крал Владислав. След втория кръстоносен поход, в който бохемският крал взима участие на страната на Конрад, той се счита за васал на византийския император[1]. Оставя се да бъде склонен към враждебно отношение и дори играе ролята на посредник между Стефан III и император Мануил. През 1164 г. е постигнат договор, обещаващ на византийския император големи предимства: братът на Стефан III — Бела, е признат за унгарски престолонаследник, като са му дадени като ленни владения хърватската и далматската област, след което е пратен към Константинопол[2]. Предстоели обаче нови битки, за да бъдат осъществени предимствата на този договор. Сериозна военна и дипломатическа подготовка предшествала военното стълкновение. Специален пратеник на императора дори заминава за Русия и осигурява подкрепата на князете на Киев и Галич. Успехът съответствал на вложените усилия: Далматия, Хърватско, Босна и сирмийската област попадат под скиптъра на византийския император (1167)[3].

Какво значение отдава Мануил на унгарския проблем показва неговото решение да ожени за своята дъщеря унгарския принц наследник Бела, който получава в Константинопол името Алексий, и да го направи свой приемник на трона, като по този начин способства за обединяването на Унгария с империята[4]. Като презумптативен престолонаследник Бела-Алексий получава титлата деспот, отличаваща до този момент само императора, но която за в бъдеще придобива значението на особена титла, намираща се в ранговия ред непосредствено след василевса и предхождаща севастокра-

---

1 Както казва Kinnam. 223, Владислав е бил λιζιος на Мануил (вж. също Vicentius von Prag. M. G. H. SS. XVII, 681). Според разбиранията на византийските историографи този израз не означава нищо повече от доброволен роб: δουλος εθελοδουλος.

2 Dölger, Reg. 1455. Šišić, Povijest II, 80 и сл.

3 Вж. Šišić, Povijest II, 91.

4 Вж. Gy. Moravcsik, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz. 8 (1933) 555 и сл., F. Dölger, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivum Europae centroorient. 8 (1942) H. 3/4, 5 и сл.

тора и кесаря[1]. Раждането на син става причина императорът да се откаже от своя план, предизвикал освен това доста неприязнени отношения в Константинопол. Той успява обаче след смъртта на Стефан III да издигне на трона своето протеже Бела-Алексий като унгарски владетел и с това да си осигури влияние в Унгария.

Успоредно с войните в Унгария се проточили и битки със сърбите. В своята борба за свобода срещу византийското господство сърбите намират подкрепа от Унгария. В Рашка едно въстание сменя друго. Все пак Мануил успява да потуши всички въстания, но не му се удава да им сложи край, колкото и често да сменял изневеряващите му жупани. През 1166 г. за велик жупан на Рашка е издигнат Стефан Неман[2]. И той обаче скоро се обръща против византийския император и нанася на византийците тежко поражение. Междувременно успехите на Мануил в Унгария довеждат и тук до обрат, тъй като отнемат на сърбите унгарската подкрепа. Връзката с Венеция се оказва не особено ефикасна и когато през 1172 г. императорът нахлува в Сърбия начело на голяма армия, Неман се отказва от безпредметната вече съпротива. По същия театрален начин, с който историята ще запомни Райнолд от Антиохия, той е принуден да оповести своето подчинение[3], а после като победен съперник да вземе участие в триумфалното влизане на императора в Константинопол. Завземането на непокорната славянска страна е отбелязано от дворцовите ретори с тържествени речи[4], стенописи в императорския палат славели победата на византийския император над опърничавия сръбски велик жупан[5]. Той, който напомнял за владетелите от славната неманска династия и който е по-сетнешен създател на сръбската държавна

1 Вж. G. Ostrogorsky, Urum-Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Biyzanz. BZ 44 (1951) (F. Dölger-Festschrift) 448 и сл. R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le despote, REB 17 (1959) 52 и сл. Ferjančić, Despoti 27 и сл.

2 За хронологията вж. R. Novaković, Kad se rodio i kad je počeo da vlada St. Nemanja? Istor. glasnik 1958, 3/4, 165 и сл.

3 Kinnamos 287.

4 Евстатий Солунски, изд. Regel, Fontes rerum byz. I, 43 и сл. Konst. Manasses, ed. Kurtz, VV 12 (1906) 89, 44 и сл.

5 Вж. Grabar, Empereur 40 и сл., 84 и сл., с приложените извори.

независимост, първоначално, чувствайки се изолиран, страни от каквито и да било враждебни отношения спрямо Византия и запазва васалската си вярност към император Мануил чак до неговата смърт.

Както нападението на византийците над Анкона слага край на партньорството с Венеция срещу норманите, така анексирането на Далматия прекратява венециано-византийската общност на интересите по отношение на Унгария. От друга страна, особеното положение на венецианските търговци в империята означавало за византийската търговия непоносимо бреме. Мануил се стреми да укрепи връзката с останалите италийски морски градове, като през 1169 г. сключва договор с Генуа, а през 1170 г. — с Пиза[1]. Така отношенията с Венеция все повече се изострят и през 1171 г. избухва сериозен конфликт. В един-единствен ден (доказателство за това колко старателна е била подготовката на начинанието и колко здрава се е оказала ръката на византийския управленски апарат), на 12 март, венецианците в цялата империя са арестувани, а техните имоти, кораби и стоки — конфискувани. Ответният удар на Венеция не закъснява дълго. Силна флота атакува византийските брегове и опожарява островите Хиос и Лесбос. След това дълго време се водят преговори, но по всяка вероятност те не довеждат до резултат. Връзките между Византия и Венеция остават прекъснати за цяло десетилетие[2].

---

1 Dölger, Reg. 1488, 1497, 1498 (Genua), 1499 (Pisa).

2 Действително Никита Хониат, 225, твърди, че сключването на съюз между Венеция и норманския крал Вилхелм II е принудило Мануил да отстъпи и да реституира правата на венецианците, като им компенсира загубите. Според хрониката на Андреас Дондоло (Muratori XII, 309) и анонимна хроника на дожите от началото на XIII век (MGH SS XIV, 92) отношенията между Византия и Венеция са били възстановени едва при Андроник I. Повечето изследователи, сред които: Chalandon, Les Comnènes II, 592; Heyd, Commercè du Levant I, 220; Kretschmayr, Venedig I, 261 и др. вярват, че трябва да се дава предимство на съобщението на Хониат (аз също се присъединих към този възглед и в по-старите издания на този труд). За разлика от тях F. Cognasso, Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno, Torino 1912, 249, пледира за по-голямо доверие на венецианските извори. Без да познава съчиненията на Cognasso, Н. П. Соколов, К вопросу о взаимоотношениях Византии и Венеции в последние годы правления Комнинов, ВВ 5 (1952) 139, също се застъпва за тази теза и при това с убедителни аргументи, опиращи се на данните на Documenti del commercio veneziano, ed. della Rocca e Lombardo (Torino, 1940).

Въпреки блестящите успехи в латинския Изток и в Унгария изолацията на Византийската империя започва да проличава все по-ясно и към края на седемдесетте години положението на Мануил се разклаща повсеместно. Надеждите за сътрудничество с Рим се оказват лъжливи: за църковно обединяване липсват и от двете страни предпоставки и навсякъде — във Венеция, в Далматия, в Унгария, куриалната партия била тази, която противодействала на императора[1]. Неизкоренимо се оказало западноевропейското подозрение спрямо схизматичните гърци, също както във Византия — настроението срещу латинците. Никита Хониат предава общото настроение на византийците с думите: „Проклетите латинци... жадуват за нашите земи и искат да унищожат нашия ред... Между нас и тях се простира пропаст на омраза, ние не можем да се съединим духовно с тях и във всяко едно отношение се разминаваме напълно[2]. Неизтощим в търсенето на нови пътища и средства, Мануил се притичва на помощ на съюза на ломбардските градове в борбата срещу Фридрих Барбароса, давайки им богати субсидии. Но и това оръжие му е отнето посредством договора от Венеция (1177), уреждащ по миролюбив начин военния конфликт с ломбардския съюз и донесъл помиряването между папата и Фридрих I. След приключването на западноевропейската схизма, която Мануил с ловко умение успява да използва, изчезват и последните предпоставки за сътрудничество между папата и Византия[3].

Както Мануил вижда във всеки враг на Барбароса свой приятел, така и Фридрих I търси връзка с противниците на византийския император. От 1173 г. той е в контакт със султан Килич Арслан от Иконион. Първостепенните позиции, които Мануил си е създал в латинския Изток, гарантират на Византия силно място задълго и в отношенията със султана на Иконион. Чрез умело използване на противоречията между селджукските властелини и посредством определени ус-

1 Това добре поясни Kap-Herr, Kaiser Manuel 90 и сл., чието изложение като цяло трябва да се ползва предпазливо.

2 Nik. Choniates 391.

3 Вж. W. Ohnsorge, Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I. von Byzanz, Brackmann-Festschrift (1931) 371 и сл.

пехи в Мала Азия императорът успява да заздрави превъзходството си. През 1162 г. султан Килич Арслан прекарва три месеца в Константинопол и чрез договор се задължава към военна повинност и предоставяне на множество градове на Византия[1]. Тези договорености обаче остават неизпълнени, а през времето, докато Мануил е зает в Унгария и в Западна Европа, Килич Арслан укрепва властта си в Мала Азия. Подкрепата от страна на германския кайзер го окуражава за съпротива и през 1175 г. се стига до скъсване между Византия и Иконион. През настъпващата година византийският император с огромна армия се отправя срещу Иконион. Във фригийските планински области при Мириокефалон го връхлита обаче на 17 септември 1176 г. жестока катастрофа: византийската войска е обкръжена от турците и сразена[2]. Самият Мануил сравнява това поражение с катастрофата, която Византия претърпява преди 105 години при Мантцикерт[3].

Неуспехът става още по-сериозен, когато към него се прибавят и ударите върху имперската политика на Запад. Авторитетът на Византийската империя сериозно е разклатен. Колко тежко е положението, свидетелства едно писмо, което по това време Мануил получава от Фридрих I[4]: Като римски император Фридрих изисква от него, гръцкия крал, да покаже нужното подчинение. Публична тайна става, че в крайна сметка политиката на Мануил е претърпяла провал. Многобройните проблеми, в които той се е оставил да бъде въвлечен и с които в устрема си с готовност се е заел, най-накрая го затрупват. Макар че е успял да празнува триумф на изток срещу латинските държави, да постигне в Унгария блестящи успехи и дори временно да си възвърне голяма територия от Италия. Невъзможно било обаче за дълго да се

---

1 Dölger, Reg. 1446.

2 Вж. A. Vasiliev, Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon, BZ 27 (1927) 288 и сл.

3 Nik. Choniates 248. Вж. също писмото на Мануил до английския крал Хенри II: Chronica mag. Rogeri de Houedene (ed. W. Stubbs) II, 102-104; англ. превод на A. Vasiliev, Manuel Comnenus and Henry Plantagenet, BZ 29 1929/1930) 237-240.

4 Отпечатано при Kap-Herr, Kaiser Manuel 156.

запазят позициите във всички тези географски точки и да се води активна, ако не и агресивна политика в цялата европейска и предноазиатска област. От всички направления идват сериозни удари. Силните позиции на Изток са погребани, Византия окончателно е изтласкана от Италия и напълно изтощена, в пълна изолация се изправя срещу вражеската коалиция на западноевропейските сили.

Още по-тежки от външнополитическите били вътрешните последици от неимоверното пренапрежение. Жертвите, които изисквали мащабните начинания и непрекъснатите войни, надхвърляли силите и средствата, с които разполагала тогавашната Византийска империя. Икономически и военно империята е напълно изхабена. Йоан II наистина прави опит да изгради на нови основи старите войнишки имоти — стожерите на някогашната военна мощ на Византийската империя. След преодоляването на печенегите той заселва пленниците в империята и ги включва във военната система, след победата над Сърбия пленените сърби също са заселени в областта Никомедия — едните като стратиоти, другите като данъкоплатци[1]. Мануил следва този пример и също заселва сръбски войници на имперска земя — при Сердика и на други места[2]. След сключването на мирния договор с унгарския крал Гейза II той задържа десет хиляди унгарски пленници с твърдото решение също да ги направи византийски стратиоти[3]. Създаването на нови войнишки имоти и приливът на нови, наистина чуждоплеменни селяни войници означава връщане към силната военна организация на средновизантийската епоха. Това укрепване обаче се оказва недостатъчно за нарасналите военни нужди на времето. Раздаването на имоти-пронии срещу задължението на прониара за военна повинност много по-силно се разраства при Мануил. Още почесто пронийни имоти са давани като ленове на западноевропейци, като са им предоставяни местни селяни за парици[4].

---

1 За печенегите: Kinnamos 8. За сърбите: Nik. Choniates 23, 11: και κατα την Νικομηδους επαρχιαν αποταξας αυτω κατοικησιν και γην διαρκεστατην αποδασαμενος, το μεν του δορυκτητου λεω τοις στρατευμασιν εγκατεμιξε, το δε παρηκεν εις δασμοφορησιν.

2 Kinnamos 103.

3 Kinnamos 120.

4 Nik. Choniates 273. Към него Ostrogorskij, Féodalité 28 и сл.

Управлението на военната аристокрация стимулира и облагодетелства едрата поземлена собственост, особено светската. С един хрисовул от март 1158 г. Мануил забранява на манастирите в Константинопол и в широката заобикаляща ги местност всякакво умножаване на поземлената собственост[1]. Заедно с това той определя, че веднъж даден имот може да бъде отчуждаван само към лица със сенаторски ранг и представители на стратиотското съсловие, т. е. към прониари. Това многозначително правило се повтаря и в една по-късна разпоредба[2]. Във всеки случай император Мануил е бил чужд на каквато и да е враждебност към манастирите. Съществуващата манастирска собственост не само е била гарантирана, но и снабдена с изключителни привилегии и имунитетни права[3]. В съревнованието обаче между духовната и светската едра поземлена собственост императорът подкрепя втората, облагодетелствайки по недвусмислен начин имотите на светските магнати и служебните земи на прониарите — тях най-вече.

Редом с прониарите във византийската армия служат както и преди многобройни наемници и още по-силно отвсякога самото население е привлечено към поддръжката на войската чрез всякакви видове задължителни данъци и такси, както и работа на ангария. Тъй като държавните средства не дос-

1 Zepos, Jus I, 381 и сл. Dölger, Reg. 1418, 1419. Тези мерки споменава също Nik. Choniates 270 и сл. и Kinnamos 276 и сл. Вж. Charanis, Monastic Properties 82 и сл.

2 Dölger, Reg. 1333 и 1398. Двете разпоредби са познати само като споменаване при Balsamon (Rhalles-Potles II, 653). С оглед данните на индиктите Dölger поставя първата разпоредба през септември 1143 или 1158 или 1173, а нейното повторение — през февруари 1156 или 1170. Очевидно обаче тогава отпада 1173 г. за първата разпоредба. По всяка вероятност първата разпоредба е издадена през февруари 1158 г., скоро след публикуваната през март 1158 г. забрана за по-нататъшно увеличаване на манастирската собственост, а втората е издадена през февруари 1170 г.

3 Вж. характерната формула за имунитет в цитирания хрисовул от март 1158 г. относно манастирите, разположени в Константинопол и околността (Zepos, Jus I, 384): „Моята императорска воля е всички недвижими имоти на назованите манастири да не бъдат разглеждани от практорите като поставени под тяхна власт и право и така, както практорите нямат право да увеличават налозите и да правят каквото и да е в теми, които не са им подчинени, така не бива да се засягат и манастирските имоти, разположени в темите, които ръководят."

тигали, армейските част са оставени да се снабдяват с всичко необходимо от населението. „Жителите на провинциите търпели всякакви унижения заради алчността на ненаситните войници, които искали от тях не само пари, но взимали и последната риза от гърба им.“[1]

Армията представлявала военната прослойка в държавата, която се изхранвала благодарение на останалото население. Положението коренно се било променило в сравнение с преди. Тогава във времето на господството на служебната аристокрация при Дука се наблюдава бягане от военна служба: „Войниците оставяха оръжието и ставаха адвокати и юристи.“[2] Сега всички се устремяват към армията: „Всеки иска да стане войник: едни оставят иглата, защото тя въпреки огромните усилия едва им осигурява насъщните средства за препитание, други напускат конюшните, трети избърсват прахта от тухлите по ръцете си, четвърти — зарязват чернилката на ковачниците и всички бързат да се запишат, подаряват им по един персийски кон или няколко златни къса и те вече са в редиците на армията.“[3] Военната служба по това време става единствената доходоносна професия.

Армията изсмуквала силите на империята. Населението мизерствало под непосилното бреме от данъци. Нарастват данъчните изисквания на държавата и обичайните безчинства на бирниците, сред които вече за голямо нещастие на данъкоплатците имало и чужденци, правели нещастието пълно[4]. Много хора от градовете продавали свободата си, за да встъпят в служба и да получат закрила при някой голям господар — явление, което и преди не е рядкост във Византия. На този обичай Мануил се противопоставя с един закон, който връща свободата на онези, които са родени свободни, но са се продали в робство, като по всяка вероятност, поне в столицата, императорът изкупува тази свобода с държавни средства[5]. Явлението обаче се корени в цялостно-

1 Nik. Choniates 272.
2 Skylitzes-Kedren. II, 652.
3 Nik. Choniates 273.
4 Nik. Choniates 265.
5 Kinnamos 275. Dölger, Reg. 1476. Chalandon, Les Comnènes II, 611. A.

то развитие — в нарастването на едрите земевладения, от една страна, и в обедняването и задлъжняването на нисшите слоеве, от друга — все по-широки маси загубват свободата си и стават ако не роби, то поне крепостни. Победно напредващият процес на феодализиране в крайна сметка обаче довежда до отслабване на византийския държавен организъм и погребва съпротивителните сили на страната. Византия все още е в състояние, напрягайки всичките си сили, да завоюва победи навън. Липсва ѝ обаче устойчивостта да понася удари и поражения. Епохата на блясък при Мануил скоро е последвана от вътрешен срив на византийската държава.

3. Опитът за възстановяване на Андроник Комнин

Обща литература: Ф. Успенский, Императоры Алексей II и Андроник Комнины, ЖМНП 212 (1880) 95-130 и 214 (1881) 52-85. — С. авт., Последние Комнины: Начало реакции, ВВ 25 (1927/28) 1-23. — N. Radojčić, Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu, Zagreb 1907. — F. Cognasso, Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno, Turin 1912. — Diehl, Figures II, 86-133. — М. Ю. Сюзюмов, Внутренная политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году, ВВ 12 (1957) 58-74. — O. Jurewicz, Andronik I. Komnenos, Warschau 1962.

Разпадането на византийското държавно дело изпъква с особена яснота, когато след смъртта на Мануил на трона сяда неговият дванайсетгодишен син Алексий II и регентството поема императорската вдовица Мария от Антиохия. За ръководител на държавните дела императрицата избира протосеваст Алексий Комнин, племенник на починалия император. Изборът не бил особено сполучлив и предпочитането на един суетен и незначителен човек за поста предизвикало сред останалите членове на рода Комнини голямо негодувание. Колкото до народа, за него западноевропейката Мария

Hadjinicolaou-Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin, Athen 1950, 54 и сл., 94 и сл.

и нейният любимец били също толкова омразни. И съвсем естествено по време на това регентство латинофилският курс се изостря и на това обстоятелство византийският гражданин приписва бързото влошаване на външно- и вътрешнополитическото положение. Расте недоволството срещу латинците — италийски търговци, забогатяващи във Византия, и западноевропейски наемници, представляващи главна опора за регентството. Представители на Комниновото семейство многократно се опитват да свалят правителството чрез внезапни нападения, но всички опити се оказват неуспешни. На опозицията в Константинопол ѝ липсвал водач. Развръзката попада в ръцете на Андроник Комнин, братовчед на Мануил, който по това време бил държавен наместник в областта Понт.

Андроник Комнин е една от най-интересните личности във византийската история[1]. Тогава шейсетгодишен, той има зад себе си изключително бурен житейски път. Безразсъдните му лудории и изпълнените с приключения житейски истории от този момент стават тема за ежедневните разговори във Византия. В самата си същност той бил човек, който винаги печели, блестящо образован, духовно богат, надарен със слово, смел на бойното поле и откровен в дворцовите отношения; той бил единственият, осмелил се открито да се обяви в опозиция на император Мануил. Андроник и Мануил са отдавнашни съперници и не без основание Мануил подозира своя честолюбив братовчед в стремеж към императорската корона. Андроник бил способен на всичко. Желанието му за власт и стремежът му към слава били ненаситни, не се срамувал от никакви средства и не познавал предразсъдъци. Бягайки от гнева на императора, Андроник в продължение на години води изпълнен с приключения живот на странник, бил добре дошъл гост в двора на руския княз от Галич, както и в дворовете на мюсюлманските владетели от предна Азия. Двамата велики Комнини са разделени не просто по лично съперничество, а заради политическо противопоставяне. Андроник е враг на феодалната аристокра-

1 Diehl, Figures II, 86 и сл., прави увлекателна биография и изразителен портрет на Андроник.

ция и горещ противник на западната ориентация. Ето защо в този момент всички погледи се обръщат към него, сега, когато става дума за събарянето на латинофилското регентство в Константинопол.

При преминаването си през Мала Азия Андроник не среща почти никаква съпротива. Неговата, в началото скромна, военна сила по пътя набъбва от приижащи недоволни. През пролетта на 1182 г. той стига Халкедон и там построява лагера си. Протосеваст Алексий се опитва да затвори Босфора, доверявайки се на флотата, чийто състав в голямата си част бил от западноевропейци. Военачалникът на моряците обаче, мега дукс Андроник Контостефан, минава на страната на узурпатора, след като играта вече е загубена за регентството. В столицата избухва въстание, протосеваст Алексий е хвърлен в затвора и ослепен. Омразата на византийците срещу латинците се отприщва в жестока кървава баня (май 1182 г.). В сляпата си ярост множеството се втурва към къщите на живеещите в Константинопол западноевропейци. Покъщнината и имотите им са плячкосани, а неуспелите да избягат навреме са избити по най-жесток начин. Това била прелюдията към управлението на Андроник Комнин. Сред тържествуващия народ той празнува влизането си в Константинопол.

Най-напред той се изявява като спасител и закрилник на младия император Алексий II. Обвинени в интриги срещу държавата и легитимния император, противниците му отиват на ешафода. Между многото други е и императрицата-майка Мария, чиято смъртна присъда младият Алексий е трябвало лично да подпише. Едва след като по този начин почвата е вече подготвена, Андроник приема, отстъпвайки пред молбите на двора и клира, пурпура и през септември 1183 г. е коронован за съимператор на своето протеже. Два месеца по-късно обаче нещастното момче е удушено от съратниците на Андроник, а тялото му е хвърлено в морето. Подчинявайки се на принципа за легитимност, застаряващият вече Андроник се оженва за тринайсетгодишната вдовица на своя убит племенник, дъщерята на Лудвиг VII Агнеса-Ана.

Както личността на Андроник, така и цялото негово държавническо дело е изпълнено с огромни противоречия[1]. Той се стремял към възстановяване на империята. Опълчил се срещу злините, чиито юзди неговите предшественици били изпуснали. Желаел да изтръгне из корен надмощието на аристокрацията. Но понеже не признавал никакви други управленски методи освен силовите, при това безогледни, властването му се превръща в поредица от терористични актове, заговори и зверства. Не подлежи на съмнение и се признава дори от враговете му фактът, че мерките, които той предприема, довеждат до бързо и осезателно подобрение на положението в провинциите на империята. Така със своята желязна строгост той успява да излекува някои от пукнатините в стареещата държава, които за съвременниците му изглеждали нелечими. Купуването на постове е прекратено. Избирани били най-способните, като им се плащало подобаващи възнаграждения, за да бъдат те по-малко податливи към подкупи. Всякакви разновидности на корупция са наказвани безмилостно. Императорът заповядвал на служителите, че те трябва „или да престанат да вършат несправедливости, или да умрат“[2]. С подобни правила той успява да изкорени и най-голямата от всички злини — безчинствата при събирането на данъците. С това обстоятелство най-вече се обяснява подобрението в отношенията, което се наблюдава в имперските провинции по времето на Андроник. Защото бремето на населението ставало непоносимо не само от изискванията на държавата, но също и най-вече поради изнудването от страна на нейните служители. Енергичната борба срещу смятаните за неизкореними безобразия от подобен род била достатъчна, за да

1 Според една бележка на Евстатий Солунски, Opuscula, ed. Tafel, 270 и сл., Андроник е бил толкова противоречива личност, че за него може да се говори както с най-голяма възхвала, така и с най-твърд упрек, според това коя страна на неговата същност се разглежда. По тази рецепта действа и Никита Хониат, най-забележителният историограф на своето време, в чието съобщение изрази на най-голямо възхищение са последвани от ужас и отвращение. Неговото наивно описание стои по-близо до историческата истина, отколкото изложенията на повечето модерни историци, които виждат в Андроник или само тиранин, или се стремят да оправдаят всичките му злодеяния.

2 Nik. Chon. 430.

се направи поносимо положението на населението — тази борба дала на измъченото византийско селячество едно напълно ново чувство за справедливост. „Всеки, който е дал на Кесаря онова, което му принадлежи, от него вече нищо не се изисква; никой не му отнема, както ставало преди, последната риза от гърба, никой не го измъчва до смърт. Като с магическа пръчка името на Андроник прогони ненаситните бирници.“[1] Голямо впечатление произвежда върху съвременниците и отмяната на широко разпространената практика да се плячкосват претърпелите корабокрушение кораби. Тази лоша привичка, срещу която неговите предшественици безуспешно се борят, Андроник унищожава с една заповед виновните да се обесват на мачтата на плячкосания кораб[2]. Негово непоклатимо убеждение било, че „не съществува нищо, което императорите не биха могли да излекуват, както и несправедливост, която със своята власт не могат да премахнат[3].

В това свръхусещане за силата се съдържала и голяма опасност. Властта на Андроник се превръща в ужасен режим. Борбата срещу аристокрацията се изражда в нечуван терор. Безогледните насилствени, често пъти и подли средства в тази борба, с които императорът си служи, лишават от почва неговия стремеж към справедливост. На насилието се отвръщало с насилие. Въстанията и заговорите нямали край. Провокиран от съпротивата, императорът, чиято сприхавост и подозрителност с времето добили болезнени измерения, действал все по-остро, с което обаче само си печелел нови врагове. Става ясно, че все пак има неща, срещу които императорът е безсилен. Напразно Андроник се опитва да върне назад колелото на историята. Едрата земевладелска аристокрация отдавна вече се е превърнала в същински крепител на империята и на нейната военна мощ. Тя не би допуснала да бъде изключена от играта, а унищожаването ѝ чрез масо-

1 Nik. Chon. 422. Вж. съвпадащите с тези изказвания на Никита Хониат съобщения на неговия брат, митрополит Михаил Хониат от Атина, чиито писма и речи хвърлят светлина върху отношенията в Атика: Michael Chon., ed. Lampros I, 142 и сл., 157 и сл.; II, 54.

2 Nik. Chon. 423 и сл.

3 Nik. Chon. 424.

ви екзекуции пък разклащало основите на тогавашната византийска отбранителна сила[1].

Безмилостната строгост, с която Андроник се бори срещу корупцията, била оздравителна. С програмата си за радикална реакция обаче той се проваля. Антилатинският курс засилва враждебността на западните сили спрямо Византия, а курсът, насочен срещу аристокрацията, обезсилвал и без това отслабналата византийска държава: когато настъпва моментът на неизбежното разчистване на сметките, военната мощ на империята отказва напълно, с което е произнесена и присъдата над политиката на Андроник.

Ослепителният блясък на създаденото от Мануил могъщество много скоро избледнява и първите градоносни облаци наближават от там, където неговата политика като че ли е била най-успешна — от унгарско-сръбската област. Не на последно място личният авторитет на Мануил е бил този, който спечелва приятелството на унгарския крал Бела III и е карал сръбския велик жупан Стефан Неман да спазва отношенията на вярност. След смъртта на Мануил личните връзки се разпадат и явната слабост на империята, намираща се в постоянни размирици поради безсилното регентство на императорската вдовица Мария, както и поради суровата насилническа власт на Андроник, обещава лесен успех за враговете ѝ. Още през 1181 г. Бела III завладява Далматия, Хърватско и сирмийската област[2], с което са унищожени всички плодове на големите и изключително трудни унгарски войни на Мануил. Също така бързо изчезват и плодовете на дългите и изтощителни битки срещу сърбите, тъй като този път Стефан Неман успява без усилия да се отскубне от Византия. С убийството на императрица Мария Андроник сам дава оръжие в ръцете на унгарския крал, защото сега Бела III

---

1 М. Ю. Сюзюмов, Внутренная политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году, ВВ 12 (1957) 64, смята — на базата на недостатъчни доказателства, — че може да се говори за отмяна на пронийната система при Андроник. От друга страна обаче, той оспорва, че терорът на Андроник е бил насочен срещу аристокрацията като такава. Не е убедителна и тезата му, че политиката на Андроник е служила на интересите на търговските кръгове в Константинопол.

2 Изворите са събрани от N. Radojčić, Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu (1907) 25, бел. 3.

се появява в ролята на отмъстител за вдовицата на Мануил[1]. През 1183 г. унгарци и сърби нахлуват като съюзници в империята. Белград, Браничево, Ниш и София са опустошени: шест години по-късно кръстоносците заварват тези градове безлюдни и частично разрушени. В борбата срещу Византия Неман сега успява да осигури независимостта на своята страна и за сметка на Византийската империя силно да разшири своята територия на изток и на юг. Успоредно с това той разпростира своята сфера на влияние и върху Зета, която под негово ръководство се слива с Рашка в единна държавна структура[2].

В Азия вътрешното напрежение се изразява в чести въстания. Магнатските родове, начело със самото семейство Комнини, оказват отчаяна съпротива срещу режима на Андроник. Накрая се стига дотам, че Исак Комнин, син на племенника на Мануил, изгражда в Кипър свое собствено господство и откъсва острова от империята. Макар че си присвоява императорската титла и сече собствени монети[3], предизвикателството му остава ненаказано. Разправата се ограничава с жестоки екзекуции на негови приятели, заловени в Константинопол. Стратегически изключително важният остров е загубен за Византия. Започва раздробяването на Византийската империя.

Най-тежко обаче империята е ударена от норманите. Сицилийските нормани още веднъж предприемат голям завоевателен поход срещу Византия. Напразно Андроник влиза във връзка с могъщия Саладин, който след 1171 г., след разпадането на фатимидския халифат, повелява на Египет и след смъртта на своя някогашен господар — великия сирийски владетел Нуредин (починал 1174 г.), е подчинил на своята власт и Сирия[4]. Напразно прави опити, независимо от

---

1 Gy. Moravcsik, Pour une alliance byzantino-hongroise, Byz. 8 (1933) 555 и сл., прави интересни бележки за политиката на Бела III, но стига твърде далеч, когато приема, че унгарският крал е имал намерението да заеме византийския императорски трон и така от унгарска страна да бъде осъществен планът на Мануил за византийско-унгарски държавен съюз.

2 Вж. Jireček, Geschichte I, 264 и сл.

3 Вж. Wroth, Byz. Coins II, 597.

4 Няма повод да се съмняваме във фактите на споменатия в Annales Reichersperg., MGH. SS. XVII, 511 (Dölger, Reg. 1563), договор със Саладин.

враждебното си настроение към латинците, да укрепи византийските позиции на Запад, като отново подхваща прекратените след 1171 г. контакти с Венеция[1]. Както навремето при Робер Гискар, така и сега норманите най-напред атакуват Драч (юни 1185 г.). Градът е щурмуван светкавично и норманската войска потегля срещу Солун. Целта, към която флотата се понася, е същата, като пътьом е окупиран и остров Корфу, както и островите Кафаления и Закинтос. Оказва се, че Византия сега, няколко години след края на славното управление на Мануил, е по-слаба, отколкото в онези паметни дни, когато Алексий I Комнин след период на безнадежден упадък подема борбата срещу Робер Гискар. И въпреки това Алексий Комнин успява да окаже ожесточена съпротива на врага при Драч и след падането на укреплението — във вътрешността на страната: до Солун норманите тогава въобще не достигат. А сега те не срещат никаква съпротива в своя марш и още на 6 август достигат целта си. На 15 август и норманската флота атакува пристанището на Солун. Започва обсада по суша и по море. Защитата на града е слаба, снабдяването му — недостатъчно, комендантът Давид Комнин се оказва неспособен, изпратените от Константинопол резервни формирования не пристигат навреме: на 24 август вторият град на империята пада в ръцете на норманите. Алчността и омразата на победителите не познавали граници. В завладения град се разиграват ужасяващи сцени на жестокост[2]. Точно както преди три години в Константинопол гърците постъпват с латинците, така сега норманите унижа-

Вж. Ch. M. Brand, The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade, Speculum 37 (1962) 167 и сл., 181.

1 Нормализирането на търговските отношения с Венеция не ни дава основание да заключим, че Андроник се е отказал напълно от антилатинската си политика — както смята F. Cognasso, Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alle morte di Manuele Comneno (1912) 294 и сл., и Un imperatore bizantino della decadenza: Isaco II Angelo, Bessarione 19 (1915) 44 и сл. Това беше посочено съвсем правилно от М. Ю. Сюзюмов, Внутренная политика Андроника Комнина, ВВ 12 (1957) 66 срещу М. Фрейденберг, К истории классовой борьбы в Византии в XII веке, Уч. зап. Великолукского гос. пед. инст. 1954, 37.

2 Съобщение като очевидец прави Евстатий Солунски, изд. Kyriakidis, 110 и сл.

ват по жесток начин, малтретират и избиват жителите на Солун.

От Солун една част от норманската войска потегля срещу Серес, като по-голямата част се отправя към Константинопол. Събитията във византийската столица назряват сякаш във въздуха. Управленският терор става все по-безогледен и все повече нараства страхът от чуждото завоевание, което след падането на Солун се чувства в непосредствена близост. Бурята се разразява на 12 септември 1185 г. Последният владетел от рода Комнини умира от ужасна смърт: приветстваният само преди дни като спасител на империята Андроник е разкъсан от разбунтуваната тълпа на улиците на Константинопол.

4. Сривът

Обща литература: F. Cognasso, Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo, Bessarione 19 (1915) 29-60. — M. Bachmann, Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos, Diss. München 1935. — Stadtmüller, Michael Choniates. — Norden, Papsttum und Byzanz. Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz, Berlin 1898. — Runciman, Crusades III. — A. Frolow, Recherches sur la déviation de la IVe croisade vers Constantinople, Paris 1955. — Diehl, Venise. — Kretschmayr, Venedig I. — Heyd, Commerce du Levant I. — Успенский, Образование. — Златарски, История II и III. — Мутафчиев, История II. — Jireček, Geschichte I.

Трагичният залез на Андроник предрешава и краха на неговото възстановително дело. Феодалната аристокрация побеждава и получава възможността по време на династията на Ангелите не само да постави начело на властта свой човек, но и чувствително да я разпростре. След годините на отчаяна борба срещу безогледния абсолютизъм на последния Комнин центробежните сили се проявяват още по-неудържимо.

Фамилията на Ангелите не принадлежала към старите аристократични семейства в империята. Своето издигане неизвестният филаделфийски род дължи на обстоятелството,

че най-младата дъщеря на Алексий I, Теодора, следвайки волята на сърцето си, става съпруга на красавеца Константин Ангел. От този момент членовете на рода на Ангел като роднини на императорското семейство, получават най-високи титли. Те особено се изявяват по времето на Мануил I, а в борбата срещу Андроник I са в първите редици на византийската аристокрация. Случайността подрежда нещата така, че победата на аристокрацията изтиква на преден план човек, принадлежащ към техния род.

Исак II (1185-1195), внук на Константин Ангел и родената в порфир Теодора, бил във всяко едно отношение пълна противоположност на самодържеца Андроник. Развитието, срещу което Андроник енергично и насилствено се е борил, той оставя на спокойствие. Старите недъзи, които по времето на великите Комнини се прикриват от блясъка на властта, сега излизат разголени пред очите на всички и с ужасяваща яснота се разкрива тлението на византийския държавен организъм. Никой не се и опитва вече да вкара в релсите лошото стопанисване на централното и провинциалното управление: купуването на постове, подкупността на служебното съсловие, изнудването на бирниците, всичко това добива най-извратени форми. За император Исак II се говорело, че той продавал служебни постове, както се продават зеленчуците на пазара[1]. За своята сватбена церемония, организирана с изключителна пищност, той облага провинциите със специален данък. Империята, която съдбата му подарява, Исак явно е разглеждал като своя частна собственост и управлявал държавата както чифликчия имението си. При неговия брат Алексий III (1195-1203) положението става още по-мрачно. Населението в провинциите издъхвало под бремето на данъците, множали се безчинствата на бирниците, а исканията на правителството за плащания все повече се увеличавали[2]. Огромни суми се прахосвали заради страстта към пищност

1 Niketas Choniates 584. Вж. също Mich. Choniates II, 99 (ed. Lampros).

2 Много поучително в това отношение е υπομνηστικον на Михаил Хониат до император Алексий III от 1198 г.: ed. Lampros I, 307-311; ново издание Stadtmüller, Michael Choniates 283-286.

на безгрижния двор и вследствие на плащанията към чужди народи, използвани от слабото правителство като отбранително средство срещу превъзхождащите го противници. И въпреки това провинциите непрекъснато са тормозени от вражески нападения, а крайбрежните области търпят разбойничествата на корсари. Намиращата се в процес на разпадане държава е безсилна спрямо напастта на морските разбойници. Не помогнало и това, че освен всичко друго, в някои провинции данъците за строеж и оборудване на кораби се събирали три пъти в разстояние на една година[1]. Докато обаче данъчното бреме за народа ставало все потежко, влиятелни едри земевладелски собственици запазвали и умножавали своите привилегии. Всички усилия на държавните органи да ограничат непрестанния растеж на привилегиите, остават напразни. Защото слабото императорско управление не било в състояние да се противопостави на твърдите искания на богатите и те непрекъснато печелели играта[2]. От темната организация — някогашния гръбнак на византийското управление и военното дело, е останал само спомен. Макар че имперската територия чувствително била намаляла, през последните години на XII век във Византия има двойно повече теми в сравнение с времето на македонската династия[3]. Византийското провинциално управление е раздробено на малки части, които само по имена напомняли на старите теми. В процеса на непрестанен растеж на частната земеделска собственост, управленските органи на миниатюрните провинции попадали под зависимостта на местния едър собственик. Имайки предвид слабостта на централната власт, от гореспоменатото неизбежно явление до заместването на намест-

1 Така е в атинската област през 1197/98 г. Вж. Хипомнестикон на Михаил Хониат: Lampros I, 308; Stadtmüller, Michael Choniates 283, и разсъжденията за това на Stadtmüller 174 и 289.

2 Вж. подробния анализ на P. Lemerle, Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade d'après deux documents inédits des archives de Lavra, REB 19 (1961) 258 и сл.

3 Вж. списъка на византийските теми в хрисовул на Алексий III за Венеция от ноември 1198 г.: Zepos, Jus I, 469-480 (= Tafel и Thomas I, 248-278). Dölger, Reg. 1647.

ническата власт с феодалната и до създаването на самостоятелни суверенни земевладения имало само една крачка[1].

Истинско щастие се оказва това, че страхът от норманската опасност, която сваля Андроник от трона, излиза преувеличен. Разбойническата и разгулна страст са деморализирали норманската войска, а епидемичните заболявания разреждали редиците ѝ. Така на кадърния пълководец Алексий Врана му се удава решително да разбие противника при Мосинопол и после, на 7 ноември 1185 г., при Димитрика. Норманите се оттеглят, очистват Солун, а по-късно и Драч и Корфу. Само Кефаления и Закинтос остават владения на западноевропейски господари и окончателно се откъсват от Византия. С друг враг, който заплашва империята по времето на Андроник, унгарския крал Бела III, Исак Ангел сключва договор за приятелство и отвежда у дома неговата десетгодишна дъщеря Маргарита.

Сигурността откъм норманска и унгарска страна се оказва от още по-голямо значение, когато още в края на 1185 г. избухва едно въстание в България[2]. Надигането на братята Петър (Теодор) и Асен първоначално не означава нищо друго освен отслабване на непосредствената имперска сила. Както в останалите части на империята, така и тук се проявяват териториалните амбиции на местните величия. Като начало Петър и Асен предявяват претенции към определени области като към пронии[3]. Арогантността на византийското правителство, което грубо отхвърля предявените им по неуважителен начин апетити, ускорява развоя на събитията. Обидените по този начин Петър и Асен раздухват въстание в претоварената с данъци и разгневена страна, което като краен резултат довежда до пълното откъсване на България от Византия и до създаването на Второто българско царство.

Двувековното владичество на византийците способства

---

1 Това развитие беше посочено още от Stein, Untersuchungen 19 и сл. Вж. също Stadtmüller, Michael Choniates 145.

2 За хронологията вж. J. Dujčev, La date de la révolte des Asènides, BSI. 13 (1953) 227 и сл.

3 Nik. Choniates 482, 15-17, към него Успенский, Значение византийской и южнославянской пронии, Сборник В. И. Ламанскому (1883) 32. Златарски, История II, 435 и сл., Ostrogorskij, Féodalité 53.

както в България, така също и в Македония за отслабване на славянския елемент, като се забелязвало не само грецизиране на тези територии, но и укрепване позициите на други народности за сметка на славяните[1]. В областта на Солун се срещат много евреи и арменци. Около Дунава пък многобройни кумани. Влахите, предшественици на днешните румънци, живеят както в околностите на Дунава, така също и в Македония и Тесалия, обозначавана като Велика Влахия. В разбуненото от Петър и Асен движение чувствително участие взимат куманите и по-точно влахите[2].

---

1 Вж. Успенский, Образование 66 и сл.

2 Въпросът за етническия състав на Второто българско царство е труден и доста спорен. В описанията на Никита Хониат, засягащи този проблем, съвсем ясно се говори не за българи, а за влахи, които се цитират на първа линия и в съвременните западноевропейски извори (Ансберт, Робер дьо Клари, Вилардуен). За разлика от тях съвременните славянски извори, както и византийските историографи от следващата епоха, започвайки още с Георги Акрополит, изобщо не споменават влахите. В кореспонденцията на Инокентий III с Калоян папата отново нарича българския владетел господар на българите и влахите, който сам се нарича в четири писма imperator totius Bulgarie et Vlachie, а в едно писмо imperator Bulgarorum (ново издание Ив. Дуйчев, Innocentii PP. III epistolae ad Bulgariae historiam spectantes, Годишник на Соф. унив., Ист.-филол. фак. 37, 3 [1942], Nr. II, XV, XVIII, XXX и IX). Калоян обаче нарича не само себе си, но и Симеон, Петър и Самуил imperatores Bulgarorum et Blachorum (ib. Nr. XV), а Никита Хониат 482, 3, ясно казва, че варварите около Хемус, наричани преди мизи, сега се наричат влахи (τους κατα τον Αιμον το ορος βαρβαρους οι Μυσοι προτερον ωνομαζοντο, νυνι δε Βλαχοι κικλησκονται); Th. Skutariotes (Sathas VII, 370, 19) по-късно добавя разяснително: Βλαχοι δε νυν και Βουλγαροι. Всичко това ни води до заключението, че тогава като влахи — ясно е, че обозначението има не само етническо значение, но служи и като събирателно понятие за номадските народи — се е определяло населението на старата Мизия, респ. на тогавашната тема Паристрион, тъй като под българи се е разбирало предимно населението на темата България, т. е. на Македония (вж. Мутафчиев, Произходът на Асеневци, Македон. преглед IV, 4 [1928] 1 и сл., и История II, 36 и сл.; Дуйчев, цит. съч. стр. 85 и Проучвания 45; Златарски, История II, 416). N. Banescu, Un problème d'hisoire médiévale. Création et caractère du second empire bulgare, Bukarest 1942, отхвърля това обяснение — според мен, единственото възможно — като се прицелва в някои неиздържани аргументи на Успенски и на Златарски и смята, че така може да докаже, че Втората българска държава е творение на влахите. Той обаче не успява да даде задоволително обяснение на цитираното съобщение на Никита Хониат и не обръща внимание на приписката на Скутариот, както и на кореспонденцията между Калоян и Инокентий III. Вж. също R. L. Wolff, The „Second Bulgarian Empire" Its Origin and History to 1204, Speculum 24 (1949) 167 и сл. Не е възможно никакво съмнение за това, че държавата на Асеневци е била българска дър-

Вътрешни сътресения утежняват още повече състоянието на империята. Изпратеният срещу въстаниците норманси победител Алексий Врана приема в Адрианопол пурпура и се обръща срещу управлението на Исак II. Той обаче пада в битките пред Константинопол и през лятото на 1186 г. императорът лично навлиза в България начело на своите войски. Исак II не би могъл да бъде обвинен в недостатъчна енергичност при потушаването на българското въстание. Наистина Исак не бил държавник, но не бил и боязлив страхливец, какъвто нерядко е описван. Безспорно управлението му не е било особено радостно, но колкото и отчайващи да били събитията, във всеки случай развоят на норманската и на българската война показва, че под негово ръководство империята не била така безсилна, както по времето на насилственото владичество на Андроник[1].

Въстаниците са разбити, Петър и Асен бягат зад Дунава. Скоро обаче те се завръщат със силни куманси подкрепления и борбата се разгаря отново[2]. Бързайки, Исак още през

жава. Естествено не бива да отричаме дела на влахите, както и на куманите в началните стъпки на тази държава и няма да пригласяме на Мутафчиев, че по това време в българската област не е имало никакви влахски племена. Фактът, че тогава населението на България се е обозначавало като влахи, достатъчно ясно доказва противното. Вж. изложенията на В. Г. Василевский, ЖМНП 204 (1879) 173. [Критика на Успенский, Образование]. Вж. също Литаврин, Болгария и Византия 431. Що се касае до братята Петър и Асен, според Василевский, цит. съч., те са имали българо-влахски произход. Според Златарски, Потеклото на Петър и Асен, Списание на Бълг. акад. 45 (1933) 7, потеклото им е от знатен българо-куманси род (подобно е и мнението на Успенский, Образование 105). Мутафчиев, цит. съч. 3, приема руско родословие, като се опира на често срещаните тогава руски поселения по долното течение на Дунав, а, от друга страна, като изтъква, че куманското име Асен е често срещащо се в старорускатa хроника и че руският княз Юрий Долгорукий през 1107 г. се жени за внучка на куманския княз Асен и роденият от този брак Василко получава от император Мануил I четири града на Дунава. В. Николаев, Потеклото на Асеневци и етническият характер на основаната от тях държава, София 1940, отхвърля всички предишни обяснения и в замяна на това се застъпва за признатата отдавна като невъзможна теза, че Петър и Асен произхождат от старата българска царска династия. Вж. отрицателната оценка за това на Д. Ангелов, БСИ. 9 (1948) 358.

1 До по-благосклонна оценка на Исак II достига и M. Bachmann, Die Rede des Joh. Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos, München 1935.

2 Д. Расовский, Роль Половцев в войнах Асеней с византийской и латинской империями в 1186-1207 г., Списание на Бълг. акад. 1939, 203, много добре

октомври 1186 г. застава срещу врага, но този път той е в по-трудни позиции и с големи загуби успява да отблъсне българо-куманските орди. През пролетта на 1187 г. той предприема нов поход, търсейки начин да стигне до въстаниците, скрили се в планините, заобикаляйки областта на Сердика. Решителният успех обаче му убягва — Византия не била способна да води продължителна война. Трудностите се умножават от всички страни. Сръбският велик жупан Стефан Неман подкрепя въстаналите българи и използва момента на византийско-българската битка, за да разшири сферата на своята власт за сметка на Византийската империя. И в Мала Азия избухва въстание. Затова Исак II прекратява борбата в България и се решава на споразумение с въстаниците, които му предоставят като заложник Калоян — по-младия брат на Петър и Асен.

Сключването на мир означавало мълчаливо признаване на новосъздаденото положение. Византия се прощава с областта между Стара планина и Дунава. Създадено е отново самостоятелно българско царство. По това време се ражда архиепископията в Търново и от ръцете на новия български архиепископ в църквата „Св. Димитър“ в Търново Асен получава царската корона[1]. Сякаш след завладяването на Солун от норманите Свети Димитър е изоставил гръцкия град и се е пренесъл в Търново — столицата на Второто българско царство. Епохата на византийското господство на Балканите завинаги остава в миналото. След сърбите, сега и българите окончателно се откъсват от сферата на властта на разпадащата се империя. Какви огромни опасности криело това развитие на нещата, става напълно ясно, когато Византия се среща с нов кръстоносен поход.

Светият гроб отново бил в ръцете на неверниците. Саладин, който от Египет разпрострял властта си и върху Сирия, нахлува през 1187 г. в Палестина, нанася на 4 юли тежко по-

---

показа, че участието на куманите е било решително за изхода на византийско-българските, а по-късно и на латинско-българските войни, но поради климатичните условия куманите никога не участвали в българските военни походи през лятото.

1 Вж. Златарски, История II, 472.

ражение на латинските военни сили при Хатин, взима в плен крал Гуидо от Лусинян и на 2 октомври влиза в Йерусалим. Най-изтъкнатите владетели на Западна Европа: Фридрих I Барбароса, Филип II Август и Ричард Лъвското сърце, вдигат кръста. През лятото на 1189 г. Фридрих I, който избира пътя по суша през Унгария, навлиза на Балканския полуостров. Наистина той прави опит да постигне договореност с византийския император: още през есента на 1188 г. в Нюрнберг е сключено съгласие за преминаването на германските кръстоносци[1]. Недоверието на византийците обаче в никакъв случай не е отстранено. В действителност Барбароса води преговори не само с Византия, но и с враговете на Византийската империя, през чиито територии минава пътят към Свещената земя, със сърбите и със султана на Иконион. Колкото неприятно било пристигането на Фридрих за византийците, толкова добре дошло то се оказва за южните славяни. Неизбежното напрежение между Византия и германския император можело само да бъде от полза за славянските царства. Да се търси опора в Унгария, която от десетилетия представлява крайъгълен камък на сръбската политика, вече не е възможно, тъй като Унгария вече върви редом с Византия, от чиято сила няма защо повече да се страхува. Благоразумният Стефан Неман сега търси подкрепа при могъщия германски император, а примера му последват и българите. В Ниш Барбароса е посрещнат от Неман с големи почести и води преговори както със сръбския велик жупан, така и с български пратеници. Сърбия и България му предлагат своята васална клетва и съюз срещу Византия[2].

Тези преговори по обясними причини предизвикват неудоволствие в Константинопол. Византийското правителство се хвърля в прегръдките на Саладин — най-яростен противник на кръстоносците: то подновява сключения по времето на Андроник I договор за съюз с намерение да предотврати преминаването на германската кръстоносна войска[3]. Така

1 Dölger, Reg. 1581.

2 Вж. М. Павлова, ВСИ. 5 (1933/34) 235 и сл.

3 Dölger, Reg. 1591. Вж. Ch. M. Brand, The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade, Speculum 37 (1962) 170 и сл.

отношенията между Византия и германския император се изострят до крайност. Фридрих окупира Филипопол като град във вражеска територия. Това е последвано от оживена кореспонденция, в която не липсват нападки и обвинения. Стига се дотам, че Барбароса взима решение по принуда да подчини Византия със силата на оръжието и да завземе Константинопол. Той изпраща сина си Хайнрих с флота пред стените на Константинопол. Тогава Исак II отстъпва: през февруари 1190 г. в Адрианопол е сключен договор, германският император получава кораби за преминаването, дадени са му знатни личности като пленници, осигурени са му хранителни продукти на ниски цени[1]. Всички искания на Барбароса са изпълнени, Византия е принудена да се огъне пред превъзходството на германския император. През пролетта Фридрих I преминава със своята войска към Мала Азия и се отправя бързо към Свещената страна, която обаче не му било съдено да достигне.

Експедицията на кралете на Англия и Франция, които избират пътя по море към Палестина, засягат слабо Византия, тъй като византийската сфера на интереси вече не достига чак до Палестина. Още повече, че начинанието им остава безрезултатно: с мира от 1192 г. Саладин си запазва Йерусалим, докато латинската собственост се ограничава върху една тънка ивица суша между Йафа и Тир. Само едно явление, съпътстващо този кръстоносен поход, засяга непосредствено Византия: Ричард Лъвското сърце завзема Кипър, пленява неговия владетел Исак Комнин и предава острова най-напред на темплиерския орден, а после (1192) — на някогашния крал на Йерусалим Гуидо от Лусинян. От този момент насетне Кипър остава западноевропейска собственост.

След оттеглянето и трагичния залез на Барбароса Византия отново спечелва свободата си на действие върху Балканите. Без да се бави, Исак II тръгва срещу българите, които са нахлули в Тракия, и срещу сърбите, използвали спора между двете империи, за да постигнат отново значителни

1 Dölger, Reg. 1603. K. Zimmert, Der Friede zu Adrianopel, BZ 11 (1902) 303 и сл. Вж. също и Der Deutsch-byz. Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190, BZ 12 (1903) 42 и сл.

завоевания и да разрушат най-важните градове от Призрен и Скопие до София. През есента на 1190 г. Стефан Неман е разбит при Морава и според мирен договор трябва да върне завладените през последните години земи, срещу което си запазва старите завоевания[1]. По всяка вероятност победата на императора не е била така пълна, както се стараят да я представят византийските извори. Още повече, че сключването на формален мирен договор означавало ясното признаване на държавното съществуване на Сърбия и този акт е потвърден от двете владетелски семейства чрез сключването на семеен съюз: Стефан, вторият син на Неман, се оженва за императорската племенница Евдокия и получава високата титла севастократор[2]. Бракът с императорската принцеса и даването на севастократорската титла е високо отличие, а успоредно с това нареждането на сръбския престолонаследник във византийската рангова йерархия подчертава абсолютното превъзходство на византийския император, василевс и автократор[3].

Съдбата не дарява със същото щастие Византия при подемането отново на борбата срещу България. Големият поход от 1190 г. завършва с тежки поражения. Наистина византийците проникват чак до стените на Търново, но обсадата на българската столица остава безуспешна и при оттеглянето си назад византийската войска е разбита в горите на Балкана, а самият император с труд се спасява от гибел. Понататъшните усилия за отстраняване на българския натиск остават също без успех и през 1194 г. византийците понасят ново поражение при Аркадиопол. Императорът обаче не се отказва от борбата. Той подновява приятелските контакти с унгарския кралски двор, които вследствие на едно унгарско нападение в Сърбия са били помрачени[4], за да предприеме в

---

1 Jireček, Geschichte I, 273.; M. Bachmann, Die Rede des Johannes Syropulos an Isaak II. Angelos, München 1935, 68 и сл.

2 Вж. M. Laskaris, Viz. princeze 7 и сл.

3 Вж. моята статия: Die byz. Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 41 и сл.

4 Вж. V. Laurent, La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade, Revue du Sud-Est europ. 18 (1941) 109 и сл. N. Radojčić, Promena u srpsko-madjarskim odnosima krajem XII veka, Glas Srpske akad. nauka 213 (1954) 1 и сл.

съюз с унгарците нов поход срещу България. Но едва успял да потегли, когато неговият по-голям брат Алексий на 8 април 1195 г. му отнема императорската корона и заповядва да го ослепят.

Алексий III (1195-1203), жаден за власт слаб човек, бил типичен продукт на времето на упадъка. Сякаш за да окарикатури великите Комнини владетели, той също се нарича Комнин, защото името Ангел не му изглеждало достатъчно представително[1]. Ако империята, колкото и прогнила и разпадаща се да е била, при Исак II все още успява да се държи, то сега тя загубва и последните си съпротивителни сили. От година на година вътрешният упадък става все по-явен, а и във външнополитически аспект превратът от 1195 г. донася разнолики и широкомащабни последици.

От особен вид са последиците след смяната на трона, засягащи отношението на империята към Сърбия. Бащата на омъжената в Сърбия принцеса Евдокия е станал император и това без съмнение дава своето отражение за смяната на управлението в Сърбия, където не след дълго севастократор Стефан, императорският зет, взема властта. На 25 март 1196 г.[2] посивелият вече Неман се отказва от властта в полза на Стефан и се отправя като монах най-напред към сръбския манастир Студеника, а после в Атонската планина, където неговият най-млад син Сава вече от години води аскетичен монашески живот. Може да изглежда, че поемането на уп-

1 Nik. Choniates 605.

2 В съставеното от Св. Сава Житие на Стефан Неман е посочена датата 25 март 6703 г. (= 1195 г.), но вероятно годината не е подадена от самия Сава, а е добавена по-късно. Още J. Pavlović, Hronološke beleške sv. Save o Stevanu Nemanji, Glasnik srp. uč. društva 47 (1879) 284 и сл., защити възгледа, че абдикацията на Неман е била през 1196 г. и тази теза се прие по-късно от цялата сръбска историческа наука. За противното се застъпват V. Corović, Pitanje o hronologiji u delima sv. Save, Godisnjica N. Cupića 49 (1940) 65 и сл., а след него и R. Novaković, Jedan pokušaj tumačenja Savinih hronoloških podataka u zitiju sv. Simeuna, Ist. glasnik 1955, 3/4, 96 и сл., цитирайки годината 1195. Приемането на тази дата все пак среща значителни трудности, доколкото, както прави и Горович, абдикацията на Неман се свързва със смяната на трона във Византия от 8 април 1195 г. Сравнително дългият период между византийската държава от 8 април 1195 г. и абдикацията на Неман на 25 март 1196 г. не бива да ни смущава. Както правилно изтъкна R. Novaković, Kada se rodio i kada je počeo da vlada St. Nemanja? Ist. glasnik 1958, 3/4, 181, решението на Неман е било взето дълго преди официалната абдикация.

равлението на Сърбия от Стефан отваря нова ера за византийското влияние. Нищо подобно обаче не се случва, защото безсилното византийско правителство не успява да използва създалата се ситуация. Не византийският тъст на сръбския владетел, а могъщата римска църква и нейният експонент Унгария спечелват в следващите години решаващо влияние както в Рашка, така и в Босна. Най-големият син на Неман Вукан, който се разпореждал в областта Зета и се чувствал оставен на заден план, обявява на своя брат битка, опирайки се на подкрепата на Унгария и на римската църква. Изоставен от Византия в беда, Стефан също търси лек, обръщайки се към Рим. Той не вярва, че може да разчита на Константинопол, тъй като е изгонил византийската си съпруга. Вукан обаче го изпреварва. С унгарска помощ той изгонва брат си от страната и поема властта след признаване на папската супрематия и върховенството на Унгария (1202). Не по-различно се оформят и отношенията в съседна Босна, където бан Кулин успява да спаси властта си само благодарение на това, че се отдръпва от богомилското учение, приема римокатолическото вероизповедание и се поставя под патронажа на Унгария (1203). Наистина Стефан скоро отново сяда на трона си, но не с византийска, а с българска помощ. В поведението на византийското правителство по сръбския въпрос личи ясно как стремително упада властта на империята: през 1196 г. Византия все още може да казва думата си по въпроса за това кой да седи на сръбския трон, само няколко години по-късно тя е напълно извън играта и е принудена да остави страната на римско-унгарското влияние.

От борбата с България Алексий III се опитва първоначално да се измъкне чрез мирни преговори. Българските искания обаче отивали толкова далеч, че преговорите са прекратени. Войната избухва отново и взема нерадостна за Византия посока. Областта на Серес е опустошена от българите (1195 и 1196 г.), византийската армия е разбита и нейният комендант севастократор Исак Комнин е пленен[1]. За помирение Византия се оказва твърде горда, а за водене на война — твърде слаба. Оставало още едно, трето средство:

1 За това вж. Златарски, История III, 82 и сл.; Мутафчиев, История II, 45 и сл.

подкрепата на опозицията във вражеската страна. През 1196 г. Асен става жертва на болярски заговор. Неговият убиец, боляринът Иванко, не успява обаче дълго да се задържи в Търново, защото очакваната от Византия помощ не идва заради метежи във византийската войска. Налага му се да отстъпи полето на Петър и да бяга към Константинопол. Но и Петър, който поема царската корона на мястото на Асен, пада през 1197 г. от ръката на убиец.

В Константинопол Иванко е приет с почести, провъзгласен за наместник на Филипопол и дори за военачалник на борещите се срещу българите императорски армейски части. Скоро обаче и хитрият български болярин, в чиито ръце Алексий III поставя съдбата на византийско-българската битка, загърбва империята и си създава собствено княжество в родопската област. Още по-значимо териториално княжество се ражда в Македония, където войводата Добромир Хриз се установява самостоятелно най-напред в стримонската област, а после силно разширява територията си и се установява в трудно достъпната просека при Вардар. Той изисква от византийското правителство да го признае и получава за съпруга една роднина на императора. Скоро обаче на Византия ѝ се налага да хване оръжието и срещу него. Опирайки се на Търновското царство, той започва да демонстрира враждебност спрямо Византийската империя, завзема голяма част от Западна Македония с Прилеп и Битоля и прониква чак до Средна Гърция. Върху своя някогашен приятел Иванко византийците слагат ръка с хитрост, след което териториите му отново са присъединени към империята. Променливите битки с Добромир Хриз, към когото се присъединяват и някои висши византийски военачалници, завършват с това, че неговите владения отиват в ръцете на цар Калоян и по този начин голяма част от Македония се присъединява към българското царство.

В лицето на Калоян (1197-1207), пристигналият някога в Константинопол като заложник брат на Петър и Асен, за Византийската империя се ражда опасен враг. По време на неговото силно управление новото българско царство преживява своя първи възход. То се превръща в един от най-важните фактори на Балканския полуостров и многократно се намесва решаващо в съдбините на Южна Европа.

Калоян се стреми да осигури признаването от Рим на своето царство, родило се в битката срещу Византия. Короноването на Асен от своеволно издигнатия архиепископ на Търново не предлагало правна основа за новото царство. Правото да короноват имали само двата световни центъра — Рим и Константинопол, и валидна била само получената от Рим или от Византия корона. Нищо чудно няма в това, че Калоян се обръща към Рим, а не към намиращата се в процес на разпадане и враждуваща с него Византийска империя. Така в навечерието на залеза на Константинопол Рим подчинява духовно не само Сърбия, но и България, разпростирайки влиянието си върху голяма част от Балканския полуостров. След продължителни преговори Калоян признава папското върховенство. Заключителният акт идва веднага след падането на Константинопол: на 7 ноември 1204 г. един изпратен от папа Инокентий III в Търново кардинал ръкополага българския архиепископ Василий за папски наместник в България и един ден по-късно слага короната върху главата на Калоян.

Очебийната и все по-окаяна безпомощност на византийската политика на Балканите до голяма степен се обуславя от това, че големи опасности застрашават империята от Западна Европа. Нейна най-голяма грижа от години е отношението с император Хенрих VI. Женен за норманската престолонаследничка Констанс, след смъртта на Барбароса Хенрих получава не само бащиното наследство, но и наследството на починалия през 1189 г. Вилхелм II. Съпротивата в Сицилия, обединила се около Танкред, племенник на Вилхелм II, и подкрепяна както от папския двор, така и от Византия, след смъртта на Танкред губи почвата си: на Коледа 1194 г. Хенрих получава в Палермо сицилийската корона. Обединяването на двете вражески сили означавало за Византия нова опасност. Присъединяването на Сицилия към германската империя поставя на здрави основи плана за световно господство на Хенрих. Първата и най-важна точка от този план обаче е завладяването на Византийската империя[1]. Първо-

1 Вж. Norden, Papsttum und Byzanz 122 и сл. За противното: W. Leonardt, Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI (1923), според когото Хенрих никога не е

начално Хенрих като наследник на Вилхелм II изисква отстъпването на завладяната от норманите през 1185 г. и после отново загубена територия между Драч и Солун, заедно с това — големи плащания и участие на Византийската империя в планирания нов кръстоносен поход чрез изпращане на военна флота. След смяната на трона във Византия от 1195 г. положението се изостря още повече. Чрез брака на своя брат Филип с дъщерята на Исак II Ирина Хенрих си осигурява династически претенции към трона в Константинопол и докато той се проявява като отмъстител за Исак и закрилник на семейството на детронирания и ослепен император срещу узурпатора Алексий, той всъщност придава на завоевателните си планове ореола на стремеж към справедливост. Сплашеното правителство на Алексий III полага огромни усилия за омилостивяване на германския император чрез задоволяване на паричните му искания. То се задължава да плаща огромни годишни суми, възлизащи на шестнайсет центенара злато[1]. Във всички провинции започва събирането на един особен „Аламанен данък". Колкото и да се напряга до крайност данъчната сила на и без това претоварената и изтощена страна, тя не успява да изплати уговорените суми. Византия се оказва толкова затънала, че се наложило да обере ценните накити от императорските гробове в Апостолската църква, за да издължи трибутните суми и така да откупи милостта на превъзхождащия я противник[2]. Това че Хенрих въобще се решава на снизхождение и преговори с Византия и че първоначално се задоволява с това да притиска и унижава противника си, се дължи на намесата на папата, който държал на искането си германският император да се насочи не срещу Константинопол, а като кръстоносец срещу Йерусалим. Защото ако осъществяването на германския план за световно господство застрашавал Византийската империя с унищожение, то заплашвало папския институт с продължително обезсилване и тъкмо това кара папата да се застъпи за

замислял завладяване на Византийската империя. Вж. точните възражения на Dölger, Reg. 1619.

1 Niketas Choniates 631, 4. Първоначално Хенрих VI е искал петнайсет центенара (ib. 630, 16).

2 Niketas Choniates 631.

запазването на схизматичната империя на Константинопол. Въпреки това ставало дума не за изоставяне, а само за отлагане на завоевателния план. Византия вече е пристегната в примката: крал Амалрих от Кипър и Лъв от Мала Армения са се подчинили като васални князе на германския император. Преди обаче да е дошъл решителният удар, смъртта отстранява Хенрих VI от сцената (септември 1197 г.).

Отпадането на алеманските данъци предизвиква във Византия огромно ликуване и жалкият император Алексий Ангел Комнин, който до вчера е плащал на германската империя и смъртно уплашен е събирал ценностите от гробовете на своите предшественици, решава, че е настъпил моментът да предяви от своя страна претенции за универсално могъщество и в стила на великите Комнини да предложи на папата съюз между църквата и империята[1]. Между впрочем смъртта на Хенрих VI означавала само кратко отлагане във времето на неизбежното вече западноевропейско нападение срещу слабата и поради своята слабост прибягваща до агресивни планове Византия: смъртоносният удар идва няколко години по-късно и от друга посока.

Западната империя се е разпаднала, Италия се откъсва от германската власт, в Германия срещу брата на Хенрих Филип Швабски се издига антикрал в лицето на Отон от Брауншвайг. Върховенството на германския император се замеря с това на великия папа Инокентий III, а това означавало, че на преден план в западноевропейската източна политика отново излиза мисълта за кръстоносен поход. Според плана на папата Византия трябвало да бъде подчинена не със силата на оръжието, а посредством църковна уния с трона в „Св. Петър", след което редом със западноевропейското християнство тя да вземе участие в кръстоносния поход.

Заедно с Инокентий III, духовния подбудител на кръстоносния поход, в центъра на новото кръстоносно движение стои, владеейки цялото начинание, могъщата фигура на посивелия дож Енрико Дандоло, чиято цел била да насочи западноевропейските сили срещу Византия. Голям държавник,

---

1 Вж. отговора на Инокентий III от август 1198 г. (Epist. I, 353; Migne, P. L. 214, 327 B. C.). Norden, Papsttum und Byzanz 134.

способен да взима радикални решения, вътрешно напълно недостъпен за кръстоносната мисъл, Дандоло съзира в унищожаването на Византийската империя предпоставка за трайното укрепване на венецианското надмощие на Изток. Наистина Венеция от времето на Алексий I притежава широки привилегии във византийските земи и води: нито Йоан II, нито Мануил I успяват да се освободят от потискащите задължения, а и двамата императори от двора на Ангел изрично потвърждават венецианските предимства[1]. Но многократните опити на империята за съпротива и това, че тя се подчинява на венецианския натиск с изключително неудоволствие, както и спонтанните изблици в настроението на византийското население, появили се през 1171 и 1182 г., създават постоянно чувство на несигурност. Морската република трябвало да е непрекъснато на нож, при всяка смяна в управлението в Константинопол тя трябвало наново да настоява за признаване на своите права и да посреща със силата на оръжието всякакви опити за съпротива. Заедно с това в Генуа и Пиза се появяват опасни нейни конкуренти, тъй като Византия в принудителното положение, в което е поставена, е предоставила и на тези амбициозни морски сили широки привилегии, за да може поне да създаде известен противовес на венецианското превъзходство. Докато в Константинопол все още властва византийският император, Венеция не би могла да е напълно сигурна за своите монополни позиции. Като единствено решение изглеждало покоряването на Византийската империя. Най-добра възможност за това обаче давало участието в кръстоносен поход, който трябвало да се превърне в завоевателен поход срещу Византия. Византийците са допуснали Венеция да им отнеме морското господство. А сега трябвало да загубят и своята империя.

В обръщането на четвъртия кръстоносен поход срещу Константинопол няма нищо загадъчно[2]. Това обръщане про-

1 Tafel и Thomas I, 189 и сл.: Dölger, Reg. 1576 (вж. също 1577, 1578, 1589, 1590); Tafel и Thomas I, 248 и сл.: Dölger, Reg. 1647.

2 Най-нов преглед на A. Frolow, Recherches sur la déviation de la IVe Croisade vers Constantinople, Paris 1955.

излиза почти принудително от предхождащото го развитие. След разделянето на църквите и особено след началото на кръстоносните походи в Западна Европа непрестанно нараства антивизантийското настроение. Агресивната политика на Мануил на Запад и предизвикателната враждебност на Андроник спрямо латинците допринасят това настроение да се превърне в открита враждебност. С оглед обаче на откровената слабост и безпомощност на Византийската империя по времето на Ангел, враждебността на Западна Европа спрямо Византия приема формата на завоевателни планове. Като старо наследство на норманите идеята за завладяване на Константинопол се проявява още по времето на втория кръстоносен поход в обкръжението на Лудвиг VII; по време на кръстоносния поход на Фридрих Барбароса нейното осъществяване сякаш се приближава на една ръка разстояние; наследникът на Барбароса и на норманските крале Хенри VI я поставя в центъра на своите политически планове. И когато накрая Венеция слага на везните своите търговски и силово-политически интереси, идеята се превръща в действителност. Колкото повече кръстоносната идея придобива светски характер, толкова по-бързо тя върви към своята логична цел: кръстоносният поход се превръща в завоевателен инструмент и се обръща срещу християнската източна империя. Съвпадането на определени обстоятелства облекчава тази промяна на облика и допринася за това кръстоносните рицари да се поставят в услуга на венецианските интереси.

Кръстоносците се събират във Венеция, за да се отправят с венециански кораби към Египет. Но тъй като не могли да съберат сумите, нужни за транспортни разходи, приемат предложението на дожа да компенсират липсите с военна помощ и да подкрепят морската република при завладяването на отцепилата се от Унгария Зара. Така се стига до първото отклоняване на кръстоносната цел. Служейки на Венеция, кръстоносците излизат на бой срещу християнска Унгария, макар че самият унгарски крал носи кръст, и през ноември 1202 г. Зара е щурмувана, въпреки че населението на града поставя кръстове по стените му. Този факт се превръща в символична прелюдия към кръстоносния поход.

Първото отклоняване от целта е последвано скоро от второ, свързано с личността на принц Алексий Ангел, син на Исак II. Младият Алексий успява да избяга от затвора, където е хвърлен заедно със своя ослепен баща. Търсейки помощ, той бърза към Западна Европа и след безрезултатна среща с Инокентий III пристига в двора на Филип Швабски. Филип, който се стреми според силите си да продължава политиката на Хенрих VI, подкрепя претенциите на своя зет към императорския трон на Византия с най-голяма готовност. Държейки се настрана от директна намеса в събитията поради вътрешни затруднения, той влиза в преговори с кръстоносците и венецианците, стремейки се да ги спечели за плана около възстановяването на Исак II и неговия син.

Нищо не било по-добре дошло за дожа от това предложение, но и водачът на кръстоносния поход, Бонифаций Монфератски, чието семейство има тесни контакти с Изтока, с радост използва възможността да се намеси във византийските дела. Докато кръстоносците презимуват в завладяната Зара, пристигат пратеници на германския крал и неговия подопечен и желаното и от двете страни съгласие е постигнато. С претендентска щедрост Алексий обещава на кръстоносците и венецианците огромни парични суми, за успокоение на папата обещава като перспектива църковна уния и се задължава след като заеме отново императорския трон, дейно да подкрепя по-нататъшния кръстоносен поход. Преобладаващото мнозинство от кръстоносците последвало уговорките на Дандоло и Бонифаций: изкушението било голямо и съвестта им била спокойна — та нали кръстоносният поход след експедицията срещу Константинопол щял да бъде продължен чрез осигурените от претендента за трона големи средства. Още в Зара Алексий се присъединява към кръстоносците и през май 1203 г. в Корфу е подписана договорността за решеното отклоняване на кръстоносния поход. И на 24 юни кръстоносната флота се появява пред византийската столица, „кралицата на всички градове“.

След превземането на Галата веригата, преграждаща достъпа към Златния рог, е разкъсана, корабите на кръстоносците нахлуват в пристанището и успоредно с това започва щурмуването на градските стени и по суша. Въпреки

отчаяната съпротива на византийския гарнизон и най-вече на варварската гвардия Константинопол пада на 17 юли 1203 г. в ръцете на кръстоносците. Жалкият император Алексий III бяга заедно със съкровището и скъпоценностите на короната. Слепият Исак II е върнат на трона, а неговият син Алексий IV, протежето на кръстоносците, получава съимператорската корона.

В Константинопол все още съществува византийско правителство, но то живее от милостинята на разположените пред градските стени кръстоносци. Между впрочем тази милост не продължава дълго, защото много скоро става ясно, че Алексий IV съвсем не е в състояние да удържи дадените в Зара и на Корфу обещания. Сега той се намирал между два огъня: кръстоносците и венецианците изисквали незабавно плащане и безмилостно отхвърляли молбите за просрочване, византийското население също се обърнало към императора, който извикал кръстоносците в страната им и превърнал народа в роб на латинците. В края на януари 1204 г. в Константинопол избухва въстание и Алексий IV загубва не само постигнатата с толкова жертви корона, но и живота си; неговият баща умира скоро след това в затвора. На императорския трон се качва Алексий V Дука Мурзуфъл, зет на Алексий III, съпруг на омъжената някога за сръбския владетел Стефан Евдокия.

Още веднъж във Византия побеждава антилатинското направление, но неговият триумф само ускорява края на трагедията. Кръстоносците се готвят за нова битка срещу византийската столица. Целта била да се щурмува отново Константинопол, но този път не за да бъде поставено ново византийско управление, а за да се изгради върху отломките на Византийската империя собствена. През март кръстоносците и венецианците сключват пред стените на византийската столица уточнен в детайли договор за поделянето на очакващата завладяване империя и за създаването на латинска империя в Константинопол[1]. После започнал щурмът и се случва това, което е трябвало да се случи: на 13 април

1 Tafel и Thomas I, 464-488.

1204 г. византийската столица претърпява поражение от превъзхождащия я нападател. Завоевателите влизат в Константинопол. Така градът, отстоявал непристъпността си от времето на Константин Велики и удържал могъщите набези на перси и араби, на авари и българи, става плячка на кръстоносците и венецианците. Три дни в Константинопол вилнеят смърт и грабежи. Най-ценните съкровища на най-големия културен център в тогавашния свят са разпилени от завоевателите, а част от тях дори варварски са унищожени. „Откакто свят светува, не е печелена толкова огромна плячка в един град" — казва историкът на кръстоносците[1]. Дори арабите са „по-човеколюбиви и кротки" в сравнение с тези „мъже, които носят кръста Христов на раменете си", отбелязва византийски летописец[2]. След като е поделена бойната плячка, идва ред на разделянето на Византийската империя, която преживява падането си и премества градивните сили на византийците за близо половин век напред към периферията.

1 Villehardouin, La conquête de Constantinople, ed. E. Faral, t. II (1939) 52: „Et bien tesmoigne Joffrois de Vilehardoin li mareschaus de Champaigne a son escient par verte, que, puis que li siecles fu estorez, ne fu tant gaainié en une ville".

2 Niketas Chon. 761-762. Яростното опустошаване на Константинопол от кръстоносците описва като очевидец и ефеският митрополит Никола Мезарит в епитафия за брат си Йоан: Heisenberg, Neue Quellen I, 41 и сл.

VII

ЛАТИНСКО ГОСПОДСТВО И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (1204-1282)

Извори

Първите години от латинското господство са описани в цитираното по-горе историческо съчинение на Никита Хониат[1], което стига до 1206 г. Истинският историограф на византийската Никейска империя е Георги Акрополит (1217 до 1282), който освен като учен се изявява и като държавник. Той е учител на престолонаследника Теодор II Ласкарис през 1246 г., по-късно става λογοθετης γενικου, а по-късно е обявен за велик логотет. На униатския църковен събор в Лион присъства като императорски представител и ръководител на византийската делегация. От перото на този ерудиран учен притежаваме χρονικη συγγραφη, която ясно и компетентно описва събитията от латинското нападение над Константинопол до възвръщането на императорския град на византийците (1203-1261)[2]. От останалите творения на Акрополит по-специална историческа стойност има епитафията за Йоан III Ватаци[3]. Съставената след 1282 г. Хроника на Теодор Скутариат от Кизик представлява едно компилативно произведение, което започва със Сътворението на света и стига до възвръщането на Константинопол през 1261 г. Периодът преди Комнин се разглежда съвсем накратко, основната част представлява извлечение от Никита Хониат и Акрополит. Въпреки това частта, написана на базата на съчинението на Акрополит, съдържа много допълнения, които придават на цялостното произведение значението на нема-

1 Вж. бележки към Извори, гл. VI за текстовете на Никита Хониат по повод на различни събития, които попадат във времето след 1204 г. и за писмата и съчиненията на Михаил Хониат.

2 Критично издание на A. Heisenberg, Georgii Acropolitae Opera I, Leipzig 1903.

3 Изд. Heisenberg, Opera II, 12-29.

ловажен извор[1]. Като продължение на Акрополит се явява ценното историческо съчинение на Георгий Пахимер (1242 — ок. 1310), когото Крумбахер нарича най-големия византийски историк на XIII век. Съчинението обхваща периода от 1255 до 1308 г. и предлага най-изчерпателното и единственото създадено от съвременник на събитията изложение за неспокойното управление на Михаил VIII Палеолог. Характерна за Пахимер е предпоставената гръко-православна позиция и категоричното отричане на римската уния, както и склонността към обширни догматични разсъждения, което се превръща в отличителен белег за цялата по-сетнешна византийска историография в периода на Палеолозите. Универсалният учен Никифор Григора (1295-1359), за чието голямо произведение, обхващащо периода от 1204 до 1359 г., ще говорим често в следващата глава, разглежда времето на Никейската империя и първите години на византийското възстановяване в сбита форма. Въпреки че той описва събитията от този период не като очевидец, а само въвеждащо, съчинението му съдържа изключително важен материал, допълващ разказите на Акрополит и Пахимер. Ще отнеме доста време, ако посочим всички западноевропейски исторически извори, свързани с епохата на латинското господство[2]. Специално внимание заслужава Хроника на Морея, съчинение на един грецизиран французин от първата половина на XVI век, което е запазено в два стихотворни варианта на вулгарен гръцки език, както и в един френски, един латински и един арагонски превод, и предлага богати разсъждения за отношенията в Пелопонес под френско господство[3].

---

1 Компилацията е издадена като самостоятелно анонимно съчинение от Sathas, Μεσαιωνικη βιβλ. VII (1894) 1-556, и оттогава в науката се обозначава като Синопсис Сатас. Идентифициран с Теодор Скутариот от A. Heisenberg, Analekta, Mitt. aus italien, Hss. byz. Chronographen (1901) 3 и сл. Допълненията към Акрополит Heisenberg цитира в изданието си Akropolites-Ausgabe I, 275 и сл.

2 Вж. данните при L. Bréhier, L'Eglise et l'Orient au Moyen Age (1921) 1 и сл. и 114.

3 Гръцките версии изд. J. Schmitt, The Chronicle of Morea, London 1904. Итал. версия: Cronica di Morea в: C. Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873. Фр. версия: J. Longnon, Livre de la Conqueste de la Princée de l'Amorée, Paris

Знанията ни за политическите и за църковните отношения в началните години на Латинската империя в Константинопол и на Византийската империя в Никея съществено се допълват от творчеството на Николай Месарит; особено важни са Епитафията за Йоан Месарит (поч. 1207), кореспонденцията с императорското семейство, която засяга избора на Михаил Авториан за патриарх и коронясването на Теодор Ласкарис през 1208 г., както и писмата за преговорите с представители на римската църква през 1206 и през 1214/15 г.[1] Никифор Влемид, учен, учител на Георгий Акрополит и на бъдещия император Теодор II Ласкарис, оставя наред с научнотеоретичните си трудове и такива с по-актуален характер. Двете му автобиографии, издадени през 1264 и 1265 г., които представляват по-скоро автопанегирик и не засягат общите исторически процеси, са ценни предимно за осветляване на отношенията в императорския двор и в църквата през периода[2]. Внимание заслужават още и писмата до Теодор II Ласкарис и посветения на императора трактат за задълженията на владетеля[3]. По-оскъдни за историците са политическите памфлети на Влемид[4]. Останали са и много писма от император Теодор II Ласкарис, които въпреки реторичния си характер имат историческо значение[5]. От останалите текстове на литературно продуктивния император[6]

1911. Арагонска версия: A. Morel-Fatio, Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea, Genf 1885.

1 Изд. с коментар Heisenberg, Neue Quellen I/III.

2 A. Heisenberg, Nicephori Blemydae curriculum vitae et carmina, Leipzig 1896. Предговорите съобщават подробности за живота и съчиненията на Влемид.

3 Изд. от K. Emminger, Studien zu den griechischen Furstenspiegeln I. Zum ανδριας βασιλικος des Nikephoros Blemydes, Gymnasial-Programm, München 1906. Към него и критичните бележки на E. Kurtz, BNJ 3 (1922) 337 и сл. и S. G. Mercati, BSI. 9 (1948) 182 и сл.

4 A. Heisenberg, Niceph. Blemm. 100-119. J. Bury, An unpublished poem of Nicephorus Blemmydes, BZ 10 (1901) 418 и сл.

5 N. Festa, Theodori Ducae Lascaris Epistolae CCXVII, Florenz 1898. Сред получателите на първо място стоят Георги Музалон, Н. Влемид и Акрополит. В допълн. III, стр. 290-329 са отпечатани писмата на Н. Влемид: 31 писма до Тодор II и по едно писмо до деспот Михаил II на Епир и до патриарх Мануил.

6 Списък на съчиненията на Тодор II Ласкарис прави J. B. Papadopoulos, Théodore II Lascaris, empereur de Nicée, Paris 1908, стр. IX и сл.

по-голяма стойност имат възпоменателното слово за император Фридрих II[1], енкомион за Йоан III Ватаци[2], както и похвалното слово за град Никея[3]. Любовта на Йоан Ватаци с Констанца-Анна и коронясването на по-малката дъщеря на Хохенщауфен описват стихотворенията на хартофилакс Николай Ириник, които са особено ценни за историята на византийските императорски церемонии[4]. Важни за отношенията на Фридрих II с Византия са четирите гръцки писма на Фридрих II до Йоан III Ватаци и до деспот Михаил II в Епир[5]. За съжаление данните ни за Епирската държава са много малко и са предимно от никейски писмени извори. Освен тези оскъдни и пристрастни съобщения важни, макар и спорадични данни откриваме в грамотите на епирските владетели[6], както и в някои писма. Така например кореспонденцията на Йоан Апокавк, митрополит на Навпакт, разкрива отношенията в Епир при Михаил II и Теодор Ангел Дука Комнин[7]. Важна информация за вътрешното състояние на

---

1 Изд. от J. B. Papadopoulos, Appendice, стр. 183-189.

2 Няколко откъса са публикувани при Ф. Успенский, О рукописях истории Никиту Акомината в парижской насион. библ., ЖМНП 194 (1877) 76. За съдържанието на текста подробно съобщават М. Андреева, A propos de l'éloge de l'empereur Jean III Batatzès par son fils Théodore II Lascaris, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 133 и сл.

3 L. Bachmann, Theodori Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio, Rostock 1847. Една неиздадена реч за задълженията на поданиците към техните господари подробно се анализира от E. Lappa-Zizicas, Un traité inédit de Théodore II Lascaris, Actes du VIe Congrès Intern. d'Etudes Byz. I (1950) 199 и сл.

4 Изд. с коментар от Heisenberg, Palaiologenzeit 97 и сл.

5 Miklosich-Muller III, 68-76. Критично издание с многобройни поправки и подробен коментар: N. Festa, Le lettere greche di Federigo II, Archivio storico italiano, ser. V, t. 13 (1894) 1-34.

6 Списък на известните досега 15 грамоти (една част от тях запазени само в латински превод) направи P. Lemerle, Trois actes du despote d'Epire Michel II concernant Corfou Προσφορα εις Στ. Η Κυριακιδην (1953) 407 и сл. Вж. също Lemerle, Le privilège du despote d'Epire Thomas I pour le vénitien Jacques Contareno, BZ 44 (1951) 389 и сл. M. Marković, Vizantiske povelje Dubrovackog archiva, ZRVI I (1952) 205 и сл.

7 В. Г. Василевский, Epirotica saeculi XIII, ВВ 3 (1896) 233-299. S. Pétridès, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, ИРАИК 14 (1909) 69-100. Papadopulos-Kerameus, Ιωαννης Αποκαυκος και Νικητας Χωνιατης, Festschrift für K. E. Kondos (1909) 379-383. Вж. също M. Wellnhofer, Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (1155-1233). Sein Leben und

Епир, както и за епиро-никейските и гръцко-славянските отношения през първата половина на XIII век, предлага богатото литературно наследство на учения архиепископ Димитрий Хоматиан от Охрид[1]. Ще спомена специално писмото от 1220 г. до св. Сава, срещу чието издигане за сръбски архиепископ Хоматиан енергично протестира, и едно писмо от 1223 г. до никейския патриарх Герман, в което Хоматиан се опитва да отхвърли упреците за изпълнената от него церемония по коронясването на Теодор Ангел[2]. Типикът на Михаил VIII Палеолог от 1282 г. за манастира „Св. Димитър" в Константинопол започва с въведение, което е един вид автобиография на императора[3]. В тази автобиография императорът посочва предимно своите заслуги и успехи, докато неуспехите и тъмните страни от живота му по понятни причини са отминати с мълчание. Описват се главно събитията от бурното управление на Михаил VIII, което спомага за оценка на неговата личност. Типикът на Михаил VIII за манастира „Архангел Михаил" в Евксинските планини също съдържа във въведението си някои данни за живота на императора[4]. Няма да цитираме необхватния брой гръцки и латински извори, свързани с униатския въпрос. Няма да се спираме подробно и на грамотите, свързани с този исторически период. За императорските грамоти вж. Dölger, Regesten III: 1204-82 (1932). Специално внимание заслужава обаче Простагма на Михаил VIII от ноември 1272 г., която

---

seine Stellung im Despotate von Epiros unter Michael Dukas und Theodoros Komnenos, Freising 1913.

1 J. B. Pitra, Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata VI (1891). Материалът е добре систематизиран от Д. Ангелов, Принос към народностните и поземлените отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век, Изв. на камарата на нар. култура IV, 3 (1947) 1-46. Вж. също М. Дринов, О некоторых трудах Димитрия Хоматиана, как историческом материале, ВВ 1 (1894) 319-340; 2 (1895) 1-23.

2 Текстът на изложението до патриарх Герман (Nr. 114) при Pitra, стр. 487-498. Ново издание на протеста до св. Сава със сръбски превод в моята статия: Pismo Dimitrija Homatijana sv. Savi, Sveto-Savski Zbornik II (1938) 91-113.

3 Ново издание с френски превод на H. Grégoire, Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, Byz. 29/30 (1959/60) 447-476.

4 Вж. А. Димитревский, Описание литург. рукописей I (1895) 769-794, и подобренията в текста при Dölger, Reg. 2065.

определя правата на коронования за съимператор Андроник, като освен това съдържа и важни данни за вътрешната история на Византийската империя[1].

1. Образуване на новата държавна система

Обща литература: Gerland, Lat. Kaiserreich. — Miller, Latins; The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 478-516; Greece and the Aegean under Frank and Venetian Domination (1204-1571) ibid., 432-477; Essays of the Latin Orient, Cambridge 1921. — Longnon, Empire latin. — Kretschmayr, Venedig I und II. — Diehl, Venise. — Heyd, Commerce du Levant I. — Gardner, The Lascarids. — Андреева, Очерки. — Meliarakes, Ιστορια. — I. Romanos, Περι του Δεσποτατου της 'Ηπειρου, Korfu 1895. — D. M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957. — J. Ph. Fallmerayer, Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München 1827. — W. Miller, Trebizond, the Last Greek Empire, London 1926. — Ф. Успенский, Очерки из истории трапезундской империи, Ленинград 1929. — A. Vasiliev, The Foundation of the Empire of Trebizond, Speculum 11 (1936) 3-37. — Runciman, Crusades III.

Рядко са примерите в историята, когато е действано по-планомерно, отколкото при разделението на покорената Византийска империя. Новата държавна система в гръцкия Изток е разпределяне според договора, който кръстоносците и венецианците сключват през март 1204 г. под стените на Константинопол. Големият дож Енрико Дандоло, чиято воля движи събитията от последните години и който освен това инспирира разделителния договор, запазва решаващата си роля и при изпълнение на споразумението. На първо място е трябвало да се осъществи изборът на император, като за тази цел се събира съвет от шестима французи и шестима венецианци. Всичко сякаш е клоняло към избора на маркграф Бонифаций Монфератски: неговата досегашна роля като водач на кръстоносната войска, византийските му контакти, личните му способности. Дожът обаче предпочитал по-

1 Изд. с коментар от Heisenberg, Palaiologenzeit 33 и сл. Вж. също Dölger, Reg. 1994.

малко забележителна личност и тъй като във френския лагер било налице разделение на партии, а венецианците се изявявали обединени, той успява да прокара избора на граф Балдуин от Фландрия. На 16 май той е коронован в „Св. София" за император на Латинската империя на Константинопол. За господар на „Света София" обаче е определен венецианецът Томас Морозини, който става и първият латински патриарх в Константинопол, защото ако императорът произлиза от редиците на кръстоносното войнство, то константинополският патриарх трябвало според решенията на мартенския договор да бъде поставен от венецианска страна.

Като император на Латинската империя Балдуин трябвало да получи една четвърт от цялата имперска територия, от останалите три четвърти половината се падали на венецианците, а останалите като императорски ленове се разпределяли между рицарите. Балдуин получава Тракия и северозападната част на Мала Азия, така че неговата територия обхващала от двете страни Босфора и Хелеспонт. Императорът получава и множество егейски острови, между които Лесбос, Хиос и Самос. Бонифаций Монфератски трябвало да се задоволи с малоазиатската област, но той предпочитал собственост в европейската територия. След чести разправи и битки той завладява Солун и си създава кралство, обхващащо намиращите се до Солун области Македония и Тесалия.

Най-голяма полза от начинанието извличат венецианците, като всъщност новото могъщество на Венеция се основавало на присвояването на най-значимите пристанища и острови. Морската република се отказва от присъдените ѝ територии в Епир, Акарнания, Етолия и Пелопонес и се задоволява с това да получи пристанищните градове Корон и Модон в Пелопонес, а малко по-късно и Драч и Дубровник на адриатическото крайбрежие (1205). Венециански стават и йонийските острови, първоначално обещаният на Бонифаций Монфератски Крит, повечето острови от архипелага заедно с Евбея, Андрос, Наксос, най-важните пристанищни градове на Хелеспонт и на Мраморно море: Галиполи, Редесто и Хераклия, а също и Адрианопол във вътрешността на имперска

Тракия. Заедно с това както имперската територия е разделен и Константинопол. Венеция и тук получава три осми, срещу което пет осми от столицата остават за императора. Така дожът с право започнал да се нарича „господар на четвърт и половина част (от едната четвърт) на Римската империя“ и докато френските монарси полагали васална клетва пред константинополския император, Дандоло, както изрично било упоменато в договора, оставал изключен от феодалните задължения. Възникнала венецианска колониална империя на Изток. Венецианците владеели целия път по море от своя роден град до Константинопол, те държели в ръцете си протоците и контролирали влизането към Константинопол, а в самия Константинопол им принадлежали три осми от градската територия със „Света София“.

На фона на това могъщество още по-нищожна изглежда слабостта на лошо сглобеното френско господство. Едно типично феодално образувание, Латинската империя се разпада на многобройни по-големи и по-малки отделни владения. Сложна, широко разклонена ленна система се раждала от развалините на византийската държава.

В Средна и Южна Гърция възникват по-големи княжества, намиращи се в много слаба връзка с империята на Балдуин, тъй като техните владетели не били задължени непосредствено на императора, а на краля от Солун. Именно от Солун Бонифаций прави пробив към Атина и предава властта над Атика и Беотия на бургундеца Ото де ла Роше. Също с подкрепата на крал Бонифаций Пелопонес минава под подчинение на Вилхелм Шамплит и Жофроа Вилардуен: тук се ражда френското княжество Ахая или Морея, най-самобитното сред всички княжества, образували се върху руините на Византийската империя, чисто западноевропейско по своя начин на живот, а и феодално най-силно диференцирано. То било част от Франция на гръцка земя и водело свое собствено съществуване при фамилията на Вилхелм Шамплит, а после и при Вилардуен.

Макар че феодалният държавен ред в неговия западноевропейски смисъл е чужд на византийския свят, самата Византия също е загубила много от своя някогашен централи-

зъм и преди всичко в цялостната икономическа и военна система на Византийската империя отдавна били поставени феодални основи. От столетия процесът на феодализация във Византия напредва победоносно: стопанската структура и социалните взаимоотношения във Византийската империя вече съвсем не са така различни от западноевропейските и това значително облекчавало изграждането на латинското господство.

Това направило възможно приемането на някои черти в структурата без изменения[1]. На практика между византийската прония и западноевропейските феодални владения нямало разлика. Прониарите били определящата прослойка в държавата и фактически представлявали единствената сила, с която завоевателите сериозно трябвало да се съобразяват. При завладяването на Морея, за чието протичане сме най-добре информирани, съпротивата по правило продължила толкова дълго, колкото прониарите я оказвали. Те се подчинявали без борба само тогава, когато им се гарантирала бъдещата собственост върху техните прониарни ленове. При това условие те в повечето случаи се подчинявали доброволно[2]. Така по същество те сменяли само ленния господар. Положението на народните маси също в основни линии се запазвало, независимо от това дали плащали на латинските или на гръцките земевладелци.

И все пак византийското население приема с изключително неудоволствие латинското господство, не на последно място поради надменността на завоевателите, както и вследствие на верското противоречие, разделящо завоеватели от завоювани. Църковното подчинение на гърците на римския авторитет формално е постигнато, макар и не по мечтания от папския институт път на църковната уния, а посредством принудата на завоеванието. Вътрешното обединяване обаче е по-далеч от всякога. Съзнанието за собствената културна и религиозна самобитност само се задъл-

1 Особено показателни за тези зависимости са данните от Морейската хроника. Вж. също Tafel и Thomas II, 57: Omnes debemus in suo statu tenere, nihil ab aliquo amplius exigentes, quam quod facere consueverant temporibus graecorum imperatorum.

2 Вж. Ostrogorskij, Féodalité 55 и сл.

бочило вследствие на чуждото господство. И ако много византийски феодални владетели се вграждат във владетелската система на завоевателите, а народните маси, вътрешно непримирени, остават в своята стара родина, то, от друга страна, немалък брой византийски богаташи напускат завзетите от латинците територии и бягат към местностите, останали все още пощадени от завоевателя. С подкрепата на местното население тези бегълци изграждат нови държавни образувания, които спасяват византизма от гибел. В Мала Азия при Тодор Ласкарис, зет на Алексий III Ангел, се ражда империята на Никея, в Епир се установява Михаил Ангел, братовчед на император Исак II и Алексий III.

Малко преди това и не като следствие от завладяването на Константинопол великите Комнини Алексий и Давид, внуци на Андроник I, създават на югоизточния бряг на Черно море Трапезундската империя[1]. По всяка вероятност още след свалянето на Андроник I като деца Алексий и Давид са изпратени в двора на техни роднини, владетелите на Грузия. С действената подкрепа на грузинската царица Тамара (1184-1212) те завземат през април 1204 г. Трапезунд[2]. От там по-младият брат, дръзкият и борбено настроен Давид, си пробива път по брега в западна посока, завзема Синопе и най-накрая подчинява на властта си и Пафлагония, както и Хераклея Понтийска. По-нататъшното му напредване обаче е пресечено от Тодор Ласкарис.

Недооценяването на значението на Мала Азия се оказва съдбоносно за Латинската империя. Тъй като Бонифаций Монфератски се бил отправил към Солун, отказвайки се от Мала Азия, там около Тодор Ласкарис се групират съхранилите се държавни византийски сили. Първите крачки се оказват безкрайно трудни. Старата държавна структура се е

1 Вж. Vasiliev, Foundation 3-37 (и допълненията на същия автор в: Mesarites as a Source, Speculum 13 [1938] 180 и сл.). За наименованието на трапезундския император: Μεγαλοι Κομνηνοι вж. също Dölger, BZ 36 (1936) 233, чиято интерпретация (звукова промяна на византийската титла μεγας Βασιλευς) е по-обоснована, отколкото обяснението на N. Jorga, Revue Sud-Est europ. 13 (1936) 176 (в контраст с владетелите на Епир).

2 За ролята на княгиня Тамара вж. Vasiliev, Foundation 12 и сл., чието подкрепено от документите изложение според мен не може да бъде оборено от възраженията на Jorga, цит. съч. 172.

разпаднала, а образуването на отделни владения е в пълен ход. Във Филаделфия Тодор Мангафа се е установил като самостоятелен господар, по течението на Меандър — Мануил Мавросом, а в град Сампсон до Милет — Сава Асиденос[1]. От изток по крайбрежието напредва Давид Комнин. Латинците също се опитват да си върнат загубеното. Братът на Балдуин, Хенрих Фландърски, и ленните рицари на граф Луи от Блоа, който според разделителния договор трябвало да получи Никея, се заемат в края на 1204 г. със завладяването на малоазиатската територия. Преди още византийците да са успели да пуснат здрави корени там, преди още да са се организирали политически и военно, те трябва да поемат битката с превъзхождащите ги латински военни сили. Тодор Ласкарис претърпява при Пиманинон поражение, след което повечето градове на Витиния падат в ръцете на латинците. Византийската кауза изглежда загубена и в Мала Азия. Тъкмо тогава катастрофата, връхлетяла Латинската империя на Балканите, донася ненадейно спасение в критичния момент.

Византийската селска аристокрация в Тракия първоначално се показва напълно готова да признае латинското господство и, разбира се, при запазване на по-раншните ѝ владения и пронийни ленове да се постави в услуга на новия господар. В недалновидната си надменност обаче латинците отблъскват предложението на готовата да сътрудничи гръцка аристокрация, като по същия начин смятали, че могат да отговорят безцеремонно и на готовността за преговори на силния български цар. Обидената тракийска аристокрация се обръща срещу латинското господство и извиква в страната цар Калоян, предлагайки вече на него услугите си, както и императорската корона[2]. Въстанието се разпростира бързо. В имперска Димотика, а после и във венециански Адрианопол

---

1 За Сава вж. P. Orgels, Sabas Asidénos, dynaste de Sampson, Byz. 10 (1935) 67 и сл. За идентифицирането на Сампсон, който се объркваше със Сампсон (Амисос) на Черно море, вж. също G. de Jerphanion, Σαμψων et Αμισος. Une ville a deplacer de neuf cents kilomètres, Orientalia Christiana Periodica 1 (1935) 257 и сл.

2 Nik. Choniates 791 и 808. Villehardouin II, 145 (ed. Faral). Също Gerland, Lat. Kaiserreich 41. Longnon, Empire latin 64 и сл. Б. Примов, Гръцко-български съюз в началото на XIII век, Исторически преглед 4 (1947) 22.

и в много други тракийски градове латинските окупационни войски са сразени или принудени да се оттеглят. Калоян нахлува в Тракия и се среща с латинците недалеч от Адрианопол. Тук на 14 април 1205 г. се стига до паметна битка, в която латинската рицарска войска е унищожена от българо-куманските отряди на Калоян. Самият император Балдуин попада в плен, от който никога не се завърнал, много изтъкнати френски рицари намират смъртта си, между които и кандидатът за Никея Луи от Блоа[1]. Точно година след завладяването на Константинопол властта на латинците е разтърсена из основи. Ръцете на Тодор Ласкарис са развързани. Латинците се оттеглят от Мала Азия, само град Пиги остава в тяхно владение.

В битката срещу съперничещата сила на великите Комнини и срещу малоазиатските селски господари Тодор Ласкарис укрепва своето господство в Западна Мала Азия и пристъпва към организирането на новата византийска държава с център Никея. По външни белези той се придържа до детайли към образеца на старата Византия. Управленският ред, служебният апарат, императорският двор са изградени според старите византийски принципи[2]. Държавните и църковните традиции на Византийската империя, намерили своето символично въплъщение в императорския и патриаршеския институт, се възраждат в Никея. Наместо титлата деспот, която до този момент носи, Тодор приема императорската титла. Начетеният Михаил Авториан е издигнат за патриарх и извършва императорската коронация на Тодор в Салвинг. В така оформилото се объркано положение предварителните преговори изисквали много време, така че изборът на патриарх става едва през третата седмица на постите, а на император — в страстната седмица на 1208 г.[3] Наистина Тодор още от преди се чувствал император, а и верните нему хора го разглеждали като такъв[4], но едва тържествена-

1 Подробно описание на битката при Адрианопол: Gerland, Lat. Kaiserreich 46 и сл.; Longnon, Empire latin 77 и сл.

2 За дворцовия живот в Никея: Андреева, Очерки 55 и сл.

3 Heisenberg, Neue Quellen II, 8 и сл.

4 Както убедително показа B. Sinogowitz, Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzuge (1204-1205), BZ 45 (1952) 345 и сл., не Тодор, а

та коронация в Салвинг от патриарха го ръкополага и придава на положението му всевизантийско значение. Като василевс и автократор на ромеите той става последовател на византийския император в Константинопол. От този момент насетне той става единственият законен император на Византия, а по същия начин и патриархът с резиденция в Никея, носещ титлата вселенски патриарх на Константинопол, става единственият законен водач на гръцката църква. На латинския император и патриарха в Константинопол се противопоставят в Никея византийски император и ортодоксален патриарх. Никея се превръща в държавен център на прогонените от Константинопол византийци.

Унищожаването на този гръцки център, чието възникване се оказва непредотвратимо, се превръща в съдбовен въпрос за Латинската империя. На мястото на Балдуин застава неговият способен брат Хенрих. Първоначално като императорски наместник, после като император (от 20 август 1206 г.) той ръководи управлението в Константинопол с изключителна разсъдливост. Възстановява латинското господс-

---

брат му Константин Ласкарис е този, който според съобщението на Никита Хониат 756,2, е обявен за император на 13 април 1204 г., след бягството на Алексий V, непосредствено преди влизането на кръстоносците в „Св. София". Докато преди аз следвах противоположното мнение на Dölger, Regesten III, стр. 1, сега се присъединявам към тезата на Sinogowitz, както направи и Dölger в Deutsche Literaturzeit. 74 (1953) 598, а преди това и някои други учени (вж. специално Андреева, Очерки 5 и BSl. 4, 1932, 178). За разлика от Dölger обаче не мога да се съглася със Sinogowitz, че Константин Ласкарис, който, пак според Н. Хониат 756, 11, е отхвърлил предложения му императорски жезъл, през 1204-1205 г. фактически е бил император на Никея, а през 1205 г., след вероятна смърт на брат му във войната с турците, Тодор Ласкарис е обявен за император. Гръцките извори не съобщават нищо за Константин Ласкарис след падането на Константинопол, но Вилардуен, единственият, който въобще си мисли за него по повод войните в Мала Азия (II, 130, ed. Faral), го споменава само като верен помощник на Тодор и като „един от най-добрите гърци в Романия" (вж. също ib. I, 168), което със сигурност не може да означава император. От друга страна, от данните на Акрополит (стр. 11, 18, ed. Heisenberg) излиза, че до своето коронясване като император през 1208 г. Тодор Ласкарис е носел титлата деспот, следователно не е обявен за император още през 1205 г., както се опитва да заключи Sinogowitz на базата на една реч на Н. Хониат (Sathas, Μεσ. βιβλ. I, 113, 22). Това, разбира се, не изключва възможността той да е бил смятан за действителния владетел още преди провеждането на церемонията по коронясването и ако има подобна вероятност, то е защото самият Акрополит (стр. 31, 22) говори за 18-годишното му управление, следователно изчислява годините от 1204 г.

тво в Тракия в широки мащаби, тъй като гръцко-българското сътрудничество не траяло дълго и за разлика от Балдуин, Хенрих приема по отношение на гърците примиренческо поведение и успява да спечели на своя страна част от гръцката аристокрация[1].

Още в края на 1206 г. Хенрих начело на латински военни части отново нахлува в Мала Азия. Налага му се обаче поради нови нападения на Калоян да прекъсне борбата и през пролетта на 1207 г. сключва с Тодор Ласкарис военно примирие за две години. Наистина българската опасност не виси още дълго над Латинската империя, защото през октомври 1207 г., по време на обсадата на Солун, Калоян умира. Гръцкото население на Тракия и Македония страдало не помалко от латинското вследствие на опустошителните български набези. За „Ромоубиеца", както наричал себе си Калоян по подобие на Българоубиеца Василий II, византийците запазват мрачен спомен. И все пак истина е, че никой друг освен Калоян не спасява от гибел намиращата се в процес на възсъздаване Византийска империя.

Както срещу латински Константинопол, така и срещу султаната Рум Никейската империя трябвало да издържи тежка битка. Преместването на византийския център към Мала Азия изостря старото византийско-селджукско противоречие, тъй като това преместване означава силна пречка пред селджукското настъпление към морското крайбрежие. Чрез посредничеството на Венеция султанатът сключва през 1209 г. таен съюз с Латинската империя[2]. От своя страна Тодор Ласкарис влиза във връзка с малоарменския крал Лъв II от Киликия, който също се чувства заплашен от султаната на Иконион[3]. Оръжие срещу младата гръцка империя дава в ръцете на селджуките някогашният император Алексий III, който след по-продължителен престой в европейската част

1 Вж. Gerland, Lat. Kaiserreich 82 и сл.; Longnon, Empire latin 89 и сл., 128 и сл.

2 Доказателство за това приведе Gerland, Lat. Kaiserreich 210 и сл.

3 През 1214 г. Тодор I се жени за племенница на Лъв II, но този брак е разтрогнат само след година. Вж. A. Heisenberg, Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen am Anfang des 13 Jahrhunderts, Sitzungsber. d. Bayer. Akad. 1929, H. 6.

пристига в двора на Иконион. Така султанът вече получава възможност да облече в легитимно звучаща форма своите завоевателни планове, Тодор Ласкарис трябвало да отстъпи императорския трон на своя тъст. Разразилите се при Антиохия на Меандър битки са ожесточени и донасят големи загуби за изключително скромните военни сили на никейския император, чието ядро се състои от малко формирование от 800 латински наемници. Въпреки това обаче той успява да извоюва победата (пролетта на 1211 г.)[1]. Султанът пада в битката, бившият император Алексий III попада в плен и завършва живота си в никейски манастир. По всяка вероятност тази победа не донася териториални преимущества на Никейската империя, изключително голямо обаче се оказва нейното психологическо въздействие. Младата империя започва традиционната борба срещу неверниците и устоява на изпитанието.

След това борбата срещу латинците отново се възражда. Още по това време вероятно Тодор Ласкарис, който от преди няколко години разполага с флота, замисля нападение срещу Константинопол[2]. В действителност обаче се стига само до малки битки в западната ивица суша на Мала Азия и щастието се усмихва на латинския император. Хенрих печели една битка при Риндакос (15 октомври 1211 г.) и напредва чак до Пергамон и Нимфеон[3]. Дори локалната война, която се води и от двете страни с малки военни сили, не успява да я доведе до разрешение. И двете страни били изтощени и така в края на 1214 г. в Нимфеон е сключен мирен договор, който установява границите между Византийската и Латинската империя: латинците задържат северозападния ъгъл на Мала Азия до Адрамитион на юг, останалата територия до селджукската граница остава

---

1 За хронологията: J. Longnon, La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948) 447.

2 Това намерение му приписва Хенрих в писмо от 13 януари 1212 г., изпратено на Запад от лагера Пергамон: Buchon, Recherches et matériaux II, 211 и сл.

3 Akropolites 27. Вж. също Ph. Lauer, Une lettre inédite d'Henri I d'Angre, empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213?), Mélanges Schlumberger I (1924) 201. J. Longnon, цит. съч. 422, и Empire latin 127 и сл., който обаче, изглежда, надценява победата на Хенрих.

на Никейската империя[1]. Така двете империи на първо време признават една друга правото си на съществуване. Нито една от тях не била достатъчно силна, за да унищожи другата. Установява се състояние на равновесие и на определено стабилизиране във взаимоотношенията.

Но докато за Никейската империя стабилизирането скоро е последвано и от по-нататъшен възход, за латински Константинопол след смъртта на Хенрих (починал 1216 г.) започва периодът на упадък. Първоначално все пак никейско-латинският мир просъществувал. Тодор Ласкарис встъпва в трети брак с Мария, дъщерята на Йоланта, която е племенница на двамата първи латински императори. С венецианската подеста на Константинопол той сключва през август 1219 г. договор, който осигурява на венецианците в Никейската империя, както в старата Византия, пълни търговски и данъчни свободи[2]. Той не се поколебава да нарече дожа на Венеция деспот, или доминатор на четвъртинката и на половината четвърт от Римската империя, но себе си в този официален документ нарича: Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum[3] et semper augustus Comnanus Lascarus.

Скоро Никейската империя се превръща и за южните славяни в наследник на старата Византия и в център на гръцката ортодоксия. Синът на Неман Сава, заобикаляйки Охридската архиепископия, на която до този момент сръбската църква е подчинена, се обръща към Никея и през 1219 г. е ръкоположен от никейския патриарх като автокефален епископ на Сърбия. Две години преди това неговият брат Стефан Първовенчанин получава от Рим императорската корона[4].

---

1 Akropolites 28. W. Ramsay, Historical Geography of Asia Minor (1890) 129 и 159. Gerland, Lat. Kaiserreich 218. Gardner, The Lascarids 84 и сл. Dölger, Reg. 1684. Longnon, Empire latin 128, и цит. съч. 450, според когото договорът е сключен в началото на 1214 г.

2 Zepos, Jus I, 481 (= Tafel и Thomas II, 205 и сл.). Dölger, Reg. 1703.

3 Така е в Intitulatio; в подписа: Grecorum.

4 Вж. Jireček, Geschichte I, 296 и сл., с изворовите доказателства. Тезата на D. Anastasijević, Je li Sv. Sava krunisao Prvovenčanog? Bogoslovje 10 (1935) 211 и сл., че коронованият от папския легат Стефан след това е бил коронован още веднъж от брат си Сава, според мен е неиздържана, въпреки че Dj. Sp. Radojičić, XIIe Congrès Intern. des Et. byz., Rapports complémentaires,

Получаването на църковна самостоятелност означавало за младото сръбско кралство голяма победа. Немалка била и победата за Никейската империя. Признаването на върховенството на нейния патриарх, от когото първият архиепископ на Сърбия получава титлата си и чието име автокефалната сръбска църква трябвало да споменава на първо място в молитвите си[1], било симптом за нарастващия авторитет на Никейската империя.

Важно следствие от никейско-латинското омиротворяване е крахът на великокомниновото могъщество на Понт. Борбата срещу Тодор Ласкарис Давид Комнин води с подкрепата на латинците като васал на императора в Константинопол. Разчитайки само на собствените си сили, той не би могъл да се противопостави на никейския владетел. През 1214 г. Тодор анексира цялата принадлежаща на Давид територия западно от Синопе с Хераклея и Амастрис и по този начин си осигурява силни позиции по южното крайбрежие на Черно море. Селджуките обаче нападат. Те завземат Синопе, разбиват император Алексий Комнин, който е пленен и като васал на султана от Иконион реинсталиран на трапезундския трон[2]. Трапезундската империя представлявала все още малка ивица суша и била откъсната от Западна Мала Азия чрез вече падналия в ръцете на селджуките Синопе. Политическият, както и стопанско-социалният ход на развитие на Трапезундската империя представлява голям исторически интерес. Върху общото византийско развитие обаче отдалечената малка империя вече не влияе съществено. Четвърт век тя води в уединение свой собствен живот, остава недокосната от битката за Константинопол, както и от възстановяването на Византийската империя и с много години надживява залеза на Византия[3].

Belgrade-Ochride 1961, стр. 102, напоследък отново се върна към нея.

1 Доментиян (изд. Данишич) 221. Към него и St. Stanojević, Sveti Sava i nezavisnost srpske crkve, Glas Srpske akad. nauka 161 (1934).

2 Вж. Vasiliev, Foundation 25 и сл.

3 Вж. W. Miller, Trebizond, the Last Greek Empire, London 1926. Ф. Успенский, Очерки из истории трапезундской империи, Ленинград 1929. За стопанските и социални отношения особено важни са грамотите на манастира Василон: Th. Ouspensky и V. Bénéchévitch, Actes de Vazelon, Leningrad 1927.

Много по-голямо значение придобива Епирската империя[1]. Енергичният и способен във военното дело Михаил Ангел покорява областта на Драч чак до Коринтския проток и там с център в Арта създава здраво военно укрепление. Епирската държава, обхващаща Епир, Акарнания и Етолия, се противопоставя на латинското кралство на изток като самостоятелна византийска империя. Както Никейската империя в Мала Азия, така Епир на Балканския полуостров се превръща за византизма в център на културното самосъхранение и в зародишна клетка на политическото обединение. Периодът на създаване на държавата и на вътрешно консолидиране е последван и тук от време на победоносна експанзия. И двата гръцки центъра обаче в мечтите си имат като крайна цел да си върнат Константинопол и да възстановят Византийската империя.

Създателят на епирската държава Михаил Ангел е наследен на трона от своя доведен брат Тодор през 1215 г. След падането на Константинопол той пребивава дълго време в никейска територия и едва след молбата на своя брат се отправя към епирския двор в Арта. Той се заклева на никейския император да му бъде верен, така поне твърди никейската историография, и по този начин признава неговото върховенство[2]. Съперничеството между двата византийски центъра обаче било неизбежно, защото, въодушевени от едни и същи идеали, те се стремят към едни и същи цели. Надпреварата се разразява с цялата си острота тъкмо по това време, когато на власт е силният и честолюбив Тодор, който носи

---

1 Досега се говореше най-общо за Епирски деспотат, тъй като се смяташе, че всички владетели на епирската държава начело с нейния основател Михаил Ангел са носели титлата деспот и че тази титла подобава на държавния глава на Епир. Но съвсем скоро L. Stiernon, Les origines du despotat d'Epire, REB 17 (1959) 90 и сл. (вж. също XIIe Congrès Intern. des Et. byz. Résumés des communications, Belgrade-Ochride 1961, 100) и Ferjančić, Despoti 49 и сл., независимо един от друг убедително доказаха, че Михаил Ангел никога не е носил титлата деспот (още по-малко пък неговият наследник Тодор), следователно не би могло да се създаде никакъв деспотат. Освен това в своя труд пояснява, че никъде във Византия деспотската титла не се свързва с господство в определена област и че нито епирската, нито друга византийска област някога е имала особения статут на деспотат.

2 Akropolites 24. Meliarakes, Ιστορια 53 и сл., се съмнява в достоверността на това съобщение. Gardner, The Lascarids 91, се застъпва за правдивостта му.

гордо и със самочувствие трите императорски имена: Ангел, Дука и Комнин[1]. По смелост и действена устременост той превъзхождал дори предшествениците си. При него западногръцката империя преживява бурен възход.

Първото му дело, разнесло неговата слава зад границите на Епирската империя, е дръзкият му удар срещу латинския император Пиер дьо Куртене, съпруг на Йоланта — сестрата на Балдуин и Хенрих. След смъртта на Хенрих, повикан да седне на трона в Константинопол, Пиер бърза от Франция през Рим, където папата (макар не в катедралата „Св. Петър", където са коронован германските императори, а в скромната Лоренцова църква) му поставя императорската корона. Пиер достига с войските си околностите на Драч, за да се отправи от тук към Константинопол. В албанските планински масиви обаче той попада в ръцете на Тодор и завършва живота си в плен у епирците. Регентството в Константинопол поема неговата съпруга Йоланта, а когато през 1219 г. тя умира, константинополската императорска корона се пада на нейния слабоват син Робер.

Междувременно Тодор Ангел Дука Комнин започва срещу латинците битка с широк размах. Първоначално той се обръща срещу съседното кралство Солун. Състоянието на нещата било благоприятно за него: кралството, чийто основател Бонифаций Монфератски пада още през 1207 г. в битката с българите, е сковано от отлива на много негови рицари към Западна Европа, а освен това му липсвала и здравата подкрепа, която е имало по времето на Хенрих в латински Константинопол. Така то става плячка на дръзкия епирски владетел, който в края на 1224 г., след продължителна обсада, влиза в Солун[2]. Една от създадените на византийска земя кръстоносни държави престава да съществува. Властта на

---

1 Михаил е бил извънбрачен, а Тодор законен син на севастократор Йоан Ангел. (По този въпрос вж. моята статия: Vozvyšenie roda Angelov, Jubil. Sbornik Russk. Archeol. Obsč. v Belgrade 1936, 111 и сл.) Името Дука той носи навярно по линия на майка си, а Комнин се нарича по линия на баба си Теодора, дъщеря на Алексий I.

2 Солун не е превзет още през 1222 или 1223 г., а едва в края на 1224 г., както посочи J. Longnon, La reprise de Salonique par les Grecs en 1224, Actes du VIe Congrès Intern. d'Etudes byzantines I (1950) 141 и сл., на базата на западноевропейски извори.

Тодор Ангел се разпростира от Адриатика до Егейско море, обхващайки старата територия на Епирската империя, Тесалия и чувствителна част от Македония.

Опирайки се на това могъщество, Тодор приема пурпура. Нарича вече себе си и василевс и автократор на ромеите и това наистина означавало, че той претендира за наследството на византийските императори и за първенство в битката за Константинопол, както и че тръгва към открит конфликт с Никейската империя. Коронацията и миропомазването му извършва начетеният охридски архиепископ Димитър Хоматиан. Хоматиан не успява да прости на никейския патриарх ръкополагането на Сава за архиепископ на Сърбия и в този случай отвръща на удара с удар[1].

Така върху древната византийска земя възникват три империи — една латинска и две гръцки. Като четвърта на заден план стои българското царство. По-нататъшното развитие във византийската сфера се определя преди всичко от тези четири сили.

2. Възход и упадък на Епир. Никейска победа

Обща литература: вж. литературата към предходната глава.

Залезът на Солунското кралство лишава Латинската империя от нейната най-важна ленна държава. Ограничена върху граничещите с Константинопол територии, откъсната от френските княжества в Гърция, отслабнала вътрешно и лишена от водачи, империята на Константинопол също изглежда узряла за своя упадък. Могъществото на византийците се намирало в бурен възход както в Мала Азия, така и на Балканите. Голям подем преживявало и българското царство. Липсата на единство у противниците обаче — съперничеството между двете гръцки империи и вклиняването на България — удължава съществуването на обезкръвеното вече латинско господство.

---

1 Вж. протестното писмо на Хоматиан до Сава от май 1220 г. и писмото му до патриарх Герман от 1223 г. (мястото на публикуване е посочено в бел. към Извори).

Императорският трон на Никея е завещан от основателя на държавата Тодор I Ласкарис на неговия зет Йоан Дука Ватаци, съпруг на умната и образована Ирина. Йоан III Ватаци (1222-1254) без съмнение е най-великият държавник от никейския период и един от най-значимите владетели във византийската история. Той по забележителен начин гради делото на своите предшественици във вътрешно- и външнополитически аспект; притиснатата в провинцията империя той превръща в превъзхождаща врага сила. Наистина задачата му се улеснява от слабостта на Латинската империя и от грешките на неговите гръцки и български съперници.

Още през първите години на управлението му съотношението на силите в Мала Азия се променя решително в полза на Никея. Издигането на братята на Тодор I, които с латинска подкрепа се стремят да му отнемат короната, се превръща в предимство за императора и неговата империя. При Пиманинон, където преди двайсет години Тодор Ласкарис е победен от латинците, Йоан Ватаци извоюва победа над латинските военни части, след която в ръцете му пада почти цялата латинска собственост в Мала Азия. С мира от 1225 г. латинците си запазват в азиатската част само брега срещу Константинопол с околностите на Никомедия[1]. Същевременно никейската флота завзема Лесбос, Хиос, Самос и Икария; по-късно и Родос е принуден да признае върховенството на императора. Така Никейската империя укрепва позициите си по суша и по море и скоро се насочва и към европейската територия. Един зов от страна на населението на Адрианопол дава на Ватаци подтик да изпрати военни части към Тракия. Никейската армия завзема множество крайбрежни градове и влиза, без да срещне съпротива, в Адрианопол. Възстановяването на византийската власт в Константинопол изглеждало съвсем скоро осъществимо. От страна на Латинската империя не би могла да се очаква сериозна съпротива. Срещу никейския император обаче се изпречва западногръцкият съперник.

Тодор Ангел върви от победа към победа. Освен територията на някогашното кралство Солун той междувременно

1 Вж. Longnon, Empire latin 161.

завзема и част от Тракия, след което се отправя срещу Адрианопол и принуждава частите на никейския император да се оттеглят. Убеден в победата си, той бърза към Константинопол. Успял е да се доближи да великата цел още повече, отколкото никейският император. Към същата цел обаче се стреми и българският цар Иван Асен II. Епохата на Иван Асен II (1218-1241), син на Асен I, бележи връхната точка на Второто българско царство. Както Симеон по свое време, така и Иван Асен II не желае нищо друго освен създаване на българо-византийска империя с център в Константинопол и за известно време той се намира непосредствено пред постигането на тази своя цел. През 1228 г. умира латинският император Робер дьо Куртене и императорската корона се пада на неговия непълнолетен брат Балдуин II. В тази ситуация на липса на водач и нарастващи трудности отвън в Константинопол се взема решение регентството да се даде на българския владетел, защото единствено той изглеждал в състояние да спаси империята от нахлуването на византийците. Връзката на Иван Асен II със семейството Куртене, произтичаща от общото роднинство на двете страни с унгарското кралско семейство, трябвало да бъде укрепена чрез годежа на младия латински император с царската дъщеря Елена. Този брачен проект, изглежда, дава на плановете на Асен солидна основа. Както някога Симеон, така сега Иван Асен се вижда като бъдещ тъст на непълнолетния император и с гарантирана власт над Константинопол.

Пътят му обаче се кръстосва с този на Тодор Ангел, който също вярва, че собствеността му в Константинопол е сигурна. Тодор разваля сключения с Асен срещу Йоан Ватаци съюз и без да се колебае, обявява война на българския владетел. Смелостта му обаче се оказва съдбоносна за него. При Клокотница на р. Марица през пролетта на 1230 г. войската му е унищожително сразена от българите. Самият той е пленен и по-късно ослепен. Бързо избуялото му могъщество се срива изведнъж.

Наистина първоначално брат му Мануил, наследил го на трона в Солун, запазва властта в самия Солун, в Тесалия и Епир. Това обаче е само бледа сянка от някогашното могъщество на Тодор. Като кандидат за Константинопол запад-

ната империя отпада. Наскоро завладените от Тодор области на Тракия и Македония, както и една част от Албания, без съпротива падат в ръцете на Асен II. Също и Сърбия, където до този момент е доминирало влиянието на солунския император, попада под влиянието на българския владетел. Зетят на Тодор Радослав е свален, властта поема неговият брат Владислав, който се оженва за една от дъщерите на Асен II. С основателна гордост Асен II твърди в един надпис, че е завладял всички земи от Адрианопол до Драч. Единствено Константинопол и близките до него градове, казва той, са останали в ръцете на франките. „Но и те, продължава българският цар, намеквайки за непълнолетието на латинския император и за регентския проект, се подчиниха на моята сила, защото нямаха друг император освен мен и живееха според моята воля, както Бог пожела."[1]

С битката при Клокотница, която слага край на възхода на западногръцката империя, изгрява звездата на българското царство. Неоспоримо изглежда върховенството на Асен II на Балканския полуостров. Но ако се вгледаме по-добре, ще видим, че не българският цар, а умно държащият се никейски император извлича най-голяма полза от битката при Клокотница. Победата на Асен над Тодор освобождава Никея от нейния западногръцки съперник. Голямата победа на българския цар всъщност не го доближава до крайната му цел. Напротив, за латински Константинопол мисълта за регентство на Асен загубва своята притегателна сила, след като е отпаднала заплахата от страна на Тодор Ангел. Опасните страни на плана обаче започват да се проявяват все по-ясно с нарастването на могъществото на България, така че за император е избран възрастният вече Йоан дьо Бриан, титулярен крал на Йерусалим. Резултатът бил пълна промяна в позициите на Асен II, който започва да замисля военен сблъсък с латински Константинопол. Той влиза във връзка с Йоан Ватаци и се обединява с него около споразумението за гръцко-български съюз, насочен срещу Латинската империя. Към

1 Надпис на Асен II в черквата „Св. 40 мъченици" в Търново: репродукция при Успенский, ИРАИК 7 (1901) табл. 5. Вж. също привилегията на Асен II за Дубровник, изд. Г. Илинский, ibid. 25. Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина II, 42.

съюза се присъединява и Мануил от Солун, който наистина можел да играе само второстепенна роля.

Промяната в политическите позиции на Асен II изисквала и нова църковна ориентация. Наистина сключената от Калоян уния с римската църква не успява да пусне в България корени. Но дори и формалното подчинение на римската църква вече става непоносимо за Асен II като инициатор на антилатинския съюз на ортодоксалните владетели. Трябвало да бъде създадена собствена ортодоксална патриаршия в Търново, като се получи съгласие за това от Никея и от източните патриарси. След продължителни преговори църковното и държавното ръководство на Никея решава да одобри създаването на българска патриаршия. Българското царство постига църковна самостоятелност, но също както автокефалната сръбска архиепископия, така и Българската патриаршия първоначално признава върховенството на патриаршията в Никея, тъй като в църковните си служби е трябвало да споменава името на византийския патриарх и да му изплаща суми. През пролетта на 1235 г. в наскоро завладения от Ватаци Галиполи е подписан договор за съюз и след това при голяма тържественост в Лампсак се осъществява сватбата на императорския син Тодор (II) Ласкарис с обещаната някога на Балдуин II дъщеря на българския цар. Тук със съгласието на източната патриаршия е обявена и новата длъжност на българския църковен водач[1].

Съюзниците веднага пристъпват към работа и се заемат с обсадата на Константинопол по суша и море. Прекъснатите поради наближаващата зима враждебни отношения се подновяват през 1236 г. Обсаденият град устоява, подкрепян от

---

1 Вж. В. Василевский, Обновление Болгарского патриаршества при царе Йоане Асене II в 1235 г., ЖМНП 238 (1885) 1-56, 206-224. П. Ников, Църковната политика на Иван Асен II, Бълг. истор. библ. 3 (1930) 65-111. Според изложенията на Василевски ми изглежда сигурно, че инициативата за съюз идва от Асен II — въпреки мнението на Dölger, Reg. 1730. Вж. също Златарски, История III, 379. Съгласието на източните патриарси за създаването на Българска патриаршия St. Stanojević, Sv. Sava i proglas bugarske patrijaršije, Glas Srpske Kralj. Akad. 156 (1933) 173 и сл., приписва на посредничеството на св. Сава, който през 1233-34 г. — за втори път — предприема пътуване до светите места и посещава Йерусалим, Александрия и Антиохия, а на връщане се отправя към Търново, където умира на 14 януари 1235 г. Вж. също N. Radojčić, Sveti Sava, Godišnjica (1935) 46.

флотската сила на Венеция. Положението на латинците обаче е толкова критично, че младият Балдуин II напуска Константинопол и се отправя бързо на Запад, търсейки помощ. Латински Константинопол е спасен благодарение на липсата на единство сред нападателите. Българският цар отново променя посоката на своята политика, изхождайки от закъснялото, но безспорно правилно схващане, че гибелта на латинската власт би била от полза преди всичко на Никейската империя, която ще се окаже за него много по-опасен съсед, отколкото изтощената Латинска империя. Той скъсва с Ватаци, съюзява се с латинците и съвместно с тях и с настъпващите на Балканите кумани отваря война на своя някогашен съюзник. Цурулум, главна опорна точка на никейската власт в Тракия, е обсаден от българи, латинци и кумани. В този момент в променливата политика на Асен II настъпва нов и последен обрат, този път продиктуван от тежкото душевно сътресение. В Търново избухва епидемия: внезапната смърт на неговата съпруга, на един от синовете му и на българския патриарх царят приема като знак за Божия гняв заради нарушената вярност към Йоан Ватаци. Той се завръща от Цурулум и сключва мир с никейския император (края на 1237 г.)[1]. Това, че латинско-куманските части все още временно владеят Цурулум, вече не може да промени нищо в настъпилия благоприятен обрат за Никейската империя. През 1241 г. Иван Асен II умира и малко по-късно с нахлуването на монголите започва упадъкът на българското могъщество.

За Йоан Ватаци нямало вече сериозен съперник. Безразсъдните и стигащи до крайност завоевателни амбиции на дръзкия император от Солун са разбити; силният, но непостоянен стремеж към власт на българския цар претърпява провал; Латинската империя отдавна е станала обект на политиката на граничещите с нея сили и живеела само благодарение на разприте между нейните противници. Настъпил моментът никейският император да обере плодовете на своята умна търпеливост и държавническо превъзходство. Още през 1242 г. той предприема поход срещу Солун, където по

1 За хронологията: Dölger, Reg. 1758.

това време повелява с подкрепата на освободения от Асен II Тодор Ангел неговият син Йоан. С бърз победен ход той се приближава към западногръцката столица, когато нахлуването на монголците в Мала Азия го принуждава към отстъпление и сключване на мир. Макар и прекратен преждевременно, този военен поход донася немаловажен резултат. Западногръцката империя се отказва под всякаква форма от каквото и да било по-нататъшно съперничество спрямо превъзхождащата я Никейска империя: владетелят на Солун сваля отличителните императорски знаци от себе си и признава върховенството на никейския император, срещу което пък той му оставя титлата деспот[1].

Монголският щурм донася за цяла Източна Европа и предна Азия дълбок кипеж. Руското царство пада, сразено от завоевателите, и остава за повече от два века под робството на татарите, които създават по долното течение на Волга и на Дон т. нар. Златна орда. Полша, Силезия, Бохемия и Моравия, Унгария и цялата дунавска област са опустошени, монголите проникват чак до брегове на Адриатическо море. По обратния си път, минавайки през Балканския полуостров, те опустошават южнославянските страни и принуждават българите да поемат трибутни задължения. Успоредно с това обаче със същата неудържима мощ те нахлуват и в предна Азия. Източният съсед на Никейската империя, Румският султанат, и малката Трапезундска империя са със застрашено съществуване, а и Никея е разтреперана за живота си. За отбрана срещу общата опасност Йоан Ватаци сключва съюз със султана на Иконион (1243)[2]. Дребните малоазиатски държави обаче не могли сериозно да се противопоставят на врага, чиято сила се разпростирала от Тихия океан до Централна Европа. Сразен унищожително от монголите, трапезундският император става техен трибутен васал, а султанът на Иконион също се задължил да им плаща трибутни суми. На тази цена им се разрешава да продължават

1 Akropolites 67. Вж. Ferjančić, Despoti 62. Въпреки че Йоан си слага императорски отличителни знаци и подобно на Мануил подписва документи с червено мастило, в действителност нито единият, нито другият е имал императорска титла, както показва Ferjančić, цит. съч. 58 и 62.
2 Dölger, Reg. 1776.

мизерното си съществуване, тъй като по-велики начинания отклоняват вниманието на монголите от Мала Азия. Никейската империя обаче остава невредима и дори извлича чувствителна полза от отслабването на своите източни съседи.

Йоан Ватаци вече има възможност отново да се обърне към балканските страни и през 1246 г. извоюва с минимални разходи на сила решителна победа както над българите, така и над западногръцката империя. Българското царство — доскоро най-внушителната сила на Балканите, а сега трибутно задължено на татарите, се намира в окаяно положение, представлявано от непълнолетните синове на Асен II. Внезапната смърт на дванайсетгодишния Коломан (1241-1246), заместен на трона от своя още по-млад доведен брат Михаил (1246-1256) още повече засилва объркването. Без да се натъкне на съпротива, Ватаци завладява териториите, които някога Иван Асен II е откъснал от западногръцката империя, разпростира властта си върху Тракия чак до горното течение на Марица и върху Македония до Вардар. После със същия решителен успех той се насочва срещу Солун, където върху нестабилния трон на ослепения Тодор се сменят като мними владетели неговите слаби наследници. Опирайки се на една силна опозиция, породена от идването му, Ватаци влиза без бой в Солун през 1246 г. Тодор е обезщетен със собственост при Воден, а неговият син Димитър, последният владетел на Солун (1244-1246) е отведен в Мала Азия като пленник. От този момент нататък Солун става резиденция на Андроник Палеолог като наместник на европейските владения на Никейската империя; неговият син и по-сетнешен император Михаил Палеолог ръководи командването в Серес и Мелник.

Някогашната сърцевинна територия на западногръцкото могъщество, Епир, скоро след поражението при Клокотница се отделя от Солун и запазва заедно с Тесалия независимост при деспот Михаил II, действителен син на Михаил I Ангел. За да предотврати по-нататъшни сътресения, Ватаци сключва с него договор за приятелство и сгодява своята внучка Мария за епирския престолонаследник Никифор (1249). Под влияние на Тодор обаче, чийто неспокоен дух не

се спирал пред нищо, Михаил нарушава споразумението и завзема в Македония множество градове на никейския император. По този начин той създава предпоставки за военно стълкновение, което придобива за него нерадостен развой — налага му се да приеме условията за мир, диктувани му в Лариса от императорските пратеници и отстъпва на никейския император не само наскоро завладените градове, но и завоюваната от българите западномакедонска област заедно с албанска Кроя, като освен това му изпраща и своя син Никифор (1252). Срещу признаването върховенството на никейския император баща и син получават от него титлата деспот[1]. Тодор Ангел обаче е екстрадиран и завършва своя бурен житейски път в никейски затвор.

Йоан Ватаци поддържа оживени контакти с двете решаващи сили на Западна Европа — папата и германския император. Особено приятелско било неговото отношение към Фридрих II Хохенщауфен. Тъй като единият от тях се намира в борба с папския институт, а другият — с Латинската империя, между двамата владетели настъпва сближаване, което ги прави съюзници. Съюзът е скрепен с това, че Йоан Ватаци след смъртта на своята първа съпруга Ирина Ласкарис се оженва за младата дъщеря на Фридрих Констанца. От писмата на Фридрих до Йоан Ватаци лъха искрена симпатия и възхищение към гърците, които „се осмеляват да охулят по безсрамен начин като еретик този така наречен висш духовник (т. е. папата), от които обаче е произлязла християнската вяра, достигнала най-далечните граници на света“[2]. Осезаеми последици от този съюз няма, но без съмнение той повишава авторитета на Никейската империя.

Както почти всеки византийски император от последните столетия, Йоан Ватаци води преговори за уния с римската църква. Като предпоставка за унията той изисква от папския институт да изостави Латинската империя. Първоначално преговорите се развиват също толкова безрезултатно, както и всички предишни разговори около унията, като утежняващо се отразявало и сближаването между гръцкия император

1 Вж. Ferjančić, Despoti 63 и сл.

2 Le lettere greche di Federigo II, ed. Festa, стр. 22.

и Фридрих II. При папа Инокентий IV обаче и по-точно след смъртта на Фридрих II преговорите взимат много обещаващ обрат. Като политик с остър поглед Инокентий IV не можел да не дооцени, че спечелването на издигащата се византийска империя от Никея би било по-полезно за римската кауза, отколкото запазването на линеещата Латинска империя. Както гръцкият император бил готов да жертва самостоятелността на своята църква с цената на това да си върне отново Константинопол, така и папата бил готов да изостави Латинската империя заради цената на гръцката уния[1]. Двете страни сякаш се били доближили както никога досега. И този път обаче последната стъпка не е направена. Свързаната с големи концесии подкрепа на Рим става ненужна: дните на латински Константинопол и без друго са преброени, тъй като благодарение на големите победи на Ватаци възстановяването на Византийската империя на Босфора е само въпрос на време.

Ватаци удвоява размерите на Никейската империя. Собствеността му в Мала Азия е укрепена, по-голямата част от Балканския полуостров се намира под неговия скиптър. Някогашните съперници на Никейската империя са отстранени или обезсилени. А Латинската империя се ограничава върху околностите на Константинопол и е оградена от владенията на никейския император. Положението ѝ било толкова окаяно, че Балдуин II дава единствения си син Филип в залог на венецианските търговци, за да получи от тях заем[2]. Нужно било още едно, последно напрягане на силите, за да се завърши реставрационното дело посредством завземане на имперския град. Този последен триумф се пада другиму. Всички предпоставки за него обаче създава Йоан Ватаци и заслугата за възстановяването на Византийската империя принадлежи преди всичко на него.

Не по-малко значима от външнополитическото му дело е вътрешнополитическата дейност на Йоан Ватаци. Той полага усилия за подобряване на правораздаването и се бори

1 Вж. Norden, Papsttum und Byzanz 359 и сл.

2 Вж. R. L. Wolff, Mortgage and Redemption of an Emperor's Son: Castile and the Latin Empire of Constantinople, Speculum 29 (1954) 45 и сл.

срещу обичайните злоупотреби в управлението. Подкрепян от своята съпруга Ирина Ласкарис, той се опитва да намали нищетата на най-бедните народни слоеве, нарежда изграждане на многобройни болници и благотворителни институти[1]. Импозантни църковни строежи се издигат с цел подкрепа на византийската религиозност, а за военните нужди се градят укрепления в пограничните области. В унисон с най-добрите традиции на византийската държава Йоан Ватаци възражда войнишките имоти и укрепва армейския състав чрез заселване на изтласканите от монголите кумани като стратиоти в граничните територии — в Тракия и Македония, от една страна, в долината на р. Меандър и Фригия — от друга[2]. Така именно е възстановена на изток системата на граничната отбрана и в това един византийски историограф от следващото поколение с право съзира едно от най-важните постижения на Никейската държава[3]. Едновременно с този процес в Никейската империя се раздават многобройни пронийни ленове[4], като вероятно Йоан Ватаци съществено е стимулирал раздаването на пронийни имоти в скромни размери за военната дребна аристокрация[5].

Особено внимание заслужават стопанските мерки, предприети от Йоан Ватаци, довели до благоденствие, каквото Византийската империя отдавна не познава[6]. Императорът

---

1 Nik. Gregoras I, 44.

2 Nik. Gregoras I, 37. За поселенията на куманите на Изток също Akropolites 65 (ed. Heisenberg). Това селище на куманите визира Тодор Ласкарис, когато в похвалното слово на своя баща казва: „Защото ти пресели скита от западните области и направи от неговия род един служещ народ на Изток и като го постави на мястото на синовете на персийците, укроти непрестанния му стремеж към Запада..." Вж. цитата при Успенский, К истории крестианского земевладения, ЖМНП 225 (1883) 339. Също и Мутафчиев, Войнишки земи 76, бел. 2.

3 Pachymeres I, 16 и сл. Вж. също добрите заключения за значението на гранично-защитната система на Wittek, Mentesche 9 и сл.

4 Вж. Ostrogorsky, Féodalité 62.

5 Вж. H. Glykatzi-Ahrweiler, La politique agraire des empereurs de Nicée, Byz. 28 (1958) 51 и сл., 135.

6 По този въпрос Nik. Gregoras I, 41. Вж. също D. Xanalatos, Wirtschaftliche Aufbau- und Autarkie-Maßnahmen im 13 Jahrhundert (Nikänisches Reich 1204-61), Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa 3 (1939) 129 и сл., чиито изложения обаче страдат от това, че по неудачен начин се правят сравнения с отношенията на съвременността, респ. на най-близкото минало.

най-вече се грижел за възхода на селското стопанство и животновъдството и давал личен пример в това отношение. Императорските имоти трябвало да служат като образец и да показват на поданиците какви резултати може да дава грижливото водене на стопанството и разумното му управление в земеделието и лозарството, както и в животновъдството. На своята съпруга императорът подарява корона, украсена с перли и скъпоценни камъни, купени с доходите от произведените и продадени от неговото имение яйца. Тази яйчена корона, както самият император я нарича, представлявала за него цяла програма. Защото висшият принцип в неговата стопанска политика бил стремежът към самозадоволяване на страната. Той се старае да освободи империята от вноса на чужди стоки, а по този начин и от стопанското надмощие на италийските градове. Абсолютно строго той забранява на поданиците си да купуват чуждестранни луксозни стоки. Всеки трябвало да се задоволява с това, „което римската земя ражда и римските ръце произвеждат". Етнически обоснован, този протекционизъм без съмнение е насочен срещу Венеция. Митнически мерки срещу венецианския внос биха предизвикали сериозни сътресения, тъй като са в нарушение на търговските споразумения, носещи подписите на множество византийски императори — от Алексий I Комнин чак до Тодор I Ласкарис; правото обаче на императора да забрани на поданиците си прекомерния лукс никой не би могъл да оспори. От съседния султанат на Иконион към империята пристигат благородни метали и ценни тъкани в големи количества. Монголската инвазия, преминала покрай Никейската империя, но нанесла тежки опустошения на съседните държави, е стопански добре дошла за Византия. Турците купуват от Никейската империя хранителни продукти и плащат висока цена в злато и стоки. Така в Никея въпреки честите войни не се чувства паричен недостиг. Финансовите и стопанските взаимоотношения в никейската държава по времето на Йоан Ватаци са далеч по-здравословни, в сравнение с тези при късните Комнини и при Ангелите. Много по-здрава е и самата държава, а това показва, че жизнената сила на византийците още не е изтощена и едно регенериране на Византийската империя е възможно.

Йоан Ватаци, който през последните години от своя живот страда от тежки епилептични припадъци, умира на 3 ноември 1254 г.[1] Невероятните му заслуги получават и необикновено признание: половин век след смъртта си той е провъзгласен за светец и до най-ново време от този момент нататък в построената от него църква в Магнезия, мястото на последния му сън, както и в Нимфеон, любимата му резиденция, ежегодно се чества паметта на св. император Йоан Състрадателния[2].

3. Преди реставрацията

Обща литература: Вж. литературата към гл.1 на част VII и освен това: I. B. Papadopoulos, Theodore II Lascaris, empereur de Nicée, Paris 1908. — J. Dräseke, Theodoros Laskaris, BZ 3 (1894) 498-515. — Chapman, Michel Paléologue. — Geanakoplos, Michael Palaeologus.

Ако Йоан Ватаци в победна битка успява отново да обедини голяма част от византийските държави и да създаде във вътрешността солидно държавно дело, каквото Византийската империя отдавна вече не познава, то управлението на Тодор II Ласкарис (1254-1258) показва, че Никейската империя не отстъпва и в културно отношение на древна Византия. Йоан Ватаци дейно подкрепя образованието в империята и непрестанно проявява жив интерес към науката. Неговият син бил учен, а също и плодовит писател. Научни изследвания, философски студии и теологична медитация изпълват живота му, преди да заеме трона. Призван от властта, Тодор II, който по майчина линия носи императорското име Ласкарис, превръща никейския двор в средище на науката. Никея е сравнявана с древна Атина[3]. Огромен брой учени се

---

1 За датата Laurent, Notes 162 и сл.

2 Вж. A. Heisenberg, Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige, BZ 14 (1905) 160 и сл., където на стр. 193-233 е отпечатано съставеното през XVI век Житие на Йоан Ватаци.

3 Автобиография на Григорий Киприянин, изд. от W. Lameere, стр. 179, който съвсем разбираемо, на основата на собствения си опит, дава негативна оценка на образователните възможности в Никея, I с. 183.

групират около жадния за знания владетел. Никейската империя преживява културен разцвет, напомнящ времето на Константин VII Багренородни.

За разлика от Константин Багренородни обаче Тодор II бил не само учен, а и човек на действието, при това въпреки жестоката болест, изцеждаща жизнените му сили: също като своя баща, но и в много по-тежка степен той страда от епилепсия. Тодор II има извисени представи за владетелската титла, държавата управлява сам според собствените си схващания и разбирания. Властен и своенравен, той отблъсква от себе си силните личности в империята и ги превръща в свои врагове. За привилегиите на аристокрацията не иска и да чуе. Негов пръв съветник бил приятелят му Георги Музалон, човек с нисше потекло. Той се стремял да владее както държавата, така и църквата. На патриаршеския трон издига монаха Арсений, духовно ограничен аскет. По отношение на Рим бил резервиран и гледал на плановете на своя баща за уния доста хладно. Според него не можело и дума да става за подчиняване на гръцката църква на Рим. Ако въобще се налагало обединяването да стане факт — то само върху основата на пълното равноправие, при което той, императорът, трябвало да отсъжда при всякакви различия в мненията като безпристрастен съдник[1]. В края на краищата подобно грубо поведение било само удар срещу големите външнополитически успехи на Йоан Ватаци, направили излишна папската помощ в борбата за Константинопол.

Краткото управление на Тодор II Ласкарис не донася съществени изменения във външнополитическо отношение и не доближава чувствително византийците към крайната цел — завладяването на Константинопол. Но поне успява да се запази постигнатото състояние на нещата в обстановката на толкова много врагове, окуражени от смъртта на Йоан Ватаци за нападения срещу империята. Сериозни размирици заплашва да донесе свързването на селджуките с Михаил Палеолог, който, заподозрян в намерения за държавна измяна,

1 Вж. характерните разсъждения за Светия дух в текста на Тодор при J. Dräseke, BZ 3 (1894) 512. Вж. също писмата на Тодор II, изд. Festa, стр. 202 и сл. Към тях и Norden, Papsttum und Byzanz 380 и сл.

избягва при султана на Иконион, откъдето го подкрепят в претендентските му амбиции. Ново напредване на монголите обаче променя напълно положението и султанът, вместо да тръгне срещу гърците, много повече се нуждае от помощта им и на Михаил Палеолог му се налага да се върне разкаян и да се помири с императора. По това време византийците влизат в близък допир с монголите и приемат техни пратеници с изключителен параден разкош, който би трябвало да убеди повелителите на предна Азия в несломимото могъщество и неизчерпаемите богатства на Никейската империя[1].

На Балканския полуостров империята трябвало да се бори срещу България и Епир. Младият български цар Михаил Асен завзема големи територии в Тракия и Македония. След два похода, взели много жертви обаче, през 1256 г. той е отблъснат и е сключен благоприятен за Никейската империя мирен договор[2]. Допълнително облекчение донасят свалянето на Михаил Асен, вътрешните размирици, избухнали в България след това, и накрая, издигането на трона на неманския потомък Константин Тих (1257-1277), който взема за жена дъщерята на Тодор II Ирина. Един планиран още по времето на Йоан Ватаци брачен съюз е сключен и с Епир: синът на Михаил II Никифор се оженва за императорската дъщеря Мария и по този начин Тодор II успява да постави под скиптъра си Драч и македонската крепост Сервия. Тази печалба обаче му коствала епирското приятелство и след 1257 г. между двете гръцки държави вилнее отново сурова и променлива борба. Опасен момент, който се проявява в българската и особено в епирската война, е нарастващото противоречие между императора и аристократичните родове на империята, в чиито ръце са най-важните командни постове в армията. Върху тях Тодор II хвърля вината за случващите се неуспехи и на практика вече била под съмнение верността на военните ръководители спрямо антиаристократично настроения владетел. Но многобройните процеси спрямо предс-

1 М. Андреева, Прием татарских послов при никейском дворе, Recueil Kondakov (1926) 187 и сл.

2 Dölger, Reg. 1883. Златарски, История III, 456 и сл.; Мутафчиев, История II, 104.

тавители на аристокрацията и жестоките санкции, които им налагал гневливият и болезнено чувствителен император, само довеждат до ново изостряне в отношенията. Тодор II прекалява с действията си, борейки се срещу упоритата аристокрация, и така предизвиква конфликт, довел до залеза на династията Ласкарис.

Когато през август 1258 г., на 36-годишна възраст, той умира от тежкото си заболяване, короната се пада на неговия седемгодишен син Йоан IV. За регент на непълнолетния император Тодор II определя своя приятел Георги Музалон, не отчитайки горещата омраза, която аристокрацията на империята храни към него като към парвеню. Тази омраза не успява да укроти дори и клетвата, която големите в империята начело с Михаил Палеолог дават пред умиращия император и пред самия Георги Музалон. Още на деветия ден след смъртта на Тодор II, по време на траурната меса за починалия император, Георги Музалон и неговите братя са нападнати в църквата и убити пред олтара. Регентството се предава на Михаил Палеолог — най-способния и най-уважавания представител на аристокрацията. Той произхождал от стар благороднически род, измежду предците му има представители на стари императорски фамилии[1], като блестящ пълководец той се радвал на любовта на армията и особено на латинските наемнически войски, бил човек на успеха и имал привърженици във всички кръгове, не на последно място и сред могъщия клир. Така той се издига до мега дукс, а после и до деспот, но тези титли били за него само първо стъпало към висшата власт: на границата между 1258/1259 г. той получава като сърегент на младия Йоан Ласкарис императорската корона[2].

---

1 Вж. V. Laurent, La généalogie des premiers Paléologues, Byz. 8 (1933) 130 и сл.

2 Точната дата на издигането на Михаил за император не може да бъде определена. Според Никифор Григора I, 78, обявяването му за император е било на 1 декември (1258), а коронясването в края на декември (вероятно около Коледа): съобразно с това мнение Dölger, Reg. III, 30; вж. също BZ 37 (1937) 537 и Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, E. Eichmann Festschrift (1940) 180 (= Paraspora 179). Според Пахимер I, 81 и 96, Михаил е обявен за император на 1 януари (1259): съобразно с това мнение — Laurent, Notes 165 и сл.; вж. още Miller, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 508,

Мълниеносното издигане на Палеолог не може да се обясни само с неговите неповторими умения и ловкост. Повлиява и изостряното на външнополитическото положение, изискващо здраво държавно ръководство. За разлика от Фридрих II, неговият син, крал Манфред от Сицилия, бил враг на Никейската империя. Нарастващото могъщество на империята на византийците, което от средата на столетието върви с бързи крачки към реставрацията и ограничава Латинската империя в очертанията на Константинопол, кара Манфред да поеме антивизантийската политика на Хенрих VI и сицилийските норманси владетели. Още през 1258 г. той завзема Корфу, а оттам вече и най-важните градове по европейското крайбрежие: малко преди това завладения от Тодор II Ласкарис Драч и принадлежащите на деспот Михаил II Авлона и Бутринто. Михаил II решава, че тези загуби си струват приятелството на сицилийския крал: с ръката на своята дъщеря той признава на Манфред завладените градове за зестра и сключва с него съюз срещу Никейската империя. Трети в съюза става Вилхелм Вилардуен от Ахая, който също взима за жена една от дъщерите на Михаил II. Звездата на краля на Ахая по това време изгрява: съседното латинско херцогство и тримата владетели на Евбея признават неговото върховенство. Така се ражда силна коалиция, заплашваща да провали в последния момент никейското реставрационно дело. Сепаратистките сили на западногръцката конкурентна държава и всички латински сили в Гърция се съюзяват със сицилийския крал за унищожителна война срещу Никейската империя. Тройният съюз намира опора и в намиращото се във възход могъщество на сръбския крал Урош I. Неговите формирования завземат през 1258 г. Скопие, Прилеп и Кишево.

Борбата срещу тройния съюз става за Михаил VIII първото голямо изпитание, при което съдбата на империята е поставена на карта, и той го издържа успешно. Неговият брат,

---

който противно на Laurent и с основание прави разлика между обявяването за император и коронясването. Във всеки случай сигурно е, че Михаил VIII не получава короната едва през декември 1259 г. (както напр. смята Chapman, Michel Paléologue 37) или през януари 1260 г. (както смята напр. В. Meliarakes, Ιστορια 509), тъй като още от началото на 1259 г. притежаваме императорски грамоти на Михаил VIII, вж. Dölger, Reg. 1867 и сл.

севастократор Йоан Палеолог, повежда срещу въоръжените сили на коалицията силна армия от големи кумански и селджукски формирования[1]. През есента на 1259 г. в долината на Пелагония съюзниците претърпяват унищожително поражение[2]. Четирите хиляди конници, които крал Манфред изпраща, остават на бойното поле, а Вилхелм Вилардуен е пленен. Епирската държава изглежда загубена: императорската армия влиза в Арта и ако Епир все пак успява да се съвземе след този удар, то това е благодарение на получената от Сицилия помощ. Сърбите също опразват завзетите неотдавна македонски градове.

Ето че надлъж и нашир вече нямало земна сила, която да застане на пътя на византийската реставрация. Единствената опасност би могла да дойде от страна на венецианската морска република, която всъщност е извикала на живот Латинската империя на Константинопол и е единствената облагодетелствана от създалото се през 1204 г. положение. За да се осигури откъм тази страна, Михаил VIII започва преговори с генуезците, съперниците на Венеция. На 13 март 1261 г. в Нимфеон е подписан паметният договор, който определя големината на Генуа на изток, както за своето време договорът от 1082 г. — големината на Венеция. Генуезците се задължават да оказват на империята военна помощ срещу Венеция, като за това

---

1 Както изтъкна E. Darkó, Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts (1933) 10 и сл., в Морейската хроника се споменават и унгарски помощни войски. Съобразно с това може да се приеме, че в битката при Пелагония на византийска страна, наред с другите са се сражавали и унгарски помощни части, а неспоменаването им във византийските извори дава основание да се предполага, че те не са били така многобройни. Малко изненадващо обаче по-надолу в текста узнаваме, че „известната битка при Пелагония завършва с пълна победа на никейско-унгарската войска", или че „доброто координиране на двете сили (а именно Никея и Унгария) разбива вражеския съюз и всичките му аспирации и освен това отваря на никейците път към Константинопол" (Darkó цит. съч. 16 и 52). Между другото ще отбележим, че използваният от Darkó, цит. съч. 36-53, Триптих от Гренобъл за осветляване на византийско-унгарските отношения от XIII век едва ли е по-стар от XVIII век: вж. J. Moravcsik, Inscription grecque sur le triptyche de Grenoble (1935); вж. също N. Radojčić, Letopis Matice Srpske 340 (1934) 112 и сл.

2 Подробно описание на битката и нейната предистория дава D. J. Geanakoplos, Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restauration: the Battle of Pelagonia, DOP 7 (1953) 99-141. Вж. също Geanokoplos, Michael Palaeologus 47 и сл.

получават изключително широки привилегии, гарантирана им е във всички краища на империята данъчна и финансова свобода, както и търговски места във всички важни пристанищни градове на империята, а след осъществяване на реставрацията — и в Константинопол[1]. Накратко казано, Генуа трябвало да получи търговската супрематия на изток, която от завършващия XI век е била правно основание на Венеция. На практика обаче Византия се превръща в пленник на двата града-републики, които все по-силно изтиквали на заден план нейната морска мощ и търговията ѝ.

Голямото събитие, занимаващо от две поколения умовете на византийците и подготвящо се военно и дипломатически с изключителна предпазливост, в крайна сметка се осъществява с изненадваща лекота. Почти става така, че една случайност прерязва жизнената нишка на прогнилата Латинска империя и превръща византийците отново в собственици на Константинопол. Изпратен да охранява българската граница с малка военна част, императорският пълководец Алексий Стратигопул минава край Константинопол и за свое учудване намира столицата почти незащитена: все още действало сключеното за година през август 1260 примирие и венецианската флота с голяма част от френските окупационни войски се били изтеглили, за да обсадят крепостта Дафнусион на един остров в южната част на Черно море. Стратигопул веднага решава да нападне неохранявания град и го завзема при изгрев слънце на 25 юли 1261 г. без никаква съпротива. Бягството на Балдуин II и на неговите привърженици слага край на латинското господство в Константинопол.

На 15 август император Михаил VIII празнува влизането си в града на Константин Велики. През годините на латинската власт Константинопол е загубил много от своя блясък и богатства. Варварското плячкосване от 1204 г. е последвано от систематично разграбване на византийските съкровища: те са изнасяни към Западна Европа, защото измъчваната от страх и паричен недоимък Латинска империя

1 Zepos, Jus I, 488 и сл. Dölger, Reg. 1890. Вж. Heyd, Commerce du Levant I, 351, 427 и сл. G. J. Bratianu, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, 81.

виждала в това средство да получи благоразположението на западноевропейските сили. Църквите били празни, украсата и свещените им реликви — ограбени, дворецът — опустошен.

Огромни били радостта и тържеството на византийския народ. Приемането на императора в освободения град се превръща в религиозен празник. Пеша, „повече като християнин, отколкото като император", Михаил VIII се отправя в празнична процесия към студитския манастир, а после и към „Св. София". Там, във върнатата отново на православната вяра църква на Божията премъдрост, където древните византийски императори са получавали короните си, през септември същата година патриархът отслужва повторно императорската коронация на Михаил и неговата съпруга Теодора. Този празничен акт въплъщава възобновяването на Византийската империя във възкръсналия за нов живот имперски град. Успоредно с това императорският син Андроник, тригодишно дете по това време, е провъзгласен като презумптативен престолонаследник за василевс и така е направена решителната крачка към създаването на новата династия[1].

Легитимният император Тодор IV Ласкарис, напротив, остава без участие във всички тези тържества и няколко месеца по-късно Михаил VIII нарежда нещастното момче да бъде ослепено. Както Андроник Комнин се освобождава от сина на Мануил, така Михаил Палеолог премахва последния Ласкарис, чиито права се е бил заклел да уважава. Но докато самият Андроник преживява жесток крах, изключително ловкият Палеолог съумява да изгради трайно своята власт и да сложи началото на най-продължителната династия във византийската история — династията, която трябвало да управлява империята чак до нейните последни дни.

---

1 Андроник (II) е обявен за съимператор още в късното лято на 1261 г., а известната Простагма на Михаил VIII от ноември 1272 г. е по повод на тържественото коронясване и даване на титлата автократор. Това показа Dölger, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, E. Eichmann Festschrift (1940) 183 и сл. (= Paraspora 182 и сл.).

4. Възстановяване на византийското могъщество: Михаил VIII

Обща литература: Chapman, Michel Paléologue. — Geanakoplos, Michael Palaeologus. — Norden, Papsttum und Byzanz. — St. Runciman, The Sicilian Vespers, Cambridge 1958 (немско издание, München 1961). — Miller, Latins. — Zakythinos, Despotat I и II. — Longnon, Empire latin. — Kretschmayr, Venedig II. — Heyd, Commerce du Levant I.

Византийската империя си възвръща господството на югоизток още при Йоан Ватаци, но едва след завземането на Константинопол Византия отново се превръща във велика сила. Без съмнения възвръщането на древната столица е само следствие от политическите и военните успехи през изминалите десетилетия: като зрял плод пада в ръцете на византийците плячката. И въпреки това спечелването отново на имперския град на Босфора подменя като с един замах световните позиции на Византийската империя. Византия отново придобива определящо влияние върху политическото оформяне на европейския държавен свят, отново се превръща в един от центровете, около които кръжи политиката на средиземноморските сили.

Новозавладяването обаче на тези могъщи позиции донася със себе си и много опасности. Запазването на постигнатото изисквало много повече средства и сили, отколкото империята притежавала по това време. Тя се нагърбва с нови задачи и нови трудности. Разходите се увеличават — належаща е нуждата от по-голяма армия и флота. Опустошената столица, която трябвало да бъде изградена отново, поглъща огромни суми и се превръща в тежко бреме за провинцията. Така още в края на XII век става ясно, че византийците вече не са в състояние да оглавяват предишните си могъщи позиции. Преместващи се към Мала Азия, те създават държава, която вътрешно е по-крепка и по-здрава от старата империя. Тази провинциална държава обаче никога не е била за тях самоцел, тя се оказва само мост към достигане отново на предишната сила и величие — така в героична битка е възстановено положението, проявило се вече като нежизнеспособно.

Междувременно периодът на латинското господство оставил дълбоки следи, във византийското държавно тяло остават рани, които реставрацията не успява да излекува. Големият връх, Константинопол, се крепи върху един отслабнал, атакуван от всички страни държавен организъм. Италийските морски градове владеят византийските води, техните колонии са разпръснати из цялата империя, повечето от островите в източния средиземноморски басейн са им подчинени. Гърция, както и преди, се намира под френско господство, а намиращият се под гръцко ръководство Епир, заедно с Тесалия, се изплъзва от обединителното дело и остава твърдо на вражески позиции спрямо Византийската империя. Северната част на Балканския полуостров държат двете славянски царства на българите и сърбите, които са се разраснали за сметка на Византия. Наистина никоя от тези сили все още не е в състояние да предприеме срещу Византия атака от голям мащаб, но всички те са готови да подкрепят едно евентуално, произлизащо от Западна Европа антивизантийско начинание. В самата Западна Европа не липсват врагове на реставрираната Византийска империя: това са всички онези сили, които са имали някакъв интерес от съществуването на Латинската империя. Така че всеки момент е можело да се очаква нападение. Съюзяването на антивизантийските сили в Западна Европа и на Балканите би означавало смъртна опасност за реставрираната империя. Тази опасност би могла да бъде предотвратена единствено чрез умело маневриране. За щастие тъкмо дипломатическата гъвкавост била една от особено силните страни на Михаил VIII.

Двойната задача на Палеолог е дипломатическата защита срещу западноевропейските планове за нападение и възстановяването на византийското господство в старите византийски земи чрез отстраняване на епирската държава и на латинските остатъци в Гърция. Последното би могло да се осъществи само ако успее първото[1]. Центърът на нападателните планове срещу Византия е Сицилия: както при Манф-

1 При Norden, Papsttum und Byzanz 390 и сл., не успях да открия противоречие между дефанзивната политика на Михаил VIII спрямо Западна Европа и офанзивната му политика на Балканския полуостров.

ред, така и при Карл от Анжу, и тъкмо по тази причина отношенията със сицилийското кралство представляват оста, около която се върти политиката на Михаил VIII по времето на цялото негово управление. Истинска пробивна сила обаче сицилийските завоевателни планове биха добили само тогава, когато папата им окаже своята подкрепа, и затова постоянен главен стремеж на Палеолог е да предотврати съюз между сицилийското кралство и Рим. Докато Манфред повелява над Сицилия, нещата са лесни. Действително в началото в Рим господства отрицателно отношение спрямо реставрираната Византийска империя: папският институт не би могъл лесно да се примири с това, че Константинопол е загубен за римската църква и че на мястото на Латинската се е появила схизматична гръцка империя. Урбан IV (1261-1264) подкрепя най-напред французите в Гърция морално в борбата срещу Византия и анатемосва генуезците, които не желаят да се откажат от съюза с византийския император. На пътя на съюзяването обаче между папския институт и крал Манфред се изпречва древното римско неблагоразположение към щауфенския двор. Далеч от мисълта да подкрепя завоевателните планове на Манфред, Урбан IV в много по-голяма степен се стреми да сложи край на щауфенското господство в Южна Италия и предлага кралство Сицилия на Карл Ажуйски, брат на френския крал. Използвайки римско-щауфенското противоречие, Михаил VIII намира път към Рим и чрез обещания за уния — изпитаното средство примамка във византийската политика спрямо Рим, той успява да постигне промяна в настроението на папата.

Това било още по-важно, при положение че реставрационните усилия на Балканите, принудили империята да води борба на много фронтове и разпокъсали силите ѝ, невинаги донасят успех. В началото като че ли императорът се намира в много изгодна позиция — нали след битката при Палагония Вилхелм Вилардуен е негов пленник. Така Михаил VIII може да диктува условията, преди, около края на 1261 г., да го остави да се върне в Ахая и да встъпи отново във власт. Вилхелм II полага пред императора васална клетва, получава титлата мега доместик и е трябвало да отстъпи на

Византия крепостите Монемвасия, Мистра и Хиеракион[1]. Отношението на вярност обаче не трае дълго. Вилардуен получава от папата — по това време ледът в Рим още не е пропукан — освобождаване от дадената в Константинопол клетва. Освен това той намира действена подкрепа в лицето на венецианската република, могъщата противничка на реставрираната Византийска империя, чиито интереси са сериозно накърнени от гибелта на извиканата от нея на живот Латинска империя, както и от византийско-генуезкия съюз. Борбата се разгаря. Михаил VIII, под командата на своя брат, севастократор Константин, изпраща към Пелопонес силна войска, в която има и 5000 селджукски наемници. Започва бърза и победоносна офанзива на византийците. Едновременно с това византийско-генуезката флота атакува латинските острови.

По същото време обаче война се води и в Епир, борби има и в България. Намесвайки се във вътрешните български междуособици, през 1262 г. Михаил VIII завзема важните пристанищни градове Анхиало и Месемврия на западния бряг на Черно море и успява и по суша чувствително да разшири своята сфера на власт за сметка на България. В Епир обаче на завоевателя на Константинопол Алексий Стратигопул, който бил доста посредствен пълководец, не му се усмихва щастието, както още през 1260, така и при повторното подемане на битката през 1262 г. Но братът на императора, деспот Йоан Палеолог, извоюва през лятото на 1264 г. значима победа и принуждава епирския деспот Михаил II да сключи мир и да признае върховенството на императора. Синът на Михаил II Никифор I, женен някога за дъщерята на Тодор II Ласкарис, се бракосъчетава с една племенница на Михаил VIII[2].

Битките в Южна Гърция за сметка на това, след първоначални успехи, взимат неблагоприятен обрат. Войната се проточва и става така, че парите свършват и турските военни части, на които като на наемници не се плащало редовно,

1 По-подробно за споразуменията на Михаил VIII с Вилхелм II: Zakythinos, Despotat I, 15 и сл. Dölger, Reg. 1895.

2 Dölger, Reg. 1931.

преминават към французите. Победоносно напредналите византийци претърпяват през 1264 г.[1] при Макри Плаги тежко поражение и са принудени да се обърнат в отстъпление. Освен това са сразени и съюзниците на империята по море: през пролетта на 1263 г. генуезката флота е разбита при Сетепоци в залива на Навплио от венецианците. Това подтиква императора към промяна на поведението му спрямо италийските морски републики: той прекратява съюза с генуезците, който империята сключва с толкова големи жертви, без той да ѝ донесе очакваните преимущества, праща генуезките кораби към дома и влиза в преговори с имащата превъзходство венецианска република. На 18 юни 1265 г. е сключен договор, според който венецианците отново трябва да получат своите широки привилегии. Между впрочем скъсването с генуезците е само временно. Тъй като облаците от Запад се сгъстяват, а венецианците се бавят с ратифицирането на договора, Михаил VIII отново протяга ръка на Генуа. Генуезците, които отново са претърпели поражение в битката с Венеция (1266), приемат с готовност предложението на императора. Те отново се радват на търговска свобода в империята и се настаняват в предградието на Константинопол Галата, на Златния рог (1267). Тук те остават чак до турското завоевание и скоро Галата се превръща в процъфтяващ генуезки търговски град. Влизането отново на генуезците във Византия слага край на колебанията на Венеция: на 4 април 1268 г. византийско-венецианският договор е ратифициран, макар че клаузата за прогонването на генуезците вече отпада[2]. Показателно е това обаче, че договорът важи първоначално за срок от пет години: Венеция въвежда нова система на краткотрайни, подлежащи на прекратяване споразумения. За разлика от водената до този момент политика, обвързваща Византия едностранно към едната от двете морски републики и превръщаща другата в неин враг, едновремен-

1 Придържаме се към традиционната хронология, която се опира на данните от Морейската хроника, тъй като критиката на Dragumis, Χρονικων Μορεων τοπωνυμικα, τοπογραφικα, ιστορικα, Athen 1921, 177 и на Zakythinos, Despotat I, 41 и сл., не води до никакъв задоволителен резултат. Хронологията на Морейската хроника следва също и Longnon, Empire latin 232.

2 Вж. Dölger, Reg. 1934, 1941, 1960.

ното свързване с Генуа и Венеция донася полза дотолкова, доколкото предотвратява опасността от съюзяване на генуезката или венецианската флота с антивизантийските западноевропейски сили, а на Византия дава възможността да използва съперничеството между италийските морски градове и да ги настройва помежду им.

В Западна Европа настъпват важни събития. Провансалският граф Карл Анжуйски, следвайки папските призиви, се появява в Италия и заема мястото на Манфред, който пада в битката при Беневент на 26 февруари 1266 г., губейки живота и царството си. За Византийската империя новият крал на Сицилия и Неапол е твърде опасен противник — много повече, отколкото Манфред някога. Щауфенът е враг, Д'Анжу — любимец на папския институт и така се появява опасност от това Рим да подкрепи антивизантийските завоевателни планове[1]. На практика Карл Анжуйски сключва договор с папата и в негово присъствие на 27 май 1267 г. във Витербо става факт и приятелският съюз с прогонения от Константинопол латински император Балдуин II, както и споразумението за разделянето на предвижданата за завладяване Византийска империя. Съюзът трябвало да бъде скрепен с брак между дъщерята на Карл, Беатрис, и сина на Балдуин, Филип. Така Карл Анжуйски, едва станал владетел на Сицилия, проявява своите завоевателни намерения. Скоро той се прехвърля и към Гърция, осигурява си епирското владение на Манфред и подкрепата на Вилхелм II Вилардуен. Князът на Ахая, чиито сили били изтощени от битките с византийските военни части и който се чувствал застрашен поради омразата на гръцкото население, се хвърля в обятията на Д'Анжу и поставя страната си под негово върховенство; своята дъщеря-наследничка той сгодява за един от синовете на Карл Анжуйски[2]. Сицилийският крал намира още повече съюзници там, където Византийската империя пък има врагове. Сърбия и България с готовност му подават ръка, тъй като държавнополитически и династически причини в ед-

1 Вж. J. Gay, Notes sur le second royaume français de Sicile, Mélanges Jorga (1933) 309 и сл.

2 Вж. Longnon, Empire latin 236.

наква степен способстват за присъединяването на южнославянските владетели към антивизантийския фронт: българският цар Константин Тих е зет на детронирания и ослепен от Михаил VIII Йоан Ласкарис, сръбският крал Урош I е женен за една френска принцеса и би могъл да очаква от съюза си с Карл Анжуйски разширяване на своите територии за сметка на Византийската империя. Междувременно позициите на Карл Анжуйски в Италия окончателно укрепват и той скоро започва да изпраща пари и военни части към Ахая.

Положението на Византийската империя е изключително тежко. Но Михаил VIII не се отказва от играта. Дори тогава той не губи надежда да спечели папата и на практика Климент IV приема предложенията му за нови преговори относно уния. Онова, към което Рим се стреми, е преди всичко премахването на гръцката схизма и по-нататък освобождаване на свещената страна, но не и завладяването на Византийската империя, за което мечтае кралят на Сицилия. Събитията от 1204 г. вече са показали, че една обикновена окупация на Византийската империя не би могла да служи на делото на църковното обединяване. Далновидната римска източна политика не би могла да се идентифицира със завоевателните планове на Карл Анжуйски и ако Климент IV дава вид, че подкрепя тези планове, то той го прави с цел да окаже натиск върху византийския император и да го принуди към църковно подчинение, да помогне на римската, а не на анжуйската политика да победи[1]. Когато Климент IV умира (1268) и в Рим се установява по-дълъг период на вакантност на папския престол, изключително ловкият Палеолог намира подкрепа при краля на Франция. Защото също както папите от онова време, Людовиг Свети мечтае за освобождаване на Свещената земя от неверниците и за възстановяване на католическия църковен мир. Подкрепен от пратениците на византийския император, той успява да възпре войнолюбивия си брат от война срещу гръцките християни. Карл Анжуйски трябвало да го последва в кръстоносен поход към Тунис през лятото на 1270 г. и с това планираното срещу Византия начинание спира в последния момент. През

1 Вж. отличните разсъждения на Norden, Papsttum und Byzanz 443 и сл.

септември 1271 г. вакантността на папския престол в Рим приключва най-накрая и въпреки съпротивата на Карл Анжуйски на трона в „Св. Петър“ сяда не отново французин, а италиецът Григорий X. Ревностен защитник на кръстоносната и униатската идея, Григорий X бил противник на завоевателните планове на Ажуйски. Гръцката уния повече отвсякога до този момент застава в центъра на папската политика на Изток[1].

През времето, когато Карл Анжуйски липсва от Европа, положението във френска Гърция се променя в полза на византийците, които отново успяват да укрепят позициите си в Пелопонес. Тунизийският кръстоносен поход обаче е само кратък епизод: скоро след пристигането в Африка Людовиг IX става жертва на епидемия и Карл Анжуйски след кратка победна битка се завръща обратно в Сицилия. Нови изпращания на формирования към Мореа през годините 1271-1272 слагат край на напредването на византийците.

Михаил VIII се опитва да противодейства на влиянието на Карл Анжуйски в гръцките и славянските страни посредством възстановяване на династическите връзки. Западногръцката империя след смъртта на деспот Михаил II (починал 1271 г.) се е разпаднала: властта в Епир поема жененият за племенницата на византийския император легитимен наследник деспот Никифор; в Тесалия се утвърждава Михаил II, нелегитимен син на Йоан. На него императорът му признава севастократорска титла и оженва своя племенник Андроник Тарханиот за дъщерята на Йоан. Подсигуряването въпреки това се оказва недостатъчно: енергичният и войнолюбив владетел на Тесалия, скоро се превръща в ожесточен враг на империята, а Тарханиот действа заедно със своя тъст. Възстановяването на съгласието между Византия и сепаратист-

1 Много подробно описание на източната политика на Григорий X със силно акцентиране върху кръстоносните му планове прави V. Laurent, Le croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X, Revue hist. du Sud-Est Europ. 22 (1945) 105 и сл. От същия автор вж. Grégoire X et un projet de ligue antiturque, Echos d'Or. 37 (1938) 257 и сл. и Le rapport de Georges le Métochite, apocrisiaire de Michel VIII Paléologue auprès du pape Grégoire X (1275/76), Revue hist. du Sud-Est Europ. 23 (1946) 233 и сл. A. Fliche, Le problème oriental au second concile oecuménique de Lyon (1274), Orient, christ. per. 13 (1947) 475 представя нови фактически данни.

ките гръцки държави било повече от трудно, при положение че обратното завладяване на тези територии е основна задача на императора.

Реставрационните намерения на византийския император се изпречват на пътя и на сближаването на славянските държави. Това че според неговите схващания не само гръцките и латинските имперски части на Балканите, а така също и южнославянските страни трябвало да влязат в реставрираната империя, ясно показва важното — макар и останало безрезултатно — църковнополитическо разположение от 1272 г., чрез което Михаил VIII имал намерение да отнеме на сръбската и на българската църква автокефалността и да подчини южнославянските църкви по примера на Василий II на гръцката архиепископия в Охрид[1]. Брачният съюз със Сърбия не става факт, макар че преговорите били доста напреднали. Затова пък Михаил VIII успява да се свърже с Унгария и така да създаде противотежест на свързаната с д'Анжу Сърбия. Неговият престолонаследник Андроник се оженва за дъщерята на унгарския крал Стефан V; малко покъсно, през ноември 1272 г., той е коронован за съимператор и по този начин получава широко разпростиращи се права, каквито съимператорът във Византия никога до този момент не е притежавал[2]. В България напрежението сякаш спада, след като царица Ирина Ласкарис умира около 1270 г. и българският цар Константин се оженва за императорската племенница Мария, сестра на съпругата на епирския деспот. Но тъй като Михаил VIII си задържа обещаните като зестра на българския цар пристанищни градове Анхиало и Месемврия, които от 1262 г. са византийска собственост, през 1272 г. избухва война и българите нападат византийската територия. Под натиска на татарите, чието съюзничество Михаил VIII успява да спечели, те все пак са принудени да се оттеглят и да се простят със спорните градове.

Най-важните силови фактори по това време на изток са татарите от Златната орда в Южна Русия, монголите на хан

1 Вж. Н. Бенешевич, Описание греческих рукописей св. Екатерину на Синае I (1911) 542.

2 Pachim. I, 318. Простагма на Михаил VIII от 8 ноември 1272 г.: Heisenberg, Palaiologenzeit 37 и сл. (с обстоен коментар). Dölger, Reg. 1994 и 1995.

Хулагу в предна Азия и мамелюките в Египет[1]. Руските и предноазиатските монголи вече не представляват едно цяло, защото още през 1259 г. се стига до разделение между тях. Малко по-късно (1260) монголите на Хулагу, които през 1258 г. завладяват халифския град Багдад и разпростират властта си над цяла предна Азия от Индия чак до Средиземно море, претърпяват тежко поражение от египетските мамелюки. Първоначално отряд на египетските еюбиди, състоящ се преди всичко от кумани и други степни народи на Южна Русия, през 1250 г. мамелюките се превръщат в господари на Египет и слагат началото на своя собствена династия на мястото на еюбидите, която трябвало да повелява над Египет чак до XVI век[2]. От този момент към тях се стичат и приятелските народи от Южна Русия и това прави по-тесни контактите на мамелюките със Златната орда. От гледна точка на враждебността на двете сили спрямо монголите от предна Азия връзката между тях била възможна само по морски път. Ключа към този път обаче държи Византия и по тази причина на мамелюките и южноруските монголи им е необходимо споразумение с византийския император: още едно доказателство за това колко силно е нараснала тежестта на Византийската империя след завземането отново на Константинопол. Наистина първоначално на пътя на това споразумение застават приятелските връзки, които Михаил VIII поддържа с монголите в предна Азия, тъй като приятелството с Хулагу било за него средство за упражняване на натиск върху съседния султанат на Иконион. Още през 1264 г. южноруските татари в съюз с българите предприемат страховито нападение срещу империята: византийската армия претърпява тежко поражение, при което самият Михаил VIII е в сериозна опасност за живота си, а тракийските пейзажи са опустошени до такава степен, че надлъж и нашир „вече не се вижда нито впрегатен добитък, нито земеделец“[3].

1 Вж. Успенский, Византийские историки о монголах и египетских мамлюках, BB 24 (1923/26) 1 и сл.; Г. Вернадский, Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношеният в царствование Михаила Палеолога, SK 1 (1927) 73 и сл.

2 Вж. Stanley Lane-Poole, A History of Egypt in the Middle Ages (1901) 242 и сл.; A. Poliak, Le caractère colonial de l'Etat Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or., Revue des Etudes islamiques 1935, 231 и сл.

3 Nik. Gregoras I, 101.

Ново опустошително нападение татарите правят през 1271 г., следвайки призива на Йоан от Тесалия и Андроник Тарханиот. Тези нападения и размириците в България подтикват Михаил VIII да уреди взаимоотношенията с южноруските татари. През 1272 г. той сключва договор за приятелство с големия татарски пълководец Ногай, който се ползва с решаващо влияние в Златната орда и както сам скоро доказва, е в състояние да пресече всяка антивизантийска акция на българите[1]. На него императорът дава своята извънбрачна дъщеря Ефросина за жена и му изпраща богати подаръци. От този момент отношенията между византийския император и Златната орда, както и тези спрямо мамелюките, остават непомрачени, а размяната на пратеници между Византия и Египет става все по-оживена. Около обръча от вражески спрямо Византия сили, обграждащ империята, Михаил VIII затяга друг обръч, който да държи в шах враговете на империята: както монголите на Хулагу притискат султаната Рум, така сега татарите упражняват натиск върху България; в гръб са съюзниците на империята — унгарците; а обсебеният от надежди за уния папски институт пази империята от Карл Анжуйски, главния враг на византийците.

Григорий X обаче вече не е съгласен да се задоволява само с голите обещания за уния, с които Михаил VIII повече от десетилетие залъгва Рим. Той поставя императора пред избора или-или, обещавайки му в случай на църковно подчинение пълна сигурност от страна на католическите сили и заявявайки, че ако това не стане, повече няма да сдържа натиска на Карл Анжуйски[2]. Изтичането на срока на венецианско-византийския договор той приема като подтик да окаже върху Михаил VIII силен натиск и от тази страна, пре-

---

1 Хронологичните данни в изворите са доста оскъдни. Вж. Dölger, Reg. 1969, 1976, 1977. Избраната тук хронология има своето основание във взаимовръзката на описаните събития: съюзът с Ногай не бива да се поставя преди 1272 г., тъй като той се предхожда, от една страна, от предизвиканото от Йоан Тесалийски татарско нападение, което е било най-рано 1271 г., а, от друга страна, от българо-византийската война, която едва ли е избухнала преди пролетта на 1272 г., тъй като между нея и смъртта на царица Ирина Ласкарис, настъпила вероятно около 1270 г., се поместват женитбата на царя с императорската племенница Мария и раждането на един син от този брак.

2 Вж. Norden, Papstum und Bizanz 489 и сл.

дупреждавайки венецианците да не подновяват договора, преди унията да бъде осъществена. От своя страна Карл Анжуйски полага огромни усилия да привлече Венеция на антивизантийски позиции. Успоредно с това той развива на Балканите голяма активност. Сключва договор за приятелство с остро антиимператорски настроения владетел на Тесалия и през 1273 г. той изпраща към Мореа войскова част, много по-силна отвсякога досега. В Албания — вратата за нападение срещу Византия, той вече е пуснал здрави корени, католическата част от страната го е признала за свой господар. Съюза със Сърбия и България той притяга още по-здраво, през 1273 г. в неговия двор пристигат пратеници на българския цар и на сръбския крал[1]. Всички врагове на империята: латинци и гърци, славяни и албанци, се обединяват под ръководството на Карл Анжуйски, който, свързан и сватосан с титулярния император от Константинопол, както и с повелителя на френска Гърция, протяга ръка към византийската императорска корона.

При тези обстоятелства заплахите на Григорий X придобиват съкрушителна тежест: единствен изход за императора остава подчинението на папската воля. Въпреки острата съпротива на византийското духовенство Михаил VIII се съюзява с пребиваващите през 1273 г. в Константинопол римски легати и успява в крайна сметка да склони и част от своя клир към приемане на унията. На събора в Лион на 6 юли 1274 г. историческият акт е осъществен. Великият логотет Георги Акрополит признава от името на императора не само върховенството на папата, но и това на римската вяра, като и духовните членове на византийското пратеничество, някогашният патриарх Герман и митрополит Теофан от Никея слагат подписите си под императорската декларация. Църковната уния — една от главните цели на римската политика от преди повече от два века, обект на многобройни, но оставали безрезултатни преговори, става реалност.

Политическите предимства, които Михаил VIII очаква от църковното подчинение, наистина не закъсняват. Под натиска на папата Карл Анжуйски е принуден да се откаже от

1 Вж. Jireček, Geschichte I, 323.

планирания срещу Византия завоевателен поход и да приеме сключването на примирие до 1 май 1276. Венеция също подновява през март 1275 г.[1] договора с византийския император, макар и само за две години. Византия, която съвсем доскоро се намираше в тежко дефанзивно положение, отново поема инициативата и преминава в настъпление по всички направления. Още по време на заседанията на Лионския събор анжуйските формирования са сериозно притиснати в Албания. Византийците завземат важните Берат и Бутрино и започват обсадата на Драч и Авлона. През 1275 г. императорът изпраща своя брат Йоан със силна войска към Тесалия, която се е превърнала в антивизантийски център при севастократор Йоан Ангел. Победоносно започнатият поход, довел императорските части до пред стените на тесалийската столица Неопатра, се проваля обаче заради личната смелост и умение на севастократор Йоан, който в решителния момент си набавя резервна войска от съседното френско херцогство на Атина; отрицателен изход има и вторият поход срещу Тесалия през 1277 г. За сметка на това обаче империята отбелязва големи успехи по море. Особено удачни са след 1276 г. морските операции на издигнатия за мега дукс италиец Ликарио: Евбея и голям брой егейски острови падат в негови ръце, така че византийската флота отново владее Егейско море.

Важна промяна настъпва в Пелопонес: през 1276 г. умира Вилхелм II Вилардуен и след това княжество Мореа попада под непосредствената власт на Карл Анжуйски. На пръв поглед тази промяна би могла да изглежда застрашителна за Византия, на практика обаче тя означава отслабване на френската система на господство и е добре дошла за империята. Трудностите, срещу които още Вилхелм II е трябвало да се бори, се струпват върху главата на Карл Анжуйски: страната е изтощена от непрестанните войни и гръцкото население се надига срещу чуждото латинско господство. При тези обстоятелства византийците успяват да разширят вла-

1 А не чак на 19 март 1277 г., когато договорът е продължен с още две години. Вж. Norden, Papstum und Byzanz 540, бел. 1. Chapman, Michel Paléologue 132 също и Geanakoplos, Michael Palaeologus 301, все пак приемат, че сключването на договора е през 1277 г.

денията си чак до Аркадия, което особено след кратките успехи на архипелага означавало чувствително укрепване на императорските позиции.

Подобряването на външнополитическото положение обаче се заплаща с тежки вътрешни сътресения. Византийският народ, голямото болшинство от византийския клир и особено фанатично отдаденото на ортодоксията монашество не искат и да чуят за унията и оказват на императора ожесточена съпротива. Отношенията между Михаил VIII и гръцката църква още от преди сериозно се влошават. След ослепяването на младия Йоан Ласкарис патриарх Арсений анатемосва Палеолога. С голямо усилие Михаил VIII най-накрая успява да отстрани строгия аскет (1266) и да получи опрощаване на греховете от неговия наследник Йосиф. Една част от църквата и народа обаче остава вярна на Арсений. Образува се партията на т. нар. арсенити, които ожесточено враждуват с църковното ръководство. Когато Михаил VIII приема да се подчинява на папата и изисква от своята църква признаване на римското върховенство, се развихря буря, въвличаща цялото население. Трудностите се увеличават още повече поради това, че патриарх Йосиф не се поддава да бъде склонен към приемане на унията и става необходима нова, насилствена смяна на църковното ръководство. На патриаршеския трон сяда хартофилакс Йоан Бек, ловък и многостранно надарен човек, който първоначално е в опозиция, но после се присъединява към унията. Два вражески лагера се изправят един срещу друг: поставеното отгоре отстраняване на гръко-римската схизма ражда дълбока схизма във вътрешността на Византийската империя. Византийският народ, за който ортодоксията отколе представлява най-голямата светиня и за който омразата към латинците се е превърнала в част от плътта и кръвта му, се обръща срещу императора, предал вярата на предците. Императорът обаче не обръща внимание на всичко това и здраво държи на унията, в която съзира спасение за империята си. Започват най-жестоките преследвания, засегнали както низините, така и върховете. Препълнените затвори приютяват духовници и миряни, обикновени хора и принцове с императорска кръв, защото разделителната граница минава през всички слоеве

на населението и дори самото императорско семейство се разцепва[1].

Дори и отвъд византийските граници унийната политика на императора предизвиква тежки обърквания. Любимата сестра на Михаил Евлогия (Ирина)[2], остра противничка на унията, се отправя към своята дъщеря, българската царица Мария, в резултат на което българският двор под влиянието на двете жени се превръща в огнище на антиимператорски машинации. Наистина и в този лагер скоро настъпва макар и временен обрат. В западналото, сполетяно от сериозни нещастия поради непрестанните монголски опустошителни набези и разтърсвано от социални противоречия Търновско царство се стига до мощно народно надигане и до тежки вътрешни борби. Посредством въоръжена намеса в българските размирици византийското правителство успява да противопостави на народния водач Ивайло един гърчеещ се, женен за византийска принцеса потомък на Асеневци и да го издигне върху клатещия се царски трон през лятото на 1279 г. като Иван Асен III.

Съдбоносна реакция обаче оказва омразата към унийния император в гръцките части на империята. Дори миролюбивият Никифор от Епир се обявява срещу Палеолога. Той окупира завзетия наскоро от византийците пристанищен град Бутрино, който по-късно предава на Карл Анжуйски (1279). Йоан от Тесалия, старият враг на Михаил VIII, който, опирайки се на западноевропейските сили, години наред се бори срещу Византийската империя, сега се провъзгласява за водач на ортодоксалните гърци и събира около себе си византийските врагове на унията, огромен брой от които се устремяват към него. През 1278 г. той дори свиква събор, анатемосал императора като еретик[3].

---

1 Вж. H. Evert-Kappesova, La société byzantine et l'Union de Lyon, BSl. 10 (1949) 28 и сл. От същия автор, Une page des relations byzantino-latines. Le clergé byzantin et l'union de Lyon (1274-1282), ib. 13 (1952/53) 68 и сл. и Byzance et le St. Siège à l'époque de l'union de Lyon, ib. 16 (1955) 297 и сл. Geanakoplos, Michael Palaeologus 265 и сл.

2 Papadopulos, Genealogie d. Palaiologen Nr. 29.

3 Вж. V. Grumel, En Orient après le concile de Lyon, Echos d'Or. 24 (1925) 321 и сл.

Битката за запазването на римско-византийското обединение е тежка не само за императора, но и за папския институт. След смъртта на Григорий X (починал 1276 г.) в Рим укрепва влиянието на сицилийския крал и римско-византийското сътрудничество вече започва да среща пречки. След това Николай II (1277-1280) дава още веднъж силен тласък на римския стремеж към универсалност, а с това и на унийната политика. Както в Западна Европа между Рудолф Хабсбургски и Карл Анжуйски, така и на Изток той се стреми да създаде равновесие между Д'Анжу и византийския император, за да постави универсалното могъщество на римската църква над всички световни сили. По време на неговото папство Михаил VIII се чувства сигурен в Западна Европа. Към това време се числят най-значимите византийски успехи в Мореа и на архипелага. При следващия избор на папа обаче влиянието на Карл Анжуйски вече не е такова и настъпва пълна смяна на ролите. На трона в „Св. Петър" през февруари 1281 г. сяда французинът Мартин IV, сляпо творение на могъщия сицилийски крал. Папският съд се отказва от своята суверенна арбитражна длъжност и се поставя изцяло в услуга на анжуйската завоевателна политика. Под патронажа на папата Карл Анжуйски и латинският титулярен император Филип, син на Балдуин II, сключват на 3 юли 1281 г. в Орвието договор с венецианската република „за възстановяване на окупираната от Палеолога римска империя"[1]. Нещо повече: Мартин IV така силно се отклонява от политиката на своите предшественици и така сляпо следва съветите на Карл Анжуйски, че анатемосва като разколник византийския император, обявил се за унията и по този начин повел тежка битка срещу своя собствен народ. Папата го обявява за свален и забранява на християнските князе от всички страни контакти с него.

Унийната политика на Михаил VIII по този начин претърпява пълно поражение. Дори Рим се отказва от нея. Западноевропейските сили се обединяват за борба срещу Византия: Венеция дава на Д'Анжу флота, папата — морална

1 Tafel и Thomas I 287 и сл.

подкрепа. Владетелите на Балканите се присъединяват към антивизантийския фронт. Със съгласието на Карл Анжуйски през 1282 г. Йоан от Тесалия и новият сръбски крал, дейният Милутин (1282-1321), нахлуват в Македония. Сръбският крал окупира важния град Скопие, който от този момент византийците завинаги загубват. В България византийското протеже Иван Асен III още през 1280 г. загубва царската корона. Неговият наследник, куманският потомък Георги I Тертер (1280-1292), който като водач на българските боляри изскубва властта от ръцете му, по обясними причини се обръща срещу Византия и се свързва с Д'Анжу и с Йоан от Тесалия. Никога по-рано Карл Анжуйски не е бил така близо до своята цел както сега и никога положението на Михаил VIII не е било по-критично. Византийската империя изглежда обречена на гибел.

Тъкмо в този най-критичен момент настъпва големият обрат: страхотна катастрофа връхлита убедените в победата си анжуйци, дипломатическото изкуство на Палеолога празнува своя най-голям триумф. Още преди няколко години в подготовка е един заговорнически план от голям мащаб срещу анжуйската власт в Сицилия, в който посредническа роля играе Йоан от Прокида — емигриралият от Южна Италия начетен лекар и по-сетнешен канцлер на Арагон[1]. Чрез неговото посредничество Михаил VIII влиза в контакти с крал Петър III от Арагон, зет на Манфред, още при понтификата на Николай III. Петър трябвало да нападне Д'Анжу в гръб и да му отнеме империята, която той е заграбил през 1266 г. от крал Манфред. Византийският император му предоставя парични средства за изграждане на флота. Успоредно с това византийски и арагонски агенти, щедро снабдявани с византийски пари, подклаждат в Сицилия настроения на негодувание срещу чуждото анжуйско господство. Дълбоко брожение цари в изтощената и измъчена от продължителните въоръжения на Д'Анжу и от издевателствата на местното управление страна. Но едва византийските парични средства помагат на латентната криза да се прояви, както пак те пра-

1 Вж. St. Runciman, The Sicilian Vespers., Cambridge 1958, 201 и сл., и доп. стр. 288 за спорната роля на Йоан от Прокида.

вят възможно въоръжаването на краля от Арагон. „Ако кажа, пише в автобиографията на Михаил VIII, че Бог им даде [на сицилийците] свободата и че го направи чрез моята ръка, то това е самата истина.“[1] В момента, когато трудностите на Палеолога са най-големи, на 31 март 1282 г. в Палермо избухва метежът. Със светкавична бързина той се разпростира върху целия остров: анжуйската власт над Сицилия намира своя край в прочутата Сицилийска вечерня. През август се появява Петър от Арагон със своята флота. В Палермо той слага на главата си короната на Манфред и става господар на Сицилия, докато Карл Анжуйски с големи усилия успява да спаси владенията си на италийска земя. За поход срещу Византия вече не би могло да се говори. Южноиталийското кралство е разпокъсано, Карл Анжуйски излиза от играта след небивалата катастрофа, папата също е тежко засегнат от нея, вече никой не взема насериозно латинския титулярен император Филип и Венеция търси сближаване с византийския император и с краля на Арагон. Облаците, които в продължение на двайсет години се събират в небето над реставрираната Византийска империя, са разпръснати благодарение на дипломатическия гений на Палеолога.

1 Изд. Grégoire, Byz. 29/30 (1959/60) 461.

VIII

УПАДЪК И ЗАЛЕЗ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (1282-1453)

Извори

Към първата група историографи на тази епоха спадат Георги Пахимер, Никифор Григора и Йоан Кантакузин. За стигащото до 1308 г. историческо произведение на Георги Пахимер вж. изворите към гл. VII: същото произведение е значимо и за първия период от управлението на Андроник II, както и за предхождащото го управление на Михаил VIII. То съобщава също така и за турското завладяване на Мала Азия, за византийско-сръбските отношения в периода на подем на Сърбия при крал Милутин, предлага и подробно описание на авантюристичните военни походи на каталаните, което може да се сравни с противоположното по тенденции съобщение на каталанеца Мунтанер, участник в експедицията[1]. Още по-голямо значение има съчинението на Никифор Григора, което носи характерното за римското държавно съзнание на византийците заглавие: Ρωμαικη ιστορια. Тази „Римска история" обхваща в 37 книги времето от 1204 до 1359 г.; периодът до 1320 г. е събран в 7 книги, докато епохата, в която самият Григора живее, е разгледана в 30 книги с голяма изчерпателност. Никифор Григора (1290/91-1360)[2] е една от най-забележителните фигури на XIV век и един от най-големите и продуктивни учени на Византия, който се изявява във всички области на тогавашното знание[3]. Неговото историческо съчинение е богато с ценни съобщения, като

1 По този въпрос A. Rubió i Lluch, Paquiemeres y Muntaner, Sec. hist. arqueol. de l'Institut d'Estudis Catalans, Mémoires I (1927) 33 и сл.

2 За годината на раждане вж. V. Grecu, Bull. de l'Acad. Roumaine 27 (1946) 56 и сл.

3 За живота и съчиненията на Н. Григора вж. R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926.

съдържа и многобройни данни за управленските, административните и стопанските въпроси, подценявани в останалата средновековна историопис. Изложението е много живо и се отличава с голямата си достоверност. Едва при разглеждането на исихасткия спор, в който Григора участва през 50-те години на XIV век като виден антиисихаст, съчинението губи напълно обективния си характер и заприличва на разводнено и тенденциозно писание. Освен историческото съчинение огромното литературно наследство на Григора предлага и някои писма, които също са ценен исторически извор[1]. Известното историческо съчинение на император Йоан VI Кантакузин (1341-1354) започва с издигането на Андроник III през 1320 г. и завършва няколко години след абдикацията на автора си. Като мемоарно произведение на един абдикирал държавник то има апологетични цели. Кантакузин се опитва да представи своите действия в най-благоприятна светлина, като премълчава или тушира неприятните и неугодни факти. Ето защо неговите данни трябва да се възприемат доста критично. В общи линии предложеният фактически материал не е фалшифициран, само дето осветлението му е тенденциозно. Изложението на опитния държавник, което се опира на бележки от неговия дневник, а често и на грамотите, предлага изобилие от информация и може да се оцени не само като литературен паметник, но и като исторически важен извор.

Към втората група спадат историците, които пишат веднага след разпадането на Византийската империя: Лаоник Халкокондил, Дука, Георги Сфранцес и Критовул. Атинянинът Лаоник Халкокондил, който е ученик на хуманиста Гемист Плетон, чиито образци са Тукидит и Херодот, описва времето на турското завладяване и упадъка на Византийската империя, като преди това прави кратък преглед на све-

1 Bezdeki, Nicephori Gregorae epistolae XC, Ephemeris Dacoromana 2 (1925) 239-377. R. Guilland, Correspondance de Nicéphore Grégoras, Paris 1927, където една част от запазените 161 писма на Н. Григора са препечатани и преведени на френски, но по-голямата част от тях е представена чрез кратки данни за съдържанието. Ценни са и акуратните бележки за получателите на Н. Григора, стр. 291-389. Към текстовете и преводите вж. поправките на H. Grégoire, Byz. 3, 468 и сл.

товната история от асирийците до създаването на Османската империя[1]. Съчинението свършва с превземането на Лемнос през 1463 г., но по всяка вероятност е издадено едва през 80-те години на XV век. Изложението е стегнато и е свидетелство за литературния талант и за историческата култура на издателя си въпреки известни хронологически грешки. В съответствие с действителното историческо положение в центъра на изложението стои не Византия, а Османската империя, чието разрастващо се могъщество е основната тема на Халкокондил, напълно нова във византийската историография. Халкокондил, който дълго време е живял в двора на деспотите от Мистра, подробно описва важни процеси в Пелопонес, свързани с византийската история през XV век. От друга гледна точка са представени събитията от Дука, който дълго време е бил на служба при генуезците[2]. За разлика от хуманиста Халкокондил, Дука използва народния гръцки език. Неговото произведение, което стига до 1462 г., се отличава с голямата достоверност и увлекателност на повествованието. На места изложението е изпълнено с драматизъм, както например при подробното описание на завладяването на Константинопол. Подобно на Халкокондил, Дука също включва в произведението си преглед на световната история, същинският разказ започва едва с издигането на Йоан Кантакузин през 1341 г., като се изпъстря с повече подробности след поемането на управлението от султан Баязид през 1389

1 Изд. от J. Darkó Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, II 1 и 2, Budapest 1922, 1923 и 1927. Румънски превод V. Grecu, Laonic Chalcocondil: Expuneri istorice, Ed. Acad. Rep. Pop. Romine 1958. Вж. също K. Güterbock, Laonikos Chalkondyles, Zeitschr. f. Völkerrecht 4 (1910) 72 и сл. Darkó, Zum Leben des Laonikos Chalkokondyles, BZ 24 (1923) 29 и сл.; Neue Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokandyles, ib. 27 (1927) 275 и сл.; Neue Emendationsvorschläge zu Laonikos Chalkokondyles, ib. 32 (1932) 2 и сл. W. Miller, The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkondyles, Journ. of Hellenic Studiies 42 (1922) 36 и сл. Δ. Καμπουρογλου, Οι Χαλκοκονδυλαι, Athen 1926, S. 104-171. A. Nimet, Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles, Diss. Hamburg 1933. Още литература при Moravcsik, Byzantinoturcica I^2, 396 и сл.

2 Малкото му име не се знае. V. Grecu, Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas, Mémorial L. Petit (1948) 128 и сл. приема, че се е казвал като дядо си Михаил, но това е само предположение.

г.[1] Съчинението е запазено и в стара италийска версия, която запълва някои празноти в оригиналния текст. Кратък период от византийската история осветлява историческото съчинение на Георги Сфранцес[2], което в оригиналното си издание обхваща времето от 1413 до 1477 г., а в разширеното, написано по-късно издание включва и началото на династията на Палеолозите[3]. Като приятел на императорското семейство и висш служител на византийската държава при последните трима Палеолози Сфранцес се различава от Халкокондил и от свързания с генуезците Дука със своя традиционен византийски светоглед, а за разлика от Дука пък е яростен противник на латинците. Съчинението е делово и придава особено значение на хронологичната точност. Неговият стил е нещо средно между престорения архаизъм на

---

1 Ново критично издание с въведение и румънски превод: V. Grecu, Ducas, Istoria turco-bizantina (1341-1462), Ed. Acad. Rep. Pop. Romine 1958.

2 За името вж. V. Laurent, Σφραντζης et non Φραντζης, BZ 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 373 и сл. и Sphrantzes à nouveau, REB 9 (1951) 170 и сл.

3 Ново издание на първите две книги: Papadopoulos, Georgii Phrantzae Chronikon I, Leipzig (Teubner) 1935. Според изразявания и другаде възглед на (вж. Известия на Бълг. арх. инст. 9, 177) голямата Хроника (Хрон. Маюс), която той издава, не произхожда от Сфранцес, а е изготвена от Макариус Мелисенос през 1573-1575 г. на основата на кратката Хроника (Хрон. Минус) — отпечатана при Migne, P. G. 156, 1025-80 , която е истинското произведение на Сфранцес. Според F. Dölger, Otto-Glauning-Festschrift (1936) 29 и сл. и BZ 37 (1937) 502, Минус е дневник на Сфранцес, който е разширен и преработен от самия него като История (Маюс), а със следващи допълнения е фалшифицирана от Макариус. Към тази концепция после се присъедини и Papadopoulos, Uber „Maius" und „Minus" des Georgios Phranzes, BZ 38 (1938) 323 и сл. Вж. също Dölger, ib. 489 и сл. Противно на това V. Grumel, Echos d'Or. 36 (1937) 88, и H. Grégoire, Byz. 12 (1937) 389 и сл., застъпват тезата, че по-скоро Маюс е оригиналното произведение на Сфранцес, а Минус е съставено по-късно извлечение. Тезата се споделя и от Moravcsik, Byzantinoturcica I[1], 152. Междувременно тезата за неоригиналността на Маюс получи силна опора с важните проучвания на R. J. Loenertz, La date de la lettre ϑ de Manuel Paléologue et l'inauthenticité du „Chronicon Maius" de Georges Phrantzès, Echos d'Or. 39 (1940) 91 и сл. и специално Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrtantzès, Miscellanea G. Mercati III (1946) 273 ff, според които Маюс е компилация на Макариус Мелисенос от оригинала — Минус, и от Халкокондил и Хрониката на Доротей от Монемвасия. Доказателството се опира на много силни и убедителни аргументи. По-нататъшните изследвания само потвърждават още повече тяхната основателност, така че спорният въпрос днес може да се счита за окончателно решен. Тезата на Loenertz се одобрява вече и от Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 287 и сл. Вж. също одобрението на Dölger, BZ 43 (1950) 63.

Халкокондил и търсения вулгаризъм на Дука. Тримата историци, които се следват във времето, взаимно се допълват във фактическия материал и в разсъжденията си. По-достоверен е Дука[1]. В допълнение на съобщенията на Халкокондил, Дука и Сфранцес идва съчинението на Критовул от Имброс. Ако Халкокондил поставя в центъра на изложението си турската държава, то Критовул, един знатен грък, който се опитва да се примири с турското господство и да се хареса на новите господари, прави следващата крачка, като написва история на султан Мехмед II. Особено важно за византолога е подробното описание на завладяването на Константинопол, което заема една голяма част от съчинението, обхващащо периода от 1451 г. до 1467 г.[2] Критовул, за разлика от Сфранцес и подобно на Халкокондил и Дука, не е непосредствен свидетел на съдбоносното събитие[3]. Повече сведения за падането на Константинопол получаваме от чуждестранните очевидци. Особено важно поради своята

1 Вж. Е. Черноусов, Дука, один из историков конца Византии, ВВ 21 (1914) 171. W. Miller, The Historians Doukas and Phrantzes, Journ. of Hell. Studies 46 (1926) 63 и сл. V. Grecu, Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas, Mémorial L. Petit (1948) 128 и сл. Още литература при Moravcsik, Byzantinoturcica I², 250 и сл.

2 Müller, F. H. G. V (1870) 40-161. Английски превод: Ch. T. Riggs, History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos, Princeton 1954. За Критовул и неговото съчинение вж. J. Radonić, Kritovul, vizantijski istorik XV v., Glas Srpske Kralj. Akad. 138 (1930) 59 и сл. З. В. Удальцова, Византийски историк Критовул о южных славянах, ВВ 4 (1951) 91. Вж. също Moravcsik, Byzantinoturcica I², 434 и сл.

3 Съобщенията на тези четирима историци за падането на Константинопол са събрани и отпечатани на едно място с въведение от N. Tomadakes, Δουκα — Κριτοβουλου — Σφραντζη — Χαλκοκονδυλου Περι αλωσεως της Κωνσταντινουπολεως (1453) Συναγωγη κειμενων μετα προλογου και βιογραφικων μελετηματων περι των τεσσαρων ιστοριογραφων, Athen 1953. Немски превод с въведение и коментар на съобщението от приписваната на Сфранцес Хроникон Маюс прави E. v. Ivanka, Die letzten Tage von Konstantinopel in: Byz. Geschichtsschreiber I, Graz-Wien-Köln 1954. Руски превод на съобщенията на Псевдо-Сфранцес и на Дука с въведение към тях прави А. А. Степанов, Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя, ВВ 7 (1953) 385-430.

Една включена в код. Барберинус гр. 111, подобна хроника на турските султани, която достига до 1512 г., беше публикувана на гръцки език от G. Zoras, Χρονικον περι των Τουρκων Σουλτανων, Athen 1958. Но тази хроника, както показа Е. А. Zachariadov, Το χρονικο των Τουρκων Σουλτανων και το ιταλικο του προτυπο, Ελληνικα, Παραρτημα 14 (1960), има италиански първообраз.

точност е описанието на венецианеца Николо Барбаро[1]. Отделни събития в заника на империята, разтърсили дълбоко съзнанието на съвременниците, също са обект на описание от византийските историци. Така както някога Йоан Камениат описа завладяването на Солун от арабите, така и Йоан Анагност в качеството си на очевидец описа завладяването на същия град от турците през 1430 г., а Йоан Канан — нападението на Мурад II над Константинопол през 1422 г.

Оказва се, че за времето до около 1360 г., както и за последните десетилетия на византийската история имаме сравнително добри данни, оскъдни са обаче съобщенията за междинния период, който не е описан от Н. Григора и Йоан Кантакузин, а историците на XV век Халкокондил, Дука и Сфранцес споменават съвсем накратко. Тук на помощ ни идват скромните по съдържание, но хронологически точните кратки хроники[2]. Като допълнение служи и една българска

---

1 Nicolo Barbaro, Giornale dell'assedio di Constantinopoli 1453, ed. E. Cornet, Wien 1856. По-голямо внимание заслужава съобщението, което Леонардос от Хиос изпраща на 16 август 1453 г. на папа Николай V: вж. Gy. Moravcsik, Bericht des Leonardus Chiensis über den Fall von Konstantinopel in einer vulgärgriechischen Quelle, BZ 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 428 и сл. Много интересно е съобщението на руснака Нестор-Искандер, който участва в боевете при Константинопол на турска страна: вж. Н. А. Смирнов, Историческое значение русской „Повести" Нестора Искандера о взятии турками Константинополя в 1453 г., ВВ 7 (1953) 50. За останалите съобщения от негръцки свидетели на завладяването на Константинопол вж. списъка в: Gibbon-Bury VII, 332 и сл. и Vasiliev, History (1952) 649. За съобщения в турските извори: A. Moschopoulos, le siège et la prise de Constantinople selon les sources turques, in Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athen 1953, 23.

2 Една важна хроника, достигаща до 1391 г., публикува още J. Müller, Byzantinische Analekten, Sitzungsber. der Wiener Akad. IX, 1852, 389 и сл. Съкратено издание на тази хроника (като се пропуска началната част за времето от 1204 до 1282 г., която на практика е без значение) има при Lampros-Amantos, Βραχεα Χρονικα, Nr. 52 S. 88 и сл.; вж. също Nr. 15, S. 31 и сл. Тази важна сбирка съдържа над петнайсет кратки хроники, които имат поголямо значение за хронологията на епохата на Палеолозите. За изданието вж. критичните бележки на P. Wittek, Byz. 12 (1837) 309 и сл. Ценен исторически коментар към Βραχεα Χρονικα прави Charanis, Short Chronicle. Друга подобна, заслужаваща внимание хроника, достигаща до 1352 г., публикува от един московски ръкопис Б. Горянов, ВВ 27 (1949) 276, с руски превод. За съжаление обаче въведението не дава никакво познание за многобройните, познати до този момент извори от същата категория, от предадения текст и превода му също има какво да се желае. Още една кратка хроника с интересни данни за втората половина на XIV век и първата половина на XV век беше

хроника, която описва времето от 1296 до 1413 г.[1] Най-значимото историческо произведение на старосръбската литература е биографията на Стефан Лазаревич (1389-1427), издадена през 1431/32 г. от Константин Философ, числящ се към кръга на патриарх Евтимий Търновски[2]. Богатото на исторически подробности описание е важно за византийската история през първите три десетилетия на XV век. История на Епир през втората половина на XIV век предлага погрешно приписваната на монасите Комнин и Проклос Хроника[3]. Хрониката на Михаил Панарет представя накратко историята на Трапезундската империя от 1204 до 1426 г.[4]

Като допълнение на историческите съчинения в най-тесен смисъл служат описанията на отделни случки и събития, писмата и реторичните и теологични произведения, които се намират в изобилие при литературния разцвет в епохата на Палеолозите. Изследването и издаването на тази книжнина е все още в своето начало. Ще спомена само исторически най-важните извори. Ученият патриарх Григорий (Георги) Кипърски (1283-1289) оставя освен богатата си кореспонденция и една просто написана Автобиография, която се различава от автобиографията на Никифор Влемид по конк-

---

публикувана от R.-J. Loenertz, Chronicon breve de Graecorum imperatoribus, ab anno 1341 ad annum 1453 codice Vaticano graeco 162, ΕΕΒΣ 28 (1958) 204 и сл. Вж. също публикуваната от Loenertz Chronicon breve Thessalonicense in: Démétrius Cydonès, Correspondance I, Studi e Testi 186 (1956) 174 и статията от същия автор Chroniques bréves byzantines, Orient. Christ. Periodica 24 (1958) 155 и сл.

1 Изд. на I. Bogdan, Archiv f. slav. Philol. 13 (1891) 526-35. Към него и важните изложения на K. Jireček, Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik, ebenda 14 (1892) 235 и сл.

2 Изд. от V. Jagić, Glasnik Srpskog učenog društva 42 (1875) 223-28, 372-77. Също и St. Stanojcvić, Die Biographie Stephan Lazarevićs von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle, Archiv f. slav. Philol. 18 (1896) 409-72.

3 Изд. от G. Destunis, Petersburg 1858 (с руски превод); J. Avramović, Glasnik 14 (1862) 233-75 (със сръбски превод); I. Bekker в Бонския корпус: Epirotica, Fragmentum II 209-39. В рамките на едно обширно произведение, което изхожда от съхранен в Куенка епирски реликварий, S. Cirac Estopañan, Bizancio y España. El legato de la basilissa Maria y de los despotas Thomas y Esau de Joannina, I. II., Barcelona 1943, предлага ново издание на тази важна хроника с подробен коментар и доста повърхностна история на Епир.

4 Критично издание с въведение и коментар: O. Lampsides, Μιχαηλ του Παναρετου περι των Μεγαλων Κομνηνων, Athen 1958.

ретността и непретенциозността на описанието. Затова пък енкомите за Михаил VIII и Андроник II са натоварени от официалната риторика[1]. Богато е наследството и на Никифор Хумнос, ученик на Григорий Кипърски. Той принадлежи към подбрания научен кръг на Андроник II, заема висши държавни длъжности, дълго време в качеството си на пръв министър изпълнява функцията на μεσαζων и е обвързан с императорското семейство (дъщеря му Ирина е омъжена за деспота Йоан Палеолог, син на Андроник II). Хумнос пише много теологични и философски съчинения, в които защитава учението на Аристотел, а също така и математически и астрономически трактати, многобройни реторични произведения, сред които един многословен енкомион за Андроник II[2]. В качеството си на ο επι του κανικλειου той издава редица документи и преписки по нареждане на императора: интерес представлява Едикт от 1296 г. за реформа на съдебната система и един Хрисовул от 1313 г. , чийто прооймион споменава за помощта, оказана на византийците от сръбския крал Милутин в борбата срещу турците. Исторически ценна е и кореспонденцията на този влиятелен държавник[3]. Известният филолог Томас (Теодулос Магистър, автор на многобройни филоложки, реторични и теологични трактати, оставя

1 Задълбочено проучване на запазените ръкописи на кореспонденцията прави W. Lameere, La tradition manuscrite de la Correspondance de Grégoire de Chypre, Brüssel-Rom 1937. Там на стр. 176-191 е публикуван и текстът на автобиографията, заедно с френски превод. За съжаление обаче Lameere не дава ново издание на писмата. Недостъпното ми издание на Σ. Ευστρατιαδης, Γρηγοριου του Κυπριου οικουμενικου πατριαρχου επιστολαι και μυθοι (1910), изглежда, е доста непълно и е изградено — както посочва Lameere, стр. 7 — върху незадоволителна ръкописна база. Двете похвални слова за Михаил VIII и Андроник II публикува Fr. Boissonade, Anecdota Graeca I, 313-93. Сборно издание при Migne, P. G. 142, 20-469, където наред с автобиографията и енкомията е отпечатано и теологичното съчинение за оборване на латинската догма и на византийските поддръжници на унията.

2 За неговия живот, политическите му изяви и литературното му произведение вж. J. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, homme d'Etat et humaniste byzantin (ca. 1250/5 — 1327), Paris 1959.

3 Повечето от публикуваните досега текстове на Никифор Хумнос се намират при Fr. Boissonade, Anecdota Graeca I, II, III, V. Споменатите преписки при Zepos, Jus I, 558 и сл. и 549 и сл. Вж. също Actes de l'Athos 17 Nr. 26, S., подробните данни за ръкописите на неговите текстове при J. Verpeaux, цит. съч. 17.

и съчинения за империята (περι βασιλειας) и за държавата (περι πολιτειας), които съдържат важни сведения за императорската администрация при Андроник II, без да премълчава недъзите ѝ[1]. Теодор Метохит, ерудираният учен и държавник от времето на Андроник II, който сменя Хумнос на поста μεσαζων, издава наред с философските си и чисто научни съчинения, поредица от реторични трактати и стихотворения, които съдържат многообразни и исторически ценни данни. Специално внимание заслужава докладът на Метохит за мисията му в сръбския двор, който има за цел сключването на мирен договор и брак на крал Милутин с императорската дъщеря Симонис[2]. Ценни за историята на първите Палеолози са стихотворенията на Мануил Холоболос[3]. Ценни са и стихотворенията на Мануил Фил, както и описанието на мисията му в Русия, написаните по различен повод стихове за членове на императорския двор и за висши велможи на държавата и църквата; забележителни са и неговите епиграми, които съдържат описания на произведения на изкуството[4], както и неговият панегирик за Михаил VIII[5].

1 Migne, P. G. 145, 447-548.

2 Съобщението за пратеничеството при Sathas, Μεσ. βιβλ. I (1872) 154-193. Реторичната книжнина в по-голямата си част остава неиздадена. Похвално слово за Никея може да се намери също при Sathas I, 139-153. Голямата сбирка от къси статии, основното произведение на Метохит, в старото издание на Chr. G. Müller и Th. Kiessling, Leipzig 1821. От 20-те познати досега поетични творби само три са издадени: M. Treu, Dichtungen d. Großlogotheten Theodoros Metochites, Gymnasialprogr. Potsdam 1895 (особено важна е първата част, която разказва подробно за живота на Метохит) и R. Guilland, Le palais de Théodore Métochite, Rev. des Etudes grecques 35 (1922) 82. За неиздадените поеми съобщава R. Guilland, Les Poésies inédites de Théodore Métochite, Byz. 3 (1926) 265 и сл. Вж. от същия автор Correspondance de Nicéphore Grégoras 358 и сл. Обща оценка на Метохит и на неговото произведение дава H.-G. Beck, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, München 1952. Също толкова важна за Метохит и Хумнос, както и за духовния живот на епохата, е проницателната разработка на I. Ševčenko, Etudes sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962.

3 Fr. Boissonade, Anecdota Graeca V, 159-182; M. Treu, BZ 5 (1896) 546.

4 E. Miller, Manuelis Philae carmina, 2 Bde, Paris 1855-57. A. Martiny, Manuelis Philae carmma inedita, Neapel 1900.

5 L. Previale, Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo, BZ 42 (1942) 1 и сл.

Към най-важните исторически извори от времето на Палеолозите спадат и произведенията на Димитрий Кидон от Солун, един от най-продуктивните и интересни творци на XIV век. По време на своя дълъг живот при няколко императори той заема висши държавни служби, изявява се като неоплатоник във философията си, като униат и противник на исихазма в теологията, като преводач на много латински произведения, сред които Summa Theologiae на Тома Аквински, допринася за културното сближаване на Византия и Западна Европа. Най-голямо значение като исторически извори имат богатата му кореспонденция[1] и реторичните произведения, сред които: две речи за Йоан VI Кантакузин, една реч за Йоан V Палеолог, Μονῳδια επι τοις εν Θεσσαλονικη πεσουσιν[2], който дава доста мрачно описание на господството на зилотите в Солун, и две речи (συμβουλευτικοι) с призиви към византийския народ за обединение с латинците и за съпротива срещу турците, които разкриват исторически правдива картина за безнадеждното положение на Византийската империя през 1370 г.[3] На Кидон принадлежат и някои прооймиони към хрисовули на Йоан V[4]. Интересна кореспонденция оставя и униатски настроеният антиисихаст Мануил Калекас, ученик на Кидон, който завършва живота

1 Подбор на 50 писма предлага G. Cammelli, Démétrius Cydonès, Correspondance, Paris 1930 (с френски превод на представените текстове и ценно биографично въведение). Вж. важните бележки на G. Mercati, Per l'epistolario di Demetrio Cidone, Studi bizant. e neoell. 3 (1931) 203 и сл., и много ценния труд на същия автор Notizie di Procoro e Demetrio Cidone... ed altri appunti (Studi e Testi 56), Rom 1931, с още много други писма и текстове. Публикуваната тук на стр. 359 автобиография на Д. Кидон е преведена от H.-G. Beck, Ostkirchliche Studien 1 (1952) 208-225, 264-282. Вж. още и резултатното проучване на Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès, и преди всичко Loenertz, Lettres de D. Cydonès, който основно проучва всички запазени ръкописи като подготовка за пълно издание на кореспонденцията и освен това публикува още пет писма и два по-малки текста. Вж. и появилото се междувременно издание Démétrius Cydonès, Correspondance, publ. par R.-J. Loenertz, I и II, Studi e Testi 186 (1956), 208 (1960).

2 G. Cammellii, Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae, BNJ 3 (1922) 67 и сл. и 4 (1923) 77 и сл., 282 и сл.

3 Migne, P. G. 109, 640 и сл.; 154, 961 и сл., 1009 и сл.

4 Zachariä von Lingenthal, Prooemien zu Chrysobullen von D. Cydones, Sitz.-Ber. d. Berl. Akad. 1888, 1409 и сл. Вж. също Sp. Lampros, Ein Proömium zu einem Chrysobull von D. Kydones, BZ 5 (1896) 339.

си в един доминикански манастир на остров Лесбос[1]. Сведения за исихасткото движение и за исихасткия спор дават освен историческите произведения на Никифор Григора и Йоан Кантакузин също и трудовете на основателя на исихазма Григорий Синаит, на видния водач на исихастите Григорий Палама, на патриарх Филотей, на исихастките противници Варлаам Калабрийски и Григорий Акиндин, на известния мистик Николай Кавасила, както и решенията на църковните събори, свиквани за изглаждането на спора[2]. Освен теологичните текстове и писмата[3] на Николай Кавасила принадлежат и два интересни трактата за лихвите и срещу лихварите[4] и едно много важно изложение срещу отнемането на църковните имоти[5]. Най-важно значение за социалната исто-

---

1 Изд. от R.-J. Loenertz, Correspondance de Manuel Calécas, Studi e Testi 152 (1950) с подробно биографично въведение и много полезни просопографски данни за кореспондентите на Калекас.

2 Една огромна част от исихастката и антиисихастката книжнина все още е непубликувана. Издаденото досега в по-голямата си част се намира при Migne, P. G. 150 и 151. Три важни текста на Г. Палама публикува и преведе J. Meyendorff, Grégoire Palamas: Défence des saints hesychastes, Louvain 1959. По-ясен поглед както върху издадената, така и върху неиздадената исихастка и антиисихастка книжнина предлага произведението на Meyendorff, Palamas. Вж. също Beck, Kirche 712 и сл.

3 P. Enepekides, Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas, BZ 46 (1953) 18 и сл. Вж. също интересните бележки на I. Ševčenko, Nicolaus Cabasilas' Correspondence and the Treatment of Late Byzantine Literary Texts, BZ 47 (1954) 49 и сл.

4 R. Guilland, Le traité inédit „Sur l'usure" de Nicolas Cabasilas, Εις μνημην Σ. Λαμπρου (1935) 269-277; Migne, P. G. 150, 727-50; Zakythinos, Crise monétaire 120 и сл.

5 Доскоро този текст беше познат само от отделни откъси, представени от Tafrali, Thessalonique 261 и сл. Сега вече има пълно издание на I. Ševčenko, Nicolas Cabasilas' „Anti Zealot" Discourse: A. Reinterpretation, DOP 11 (1957) 81-171, чието проучване проникна дълбоко в проблемите на византийската социална история. Ševčenko показва всъщност, че творбата на Кавасила не е насочена срещу господството на зилотите в Солун, както се смяташе досега, а срещу секуларизационните мерки на императорското правителство за военни цели, т. е. в полза на прониарите. В друга своя разработка той проучва няколко текста от Паризинус гр. 1276, които, изглежда, представляват по-стари редакции на съчинението със собственоръчни коректури и допълнения на Кавасила: I. Ševčenko, The Author's Draft of Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot" Discourse in Parisinus graecus 1276, DOP 14 (1960) 179 и сл. Тъй като този ръкопис се отнася към последните десетилетия на XIV век поради водния знак, съчинението на Кавасила не е от 40-те години на века, както смяташе Ševčenko в първата си разработка, и затова

рия има „Диалог между бедните и богатите“ от Алексий Макремволит, който представлява блестящ протест срещу социалното неравенство и мизерията на византийското население[1].

Сред византийските владетели, занимавали се с писателска дейност, първото място принадлежи на Мануил II Палеолог (1391-1425). Освен теологични трактати образованият и литературно надарен император издава много реторични произведения и кратки съчинения, като оставя голям брой писма, чиято историческа стойност все повече нараства[2]. Едно все още неиздадено съчинение на Йоан Хортасменос, което обяснява поражението на Баязид при Ангора (1402) като чудо на Св. Богородица, съдържа важни данни за безнадеждното състояние на империята преди настъпилия през 1402 г. обрат[3]. От последните десетилетия на Византийската империя притежаваме голям брой реторични трудове, които осветляват положението на умиращата империя и отношенията в извоюваний отново Пелопонес; много са и теологичните и полемични произведения, свързани с изострения от флорентинския синод униатски въпрос. На първо място ще посочим творчеството на философа и хуманист Георгий Гемист Плетон, който мечтае за възраждането на грецизма в Пелопонес; на водача на униатската партия, а по-късно кардинал на римската църква Висарион; на великия радетел борец за православието Маркос Евгеникос и неговия брат Йоан Евгеникос; на ритора Йоан Докиан и на Генадий Сколарий,

---

не е насочено срещу регентството на Анна Савойска, а, което е по-убедително, срещу доста мащабните отчуждения на манастирски имоти през 1371 г. (за това виж по-подробно сл. гл. 3). Късното време на създаването безспорно е нов силен аргумент за тезата на Ševčenko, че съчинението на Кавасила няма нищо общо със зилотите.

1 Издание с английски превод и коментар от I. Ševćenko, Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the Rich and thePoor“, ZRVI 6 (1960) 187-228.

2 E. Legrand, Lettres de L'empereur Manuel Paleologue, Paris 1893. Migne, P. G. 156, 82 и сл.

3 Частичен превод на текста от виенския ръкопис предлага H. Hunger, Byzantinische Geisteswelt, Baden-Baden 1958, 282-286. За останалите съчинения и кореспонденцията на Хортасменос вж. Zeitgeschichte in der Rhetorik des sterbenden Byzanz, Weiner Archiv f. Gesch. des Slawentums u. Osteuropas 3 (1959) 152 и сл., от същия автор.

първият патриарх на Константинопол след залеза на империята[1]. От поетичните творби на XV век историкът също може да извлече ценна информация. Това важи особено за запазеното в два варианта стихотворение, подписано от Зотикос Парапондилос, респ. Георгий Аргиропул, което е написано на простонароден език и описва битката при Варна през 1444 г., като допълва историческите произведения с някои подробности[2].

Важно за изследването на късновизантийската административна и дворцова уредба е съчинението За дворцовите и църковни служби (περι των οφφικιων του παλατιου Κωνσταντινουπολεως και των οφφικιων της μεγαλης εκκλησιας), погрешно приписвано на куропалат Георгий Кодин, което е създадено по времето на Йоан VI Кантакузин или малко след неговото управление. Съчинението на псевдо-Кодин има същото значение за последния византийски период, каквото има Книгата за церемониите на Константин VII и Клеторологионът на Филотей за средновизантийската държава. То разказва за обичаите при дворцовите празници, описва ритуала на коронясването и предлага списъци с ранговата последователност на църковните и държавните служби и титли с данни за функциите и отличителните знаци на отделните служители и сановници. Указанията за времето на възникване на даден обичай или служба повишават стойността на съчинението за историята на византийското управление.

Най-значителният юридически паметник от късновизантийския период е създаденото през 1345 г. произведение на солунския номофилакс Константин Херменопул, наречено Хексавивлос поради разделението си в шест книги[3]. То обх-

1 Вж. главно сборника с текстове на Sp. Lampros, Παλαιολογεια και Πελοποννησιακα, 4 Bde, Athen 1912-30. Голямото издание на Сколарий от E. Petit, H. A. Siderides и M. Jugie, Paris 1928 и сл., ми е недостъпно.

2 Gy. Moravcsik, Ελληνικον ποιημα περι της μαχης της Βαρνης, Ουγγροελληνικαι Μελεται I, Budapest 1935.

3 Изд. на G. E. Heimbach, Leipzig 1851. По повод честването на 600-годишнината на Хексавивлос Юридическият факултет на Солунския университет публикува представителното издание Τομος Κωνσταντινου Αρμενοπουλου Thessalonike 1951, с голям брой ценни исторически и юридически разработки.

ваща областта на гражданското и наказателно право и прави кратко обобщение на правните и законодателни книги от по-старите епохи. Основата дава Прохиронът, в допълнение на който са привлечени Синопсис Майор и Синопсис Минор, Епанагогата, Еклогата, Новелите, Пира и т. н. Правният курс на Харменопул се радва на голям успех и се разпространява извън границите на Византийската империя. Същото важи и за издадената през 1335 г. Синтагма на Матей Властар, която представя в азбучен ред една номоканонична сбирка. Скоро след издаването ѝ Синтагмата е преведена на сръбски език по заповед на Стефан Душан[1]. Тези компилативни произведения трябва да се ползват критично като извори за действителното право през XIV век, тъй като съдържат и невалиден за периода материал.

Неоценим извор за изследване на вътрешните отношения в късновизантийската империя предлагат манастирските грамоти, които изобилстват в епохата на Палеолозите. Внимание заслужават многобройните грамоти на атонските манастири, които предлагат данни за административната и финансовата система, за стопанските и социалните отношения в късновизантийския период. Въпреки че наличният материал в църковните архиви не е изчерпан с появилите се напоследък публикации, те все пак обогатиха познанията ни за тази изключително важна изворова категория[2].

Н. Йорга е събрал богат архивен материал, свързан с отношенията на западния свят и по-специално на италийските републики с Ориента[3]. Полезен помощен материал са и публикуваните от Ф. Тирие списъци на документи, отнасящи се

---

1 Изд. Rhalles et Potles, Συνταγμα των θειων και ιερων κανονων VI, Athen . 1859. Сръбски превод: St. Novaković, Matije Vlastara Sintagmat, Belgrad 1907.

2 Вж. специално F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948; P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1945; A. Guillou, Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955; F. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14 Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. N. F. 28, 1949; V. Mošin, Akti iz svetogorskih arhiva, Spomenik Srpske akad. nauka 91, 1939; V. Mosin-A. Sovre, Supplementa ad acta Chilandarii, Ljubljana 1948. Сбирка на гръцките грамоти за сръбските владетели предлагат A. Solovjev и V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Belgrad 1936, с ценен коментар на терминологията.

3 N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, I-VI, Paris 1899-1916.

за решенията на венецианския сенат, свързани с византийските държави през периода 1329-1463 г.[1] Важно значение за изследване на стопанския живот в Константинопол преди залеза на империята има и откритата неотдавна Книга на сметките на венецианеца Джакомо Бадоер, който живее във византийската столица през 1436-1440 г. и грижливо записва своите сделки[2].

1. Византия като малка държава

Обща литература: Stein, Untersuchungen. — Zakythinos, Crise monétaire. — Ostrogorsky, Féodalité. — Ostrogorsky, Paysannerie. — G. Schlumberger, Expédition des „Almugavares" ou routiers catalons en Orient, Paris 1902. — A. Rubió y Lluch, La Expedicion y Dominación de los Catalanes en Oriente, Mem. de la R. Acad. de buenas letras de Barselona 4 (1883); Atenes en temps dels Catalans, Anuari de l'Inst. d'Estudis Catal. 1 (1907). — K. M. Setton, Catalan Domination of Athens 1311-88, Cambridge Mass. 1948 (с подробна библиография). — I. v. Hammer-Purgstall, Geschichte des osmanischen Reiches, I-X, Pest 1827-35. — Jorga, Geschichte I. — E. Oberhummer, Die Türken und das osmanische Reich, Leipzig-Berlin 1917. — H. Gibbons, The Foundation of the Ottoman Empire, Oxford 1916. — W. L. Langer and R. P. Blake, The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background, Americ. Hist. Rev. 37 (1932) 468-505. — Wittek, Mentesche. — Wittek, The Rise of the Ottoman Empire, London 1938. — G. Georgiades Arnakis, Οι πρωτοι Οθωμανοι, Athen 1947. — Jireček, Geschichte I. — Мутафчиев, История II. — Miller, Latins. — Kretschmayr, Venedig II. — Heyd, Commerce du Levant I. — G. I. Bratianu, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929. — Е. Ч. Скржинская, Генуезцы в Константинополе в XIV в., ВВ 1 (1947) 215-234.

В дефанзивната битка срещу западноевропейския завоевателен устрем, Михаил VIII излиза победител. Офанзивните борби обаче в старите византийски държави, въпреки всички усилия, остават с незначителен успех. В северната

1 F. Thiriet, Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, I-III, Paris-La Haye 1958-1961.

2 Il libro dei conti di Giacomo Badoer, ed. U. Dorini e T. Bertelè, Rom 1956.

половина на Балканския полуостров се разпореждат славяните и ако Михаил VIII успява да завземе територии на отслабналата България, то откъм намиращата се във възход сръбска държава заплашват нови загуби. По море както и преди властват италийските градове-републики. Една част от Пелопонес наистина отново е подчинена на Византийската империя след изразходване на изключително много сили, по-голямата част обаче продължава да принадлежи на франките. Под френско господство остават също така Атика с Беотия и прилежащите острови. Тесалия и Епир с Етолия и Акарнания се намират под господството на д'Анжу и твърдо се съпротивляват на императорския авторитет. Никъде другаде реокупационните опити на Палеолога нямат по-малък успех, отколкото в тези гръцки сепаратистки държави. Както катастрофата от 1204 г. е подготвена от вътрешното византийско разпадане, така и сега сепаратистките гръцки сили са тези, които най-силно противодействат на обединителното дело. Гръцката магнатска територия Тесалия играе водеща роля в борбата срещу реставрационните стремежи на византийския император на Балканския полуостров.

Междувременно непрестанните войни на Балканите и изтощителната дефанзивна борба срещу анжуйската опасност напълно са изцедили силите на Византийската империя. По своите принципи и методи, по своята дързост и идеен размах, както и по предимно западната си ориентация, по позитивните си постижения, както и по отрицателните последици политиката на Михаил VIII напомня тази на Мануил I. Това е политика с голям стил, повлияла върху световните събития от Египет чак до Испания. Тя обаче натоварила византийската държава с непоносимо бреме. Както стремежът на Мануил Комнин към универсална империя преди сто години, така сега устремът на Михаил Палеолог към могъщество на империята изтощава последните ѝ сили. Както тогава, така и сега отбранителната способност на Византийската империя в Азия е погребана, а това довежда до още по-тежки последици. Както тогава, така и сега следва силна реакция. Започва упадъкът на Византийската империя без изгледи за някогашно подобрение. Огромна разлика има между гордата империя на Михаил VIII и жалката държава на неговите нас-

ледници. При наследниците на Михаил VIII Византия се превръща в малка държавица и в крайна сметка — просто обект в политиката на своите съседи.

Нерядко този прелом се обяснява твърде просто: Михаил VIII бил гениален държавник, а неговият наследник Андроник II, напротив — слаб и неспособен владетел. В действителност обаче започналият в края на XIII век стремителен упадък на византийското държавно могъщество има своите по-дълбоки причини. Вътрешните недъзи на държавата били нелечими, а нарастващият външнополитически натиск тласкал Византия неизбежно към катастрофата. Държавният организъм е подкопан и след безмерното свръхнапрежение на империята при Михаил VIII настъпва неизбежната реакция. Към това се добавя и започването на експанзията на бързо възмогващите се сили на османите и сърбите, която придава облика на настъпващата епоха. Военно и финансово изтощената византийска държава е безсилна пред двойния натиск от изток и на Балканите. Тези силно значими външно- и вътрешнополитически фактори, а не личните качества на владетелите обясняват упадъка на византийската сила.

Наистина Андроник II (1282-1328) не бил държавник от голям мащаб, но и съвсем не бил толкова слаб и ограничен, както обикновено се твърди. В политиката му не липсвали сериозни несполуки, но трябва да се признае и това, че той предприема и редица умни и значими мерки, както и това, че не бил лишен от разбиране за нуждите на държавата. Не би трябвало той да бъде обвиняван за това, че в отчайващото състояние, в което се намира империята, всички предприети оздравителни опити биха могли да имат само ограничен ефект и че поради следващите събития те се провалят. Освен това той притежавал изключително високо образование и изразен интерес към науката и литературата. Личности с големи духовни способности като Теодор Метохит и Никифор Григора се числели към неговите най-близки съветници. И ако епохата на Палеолога представлява епоха на голям културен разцвет и Константинопол въпреки политическия упадък остава световен интелектуален център, то това не на последно място е заслуга и на често охулвания Андроник.

Още по време на властването на своя баща той взима участие в управленските дела като сърегент[1]. Още позначима роля по негово време трябва да е играл синът му и сърегент Михаил IX (починал 1320 г.). Нарастващото значение на позицията на сърегента е характерно явление за епохата на Палеолога; то намира и формален израз в титуларното равнопоставяне на главния император и съимператора, тъй като занапред не само управляващият император лично, но с негово съгласие и първият съимператор като презумптативен престолонаследник — при това само той, а не и евентуалните други съимператори, могат да носят титлите василевс и автократор[2]. Тук се коренят първите наченки на преобразуването на централизирания едноличен режим в обща власт на императорското семейство над разпокъсващите се имперски части.

Появява се вече и мисълта за разделяне на империята, първоначално наистина само като нездрава проява на чужди, западноевропейски схващания. Втората съпруга на императора Ирина (Йоланта) Монфератска е тази, която в интерес на своите синове настоява за поделяне на имперската територия между всички принцове. Характерен за този стадий на развитие е твърдият и решителен отпор, който планът на императрицата тогава среща. Андроник II отхвърля дръзките претенции на своята съпруга, след което се стига до сериозен разрив: императрицата напуска столицата и се отправя към Солун, влиза във връзка със сръбския крал Милутин, неин зет, и прави опит този път да гарантира на един от своите синове наследяването на трона в Сърбия. Но и тук нищо не се получава от нейните планове, тъй като на разглезения принц не му се нравел скучният живот в Сърбия[3].

Това, че в този конфликт се проявява противоречивостта

---

1 Разяснения за правата и властта на съимператора дава Простагмата на Михаил VIII от ноември 1272 г. (вж. Извори към гл. VIII).

2 Псевдо-Кодин 86. Към това и F. Dölger, BZ 33 (1933) 141, Ostrogorsky, Avtokrator 108 и сл., 117 и сл. и Annales de l'Institut Kondakov 10 (1938) 179 и сл., където се посочва, че съимператорите преди ерата на Палеолозите не носят титлата автократор.

3 Nik. Gregoras I, 243 и сл. Към него M. Laskaris, Viz. princeze 73, M. Danic, Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina, ZRVI 3 (1955) 77 и сл., който поставя този епизод във времето около 1315 г.

на римско-византийските и западноевропейските схващания и че претенциите на императрицата се коренят в смесването на държавническите и частно-правни представи, във Византия го разбират твърде добре. „Възмутително нещо — пише Никифор Григора. Тя би искала императорските синове да управляват не монархически по древна римска традиция, а да разделят по западноевропейски образец римските градове и земи, така че всеки от нейните синове да повелява над една отделна част, която да му принадлежи като лична собственост и тези отделни части по закона за собствеността на частните лица да бъдат наследени от родителите им и после по същия начин да преминат в ръцете на техните деца и понататъшното им потомство. Тази императрица, добавя в обяснение Никифор Григора, има латински произход и от латинците тя приема този нов обичай, който се стреми да въведе и сред римляните."[1]

Византия все още държи здраво на имперското единство. Държавното устройство обаче става все по-хлабаво, а връзката между центъра и провинциите — все по-слаба. Зависимостта на провинциите от централната власт в основни линии вече се проявява единствено чрез личността на наместника и по тази причина наместниците се избират от средите на императорските роднини или царедворци от близкото обкръжение на императора. Те се сменяли често, тъй като доверието не траело дълго: когато обаче и тази последна тънка нишка се късала, провинцията попадала във властта на местни земевладелци[2]. Управленската система на Византийската империя — нейната гордост и най-здрав гръбнак, губи строго централизирания си характер и яснотата на йерархическото си изграждане.

Заемането на императорския трон от династията на Палеолозите означавало победа на византийската едра аристокрация. Процесът на феодализиране получава нов подем и достига върхната си точка от XIV век. Светските и духовните земевладелци умножават своята собственост и броят на париците си, настояват за все по-широки привилегии и често

1 Nik. Gregoras I, 233 и сл.

2 Вж. уместните заключения на Stein, Untersuchungen 20 и сл.

постигат пълен имунитет[1]. На фона на общата беднота те водят свой собствен щастлив живот, откъсвайки се все повече от държавата. За сметка на това запада не само селската собственост, но и непривилегированата поземлена собственост на дребната аристокрация, която загубва своите земи и работната си сила в големите поземлени владения. Още повече, че само големите и силни в капиталово отношение поземлени владения успяват да преживеят жестоките опустошения на вражеските набези.

Това развитие отслабва държавата не само политически, но и финансово и не на последно място — военно. Тъй като едрата поземлена собственост във все по-голяма степен се откъсва от данъчни задължения, а и освен това всмуква плащащата данъци селска и дребноаристократична поземлена собственост, то данъчните приходи на държавата силно намаляват, за което дават своя принос и нарастващите недоразумения в данъчното управление. Както останалите земевладелци, така и прониарите получават нови привилегии. Ако първоначално пронийните ленове като собственост, обвързана с определени условия и срокове, са ненаследими, то сега все по-често на прониарите се дава право да предават на наследниците си предоставената им собственост и доходите си. Още Михаил VIII със сядането си на трона превръща пронийните ленове на свои близки в наследствена собственост: според образното определение на един съвременник той дава на пожизнените пронийни ленове безсмъртие[2]. С течение на времето императорското правителство все почесто проявява готовност да задоволява исканията на прониарите. Все пак пронийните ленове продължават както и преди да представляват собственост от особен вид, тъй като до-

1 Вж. спец. P. Charanis, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, BSI. 12, (1951) 94 и сл.; А. П. Каждан, Аграрные отношения в Византии XIII-XIV вв. Москва 1952; G. Rouillard, La vie rurale dans l'Empire byzantin, Paris 1953; Ostrogorsky, Paysannerie; Б. Т. Горянов, Позневизантийский иммунитет, ВВ 11 (1956) 177 и сл., 12 (1957) 97 и сл.; Г. А. Острогорский, К истории иммунитета в Византии, ВВ 13 (1958) 55 и сл. [= Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, Byz. 28 (1958) 165 и сл.]; Д. Ангелов, Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век, София 1958.

2 Pachymeres I, 97, 21.

ри и наследимият прониен имот не можел да бъде отчуждаван и оставал обвързан със задължението си за повинност, което се наследявало заедно със собствеността[1]. Но въпреки че наследствените пронийни ленове не престават да бъдат неотчуждаема повинна собственост, все по-често унаследяване на пронийни имоти означавало чувствително разхлабване на първоначалната система и представлява сигурен белег за нарастващата слабост на централната власт и за все по-голямата ѝ отстъпчивост спрямо исканията на укрепващата феодална аристокрация.

Недостатъчната действеност и ефективност на пронийната система по времето на Палеолога се проявява с цялата си острота и в това, че византийската войска не както при Комнини в голямата си част, а вече почти изцяло се състои от чуждоплеменни наемници. Това донася на държавата тежко финансово бреме. Поддържането на многобройни наемнически формирования, изисквано от великите стремежи на Михаил VIII и произлизащата от тях многостранност на военните задачи, руши финансово империята. Без съмнение по времето на Михаил VIII византийските бойни сили наброяват много десетки хиляди, тъй като през 1263 г. само за караулна служба в Пелопонес са определени 6000 конници[2], а в един от походите към България взимат участие не помалко от 10 000 войници[3]. На фона на средновизантийското време, а и на Комниновата епоха, това наистина са скромни цифри. За обеднялата държава от късния период обаче тази армия със своите наемнически отряди представлявала наистина потискащо бреме[4]. Военните сили трябвало радикално да бъдат орязани и това е направено от Андроник II. В началото той дори се престарава. Решава, че напълно може

1 Вж. Ostrogorsky, Féodalité 92 и сл.

2 Морейска хроника 4657 и сл.

3 Pachimeres I, 466, 9.

4 Chapman, Michel Paléologue 154, приема, че цялостният състав е 20 000 души, от които 15 000 са подвижна войска, а 5000 са по гарнизоните в градовете. Несъмнено обаче тези 15 000 воини, които, както Chapman приема, присъединявайки се към Hopf, през 1263-1265 г. се сражават в Пелопонес, са само една част от наличната войска, тъй като едновременно се водят битки и в други райони.

да се откаже от поддържането на флотата, което изисква особено големи разходи[1], облягайки се на морската мощ на генуезките съюзници, като така засилва икономическата зависимост от Генуа и ограничава военната си самостоятелност. Сухопътната армия също чувствително е намалена и византийската военна сила достига такова дъно, че според оценката на съвременниците „става за смях“ и въобще „не съществува“[2]. Без съмнение подобни квалификации са силно преувеличени, но те предават впечатлението, което предизвиква в очите на населението належащото, но стихийно осъществено съкращаване на византийската военна сила. Грандиозна е разликата между импозантните бойни сили на Михаил VIII и повече от скромните военни средства на неговите наследници. В действителност след края на XIII век във Византия рядко се срещат армии от повече от няколко хиляди воини. И това е достатъчно, за да обясни защо Византия губи позициите си на велика сила и защо се изправя безпомощна под натиска на далеч превъзхождащите я военни части на османите.

Важен симптом за финансовата криза е девалвирането на византийската златна монета, чийто състав се влошава от примесите на нискостойностни метали. През XII век до известна степен се чувства стабилизиране след силното обезценяване, което византийската номизма претърпява в средата на XI век, тъй като подобряването на условията прави възможно сеченето на монети със значително повисока проба, така че византийската монета още в началото на XIII век вероятно е достигнала 90 на сто от номиналната стойност[3]. После хиперпиронът, както всъщност е наричана византийската златна монета още от времето на Алексий I[4], претърпява ново влошаване, което окончателно срива авторитета ѝ и пред външния свят. Някогашното здраво доверие във византийската парична единица се заменя от

1 Nik. Gregoras I, 174, 20.
2 Nik. Gregoras I, 223, 20; 158, 10.
3 Вж. Stein, Untersuchungen 11 и сл.; Zakythinos, Crise monétaire 6 и 23.
4 Вж. Dölger, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, BZ 39 (1939) 64; Zakythinos, Crise monétaire 2.

повсеместно нарастващо недоверие и още от средата на XIII век византийската златна монета, владяла някога без конкуренция световната търговия, все по-чувствително е изтласквана на заден план от новата златна монета, La buona moneta d'oro, на италийските градове-републики[1]. На практика пробата на византийския хиперпирон още при Йоан Ватаци достига едва две трети от номинала, т. е. 16 карата, след възвръщането на Константинопол при Михаил Палеолог — само 15, и през първите години от управлението на Андроник II — едва 14 карата; през периода на неговите затруднения към началото на XIV век хиперпиронът пада до половината от своята първоначална стойност в метал[2]. Резултатът е силно покачване на цените. Поскъпването на хранителните стоки обаче означавало за широките народни маси глад и нищета, довели някои дори до просешка тояга[3].

Болестта вече не се поддавала на лечение. Византийската парична единица запада все повече в следващия период със засилващото се влошаване на общото положение и с нарастващия стопански недоимък, като кризата в прехраната все повече притискала византийския народ. За да повиши силно намалелите държавни приходи, Андроник II предприема данъчни мерки и наистина успява да постигне чувствително увеличаване на постъпленията. Годишните данъчни приходи се покачват на 1 000 000 хиперпирона[4]. Следователно настъпило повишаване на данъчното бреме, от което положението на народа още повече се влошило. Към това се добавило и умножаването на натуралните вземания, тъй като е въведено и ново задължение, т. нар. ситокритон, по силата на което

---

1 Вж. Bratianu, Etudes byz. 221 и сл.

2 Pachymeres II, 493. Към него Zakythinos, Crise monétaire 8 и сл., който правилно излага данните на Пахимер и посочва заблужденията в по-ранните тълкувания.

3 Pachymeres II, 494. Много впечатляващи данни за бедността и гладуването на византийското население дават писмата на патриарх Атанасий от Константинопол: вж. откъсите при R. Guilland, La correspondance inédite d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-93; 1304-10). Mélanges Ch. Diehl I (1930) 138; Bratianu, Etudes byz. 162 и сл.; Zakythinos, Crise monétaire 109.

4 Nik. Gregoras I, 317, 18.

всеки земевладелец трябвало да предава на държавата част от своя добив in natura и по-точно: шест модии пшеница и шест модии ечемик на производител[1]. Увеличението на приходите се постига не само чрез повишаване на вземанията, а и посредством това, че Андроник II се стреми да ограничи имунитетните права на едрата земевладелска собственост: определени видове данъци, на първо място поземленият данък, по принцип се изключват от имунитета и трябвало да бъдат плащани и от притежателите на освободителни документи[2]. Макар че императорът все по-често се вижда принуден да отстъпва от това правило, когато става дума за най-могъщите феодални владетели и най-влиятелните манастири, то все пак тази мярка трябвало немалко да е допринесла за повишаването на държавните приходи.

Колко жестоко е обедняла Византия, показва фактът, че постигнатата от Андроник II сума изглеждала на съвременниците му много голяма. Та нали годишните приходи на византийската държава още в ранното Средновековие достигали около 7 — 8 000 000 пълноценни номизмата[3]. Сега данъчните постъпления с пот и кръв се стъкмявали до 1 000 000 златни монети, макар златната монета да притежавала едва половината от своята някогашна стойност. Преди данъчната реформа на Андроник приходите явно са били още по-ниски. Наистина данъчните плащания не представлявали единственият източник на приходи за Византийската империя[4], но те съставляват най-важната част от държавното стопанство, още повече, че митническите приходи в по-голямата си част вече не влизали в империята, а отивали в италийските морски републики.

---

1 Pachymeres II, 493, 9.

2 Вж. G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, Byz. 28 (1958) 211 и сл.

3 Вж. Stein, Studien 142 и сл.

4 Stein, Untersuchungen 10, приема споменатата при Никифор Григора сума от 1 000 000 хиперпирона като обща сума на всички държавни приходи, което не е много реално. Въпреки това не бива да се приема като преувеличена оценката му, че държавните приходи към края на XIII век (следователно преди данъчната реформа при Андроник) „са възлизали най-много на една осма от това, което са вземали императорите-иконоборци", с оглед отчетения спад в стойността на хиперпирона.

Постъпленията трябвало, от една страна, да служат за покриване на текущите управленски разходи, а от друга — да се използват за плащания към превъзхождащите империята съседи и по-нататък — за поддържане на флота от 20 триери и на редовна войска от 3000 конници; 2000 от тях трябвало да бъдат стационирани в Европа и 1000 — в Азия[1]. Следователно императорът се стреми да поправи прибързаното ограничаване на военната сила, към което е прибягнал при встъпването си в управление под натиска на финансовия недоимък. Колко окаяна обаче е програмата, която се върти пред погледа му! Нищо чудно, че плащанията към силните съседи на империята се превръщат в едно от най-важните разходни пера за византийския бюджет. Стремежът е мирът да бъде купен със спестени пари, тъй като Византия не би могла да се изправи с военна сила срещу врага. Според драстичното сравнение на Никифор Григора действа се на принципа, „за да спечелим приятелството на вълците, трябва да прережем вените си на много места по тялото, за да пият оттам кръвта ни и да се заситят“[2]. Византия се е превърнала в малка държава, която живее от лаврите на великото си минало и която загива пак заради тях, защото не може да се справи със задачите, които е наследила, и вече не е в състояние да защитава своето съществуване в определено географско положение.

Както в този аспект, така и по отношение на църковния въпрос политиката на Андроник II се отличава същностно от тази на неговия баща. Защото и тук събитията вземат пълен обрат. Продължаването на униатската политика е загубило всякакъв смисъл: унията е мъртва, макар и не след встъпването в свещеническа длъжност на Мартин IV, но със сигурност след „Сицилийската вечерня“. Веднага след сядането си на трона Андроник II тържествено се отказва от нея, за да поеме определено ортодоксален курс. Йоан Бек трябвало да освободи епископския престол в Константинопол, след което патриаршеската длъжност за втори път е поверена на свалените след Лионския синод Йосиф и след неговата смърт —

1 Nik. Gregoras I, 317, 23.
2 Nik. Gregoras I, 317, 12.

на начетения Григорий от Кипър. Дълбоката духовна криза е преодоляна и страната е освободена от кошмара, тегнещ над нея след Лионския събор. Нужно било обаче по-дълго време, докато византийският църковен живот намери отново своето равновесие. Пак се разгаря старата кавга между радикалната аскетична партия на зилотите и умереното, приятелски настроено спрямо управлението направление на т. нар. политици. Зилотите, които все още продължават да държат на отдавна починалия патриарх Арсений, се противопоставят на църковното ръководство и на правителството. Колкото и остри форми обаче да взимат тези разпри, те полека-лека заглъхват и към началото на XIV век арсенитите, с изключение на малка част фанатици, приемат приобщаването към властващото църковно ръководство.

Значението на църквата и нейното влияние върху цялостния духовен живот на империята достигат своята връхна точка при господството на твърде ортодоксалния император Андроник II. Особено силно нараства влиянието на монашеството. След дългата криза по време на латинското господство, след тежките изпитания в годините на църковната уния за византийските манастири започва епохата на духовен и материален разцвет. Византийските манастири и най-вече старинните манастири от Атон заживяват своя златен период, увеличавайки както своето духовно влияние, така и умножавайки своята поземлена собственост. Междувременно атонските манастири, които от времето на Алексий I Комнин са подчинени на императора, минават под покровителството на патриарха в Константинопол чрез един хрисовул от ноември 1312 г. Протосът на Свещената планина, председател на съвета на игумените на всички атонски манастири, за в бъдеще щял да се определя не от императора, а от патриарха[1]. През този период се предприема и ново разпределение на епархиите между отделните епископски резиденции, за да бъде приведен в съответствие с изискванията на времето старият църковен ред, който от годините на Лъв VI претърпява само откъслечни изменения[2]. Все по-

1 Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athoskloster (1894) 190 и сл. Проф. Успенский, История Атона III, 2 (1892) 140 и сл.

2 H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae

забележима става диференциацията между сферите на влияние на византийската църква и намаляващата държавна територия. Докато държавата линее, Константинополската патриаршия си остава център на ортодоксалния свят и има свои подчинени митрополии и архиепископии както в загубените вече земи на Мала Азия и на Балканския полуостров, така и в кавказката област, в Русия и Литва. Църквата си остава най-постоянният елемент във византийската държава.

С оглед на военната и финансовата слабост на империята, Андроник действа с голяма предпазливост, когато става дума за външната политика. Той се стреми да се осигури от всички посоки с мирни и приятелски договори, като прави това и по отношение на имащите интереси във Византия западноевропейски сили, макар че след Сицилийската вечерня не би могло да се очаква сериозна опасност откъм Западна Европа. След преждевременната смърт на своята първа съпруга Анна Унгарска през 1284 г. той се оженва за Ирина, дъщерята на маркграф Монфератски. С това изчезват претенциите на фамилията Монферат към кралската корона на Солун, тъй като маркграфът, тогавашен титулярен император на Солун, се отказва от не съвсем реалните си в действителност претенции в полза на своята дъщеря — вече императрица на Византия. В същата посока са и усилията на императора да бракосъчетае своя син и престолонаследник Михаил IX с Катарина от Кортене, дъщеря на Филип и внучка на Балдуин II, смятана в Западна Европа за титулярна императрица на Константинопол. Независимо от това, че брачният проект се обсъжда в продължение на много години след 1288 г., сватбата не става факт[1] и през 1296 г.[2] Михаил IX се оженва за една арменска принцеса. Старите антивизантийски планове все още са живи в Западна Европа, която не би искала да изпусне инструмента за тяхното осъществяване. Тези планове намират поддръжка главно във Франция и в

---

episcopatuum, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss. 21, Abh. 3 (1903) 595 и сл. Към Notitiae episcopatuum вж. обобщаващия преглед при Beck, Kirche 148 и сл.

1 Вж. G. Bratianu, Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay, Revue du Sud-Est europ. 1 (1924) 59 и сл.

2 Вж. Pia Schmid, Zur Chronologie von Pachymeres, Andronikos L. II-VII, BZ 51 (1958) 84.

кралството на Неапол, като техни най-ревностни защитници стават Филип Тарентски, син на краля на Неапол, и Карл Валоа, брат на френския крал Филип Хубави. Стремленията на двамата принцове са само тих отзвук на голямата завоевателна политика на Карл Анжуйски и всъщност благодарение на безсилието на Византийската империя те придобиват някаква тежест. Филип Тарентски, на когото Карл II през 1294 г. прехвърля правата и владенията на фамилията Анжу в Романия, управлява анжуйското наследство в Епир и предявява претенции от името на краля на Неапол към френските владения в Гърция и дори към Тесалия. Владенията в Епир той си осигурява посредством брака си с Тамара, дъщеря на деспот Никифор, и през 1295 г. епирците му отстъпват и градовете в Етолия.

Силата на сепаратистките гръцки държави отслабва още повече в сравнение с тази на Византийската империя. Освен това между Епир и Тесалия цари сериозно напрежение и неколкократно се стига до въоръжени сблъсъци. При тези обстоятелства Византия получава възможност успешно да се намеси там още през 1290 г.: византийската армия прекосява Тесалия, навлиза дълбоко в епирска територия и поставя под обсада Янина. За кратко време империята достига отново Адриатика, тъй като и Драч попада в ръцете на византийците.

Придържането към Филип Тарентски коствало всъщност на епирската държава част от нейната територия, но то не успява да укрепи позициите ѝ и само изостря противоречието с Тесалия, където претенциите за върховенство на Филип предизвикват голямо негодувание. През 1295 г. синовете на севастократор Йоан нахлуват в Епир, епирците претърпяват поражение и търсейки помощ, се обръщат към византийския император. Така развитието в сепаратистките гръцки държави сякаш взима благоприятен за Византия обрат, особено след като през 1296 г. умира както деспот Никифор от Епир, така и старият враг на византийците — севастократор Йоан от Тесалия, и в Епир регентството над своя непълнолетен син Томас поема византийската принцеса Анна, племенничка на Михаил VIII[1]. Чрез нея прия-

1 Дъщеря на сестра му Евлогия: вж. Papadopulos, Genealogie der Palaiologen Nr. 30.

телски настроеното спрямо Византия направление поема кормилото на властта. Тогава обаче идва нападението от Сърбия, която по това време е с превъзхождащи сили. Тя завзема Драч, който византийците малко преди това са си възвърнали[1].

Сръбското настъпление към византийския юг, започнало още по времето на Неман, сега навлиза в своя решителен стадий. След като Милутин (1282-1321) през първата година от своето управление откъсва от византийците Скопие, сръбските набези към македонската гранична територия вече не престават. През 1297 г. Византия най-накрая предприема ответен удар, ръководен от способния пълководец на империята Михаил Глава, но и това последно усилие остава безрезултатно: срещу неизтощените сили на младата славянска страна старата империя вече не може да противостои военно. Така Андроник II решава да сключи здрав мир със сръбския крал и му предлага ръката на своята сестра Евдокия, вдовицата на трапезундския император Йоан. За Милутин свързването с Византия представлявало добре дошла опора в борбата срещу неговия по-голям брат Драгутин[2]. Бракът с една родена в пурпур византийска принцеса носел за авторитета му полза, която не би следвало да се подценява: ако могъществото на Византийската империя западало, то нейните древни традиции все още били живи и императорското семейство все още не било загубило престижа си в очите на съседните народи. Тъкмо заради това голямо недоволство обхваща Милутин, когато Евдокия категорично отхвърля брака. Византия обаче вече също няма път за отстъпление и имайки предвид заплашителното поведение на сръбския крал, Андроник II решава да му даде за жена своята малка дъщеря Симонис — едва петгодишно дете[3]. Той пренебрегва опозицията на своя клир срещу бракосъчетаването на малката принцеса с встъпилия току-що в трети брак (с една българка) сръбски владетел. Той пък трябвало да успокои опозицията от страна на аристокрацията в своята страна,

1 Вж. Jireček, Geschichte I, 339.

2 Вж. Laskaris, Viz. princeze 55 и сл. M. Dinic, Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina, ZRVI 3 (1955) 57 и сл.

3 Вж. M. Laskaris, Viz. princeze 58.

която се противопоставя на сключването на мир с Византия[1]. Сръбската едра аристокрация извличала най-голяма изгода от завладяването на нови византийски територии и била фактически движещата сила на насочените срещу Византия войни[2]. След продължителни преговори, които Тодор Метохит като императорски пълномощник води в сръбския двор, през пролетта на 1299 г. мирът е подписан и бракът на Милутин с малката Симонис — сключен. Завладените територии от горната страна на Охрид-Прилеп-Щип Милутин задържа като зестра.

Подписването на договора за приятелство с Византия допринася силно за повишаване на византийското влияние в сръбската държава. Още по това време започва силно гърцизиране на сръбското дворцово и държавно дело, което при управлението на Душан ще достигне своето пълно разгръщане[3]. Наистина политическото поведение претърпява многократни промени, но културното византизиране на сръбската държава продължава и интензивността му нараства с разширяването на границите на сръбското кралство за сметка на византийските и с настъпването му все по-дълбоко във византийска територия.

Слабостта на византийските позиции на Балканите се определя вътрешнополитически от военното и финансовото изтощение на империята, а външнополитически — от съдбоносно тежките събития в Мала Азия и не на последно място от объркването на генуезко-венецианската война. Докато Михаил VIII се стремял да не допусне нито генуезците, нито венецианците да придобият прекалено голямо влияние, Андроник II се обръща едностранно и безрезервно към Генуа, което е и неговата най-голяма политическа грешка. Ако Венеция владее южната част на Егейско море, то Генуа си е извоювала силни позиции както в северния архипелаг и Мраморно море, така и в Понт и от Галата тя контролира

1 Вж. доклада за пратеничеството на Теодор Метохит: Sathas, Μεσ. βιβλ. I, 166.

2 Вж. G. Ostrogorski, Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom, Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, I (1951) 79 и сл.

3 Вж. V. Mošin, Vizantiski uticaj u Srbiji u XIV v., Jugosl. Istoriski Casopis 3 (1937) 147 и сл.

водния път от Средиземно до Черно море и разположените зад него земи[1]. С нарастването на генуезката мощ расте обаче и старото генуезко-венецианско съперничество и през 1294 г. между двете морски републики избухва война, в която скоро е въвлечена и империята. Императорът предлага на нападнатите в Галата генуезци защита зад стените на своята столица, венецианците предприемат репресии в разположените извън градските врати предгradия на Константинопол, на което пък византийците отговарят с репресии срещу живеещите в Константинопол венецианци. Венецианогенуезката война се превръща във война между Венеция и Византия, тъй като генуезците се оттеглят от играта и изоставяйки хладнокръвно съюзника си в беда, сключват с Венеция през 1299 г. „вечен мир“[2]. Византия, която не притежавала никаква флота, изпада в изключително опасно положение. Колкото и империята, мислейки за престижа си, да се противопоставя на исканията на Венеция за обезщетение, в крайна сметка е принудена под заплахата от венецианските кораби в Златния рог да се подчини на превъзходството и да изплати исканите суми. Донеслата нещастие война завършва през 1302 г. със сключването на примирие за десет години. На венецианците са потвърдени старите им търговски привилегии, като им се дават и голям брой нови колонии в архипелага. Генуезците обаче приемат опита си от войната като повод да обградят Галата със здрава стена и така, точно до византийската столица, възниква силно генуезко укрепление. Като не се задоволява с това, генуезкият пълководец Бенедето Захария от Фокея, който се изявява като адмирал на служба при френския крал Филип Хубави и е натрупал несметни богатства от рудниците със стипца при Фокея, завладява през 1304 г. византийския остров Хиос[3]. Двете морски републики излизат от войната укрепнали, за империята обаче тази нерадостна война, в която неразумно е позво-

1 Вж. G. J. Bratianu, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, 250 и сл.

2 Tafel и Thomas III, 391 и сл.

3 Hopf, Geschichte I, 372 и сл.; Heyd, Commerce de Levant I, 445 и сл.; 461 и сл.; Miller, Essays 283 и сл.

лила да бъде увлечена, донася само нови загуби и обезсърчение.

Събитията с най-голямо световноисторическо значение обаче се разиграват в Мала Азия и тъкмо там империята е ударена най-тежко. Чрез монголската инвазия, която около средата на XIII век привежда в кипеж цяла предна Азия, многобройни турски племена са изтласкани към Мала Азия. Нови маси хора се стичат към византийско-селджукската граница и скоро преселниците, търсейки земи и плячка, започват нападения във византийска Западна Мала Азия. С времето турските набези стават все по-стремителни, а съпротивата от византийска страна е изключително слаба. Изградената по никейско време система за гранична защита се е разпаднала и страната е изоставена без отбрана на вражеските нападения.

Не би могло да е случайност това, че реставрацията от 1261 г. значително отслабва византийската отбранителна сила в Мала Азия. Оттогава не само държавният център се откъсва далеч от източната граница, но и центърът на тежестта на имперската политика се измества напълно на запад. Новите задачи, пред които империята е поставена на Балканите, и опасностите, които наближават от Запад, изисквали концентрация на всички сили в европейската част на империята. Още при Михаил VIII се стига дотам, че акритите по селджукската граница не получават парите си като наемници и се оттеглят[1], а отговарящите за граничната отбрана в Азия формирования са извикани на европейската военна сцена. Или както свидетелства един съвременник: „По този начин източната територия е отслабена, докато персите (турците) стават все по-безогледно дръзки и нападат земите, останали без никаква защита.“[2] Успоредно с това, засилващото се феодализиране на империята на Палеолога допринася за упадъка на създадените по никейско време войнишки имоти в граничните територии. Така финансовите, социалните и общополитическите предпоставки

1 Nik. Gregoras I, 138, 9.

2 Pachymeres I, 310, 14. Вж. също отличните изложения на Wittek, Mentesche 16 и сл., 24 и сл.

се събират, подкопавайки отбранителната система в Мала Азия.

Турското нашествие залива цялата област и ако византийските градове тук-там се съпротивляват на врага, то извън тях завоевателите не срещат никакви затруднения. Около 1300 г. почти цяла Мала Азия е в ръцете на турците. Скоро само отделни укрепления се издигат над турския потоп — като Никея, Никомедея, Бруса, Сарди, Филаделфия, Магнезия и по-нататък някои пристанищни градове като, от една страна, Хераклея Понтийска, а от друга — Фокея и Смирна[1]. Турските главатари поделят помежду си завладените земи, така че Западна Мала Азия се разпада на голям брой турски имения. Старата Витиния получава Осман, родоначалникът на Османската династия, която ще обедини под скиптъра си всички турски племена и ще подчини както Византия, така и южнославянските царства.

Безсилна във военно отношение, Византия се изправя безпомощна пред катастрофата. Мала Азия — някогашната сърцевина на земите си, тя загубва завинаги. Напразно Андроник II се надява на помощта на аланите, които го молят за земи в империята, на които да се заселят, и в замяна му предлагат съюзничество в борбата срещу турците. Наистина те пристигат според уговорката — 10 000 мъже с жените и децата си, но резултатът е напълно отрицателен. Поведени към Мала Азия от съимператора Михаил IX, аланските дружини още при първия сблъсък с турците претърпяват тежко поражение и веднага се обръщат в отстъпление, за да залеят с яростта и алчността си за плячка византийското население.

В неволята си императорът съзира нов, неочакван шанс. Роджър де Флор, водачът на каталанската рота, му предлага своята и на хората си помощ в борбата срещу турците. Способната във военно отношение каталанска войска е оказала подкрепа на крал Фридрих от Сицилия в битката срещу анжуйските амбиции за обратно завоюване на земите. След мира от Калабелота, който слага край на анжуйско-арагонската война и обосновава самостоятелността на Сицилия под властта на фамилията Арагон, каталанските на-

1 Вж. Wittek, Mentesche 18.

емници са останали без препитание и си търсят ново поле за действие. Византийският император приема с готовност предложението им и в края на 1303 г. Роджър де Флор пристига с 6500 души в Константинопол[1]. Андроник II, който възлага всичките си надежди на каталаните, нарежда според уговорката да им бъдат изплатени сумите за четири месеца напред, дава на Роджър де Флор своята племенничка Мария Асен за жена[2], провъзгласява го за мега дукс, а по-късно дори му дава титлата кесар.

В началото на 1304 г. каталаните преминават към Кизик, след което потеглят срещу обсадената от турците Филаделфия. Турците са сразени и Роджър де Флор влиза като победител в освободения град. Тази победа доказва, че е била нужна макар и малка, но стабилна военна сила, за да спаси положението. Трагедията на Византийската империя се състои в това, че вече не притежава такава военна сила и не може да се справи с положението по друг начин, освен по пътя на вербуването на наемници. Чуждоплеменната армия обаче е нож с две остриета, доколкото представлява автономно тяло и във всеки един момент би могла да се изплъзне от контрола на империята, неразполагаща вече с никакви силови и принудителни средства.

След победата си каталаните се отдават на грабителски набези, внасят несигурност в цялата околност по суша и по море, нападат без разлика както византийци, така и турци и в крайна сметка, вместо да воюват с турците, те атакуват византийска Магнезия. В Константинопол са направо щастливи, когато им се удава да ги накарат да се оттеглят. Зимата (1304/5 г.) те прекарват в Галиполи, а през пролетта трябвало отново да се отправят към Мала Азия. Напрежението

---

1 За изследването на историята на каталаните на Изток особени заслуги има A. Rubió y Lluch. Неговите многобройни разработки са посочени и отчасти анализирани при K. M. Setton (вж. по-долу). Вж. още G. Schlumberger, Expédition des „Almugavares" ou routiers catalans en Orient, Paris 1902; Miller, Latins 211 и сл.; L. N. d'Olwer, L'expansio de Catalunya en la Mediterrània oriental, Barcelona 1926; и специално K. M. Setton, Catalan Domination of Athens 1311-88, Cambgidge Mass. 1948.

2 Дъщеря на избягалия в Константинопол български цар Иван Асен III (1279-1280) и на Ирина Палеологина, дъщеря на Андроник II: вж. Papadopulos, Genealogie d. Palaiologen, Nr. 44.

обаче между императорското правителство и каталанската рота непрекъснато нараства. Негодуванието срещу разюзданите наемници се увеличава в Константинопол и особено съимператор Михаил IX е най-враждебно настроен спрямо тях. Каталаните обаче недоволстват поради нередовните плащания и посочват като причина за всички свои безчинства забавянето на наемническите суми. През април 1305 г. Роджър де Флор е убит в двореца на Михаил IX. Във Византия се надявали по този начин да се отърват от станалите неудобни наемници, но в действителност най-лошото едва сега започвало. Негодуващите каталани поемат на отмъстителен поход срещу Византия и така между империята и каталанската рота започва открита война. При крепостта Апрос смесената, подсилена от алани и турци, войска на Михаил IX, решително е сразена. Престолонаследникът, който смело се бие в първите редици, е ранен в боя и се спасява с бягство към Дидимотейхос. Остава му само да защитава най-важните градове в Тракия — равнината е изоставена на вражеската стихия. Цели две години тракийската земя е плячкосвана и опустошавана от каталаните, чиято топяща се войска е подсилвана с постъпления от родината и с приемане на турски контингенти.

Нещастието става още по-голямо, когато успоредно с това се засилва и българският натиск от север. България, която се е разпаднала на многобройни части и през последните години на XIII век сякаш напълно е станала жертва на татарите, успява вследствие на усложненията в Златната орда след падането на Ногай (1299 г.) да се освободи от татарско господство и при Тодор Светослав (1300-1322) за нея започват по-добри времена. Използвайки отчайващото положение на Византийската империя, българският цар разширява границите на страната си на юг от Стара планина и завзема множество важни укрепления и многобройни пристанищни градове по крайбрежието на Черно море, между които и горещо оспорваните по това време опорни точки в Месемврия и Анхиало. Византийската управа трябвало да приеме загубата — тя сключва с българския цар мирен договор и му предоставя завоюваното (1307)[1]. В това време каталаните, които напъл-

1 Според F. Dölger, Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren

но са плячкосали Тракия, преминават през планината Родопи и през есента на 1307 г. се установяват в Касандрия. Оттам те подновяват дивите си разбойнически набези. Дори манастирите на Атонската планина не остават пощадени. Нападението срещу твърдината на Солун (пролетта на 1308 г.) обаче е отблъснато.

В тези времена на бедствие в Западна Европа отново се събуждат антивизантийските планове. Филип Тарентски, който се стреми да разшири позициите си в епироалбанската област, се обединява с католически албанци и става собственик на Драч. Походът му обаче срещу византофилката деспина Анна от Епир остава неуспешен (1306). Но по-опасен за Византийската империя от „деспота на Романия и господаря на кралство Албания", както нарича себе си Филип, се оказва енергичният Карл Валоа. Защото този княз без земи, който през 1301 г. се оженва за любимата някога на Византия титулярна императрица Катерина от Кортене, работи твърде усърдно за съживяването на завоевателните планове на Карл д'Анжу и сега, когато Византия сякаш потъва в хаоса, той протяга ръка към императорската корона в Константинопол. През 1306 г. той сключва споразумение с венецианската република, която не би могла да устои на изкушението да се върне още веднъж към политиката на четвъртия кръстоносен поход. През 1308 г. следва договор със сръбския крал Милутин, който обаче, изглежда, не е напълно скъсал с Византия; забъркан в едногодишната война (1301-1302) със своя брат Драгутин, той не би могъл ефикасно да се противопостави на Византия и да възобнови завладяването на Македония[1]. Папа Климент V дава моралната си подкрепа за антивизантийското начинание, като през 1307 г. повторно анатемосва императора. Карл Валоа обаче намира привърженици и в средите на големите хора във Ви-

(1308-30), Mélanges Grégoire I (1949) 215, Anm. 2 (= Paraspora, 225, Anm. 8), във връзка с това мирно споразумение, и то още през 1308 г. (не едва през 1320 г., както се считаше досега) Теодора, дъщерята на Михаил IX е дадена за съпруга на цар Тодор Светослав.

1 Вж. M. Dinić, Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina, ZRVI 3 (1955) 62 и сл., който представя събитията по това време в Сърбия в съвсем нова светлина.

зантия — обстоятелство, което хвърля светлина върху мащабите на византийското разложение. Наместникът на Солун Йоан Мономах и комендантът на Сарди Константин Дука Лимпидар заявяват готовността си да признаят френския принц за свой господар. Най-съществено обаче в така сложилото се тогавашно положение било спечелването на каталанската рота, която фактически владее нещата във византийския изток. И тук щастието се усмихва на Карл Валоа, макар че крал Фридрих от Сицилия също прави заявките си за ленно господство над каталаните. През 1308 г. пълномощникът на Карл, Теобалд от Сепои, пристига с единайсет венециански кораба в Евбея, оттам се отправя към Касандрия и получава от каталанската рота клетва за вярност към своя господар.

Но разочарованието идва твърде скоро. Без да обръщат каквото и да било внимание на намеренията и плановете на Валоа, каталаните потеглят от Касандрия към Тесалия. Тук управлява Йоан II (1303-1318), внук на севастократор Йоан, тежко болен младеж, който първоначално е под настойничеството на херцога на Атина Гуидо II де ла Рош, а след неговата смърт (1308) се обръща към византийския император и се сгодява за неговата нелигитимна дъщеря Ирина. Цялата страна е под господството на големи феодални владетели. Като държава Тесалия издъхва. От импозантното могъщество, което е имала при севастократор Йоан I, е останал само блед отблясък. Съпротива срещу каталаните е немислима. Цялата рота преживява безгрижно в продължение на една година от богатите дарове на плодородната земя. След това през пролетта на 1310 г., осигурена с тесалийски пари, тя потегля към Гърция и се поставя в служба на херцог Валтер от Атина. Но както някога с византийците, така каталаните се скарват и с французите и крайният резултат отново е открита война. При Кефисос в Беотия на 15 март 1311 г. те извоюват внушителна победа над превъзхождащите ги по брой френски военни части. Херцог Валтер и повечето негови рицари падат мъртви в кървавата битка. Френското могъщество в Атина и Тива е сразено, а на негово място изниква каталанско княжество. Атина, ко-

ято в продължение на един век е била под френско господство, пада за период от над седемдесет години в ръцете на каталаните[1].

Това е невероятният резултат от забележителната каталанска експедиция. Една шепа войнолюбиви авантюристи от далечния Запад успява да си пробие път от Константинопол и Филаделфия до Атина и там, в една от най-древните и славни културни точки за човечеството, да създаде собствено княжество. Авантюристичното пребиваване на каталанite в Мала Азия, в Тракия и Македония, в Северна и Средна Гърция показва най-нагледно колко слаба е вече по това време Византийската империя, така и нейните гръцки и латински дисидентски държави. Каталаните се появяват на Изток в момент на липса на сила — византийската мощ токущо е западнала, а турската е в период на възникване.

Оттеглянето на каталаните към френска Гърция осезаемо облекчава положението на Византийската империя. Нападателните планове на Карл Валоа губят почва. Още в Тесалия Сепои се отцепва от каталаните, от които той и неговият възложител на задачата нямат какво повече да очакват. Правните претенции на Валоа спрямо императорската корона също угасват, тъй като неговата съпруга, титулярната императрица Катерина от Кортене, е починала през 1308 г. Титуларното право преминава върху нейната дъщеря Катерина от Валоа и тя още като дете (1313) е бракосъчетана с Филип Тарентски, за когото връзката с титулярната императрица се оказва толкова важна, че той разтрогва брака си с Тамара от Епир. Но и завоевателните планове на Филип не надхвърлят етапа на подготвителните работи, макар че зад тях стояли Франция и Неапол. Така плановете на Карл Валоа и Филип Тарентски — бледи подобия на завоевателната политика на Карл д'Анжу, пропадат. Свършва се със западноевропейските реставрационни стремежи. През 1310 г. Венеция сключва с византийския император примирие за 12 години. Сръбският крал също завързва по-тесни контакти с Византия. Той праща на императора резервни военни части, които понякога

1 Вж. K. M. Setton, Catalan Domination of Athens, 1311-88, Cambridge Mass. 1948.

достигат до бройката от 2000 конници[1]. Когато през 1314 г. срещу него се надига синът му Стефан, свален и ослепен, той е изпратен във византийския двор[2].

Укрепват византийските позиции и в Пелопонес. Още през 1308 г. Андроник II предприема важна промяна в управленския ред в Мореа, слагайки край на неудачната система, според която византийският наместник в Мореа се сменя всяка година. След което най-напред Михаил Кантакузин, баща на по-късния император Йоан VI, управлява византийските владения в Мореа до своята преждевременна смърт през 1316 г. Неговото наместничество слага началото на възраждането на византийската мощ в Пелопонес. Делото е продължено от Андроник Асен (1316-1323), един от синовете на някогашния български цар Иван III Асен и на императорската сестра Ирина Палеологина, който в успешна битка срещу франките укрепва византийското могъщество в Мореа и успява да го разшири. На град Монемвасия — важно византийско пристанище в Мореа, Константинопол дава значителни търговски привилегии, с цел да създаде по този начин в Пелопонес византийски търговски център като противотежест на венецианските центрове в Корон и Модон[3].

---

1 Ник. Григора I, 268, 3. Вж. също Хрисовул на Андроник II за Хилендарския манастир от октомври 1313 г.: Actes de l'Athos 17, Nr. 26.

2 Jireček, Geschichte I, 346 и сл. M. Dinić, Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina, ZRVI 3 (1955) 77 и сл.

3 Хрисовул (който не е запазен) дава на града още Михаил VIII, вероятно след възвръщането на Константинопол (Dölger, Reg. 1897). Още един хрисовул градът получава от Андроник II през 1284 г.: M. M. V, 154/55 (Reg. 2102). Несигурна е датировката на изключително важния, запазен само в хрониката Маюс на Сфранцес (ed. Bonn. p. 400-04) хрисовул, който много подробно и точно посочва привилегиите на търговците от Монемвасия. Zachariae, Jus III, 635-38 (= Zepos, Jus I, 538-41) и M. M. V, 165-68, го посочват като хрисовул на Андроник II от ноември 1317 г. (по-точно 1316). F. Dölger многократно заявяваше (Facsimiles byz. Kaiserurk. Sp. 34, Reg. 1897 и BZ 34 [1934] 126), че става дума за хрисовул на Андроник III от 1336 г., но в най-новия том с документи го представя като хрисовул на Андроник II от ноември 1316 г. (Reg. 2383), разграничавайки се от по-старите си възгледи и опитвайки се да обоснове новата си концепция. Междувременно се оказа (M. M. V, 166, 5), че издателят на този хрисовул за първи път дава привилегия на монемвасийците. Следователно — ако оставим настрана останалите не малки трудности — хрисовулът в никакъв случай не е издаден от Андроник II, а дори и от Андроник III или Андроник IV от 1376 г. В действителност белезите не пасват нито на единия, нито на другите

Важна промяна настъпва в двете сепаратистки гръцки държави, тъй като през 1318 г. угасва династията на Ангел както в Епир, така и в Тесалия. Деспот Томас става жертва на покушение от страна на своя племенник Никола Орсини от Кефалония. Той, враг на анжуйците, преминава към гръцко-православната вяра и се провъзгласява в Епир за наследник на убития, с чиято вдовица Анна, дъщеря на Михаил IX, се бракосъчетава. Една година по-късно той получава от Византия титлата деспот[1]. Янина, както и много други твърдини на страната, попада във властта на византийския император. Още по-радикална е промяната в Тесалия, тъй като след смъртта на Йоан II е прекратено самостоятелното съществуване на страната. Византийският император предявява претенции към провинцията като овакантен имперски лен, без наистина да успее да постигне признаване на властта си в северната част на страната и дори тази част му се подчинява само формално[2]. Най-могъщите тесалийски магнати се стремят да станат самостоятелни и да основат княжества в собствените си земи, като първи в това отношение са представителите на древния аристократичен род Мелисини. Едновременно с това в Тесалия нахлуват огромни маси албанци; започва албанското преселение, което през следващото десетилетие залива цяла Гърция. Най-значителната част от упадащото княжество със столицата Неопатра каталанското херцогство на Атина откъсва за себе си, докато пристанищният град Птелеон се пада на венецианците. Византия отново остава с пръст в устата. Дори и скромните наченки на някакво подобрение, които като че ли се появяват в десетилетието след края на каталанското мъчение, много скоро са унищожени от гибелната разпра, разразила се между стария император и неговия внук Андроник III и тласнала империята в дълга и мъчителна гражданска война.

двама и трябва да се направят известни корекции на съхранената дата — в случая с Андроник II особено много. Във всеки случай обаче оригиналността на важния документ е безспорна.

1 Вж. Ferjančić, Despoti 74.

2 Nik. Gregoras I, 229 и сл., 278 и сл., вж. И. Соколов, Крупные и мелкие властели в Фессалии, ВВ 24 (1923-26) 35 и сл.; А. Соловев, Фессалийские архонты в XIV в., BSI. 4 (1932) 159 и сл.

2. Епохата на гражданските войни. Сръбското господство на Балканите

Обща литература: V. Parisot, Cantacuzène homme d'Etat et historien, Paris 1845. — Флоринский, Андроник и Кантакузин. — С. авт., Жизнь славяне и Византия во второй четверти XIV в., Петербург 1862. — D. Muratore, Una principessa Sabauda sul trono di Bisanzio, Chambéry 1905. — F. Dölger, Jochannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 19-30 (= Paraspora 194-207). — Lemerle, L'Emirat d'Aydin. — Tafrali, Thessalonique. — Ševčenko, Nicolas Cabasilas. — Meyendorff, Palamas. — R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926. — Zakythinos, Despotat I и II. — Jireček, Geschichte I. — St. Stanojević, Istorija srpskoga naroda[3]*, Beograd 1926. — V. Corović, Istorija Jugoslavije, Beograd 1933. — Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953. — St. Novaković, Srbi i Turci XIV i XV veka, Neuauflage, Beograd 1960 (с допълнения и поправки от S. Ćirković) — Мутафчиев, История II. — А. Бурмов, История на България през времето на Шишмановци, Годишник на Софийския университет, Ист.-фил. фак. 43, София 1947. — Stein, Untersuchungen.*

Вътрешното разпадане на Византийската империя се изразява в дълга поредица от граждански войни, към която стълкновението между стария и младия Андроник е само прелюдията. С тази фамилна династична разпра започва епохата на тежки вътрешни борби, които изсмукват последните сили на империята и отварят вратите пред експанзията на турци и сърби. Пукнатината между дядото и внука се проявява първоначално поради лични мотиви. Андроник III, най-големият син на Михаил IX, красив и надарен младеж с привлекателен характер, някога бил любимец на стария император. Той получава преждевременно съимператорската титла и е смятан за втори презумптативен престолонаследник след своя баща. С времето обаче и у двете страни настъпва влошаване на отношенията: лекомисленият начин на живот на младия Андроник, неговата необузданост и разточителство се превръщат в истинско изпитание на търпението на строго традиционния император. Колкото до младия принц, за него попечителството от страна на баща му и дядо му става все по-досадно. Едно негово нещастно завършило

любовно приключение ускорява разрива. Преследвайки един от съперниците на своя господар, хората на Андроник убиват по една трагична случайност неговия брат Мануил. Жестоката вест скоро донася смъртта на тежко болния Михаил IX в Солун (починал на 12 октомври 1320 г.), старият император обаче се изпълнил с дълбока омраза и взема решението да отнеме на Андроник правата на престолонаследник.

Младият Андроник обаче има много привърженици особено сред младото поколение от византийската аристокрация и срещу необичания стар император се образува силна опозиция. Начело на тази опозиция застават Йоан Кантакузин, млад, притежаващ богати земи магнат, най-добрият приятел на Андроник III, и лукавият авантюрист Сиргиан, който по бащина линия е с куманско потекло, но е родственик на императорското семейство. Водеща роля в заговора играят и Тодор Синадин, и честолюбивото първеню Алексий Апокавк, които държат важни командни постове в Тракия и Македония. Срещу съответно заплащане Сиргиан и Кантакузин също си осигуряват наместничества в Тракия. Лошият обичай да се продават постове е широко разпространен в империята на Палеолога: дори просветеният велик логотет Тодор Метохит по всяка вероятност така е получил своя[1]. Този път правителството трябвало да заплати скъпо, защото Сиргиан и Кантакузин използвали купените управленски права като база, за да организират борбата. Опирайки се на недоволството на измъчената от данъци провинция, византийската аристокрация успява да подбуди силно движение срещу управлението в Константинопол. За Великден 1321 г. Андроник III напуска столицата и се отправя към армията, която неговите приятели са събрали при Адрианопол. В предстоящата битка той има психологически много по-благоприятна позиция в сравнение със стария император, чието време на управление е донесло на империята много загуби и тежки лишения. Под натиска на финансовата нужда Андроник II е принуден да прибегне към най-строги мерки за икономии, а това никога не носи популярност на един владетел. Андроник III обаче, необременен с никакви отго-

1 Nik. Gregoras I, 302, 3 и 426, 3.

ворности, можел да дава най-щедри обещания и да използва всякакви демагогски похвати. За да спечели привърженици, той подарява земи и раздава привилегии с широки пръсти. Тракия по всяка вероятност той напълно освобождава от данъчни задължения[1]. Това поведение оказва върху изхода на гражданската война много по-голямо влияние, отколкото военното съотношение на силите на противниците. Нищо учудващо няма в това, че тракийското население се присъединява към буйния млад император и когато неговата армия под ръководството на Сиргиан поема към Константинопол, старият император побързва да сключи мир, опасявайки се от надигане на столицата.

Андроник III получава Тракия и определени земи в Македония, които току-що е раздал на привържениците си. Останалата част заедно със столицата задържа Андроник II. Така все пак се стига до разделяне на имперската територия, за което доскоро във Византия дори не се е говорело. За да бъде опазена имперската цялост поне във външнополитическо отношение, Андроник II си запазва правото за преговори с външните сили. Този принцип обаче скоро е нарушен и всеки от двамата императори повежда своя, противоречаща на отсрещната и дори насочена срещу нея външна политика. Спокойствието също не трае дълго — още през 1322 г. пламва отново гражданска война. В лагера на младия Андроник настъпват разногласия, чиято причина в крайна сметка се корени в съперничеството между мега дукс Сиргиан и мега доместик Кантакузин. Тъй като Андроник III взема страната на своя приятел Кантакузин, Сиргиан, който до този момент е действителният ръководител на цялото начинание, минава в лагера на стария император, за да поеме, вече служейки на него, водачеството на борбата срещу своя някогашен господар и любимец. Настроенията в империята обаче все по-силно клонят към младия Андроник. След като много градове в непосредствена близост до Константинопол му се подчиняват, старият император повторно отстъпва и мирът е възстановен при предишните условия.

Настъпва период на по-продължително затишие и на 2

1 Nik. Gregoras I, 319, 14.

февруари 1325 г. Андроник III е коронован за съимператор на своя дядо. Въпреки че тази гражданска война преминава без по-големи битки, нейните външно- и вътрешнополитически последици са достатъчно сериозни. Състоянието на война с непрестанното преминаване на армейски части затруднявало, най-вече в Тракия, земеделието и сковавало повсеместно нормалния стопански живот. Авторитетът на централната власт чувствително спада дори и в онези територии, които по силата на договорността остават в ръцете на стария император. Наместникът на Солун, панхиперсеваст Йоан Палеолог, племенник на Андроник II и зет на великия логотет Тодор Метохит[1], взима решение да отцепи от империята своето наместничество. Намерението му среща подкрепата на двамата синове на великия логотет, които повелявали в Струмица и Мелник. Особено опасна нотка придава на всичко това фактът, че панхиперсевастът се обръща за помощ към сръбския крал Стефан Дечански, негов зет, и тръгва сам към двора му в Скопие. Загриженото императорско правителство побързва да му предложи титлата кесар, но той умира още по време на пребиваването си в сръбския двор (1327). В Мала Азия обаче турците продължават завоеванията си: на 6 април 1326 г.[2] пада изтощената от глад Бруса, която Орхан, синът на Осман, превръща в своя столица и която като последно вечно жилище на Осман става свещено място за османите.

Междувременно през пролетта на 1327 г. между двамата императори за трети път избухва открита война, като този път и южнославянските царства се намесват до голяма степен във вътрешновизантийските противоречия. Сръбско-български конфликт се преплита със съперничеството, разделящо византийския императорски дом, а с него и цялата империя. Тъй като Андроник II, благодарение на старите си връзки със сръбското владетелско семейство, се обединява със сърбите, Андроник III сключва съюз с българския цар Михаил Шишман, който изгонва жена си — сестрата на

1 Вж. Papadopulos, Genealogie der Palaiologen Nr. 38.

2 За датата вж. Charanis, Short Chronicle 341, на основание на анонимна хроника от 1391 г.: Lampros-Amantos, Βραχεα Χρονικα Nr. 52, 5.

сръбския крал, и се оженва за вдовицата на своя предшественик, сестрата на младия Андроник, Теодора. И този път щастието е на страната на Андроник III, тъй като отчайващото положение увеличава негодуванието в империята, а с това се множат и привържениците на младия император. Предприетата от застъпници на стария император в Македония антиофанзива се проваля, още преди сръбският крал да се е присъединил към нея. Цяла византийска Македония минава под скиптъра на младия Андроник и самият Солун също се присъединява към него. Армията си, която по това време е разположена недалеч от Константинопол, Андроник III поверява на командването на Синадин и се отправя, съпроводен от Кантакузин, към Солун, където е приет тържествено като император (януари 1328 г.). В самата столица опозицията също чувствително нараства и Андроник II вече мисли за нови мирни преговори, когато изведнъж българският цар Михаил Шишман променя поведението си и му изпраща българско-татарски помощен корпус. Това влива нови надежди у стария император, но накарва пък младия Андроник да премине към енергични действия. Чрез преговори и заплахи той успява да склони българския цар да отзове обратно изпратените военни части, като успоредно с това влиза в преговори и с партийните си съмишленици в Константинопол. На 24 май 1328 г. той нахлува в столицата и завзема властта без битка. Принуждава дядо си да абдикира, като отначало го оставя да живее в императорския дворец; едва две години по-късно привържениците на младия Андроник накарват стария император да облече монашеското расо и на 13 февруари 1332 г. той умира като монах Антоний.

С Андроник III (1328-1341) властта поема ново поколение — поколението, чийто типичен представител е Йоан Кантакузин. Действителен водач на въстаническото движение през последните години, Кантакузин сега се превръща в ръководител на държавата. По политическа надареност той многократно превъзхождал своите съвременници, в това число и рицарски смелия, но вътрешно слаб император. Наистина Андроник III усърдно и не без успех се проявявал

като пълководец, но посоката на държавната политика давал Кантакузин. С края на гражданската война приключва и времето на демагогските обещания и все по-често Андроник III и Кантакузин започват да прибягват, чувствайки силата и бремето на отговорността, до мерките на свареното правителство. Последиците от гражданската война обаче вече не се поддават на поправяне. Финансовият недоимък е станал още по-потискащ, а стойността на хиперпирона отново е спаднала през годините на вътрешни борби. Повече му провървява на новото управление при изграждането на новия ред в правното дело.

Станалата пословична подкупност на византийските съдилища кара още Андроник II да предприеме реформа на съдебното дело. През 1296 г. той свиква в Константинопол дванайсетчленна съдебна колегия, състояща се от църковни водачи и светски личности с титли, която като висша съдебна инстанция трябвало да помага за възтържествуването на справедливостта. Резултатът обаче е обезкуражаващ. Новосъздаденият висш съдебен състав скоро се дискредитира и преустановява дейността си. Поради това през 1329 г. Андроник III свиква нова съдебна колегия, състояща се само от четири членове — двама представители на клира и двама светски членове. Разполагащи с изключително широки правомощия, тези четирима „всеобщи съдии на ромеите“ трябвало да наблюдават правната система в цялата империя. Техните присъди били окончателни и неоспорими. На Андроник III обаче му се налага също да преживее тежко разочарование от своите висши съдии. Още през 1337 г. трима от тях, уличени в подкупност, били свалени и анатемосани. Въпреки това институцията на всеобщите съдии остава да съществува, при това чак до залеза на империята, макар и с течение на времето да претърпява някои изменения съобразно практическите изисквания на момента. На съдебните заседания в провинцията по обясними причини не можели да присъстват и четиримата съдии и затова скоро присъдата започнал да произнася само единият от тях, действайки от името на цялата съдебна колегия. С отслабването на взаимовръзката между отделните части на империята, което след

средата на XIV век става все по-осезаемо, се налага да бъде разхлабена твърде централизирано замислената съдебна система, която да отстъпи място на по-гъвкав ред. Редом до всеобщите съдии на ромеите в Константинопол се появяват, така да се каже, и местни всеобщи съдии: в по-късно време се наблюдават собствени всеобщи съдии в Солун, в Мореа, на Лемнос, а също и в Серес под сръбско господство. Характерно за съдебната система от времето на Палеолога е силното участие на клира в държавното праворазделяне. Влиянието на църквата върху съдебната система на империята се засилва от това, че успоредно с императорския съдебен състав, включващ по правило двама представители на клира, действа и духовен съдебен състав към патриаршията, сътрудничещ си с императорския, подкрепящ го и допълващ го, но нерядко и противодействащ му, а в периоди на криза — дори заставащ на негово място[1].

Външнополитическото положение се определяло от непрестанното напредване на османите в Мала Азия и на сърбите в Македония, както и от продължаващото отслабване на гръцките и латинските дисидентски държави. Докато Византия стои безсилна пред османите и сърбите, то в Северна Гърция, от една страна, и в Егейско море, от друга, тя успява да постигне някои успехи, и то не на последно място благодарение на подкрепата на селджуките. Онова, което е особено характерно за политиката на новото управление и му придава собствен почерк, е сътрудничеството на Кантакузин със селджукските емири, които също като Византийската империя се чувстват застрашени от експанзията на османите. От съюза с Генуа пък за сметка на това

1 Освен Zacharia, Geschichte 385 и сл. и L. Petit. La reforme Judiciaire d'Andronic Paléologue (1329), Echos d'Or. 9 (1906) 134 и сл., вж. преди всичко важните проучвания на P. Lemerle, с които започва едно по-обстойно изследване на проблематиката: Le Juge général des Grecs et la réforme Judiciaire d'Andronic III, Mémorial L. Petit (1948) 292-316; Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. I: Le tribunal impérial, Mélanges H. Grégoire, I (1949) 369-384; Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. II: Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal, Mélanges P. Peeters, (1950) 320-333. Вж. също I. Ševčenko, Léon Bardalès et les judes généraux ou la corruption des incorruptibles, Byz. 19 (1949) 247 и сл.

правителството се стреми да се освободи, за да си възвърне флотската и търговско-политическа самостоятелност. Предпоставка за това е укрепването на собствената военноморска сила, така че строителството на кораби се превръща в една от най-важните задачи за император Андроник и великия доместик Йоан Кантакузин. Тъй като държавните средства не достигат, Кантакузин и други магнати още тогава подкрепят със свои средства изграждането на флота[1]. Резултатът от това е, че държавата и нейната военна отбранителна сила стават зависими и финансово от големите в империята.

Укрепването на сръбското кралство отново обединява Византия и България. Разривът, който настъпва между Андроник III и неговият български зет в края на византийската гражданска война, има наистина своя отзвук в двустранни нарушавания на границата с набези и плячкосване. Мирът обаче скоро е възстановен и е сключен съюз, насочен срещу Сърбия. До обща византийско-българска акция обаче в това отношение не се стига. Наистина Андроник III нахлува в сръбските погранични територии, но още преди той да е започнал битката, Сърбия и България дават голямото разрешение — на 28 юли 1330 г. при Велбъжд (Кюстендил), и императорът се оттегля след вестта за поражението на своя съюзник. Българската войска е унищожена, цар Михаил Шишман също е ранен смъртоносно в боя. Победилият сръбски крал възстановява на трона в Търново своята сестра Анна и нейния син Иван Стефан, а сестрата на Андроник Теодора е прогонена от страната[2].

Битката при Велбъжд представлява преломна точка за съдбата на балканските страни. Тя донася развръзката на битката за Македония и полага крайъгълния камък на сръбското надмощие, под чийто знак ще се движи южноевропейското развитие през следващите десетилетия. Андроник III се опитва да извлече поне някаква полза от поражението на своите български съюзници. Уж за да отмъсти за

1 Годината 1341 убедително е потвърдена от Кантакузин II, 58.

2 Jireček, Geschichte I, 361 и сл. А. Бурмов, История на България през времето на Шишмановци, Годишник на Соф. унив. 43 (1947) 40 и сл.

сестра си Теодора, той завзема множество укрепления на българо-византийската граница, като подчинява на волята си и много оспорваните пристанищни градове Месемврия и Анхиало. Междувременно в България, а скоро след това и в Сърбия настъпва прелом. Българските боляри изгонват царица Анна и сина ѝ и поставят на трона племенника на Михаил Шишман, Иван Александър (1331-1371). В Сърбия аристокрацията се надига срещу крал Стефан Дечански и дава властта в ръцете на неговия син Стефан Душан (1331-1355). Двамата славянски владетели сключват здрав мир и Душан се оженва за царската сестра Елена. Веднага след това Иван Александър подема борбата срещу Византия. Той успява да си възвърне завзетите от Андроник градове и да установи предишната граница, скрепявайки я с договор (1332). Сръбските аристократи обаче заедно със своя нов владетел нахлуват със завоевателни амбиции във византийска Македония.

От самото начало и по време на цялото си славно управление Душан остава носител на пълния със сила експанзионистичен устрем на сръбската едра аристокрация, която цели да откъсне територии от намиращата се редом византийска империя[1]. Вътрешните сътресения в империята на византийците са все по-добре дошли за този завоевателен устрем. През пролетта на 1334 г. един виден византиец става дезертьор и се поставя в услуга на сръбския владетел. Сиргиан, който по време на византийската гражданска война, сменяйки лагерите, играе водеща роля и на двете места, е избягал от Константинопол, пребивава продължително време в Галата, на Евбея и в Албания, като най-накрая се появява в двора на Душан. На сръбския крал този енергичен и опитен във военното дело мъж оказва голяма помощ в битката срещу Византийската империя. Още тогава падат множество важни византийски укрепления в Македония като Охрид, Прилеп, Кастория, Струмица. Едва здравите стени на Солун спират устрема на победното сръбско напредване. Най-накрая един доверен човек на императора успява да убие Сиргиан и Ду-

1 Вж. G. Ostrogorski, Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom, Zbornik u cast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana I (1951) 79 и сл.

шан приема византийското предложение за мир, тъй като от запад страната му е заплашена от нападение на унгарците. При лична среща между Душан и Андроник III през август 1334 г. мирният договор е сключен, като след него сърбите задържат голяма част от своите завоевания в Македония — Охрид, Прилеп и Струмица[1].

Ако в Европа по това време е едва началото на катастрофата, в Азия вече се разиграва последното действие на трагедията. Все пак Андроник III и Йоан Кантакузин не изпускат възможността да се противопоставят на съдбата. Още през 1329 г. те потеглят с армейска сила от 2000 войници срещу османите, за да освободят обсадената Никея. Византийците обаче са победени в неравната битка от превъзхождащия ги враг в бой при Филокрене и в началото на март 1331 г.[2] Орхан завладява града, който преди две поколения е представлявал център на византизма. Шест години по-късно и Никомедия пада в ръцете на османите[3]. Онова, което все още остава на империята в Мала Азия, са само няколко разпръснати далеч един от друг града, като Филаделфия и Хераклея Понтийска. Фактът, че там византийците, обградени от турското море, успяват да се задържат още много десетилетия, е учудващ и достоен за уважение, но той остава без значение за по-нататъшното развитие. След завладяването на византийското крайбрежие османите, които с течение на времето чувствително са укрепили силата си за сметка на съседните турски племена, започват морски нападения и непрестанни набези към европейското крайбрежие на империята и ако в началото Андроник III все още успява да ги отблъсква, то за в бъдеще те предвещават големи опасности.

Както османите — северната, така селджуките от малоазиатските брегови емирства кръстосват южната част на Егейско море. Техните набези засягат преди всичко латин-

1 Вж. Jireček, Geschichte I, 367 и сл. M. Dinić, Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova, ZRVI 4 (1956) 7.

2 Според Lampros-Amantos, Βραχεα Χρονικα Nr. 26, 4: на 2 март; според публикуваната от Горянов хроника, BB 27 (1949) 283, 86: на 1 март 1331 г. Също V. Laurent, REB 7 (1950) 209.

3 За превземането на Никомедия през 1337 г. вж. G. Georgiades Arnakis, Οι πρωτοι Οθωμανοι, Athen 1947. V. Laurent, REB 7 (1949) 211.

ците, владеещи тази част от морето; византийците, чиято собственост била ограничена върху тракийското и малоазиатското крайбрежие, са засегнати твърде слабо. Това положение на нещата навежда на мисълта за селджукско-византийско сътрудничество. Опирайки се на селджукските емирства, които също като империята трябвало да се бият срещу османи и латинци, Андроник и Кантакузин се опитват да укрепят византийските позиции, използвайки новоизградената флота. През 1329 г. императорската флота потегля срещу остров Хиос, който е под господството на генуезкия род на Захария и който след първоначално признаване на императорския суверенитет е завладян и до 1346 г. остава във владение на империята. Фокея, която също се намира в генуезки ръце, императорът успява с дейната помощ на съседните селджукски емири да склони към признаване на византийското върховенство и най-накрая той спасява Лесбос от завоевателния опит на западноевропейските сили. Тук в детайли се повтаря пиесата от 1204 г. — създаденият за борба с турските пирати съюз на християнските сили напада един византийски остров, въпреки че византийският император формално се бил присъединил към съюза. След което му се наложило да защитава владенията си от християнските си съюзници със селджукска помощ, което му се удава след драматична битка.

Най-значимите успехи обаче се падат на империята в Тесалия и Епир. След смъртта на най-могъщия от тесалийските князе, Стефан Габриелопул Месилин (починал 1333 г.), страната изпада в пълен безпорядък. Императорският наместник в Солун, Йоан Мономах, нахлува там, следван от самия император, и скоро северната половина от Тесалия до каталанската граница е присъединена към Византийската империя. Епирският деспот Йоан Орсини (1323-1335), който се опитва да завземе за себе си западната част на Тесалия, е отблъснат и прогонен от страната. Дори заселените в Тесалия албански племена, които дотогава защитавали независимостта си[1], се заклеват във вярност към императора.

---

1 Според израза на Кантакузин I, 474, те са били: αβασιλευτοι.

След анексирането на Тесалия се наложило да бъде решен и епирският въпрос. В резултат на безкрайни партийни боричкания на преплитащи се силови амбиции и постоянни набези на съседите в епирската област царяло силено брожение. Разпадът на обезсиленото царство бил само въпрос на време. Победата на византийската партия в Арта ускорява края му. Деспот Йоан е отровен от съпругата си и деспина Анна, която поема управлението със сина си Никифор II, започва преговори с императора. Начело на доста голяма войска, чието ядро образуват турски части, Андроник и Кантакузин пристигат през Тесалия, потушават първо избухналото в албанската област въстание и приемат подчиняването на страната (1337). Без бой Епир заедно с Акарнания е присъединен към империята. Деспината обаче си направила криво сметката — тя се надявала след признаването на византийското върховенство да продължи да управлява страната от името на малолетния си син, но императорът не искал и да знае за управление на старата династия на деспотите, която била свързана с традициите на епирското самодържавие. Администрацията на страната като императорски наместник поема протостратор Синадин. Анна и Никифор били принудени да се върнат обратно в Солун.

Междувременно заинтересованите от епирската област западни сили търсят начин да отнемат на империята твърде лесната победа. Като оръжие им послужил преминалият към тях Никифор, когото те намислили да използват в играта срещу Палеолозите. По поръка на латинската императрица Катерина Валоа, която тогава била повелителка на княжество Ахая, анжуйският наместник на Драч раздухва въстание в полза на детронираното момче. В Арта провъзгласяват Никифор II, а протостратор Синадин — оковават. Само няколко града обаче се присъединяват към движението, докато голямата част от страната остава вярна на гръцкия василевс. И когато през пролетта на 1340 г. Андроник III и Кантакузин се появяват с малка военна сила[1], бунтовното движение бързо се разпада. Никифор се връща към почетното за-

1 Хронологията според Флоринский, Андроник и Кантакузин, т. 204, с. 241, бел.3.

точеничество в Солун, задоволява се с титлата на панхипер-севастократор и приема честта да е сгоден за една от дъщерите на Кантакузин като отплата за загубените владетелски права. За наместник на Епир е провъзгласен Йоан Ангел, който се бил отличил при потушаването на въстанието, докато Синадин поема наместничеството в Солун. Най-после изглеждало сякаш една от най-тежките последици от византийския разпад от 1204 г. е отстранена. Наистина все още имало латински княжества в Гърция, но на Балканския полуостров вече не съществували отделни гръцки царства — някогашните отцепнически държави били отново обединени с империята като нейни провинции. Кантакузин оценява на висок тон този успех, който предшествениците му въпреки всичкото си старание не успяват да постигнат[1].

Този успех обаче е по-малко резултат на византийската завоевателна сила, отколкото последствие от вътрешната разруха на отцепническите държави, които някога съумели да се противопоставят на импозантната сила на Михаил VIII, сега обаче паднали почти без борба пред слабата империя. Затова и византийците не се радвали дълго на победата си. Не ги отбягнала участта в момента, когато най-после обединението на откъснатите области с империята било постигнато, да се насочи към тези земи сръбско нашествие. Албанската област била подчинена от Душан още в следващата година, а скоро след това, още преди да са се съвзели напълно с империята, под властта на великия сръбски владетел паднали и Епир, и Тесалия. Византия още можела при благоприятни отношения, умно държавно ръководство и умела обединителна политика да постига сигурни успехи, но вече не била в състояние да задържи задълго спечеленото. Империята едва се е възстановила от гражданските войни на двайсетте години дотолкова, че да поеме важните държавни дела и отново не е в състояние да се противопостави ако не на османите и сърбите, то поне на по-слабите противници. Всичко пак се провалило. Управлението на Андроник III е само пауза в период на вътрешни борби. След смъртта му се

1 Кантакузин I, 504.

разгаря нова гражданска война, която била много по-кървава и жестока от размириците през двайсетте години и имала много по-тежки последици. След тази война империята никога вече не се възстановила.

Когато на 15 юни 1341 г. Андроник III умира, синът му Йоан V е едва на 9 години[1]. Великият доместик Йоан Кантакузин, който още приживе на Андроник III фактически управлява държавата, предявява претенции да води регентството като най-близък приятел на покойния император. Срещу него обаче се образува силна опозиция, която се обединява около императрицата-майка Анна Савойска и патриарха Йоан Калекас. Най-опасен враг на великия доместик става неговият някогашен привърженик, лукавият Алексий Апокавк, който по време на последната гражданска война действа като противник на Андроник III и само благодарение на Кантакузин се домогва до почести и богатства.

Дворцови интриги и партийни боричкания изпълват живота на византийската столица. Междувременно големите външни заплахи не закъсняват — турците плячкосват тракийските брегове, сърбите отново нахлуват в Солун, а и българите заплашват с война. Кантакузин излязъл срещу враговете на империята с войски, които бил наел със собствени средства, и скоро успява да възстанови мира. Дори се появява възможност за оздравяване на византийските позиции в Гърция. Феодалните владетели на Ахая изпращат посланичество до великия доместик, че са готови да признаят върховенството на Византия. Френските барони предпочели да се подчинят на византийския император, пред това да служат на представителите на флорентинската банкерска фамилия Асиайуоли, която управлява княжеството като наместник на императрица Катерина. Кантакузин е изпълнен с най-горди надежди: „Ако ни се удаде с Божията помощ, казал той пред военния съвет, да подчиним на империята заселените в Пелопонес латини, тогава и живеещите в Атина и Беотия каталани, щат — не щат, ще трябва да се присъединят към нас. И така властта на ромеите ще се разпростре ка-

1 За датата на раждане на Йоан V (ноември 1331 г.) вж. Charanis, Short Chronicle 344, на основата на Lampros- Amantos, Βραχεα Χρονικα Nr. 47, 11.

то в старите времена от Пелопонес до Византион и е очевидно, че тогава ще бъде лесна работа да потърсим реванш от сърбите и другите съседни варварски народи за всички оскърбления и обиди, които ни нанасят от толкова дълго време."[1]

От тези надежди не остава нищо. Избухването на гражданската война изключва не само всяко разширяване на империята със сила, но разрушава и малкото, което Византия все още притежава. Отсъствието на Кантакузин от столицата е използвано от противниковата партия за осъществяването на държавен преврат. Великият доместик, зает с високи патриотични планове, е обявен за враг на родината, домът му е разрушен и разграбен, привържениците му, неуспели да избягат навреме от Константинопол, са хвърлени в тъмница. Начело на регентството застава заедно с императрицата-майка патриарх Йоан, издигнатият за мега дукс Апокавк е възнаграден с управлението на столицата и на съседните градове и острови, а всички негови помагачи получават високи служби и почести. Кантакузин приема предизвикателството и настоява да бъде приет на 26 октомври 1341 г. от императора. Строго спазвайки принципите на закона, към който се придържа през цялото време на гражданската война, той цитира на първо място името на императрица Анна и законния император Йоан V, и едва след това споменава своето и на съпругата си Ирина[2]. Прави го, за да подчертае, че не се бори срещу легитимния императорски род, а срещу узурпатора Апокавк, който скоро се устремява към диктаторско всевластие в Константинопол. Както някога Андроник III в битката срещу дядо си, така и сега Кантакузин в борбата си срещу константинополското регентство се обляга преди всичко на тракийската аристокрация и както тогава, така и сега провинцията побеждава столицата.

Византия е пред прага на една от най-тежките кризи, кои-

---

1 Кантакузин II, 80.

2 Вероятно императрицата-майка Анна дълго време формално е ръководила империята в Константинопол. Вж. печатите и монетите при: F. Bertelè, Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio, Rom 1937. Към тях и бележките на F. Dölger, BZ 38 (1938) 195. Dölger, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 191 и сл. [= Paraspora, S. 194 и сл.].

то някога е преживявала. Гражданската война през двайсетте години е отслабила достатъчно империята, а гражданската война през четирийсетте ѝ е отнела последните жизнени сили. В много по-голяма степен сега във вътрешните борби на византийците се намесват външни сили и отгоре на това битката между политическите партии се задълбочава от социалните и религиозните противоречия. Византия преживява не само политическа, но и тежка социална криза. В движението на зилотите се проявява силно социално-революционно учение, а в политическите и социалните борби се преплита най-значимото религиозно противоречие на късновизантийската епоха — спорът за исихазма.

Исихасти във Византия наричали от стари времена монасите, които водели строг отшелнически живот в свещена тишина (исихия). През XIV век исихазмът добива значението на особено мистично-аскетично духовно учение. Опосредствано, това движение има връзка с великия мистик на XI век Симеон Новия богослов, до когото се доближава на теория и практика[1]. Непосредствено късновизантийският исихазъм дължи възникването си на влиянието на Григорий Синаит, който минал по византийските земи през 30-те години на XIV век. Мистично-аскетичното учение на Синаит намира силен отзвук във византийските манастири. Особено радушен прием той получава в Атон — най-северната твърдина на византийската православна църква става средище на исихазма. Като най-висша цел исихастите имат съзерцаването на божествената светлина. Пътят към нея се постигал с особено аскетичен живот. Уединен в самота, исихастът трябвало да повтаря така наречената Исусова молитва („Господи, Исусе Христе, Сине Божи, помилуй ме“) и по време на произнасянето на молитвените думи да сдържа дъха си. От това молещият се получавал усещането за неизразима нечувана святост и се чувствал заобиколен от лъчите на неземна божествена светлина — онази неръкотворна светлина, която апостолите на Исус са съзерцавали на планината Тавор.

---

1 Вж. K. Holl, Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem neuen Theologen, Leipzig 1898. Още литература при Beck, Kirche 585 и сл.

Вярата във вечната видимост на Таворската светлина се натъква на съпротива, а следваният от исихастите метод предизвиква презрителна апатия. Походът срещу исихастите подема пристигналият от Калабрия монах Варлаам — мъж с голяма ученост, но деспотичен, нетърпящ възражение и вечно спорещ, неспокоен дух, съчетаващ западната смелост с истинска гръцка любов към препирни. Той дошъл в Константинопол, за да премери сили със светилата на византийската наука, но загубил публичен диспут срещу енциклопедиста Никифор Григора, защото начинът му на мислене, построен по аристотеловски рационално, не се възприел от византийската публика. Тогава полемичният дух на обидения калабриец се обръща срещу мистицизма на атонските монаси, който му изглеждал като израз на най-тъмно суеверие. Като защитник на исихастската мистика срещу него обаче се изправя великият богослов Григорий Палама[1]. Стига се до горещ спор — въпросът за използваните от исихастите аскетични методи, който Варлаам първоначално разяснявал със сарказъм, скоро отстъпил на заден план пред проблема за философско-теоретичната същност на исихазма като учение. Варлаам оспорвал видимостта на светлината в Тавор, която след като не е идентична с Бога, не би могла да има вечно съществуване, а била преходна като всяко Божие творение. Но ако се приеме съществуването на вечна светлина, тя няма да е нищо поразлично от самата божественост, която така или иначе е вечна и непреходна и тогава би било невъзможно да се възприеме тази светлина, защото Бог е невидим. Палама, напротив, различавал трансценденталната божествена същност от божествените енергии, които действат в света и се откриват пред човечеството, но не са творение, а вечно

1 За Григорий Палама и неговото учение вж. Монах Василий(Кривошейн) Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы, Сем. Конд. 8 (1936) 99-154; превод на немски: Mönch Wassilij, Die asketische und theologische Lehre des hl. Gregorius Palamas, Das östl. Christentum. Heft 8 (1939). Вж. също: Meyendorff, Palamas 173 и сл.; Beck, Kirche 323 и сл., 712 и сл. H.-G. Beck, Palamismus und Humanismus, XIIe Congrès Intern. des Etudes byz., Rapports III, Belgrade-Ochride 1961; и рецензията на G. Schiro и J. Meyendorff, ibid. Rapports complémentaires, S. 35 и сл., 39.

проявление на Бога. Както мъдростта, любовта, Божието благоволение не били нищо друго освен божествени енергии, така и наблюдаваната от апостолите на планината Тавор и от мистично просветлените вечно видима светлина била божествена енергия. Докато Варлаам поставя абсолютна граница между вечното и временното, в системата на Григорий Палама между човека и Бога има посредничество и посредничещо, което произтича от Бога и се споделя с човека. Така исихастиката система става изразно средство на древния копнеж на гръцката религиозност, който още по времето на богословските спорове и на борбата за почитане на иконите определя поведението на византийската църква — копнежа за преодоляване на бездната между този и онзи свят. Затова и най-строго отреченото от Рим исихастско учение е приветствано от византийската църква.

При все това исихазмът се възприема и във Византия едва след продължителна битка, защото и в самата византийска църква първоначално има силна съпротива срещу новото, но в основата си — прастаро учение. Наистина Палама извлича убедителна победа на 10 юни 1341 г. в спора за това, проведен на църковен събор под ръководството на Андроник III[1]. И когато след настъпилата няколко дни по-късно смърт на императора Варлаам подновява нападките си, срещу учението на паламитите се обръща и Григорий Акиндин от славянския Прилеп, който първоначално се опитва да посредничи между двамата противници. Той също бива осъден на църковния събор в присъствието на великия доместик Йоан Кантакузин (август 1341 г.). Политическата промяна, настъпила скоро след това обаче, предизвиква обрат. Патриархът Йоан Калекас, решителен противник на Палама, изпада в немилост, по-късно е хвърлен в тъмница и дори отлъчен от църквата. Толкова тясна става връзката между исихастите и противника на императора Йоан Кантакузин, че макар и не всички привърженици на Кантакузин да изповядват исихазма и не всички негови врагове да се борят против палами-

1 Вж. Meyendorff, Palamas 77 и сл.

тизма[1], религиозният спор се преплита с политическата битка, която разделя империята на два враждуващи лагера.

Още по-дълбока е социалната пропаст. Наистина социалното разцепление на империята е истинската причина за унищожителната сила на избухналата гражданска война. Задълбочаващата се икономическа криза ожесточила социалните противоречия. В степента, в която империята пропадала и обеднявала, по селата и градовете се засилвала нищетата на широките народни маси. Както на село, така и в града собствеността се концентрирала в ръцете на тънка аристократична прослойка и срещу нея се насочва ожесточението на обеднелите маси.

По времето на своя разцвет византийският абсолютизъм развива всевластието на бюрократичния си апарат върху руините на старите градски общински управи и подчинява градския живот на всеобхватния си централизъм. С отслабването на централната власт местните сили отново добиват влияние и дори градската самостоятелност изглежда отново пробудена[2]. Но това било по-скоро омаломощаване на упражняваната от феодалните сили централна власт, отколкото поява на нови обществени сили, и това довежда до възстановяване на автономните права на градовете. Живота на градовете в късновизантийската епоха движела не новороденатa класа на търговците и занаятчиите, както на Запад, а местната аристокрация[3]. Тази причина трябва да се има предвид, колкото и да е вярно, че събитията, раздвижили византийския градски живот в средата на XIV век, са съпоставими с историята от това време на италийските и дори на фламандските градове и се вписват в общите рамки на социалните

1 Това доскоро често се пропускаше, но след Meyendorff, Palamas, стана особено ясно.

2 Вж. Bratianu, Privilèges 101 и сл. Bréhier, Institutions 208 и сл.

3 Вж. E. Frances, La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et XIVe siècles, BSI. 16 (1955) 76 и сл. E. Kirsten, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisctен-Kongreß, München 1958, 34 и сл. Н. В. Пигулевская- Е. Е. Липшиц — М. Ю. Сюзюмов — А. П. Каждан, Город и деревня в Византии в IV-XII вв., XIIe Congrès Intern. des Etudes byz., Rapports I, Belgrade-Ochride 1961, 35 и сл., и рецензията на Д. Ангелов, ibid., Rapports complémentaires, S. 18 и сл.

битки в европейските градове[1]. Тази основна разлика обяснява защо водещата някога византийска икономическа мощ така бързо и пълно е надмината от италийските търговски градове и впоследствие — напълно отстранена от сцената.

Противоречията между регентството в Константинопол и водача на аристокрацията Кантакузин възпламенява тлеещата в империята социална вражда: в борбата си срещу Кантакузин Алексий Апокавк се обляга на народните маси, при което събужда духа на социалното вълнение срещу аристократичния произход на противника си. Лесно запалимата материя пламва, когато в Адрианопол избухва въстание срещу местната аристокрация. Скоро пожарът обхваща и останалите тракийски градове. Представителите на аристократичните и богатите фамилии, привърженици на магната Кантакузин, навсякъде били унищожени.

Най-големи мащаби и най-голямо ожесточение достигат обаче класовите сблъсъци в Солун, в този голям и пъстро населен пристанищен град, където най-пищното богатство съжителствало с най-дълбока нищета. Солун, който отстоявал особено положение в империята и отдавна бил център на стремеж към свобода, имал силна народна партия със здрава организация и повече или по-малко — ясна политическа идеология — партията на зилотите. Така тук антиаристократичното движение се изразило не просто в елементарни изблици на народните чувства, а след взимането на властта от зилотите през 1342 г. се превърнало задълго в управляваща система. След прогонването на привържениците на Кантакузин зилотите изграждат в Солун свое собствено господство.

Наместникът Тодор Синадин е принуден да избяга от града. И други представители на аристокрацията търсят спасение в бягството. Имуществото им е конфискувано. В остро противоречие се изправят зилотите, разглеждани от консервативните църковни среди като последователи на Варлаам и Акиндин, и срещу исихастите — съюзниците на Кантакузин. Политическите зилоти били врагове на църковните зилоти. Чрез социално революционизиране все пак зилотите се свър-

1 Bratianu, Privilèges 119 и сл.

зват със своеобразна легитимност. Като противници на Кантакузин те признават легитимния император Йоан Палеолог — та нали най-изявените водачи на тази антиаристократична партия са членове на семейството на Палеолога! В ръководството на управлението участват един повикан от Константинопол наместник и ръководителят на партията на зилотите. Подавляващо влияние имал зилотският ръководител, тъй че Солун фактически живеел по неговите закони в почти пълна независимост от всякаква друга опека. Вторият град в империята в продължение на седем години е под властта на една революционна антиаристократична партия, упражняваща господството си с голяма решителност и отстраняваща безкомпромисно противниците си[1].

От Солун до Константинопол властта на аристокрацията повсеместно е пречупена. Делото на Кантакузин сякаш е за-

1 Съвременниците, които съобщават за господството на зилотите, ги описват в най-тъмни краски, но това винаги са яростни противници на зилотите. За съжаление техните данни за мерките и възгледите на правителството на зилотите са доста оскъдни. Това, което може да се прочете в специализираната литература и в по-старите издания на тази книга по въпроса, се основава главно на един Логос на Николай Кавасила. Междувременно Шевченко, Николай Кавасила 81, показа, че това съчинение визира не господството на зилотите, а определени мерки на императорското управление и най-вероятно се отнася към по-късен период (вж. бел. към Извори по-горе). Следователно общоприетите представи за господството на зилотите и начинанията им трябва да бъда ревизирани. Така например упреците на Кавасила за продажбата на държавни служби и на епископски места не се отнасят към зилотите. Неговите нападки срещу отчуждаването на манастирските имоти — този въпрос е основен в неговите укори и поради това се разглеждаше като основна точка в зилотската програма — също не доказват, докато не се намери потвърждение и в други извори, че зилотите предприемат мерки за секуларизация. Доколкото разбирам Никифор Григора II, 796, 15 казва само, че те отнемат собствеността на богатите (και των πλουτουντων αφαιρουμενοι τας ουσιας). Кантакузин II, 234, 7 съобщава, че те нахлуват в домовете на избягалите аристократи, разрушават ги и ограбват собствеността им (και τας ουσιας διηρπαζον). Очевидно тук се касае не за конфискация на поземлената собственост, а за секвестиране на цялото имущество в град Солун, в рамките на който се ограничава действително господството на зилотите. Така основата на нашето знание за управлението и мерките на зилотите става все по-стеснена, но затова пък по-сигурна. Настроенията, които е породило зилотското движение, може да се доловят от публикуваното произведение на Алексий Макремволит, изпълнено с духа на дълбоко социално озлобление, което се развива като диалог между богатите и бедните: вж. I. Ševćenko, Alexios Makrembolites and his „DIalogue between the Rich and the Poor", ZRVI 6 (1960) 187 и сл.

гинало. Неговите най-близки привърженици, между които дори и Синадин, се отричат от него, тъй като това бил единственият начин да спасят живота и имуществото си. Загубил всякаква опора в империята след народното въстание, Кантакузин се оттегля с около 2000 души към сръбската граница и се обръща за помощ към Стефан Душан. Намесата във византийската гражданска война и без друго отговаряла на експанзионистичните планове на сръбския крал и на завоевателно настроената сръбска аристокрация. Кралят и кралицата на Сърбия приемат византийския антиимператор в Прищина с големи почести (юли 1342 г.). Кантакузин остава дълго време в Сърбия. Неговите преговори с Душан и „силните" в Сърбия довеждат до сключване на съюз, чрез който всяка от страните преследва свои собствени цели. Нападенията на съюзниците срещу здраво укрепения Серес през годините 1342 и 1343 остават обаче без успех. Групата около Кантакузин се стопява до едва 500 души. Тогава обаче идва вестта, че Тесалия го признава за император. Страната на големите земевладелци се присъединява към водача на византийската аристокрация. Кантакузин дава провинцията на своя стар приятел и роднина Йоан Ангел за доживотно управление. Той обаче властва над нея почти независимо, но оставайки верен на върховенството на своя господар както над Епир с Акарнания и Етолия, така също и над Тесалия. Така той скоро успява да разшири мечтаната си сфера на власт за сметка на каталанските владения в Тесалия, при това чувствително. И ако Кантакузин е изтласкан от старата имперска територия, то към него се присъединяват нововъзвърнатите гръцки области, на които той винаги е обръщал особено внимание и чието повторно присъединяване към империята е в основата на неговото дело.

Този успех на византийския антиимператор ускорява срива между него и сръбския владетел. Намерението на Душан не е да помогне на едната от византийските партии да удържи победа. Той оставя Кантакузин да загуби властта и подава ръка на константинополското регентство, което усърдно се стреми да спечели благоразположението му. Неговият син и престолонаследник Урош е сгоден за сестрата на младия император Йоан Палеолог (лятото на 1343 г.). Вместо брат

по оръжие Кантакузин има в лицето на Душан силен противник. Но той има и друг съюзник: Умур, емира на Айдин, с когото още от времето на Андроник III го свързва особено тясно сътрудничество[1]. Още в края на 1342 г. той се притичва на помощ на Умур и оттам насетне Кантакузин постоянно се радва на турската подкрепа — отначало на селджукската, а после и на османската, — която му осигурява надмощие над противниковата партия и която, би могло да се каже, решава най-накрая византийската гражданска война с военни средства. Но той не успява дори с помощта на Умур да превземе Солун. Градът се противопоставя ожесточено на антиимператора и заплашващата го външна опасност само обостря радикализма на зилотската власт[2]. Така Кантакузин трябва да се откаже от Солун, да отстъпи на Душан останалата част на Македония, но пък в замяна на това започва, подкрепян от селджуките, покоряването на Тракия. Още в началото на 1343 г. Умур нахлува в Дидимотейхос[3]. Цената на този успех е диво плячкосване на завладените земи от турските войски.

Константинополското регентство от своя страна разчита на подкрепата на южните славяни, като заедно с Душан спечелва на своя страна и българския цар Иван Александър. На негова страна преминава и побратимеият отначало с Умур и Кантакузин смел войвода Момчил, който се е укрепил със собствена войскова част в българо-византийската гранична област[4]. Приятелството със славянските владетели не е от голяма полза за легитимния император, но за сметка на това то коства много големи жертви на византийската държава. Положението става още по-отчайващо: докато съ-

1 Умур е главният герой в най-важната част на съчинението на турския хронист Енвери, който подробно описва неговите военни походи и победните му дела във византийските земи. Тази част е публикувана и преведена на френски от: I. Mélikoff-Sayar, Le destãn d'Umur Pacha, Paris 1954. Задълбочено проучване на този извор прави P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha", Paris 1957.

2 Кантакузин II, 393.

3 Вж. P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin 144 и сл.

4 Интересни данни за Момчил дава цитираната по-горе турска хроника, изд. от I. Mélikoff-Sayar, 101, 124.

юзниците на Кантакузин опустошават византийските земи, съюзниците на Апокавк откъсват обширни области от империята. През 1343 г. Душан завзема Воден, Кастория и Лерин и завладява напълно Албания, която сега се намира изцяло под негова власт, с изключение на Драч[1]. Българският цар изисква като отплата за своето приятелство да му бъде отстъпена обширна област по горното течение на Марица, включваща Филипопол и Станимака, но не оказва на правителството, което, без да разсъждава, се съгласява с тази концесия, дори най-малка помощ. Момчил след многократно преминаване ту към едната, ту към другата партия основава в Южните Родопи собствено владение. От тук заклетият авантюрист, на когото Кантакузин дава титлата севастократор, а императрица Анна — деспот, всява несигурност из цялата област, докато накрая Умур го разгромява и нарежда да го екзекутират (1345).

До лятото на 1345 г. Кантакузин вече е превзел цяла Тракия. И в самия Константинопол опозиционната партия претърпява тежко поражение. Най-силният мъж, мега дукс Алексий Апокавк, намира смъртта си на 11 юни 1345 г.: по време на своето посещение в една тъмница на императорския дворец той е нападнат от затворниците и пребит до смърт. Тогава и в Солун се стига до първата протестна реакция срещу зилотското господство, което без съмнение води преди всичко до по-голямо брожение на революционните сили. За отбелязване е, че тази съпротива започва от императорския наместник и той е не друг, а великият примикюр Йоан Апокавк, син на константинополския диктатор. Неговата задача е да подкрепи антиаристократичния режим в Солун, но той скоро се скарва с партията на зилотите и нейния водач Михаил Палеолог, който се провъзгласява за господар на града. Той нарежда да убият предводителя на зилотите, хваща здраво юздите на управлението като единствен наместник и след като баща му е убит в Константинопол, застава открито на страната на Кантакузин[2]. Сега зилотите под

1 Вж. M. Dinić, Za Hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova, ZRVI 4 (1956) 1 и сл.

2 Израз на радостта, която предизвиква този временен обрат сред привърже-

водачеството на Андрей Палеолог се подготвят за контраудар. Йоан Апокавк е победен и умира от ужасна смърт заедно със свои привърженици: един след друг те са хвърлени от градските стени и разсечени на парчета от събралите се отдолу зилоти. След това започва повсеместна разправа с представителите на по-висшите кръгове: те биват „влачени като роби с въже на врата из улиците на града. Слугата влачи господаря си, робът — този, който го е купил. Селянинът блъска стратега, полският работник — воина“ (из Прониар)[1]. Господството на зилотите е възстановено и се задържа още дълги години, като запазва почти пълната си независимост. Връзката между Солун и останалите части на империята става все по-слаба.

Въпреки тези събития Кантакузин може да бъде сигурен в победата, още повече след падането на мега дукс Алексий Апокавк. Подкрепян от най-силните стопански и политически елементи, той се устремява към целта, докато властта на константинополското регентство чувствително отслабва. Със сигурност антиимператорът не се радва както преди на голяма помощ от страна на съюзника си Умур, а скоро се налага и напълно да я загуби. Вниманието на Умур е отвлечено посредством войната със съюза на западноевропейските сили, който отново се активира и завзема през 1344 г. Смирна. Борбата, която е с променлив успех, ангажира изцяло Умур и накрая той намира смъртта си в нея (1348)[2]. Между другото Кантакузин намира в лицето на османския султан Орхан един още по-силен съюзник (1346). Той не се поколебава да даде дъщеря си Теодора за жена на султана[3]. Така времената се променят: докато някога великите хрис-

---

ниците на Кантакузин, дава едно писмо на Димитрий Кидонес от лятото на 1345 г., написано вероятно в Беroя — както добре показа R. J. Loenertz, Note sur une lettre de Démétrius Cydonès à Jean Cantacuzène, BZ 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 405 и сл. Настроението на Кидон обаче бързо помръква, както личи от следващите редове.

1 Димитрий Кидонес, P. G. 109, 648.

2 За историята на западноевропейската Лига през 40-те години на XIII век вж. подробното описание на Gay, Clément VI 32 и сл. Вж. също Lemerle, L'Emirat d'Aydin 180 и сл., 218 и сл.

3 Според Енвери, който дълго и развлекателно разказва за това (ed. I. Mélikoff-Sayar, 106), той я е предложил още на Умур.

тиянски владетели не се считат за достойни партньори за брак с византийска принцеса, сега една византийска принцеса се озовава в турски харем.

Сигурен в победата си, Кантакузин се коронясва за император на 21 май 1346 г. в Адрианопол. Коронясването му е извършено от патриарха на Йерусалим. То трябва да легализира пронунциаментото в Дидимотейхос, което слага началото на гражданската война през 1341 г. Територията, управлявана от императрица Анна, е стеснена и включва само столицата и околностите ѝ. Но амбициозната жена не се предава. Нейната пропаганда сред турците накрая постига целта си. През лятото на 1346 г. се появяват 6000 селджуки от емирата Сарухан, но вместо да тръгнат срещу Кантакузин, те навлизат в България, където ги очаква по-богата плячка, отколкото в опустошена Тракия, и на връщане нахлуват в околностите на Константинопол, грабейки необуздано. Не помага и това, че в последния момент императрицата протяга ръка за помощ на исихастите, нарежда да бъде сменен патриарх Йоан Калекас (2 февруари 1347 г.)[1], освобождава Палама от затвора и възкачва своя привърженик Изидорос на епископския престол. На 3 февруари пред Кантакузин се отварят портите на Константинопол. Охраната на града преминава на негова страна и скоро и императрицата трябва да прекрати съпротивата. Кантакузин е признат за император: той трябва да управлява империята в продължение на 10 години и едва тогава легитимният владетел Йоан V Палеолог може да се включи в управлението на държавните дела. На него Кантакузин дава дъщеря си Елена за жена.

На 13 май се състои нова церемония: сега Кантакузин получава императорската корона от ръцете на патриарха на Константинопол, защото пълна и неоспорима правна сила има само коронация, извършена от епископа на столицата. Между Кантакузин и фамилията Палеолог се създава роднинска връзка, която трябва да легитимира положението на новия владетел. Донякъде Кантакузин заема мястото на починалия Андроник III, той се възприема като негов

1 Вж. Laurent, Notes 170.

„духовен“ брат и като „общ баща“ на Йоан Палеолог и своите собствени деца и същевременно като глава на господарския дом[1].

Победата на Кантакузин слага временно край на гражданската война. Зилотите, които упорито отказват да признаят Кантакузин, все още удържат позициите си в Солун и отхвърлят всички разпоредби, пристигащи от Константинопол. Но техният разгром сега е само въпрос на време. Те самите го съзнават и започват преговори със Стефан Душан, решени да отстъпят града по-добре на сръбския владетел, отколкото на Кантакузин. В края на 1349 г. тяхната власт пада. Докато зилотският водач Андрей Палеолог избягва при сърбите, наместникът Алексий Метохит изпраща покана на Кантакузин. През 1350 г. той, придружен от Йоан Палеолог, тържествено влиза в града, който му оказва най-продължителна и най-упорита съпротива. И назначеният за митрополит на Солун Григорий Палама, на когото зилотите забраняват достъпа до служебното място, пристига в града на св. Димитър.

Възкачването на Кантакузин на престола затвърждава победата на исихасткото движение. Безспорно религиозните противоречия не секват и като водач на антиисихастката партия сега е издигнат ученият Никифор Григора, който преди застава срещу Варлаам в научната надпревара. На един църковен събор в двореца Влахерна през 1351 г. православността на исихастите е тържествено призната, а Варлаам и Акиндин са анатемосани. Въпреки че е оборван още дълго време, исихазмът бива признат отсега нататък за официално учение на гръцката църква. Григорий Палама е канонизиран за светец скоро след кончината му (1357/58)[2], а исихастките идеи са в основата на по-нататъшното развитие на гръцката църква. Последователи на исихастите са значимият мистик Николай Кавасила, ученият-канонист Симеон от Солун, радетелят за ортодоксалност и противник на римската

1 Вж. важните разработки на F. Dölger, Johannes VI Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 19 и сл. спец. 25 и 30 с приложените извори (= Paraspora 194 и сл., 202).

2 Вж. N. Βεης, Το ετος της τελευτης του Γρ. Παλαμα, Αθηνα 16 (1904) 638; 18 (1905) 39.

църковна уния през XV век Маркос Евгеникос. Възприемането на исихазма от страна на Византийската империя означава не само религиозно, а и културно признание. След силното латинизиране през XII и XIII век през първата половина на XIV век идва на власт консервативното гръцко течение: течението, което рязко отрича не само римската църква, а и западноевропейската култура. Ако Мануил I Комнин и Михаил VIII Палеолог са представители на латинофилството, то Андроник II и Йоан VI Кантакузин, който се проявява като противник на стария Андроник, обаче в много отношения е негов най-верен последовател, се явяват застъпници на консервативния ортодоксален византинизъм.

Най-голямата печалба византийската гражданска война донася на сръбския владетел. Гражданската война, която разкъсва и руинира Византийската империя, прави Душан велик. Цяла Македония, с изключение на Солун, е под неговия скиптър, защото след неоднократни нападения на 25 септември пада силният Серес, след което и останалите земи до Места (Нестос) стават негово владение[1]. Скоро след това Стефан Душан приема императорско звание и започва да нарича себе си император на сърби и гърци[2]. По този начин открито е заявено намерението старата Византийска импе-

1 За датата на превземането на Серес: A. Solovjev, Car Dušan u Serezu, Jugosl. Istor. Casopis 1 (1935) 474. По въпроса за югоизточната граница на империята на Душан, бележките на K. Jireček, Archiv f. slav. Rhil 17 (1892) 262, срещу Ст. Новакович, който разпростира сръбската граница до Марица. Вж. също Lemerle, Philippes 197 и сл. Въпросът се проучва и от G. Škrivanić, O južnim i jugoistočnim granicama srpske države za vreme cara Dušana i posle njegove smrti, Istor. časopis 11 (1960) 1 и сл.

2 За по-точно определяне на времето на издигането на Душан за император (края на ноември или декември 1345 г.) вж. M. Laskaris, Povelje srpskih vladalaca u grčkim publikacijama, Prilozi za književnost 8 (1928) 185 и сл. В гръцките си документи Душан се нарича по византийски образец: Στεφανος εν Χριστω τω Θεω πιστος βασιλευς και αυτοκρατωρ Σερβιας και Ρομανιας. Сръбската титла на Душан, която в детайлите показва известни отклонения, звучи така: Stefan v Christa Boga verni car Srbliem i Grkom. Вж. St. Stanojević, Studije o srpskoj diplomatici, Glas Srpske Akad. 106 (1923) 40 и сл.; Ostrogorski, Avtokrator 154 и сл. Интересен принос към историята на царската титла на Душан и нейното признание, респ. непризнаване от чуждите страни прави M. Dinić, Dušanova carska titula u očima savremenika, Zbornik u čast šeste stogodišniice Zakonika cara Dušana I (1951) 87 и сл. От същия автор и Srpska vladarska titula za vreme Carstva, ZRVI 5 (1958) 9 и сл.

рия да бъде заменена от нова, сръбско-гръцка империя. Както някога за Симеон, така и сега за Душан върховата точка на борбата за надмощие с Византия са претенциите за империята, най-висшият символ на византийското политическо и духовно върховенство. Навремето в България, а сега в Сърбия възниква редом с царството и свързан с него местен патриархат. В неделята на Великден, 16 април 1346 г., новият сръбски патриарх тържествено коронова за император Стефан Душан. На церемонията, за която по разбираеми причини не е получено съгласието на Константинопол, присъстват търновският патриарх, охридският автокефален архиепископ и представители на Атонския манастир. Атонската планина се намира също във владенията на сръбския цар и той не пропуска възможност да спечели благоволението и признанието на най-светия център на гръцкото православие. Той прави едно по-продължително посещение в Света гора и обсипва достопочтените монаси с дарения и привилегии[1]. Никога атонските манастири не са имали такива права, както при управлението на Стефан Душан[2]. Три години след коронясването на едно народно събрание в Скопие, през май 1340 г., и по-късно в Серес, през 1354 г., в разширено издание е прогласено законодателството на Душан, което дава законова основа на новото царство[3].

Затишието във вътрешните борби на византийците не успява да прекъсне сръбския победен марш. Напротив, в първите години от управлението на Кантакузин Душан приключва със завладяването на Епир и покорява и Тесалия (1348). Впрочем Кантакузин навлиза в Македония след покоряването на зилотския Солун и успява да завземе Бероя и Воден (1350). Скоро крепостите са отново в ръцете на Душан.

Без особено изразходване на сили, без единствена по-

1 Неговите гръцки дарителски грамоти следват в най-малки детайли византийските императорски грамоти. Вж. текстовете при: A. Solovjev-V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Belgrad 1936.

2 Вж. Г. Острогорский, К истории иммунитета в Византии, ВВ 13 (1958) 87.

3 Подробен преглед на огромната писменост във връзка със законника на Душан прави N. Radojčić, Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana I (1951) 207 и сл.

сериозна битка в открито поле, Душан откъсва от Византийската империя повече от половината от останалата ѝ територия и почти удвоява империята си. Военните действия са ограничени главно при окупацията на отделни градове, които в повечето случаи не оказват на сръбския владетел продължителна съпротива[1]. Неговата власт сега се простира от Дунав до Коринтския залив и от Адриатическото до Егейското крайбрежие. Неговото царство в действителност е половин гръцка империя, която до голяма степен се състои от гърци и гръцкоговорещи страни и точно в тези земи е съсредоточен центърът на новата империя. Душан като император на сърбите и гърците поема пряко управлението предимно на гръцката южна част на империята, докато управлението на коренно-сръбските земи на север предоставя на сина си Урош[2]. При изграждането на дворцовата държава, на административния ред и на съдебното дело империята на Душан се придържа основно към византийския модел, особено в южната, императорската част. Византийските административни органи и съдилища продължават да действат необезпокоявани тук и не рядко гръцки архонти постъпват на служба при сръбския владетел. Най-важните постове обаче и в завладените гръцки области заемат, накичени с византийски почетни титли, предимно представители на сръбската аристокрация, сподвижници на Душан, основно тези, които имат право да се възползват от завоевателните му войни[3]. По принцип тук се живее по старите закони, сменена е само управляващата прослойка.

Властта си над останките на Византийската империя гръцката аристокрация успява да докаже след тежка гражданска война, в борбата с външния враг тя е победена и в обширни области губи позициите и облагите си в полза на побеждаващата сръбска аристокрация. Но и останките, които са все още византийско притежание, са застрашени.

---

1 Вж. Jireček, Geschichte I, 369.

2 Nik. Gregoras I, 747.

3 Вж. Jireček, Geschichte I, 386. А. Соловев, Греческие архонты в сербском царстве XIV в., BSI. 2 (1930) 275 и сл.; G.. Ostrogorski, Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom, Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana I (1951) 83 и сл.

Сръбският владетел, който се назовава fere totius Imperii Romani dominus[1], като че ли стои непосредствено пред крайната цел. Изглежда, като че ли е необходимо едно последно усилие, за да се влезе в Константинопол и чрез превземането на императорския град да се осъществи голямата мечта. Но както някога на Симеон, така и сега на Душан не се отдава да постигне този последен успех. И на него липсва флота, без която е немислимо завземането на Константинопол. Всичките му опити да спечели помощта на Венеция остават безрезултатни: венецианците не са заинтересовани мястото на слабата Византийска империя да бъде заето от силния сръбски цар.

И по море гражданската война донася на империята нови загуби. През 1346 г. генуезците отново завземат Хиос и скоро островът се превръща в главна база на търговската компания на Джюстанианите, които се задържат тук до средата на XVI век[2]. Византийската флота, чието възстановяване при Андроник III коства особено големи жертви, запада в годините на гражданската война. На сушата империята се намира между турците и сърбите, а по море — между Генуа и Венеция, в пълно и унизително безсилие. Византийската област на надмощие се ограничава върху Тракия и островите в северната част на Егейско море, отрязания чрез завоеванията на Стефан Душан размирен Солун и част от отдалечения Пелопонес.

По-лошо от териториалната разпокъсаност е икономическото и финансовото руиниране на византийската държава. Населението не може повече да плаща данъци, защото в Тракия, която представлява основното притежание на империята, по време на гражданската война земеделието е почти замряло. Земята, претърпяла ужаса на социалните борби, а после жестоките опустошения от страна на турските войски, прилича на пустиня[3]. Византийската търговия е в упадък: докато генуезките митнически служби в Галата съ-

1 Грамота за Венеция от 15 октомври 1345 г., издадена в завладения Серес: S. Ljubić, Monum. hist. Slav. mer. II, 278.

2 Вж. Miller, Essays 298 и сл.

3 Ник. Григора II, 683. Кантакузин II, 302.

бират годишно по 200 000 хиперпирона, годишните приходи на Константинопол са спаднали до 30 000 хиперпирона[1]. Самият хиперпирон вече е неопределена величина, защото, както твърдят съвременници, покупателната му способност намалява от ден на ден[2]. Ако византийските държавни приходи представляват в началото на четиринайсетото столетие само ограничен дял на някогашния византийски бюджет, то сега доходите на империята съставляват частица от скромния бюджет от времето на Андроник II. За регулиран бюджет не може да става и дума, защото при наличието на по-големи разходи правителството разчита на приходи от особени източници, като или апелира към жертвоготовността на имащите слоеве, или събира заеми и дарения от чужбина. Още в началото на гражданската война императрица Анна ипотекира във Венеция скъпоценни камъни от короната срещу заем от 30 000 дуката; въпреки че този дълг е напомнян от венецианците при всяко подновяване на търговските договори, така и не се стига до изплащане и скъпоценните камъни на империята остават в църковната съкровищница на „Св. Марко“[3]. Около 1350 г. великият московски княз изпраща пари за възстановяването на „Света София“; и като че ли не стига това, че са принудени да получават от чужбина пари за такива цели, скромното дарение на руския княз е моментално присвоено и прахосано от византийското правителство, което го раздава на неверниците: по този начин то е употребено за вербуване на турски помощни войски[4]. Всичко това говори за размера на византийската нищета. Дори в императорския дворец, където някога всичко тъне в богатство и разкош, цари такава бедност, че при тържеството след коронясването на Йоан Кантакузин чашите за пиене не са вече от злато и сребро, а от олово и глина[5]. За да бъде

1 Ник. Григора II, 842.

2 Ник. Григора III, 52.

3 Miklosich-Müller III, 124 ; 140. Hopf, Geschichte I, 444. Zakythinos, Crise monetaire 92, 99.

4 Ник. Григора III, 199.

5 Ник. Григора II, 788. За императорската трапеза при Кантакузин се изразходва само една десета част от това, което се е давало по-рано: Ник. Григора II, 811.

нещастието пълно, през 1348 г. империята е сполетяна от чумата, която причинява най-вече в столицата ужасни опустошения и се разпростира след това из цяла Европа[1].

Странно е: макар че обхватът на империята силно се стеснява, все повече се проявява нуждата от разделянето на висшата власт. Твърде оскъдната вече територия не може да бъде управлявана от единен център и императорското единоначалие се преобразува в многовърхо семейно управление на владетелския дом, било по пътя на мирно споразумение или посредством враждебно разделяне в гражданска война. При Йоан Кантакузин династическото господство се превръща в държавна система. Византийските владения в Мореа и Пелопонес Кантакузин предоставя на своя втори син Мануил[2]. Неговият по-голям син Матеос обаче получава в Западна Тракия, по вече сръбската граница, своя собствена владетелска територия, която се простира от Дидимотейхос чак до Христополис. Със сигурност у Кантакузин проговаря и желанието да укрепи своята нова династия в противовес на легитимното владетелско семейство на Палеолозите. Решаващ за урегулирането на нещата обаче е фактът, че стремящите се към разединение имперски части не могат да бъдат задържани повече заедно по друг начин освен чрез изграждането на силна династична власт[3]. Така властническата система на Кантакузин, наченки на която наблюдаваме още преди това, е съхранена и доизградена от неговите наследници от дома на Палеолозите. Изправен срещу големите феодални владетели, господарят се стреми да се опира на членовете на своето семейство, тъй като във феодалната

---

1 Според една западноевропейска хроника 8/9 от населението на Константинопол измира поради тази причина (Chron. Estense, Muratori 15, 448). Във всеки случай обаче броят на жертвите е бил изключително голям: Кантакузин III, 49.

2 Възприета е представата, че от това време византийските владения в Мореа представляват „деспотат". Според Ferjančić, Despoti 126 и сл. тази концепция трябва да се отхвърли. Вярно е, че императорските синове, които управляват в Мореа, най-често носят титлата деспот, но те я носят не като управници на морейската област, а като императорски синове, респ. братя на императора. По удостояването им с титлата деспот няма нищо общо с изпращането им в Пелопонес. Морейската област е техният апанаж, подобно на други области в империята, които се дават като апанажи на членове на императорския двор.

3 Вж. Stein, Untersuchungen 25.

държава властващата династия всъщност е най-силната сред множеството конкурентни магнатски фамилии.

Изключителната политика на Кантакузин показва забележителна последователност. Като велик доместик при Андроник III, като антиимператор в годините на гражданската война и като управляващ владетел той винаги следва, в общи линии, едни и същи принципи. Това се изразява както в сътрудничеството му с турците, към което той до последно се държи, така и в антигенуезката линия, на която той остава верен въпреки някои колебания и която придава особен белег на политическото му поведение. За да се противопостави на надмощието на генуезците, била нужна обаче собствена флотска сила и така отново като първа и най-важна задача се откроява изграждането на флотата. Тъй като държавната хазна била празна, Кантакузин отправя апел към частните собственици. Но и частната собственост силно се е стопила през ужасяващите години на гражданската война, а и жертвоготовността на заможните слоеве се оказва малка. С пот и кръв по този начин са събрани 50 000 хиперпирона, които са употребени за строеж на кораби[1]. Императорът не искал да се примири с това, че от митническите приходи на Босфора почти 87 на сто отивали при генуезците и се стреми да сложи край на това недопустимо положение. Той понижава константинополската митническа тарифа за повечето вносни стоки и така успява да накара повечето търговски кораби да започнат да предпочитат византийското пристанище, отбягвайки генуезкото Галата[2]. Както би могло да се очаква, ощетените по този начин генуезци хващат оръжието и въпреки взетите предварителни мерки империята е победена в неравната борба. През пролетта на 1349 г. византийската флота е унищожена. Всички усилия и жертви отиват напразно: на империята не ѝ било съдено вече да се освободи от генуезката опека.

Войната между Византия и Генуа едва била завършила, когато във византийски води пламва нова война между Генуа и Венеция. Причините за нея стават амбициите на Генуа

1 Кантакузин, III 80.

2 Кантакузин III, 68. Вж. Heyd, Commerce du Levant I, 498 и сл.

да държи под контрол цялата търговия в Черно море. Генуезците се опитват да попречат на преминаването на чужди кораби и стигат толкова далеч, че конфискуват в Кафа (1350) множество венециански търговски кораби, изплъзнали се от контрола им. Венеция се обединява с Петър IV от Арагон, а също и Кантакузин, който, несигурен за изхода на битката, първоначално се колебае в позициите си, се присъединява най-накрая към съюза. На 13 февруари 1352 г. в Босфора се разиграва голяма морска битка: от едната страна са генуезките, от другата — венецианските и арагонските кораби и към тях, като малък придатък — 14-те кораба, които императорът е въоръжил с венецианска помощ. Битката продължава до падането на нощта, без да е дошла развръзката, така че и двете страни биха могли да си припишат победата. По-нататъшната борба е пренесена в западните води, докато двустранното изтощение на противниците донася през 1355 г. сключването на мир. Оттеглянето на венециано-арагонската флота след битката при Босфора поставя Кантакузин в трудно положение. В своята изолация той е принуден да сключи мир с генуезците, още повече, че те са влезли в съюз с Орхан. Тази принудителна смяна на позицията обаче довежда като последица това, че венецианците предприемат съглашение с Йоан V. За борбата срещу Кантакузин Палеологът получава от Венеция заем от 20 000 дуката, срещу което той обещава да отстъпи на републиката остров Тенедос. Към разрив с Кантакузин го подтиква също и сръбският цар. Византия се намира на ръба на нова гражданска война.

Около личността на легитимния император още от самото начало се групират всички противници на Кантакузин, а с напредването на възрастта Йоан V също започва да се обявява против незачитането му. Кантакузин се опитва да изглади конфликта посредством хитра маневра: териториалното владение на Матеос Кантакузин в Родопите се пренася върху Палеолога, докато Матеос получава един още по-важен апанаж с център в Адрианопол. Споразумението не трае обаче дълго и когато неизбежният разрив все пак настъпва, враждебните отношения вземат характерната форма на война между авто-

номната власт на Йоан Палеолог и Матеос Кантакузин. Снабден с венециански парични средства, през есента на 1352 г. Йоан V потегля начело на малка армия към територията на своя зет. Съпротива той не среща никъде, като дори и Адрианопол отваря врати пред легитимния император, докато Матеос се укрепява в акропола. Йоан Кантакузин обаче се приближава с турски формирования и положението бързо е възстановено. Адрианопол, както и останалите градове, които Кантакузин е загубил, изтърпяват като наказание жестоко плячкосване от турците. В резултат на това силно притиснатият Палеолог вика на помощ българите и сърбите и получава от Стефан Душан, комуто изпраща своя брат деспот Михаил като заложник, конна войска от 4000 души[1]. Но и Орхан не изоставя своя приятел Кантакузин и му праща ново военно формирование под командването на своя син Сюлейман, което е наброявало около 10 000 души[2]. Така решението за изхода на битката между враждуващите византийски императори ляга в ръцете на османите и сърбите. Побеждава превъзхождащата сила на турците: докато българите се оттеглят при приближаването на могъщите турски орди, сръбските части заедно с гръцките бойни сили на Йоан V са разбити при Дидимотейхос (края на 1352 г.).

Ако Кантакузин до този момент се опитва да спазва принципа на легитимността, макар че фактически от едно десетилетие се намира в борба с Палеолога, то сега той решава, че е настъпил моментът да постави на здрави основи могъществото на своята фамилия и окончателно да изключи от играта легитимния император. През 1353 г. Матеос Кантакузин е издигнат за съимператор и престолонаследник на своя баща, а за сметка на това името на Йоан V Палеолог вече не се споменава в църковните молитви и в акламациите при обществени празници[3]. Йоан Кантакузин не обръща

1 Така е според Ник. Григора III, 181. Според вероятно преувеличените данни на Кантакузин III, 246: 7000. За деспот Михаил Палеолог: Papadopulos, Genealogie d. Palaiologen Nr. 74.

2 Вж. Кантакузин III, 248. Според Григора III, 181 турците наброявали дори 12 000 души.

3 Според Кантакузин III, 33, Матеос първоначално не е имал специална титла, а рангът му е бил „по-висок, отколкото на деспот и следва непосредстве-

внимание на протестите на патриарх Калист, свиква синод, който сваля опърничавия църковен водач и избира на негово място Филотей. През 1354 г. Матеос получава императорската си корона от ръцете на императора и на новия патриарх.

Триумфът на Кантакузините обаче не продължава дълго. Опозицията все повече се засилва. Още самият развой на войната между Йоан Палеолог и Матеос Кантакузин е ясно доказателство за силната промяна в настроенията в империята. Благодарение на турците Йоан Кантакузин още веднъж успява да победи противниците си, но турската помощ била нож с две остриета. Времето на безплановите турски разбойнически набези наближава към своя край, започва епохата на здравото заселване на османите на европейска земя. Още през 1352 г. те се задържат в укреплението Цимпе при Галиполи и през март 1354 г., след едно ужасно земетресение, което прогонва византийците от областта, синът на Орхан Сюлейман завзема Галиполи[1]. Напразно Кантакузин апелира към приятелството на Орхан и въпреки обедняването на държавата си му предлага големи суми, за да напусне завзетия град. Османите и не мислят да предават укреплението, което за тях е операционна база, даваща им предимство в по-нататъшното завоюване на Тракия. Населението на Константинопол е обхванато от панически страх, чувствайки, че столицата е непосредствено застрашена от

но след императорския". Тази позиция между василевс и деспот, за която няма специално обозначение, първи е притежавал синът на Михаил VIII Константин Палеолог (Кантак., ибид.). Това е реалният краен резултат от нарастващото обезценяване и диференциране на титлите: стълбицата на най-висшите чинове става толкова сложна, че не може да се изрази с ясни понятия.

1 За хронологията Charanis, Short Chronicle 347 и сл., на базата на Lampros-Amantos, Βραχεα Χρονικα Nr. 52, 22. Вж. също Jireček, Archiv f. slav. Philol. 14 (1892) 259. Изместването на превземането на Константинопол през март 1355 г., което предлага Georgiades Arnakis, Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources, Speculum 26 (1951) 111. и Gregory Palamas, The χιονες and the Fall of Gallipoli, Byz. 22 (1952) 310 и сл., на основата на индиректни заключения, не е възможно и затова, защото установява, че градът е паднал в ръцете на турците още при управлението на Йоан Кантакузин. Вж. Charanis, On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks, BSI. 16 (1955) 113 и сл., който с право защитава тезата, че превземането на града е станало през март 1354 г.

турците[1]. Положението на Кантакузин става неудържимо — назряват условията за неговото сваляне.

Междувременно Йоан V се е свързал с генуезците — старите врагове на Кантакузин, и без особени усилия спечелва тяхното благоразположение и подкрепа. Един генуезки корсар, Франческо Гатилусио, собственик на две галери, с които, търсейки плячка и приключения, кръстосвал Егейско море, трябвало да помогне на Палеолога да заеме трона на дедите си. За услугата Йоан V му обещава ръката на своята сестра Мария, а като зестра — остров Лесбос — най-големият и най-значим сред островите, които все още са останали на империята[2]. През ноември 1354 г. заговорниците нахлуват в Константинопол. Йоан Кантакузин е принуден да абдикира и облича монашеското расо[3]. Като монах Йоасаф той живее още близо трийсет години, без да се е отрекъл напълно от света. Той не само пише своя прочут исторически труд, не само съчинява теологически текстове, в които защитава исихасткото учение, но и непрестанно се намесва в политическите дела на Константинопол и Мореа. Неговото влияние върху загиващата империя и върху раздвоения от непрестанни разпри императорски дворец угасва едва с неговата смърт. Той умира на 15 юни 1383 г. в Пелопонес[4].

Могъществото и историческата роля на Кантакузин също надживяват неговото сваляне. Антиимператорът Матеос се задържа още известно време в родопската област. Оттам той дори напада съседната територия на сърбите, но е пленен от тях при Филипи и пратен на Йоан V Палеолог. Така в крайна сметка той трябвало да се откаже от владетелски права (1357). Опитът да отнеме господството на Мануил Кантакузин върху Мореа за сметка на това се проваля и завършва с признаване на старателния деспот от управлението на Пале-

1 Димитрий Кидонес, Migne P. G. 154, 1013.

2 За господството на Гатилусио на Лесбос, което продължава до турското завоевание през 1462 г., вж. Miller, Essays 313 и сл.

3 За датата на падането на Йоан Кантакузин (22 ноември 1354 г.): Loenertz, Lettres de D. Cydonès 109.

4 Вж. J. Meyendorff, Projet de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, DOP 14 (1958) 149 и сл.

олога. До смъртта си през 1380 г. Мануил повелява над византийските владения в Пелопонес. Следват го по-големият брат Матеос (до 1382 г.), който след своето падане се оттегля в Мореа. По време на своето дълго управление Мануил Кантакузин слага в ред отношенията в Мореа и укрепва гръцкото господство в успешна битка срещу турските набези. В този период на безутешен упадък на византийското могъщество възмогващата се гръцка Мореа се превръща в единствен светъл лъч. Но тъй като територията се намира под автономното господство на Кантакузиновото семейство, тя за дълго време остава фактически откъсната от византийската централна власт на Палеолозите.

Безсилието на Византийската империя се задълбочава още повече, когато Кантакузин сяда на трона в Константинопол, разпокъсаността на имперската територия напредва и още повече се задълбочава финансовият и стопански недоимък. За империята, която в разстояние на едно поколение е преживяла три граждански войни, вече няма спасение. Стожерите на някогашното могъщество на византийската държава били паричните ѝ богатства и превъзходният ѝ управленчески апарат. Сега византийската държавна хазна е празна, а управленската система се намира в пълен разпад. Паричната единица е девалвирала, всички източници на приходи са изгребани, а и старите съкровища в голямата си част са изразходвани. От темите и логотезиите, някогашен гръбнак на византийското провинциално и централно управление, са останали само названията. Най-важните длъжности са се превърнали в празни титли, угасва дори споменът за техните някогашни функции. Още Кодин казва, че не е ясно какво означават длъжностите на логотет γενικου и на логотет του δρομου[1]. Ако си припомним някогашното значение на тези длъжности и като се има предвид, че Тодор Метохит още през 20-те години на XIV век работи при Андроник II като логотет γενικου и като велик логотет μεγας λογοθετης, ще стане ясен процесът на упадък на византийската управленска система в десетиле-

1 Кодин, 34 и 36. Само празни титли стават и службите на останалите логотети и изключително важната някога длъжност на градски епарх, ibid. 35 и 39.

тията на гражданските войни[1]. Със срива на финансовата сила и разпадането на управленския апарат обаче Византийската империя е загубила почва. Процесът на разпадане трае още дълго, тъй като до самия край Византия запазва своята учудваща издръжливост. При все това обаче историята от последните сто години за Византия не е нищо друго освен история на неудържим упадък.

3. Османското нахлуване на Балканския полуостров. Византия като турска васална държава

Обща литература: Halecki, Un empereur. — Dölger, Johannes VII. — Kolias, Η ανταρσια Ιωαννου Ζ'. — Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks. — Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès. — С. авт., Péloponèse. — С. авт., Lettres de D. Cydonès. — Gay, Clément VI. — Silberschmidt, Das oriental. Problem. — N. Jorga, Philippe de Mézières et la croisade au XIV siècle, Paris 1896. — G. Ostrogorsky, Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, ZRVI 5 (1958) 49-58. — M. Viller, La question de l'Union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence, Revue d'hist. eccl. 17 (1921) 261-305, 515-532; 18 (1922) 20-60. — За историята на османите, на южните славяни, на италийските морски републики и на френска Гърция виж литературата към предходните две глави.

Още на 6 август 1354 г. венецианският байло, пратеникът на Венеция в Константинопол, съобщава на дожа Андреас Дандоло, че византийците, заплашени от турците и генуезците, са готови да се поставят под чиято и да е друга власт: на Венеция, на сръбския крал или дори на краля на Унгария[2].

---

1 Ник. Григора I, 271, 303 и 305. Следователно не можем да се съгласим с Dölger, Finanzverwaltung 20, че длъжността на λογοθετης γενικου е ликвидирана още след 1214 г. Вж. противните доводи на Stein, Untersuchungen 33. V. Laurent, Echos d'Or. 38 (1939) 368 и сл. P. Lemerle, Actes de Kutlumus Nr. 34, S. 131. J. Verpeaux, Le cursus honorum de Théodore Métochite, REB 18 (1960) 195 и сл. I. Ševčenko, Etudes sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962, 272 и сл. Вж. също Андреева, Очерки 39.

2 Ljubić, Monum. hist. Slav. merid. III, 266. Safanik, Glasnik srpskog učenog drustva 12 (1860) 13.

А на 4 април 1355 г. Марино Фалиер съветва републиката направо да анексира империята, защото в противен случай поради окаяното си състояние Византия ще падне жертва на турците[1]. Било публична тайна, че Византия е пред разпад и единственият въпрос бил дали остатъците ѝ ще се паднат на турците или на някоя християнска сила.

Един от най-вероятните кандидати за византийското наследство отпаднал много скоро след това. На 20 декември 1355 г. починал Стефан Душан в най-добра възраст и с него отишло в гроба и голямото му дело. Младият крал Урош (1355-1371), който не притежавал нито авторитета, нито енергията на своя баща, не би могъл да задържи слабо свързаните разнородни части на царството обединени. Империята, която здравата ръка на Душан била изковала така бързо, започнала да се разпада. По цялата ѝ територия се надигали самостоятелни и претендиращи за самостоятелност династии. От руините на гръцко-сръбското царство на Душан възникнали множество малки държавици. На византийците разпадът на сръбското кралство не донася никакво облекчение. Наистина смъртта на Душан ги освободила от един силен противник, но империята била дотам отслабнала, че не могла да извлече никаква полза от разпадането на сръбското царство и не предприела никакъв сериозен опит да завземе отново някогашните византийски провинции. Действително великият стратопедарх Алексий и великият примикюр Йоан, служители на Йоан V, завзели крайбрежието на Хрисополис при устието на Струма, но настъплението на двамата братя скоро спряло: те запазили крайбрежните градове, но вътрешността на страната останала в ръцете на сърбите[2]. Детрониранияят Никифор II Епирски предприема по-голям военен поход, за да спечели обратно бащиното си наследство. Той дори отбелязва значителни успехи в Епир и Тесалия, но през 1358 г. загива в битка с албанците. Опасността от турското нашествие става още по-застрашителна след разпада на Душановата империя, защото сега вече на целия Балкански

1 Hopf, Geschichte I, 448.

2 Вж. задълбочените изводи на Lemerle, Philippes 206 и сл., който за първи път хвърли по-ясна светлина върху дейността на двамата братя.

полуостров няма друга по-голяма сила, която би могла да поеме борбата с настъпващите османи.

Може да се предполага, че Йоан V не е преценил сериозността на положението. Макар че едва ли е имало място за заблуда, все пак турците са били на прага на Тракия — последната провинция, все още във владение на империята. За отклоняване на наближаващата опасност императорът посяга към изпитаното средство на съюзните отношения, което родоначалникът на династията на Палеолозите навремето използва с голяма сръчност. Йоан V обаче пропуска съществената разлика между някогашната ситуация и своето положение: по времето на Михаил VIII империята била застрашена от западноевропейска сила, върху която папизмът можел да действа духовно, докато Йоан V имал работа с неверници, срещу които можела да помогне само военна сила, а опитът, направен от патронирания от папата съюз на християнските сили в Егейско море, не обнадеждавал. Обещанието за църковния съюз във византийската политическа игра е коз, който императорският двор непрекъснато използва. Наистина след разпадането на Лионската уния отношенията с Рим затихват за цели 40 години, но самият Андроник II в тежкото време на гражданската война отново търси помощ в него. Освен това при Андроник III и особено при императрица Анна, а в най-тежките моменти дори при Йоан Кантакузин отново се действа за създаване на църковна уния, разбира се, без сериозен резултат[1]. Йоан V обаче се захваща сериозно с това дело. Той се стреми към църковното обединение с голямо усърдие, което за него, израсналия под влиянието на майка-католичка, не ще да е било особено трудно. На 15 декември 1355 г., едва една година след встъпването си във власт, той изпраща в Авиньон пространно и доста наивно писание, в което моли папата за изпращането на пет галери и петнайсет транспортни кораба с 1000 войници и 500 рицари. Срещу това се задължил да присъедини своя народ в

1 Halecki, Un empereur 17 и сл., изглежда надценява значението на водените при Йоан Кантакузин преговори. Gay, Clément VI 111 и сл., върху който той се опира, е доста резервиран. Вж. още M. Viller, La question de l'union des églises, Revue d'hist. eccl. 18 (1922) 26 и сл.

рамките на шест месеца към римската вяра и дал такива гаранции, че ще изпълни това си обещание към папата, които и най-извънредното затруднение на империята не би могло да обясни. Обещал, между другото, да изпрати втория си син Мануил, тогава дете на пет или шест години, за заложник в папския двор, където да се възпитава от папата, а в случай че не изпълнел обещанието си, императорът щял да се оттегли от трона, след което папският възпитаник Мануил, а до пълнолетието му — папата като негов осиновител, трябвало да управлява империята[1]. Изглежда, Инокентий VI не взема насериозно екзалтираните обещания, във всеки случай в отговора си той изобщо не засяга детайлите в предложенията на Йоан V, а се задоволява само да похвали с много топли, но и много общи изрази осъзнаването на императора и да изпрати във Византия свои легати. Скоро се наложило императорът да съобщи в Рим, че в момента не е възможно да поведе целия народ на Византия към унията, тъй като папското пратеничество, понеже се явило без въоръжените галери, нямало желаната притегателна сила и много поданици не се вслушвали в неговите напътствия. След което в преговорите за унията настъпва пауза за много години.

В действителност опозицията, за която императорът намеква в посланието си, била много силна. Наистина във Византия имало относително приятелски настроена към унията партия, чийто най-изтъкнат представител бил образованият ритор Димитри Кидонес, но голямото болшинство от византийския клир и народа се придържали, както при предишните преговори за църковна уния, неотклонно към старите религиозни традиции. Патриарх Калист, който като личен враг на Кантакузин след встъпването във власт на Йоан V отново се качва на патриаршеския престол в Константинопол, бил строго консервативен човек, постоянно загрижен за запазването на привилегиите на своята патриаршия. Отцепилата се Сръбска патриаршия била афоресана от Калист още по времето на първото му патриаршество[2], а сега той постигнал и

1 Подробен анализ на текста при Halecki, Un empereur 31 и сл.

2 Според V. Mošin, Sv. patrijarh Kalist i srpska crkva, Glasnik srpske prav. crkve 27 (1946) 202, между есента на 1352 г. и пролетта на 1354 г.

Българската патриаршия да признае върховенството на Константинопол: в Търново започва да се чете при молитвите на първо място името на константинополския патриарх. С това се поставя началото и на пътя за разрешаване на конфликта със сръбската църква. Византийската църква печели отново позициите си, докато византийската държавност ги губи една след друга.

Скоро след установяването на Сюлейман в Галиполи започва систематичното завладяване на балканските държави от турците. През 1359 г. Константинопол вижда за първи път османските орди пред стените си[1]. Изтощената империя не може да окаже съпротива. И въпреки че здраво укрепеният град все още не бил заплашен от непосредствена опасност, обширната Тракия, на която гражданските войни били отнели последните жизнени сили, е дадена на врага почти без бой. Един след друг падат градовете: едва завзели през 1361 г. Дидимотейхос, само година по-късно турците вече притежават и Адрианопол[2].

По времето на Мурад I (1362-1389) завладяването на балканските страни, и то не само на гръцките, но и на южнославянските, навлиза в решителната си фаза. Също като Византия южните славяни били безсилни пред набезите на пре-

1 Matteo Villani, Muratori 14, 567.

2 Хронологията на турските завоевания е много несигурна. Според M. Villani, Muratori 14, 567, Дидимотейхос е окупиран още през 1359 г., а след това през ноември 1391 г. това става окончателно. Според Панарет от Трапезунт, изд. O. Lampsidis (1958) 74, 15, Адрианопол се явява за последен път като византийска собственост през март 1362 г. Вж. Jireček, Archiv f. slav. Philol. 14 (1892) 260 и BZ 18 (1909) 582. Babinger, Beiträge 46., иска да измести превземането на Дидимотейхос назад — през 1360 г., а превземането на Адрианопол — през пролетта на 1361 г., което според мен е доста трудно с оглед цитираните по-горе изворови данни. R.-J. Loenertz, Etudes sur les chroniques brèves byzantines, Or. christ. periodica 24 (1958) 155 и сл., дори поставя падането на Адрианопол през 1360 г. (стр. 159), при което се опира на една венецианска хроника и на Кратката хроника на Lampros-Amantos, Nr. 36. Очевидно, че и двата извора съдържат неточности и обърквание. Самият Loenertz отбелязва това за Кратка хроника Nr. 36; за венецианските извори вж. бележките на S. Cirković в: St. Novaković, Srbi i Turci XIV i XV veka, Beograd 1960, 445. Погрешна е тезата на А. Бурмов, Кога е завладян Одрин от турците, Изд. на Бълг. ист. дружество 21 (1945) стр. 23, че Адрианопол пада едва след битката при Марица през 1371 г. Тази теза, която се крепи на по-късни сръбски извори, беше отхвърлена от М. Тихомиров, Вопросы истории 1948, 6, 91 и Babinger, REB 7 (1950) 205.

възхождащия ги враг. След смъртта на Душан сръбското кралство се намира пред разпад, а обстоятелствата в България са още по-мрачни. Страната, разпокъсана на отделни области, е напълно изтощена и западнала поради тежка стопанска криза и религиозни брожения. Амбициозният пълководец Лала Шахин влиза през 1363 г. във Филипопол и го прави свое седалище като първи бейлербег на Румелия. Самият султан също премества резиденцията си на Балканите, като първо настанява двора си в Дидимотейхос, а по-късно (някъде след 1365 г.) се установява в Адрианопол[1]. Така османите стъпват здраво в Европа, при което турското нахлуване се придружава и от последователни колонизаторски действия. Местното население е продадено в робство в Мала Азия, в покорените области са заселени турски колонизатори, а на турските първенци, преди всичко на пълководците на султана, са дадени във владение богати области[2].

Изплашената от мощта на турското настъпление България търси спасението си в подражаване на могъщия нашественик и се скарва както с Унгария, така и с Византийската империя[3]. Дори през 1364 г. се стига до въоръжен сблъсък между България и Византия и византийският император успява да завземе черноморското пристанище Анхиало. Така тази ненавременна война донася на Византия поне едно удовлетворение — станало ясно, че имало още една по-слаба държава от преследваната от нещастия империя.

Загубил надеждите си за подкрепа от страна на Рим, византийският император се оглежда на всички страни и за други съюзници срещу настъпващите турци. Самият патриарх Калист се отправил към Серес, където се среща с вдовицата на Душан, скоро обаче, повален от внезапна болест, умира. Без видим резултат остават и преговорите с италийските морски републики. Така императорът отново се обръща към Авиньон. За момент изглеждало, че на Запад се готви кръстоносен поход и експедицията действително се провежда под водачеството на крал Петър от Кипър през есента на

1 Вж. Babinger, Beiträge 48 и сл.

2 Вж. Ников, Турското завладяване 46. Babinger, Beiträge, стр. 48 и 57 и сл.

3 Така е според Ников, Турското завладяване, стр. 55 и сл.

1365 г., но по посока на Египет и така Йоан V отново е излъган в надеждите си. Тогава той потегля (трябва да се признае голямата му енергичност) през февруари 1366 г. сам за Унгария, за да спечели подкрепата на силния крал Лудвиг. За първи път византийски император поема път не като пълководец начело на войската си, а като търсещ помощ просител. Но всичко се оказва напразно, преговорите остават на римския принцип: първо покръстване, после подкрепа, и дори унгарският владетел изисква, по-непреклонен и от самия Рим, императорът на Византия не само да мине към католическата вяра, но и да се кръсти отново по римокатолическите обреди[1]. Йоан V си тръгва с празни ръце, а на път към дома го сполетява ново нещастие. Стигайки до заетия от унгарците Видин, му се налага да прекъсне пътуването си, защото българите му забраняват да мине през страната им. Със сигурност това не е станало без знанието на сина му, женения за българска принцеса Андроник. Във всеки случай той не предприема нищо, за да освободи баща си и едва намесата на „зеления граф" Амадей Савойски спасява нещастния владетел от бедата. Зеленият граф, братовчед на императора, се появил през лятото на 1366 г. с войска от кръстоносци във византийски води. При първата си атака той отнема на турците Галиполи, после се обръща срещу България и постига не само освобождаването на императора, но и отстъпването на Месемврия и Созопол, така че византийските позиции на западния бряг на Черно море значително укрепват.

Но и за Амадей Савойски кръстоносният поход се свързва неразривно с плановете за уния. Папският легат Павел, който го придружава, бил приет през юни 1367 г. по негова молба от членовете на византийския владетелски двор като най-висок църковен и държавен пратеник за разговор за църковната уния. Говорител на гръцката страна бил не някой друг, а самият детрониран Йоан Кантакузин, „бащата" на управляващия император, чиято силна личност завладява събранието. Кантакузин изисква свикване на вселенски съ-

1 Това следва от публикувания от Meyendorff текст, цитиран в следващата бележка.

бор в Константинопол и съумява да получи съгласието за това от папските легати[1]. В Рим, разбира се, искането му не срещнало отзвук. Папата предпочитал непосредственото споразумение с готовия да се покръсти Йоан Палеолог и в крайна сметка го постига. През август 1369 г. Йоан V пристига през Неапол в Рим. Сред придружителите му има много висши държавни сановници, но нито един представител на византийския клир. След като било отклонено настояването ѝ, представено от Кантакузин, византийската църква напълно се отдръпва. И докато императорът се отказва от вярата на прадедите си в Рим, патриарх Филотей — отново възкачилият се на константинополския престол поддръжник на Кантакузин след смъртта на Калист, се опитва да подкрепи верността към вярата не само на византийското население, но и на православните християни отвъд границите на империята, в Сирия и Египет, както и в южнославянските страни и Русия чрез писания и назидания[2]. Така осъщественото през октомври 1369 г. твърде празнично преминаване на Йоан V към римокатолическата вяра остава индивидуален акт, който засяга само личността на императора. Той не е последван от църковна уния[3], в отношението между двете църкви нищо не се променя. Политическите последствия от пътуването обаче се оказват съвсем отрицателни, защото става ясно, че всички надежди за помощ от Запад са измамни.

Същностната цел на пътуването и покръстването се оказала пропиляна. Освен това Йоан V не се връща веднага в страната си, а през пролетта на 1370 г. се отправя за Венеция. Към това го подтиква нарастваща финансова нужда. Той вече не се домогвал до военна помощ за империята си,

---

1 Вж. J. Meyendorff, Projet de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le legat Paul, DOP 14 (1960) 147-77, който дава гласност на едно съобщение от съвременник за преговори и във въвеждащото проучване прави чудесен коментар. Естествено, че това интересно и важно съобщение е от привърженик на Кантакузин. Вж. от същия автор: Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de Concile Oecuménique en 1367, Acten des XI Intern. Byzantinisten-Kongresses, München 1960, 363 и сл.

2 Вж. Halecki, Un empereur 235 и сл.

3 Това подчертава Halecki, Un empereur 205, неправилно при A. Vasiliev, Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia e l'unione di Roma del 1369, Studi bizantini e neoellenici 3 (1931) 153-92.

а гледал да получи дори и минимални парични средства. При това дългият престой във Венеция му носи само нови разочарования и нови тежки унижения. Вярно е, че се стига до някакво споразумение: Йоан V се показва готов да отстъпи на републиката горещо желания от нея остров Тенедос, срещу което пък Венеция му обещава връщането на заложените преди 30 години от майка му византийски царски скъпоценности, още 6 транспортни кораба и 25 000 дуката в брой. Работата изглежда уредена и дори императорът получил в аванс 4000 дуката. Но Андроник, който управлявал по време на неговото отсъствие от Константинопол, отказва Тенедос на Венеция, тъй като островът бил ценен заради местоположението си на входа на Дарданелите и от неговите приятели генуезците. Император Йоан V се оказва във видимо затруднено положение. Той нямал пари да се завърне в родината, нямал и възможност да изплати дълговете и получения аванс. Андроник отклонява хладно настоятелния му вик за помощ. Той се оправдава, че народът няма да позволи да се посяга на църковните съкровища (други съкровища обаче очевидно вече нямало). Тогава Йоан V трябвало да благодари на небето, че плановете му от 1355 г. останали само на хартия и че не изпратил, както тогава искал, младия Мануил за заложник в Авиньон. Защото Мануил, който управлявал Солун, се притичва на помощ на баща си и го спасява от бедата[1]. През

1 R.-J. Loenertz, Jean V Paléologue à Venise (1370-1371), REB 16 (1953) 217 и сл., отлично реконструира историята на престоя на Йоан V във Венеция и така окончателно разрешава един дълго оспорван въпрос. Halecki, Un empereur, стр. 335 и сл. и в Byz. 17 (1944/45) 313 и сл., твърдеше, че задържането на Йоан V във Венеция поради дълговете му е една по-късна легенда и че той е стоял доброволно една година във Венеция. Dölger, Johannes VII, 22 и сл., BZ 33 (1933) 134 и 43 (1950) 441, и Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 286 и сл., доказаха нестабилността на този възглед и се застъпиха за тезата, че Йоан V действително е бил задържан във Венеция като неплатежоспособен длъжник. След изчерпателния труд на Loenertz, тезата на Halecki отпадна окончателно, а концепциите на Dölger и Charanis трябваше да бъдат прецизирани, което не засяга същността на въпроса, а отделни негови нюанси. Самият Loenertz казва: „Il (Jean V) était pratiquement prisonnier à Venise; non pas prisonnier pour dettes, comme on a eu tort d'écrire, mais tout de même prisonnier... de ses dettes, ou, à tout le moins, de son manque d'argent" (стр. 218). И по-нататък: „La Seigneurie, pour empêcher l'empereur de partir, n'avait

октомври 1371 г.[1], след тежки изпитания и повече от двугодишно отсъствие, императорът се завръща в Константинопол, без да е постигнал нищо. Безсмисления при тези обстоятелства опит да присъедини страната към църковната уния, той, изглежда, изобщо не е предприел. Според Димитрий Кидон, който придружавал нещастния император в това нерадостно пътуване, то било „безплодна мъка без всякаква полза за нашата родина“[2].

Колко наложителна е помощта, която Йоан V напразно се мъчил да осигури, проличало междувременно от една нова мощна победа на турците. След укрепването на османите в Тракия сръбска Македония се оказва най-непосредствено застрашена. Деспотът Йоан Углеша, който бил повелител на Серес, бил първият „грабнал оръжието срещу безбожниците мюсюлмани“[3]. Той пръв се опитва да организира по-мощна офанзива срещу нашествениците и призовава Византия „на обща борба срещу общия враг“[4]. Той така искал да се сближи с византийците, че осъдил издигането на Душан за крал и отцепването на Сръбската патриаршия с най-остри изрази и признал правата на Константинополската патриаршия в своите владения[5]. Но към него се присъединява само брат му, крал Вълкашин. Братята потеглят с войската си срещу Адрианопол и се срещат с врага при Черномен на Марица. Тук силите им са унищожени от турците на 26 септември 1371 г. Углеша и Вълкашин намират смъртта си и с техния край си отиват двете най-силни личности на Балканите. След тази катастрофа македонските държави загубват независимостта си. Местните принцове, сред които и синът на Вълкашин, Крали Марко, героят на сръбските народни песни, били принудени да приемат върховенството на султана, да се задължат да му плащат данъци и да служат във войската му.

---

pas besoin de lui mettre les pieds dans les ceps; sans argent ni crédit, il ne pouvait pas approvisionner ses galères pour le retour“ (стр. 225).

1 За датата: Lampros-Amantos Βραχεα Χρονικα Nr. 47, 32. Charanis, Short Chronicle 340 и Palaeologi and Ottoman Turks 292.

2 D. Cydones, Correspondance, ed. Loenertz I, Nr. 37, 5.

3 Solovjev-Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Nr. 38, 6.

4 Димитрий Кидонес, Migne P. G. 154, 1034.

5 Solovjev-Mošin, Nr. 35.

Окончателното поробване на техните имения, както и на останалите балкански държави, било само въпрос на време.

Османската победа при Марица, най-голямата и с най-тежки последствия преди 1453 г., разтърсва из основи и Византия, нищо че тя не взема участие в битката. Това че Мануил от Солун нахлува във владенията на убития Углеша и превзема Серес (8 ноември 1371 г.)[1] е малка утеха и преходна победа. Колко изострена е ситуацията и за Византия, показва фактът, че императорското управление, както самият Мануил споделя в по-късен ръкопис, още тогава „непосредствено след смъртта на деспота на Сърбия, покойния Углеша", взема решение да отнеме половината от манастирските имоти и да ги раздаде като пронийни ленове, за да подсили защитата на страната срещу „повсеместната тежка и продължителна" турска инвазия[2]. Дори нещо повече: след битката при Марица Византия също изпада във формална зависимост от османския владетел и се задължава да му плаща данъци и да служи във войската му[3]. По същото време и България признава турското върховенство. Така в положение на турски васали, преди още да са минали 20 години от стъпването на османите на европейска земя, се оказват както Византийската империя, така и някога силният ѝ съперник — българското царство.

Още през пролетта на 1373 г. виждаме император Йоан V да придружава султана на военен поход в Мала Азия в изпълнение на васалните му задължения. Отсъствието му е използвано от Андроник, който този път открито въстава срещу него. Той се съюзява с османския принц Саудши

---

1 Вж. публикувания текст от P. N. Papageorgiou, BZ 3 (1894) 316, бел. 2 за ръкопис. Протатон Nr. 21. Вж. също Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès 278. Lemerle, Philippes 214 и сл. Тогава на Мануил тържествено е предоставено господството над Солун и над завоеванията в Македония до края на живота му: вж. съставения от Д. Кидонес Chrysobullprooimion, ed. Zachariä von Lingenthal, S. B. d. Preuß. Akad. d. Wiss. 1888, II, 1417 и сл.

2 Вж. публикуваната от V. Mošin, Akti iz svetogorskih arhiva, Spomenik 91 (1939) 165 и сл., Простагма на Мануил II от декември 1408 г. Още за секуларизацията на византийските манастирски земи и разпределянето им на прониари — при Ostrogorskij, Féodalité 161 и сл.

3 Вж. G. Ostrogorsky, Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, ZRVI 5 (1958) 49 и сл.

Челеби и така се стига до своеобразен общ бунт на византийския и османския принц срещу бащите им (май 1373 г.). Но Мурад светкавично потушава бунта, заповядва да ослепят сина му и изисква от Йоан V да направи същото със своя. Императорът не можел да не се подчини на султанската заповед, но докато Саудши загинал от ужасните си рани, екзекуцията на Андроник и малкия му син Йоан е помека, така че те не загубили напълно зрението си и продължили — все във вреда на империята — да играят значителна роля. Мястото на бунтовника, който бил арестуван и му били отнети правата на наследник на трона, зае Мануил. На 25 септември 1373 г. той получава короната на съимператор[1].

Разпрата във византийския двор се преплита скоро с венециано-генуезкия спор за Тенедос. Тъй като Йоан V го е обещал на венецианците, генуезците се решават набързо да подпомогнат смяната на властта в Константинопол и така да попречат на Венеция да получи важния от политическа, търговска и стратегическа гледна точка остров. Те помагат на затворения Андроник да избяга в Галата и придумват претендента да се опълчи срещу Йоан V, а всъщност — срещу Венеция. На 12 август 1376 г., след 32-дневна обсада Андроник нахлува в Константинопол, подкрепен и от турците, и на свой ред хвърля в тъмница баща си и брат си. Няколко дни по-късно той преотстъпва Тенедос на генуезците. На турците дава пък освободения преди 10 години от Амадей Савойски Галиполи[2]. Генуезците така и не успяват да получат Тенедос. Островът остава верен на Йоан V и през октомври 1376 г. е окупиран от венецианците. Генуезците не

---

1 Вж. Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 293 и сл. R. Loenertz, La première insurrection d'Andronic IV Paléologue (1373), Echos d'Or. 38 (1939) 340 и сл. F. Dölger, Zum Aufstand des Andronikos IV gegen seinen Vater Johannes V im Mai 1373, REB 19 (1961) 328 и сл.

2 D. Cydones, Correspondance, ed. Loenertz, II, Nr. 167, 15. Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 296 и сл., според когото предаването на Галиполи е станало едва в началото на 1377 г., опирайки се на данните на хроника от XVI век (Lampros-Amantos Nr. 45,6); колко малко обаче трябва да се вярва на данните на тази хроника личи и от факта, че според нея Мурад по същото време е превзел и Сърбия. Loenertz, Lettres de D. Cydonès 114 и сл., поставя превземането на Галиполи през септември 1376 г.

се примиряват с това и година по-късно за спорния остров избухва война[1].

От своя страна Йоан V и Мануил II се измъкват от затвора с помощта на Венеция и с благоволението на турците си възвръщат трона. Народното доброжелателство, изглежда, също било на тяхна страна, но това се оказва второстепенно. За съдбините на империята вътрешното разпределение на силите в момента било без значение. Всичко вече зависело от влиянието на външните сили, защото Византия вече е само обект на политически игри между великите сили на Изтока — двете италийски републики и османската империя. В свадите си за трона Йоан V и Андроник IV били само изразители на противоположните интереси на Венеция и Генуа. Решението обаче било взето по волята на султана: с турска помощ Йоан V и Мануил II влизат на 1 юли 1379 г. отново в града. Последствието е, че те повторно се задължават да плащат данъци на султана и да служат във войската му. Мануил трябвало да се явява целогодишно в двора на султана с дължимия данък и с войска и да придружава повелителя на османите в неговите военни походи винаги когато той му нареди[2].

А междувременно венецианско-генуезката война за Тенедос продължавала. Битката се водела и от двете страни с нарастваща ожесточеност, но без развръзка. Накрая изтощените противници сключват мир с посредничеството на граф Амадей Савойски на 8 август 1381 г. в Турен. Стига се до споразумение: Тенедос не се полага нито на Венеция, нито на Генуа, укрепленията му се сриват със земята, жителите му се преселват на Крит и в Евбея и демилитаризираният остров се предава на пълномощник на савойския граф. Византия остава през цялото време извън играта, сякаш островът никога не ѝ е принадлежал. Освен това венецианският байло на Тенедос отказва да предаде острова и договоренос-

1 Вж. F. Thiriet, Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle, Mélanges d'archéol. et d'hist. 1953, 225 и сл.

2 Според Халкокондил (ed. Darcó, I, 57, 13 и 58, 1) трибутните плащания са били определени на 30 000 златни монети годишно, според Сфранцес (ed. Papadopulos, p. 60, 21) обаче византийските помощни войски наброявали 12 000 души, конница и пехотинци.

тите се изпълняват едва през зимата на 1383/84 г., а дори и след това венецианците използват острова още дълго време като пристанище за флотата си[1].

След възстановяването си Йоан V трябвало въпреки последните събития да признае Андроник VI и неговия син Йоан VII за пълноправни наследници и да им отстъпи Силимврия, Хераклея, Родосто и Панидос. Това признаване, което означавало отпадане на Мануил от играта и имало за последствия нови разногласия в двореца, е потвърдено на 2 ноември 1382 г. с писмен договор[2]. След това остатъците от Византийската империя се разпадат на множество части, които се управляват от членовете на императорския двор: в Константинопол повелява Йоан V, останалите в рамките на империята градове по бреговете на Мраморно море са в ръцете на Андроник VI, повече зависим от султана, отколкото от баща си, Мануил поема вече самостоятелно някогашното си владение Солун[3], а в Мореа след 1382 г. се разпорежда третият син на императора Тодор I[4].

Всъщност на Палеолозите им се удава да отнемат от Кантакузин византийските владения в Пелопонес. Това е единственият успех, който династията на Палеолозите могла да отчете в това мрачно време. Тодор I (1382-1406) бил принуден да признае върховенството на султана и като послушен васал по-късно да се ползва от турската подкрепа срещу вътрешните и външните си противници[5]. В борбата с местната аристокрация и съседните му латински държавици той успява да укрепи забележимо византийското господство в Мореа. Чрез заселването на големи групи стремящи се на юг албанци той влива нови сили в страната[6]. В центъра на Византия, напротив, нещата изглеждат все по-безутешно. Натискът отвън става все по-силен и дори привидният мир между императора и най-големия му син не траял дълго.

---

1 Thiriet, цит. съч. 228 и сл.

2 Cf. Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès 287, 477. Също Fragment d'une lettre de Jean V Paléologue à la commune de Gênes 1387-1391, BZ 51 (1958) 37 и сл.

3 Dennis, Manuel II, 46 и сл.

4 За хронологията: Loenertz, Péloponèse 161 и сл.

5 Вж. Loenertz, Péloponèse 166 и сл.

6 Вж. Zakythinos, Despotat II, 31 и сл.

Андроник отново грабнал оръжието и опитал да превземе една крепост по пътя от Силимврия към Константинопол. Йоан V успява да отблъсне удара, но едва след тежка битка, която едва не му коства живота. Скоро след това (юни 1385 г.) Андроник умира[1].

В битките на османите с християнските балкански държави наближавала решителна схватка. Най-силната съпротива можели да окажат още само сърбите. Измежду династиите, които властвали над остатъците от царството на Душан, се извисил като най-силен и значим държавник принц Лазар. След смъртта на крал Урош (починал през 1371 г.), последния пряк наследник на Неман, той поема управлението в Рашка. Местните владетели отчасти съумява да присъедини към себе си, а отчасти — да подчини на влиянието си. Най-голямо значение за предстоящата битка обаче има съюзяването на Лазар с Твртко от Босна, чиято сила се била разпростряла с бързи темпове[2]. Като наследник на едно от разклоненията на двореца на Норманидите, Твртко поема короната през 1377 г. и след смъртта на Лудвиг Унгарски (1383) започва бързо и мощно настъпление в Хърватско и Далмация, което води до възникването на голямо, макар и кратковременно южнославянско царство и му позволява да стане най-могъщият измежду християнските владетели на тогавашните Балкани. Това че Твртко бил присъединил към царството си и сръбски земи, не попречило на общото дело на двамата принцове. Благодарение на дипломатическата дарба на Лазар отношенията с Византия също се оформят като приятелски, защото през 1375 г. предизвиканият от отцепването на Сръбската патриаршия в Печ църковен спор бил разрешен по пътя на компромиса, анатемата, тегнеща над сръбската църква, била отменена и на водача ѝ бил признат рангът на патриарх[3].

---

1 Lampros-Amantos, Βραχεα Χρονικα Nr. 15, 23 и сл. Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès 477 и сл. и Fragment d'une lettre de Jean V à la commune de Génes, BZ 51 (1958) 39 и сл.

2 Вж. V. Corović, Historija Bosne, Belgrad 1940, 276 и сл. Istorija naroda Jugoslavije I (1953) 530 и сл.

3 Zivoti kraljeva i arhiepiskopa srpskih ed. Daničić (1866) 381 и сл. M. Lascaris, Le patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375? Mélanges Diehl I (1930) 171 и сл., няма никакво право да се съмнява в приз-

Османските набези стават все по-настъпателни и както за гърците, така и за славяните — все по-пагубни. Наистина през 1382 г. Мануил II започва настъпление срещу турците от Солун[1]. Това било открито отхвърляне на османския сюзерен и дръзко предизвикателство, което остро противоречало на политиката на бащата в Константинопол. Но успехите на настъплението не можели да бъдат нито значителни, нито трайни. Турците запазват върховенството си и на 19 септември 1383 г. Серес пада окончателно в ръцете им[2]. Скоро след това започва и обсадата на Солун. Силният пристанищен град се отбранява повече от три години, но в крайна сметка е принуден през април 1387 г. да отвори врати пред османите[3]. Мануил напуска града малко преди падането му и избягва в Лесбос.

навянето на сръбския патриарх от Византия през 1375 г. Вж. моите бележки в: S. K. 5 (1932) 323. Вж. също V. Laurent, L'archevêque de Peć et le titre de patriarche après l'union de 1375. Balcania 7 (1944) 303 и сл.

1 Заслугата да посочи това се дължи на интересната разработка на Dennis, Manuel II. Все пак Dennis, изглежда, надценява византийската антиофанзива. Съобщенията по този повод в писмата на Димитрий Кидонес — единственият извор, който въобще съобщава за това — чиято реторика е доста възторжена, в този случай не съдържат никакви конкретни данни за действителните постижения.

2 Според F. Taeschner и P. Wittek, Die Vezirfamilie der Gandarlyzäde und ihre Denkmäler, Der Islam 18 (1929) 71., турците набързо са превзели Серес още през 1373 г. Така смята и Loenertz, M. Paléologue et D. Cydones 278 (Ansatz 1372); по-резервиран е Lemerle, Philippes 217 и сл., и особено Dennis, Manuel II, 66. Тезата за временна окупация на града от турците през 1372 или 1373 г. се основава на данните на турската хроника на Садедин и преди всичко на една грамота на Мурад I, запазена в гръцки превод, която се съхранява в манастира Продром при Серес и която обещава на този манастир (? става дума за монаси της εκκλησιας Μαργαριτου) защита от султана. Вж. текста при A. Guilloi, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, 155, където тази грамота се датира през юли 1372 г., докато Taeschner и Wittek и цитираното от тях мнение на J. H. Mordtmanns в цит. им съч., стр. 72, бел.1, посочват годината 1373. Трябва да се отбележи обаче, че византийските документи от този период, които често споменават сръбското господство преди 1371 г. (вж. спец. Lemerle, Actes de Kutlumus , Nr. 33 vom August 1375 und Nr. 34 vom Oktober 1375) не съдържат нито дума за последвалата по-късно мнима окупация на града от турците.

3 За хронологията при превземането на Солун Charanis, Short Chronicle 359 и сл. Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès 478 и сл. Dennis, Manuel II, 151 и сл. Явно че след това Солун отново се освобождава от турците и както показа Loenertz, цит. съч. 483, градът е завладян повторно от Баязид I на 12 април 1394 г. Нови доказателства за това, че през януари 1394 г. Солун все още е византийски, приведе M. Laskaris, Τομος Κ. Αρμενοπουλου (1951) 331 и сл.

Междувременно били паднали София (1385)[1] и Ниш (1386). Действително след падането на Ниш Лазар разбива войската на Мурад при Плочник, а през 1388 г. една проникнала в Босна турска армия е изклана до крак при Билека от босненския войвода Влатко Вукович. Тогава Мурад повежда пълчищата си на решителна битка с южните славяни. Първият удар помита българския цар, който, окуражен от съпротивата на Лазар, се осмелява да се противопостави на султана и отказва да плаща данъците си. Османите нахлуват в България, потушават въстанието на царя и го принуждават да се подчини (1388). Тогава султанът се заема и със сърбите.

Княз Лазар го посреща начело на обединени сръбски и босненски части на Косово поле и тук на 15 юни 1389 г. се стига до решителна битка, която след катастрофата при Марица бележи поврата в турското нашествие на Балканския полуостров, но в народното съзнание остава като централно събитие от средновековната сръбска история. В началото изглеждало, че щастието е на страната на сърбите. Самият султан е убит, но под предводителството на престолонаследника Баязид турската мощ побеждава[2]. Княз Лазар е пленен и заедно с първенците си е екзекутиран. Наследниците му трябвало да се преклонят пред победителя и да признаят османското върховенство. Последният по-значителен център на съпротивата бил разбит и след това турското нашествие се разпростира с още по-голяма мощ над балканските държави.

Подобно на византийския император и на българските царе, сръбските феодални владетели били принудени един след друг да приемат да плащат васален данък и да пращат войски на султана. Данъкът към Турция угнетявал цялото

---

1 За хронологията Babinger, Beiträge 65 и сл.

2 Малко са сигурните данни за това как е протекла битката, тъй като съобщенията на съвременниците са недостатъчни, а за събитията твърде рано се съставят легенди. Вж. критичното изложение на: Cirković in: St. Novaković, Srbi i Turci (1960) 453 и сл. По-новата литература за битката при Косово вж. пак там, стр. 470. За съобщенията на византийските извори вж. по-специално: N. Radojčić, Die greichischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje, Byz. 6 (1931) 241 и сл.; M. Braun, Kosovo , die Schlacht auf dem Amseffeld in geschichtlicher und epischer Uberlieferung, Leipzig 1937.

население както във Византия, така и в страните на южните славяни. Разпределен върху цялата страна и върху местните земевладелци, без оглед на някогашните им привилегии, турският „харадж" представлява в тогавашните гръцки и славянски държави най-важният и същевременно най-тежкият данък, от който не освобождавал и владетелят на страната, защото иначе трябвало да го изплати вместо освобождения[1].

След битката при Косово и възкачването на трона на Баязид I османският натиск и върху Византия се засилва повече от преди. Положението на империята ставало все по-окаяно и зависимостта ѝ от султана — все по-голяма, докато той разпростирал властта си не само над цялата страна, но се стремял да подчини на волята си и самия императорски град, потискайки още в зародиш всеки опит за самостоятелност. Оръжие за това му е младият Йоан VII, който като истински син на Андроник VI чрез отказа си от претенции върху трона работел за каузата на султана. Баязид му оказва подкрепа и на 14 април 1390 г. Йоан VII подчинява столицата и узурпира трона[2]. Докато при узурпацията на Андроник IV през 1376 г. Генуа и Венеция играят важна роля, сега султанът сам взема решението за завземането на трона в Константинопол, а влиянието на изтощените от войната за Тенедос италийски морски републики и особено на обезсилената от вътрешни сътресения Генуа отслабва. Не е за подценяване и фактът, че Йоан VII имал привърженици в Константинопол, което улеснило влизането му в града и качването му на трона[3].

Издигането на Йоан VII представлява само първата стъпка към превземането на Константинопол от султана. Венецианският сенат, който въоръжил едно пратеничество към

1 Вж. I. Božić, Dohodak carski, Belgrad 1956, 54 и сл. G. Ostrogorsky, Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, ZRVI 5 (1958) 53 и сл.

2 Вж. Dölger, Johannes VII, 27 и сл. Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 303 и сл. По-ново и важно проучване за узурпацията на Йоан VII прави Kolias, Η ανταρσια 'Ιωαννου Ζ', който за първи път привлича съобщението като очевидец на Игнатий от Смоленск.

3 Това показва съобщението на Игнатий от Смоленск: Kolias, Η ανταρσια 'Ιωαννου Ζ', 39 и сл., 43 и сл.

Константинопол, дава на пълномощника си специални указания за случая, така че да намери в Константинопол „сина на Мурад“[1]. Управлението на Йоан VII обаче не издържа дълго. Мануил, който бил избягал в Лемнос, събирал сили за ответен удар. След две безуспешни нападения му се удава на 17 септември 1390 г. да проникне в Константинопол, да прогони съперника си и да възвърне господството за себе си и за баща си[2]. Но сега вече в Константинопол се знаело, че императорската корона може да носи само този, който безропотно следва волята на султана и се подчинява на всички изисквания. Докато Йоан V привидно управлявал в Константинопол, Мануил пребивавал в двора на султана, приемайки като покорен васал всяко унижение. Наистина той и баща му служили и на Мурад I, но тогава те били на страната на султана срещу селджуките. Сега Мануил бил длъжен да потегли на страната на Баязид срещу византийската Филаделфия и да помага на султана при завладяването на последния византийски град в Мала Азия с византийска войска[3]. Не по-малко било унижението, на което е подложен старият император в Константинопол: по заповед на Баязид той трябвало да срине със земята неговите защитни укрепления, които построил

---

1 Вж. цитираната от Silberschmidt, Das oriental. Problem 68, „commissio“ за византийските претенции.

2 Lampros-Amantos Βραχέα Χρονικά, Nr. 52, 44. Вж. Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 304. Dölger, Johannes VII, 28. Kolias, 'Η ανταρσια 'Ιωαννου Z' 41, 49 и сл.

3 Халкокондил I, 58, ed. Darkó. За превземането на Филаделфия през 1390 г. вж. Wittek, Mentesche 78 и сл., а не през 1379 г., както се посочва в по-старите изследвания. От гореописаната връзка следва, че това събитие е станало след завръщането на Йоан V и Мануил, когато зависимостта от султана приема особено потискащи форми и когато Мануил се държи ноторно в лагера на Баязид. Към това заключение достига и Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 304 и сл., който съвсем правилно изтъква, че завладяването на града е станало между 17 септември 1390 г. и 16 февруари 1391 г. и по всяка вероятност още в края на 1390 г. Вж. също Babinger, Beiträge 9, Anm. 37. H. Hunger, Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Großen bis zum Fall Konstantinopels, Baden-Baden 1958, 282 и сл., предлага в превод интересен откъс от един неиздаван текст на Йоан Хортасменос, който описва плачевното състояние на империята преди битката при Ангора. За да илюстрира тогавашното „чудовищно заробване“ на ромейската държава, той напомня за това как „варварите не оставиха най-благочестивия наш император да си поеме и глътка въздух, а го гонеха насам-натам по целия свят и с негова помощ налагаха силата си в още непоробените градове...“ (стр. 285).

заради надвисналата над имперския град опасност[1]. Неговият изпълнен с мъки живот угасва на 16 февруари 1391 г.[2]

При вестта за кончината на баща си Мануил се отклонява от Бруса и тръгва към Константинопол, за да пресрещне жадния си за власт братовчед Йоан VII и да си осигури оставането на трона. Мануил II (1391-1425) бил просветен, многостранно надарен владетел. Той почитал изкуството и науката, служел си умело и сръчно с перото. Като човек той е една от най-привлекателните фигури на късновизантийската епоха. Въпреки недостойното положение в двора на султана, отредено му от съдбата, поведението му внушавало уважение на турците. Думите на Баязид „който не знае, че е император, ще разбере още при появата му, че е такъв" трябва да са казани за него[3]. В един от най-мрачните моменти от византийската история той влиза като владетел в града на Босфора.

Императорският град в този миг отъждествявал империята. Защото византийците не притежавали на сушата нищо друго освен старата си столица, която само благодарение на здравината на стените можела да продължи съществуването си, докато всички земи наоколо били вече подвластни на турците[4]. Но и тя била обедняла и обезлюдена, броят на жителите бил паднал до 40-50 хиляди души[5]. Баязид не се задоволил задълго с експлоатацията и унижението на своите подплашени васали в Константинопол и Мореа. Скоро тук и там се стига до открити конфликти. Признак за обрата дава

---

1 Дука 77, 11, изд. Grecu. Silberschmidt. Das oriental problem обръща нещата наопаки, когато той говори за „турско-византийски съюз" („връзка" или „антанта") по това време и се разпростира за „турска политика на императора", при която „турците са оръжие на императора срещу всичките му врагове", а на венецианския сенат приписва страха от възникването на „гръцка империя с турска нация" (стр. 52, 68, 70, 79 и др.).

2 За датата: Lampros-Amantos, Βραχεα Χρονικα Nr. 52, 47; вж. също Nr. 29, 23. Още Charanis, Short Chronicle 357.

3 Phrantzes (ed. Papadopoulos) I, 120.

4 Според Дука 77, 26, изд. Grecu, Баязид, ядосан от бягството на Мануил, му е изпратил послание, което е завършвало с думите: „Щом не искаш да правиш и да ми дадеш това, което аз ти заповядвам, заключи вратите на града и бъди господар вътре, защото всичко отвън е мое."

5 Вж. A. M.. Schneider, Die Bevölkerung Konstantinopels im XV Jahrhundert, Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philol.-hist. Kl. 1949, H. 9, 236 и сл.

драматичната сбирка, на която той свиква в Серес[1] през зимата на 1393/94 г. както византийските, така и славянските си васали. Тя е последвана от блокада на Константинопол, при която се опитва да ограничи всеки достъп до града по суша[2]. Мизерията във византийската столица и продоволствената криза, притиснала града от десетилетия, достига сега връхната си точка. Мореа обаче била изложена на унищожителните турски набези.

Още през 1393 г. големият турски пълководец Евреносбег покорява Тесалия и след това османите се насочват към останалите части на Гърция. Разединението на владетелите, които управляват там, улеснява задачата им. Владичеството на каталаните в Гърция вече принадлежи на миналото. Още през 1379 г. наварската рота им отнема Тива. В Атика обаче властвал като херцог на Атина Нерио I Асиайуоли (1388-1394), представител на онова флорентинско търговско семейство, което от средата на XIV век играело значителна роля в Гърция и от дълго време вече заповядвало в Коринт[3]. Между Нерио и деспота Теодор Палеолог, негов зет, съществували приятелски отношения. Затова пък връзките на двамата принцове с Венеция често се помрачавали, а византийският принц от Мистра бил в постоянна битка с Наварите в Ахая. И когато Нерио умира през септември 1394 г. и скоро след това цялото наследство се пада на втория му зет, граф Карло Тоско от Кефалония, Теодор, който се чувства измамен, изпада в тежко противоречие с него и се опитва да отнеме на щастливия наследник Коринт със сила. Тогава Карло Тоско се обръща за помощ към османите. Войските на Евреносбег нанасят на Палеолога под стените на Коринт тежко поражение, нахлуват във византийска Мореа и завземат, ревностно подкрепяни от наварите, византийските крепости Леонтарион и Акова (началото на 1395 г.)[4].

---

1 Вж. Zakythinos, Despotat I, 153, Loenertz, Péloponèse 172 и сл. V. Laurent, Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas, REB 5 (1947) 180.

2 За началото на блокадата през 1394 г. бележките на Jireček, BZ 18 (1909) 584.

3 Вж. K. M. Setton, Catalan Domination of Athens, Cambridge Mass. 1948, 125 и сл.; Miller, Essays 135 и сл. Longnon, Empire latin 323 и сл.

4 Вж. Zakythinos, Despotat I, 155 и сл. Loenertz, Péloponèse 185.

Със същата мощ продължава османското нашествие в северната част на Балканския полуостров. Още през 1393 г. българското царство окончателно е покорено. Царският град Търново пада на 17 юли след тежка обсада и става жертва на унищожителната ярост на поробителите. Бързо след това цялата страна пада в ръцете на турците[1]. За повече от почти 500 години България става провинция на Османската империя.

По-трудно се справят турците с влашкия княз Мирчо Стари, който имал силна подкрепа в Унгария. В долината на Ровине на 17 май 1395 г. се стига до кървава битка. На страната на османите в изпълнение на васалните си задължения се биел и сръбският принц Стефан Лазаревич, син и наследник на героя от Косово; Вълкашиновият син Марко, който притежавал малка област около Прилеп, и тъстът на Мануил II Константин Драгаш, който владеел Източна Македония. Крал Марко и Константин Драгаш намират в тази битка смъртта си. От военна гледна точка Мирчо, изглежда, да е спечелил победа, но въпреки това му се налага да се преклони пред султана и се задължава да плаща васален данък[2].

---

1 Още Ников, Турското завладяване, стр. 69, бел. 1, съвсем правилно изтъкна, че турските извори вероятно съдържат смесици, респ. повторения на събитията от 1388 и 1393 г. Вж. по-подробно Babinger, Beiträge 29 и сл. стр., който обаче отива твърде далеч, когато иска съвсем да заличи българския поход от 1388 г.

2 Изразената в по-стари изследвания, а по-късно отново подета теза, че битката при Ровине означава военно поражение за турците, става все по-вероятна след забележителните разработки на Dj. Sp. Radojičić, Jedna glava iz „života Stefana Lazarevića" od Konstantina Filozofa. Hrišćanski život 6 (1927) 138 и сл. и M. Dinić, Hronika sen-deniskog kaludjera kao izvor za bojeve na Kosovu i Rovinama, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 17 (1937) 51 и сл. Според Babinger, Beiträge 3 и сл., който се опира на турски извори, битката завършва без победител. Фактът, че битката при Ровине не е била на 10 октомври 1394 г., както се приемаше в по-старите проучвания, а на 17 май 1395 г. беше потвърден, след като Д. Радойчич, цит. съч. и Listina manastira Petre od oktobra 1395 g. kao izvor za hronologiju bitke na Rovinama, Bogoslovje 2 (1927) 293 и сл. = La chronologie de la bataille de Rovine, Revue hist. du Sud-Est europ. 5 (1928) 136 и сл., безупречно доказа, че 17 май 1395 г. е денят на смъртта на убития в тази битка Константин Драгаш. Тази констатация намери по-нататъшно потвърждение във важните разяснения на М. Динич, цит. съч. Тя не се обезсилва от изложенията на Babinger, Beiträge 3 и сл., който се застъпва за 1393 г. Към хронологията на Радойчич с право се присъединяват също и Zakythinos, Despotat I, 153, Loenertz, Péloponèse 175. Вж. също: V. Laurent, REB 5 (1947) 180, бел. 3 и 6 (1948) 282.

Добруджа, през последните десетилетия българска територия, която Мирчо преди това бил присъединил към владенията си, попаднала в ръцете на османите и бродовете през Дунава били окупирани от турски части.

Последните успехи на османите имали и на Запад огромен отзвук. След поробването на България Унгария се видяла непосредствено заплашена, а и латинските принцове в Гърция видели отблизо мощта на турската нападателна сила. Ако досега призивите за помощ на Византия и предупрежденията на папата не били чути, сега започнала да се усеща необходимостта от обединение на християнските народи срещу турската опасност. Призивът на унгарския крал Сигизмунд бил последван от рицарството на множество европейски страни, преди всичко обаче от лесно възпламенимото от мисли за кръстоносни походи рицарство на Франция. И Венеция се присъединява след дълго колебание към коалицията и изпраща в Дарданелите малка флотилия, която трябвало да наблюдава проливите и да бъде връзка между Византия и събраните в Унгария рицари. Обещаващото начинание напълно се провалило. В битката при Никопол на 25 септември 1396 г. силната, но и разнородна, в резултат на недостатъчната спойка между унгарските и френските войски, армия била разбита[1]. Крал Сигизмунд се спасява от пленяване и съпроводен от великия първомайстор на Йоанитите и множество германски рицари, влиза с кораб в Константинопол, за да се отправи оттам по обходен път към родината си през Егейско и Адриатическо море. Преминаването му през Дарданелите е съпроводено от стенанията на християнските пленници, които султанът за психическо въздействие върху победения крал измъчвал по бреговете на протока[2].

След тази нова катастрофа положението на балканските страни става още по-безнадеждно. Тогава пада в ръцете на османите последната българска област около Видин. Последиците се проявяват дори в Гърция. През 1397 г. Атина

---

1 Вж. G. Kling, Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396, Berliner Diss. 1906. A. S. Atiya, The Crusade of Nicopolis, London 1934. R. Rosetti, The Battle of Nicopolis (1936), The Slavonic Review 15 (1937) 629.

2 Вж. описанието в пътеписа на Schiltberger, който участва в битката при Никополис и попада в плен, изд. от V. Langmantel, Tübingen 1885, 7.

за известно време е завзета от турците[1], а византийска Мореа преживява нова опустошителна инвазия. Турците прекосяват Истъм, щурмуват венециански Аргос, разбиват армията на византийския деспот и помитат византийските владения чак до южното крайбрежие[2]. Натискът върху Константинопол достига връхната си точка — падането на блокирания от турците имперски град изглежда съвсем близо.

4. Гибел

Обща литература: Berger de Xivrey, Mémoires sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue, Mémoires de l'Inst. de France, Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres 19, 2, Paris 1853. — A. Mompherratos, Διπλωματικαι ενεργειαι Μανουηλ II, Athen 1913. — Василиев, Путешествие Мануила. — Norden, Papsttum und Byzanz. — Zakythinos, Despotat I u II. — J. Radonić, Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka, Novi Sad 1905. — Jireček, Geschichte II. — Jorga, Geschichte I u. II. — E. Pears, The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks, London 1903. — C. авт., The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 633-705. — Le Cinqcentième anniversaire de la prise de Constantinople: 1453-1953, Athen 1953. — F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953.

Не само политическото положение, но и престижът на Византийската империя е разклатен до основи вследствие на събитията от последните десетилетия. Дори традиционно вярното Московско княжество отказва да приеме сегашния турски васал като наследник на Константин Велики и като върховен духовен глава на ортодоксалния свят. Великият княз Василий I, син на победилия татарите Димитрий Донски, забранява споменаването на византийския император в руските църкви, като издига тезата: „Ние имаме църква, но нямаме император." Суверенните права на гръцката църква

1 Вж. J. H. Mordtmann, Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14 Jahrhunderts, BNJ 4 (1923) 346 и сл.

2 Вж. Zakythinos, Despotat I, 156 и сл. и приложените извори.

остават за него недостижими, но за сметка на това владетелят на въздигащото се руско княжество вярва, че не ще признава още задълго идеалното върховенство на бедния византийски император. Тук проличава за пореден път това, което често личи през последните десетилетия на византийското развитие, а именно, че почитта към византийската църква в ортодоксалните страни е по-добре обоснована, отколкото почитта към византийската държава. Византийският протест не се бави дълго, но думата взема не императорът, а патриархът в Константинопол. Както някога византийската църква се осланя на авторитета на могъщата държава срещу околния свят, така сега отслабващият световен престиж на Византийската империя е подкрепян от авторитета на патриарха в Константинопол. Ролите са разменени — не държавата закриля църквата, а църквата — държавата. „Изобщо не е хубаво, сине мой — пише патриарх Антоний на великия княз Василий Дмитриевич, — това, което казваш: „Ние имаме църква, но нямаме император". Напълно невъзможно е християните да имат църква, а да нямат император. Защото империята и църквата съставляват едно единство и една общност и е съвсем невъзможно да ги отделиш една от друга... Вслушай се в думите на апостолския водач Петър, който в първото послание казва: „Страхувайте се от бога, почитайте императора." Той не казва „императорите", за да не помисли някой за така наречените императори на отделните народи, а казва „императора", за да покаже по този начин, че на този свят има само един император... Ако обаче и някои други християни са си присвоили названието император, то това е станало противоприродно и противозаконно, чрез тирания и насилие. Кои отци, кои църковни събори, кои канонически разпоредби споменават за тези императори? Винаги и навсякъде обаче те издигат глас за единствения естествен император, чиито закони, предписания и разпоредби имат правна сила в цял свят, и единствен, когото споменават навсякъде християните."[1]

---

1 Miklosich-Müller, II, 191. Този текст от патриарх Антоний (1388-1390; 1391-1397), който в края е доста повреден, поради което не се вижда датата, не бива да се датира през 1393 г., както обикновено се смята, а по-скоро през

Никога преди теорията за един общ император не е излагана с по-голяма настойчивост и с по-пламенно красноречие, отколкото в това послание, което патриархът изпраща в Москва от окупирания от турците Константинопол. До края и въпреки всичко византийците се придържат към догмата, че техният владетел е единственият законен император и като такъв е и естествен върховен глава на християнската общност. „И въпреки че сега, по волята божия, неверниците са обсадили държавата на императора, то той и до ден днешен получава от църквата същите дарения, същата почит и същите молитви и бива миросан със светото миро и признат за император самодържец на римляните, т. е . на всички християни.“[1] Византия се вкопчва в идеите, благодарение на които някога владее духовно източния свят. Но суровата действителност безсърдечно отнема базата за развитие на тези идеи. След битката за Никопол положението на Византийската империя се влошава още повече и през 1398 г. до владетелите на руските земи и преди всичко до същия този Василий Московски биват отправени молби за помощ и милостиня за християнските събратя в Константинопол, които „изнемогват в нищета и мизерия под турската обсада“[2].

Всъщност бедите и затрудненията на Византия през последните десетилетия на XIV век са такива, че на императора не остава нищо друго, освен да отправи към света нов зов за помощ. Както към Русия, Мануил II се обръща с молба за помощ и към папата, към дожите във Венеция, към кралете на Франция, Англия и Арагон. Йоан VII пък — което е не по-малко показателно за състоянието на империята, отколкото привличането на помощи от страна на Мануил II — търси начин да продаде правата си върху византийския престол на френския крал: в замяна той иска дворец във Франция и годишна рента от 25 000 флорина[3]. Изглежда,

---

1394-1397 г., тъй като в него се говори за обсада на Константинопол, а блокадата на Баязид започва едва през 1394 г.

1 Miklosich-Müller, II 190.

2 Полное собр. соч. русск. летописей 11 (1897) 168.

3 Грамотата, с която той упълномощава за тази цел своите френски емисари, издадена на 15 август 1397 г., е отпечатана и коментирана от Sp. Lampros, Νεος Ἑλληνομνημων 10 (1913) 248 и сл.

Карл VI не държи особено на предложените за продан права върху трона. Но той се вслушва в молбите на Мануил и изпраща към Византия елитна войска от 1200 воини под командването на маршал Босико. Славният маршал се опитва да проникне до Константинопол и се бие смело срещу турците. Разбираемо е, че малката войска, колкото и успешни да са нейните походи, не може да предпази империята от турската опасност. Тогава Мануил решава да се отправи на Запад и да пледира лично за помощ за своята нещастна империя. Босико, който всъщност го скланя към това решение, разбира също, че трябва да подтикне към единение двамата императори противници: по време на отсъствието на Мануил Йоан VII трябва да управлява в Константинопол като император. Междувременно Мануил не си прави илюзии за положението, в което се намира императорският град, и неговото доверие в оставения регент, въпреки последвалото помирение, е толкова недостатъчно, че той смята за уместно да подслони жена си и децата си при своя брат Теодор в Мореа.

На 10 декември 1399 г. Мануил предприема пътуването си, придружен от Босико[1]. Първо се отправя към Венеция, посещава и редица други италийски градове и поема после пътя към Париж и оттам — към Лондон. Навсякъде той бива приет с почести, хората са впечатлени от посещението на императора и от неговата внушителна личност. Чувствата и мислите, предизвикани от неговото посещение, са отразени най-добре в патетичните думи на един английски летописец и учен от това време: „Дълбоко в душата си мислех колко жестоко е, че този велик християнски владетел от далечния Изток, притиснат от опасността от страна на неверниците, е принуден да търси помощ срещу тях в далечните острови на Запада. Боже мой! Къде си ти, стара слава на Рим? Сразено е днес величието на твоята империя и думите на Йеремия се отнасят точно за тебе: „Тази, която беше единствена господарка сред неверниците и единствена кралица на земята, днес трябва да слугува.“ Кой би повярвал, че ще изпаднеш в

1 Най-доброто и най-подробно описание на това известно пътешествие с приложение на многобройни извори има при Василиев, Путешествие Мануила. Вж. също G. Schlumberger, Un empereur de Byzance à Paris et à Londres in: Byzance et les croisades (1927) 87-147; 361/62.

такава тежка нужда, че ти, който някога управляваше целия свят на трона на величието, днес нямаш сили да помогнеш на християнската вяра."[1] От културно-историческа гледна точка престоят на императора и неговата свита в западноевропейските центрове е от голямо значение, защото прави възможно установяването на по-близък контакт между византийския и западноевропейския свят в епохата на ранния Ренесанс. Но своята непосредствена цел пропагандното пътуване на Мануил не успява да постигне: императорът получава само необвързващи обещания, които остават неизпълнени. Учудващо дълго той остава далеч от империята си, която неговият съперник Йоан VII управлява по свое усмотрение и при нарастваща зависимост от султана. Сякаш не намирайки вече сили за завръщане у дома, той спира при обратния път повторно в Париж и престоява там почти две години, без да се заблуждава относно безплодността на своя престой. Тогава обаче идва вестта за избавлението, Баязид е сразен в битката при Ангора от монгола Тимур и Византия е освободена от турската опасност.

Тимур е най-великият монголски владетел след Чингис хан и един от най-великите завоеватели в световната история. Потомък от страничен клон на малък тюркски владетелски род в Туркестан, той си поставя за цел възкресяването на огромната империя на Чингис хан и постига до голяма степен тази цел след дълга, кръвопролитна борба[2]. След като завладява Централна Азия и Златната орда в Южна Русия, той предприема през 1398 г. жесток поход към Индия, пресича Персия, Месопотамия и Сирия и напада накрая малоазиатската част на Османската империя. Неговите походи са придружени от ужасяващи опустошения. Местностите, които напускат неговите орди, приличат на безжизнена пустиня: „Там не се чува нито лай на куче, нито крясък на домашна птица, нито плач на дете."[3] Този стремителен завоевателен натиск събаря и властта на Баязид. В решителната битка при

---

1 Chronicon Adae de Usk. ed. E. M. Thompson (1904) 57. Вж. Василиев, Путешествие Мануила 272 и Hystory 634.

2 Вж. W. Barthold, Zwölt Vorlesungen über die Geschichte der Turken Mittelasiens (1935) 209 и сл. R. Grousset, L'empire des Steppes (1939) 486 и сл.

3 Дука 109, 20, изд. Grecu.

Ангора на 28 юли 1402 г.[1] Тимур разбива османската войска след дълъг и упорит бой. Великият султан попада в ръцете на победителя и завършва живота си в монголски плен. Тимур напуска малоазиатската област още през пролетта на 1403 г. и две години по-късно остарелият завоевател на народите умира по време на поход към Китай[2]. Въпреки това неговата колкото краткотрайна, толкова и жестока намеса в историята на Югозападна Азия има значителни последствия. Той разгромява османската сила и по този начин удължава живота на Византийската империя с половин столетие.

В Османската империя настават големи размирици[3]. Византия обаче не успява да използва изцяло паузата за отдих, който ѝ предлага разкъсваната от междуособици Османска империя, защото вътрешно отслабената Византийска империя не е способна вече на регенерация. Положението в източния район е напълно променено и за Византия настъпва период на облекчение. Най-големият син на Баязид, Сюлейман, който се е укрепил в европейската част и е във война със своите братя в Мала Азия, сключва договор с Византия, сръбския деспот Стефан Лазаревич[4] и морските сили Венеция, Генуа и Родос (1403)[5]. Византия се освобождава от васалните си задължения и преустановява контрибуциите за Османската империя. Да, тя получава обратно Солун с обширната околност, също Халкидики с Атонската планина, по-нататък островната група Скиатос-Скопелос-Скирос и значителни брегови ивици на Черно и Мраморно море[6].

---

1 За датата вж. Василиев, Путешествие Мануила 285, бел. 3.

2 G. Roloff, Die Schlacht bei Angora, Hist. Z. 161 (1940) 244 и сл., вижда причината за оттеглянето на Тимур и отказа му да завладява Мала Азия в недостатъчната сила на редуцираната му от големите загуби войска, чийто основен брой по време на битката при Ангора той изчислява на около 20 000 души, колкото е и османската армия (предположението се различава от силно преувеличените данни на изворите).

3 Вж. подробното изложение на Jorga, Geschichte I, 325 и сл.

4 Титлата деспот му е дадена от Йоан VII, когато след битката при Ангора, в която е трябвало да участва като васал на Баязид, посещава Константинопол. Вж. Ferjančić, Despoti 182 и сл.

5 За хронологията вж. Heyd, Commerce du Levant II, 286. G. Ostrogorsky, Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, ZRVI 5 (1958) 53, бел. 20.

6 В една малко популярна грамота от 29 септември 1404 г. Мануил II дава указания на Димитрий Булиот, когото изпраща като свой пълномощник в освободения Атон (изд. от Аркадий от Ватопед в: Γρηγοριος Παλαμας 2

Обратната страна на всичко това е, че византийците са въвлечени посредством приятелски договор със Сюлейман във вътрешните междуособици на турските претенденти за престола, така както и сръбските владетели не успяват да останат настрани от тази борба, която владее цялостното развитие в Югоизтока. Падането на Сюлейман, който след променлива война е победен от брат си Муса (1411), заплашва империята с нова криза, защото Муса предприема жестоко отмъщение срещу западния съюзник на Сюлейман и започва дори обсадата на Константинопол. Крайната победа в борбата между братята удържа все пак Мехмед, който, подкрепян от Мануил и от деспота Стефан Лазаревич, надделява над Муса през 1413 година и завзема властта като султан на Османската империя. По този начин гражданската война свършва, най-тежката криза в Османската империя е преодоляна и е създадена предпоставка за нов възход на османската власт. Мехмед I (1412-1421), който посвещава силите си предимно на вътрешната консолидация в своята империя и на затвърждаването на властта си в Мала Азия, се придържа към споразумението с византийския император. През периода на неговото управление византийско-османските отношения остават като цяло непомрачени.

Във Византия са толкова сигурни в готовността за мир на новия султан, че Мануил II скоро след възкачването на Мехмед напуска столицата: дълго време той прекарва в Солун, след което през пролетта на 1413 г. се отправя към Пелопонес. Докато византийският център въпреки отслабването на външния натиск бавно загива, Мистра блика от жизненост. Тук възниква утопията на хуманиста Георги Гемист Плетон, който се надява на възраждане на елинизма в Южна

[1918] 449-52). Този документ показва, че Мануил е предал областта около Солун на Йоан VII, като е сключил с него договор за това. От същия документ узнаваме, че отпадането на турския данък за византийското население не означава пълно освобождаване от плащанията на харадж, тъй като императорът „подарява" на атонските манастири и на другите едри земевладелци само две трети от сумата, изисквана като харадж „по времето на блажения емир Баязид бег", друга една трета, която продължава да бъде увеличавана по-късно, изтича под старото си име харадж към византийската държавна хазна. Вж. G. Ostrogorsky, Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, ZRVI 5 (1958) 54 и сл.

Гърция и по примера на Държавата на Платон скицира идеалната картина на нов държавен ред. В меморандумите, които изпраща на императора и на деспота на Мистра, неоплатонисткият философ на държавата дава и практически съвети за опростяване на данъчното дело и за обучаване на родна отбранителна сила, която би трябвало да замени наемната войска[1]. Тук, във византийски Пелопонес, в навечерието на упадъка на Византийската империя се проявява волята за живот и за ново държавно устройство на елинизма. Мореа се явява една твърдина на елинската култура, която не само запазва позицията си тук, но, изглежда, би могла да я разшири. За да запази това ценно притежание, императорът нарежда да се издигне отново здрава стена на Коринтския провлак, т. нар. Хексамилион. Не без последствие върху формирането на вътрешните взаимоотношения в страната остава пребиваването на Мануил в Пелопонес, защото то допринася за издигане на управленския авторитет за сметка на центробежните стремежи на местната аристокрация. Императорът, който през март 1416 година напуска Пелопонес, бива заместен от своя най-голям син Йоан, който не след дълго също поема пътя през Солун за Мореа, за да окаже подкрепа на своя по-малък брат, деспота Теодор II, при управлението на страната[2]. По заповед на Йоан започва победоносен поход на византийските войски срещу латинска Ахая. Владетелят Захария загубва най-обширната част от владенията си и само намесата на Венеция отлага окончателния срив на неговото господство[3].

Паузата за отдих, която е поднесена на Византия от съд-

---

1 Sp. Lampros, Παλαιολογεια και Πελοποννησιακα III (1926) 246-65; IV (1930) 113-35. Migne P. G. 160, 821-66. За идеите на Плетон вж. H. F. Tozer, A Byzantine Reformer, Journ. of Hell. Studies 7 (1886) 353; J. Dräseke, Plethons und Bessarions Denkschriften uber die Angelegenheiten im Peloponnes, N. Jahrb. f. das klass. Altertum 27 (1911) 102 и сл.; Zakythinos, Despotat I, 175 и сл., II, 322 и сл.; M. V. Anastos, Pletho's Calendar and Liturgy, DOP 4 (1948) 183-305; I. P. Mamalakes, Γεωργιος Γεμιστος– Πληθων, Athen 1939, и преди всичко F. Masai, Pléthon et le platonisme de Mistra, Paris 1956. Още литература при Moravcsik, Byzantinoturcica I², 478 и сл. Важно за тогавашните отношения в Пелопонес е и „Hadesfahrt Mazaris": Boissonade, Anecd. gr. III (1831) 122-86.

2 За престоя на Йоан VIII в Солун през 1416 г. вж. M. Laskaris, Τομος Κ. Αρμενοπουλου (1951) 440 и сл.

3 Вж. Zakythinos, Despotat I, 180 и сл.

бата, приключва със смъртта на Мехмед I и с възкачването на престола на неговия син Мурад II (1421-1451). Османската власт е възстановена, а новият султан възприема агресивната политика на Баязид. Отново се достига до изходната точка преди битката при Ангора. Коронованият на 19 януари 1421 г. за съимператор Йоан[1] напразно се опитва да използва срещу Мурад II претендента Мустафа, който в случай на победа дава на византийците най-примамливи обещания[2]. Византия загубва играта и си навлича гнева на османския владетел. Защото Мурад II разгромява претендента си и се нахвърля с младежка нетърпеливост върху Константинопол. На 8 юни започва същинската обсада на града. Здравината на укрепленията спасява още веднъж византийската столица и когато срещу Мурад се изправя нов претендент за трона, неговият по-малък брат Мустафа, султанът се оттегля, без да довърши започнатото. Решителният сблъсък трябва да се състои едва след 30 години, но може да се каже, че с щурма срещу Константинопол започва последната агония на Византийската империя.

През пролетта на 1423 г. турците нахлуват повторно в Южна Гърция. Построената от Мануил с много средства Хексамилионска стена на Истъм е разрушена и цяла Мореа е опустошена. Най-сетне на императорското правителство се отдава да сключи мир с Мурад II, като по този начин отново се задължава да плаща контрибуции (1424). Така Византия пак попада в положението на зависим васал, от което се е избавила за известно време след битката при Ангора. Нищо не е в състояние да освободи империята от тази зависимост, тегнеща над нея до самия й край.

Скоро се решава и съдбата на Солун. В притиснатия здраво от турците гладуващ град управлява третият син на Мануил, деспотът Андроник. Положението, изглежда, толкова безнадеждно и бедата толкова голяма, че през лятото на 1423 г. той предава града на венецианците. Морската република се задължава да зачита правата и обичаите на гражда-

1 Вж. F. Dölger, Die Krönung Johanns VIII. zum Mitkaiser, BZ 36 (1936) 318.
2 Jorga, Geschichte I, 378 и сл.

ните и поема защитата и продоволствието на града[1]. Както и не би могло да се очаква друго, това споразумение предизвиква гнева на турския султан, който гледа на града като на сигурна своя плячка. Венецианците се опитват да постигнат разбирателство с него, като предложенията им от година на година, със засилването на турския натиск и с растящата продоволствена нужда, стават все по-великодушни: ако в началото те само колебливо предлагат поемането на годишните плащания от 100 000 аспри, които още византийският деспот плаща на османите, то при по-нататъшните опити за преговори те увеличават сумата на 150 000 и накрая дори на 300 000 аспри[2]. Но всички преговори и уговорки остават напразни и след кратко господство от само седем години Солун е изгубен от венецианците. На 29 март 1430 г. Мурад II с голяма военна сила завладява града след кратък щурм.

Още след издигането на сина му за съимператор Мануил II се оттегля от управлението. Сломен духовно и физически, старият владетел умира на 21 юли 1425 г. като монах Матеос. Сега Йоан VIII трябва да управлява Константинопол и околностите като василевс и севастократор на римляните. Останалите отломъци от Византийската империя на Мраморно море и Пелопонес управляват като самостоятелни владетели неговите братя. Икономически и финансово разпокъсана и отслабена, империята е напълно руинирана. Още при Мануил II вече рядко секат златни монети; при Йоан VIII византийското златно монетосечене е окончателно преустановено и фактически се преминава само към сребърни монети[3].

---

1 Както показаха разкритите от K. Mertzios, Μνημεια Μακεδονικης Ἱστορίας, Thessalonike 1947, 34 и сл., документи от венецианския архив, преразказваната по-горе във всяко изложение (а също и в първото издание на тази книга) история, според която Андроник е продал града на Венеция за 50 000 дуката, е покъсна измислица. Тя произхожда от т. нар. Хроника Маюс на Сфранцес, която, както показаха и по-новите изследвания (вж. бел. към Извори), трябва да се използва много предпазливо. Вж. P. Lemerle, La domination vénitienne à Thessalonique, Miscellanea G. Galbiati III (Fontes Ambrosiani 27) (1951) 219 и сл.

2 K. Mertzios, цит. съч. 66 и сл.

3 Вж. Wroth, Byz. Coins I, S. LXVIII.; A. Blanchet, Les dernières monnais d'or des empereurs byzantins, Revue numism. 14 (1910) 78 и сл.; Stein, Untersuchungen 113; Zakythinos, Crise monétaire 17 и сл.

Единственият светъл лъч във византийското развитие остава Мореа, управлявана от тримата императорски братя: Теодор, Константин и Тома. Несломена от опустошителното турско нападение през 1423 г., византийска Мореа продължава победоносните си битки със съседните латински държавици. Граф Карло Токо, който е победен от византийците в една морска битка през 1427 г., тръгва по пътя на разбирателството: предлагайки ръката на своя племенница, той дава на деспота Константин като зестра остатъка от своите владения в Пелопонес (1428). През пролетта на 1430 г. след продължителна обсада Константин навлиза в Патра, а две години по-късно приключва и историята на Латинската империя в Ахая[1]. С изключение на венецианските колонии в Корон и Модон на югозапад и Навплио и Аргос на изток сега цял Пелопонес е под гръцко господство. Войната между гърци и французи, която започва още по времето на Михаил VIII и оттогава се води почти без прекъсване, завършва в навечерието на турската окупация с победа на гърците. Главната заслуга за крайния резултат е на младия Константин, който две десетилетия по-късно загубва живота си в битката за Константинопол като последен император на Византия. Още по-ярко, отколкото по времето на Мануил, изпъква сега контрастът между умиращия византийски център и експанзивно настроената южногръцка провинция.

Притиснат здраво от турците, император Йоан VIII, колебаейки се, решава още веднъж да тръгне по пътя на преговори за църковна уния и с цената на римско църковно иго да си подсигури така често обещаваната от страна на западноевропейските държави помощ срещу турците. Досега натрупаният опит е, разбира се, обезкуражаващ. Колкото пъти Византия и Рим водят преговори, те се въртят в кръг, заблуждавайки се взаимно и самозаблуждавайки се: византийското правителство очаква от Рим спасение от турската беда и обещава в замяна църковна уния, която — имайки предвид настроението на византийския народ — изобщо не може да

1 Zakythinos, Despotat I, 204 и сл.

бъде постигната; Рим изисква като първа предпоставка признаването на върховенството му и обещава в замяна помощ срещу турците, която обаче самият той може да приложи в съвсем ограничен мащаб на римокатолическите сили на Изток. Опитният император Мануил гледа на идеята за уния със студен скептицизъм. Малко преди смъртта си той предупреждава изрично сина си относно надеждите за уния: обединение между гърци и латинци е невъзможно и чрез опитите за уния схизмата само се задълбочава[1]. Но колкото и силна да е византийската съпротива срещу църковната уния като цяло, то в Константинопол постоянно има влиятелни, благоразположени към унията кръгове, които в тежък час съзират спасението в присъединяването към Рим, и начело на тези кръгове застава император Йоан VIII. Още след обсадата на Константинопол през 1422 г. той като престолонаследник обхожда западноевропейските дворци, търсейки помощ; от 1431 г. са в ход нови преговори, които целят сключването на обединението. Поради противоречието между Ойген IV и Базелския църковен събор преговорите се проточват, докато най-накрая се стига до единодушното решение да се свика църковен събор в Италия, на който императорът да присъства лично. За времето на своето отсъствие той назначава брат си Константин за регент в Константинопол и по този начин настъпва примирие в безплодната борба, която се води между двамата управляващи в Мореа императорски братя.

На 24 ноември 1437 г. Йоан VIII напуска столицата и се отправя, подобно на баща си преди 40 години и на дядо си преди 70 години, на Запад; но не само за да търси помощ като Мануил, а и за да осъществи преминаването към римската вяра по примера на Йоан V и по този начин да привлече към унията както народа си, така и гръцкия клир. Придружен от брат си Димитър, патриарха Йосиф, множество митрополити и многобройни епископи и абати, той пристига през пролетта на 1438 г. във Ферара, където на 9 април се открива съборът. Въпреки че решението, с оглед на притес-

1 Сфранцес (изд. Papadopoulos) I, 178.

неното положение на гърците, е предварително ясно, дебатите във Ферара и после във Флоренция[1] се проточват много дълго и се стига повторно до бурни дискусии, преди всичко вследствие на ожесточената съпротива, която митрополит Марк Евгеник от Ефес оказва на представителите на римската църква и на византийските привърженици на унията. Едва на 6 юли 1439 г. унията е обявена в катедралата на Флоренция от кардинал Юлиан Цезарини и от архиепископ Висарион от Никея на латински и гръцки език[2]. Без съмнение на тезата за папското върховенство се дава една мъглява формулировка и освен това гърците могат да запазят своя църковен ритуал, но всички спорни въпроси са решени по римски маниер.

Идеята за уния, изглежда, удържа още по-голяма победа, отколкото в дните на Лионския събор, защото този път императорът присъства лично на църковния събор и най-висшите представители на византийската църква потвърждават заедно с него преминаването към римската вяра. В действителност обаче с флорентинските решения не се постига нищо. Твърдението, че решенията на унията ще доведат само до задълбочаване на разкола, се оказват истина. С фанатична страст византийският народ се противопоставя на споразуменията във Ферара и Флоренция и докато всички предупреждения на привържениците на унията остават без последствие, пламенните проповеди на Марк Евгеник намират навсякъде силен отзвук. Унията от Флоренция е още по-

1 Подробно описание на преговорите по време на събора дава G. Hofmann, Die Konzilsarbeit in Ferrara, Orient. Christ. Period. 3 (1937) 110-40; 403-55; Die Konzilsarbeit in Florenz, ib. 4 (1938) 157-88, 372-422. Нов материал за предисторията на събора предлага научното изследване на същия автор: Rodrigo, Dekan von Braga; Kaiser Johann VIII Palaiologos. Zwei Briefe aus Konstantinopel, 13 Oktober und 18 November 1437, zur Vorgeschichte des Konzils von Florenz, ib. 9 (1943) 171 и сл. На същия изследовател дължим и най-важната публикация на извори за историята на Флорентинския събор G. Hofmann. Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, I-III, Rom 1940-1946. Вж. също J. Gill, The Council of Florence, Cambridge 1958 und Greeks and Latins in a Common Council: The Council of Florence, Or. Christ. Per. 25 (1959) 265 и сл.

2 Вж. A. Mercati, Il decreto d'unione del 6 luglio 1439 nell'Archivio Vaticano, Orient. Christ. Period. 11 (1945) 3 и сл. В сбирката с извори на Hofmann (вж. предходната бележка) II, 176, стр. 68-79, декретът за съюз е публикуван според оригинала на латински и гръцки език.

безжизнена от Лионската, защото, от една страна, родоначалникът на династията на Палеолозите съумява да наложи волята си на опозицията в много по-голям мащаб, отколкото Йоан VIII, и, от друга, унията от 1274 г., която има за задача да предпази Византия от западноевропейския завоевателен натиск, има достижим политически резултат, докато унията от 1439 г., която би трябвало да избави Византия от турската беда, не би могла да има такъв.

Вместо да осигури помощ срещу външния враг, унията хвърля Византия във вътрешни борби и посява враждебност и омраза между византийското население, а също и извън границите на Византия, сред славянския свят, и довежда до крах престижа на империята. Отдалеченото от византийските беди Московско княжество, което самите византийци са възпитали в омраза срещу Рим, вижда в смяната на религията от страна на императора и патриарха на Константинопол едно необяснимо предателство. Изпратеният за митрополит в Русия грък Изидор, един ярък привърженик на унията, бива сменен след завръщането си от Флоренция и хвърлен в затвора от великия княз Василий II. От тук нататък Русия сама избира митрополитите си. Тя се отвръща от изменническа Византия, която чрез предателството си към православната вяра проиграва правото си на водач в ортодоксалния свят. Така Русия е загубена, в самата Византия се предизвикват ожесточени разпри, в Рим обаче нищо не е спечелено. Очакваната спасителна акция от страна на Запада не идва, както не се осъществява и унията в Константинопол. Както и преди две църкви — римокатолическа и гръцка-ортодоксална — са изправени една срещу друга. И докато византийският народ неотклонно се придържа към своята вяра, най-значимите радетели за уния закономерно преминават към Рим: водачът на гръцката партия за църковна уния, ученият Висарион[1], и избягалият от руски плен Изидор стават кардинали на римската църква. Без да са дали позитивен политически резултат, преговорите във Ферара и Флоренция предизвикват гнева на Мурад II и Йоан VIII трябва да успо-

1 L. Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, Paderborn 1923. Още литература и извори при Beck, Kirche 767 и сл.

коява султана, като се опитва да го залъже, че тези преговори имат предимно религиозни цели.

Действителните трудности за османската власт обаче изникват от друга посока. Както и при Баязид, така и сега напредването на турците на Балканския полуостров въвлича Унгария във войната. Героичният войвода от Трансилвания, Йоан Корвин Хуниади, удържа блестящи победи над турците в Сърбия и Влашко, които навсякъде предизвикват въодушевление и събуждат нови надежди. Папата призовава християнските народи към кръстоносен поход и скоро в Южна Унгария се събира пъстра войска от около 25 000 човека, предвождана от крал Владислав III, младия Ягелон, който обединява в едно двете корони — унгарската и полската, от Хуниади и прокудения от турците от родината си сръбски деспот Георги Бранкович. В началото на октомври 1443 г.[1], докато Мурад II се бие в Мала Азия срещу емира на Караман, кръстоносната войска преминава Дунав при Семендрия (Смедерево). Тя бързо прекосява сръбските земи, при което Хуниади, който води авангарда, удържа над Ниш съкрушителна победа срещу войската на турския областен управител на Румелия. Безпрепятствено войската навлиза в България и завзема София, за да нападне оттук Тракия. Тук обаче турската съпротива е по-силна и ужасният зимен студ принуждава християнската армия да се върне назад. Но още по обратния път, в първите дни на 1444 г., тя нанася на османите тежко поражение.

Като че ли нещата клонят към обрат. Доскоро непобедимите турци се оказват притиснати в отбрана, и то от няколко страни. В Албания, където вече от години тлее въстание, се вдига на борба смелият Скендербег (Георги Кастриоти) и под неговото водачество освободителното движение достига значителни размери. Дълго време (1443-1468) под името Капитанът от Албания той води срещу османското превъзходство героична борба, която въодушевява и смайва християнството надлъж и шир[2]. Деспотът Константин поема офанзива-

1 Вж. B. Krekić, Učešće Dubrovnika u ratovima protiv Turaka 1443 i 1444 g., ZRVI 2 (1953) 148.

2 Целият изворов материал и литературата за Скендербег са напълно систе-

та откъм Южна Гърция. Той разменя своя апанаж на Мраморно море срещу владението на Теодор в Мореа и владее от 1443 г. най-важната част от Пелопонес с център Мистра, докато Тома запазва предишния си маловажен дял. Неговото първо дело е възстановяването на разрушената от турците през 1423 г. Хексамилионска крепостна стена на Истъм. След това той настъпва към Средна Гърция и завзема Атина и Тива. Херцог Нерио II Акиаиуоли, дотогава турски васал, трябва да признае сега върховенството на деспота на Мистра и се задължава да му плаща контрибуции[1].

При така измененото положение Мурад II се стреми да постигне споразумение с противниците си. През юни той приема в Адрианопол представителите на крал Владислав, на Георги Бранкович и на Хуниади и уговаря с тях примирие за срок от десет години. Сръбският деспот трябва да получи обратно земите си, а зависимостта на Влашко от турците трябва да бъде отслабена. Турският султан, който след подписване на постигнатите споразумения се оттегля в Мала Азия, изпраща свой пълномощник в Унгария с цел ратифициране на спогодбата с крал Владислав. В края на юли той от своя страна подписва и се заклева в договора за Счегедин. Без съмнение споразумението означава значително ограничаване на турската власт на Балканския полуостров и осигурява на християните десетгодишен покой. Но то предизвиква и разочарование в християнския лагер, по-точно у римската курия, която под въздействието на скорошните успехи и разчитайки на обещаната помощ от страна на венецианската флота, се надява на пълното прогонване на турците от Европа и настоява за продължаване на щастливо започналата война. Кардинал Юлиан Цезарини освобождава колебаещия се млад крал от скоро положената клетва и още през септември християнската армия продължава своя марш. Но нейните сили са намалени, защото сега липсва сръбската помощ, тъй като Георги Бранкович, удовлетворен от постигнатите спогодби, се държи изцяло настрани от начинанието.

матизирани от J. Radonić, Djuradj Kastriot Skenderbeg i Albanija u XV veku, Belgrad 1942.

1 Вж. Zakythinos, Despotat I, 226 и сл.

Надявайки се на подкрепата на венецианската флота, походът поема по посока към Черно море и достига след мъчителен поход през българска територия брега. Венецианската флота обаче, към която се присъединяват и две галери от Дубровник[1], не успява да предотврати прииждането на турски войски от Мала Азия. Мурад II начело на силна армия бърза насам и на 10 ноември 1444 г. при Варна се завързва люта битка, която рязко слага край на всички надежди на християните. След упорит бой с променлив успех християнската армия е унищожена. Крал Владислав пада в боя и кардинал Цезарини, истинският подбудител на нещастния нов кръстоносен поход, също загубва живота си[2]. С още потежки последствия, отколкото някогашното поражение при Никополис, е сегашната загуба, защото с нея се проваля последният опит на общата християнска спасителна акция да предотврати турската окупация. Още по-голямо от преди е обезкуражаването в християнския лагер. Достойният за

1 Krekić, цит. съч. 149 и сл.

2 Напълно нова светлина върху процесите през 1444 г. и конкретно върху споразуменията от Адрианопол хвърля сбирката с писма на хуманиста Кириако от Анкона, която стана достъпна за науката благодарение на F. Pall, Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi, Bull. hist. de l'Acad. Roumaine 20 (1938), 9-68, а O. Halecki, The Crusade of Varna. A Discussion of Controversail Problems, New York 1943, я отпечата отново в различен ред. При оценката на причините, довели до катастрофата при Варна, възгледите на двамата автори напълно се разграничават. Придържайки се към една теза, застъпвана и порано в полската историография, Halecki се опитва да покаже, че крал Владислав никога не е подписвал мирно споразумение със султана, така че договорът от Счегедин е само една легенда и младият Ягелон не може да бъде обвиняван в клетвопрестъпничество. На това твърдение обаче противоречат единните и независими помежду си данни на многобройни извори, чиято доказателствена сила Halecki стр. 67, напразно се опитва да омаловажи. Противното на това, което той иска да докаже, потвърждават много съвременници на събитията, произхождащи от различни страни и в различни позиции като Мехмед II, Силвио Пиколомини, станалият по-късно папа Пий II, полският историограф Длугосч, ученият Галка, бургундецът Валеранд де Ваврин, византийците Дука и Халкокондил. С право A. Pall, Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Sceged et de sa rupture, Bull. hist. de l'Acad. Roumaine 22 (1941) 144 и сл. и Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est europeen: la croisade de Varna, Balcania 7 (1944) 102 и сл., отхвърля всяко съмнение относно договора от Счегедин като исторически факт, както и относно неговото нарушаване. Обстойно съобщение по спорния въпрос прави F. Babinger, Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna, Oriens 3 (1950) 229 и сл. От същия автор вж. и Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 28 и сл.

съжаление император на Константинопол поднася на победителя своите благопожелания и почетни дарове.

Затова пък и след катастрофата при Варна Константин продължава походите си в Гърция. Той отново се появява в Беотия и разпростира властта си над Фокида и останалата част от Гърция до Пинд. Като че ли в последния час на древната елинска земя ще се появи нова Гърция, наследница на умиращата Византия. Но смелият деспот скоро е настигнат от отмъщението на победителя при Варна. С голяма войска Мурад II нахлува през 1446 г. в Гърция и бързо прекосява средните гръцки земи. Едва при Хексамилионската стена византийският деспот може да му окаже по-сериозна съпротива, но турският топовен огън разрушава и това препятствие: на 10 декември 1446 г. Хексамилион е завладян с щурм и битката е решена. Турците нападат Мореа, опустошават византийските градове и села и отвеждат над 60 000 пленници[1]. На византийския деспот е предложен мир срещу задължаване с контрибуции, тъй като султанът трябва да се бие още срещу Скендербег и Хуниади. Като отзвук на битката при Варна през октомври 1448 г. на Косово поле се срещат Мурад II и Хуниади. Тук, където някога се решава съдбата на Сърбия, Хуниади след люта битка претърпява поражение от превъзхождащия го турски противник. Скендербег обаче се задържа в албанските планини и остава още дълги години непобедим.

Междувременно деспотът Константин, скоро след провала на реставрационното му дело в Гърция, е призован да заеме поста в Константинопол. На 31 октомври 1448 г. умира бездетен император Йоан VIII и понеже неотдавна е починал и Теодор, престолът бива наследен от смелия деспот Константин Драгаш, наречен така по името на своята майка Хелене от сръбския владетелски род Драгаш в Източна Македония[2]. Коронован за император на 6 януари 1449 г., два ме-

---

1 Вж. Zakythinos, Despotat I, 235 с приложените извори.

2 Животът на тази императрица подробно описва D. Anastasijević, Jedina vizantijska carica Srpkinja, Brastvo 30 (1939) 26. Вж. също там 31 (1940) 78 и 32 (1941) 50. Тя е била дъщеря на „господаря" Константин Драгаш, който през последните десетилетия на XIV век властва първоначално с брат си — деспот Йоан Драгаш, а след това и сам в Източна Македония, а през 1395 г. е

сеца по-късно Константин пристига в столицата. Властта в Мореа си поделят Тома и Димитрий, който повторно се домогва до императорската корона, подкрепян от турците, и много скоро застава срещу брат си в Мореа, опирайки се на турската помощ.

Нито мъжеството, нито държавническата енергия на последния император на Византия са в състояние да спасят империята от сигурна гибел. Когато след смъртта на Мурад II (февруари 1451 г.) неговият син Мехмед II се възкачва на престола, часът на империята вече е ударил. Византийски Константинопол лежи в сърцето на турските земи, разделяйки азиатските от европейските владения на османите. Да отстрани това чуждо тяло и да осигури на Османската империя здрав държавен център в Константинопол е първата цел на младия султан. Упорито, енергично и с голяма съобразителност той подготвя завладяването на империята, което трябва да доведе до естествен завършек делата на неговите предшественици. Във византийския двор не могат да се заблуждават относно намеренията на турците, особено след като султанът нарежда да се издигне здрава крепост на Босфора (Румели Хисар), в най-голяма близост до императорския град.

Също като брат си, император Константин XI залага всичките си надежди на западноевропейската помощ. Тези надежди са слаби, но други изобщо няма. Той се опитва да възкреси в последния час провалилата се мисия за унията. Кардинал Изидор, някогашният руски митрополит, пристига като папски легат в Константинопол: на 12 декември 1452 г., 5 месеца преди гибелта на императорския град, той провъзгласява унията в „Св. София“ и отслужва римска литургия. Невъобразима възбуда обхваща византийския народ, който в най-голямата беда се вкопчва по-силно от всякога в своята вяра и реагира по-пламенно от всякога на накърняването на религиозните му чувства. Един от висшите чиновници на императора дава израз на настроението на колебание и на

убит в битката при Ровине (вж. бел. към гл.3). Фактът, че само Константин XI се нарича Драгаш, а братята му не са приели това име, се обяснява вероятно от обстоятелството, че той носи малкото име на дядо си.

непримирима омраза към латинците чрез лапидарните думи: „По-добре да видя в центъра на града турска чалма, отколкото латинска митра."[1] Колкото повече наближава гибелният час, толкова по-силно става във Византия движението за помирение с турците, което вижда в османската власт по-малкото зло, отколкото подчинението на Рим.

Съвсем определено обаче западната помощ за Константинопол не идва не само поради враждебността на византийското население към унията. Противоречащите си интереси на западните сили изключват още от самото начало активна помощ за Византия. Алфонс V Арагонски и Неаполски, най-могъщият владетел на Средиземно море по това време, преследва в последните години на Византийската империя политиката, която още неговите нормандски, немски и френски прадеди в Южна Италия водят срещу Византия. Той се стреми към основаването на нова латинска империя в Константинопол и се вижда вече с императорската корона. Нищожните средства, които папа Николай V (1447-1455) предвижда да използва срещу турците при отбраната на Константинопол, поглъща завоевателният поход на краля на Неапол, чиито постоянни парични претенции биват задоволявани безпрекословно от Рим[2]. Ако би се стигнало до активна намеса на Запада в съдбата на Константинопол, то нейната цел със сигурност не би била спасението на империята. Но сега липсват всякакви предпоставки за установяването на ново латинско господство на Изток. Преди време човек би могъл да си зададе въпроса, дали Византия ще бъде покорена от турците или от латинците. Вследствие на историческото развитие през последното столетие този въпрос е решен и за неговото разрешаване най-малко допринася са-

---

1 Дука 329, 11, изд. Gregu.

2 Вж. Norden, Papsttum und Byzanz 731 и сл. Fr. Cerone, La politica orientale di Alfonso di Aragona, Archivio Storico per le provincie Napoletane 27 (1902) 3 и сл., 380 и сл., 555 и сл., 774 и сл., и 28 (1903) 153 и сл.; C. Makiniscu, Le pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire byzantin, Bull. de l'Inst. Archéol. Bulgare 9 (1935) 331; Contribution à l'histoire des rélations economiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 209 и сл. R. Guilland, Αι προς την Δυσιν εκκλησεις Κωνσταντινου ΙΑ του Δραγασση προς σωτηριαν της Κωνσταντινουπολεως, ΕΕΒΣ 22 (1952) 60 и сл.

мата Византийска империя. Великите събития, които са решаващи за съдбата ѝ, се разиграват извън територията ѝ и без нейно участие, защото Византия отдавна е само обект на политически машинации на други сили. Вътрешно изтощена и парализирана, смалила се до град-държава, сега тя е предоставена на турците.

В първите дни на април 1453 г. Мехмед II събира огромна войска под стените на града[1]. На византийска страна срещу него са само около 5000 гръцки и 2000 чуждестранни защитници. Основният контингент на западноевропейските бойци съставляват 700 генуезци под командването на Джустиниани, които, за голяма радост на византийците, пристигат в Константинопол на две галери малко преди началото на обсадата на града. Няма да сгрешим, ако предположим, че силите на нападателя превъзхождат десетократно тези на защитата. Силната страна на Константинопол не е неговото смело, ала изключително малобройно ято защитници, а особеното разположение на града и якостта на крепостните стени, за чиято поддръжка прави всичко както Йоан VIII, така и Константин XI.

Благоприятното стратегическо разположение и здравината на градските стени много пъти вече са спасявали Византия, разбира се, съчетани с превъзходството на византийците над околния свят по отношение на военната техника. Сега техническото превъзходство е на страната на турците. Мехмед II предприема внушително въоръжаване и преди всичко създава силна артилерия с помощта на западноевропейски техници. При обсадата на Константинопол турците използват в невиждан дотогава мащаб новото оръжие и по думите на един гръцки съвременник „оръдията решават всичко“[2].

---

1 За битката за Константинопол: E. Pears, The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks, 1903. В срв. с него трудът G. Schlumberger, Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453 [1915]. E. Pears, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 693 и сл. и подробната библиография пак там 883. По-нататък вж. F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 88 и сл. C. Amantos, La prise de Constantinople in: Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athen 1953, 9 и сл.

2 Критовул, изд. Müller, F. H. G. V. 80.

Малките топове, с които разполагат в Константинопол, не могат да се мерят с големите турски оръдия.

На 7 април започва същинската обсада. Щурмът е насочен предимно срещу градските стени откъм сушата, особено срещу Пемптонската порта, в която турците съзират най-слабата точка на византийските укрепления. Златният рог е затворен с тежка верига и въпреки всичките им усилия, на турците не се отдава да я взривят. На 20 април при един от опитите за взривяване се завързва морска битка, в която победа удържа императорската флота. Тази победа предизвиква въодушевление в Константинопол и влива нова смелост на защитниците, но не донася истинско облекчение на обсадения град. Още повече, че на 22 април Мехмед II съумява да проникне с по-голям брой кораби през сушата до Златния рог и така градът бива бомбардиран както откъм сушата, така и откъм Златния рог. С безпределно мъжество малобройното ято се противопоставя на неизбежната съдба. Сам императорът дава пример на своите воини за мъжествена решителност. Той до последно устоява на поста си като човек, който е решил да не преживее гибелта на своето дело[1]. Много от големите нападения не успяват и увереността на врага започва да се топи, но и стените на обсадения град след седем седмици щурмуване са сериозно разрушени. Трябва да се вземе последното решение.

Мехмед II насрочва генералното нападение за 29 май. В навечерието, докато султанът подготвя войските си за бой, християни, гърци и латинци отслужват в „Света София" последна литургия. След тържествения час войските се завръщат по местата си и до късно през нощта императорът обхожда защитната линия. В първите часове на утрото започва щурмът и градът е нападнат едновременно от три страни. Но героично смелата защита дълго време дава отпор на нападението и отблъсква набезите. Тогава султанът хвърля в битката своята основна резерва, еничарите, и на тази елитна част от османската армия след упорит бой се отдава да се покачи на стените. В решителния миг Джустиниани, който

1 Вж. G. Kolias, Constantin Paléologue, le dernier défenseur de Constantinople in: Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athen 1953, 41 и сл.

се сражава на страната на императора, е смъртно ранен и трябва да бъде отнесен. Неговото оттегляне внася смут в редиците на защитниците и това ускорява нахлуването на турците. Скоро градът пада в ръцете им. Константин XI се бие до последния час и в сражението намира смъртта, която търси. Три дни и три нощи трае плячкосването, което султанът обещава на своите войници при подготовката за последното нападение, за да възпламени гаснещата им смелост. Имущество с неоценима стойност, предмети на изкуството и ценни ръкописи, икони и църковни предмети са унищожени. Мехмед II тържествено навлиза в пленения град. Константинопол става столица на Османската империя. Византийска империя вече не съществува.

С основаването на императорския град Константин Велики създава Византийска империя, с неговото падане при последния Константин Византия е погребана. Все пак южногръцка Мореа и империята в Трапезунд надживяват падането на Константинопол с няколко години. Но тяхното поробване вече не е проблем за турците. Завземането на Константинопол хвърля мост между азиатските и европейските владения на османите, то възстановява целостта на Османската империя и дава нов подем на завоевателната ѝ мощ. Могъщата турска империя бързо поглъща остатъците от гръцки, латински и славянски владения на Балканите. През 1456 г. Атина пада в ръцете на турците и Партенонът, църквата на Светата Дева от хилядолетие насам, става турска джамия. През 1460 г. приключва съществуването на византийска Мореа; Тома бяга в Италия, докато врагът на латинците Димитрий се отправя към двора на султана. През септември 1461 г. пада и империята в Трапезунд[1] и по този начин и последната педя гръцка земя е вече под турско владичество. Сръбското деспотство пада още през 1459 г., през 1463 г. следва Босненското княжество и преди края на столетието и останалите славянски и албански земи, простиращи се до Адриатическо море, стават турско владение. Отново съществува империя, която се простира от

1 Вж. F. Babinger, La date de la prise de Trébizonde par les Turcs, REB (1950) 205 и сл.

Месопотамия до Адриатика и която има в Константинопол свой естествен център: Турската империя, израснала от развалините на Византийската, съумяла да обедини още веднъж за много столетия напред старите византийски земи в държавна единица.

Византия загива през 1453 г., но нейните духовни и политически традиции продължават да живеят и да оказват влияние както в старите византийски земи, така извън някогашните предели на империята, обогатявайки политическия и културния живот на европейските народи. Християнската религия в нейния специфично гръцки стил, като олицетворение на византийския дух и същевременно противотежест на римския католицизъм, остава за гърците, а също за южните и източните славяни светая светих. През столетията на турско робство православната вяра за гърците и за южните славяни е израз на тяхната духовна и народностна самобитност, тя предпазва балканските народи от претопяване в турската маса и по този начин прави възможно тяхното национално-държавно прераждане. Православието е и духовният флаг, под който се осъществява обединението на руските народи и под който Московското княжество достига своето положение на велика сила. Скоро след падането на Византийската империя и на южнославянските царства Москва се отърсва от татарското иго и става естествено средище на православния свят като единствена независима сила, изповядваща православна вяра. Иван III, най-великият обединител и освободител на руските земи, се оженва за дъщерята на деспота Тома Палеолог, племенница на последния император на Византия. Той възприема двуглавия орел от византийския герб, въвежда в Москва византийските обичаи и скоро на Русия се пада водещата роля в християнския Изток, която по-рано принадлежи на Византия. Ако Константинопол някога е новият Рим, то Москва става „третият Рим“. Духовното наследство на Византия, нейната религия, нейните политически идеи и духовни идеали живеят столетия наред в Руското царство.

Още по-голяма излъчваща сила има византийската култура, която съумява да проникне на Изток и на Запад. Въпреки че в романските и германските земи византийското влияние

не е така всеобхватно, както в славянските, Византия обогатява в културно отношение и Запада. Византийската държава е обвивката, в която продължава да живее през вековете гръко-римската античност. Затова Византия е даващата, а Западът — приемащата страна. В епохата на Ренесанса, когато носталгията по античната култура завладява в най-голяма степен човечеството, западноевропейският свят намира във Византия източника, от който струят културните ценности на античността. Византия съхранява античното наследство и по този начин изпълнява световноисторическа мисия. Тя предпазва от изчезване римското право, гръцката поезия, философия и наука, за да предаде великото наследство на европейското човечество, когато то вече е съзряло да го приеме.

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

324	Начало на изграждането на Константинопол
325	Вселенски събор в Никея
330	Тържествено откриване на Константинопол
343	Улфила е посветен в епископски сан; готите и други германски племена приемат християнството (арианство)
378	Готите унищожават римската армия при Адрианопол (император Валент умира)
395	Разделяне на империята при Теодосий I : Аркадий получава Източната част, Хонорий — Западната.
425	Основаване на Висшата школа в Константинопол
431	Вселенски събор в Ефес
438	Издаване на Теодосиев кодекс
451	Вселенски събор в Халкедон
457	Лъв I коронясан от патриарха като първи император
482	Енотикона на Зинон; начало на 30-годишната схизма между Рим и Константинопол
493	Остготът Теодорих става владетел на Италия
529	Издаване на Кодекса на Юстиниан. Закриване на Академията в Атина
532	Бунт „Ника“ в Константинопол; начало на изграждането на „Св.София“
533	Издаване на Сборник Дигести (Пандекти)
533-4	Унищожаване на вандалската държава в Северна Африка
535-55	Унищожаване на държавата на остготите в Италия
562	Мирен договор на Юстиниан I с Хозрой I
582	Авари и славяни нахлуват в Балканския п-ов (до Пелопонес)
611-9	Персите завладяват почти цяла Предна Азия (614 Йерусалим) и Египет
626	Авари и перси обсаждат Константинопол; победа над аварите.
627	Ираклий побеждава персите при Ниневия; възвръщане на бившите византийски области
636	Победа на арабите над византийците при Ярмук
638	Халиф Омар превзема Йерусалим

640	Арабите започват завладяване на Египет и Северна Африка
655	Първа морска битка между араби и византийци (арабите побеждават)
678	Първото нападение на арабската флота над Константинопол е неуспешно („гръцки огън“)
680	Българи навлизат в земите на юг от Дунава след победа над византийците
697	Арабите превземат Картаген
718	Второ нападение на арабската флота над Константинопол, завършило с неуспех
730	Начало на иконоборството
751	Лангобардите завладяват византийския екзархат Равена
787	Вселенски събор в Никея. Осъжда се иконоборството
805	Победа над славяните при Патра: възстановява се византийската власт в Пелопонес
811	Българският хан Крум побеждава и убива Никифор I
826	Арабите откъсват от Византия о-в Крит
827	Арабите завладяват Сицилия, която е част от византийската територия
843	Тържествено възстановяване на иконопочитанието; окончателен край на иконоборството
860	Първи контакти между Византия и русите
863	Мисия на славянските Апостоли Константин-Кирил и Методий във Велика Моравия
864	Покръстване на българите
867	Патриарх Фотий афоресва папа Николай I
896	Българският цар Симеон побеждава византийците при Булгарофигон
902	Арабите превземат последната византийска крепост Таормина в Сицилия
904	Грабителски набези на арабите в Солун
944	Византия откъсва от арабско владение Едеса
961	Византия си връща о-в Крит
968	Никифор II Фока завладява Сирия
975	Йоан Цимисхи настъпва до Палестина
988	Покръстване на Киевската държава
1014	Василий II Българоубиец унищожава войските и държавата на цар Самуил (1014 загива Самуил)

1054	Разделяне на църквата между Изтока и Запада (окончателна схизма)
1071	Селджукските турци разгромяват Роман IV при Мантцикерт. Робер Гискар завладява Бари: цяла долна Италия е загубена за византийците
1077	Селджукските турци превземат Йерусалим
1080	Сюлейман I основава Султанат Рум
1081	Робер Гискар напада Византийската империя: завладява Драч и навлиза до Македония и Тесалия
1082	Търговски договор между Византия и Венеция: начало на венецианската търговска власт на Изток
1091	Византийци и кумани унищожават войските на печенегите в планината Левунион
1096-9	Първи кръстоносен поход: превземане на Никея (1097), Антиохия (1098) и Йерусалим (1099)
1122	Край на печенегите
1147-9	Втори кръстоносен поход: неуспех в Мала Азия
1185	Солун пада в ръцете на норманите и е плячкосан; след поражение при Мосинополис норманите напускат Гърция
1186	България се освобождава от византийска власт: завинаги отминава времето на византийското господство на Балканите
1187	Султан Саладин побеждава италийската съпротива при Хатин (в Галилея)
1189-92	Трети кръстоносен поход: безрезултатен. Византия губи Кипър
1195	Византия плаща данък на немския император Хенрих VI.
1202-4	Четвърти кръстоносен поход: 1204 превземане на Константинопол; образуване на Латинската империя
1205	Българският цар Калоян побеждава латините при Одрин; възниква нова византийска държава със столица Никея
1224	Епирският владетел Тодор Комнин завладява латинското княжество Солун
1225	Йоан Ватаци, владетел в Никея, откъсва от латините почти цяла Мала Азия
1261	Договор в Нимфеон между Михаил VIII и Генуа: начало на влиянието на Генуа на Изток.

	Михаил VIII влиза в Константинопол: край на Латинската империя.
	Вилхелм II Вилардуен отстъпва по принуда Мистра и други крепости в Пелопонес
1282	Въстанието Сицилийска вечерня осуетява нападение на Карл Анжуйски срещу Византия.
Около 1300	Почти цяла Мала Азия е завладяна от османските турци; 1326 тяхна столица става Бруса
1311	Експедиция на каталаните побеждава франките при Копаис (Беотия); Атина е превзета от каталаните и става център на малка държавица, просъществувала 70 години
1330	Сърбите побеждават българите при Велбъжд; начало на сръбското надмощие (1331-55 Стефан Душан)
1352	Османите стъпват на европейска земя
1365	Одрин става столица на османите
1371	Победа на османите в битката при Марица
1387	Османите завладяват Солун
1389	Битката на Косово поле: поражение на сърбите пред османите
1393	Османите завладяват България
1396	Османите унищожават християнската войска при Никопол
1402	Битка при Ангора (дн. Анкара). Тимур побеждава Баязид
1430	Окончателно завладяване на Солун
1432	Край на латинското княжество Ахея: почти цял Пелопонес е отново в гръцко владение
1439	Уния между византийската и римската църква
1444	Мурад II разбива християнските войски при Варна
1448	Мурад II побеждава Ян Хуниади на Косово поле
1453	Мехмед II завладява Константинопол: край на Византийската империя
1456	Атина пада под османско владичество
1460	Османите завземат Пелопонес и Мистра
1461	Трапезундската империя като последно парче гръцка земя е превзета от османите

1. Византийска империя

324-337	Константин I
337-361	Констанций
361-363	Юлиан
363-364	Йовиан
364-378	Валент
379-395	Тедосий I
395-408	Аркадий
408-450	Теодосий II
450-457	Маркиан
457-474	Лъв I
474	Лъв II
474-475	Зинон
475-476	Василиск
476-491	Зинон (отново)
491-518	Анастасий I
518-527	Юстин I
527-565	Юстиниан I
565-578	Юстин II
578-582	Тиберий I. Константин
582-602	Маврикий
602-610	Фока
610-641	Ираклий
641	Константин III и Ираклеон
641	Ираклеон
641-668	Констант II
668-685	Константин IV
685-695	Юстиниан II
695-698	Леонтий
698-705	Тиберий II
705-711	Юстиниан II (отново)
711-713	Филипик
713-715	Анастасий II
715-717	Теодосий III

717-741	Лъв III
741-775	Константин V
775-780	Лъв IV
780-797	Константин VI
797-802	Ирина
802-811	Никифор I
811	Ставракий
811-813	Михаил I Рангаве
813-820	Лъв V
820-829	Михаил II
829-842	Теофил
842-867	Михаил III
867-886	Василий I
886-912	Лъв VI
912-913	Александър
913-959	Константин VII
920-944	Роман Лакапин
959-963	Роман II
963-969	Никифор II Фока
969-976	Йоан I Цимисхи
976-1025	Василий II
1025-1028	Константин VIII
1028-1034	Роман III Аргир
1034-1041	Михаил IV
1041-1042	Михаил V
1042	Зоя и Теодора
1042-1055	Константин IX Мономах
1055-1056	Теодора (отново)
1056-1057	Михаил VI
1057-1059	Исак I Комнин
1059-1067	Константин X Дука
1068-1071	Роман IV Диоген
1071-1078	Михаил VII Дука
1078-1081	Никифор III Вотаниат
1081-1118	Алексий I Комнин
1118-1143	Йоан II Комнин
1143-1180	Мануил I Комнин
1180-1183	Алексий II Комнин
1183-1185	Андроник I Комнин

1185-1195	Исак II Ангел
1195-1203	Алексий III Ангел
1203-1204	Исак II (отново) и Алексий IV Ангел
1204	Алексий V Мурзуфъл
1204 - 1222	Тодор I Ласкарис
1222 - 1254	Йоан III Дука Ватаци
1254 - 1258	Тодор II Ласкарис
1258 - 1261	Йоан IV Ласкарис
1259 - 1282	Михаил VIII Палеолог
1282 - 1328	Андроник II Палеолог
1328 - 1341	Андроник III Палеолог
1341 - 1391	Йоан VПалеолог
1347 - 1354	Йоан VI Кантакузин
1376 - 1379	Андроник IV Палеолог
1390	Йоан VII Палеолог
1391 - 1425	Мануил II Палеолог
1425 - 1448	Йоан VIII Палеолог
1449 - 1453	Константин XI Палеолог

2. Латинска империя на Константинопол

1204-1205	Балдуин I Фландърски
1206-1216	Хенрих Фландърски
1217	Пиер дьо Куртене
1217-1219	Йоланта
1221-1228	Роберт дьо Куртене
1228-1261	Балдуин II
(1231- 1237	Йоан дьо Бриан)

3. Епирска държава

1204-1215	Михаил I
1215-1224	Тодор

(в края на 1224 — Навлизане в Солун, коронясване)

Солун:

1224-1230	Тодор, император
1230-ок.1237	Мануил
ок.1237-1244	Йоан
1244-1246	Димитър

(1246 покорен от Йоан Ватаци от Никея)

Тесалия:

1271-1296	Севастократор Йоан I
1296-1303	Константин
1303-1318	Йоан II

(1318 разтурва се
1348 покорена от Стефан Душан)

Епир:

ок.1231-1271	Михаил II
1271-1296	Никифор I
1296-1318	Тома

(до ок.1313 г. регентка е Анна Кантакузина)

1318-1323	Никола Орсини
1323-1335	Йоан Орсини
1335-1340	Никифор II

(Регентка Анна Палеологина)
1340 — покоряване от Византия
1348 — покоряване от Стефан Душан

4. България

Първа българска държава

681-702	Аспарух
702-718	Тервел
718-725	неизвестен
725-739	Севар
739-756	Кормисош
756-762	Винех
762-765	Телец

765-767	Сабин
767	Умар
767-772	Токту
772	Паган
ок.772-777	Телериг
777-ок.803	Кардам
ок.803-814	Крум
814	Докум
814-831	Омуртаг
831-836	Маламир
836-852	Пресиан
852-889	Борис I Михаил
889-893	Владимир
893-927	Симеон
927-969	Петър
969-971	Борис II

Македонска династия

976-1014	Самуил
1014-1015	Гаврил Радомир
1015-1018	Иван Владислав

Втора българска държава

1186-1196	Асен I
1196-1197	Петър
1197-1207	Калоян
1207-1218	Борил
1218-1241	Иван Асен II
1241-1246	Коломан Асен
1246-1256	Михаил Асен
1257-1277	Константин Тих
1277-1279	Ивайло
1279-1280	Иван Асен III
1280-1292	Георги I Тертер
1292-1298	Смилец
1299	Чака
1300-1322	Тодор Светослав
1322-1323	Георги II Тертер

1323-1330	Михаил Шишман
1330-1331	Иван Стефан
1331-1371	Иван Александър
1371-1393	Иван Шишман

(ок.1360-1396 във Видин: Иван Срацимир)

5. Сърбия

Средата на 9 век	Властимир
до 891	Мутимир
891-892	Првослав
892-917	Петър Гойникович
917-920	Павел Бранович
920-ок.924	Захарий Православйевич
927-след 950	Часлав Клонимирович
Края на 10 в.-1016	Иван Владимир
ок.1040 -ок.1052	Стефан Войслав
ок.1052-1081	Михаил, от 1077 крал
1081-ок.1101	Константин Бодин
ок.1083-ок.1114	Вукан

(Хронологията на другите велики жупани при разцеплението не може да се проследи точно. По-известни от тях са: Урош I, Урош II, Деса, Тихомир.)

ок.1166-1196	Стефан Неман
1196-ок.1228	Стефан — първият коронован крал след 1217
ок.1228-ок.1234	Стефан Радослав
ок.1234-1243	Стефан Владислав
1243-1276	Стефан Урош I
1276-1282	Стефан Драгутин
1282-1321	Стефан Урош II Милутин
1321-1331	Стефан Урош III Дечански
1331-1355	Стефан Душан, от1345 цар
1355-1371	цар Стефан Урош
1365-1371	крал Вукашин
1371-1389	княз Лазар

1389-1427	Стефан Лазаревич, от 1402 деспот
1427-1456	Георги Бранкович, от 1429 деспот
1456-1458	Лазар Бранкович, деспот

6. Ислямски владетели

(систематизирани от Ханс-Георг Бек, Мюнхен)

Непосредствени наследници на Пророка:

632-634	Абу Бекр
634-644	Омар I
644-656	Осман
656-661	Али

Омаяди:

661-680	Муавия I
680-683	Йезид I
683-684	Муавия II
684-685	Мерван I
685-705	Абдалмалик
705-715	Валид I
715-717	Сюлейман
717-720	Омар II
720-724	Йезид II
724-743	Хишам
743-744	Валид II
744	Йезид III
744-750	Мерван II
744	Ибрахим

Абасиди:

750-754	ас-Сафах
754-775	ал-Мансур
775-785	ал-Махди
785-786	ал-Хади

786-809	Харун ал-Рашид
809-813	ал-Амин
813-833	ал-Мамун
833-842	ал-Мутасим
842-847	ал-Ватик
847-861	ал-Мутавакил
861-862	ал-Мунтасир
862-866	ал-Мутаз
866-869	ал-Мухтади
869-892	ал-Мутамид
892-902	ал-Мутадид
902-908	ал-Муктафи
912-932	ал-Муктадир
932-934	ал-Кахир
934-940	ал-Ради
940-943	ал-Мутаки
943-946	ал-Мустакфи
946-974	ал-Мути
974-991	ал-Тай
991-1031	ал-Кадир
1031-1075	ал-Каим

Останалите халифи от династията на Абасидите не са свързани с историята на Византия.

Селджукски султани от Рум (Иконион):

1077/8-1086	Сюлейман I
1092-1107	Килидч Арслан I
1107-1116	Малик-Шаа
1116-1156	Масуд I
1156-1192	Килидч Арслан II
1192-1196	Кайкосру I
1196-1204	Сюлейман II
1204	Килидч Арслан III
1204-1210	Кайкосру I (отново)
1210-1220	Кайкаус I
1220-1237	Кайкубад I
1237-1245	Кайкосру II

1246-1257	Кайкаус II
1248-1265	Килидч Арслан IV
1249-1257	Кайкубад II
1265-1282	Кайкосру III
1282-1304	Масуд II
1284-1307	Кайкубад III
1307-1308	Масуд III

Османски султани до завладяването на Константинопол:

1288-1326	Осман
1326-1362	Орхан
1362-1389	Мурад I
1389-1402	Баязид I
1402-1410	Сюлейман
1402-1421	Мехмед I (от
1413	самостоятелен владетел)
1411-1413	Муса
1421-1451	Мурад II
1451-1481	Мехмед II Завоевателят

РОДОСЛОВНИ ТАБЛИЦИ
НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ДИНАСТИИ

Предложените родословни таблици имат за цел да ориентират бързо и лесно читателя. Те не са генеалогично изчерпателни, а маркират исторически по-важните и споменати в изложението личности. Имената на владетелите са отбелязани с точка.

1. Династия на Ираклий 610-711

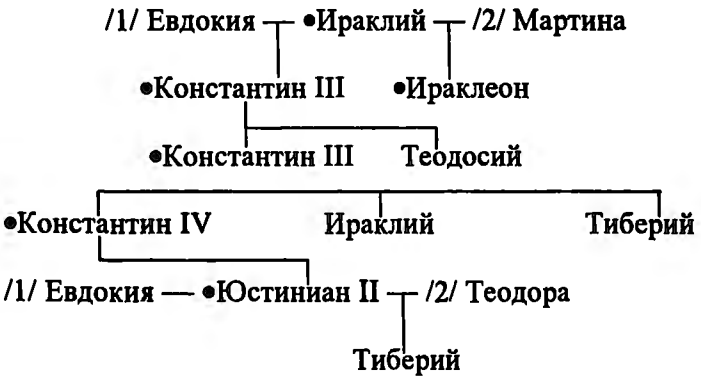

2. Сирийска династия 717-802

3. Аморейска династия 820-867

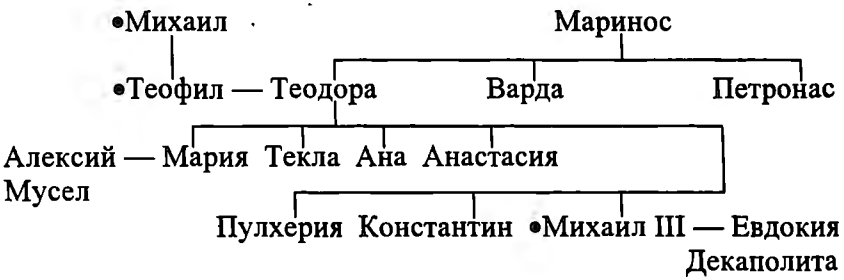

4. Македонска династия 867-1056

5. Династия на Дука 1059-1078

6. Династия на Комнини 1081-1185

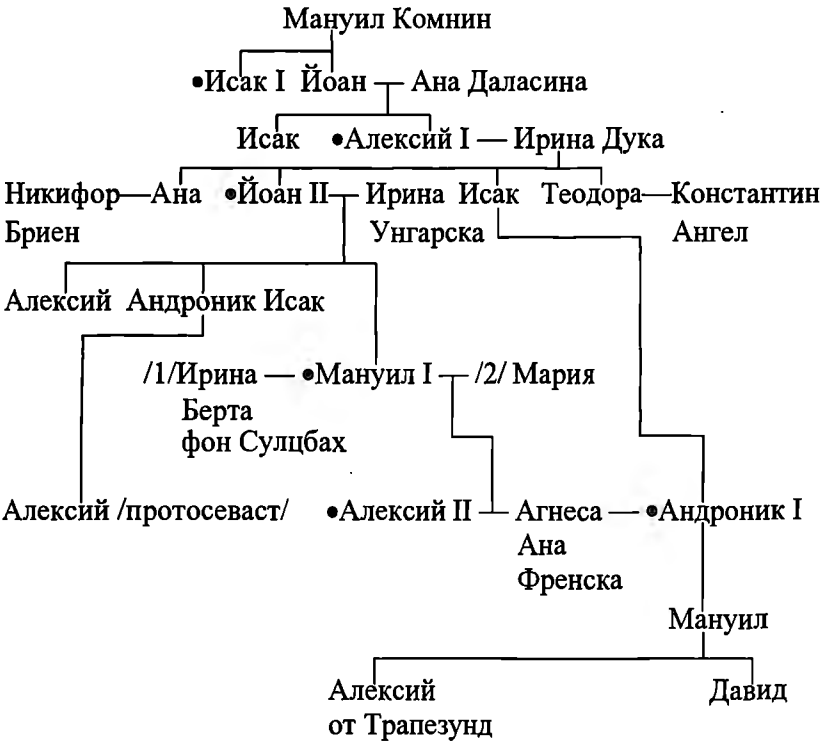

7. Династия на Ангелите 1185-1204

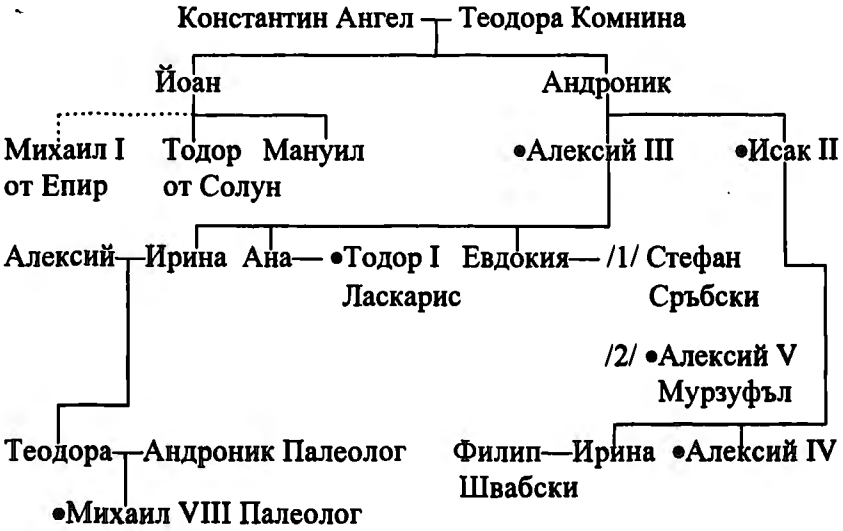

8. Династия на Ласкарис 1204-1261

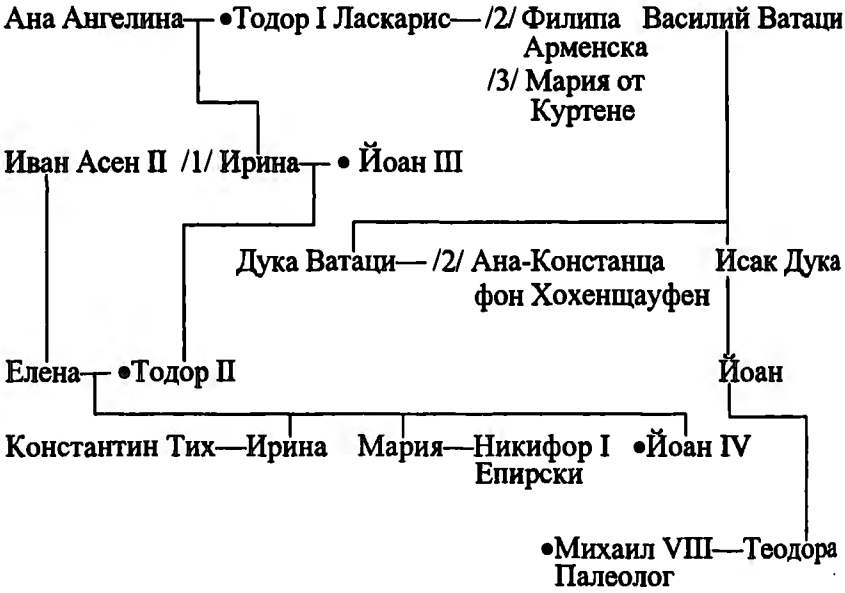

9. Династия на Палеолозите 1261-1453

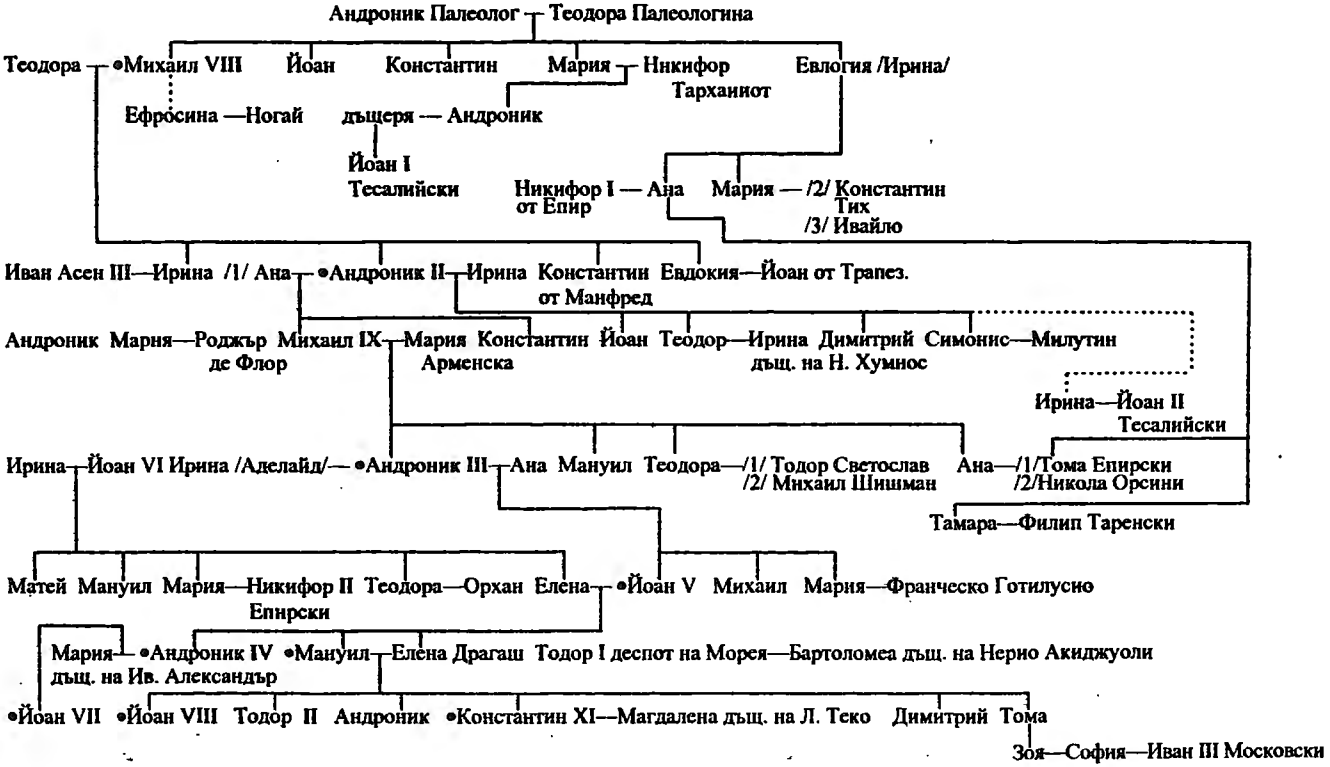

Всички книги на ИК „Прозорец“
можете да закупите от
фирмената ни книжарница:

ул. „Иван Асен II“ № 39
тел. 944 18 50

Георгий Острогорски
ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА

превод Илка Славова
редактор Роман Томов
художник на корицата Буян Филчев
коректор Станка Митрополитска
компютърен дизайн Силвия Янева
печат ПК „Димитър Благоев“ ООД

ИК „Прозорец“ ЕООД
тел.: 02 9830485, факс: 02 9830486
E-mail: office@prozoretz.com
www.prozoretz.com

7860 885002 287860

ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА

„Най-добрият наръчник по византийска история е ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА от Георгий Острогорски."
Сирил Мангоу

„През 1940 година руският учен Георгий Острогорски публикува на немски език ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ДЪРЖАВА. Това е първокласна работа. Текстът е съпроводен с изключително полезни и добре подбрани бележки. Отпратките дават много вярна представа за историята на Източната империя. Както показва заглавието, основната цел на автора е била да представи развитието на Византийската държава, както то е повлияно от вътрешните и външните политически процеси. Макар че политическата история преобладава, социалните, икономическите и културните феномени са взети под внимание... Книгата на Острогорски е блестящо научно съчинение и е абсолютно задължителна за изучаващите византийска история."
Александър Василиев

ISBN 978-954-733-503-5
9 789547 335035
Цена 23,90 лв.

ПОРЕДИЦА * ХРОНИКА